

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ZWITTERJEV ZBORNIK

LETNIK XIX — XX
LETO 1965 — 1966
L J U B L J A N A

Zgodovinski časopis
je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12
Št. žiro računa SDK 501-3-274/1

Zamenjave (обмены, Exchanges):

Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega letnika je bila zaključena 15. VIII. 1966

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORICAL REVIEW

XIX — XX

1965 — 1966

ZWITTERJEV ZBORNIK

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Ta zvezek so uredili:

dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Josip Korošec, dr. Milko Kos,
dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Skerl

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

KAZALO

Bogo Grafenauer, Ob šestdesetletnici Frana Zwitterja	7—14
Bibliografija Frana Zwitterja	15—21
Janko Pleterski, Delo dr. Frana Zwitterja za rešitev mejnih vprašanj	23—29
France Škerl, Znanstveni institut	31—64
Josip Korošec, Zanimivi kulturni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kroga	65—80
Stane Gabrovec, Pomen groba s sestavljeno čelado z Vač	81—90
Josip Klemenč, Beg pred smrtjo na šempetrskih spomenikih	91—95
Paola Korošec, Tehnika »damasciranja« na slovenskem nožu z nekropole na Ptujskem gradu	95—100
Bogo Grafenauer, Vprašanje srednjeveške etnične strukture prostora jugoslovanskih narodov in njenega razvoja, 1. Termini- nologija in vsebina pojmov	103—114
Ljuben Lape, Prilog pitanju periodizacije istorije makedonskog naroda	115—123
Nada Klaić, Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike	125—138
Milko Kos, Donoski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku	139—147
Samo Pahor, Rit(t)ershuebe	149—152
Pavle Blaznik, K problemu nastanka Skofje Loke in njenega notranjega razvoja v srednjem veiku	153—160
Ferdo Gestrin, Jugoslovani v službi pri Malatestovih organih v Fanu (1434—1451)	161—179
Ignacij Voje, Sukno iz Hercegnovega	181—185
Branislav Djurdjev, Postanak brdskih, crnogorskih i hercego- vačkih plemena	187—195
Jorjo Tadić, Ekonomsko jedinstvo Balkana i Sredozemlje u XVI veku	197—204
Josip Zontar, Mihael Gaismair in Hrvatje	205—218
Sergij Vilfan, Davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527 in popis prebivalstva gospodstva Gradac iz teh let	219—232
Jože Koropec, Ob urbarju gosposčine Slivnice pri Mariboru iz leta 1608	233—239
Melitta Pivec-Stelè, Problem Ilirskega arhiva	241—251

Jože Sorn, Izumiteljstvo na slovenskem narodnostnem ozemlju v predmarčni dobi	253—260
Dragotin Cvetko, Značilnosti in rezultati slovenskega glasbenega dela v letu 1848	261—272
Franc Rozman, Fürster in Marx	273—274
Miroslav Pahor, Koprška nota iz leta 1848 (ali prvi poskus namerne italijanizacije Istre)	275—294
Vasilij Melik, Sprememba programa slovenskega političnega labora v letu 1867	307—315
Petko Luković, Slovenci i krivošijski ustanak 1869	295—305
Dušan Kermavner, Sc iz predzgodovine jugoslovanskega kongresa v Ljubljani decembra 1870	317—352
France Kresal, Ekspanzija Mautnerjevega tekstilnega koncerna na Slovensko	353—360
Mirko Stiplovšek, Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907—1922	361—370
Bogdan Krizman, Stranke u Hrvatskom saboru za vrijeme I svijetskog rata	371—386
Metod Mikuz, Primorski NOO (odbor OF)	387—395
Tone Ferenc, Ustanovitev operacijske zone »Jadransko Primorje« jeseni 1943. leta	397—415
Tone Zorn, Proces proti Aloisu Maier-Kaibitschu (od 14. X. do 31. X. 1947)	417—423

OB ŠESTDESETLETNICI FRANA ZWITTERJA

(24. X. 1905 — 24. X. 1965)

Ko se je, še blizu začetkom svojega dela, prof. Zwitter branil pred — ne pretirano, pač pa v napačno smer priostreno — pohvalo svojega dela, je izrazil željo, da bi se tudi ob njegovem delu »ravnali po starem in zdravem načelu historične metode, tj. da presojajo trditve po originalnem tekstu in ne po komentarjih« (44; številke se nanašajo na bibliografijo, ki je priključena tej označbi jubilarntovega znanstvenega dela). Ta poudarek je seveda vselej na mestu.

Pa vendar je prof. Zwitter že dolgo tega izgubil pravico, da bi se postavljaj na enako stališče ob svojem sedanjem jubileju, ko je dosegel leta, o katerih trdijo, da se do njih že prav do kraja pokaže fiziognomija znanstvenega delavca in njene dimenzije, čeprav stoji še sredi svojega dela. Tudi to delo je že postalo del zgodovine naše znanosti — in pri prof. Zwitterju ne le del zgodovine našega zgodovinopisja, marveč tudi ne tako nepomemben del zgodovine slovenskega naroda v njegovih najtežjih in hkrati največjih dneh. To nalaga tudi nam dolžnost, izmeriti pomen tega dela — ne zanj, pač pa nam vsem v poduk in spodbudo.

Seveda tega ni mogoče opraviti z naštevanjem del in opisovanjem njihove osebine. Deset knjig, okrog 70 razprav ter okrog 100 člankov, ocen in prikazov, kar je rezultat dosedanjega Zwitterjevega dela, ne dovoljuje takšnega pristopa. Ne le zaradi svojega obsega, marveč še v večji meri zaradi svojega značaja. Zwitterjeve razprave so namreč — ne glede na svoj obseg — značilne problemske obravnave, temeljito premišljene in skope v izrazu; za njimi stoji premnogo analiz, hkrati pa tudi študija širokega okvira; zvezane so s temeljito premišljenimi in široko razvejanimi koncepcijami teorije zgodovine in nenavadno globokim poznanjem evropskega in svetovnega zgodovinskega okvira. Hkrati pa so njihove teze branjene s premišljeno in spretno izbranimi podrobnimi zgodovinskimi dejstvi in njihovimi analizami. Skratka, veliko preveč je vsega tega za kakršno koli kratko povzemanje, ki naj bi bilo hkrati dovolj jasno. Pregled te vrste zato moramo prepustiti priključeni bibliografiji, kot navodilo za njeno uporabo pa smo zapisali zgoraj navedeno »staro in zdravo načelo historične metode«.

Ob tej priložnosti pa se seveda kljub temu ni mogoče odreči vsaki označbi tega dela, čeprav smo vsi preverjeni, da bo še dolgo raslo in da je vsaku označba vse preveč podobna le ogledovanju gornika, ki se še sredi pobočja, še pod vrhom, skritim v megli, ozira po pobočjih, ki jih je že prehodil. Prav iz tiste srčike, ki ji je zapisal Zwitter še

v svojih gimnazijskih letih svojo ljubezen, delo in življenje, iz poglobljanja v pot slovenskega naroda v preteklosti in iz strastnega napora za spoznavanje sveta okrog tega majhnega naroda je namreč raslo in raste še vedno vse drugo, kar je postavilo njegovo življenje v tako ozko in intenzivno zvezo s tisto slovensko sedanostjo, v kateri je živel in živi.

Prav od tod je raslo v 30 letih opozarjanje na nevarnost, ki se neizogibno približuje in bo prav kmalu postavila Slovence pred najokrutnejši boj za obstanek. To opozarjanje, ki je leta 1938 preraslo v ostro spoznanje, da bo prav kmalu le od pripravljenosti na hitro bližajočo se zgodovinsko uro odvisno prav vse drugo, vse do pozitivnega ali negativnega odgovora na vprašanje, ali je še vredno in mogoče živeti, ne zveni le iz njegove — prav v teh letih nenavadno plodne — publicistke, ki je opozarjala na skoraj vse premike v našem sosedstvu, povečujoče našo in svetovno ogroženost. Prav tako se kaže tudi v njegovem znanstvenem delu: že tedaj je njegov osrednji problem vprašanje slovenskih meja, Slovencev onstran meja takratne Jugoslavije, študij argumentacije, ki bi jo bilo mogoče pred svetom navesti glede njihovega števila, življenja in pravice do združitve z matičnim narodom, še prav posebej pa nemško-slovensko razmerje v zadnjih sto letih. Ta položaj je privedel Zwitterja tudi zelo v sredino takratnega društvenega življenja — od živnega udejstvovanja v uredništvu Sodobnosti preko Kluba koroških Slovencev (ob neuspelem načrtu osnovanja slovenskega narodnega sveta marca 1938) in narodnoobrambne aktivnosti Slovenskega društva do mesta med prvimi podpisniki predloga za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze.

Med vojsko sta ga prav ta zavzetost in hkrati že opravljeno delo postavila po organizaciji OF od vsega začetka na tisto mesto, ki je nato za celo desetletje določilo njegovemu življenju novo, zelo pomembno in aktivno smer: kot ekspert za zgodovinsko problematiko slovenskih narodnih meja je postal član »komisije za meje«, ustanovljene pri IO OF že leta 1941. Prav v njegovem stanovanju je bila decembra 1941 seja te komisije, ob kateri je prevzel posebej priprave za zgodovinsko argumentacijo meje z Italijo (A. Melik za geografsko, jaz za zgodovinsko glede meje z Avstrijo), kar je v resnici v marsičem uredilo tiste priprave, zaradi katerih smo mogli Slovenci sprejeti leta 1945 na tem področju borbo za meje mnogo boljše pripravljene kakor leta 1918.

Prav to vidno mesto v težnjah po koncentraciji zavednega slovenskega življa pred letom 1941 in angažiranost njegovega dela sta vtisnila življenju mladega docenta še drugo značilno potezo življenja njegove generacije. Že maja 1941 so ga okupatorji prvič zaprli za mesec dni; v letih 1942-43 pa je živel poldrugo leto konfiniran v vasi Aprica ob italijansko-švicarski meji. Ob zlomu Italije septembra 1943 pa se ni umaknil preko bližnje meje na varno, marveč je odšel — prežet z željo deliti dobro in slabo s svojim narodom in s prepričanjem, da je največja svoboda borba za njegovo osvoboditev — na dolgo pot preko severne Italije, domov med partizane. Po odločitvi vodstva slovenske NOB je — potem ko je preživel veliko nemško ofenzivo v vrstah Ljubljanske brigade s puško na rami — organiziral in vodil od januarja

1944 tedaj na evropskem kontinentu edinstveno znanstveno institucijo — Znanstveni inštitut pri IO OF v gozdovih na Rogu. Tu je sistematično nadaljeval svoje že v 30-ih letih zastavljeno delo pri pripravi tiste argumentacije za pravične slovenske meje, ki jo je moral izdelati svojemu ljudstvu zvesti znanstvenik. Vse druge vezi s prejšnjim delom (zlasti sintetična študija o slovenskem političnem razvoju v zadnjem stoletju. hkrati r e z u l t a t priprav za monografično obdelavo, še do danes nedokončano, s katerimi je začel že po izidu »Prebivalstva« [38], o b r a č u n s preteklostjo v prelomnem razdobju in s poprej neslutnimi perspektivami, ki jih je omogočala prav v slovenskem zgodovinskem razvoju orjaška vzpetina Roga z vso svojo duhovno napetostjo in optimizmom, ter k o n c e p t bodočega dela [10?]) in druge praktične naloge (zlasti preprosto, pa vendar z zanimivimi perspektivami napisan pregled slovenske zgodovine za potrebe partizanske gimnazije v Črnomlju [85]) so stopile ob tem v ozadje.

To je bil začetek boja, ki se je za prof. Zwitterja nadaljeval še dolgo po končani vojni. Ko je postal 1945 znanstveni sekretar Inštituta za proučevanje mednarodnih vprašanj pri zunanjem ministrstvu, je pisal osnutke za memorandume vlade FLRJ o Primorju in Koroški, bil odgovornim državnikom vselej na voljo s potrebnim nasvetom in podatki, na široko pa je organiziral tudi drugo znanstveno in publicistično dejavnost v tem pogledu. Kot izvedenec za teritorialna vprašanja je spremljal državnike na konference o naših mejah od Londona in Pariza do New Yorka in Moskve. V veliki meri prav njegova zasluga je, če more slovenska zgodovinska znanost ob pregledovanju tega boja ugotoviti, da je bila nanj pripravljena in da je dala — kolikor je bilo od nje odvisno — zanj vse, kar je bilo mogoče zahtevati.

Zanj pa ta stran življenja tudi še danes ni zaprta. Že sredi 30-ih let je opozarjal na naše arhivsko vprašanje (29-31), čigar sestavni del je tudi tisto arhivsko blago, ki je v arhivih v tujini in ki bi se že po mirovnih pogodbah po prvi svetovni vojni moralo vrniti v pokrajine, kjer je nastalo. Prav njegova osebna zasluga so bile ob pogajanjih po drugi svetovni vojni nekatere formulacije v pogodbah, ki so bile pomembne za to problematiko. Le nekaj let je minilo, odkar je pod njegovim vodstvom v zvezi s tem nastal mogočen elaborat o našem kulturnem premoženju, ki je še v avstrijskih arhivih, elaborat, ki služi z naše strani kot temelj za pogajanja o vrnitvi tega kulturnega premoženja tja, kjer je nastalo. Posem prirodno je, da prav on tudi vodi delegacijo naše države v teh pogajanjih, ki so se začela, pa že nekaj let čakajo na svoje nadaljevanje.

Vsa ta razgibana stran Zwitterjevega življenja kaže, na kakšen način je stopil v naš razvoj, v zgodovino: vselej z mislijo na prihodnost, na katero pa se je treba temeljito pripraviti. Kakor je v Sodobnosti pred vojno opozarjal na bližajočo se nevarnost, tako je med vojno pripravljaj znanstveni del temeljev za bližajoči se boj za meje za zeleno mizo. Prav tako premišljeno, tehtno in z mislijo na bodočnost slovenske kulture je bilo prežeto tudi njegovo vodstvo slovenske univerze, ki ji je stal na čelu kot rektor 1952/54, prav takšne so vselej njegove

besede o našem povojnem žioljenju, kadar je sodil, da se mora oglasiti (posebej pogosto o problematiki srednjih šol in univerze ter univerzitetne zakonodaje), prav tako je tudi njegovo delo v številnih zgodovinskih in drugih organizacijskih telesih, v katerih je sodeloval in še sodeluje (zlasti kot predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo že od leta 1947; kot član odbora Zveze zgodovinskih društev SFRJ od njenega nastanka 1954, prvi dne leti kot predsednik; kot član uredništva Zgodovinskega časopisa in širše redakcije Zgodovine narodov Jugoslavije itd.).

Vse to je gotovo Zwitterja trgalo v nekem smislu od tistega dela, ki si ga je še v mladih letih izbral za središče svojega žioljenja in ki se mu je v javnosti zapisal že s svojim prvim tiskanim prispevkom, napol zgodovinsko in napol sociološko oceno v Ljubljanskem zoonu, ki jo je objanil kot dvajsetletni študent drugega letnika na univerzi (1). V nekem smislu ga je trgalo od študija zgodovine in od poglobljanja v pot našega naroda v preteklosti — pa vendar je, kakor smo videli, prav ta del Zwitterjevega poseganja v slovensko preteklost najože povezan z njegovim znanstvenim zanimanjem, rastjo in delom.

Nekaj značilnih potez svojega dela je prinesel Zwitter očitno že kot mlad študent s seboj na univerzo. Takó široko dimenzijo svojih interesov, ki se kaže že v njegovi prvi oceni. Ocena izhaja iz kritične zgodovinske analize točnosti dopolj široko razpetih socioloških teorij in koncepcij v ocenjevanem delu, nato pa se zaključuje z zahtevo »da se moramo truditi le, da dobimo naši dobi primerno in dosegljivo formulo po socialnem prelomu, pred katerim stojimo« (1). Kot v tej oceni, tako je bilo tudi v vsem njegovem poznejšem delu temelj njegovih zaključkov v znanstvenem delu zgodovinarja. V zapisani obliki se zdi pogosto mirno in natančno odmerjeno; vsi, ki smo s Zwitterjem kdaj dalj časa delali, pa menda vemo, s kakšno strastjo in mukami, pa tudi s kakšno potrpežljivostjo in vnovičnim in vnovičnim pregledovanjem vsega, kar je bilo v zvezi s takimi vprašanji kdaj napisanega — pa naj je šlo za podrobne monografske analize, za sintezo v zgodovini narodov Jugoslavije ali za članek v enciklopediji — je bil dosežen končni rezultat.

Ko je začel s študijem zgodovine in geografije na vseučilišču v Ljubljani (1924—1926; diplomiral 1928), je bila usmerjena tukajšnja zgodovinska šola vsaj v raziskovalnem delu skoraj izključno v srednji vek; ob nadaljevanju študija na Dunaju (1926—1928) je sicer srečal drugačno in širšo zasedbo učnih kateder, toda že izbrana tema disertacije ga je tudi tu usmerjala pretežno v starejšo zgodovino. Precizne tehnike zgodovinarjevega dela se je torej v svoji prvi študijski dobi učil predosem ob srednjeveških virih in prav iz tega področja je zajel tudi problem svoje prve monografije — o »postanku in razvoju kranjskih mest in trgov od 13. do 17. stoletja s pravnega, gospodarskega in političnega stališča« (3; označba 47, str. 237) — s katero si je takoj po zaključnem študiju pridobil doktorat. K vprašanju, ki jih je načel v tej knjigi, se je tudi do danes vedno in vedno zopet vračal (v sintetičnih pregledih 122 in 154; v pregledu široke problematike 47, posebej

glede postanka mest 121 [nedokončano]; v ožjih okvirih o Ljubljani 4-6, 26; Idriji 35; Kranju 65-66; Novem mestu 179), nedokončana razprava o postanku »mest in meščanstva na starokarantanskih tleh« (121) pa še danes kliče po nadaljevanju in zaključku.

Prav na tem področju — ki ga je pred odhodom v Pariz (1930—1932) edinega obravnaval v samostojnem raziskovalnem delu — se tudi najbolj neposredno kaže veliki pomen, ki ga je imelo za Zwitterjevo formiranje drugo obdobje študija, ki mu je široko odprlo vrata v francosko historiografijo prav tedaj, ko se je v njej sprožil tudi za svetovno zgodovinpisje pomembni razvoj z začetkom izhajanja časopisa »Annales« (1929). Problematika o postanku mest na Slovenskem in njihovi zgodovini v srednjem veku iz leta 1937 (47) je postavljena bistveno širše, kakor je bila v disertaciji, in je bila očitno oplojena z vsemi diskusijami, metodami in koncepcijami, ki so se pojavile v prvih treh desetletjih na tem področju v svetovni, zlasti francoski historiografiji.

Hkrati pa je povezan s tem obratom še drugi, za katerega pa nimamo podlag, po katerih bi mogli presojati, v kolikšni meri vendarle ni bil pripravljen tudi že prej (morda kaže na to 1 in 2, pa tudi očitni interes za »strukture« v 3—5 ter za številčno merjenje prometa po raznih poteh 6). Zwitter se je ob študiju v Franciji seznanil s sociološko metodo »analistov«, na katero je nato opozarjal že leta 1933 v Geografskem vestniku (19), jo leta 1937 podčrtal kot pglavilno »novost« svoje knjige o »prebivalstvu na Slovenskem od srede XVIII. str. do današnjih dni« (38) za slovensko zgodovinpisje (44), jo podrobneje očrtal v svojem nastopnem predavanju — kjer je posebej poudaril razlike med nemškimi in francoskimi zgodovinpisjem v tem pogledu — na filozofski fakulteti v Ljubljani 1937, ob tem pa hkrati izrazil prepričanje, »da je bodočnost znanosti prav na tej poti« (46). Teoretično se je teh vprašanj dotaknil tudi nekajkrat v ocenah (10, 56, 70, 77 itd.), posebej pa je poudaril isto temeljno idejo — neločljivo povezanost »sociološke in historične usmerjenosti«, »sposobnosti za kritično uporabo virov s smislom za prav vsa vprašanja znanstvene sinteze« (46), »ugotavljanja dejstev« in »delovanja ekonomskih zakonov« (129; gl. še 146) — še ob svoji polemiki z Bičanićem o mestu gospodarske zgodovine v zgodovinski znanosti v širšem smislu.

Posebej pa se je trudil za aplikacijo sociološke metode s pomočjo analize statističnih virov glede razvoja prebivalstva ter gospodarstva, pri čemer je imel v letih svojega študija v Franciji svoj najbolj izdelan vzor gotovo v Simiandovih delih (že dobrega četrta stoletja veljajo ta dela »analistom« sicer kot »klasična«, vendar pa skušajo to smer z uspehom še poglobiti). Globoki vpliv teh novih spoznanj v Parizu je toliko bolj razumljivo, ker se je Zwitter prav v teh letih preusmeril — kljub trdopratnosti stare ljubezni do srednjeveških vprašanj zgodovine naših mest — v zgodovino novega veka.

Po povratku iz Pariza je imel poleg disertacije in blizu dvajset večjih in manjših objav že tudi drugo knjigo, pomembno razpravo o »izvorih političnega ilirizma in postanku Ilirskih provinc« (21; z isto problematiko se že tedaj povezuje št. 8 in 11, spremljala ga je prav tako do

danes, gl. 73, 120, 137, 172 in še večkrat v širšem okviru). Za Zwitterjev način dela značilna izrazno skopa pa temeljita analiza je pokazala za nso zgodovino jugoslovanskih narodov v tem času izredno pomembne, dotlej neopazene elemente, tako da bi knjiga gotovo ustrezala zahtevam habilitacijskega dela. Toda idejna smer knjige ni bila v skladu z nacionalno politiko tedanjega režima, pa tudi ozka sistemizacija mest na filozofski fakulteti ni dovoljevala na zgodovini niti postavitve asistenta, kaj šele novega docenta poleg takratnih dveh profesorjev. Tako je odšel prof. Zwitter na gimnazijo in kot gimnazijski profesor je pripravljaj — poleg pisanja ocen v strokovnih časopisih, opravljanja tajniških poslov v tedanjem Muzejskem društvu za Slovenijo in zlasti vedno bolj živega sodelovanja s članki v Grudi in Sodobnosti — tri leta svoje habilitacijsko delo o »prebivalstvu«, ki je pomenilo po svoji sociološki statistični metodi prvi prelom v obračnavanju zgodovine slovenskega naroda v zadnjem poldrugem stoletju: prehod od opisovanja k analizi, ugotavljanju najvidnejših in najpomembnejših strukturnih premikov v položaju slovenskega naroda v tem času, izmerjenih po enem izmed najpomembnejših virov za to razdobje. Po njegovem izidu in po svoji postavitvi za docenta obče zgodovine novega veka (ob kateri pa je predaval tudi zgodovino Slovencev za isto razdobje) je pri predavanjih slovenske zgodovine v 19. stoletju ob primerni priložnosti sam po pravici ugotovil, da gospodarskega razvoja Slovencev v tem obdobju ni več mogoče samo »opisovati« brez uporabe statistične metode, pa tudi to, da skoraj vse delo na tem področju slovenskega zgodovinarja zadnjih stoletij še čaka.

Pomen iste metode je pokazal tudi v razpravah, s katerimi je že pripravljaj iz zgodovinopisja bodočo zgodovino — ob analizi »koroškega vprašanja« (45) ter ob prikazu vprašanja »Nemcev na Slovenskem« (52), svojem znanstvenem opozorilu na novo nevarnost po razširjenju hitlerjevske oblasti nad Avstrijo. Prav ta metoda je bila med poglavitnimi sredstvi, s katerimi je tedaj in med bojem za meje po osvoboditvi prispeval številne argumente za pravico slovenskega naroda do njegovih resničnih meja (npr. 48, 86, 91, 93, 115, 116, 120, razni elementi v 156, 157 oziroma 162 itd.).

Razprava o Ilirskih Provincah pa je pomenila prvi korak pri raziskovanju zgodovine političnih idej pri Slovencih, ki se ji je začel z vso vnemo posvečati po zaključku dela na »prebivalstvu«, delno ob analizi njihovih pojavov v historiografiji (o Linhartu 69 in 149, splošni koncept 61), delno s pripravljajem monografije o »narodnosti in politiki« pri Slovencih, objavljene doslej le v osnutku z Roga (103) in odlomkih na najrazličnejših mestih in v najrazličnejših okvirih; prav ta smer v zadnjem poldrugem desetletju vse bolj prevladuje v njegovem delu, kar nas navdaja z upanjem, da bo to tako dolgo snovano in pripravljajno delo vendarle dobilo onovič prostor in čas za dozoretev, čeprav vemo, kako je danes Zwitterjev delavnik prenapet in prenapolnjen.

V svojem nastopnem predavanju je Zwitter opozoril na potrebo povezovanja čuta in sposobnosti za sintezo s podrobnim študijem zgodovinske problematike. Ta svoj poziv je izpolnjeval sam v celi vrsti del — od pregleda zgodovine Slovencev za srednjo šolo (81) preko prve

znanstvene sinteze te zgodovine v 18. stoletju v Zgodovini narodov Jugoslavije z ugotovitvijo posebnih sestavnih elementov na vseh področjih (156), do analize »nacionalnih problemov v Habsburški monarhiji« (157 in 162, gl. tudi zlasti 131, 145, 167, 168, 169, 171, 173, 175, 176), kar je prineslo pomembna priznanja ravni naše historiografije, Zwitterju samemu pa glas enega najboljših poznavalcev te problematike v sodobnem zgodovinopisju.

Iz vseh teh korenin je raslo tudi njegovo delo — objavljeno in neobjavljeno — o Slovenskem Primorju in rojstni deželi njegovega očeta, Slovenski Koroški.

Ko sklepam ta pregled — zelo nepopolen glede obsega Zwitterjevega znanstvenega delu in še bolj glede naštevanja njegovih nalog pri organizaciji zgodovinskega dela pri nas — pa vendar ne morem mimo misli Zwitterjevega učenca iz prve generacije študentov, pred katero je stopil kot univerzitetni učitelj pred tridesetimi leti. Njegova predavanja, v katerih je suvereno razgrinjal problematiko in odprto razmejeval to, kar vemo, od nerazrešenih vprašanj, so nas študente globoko impresionirala že od prve generacije njegovih študentov naprej. V seminarju je znal s smotno delitvijo dela ustvariti kolektiv, ki je bil ob začetku okupacije že skoraj na tem, da bi mogel izdelati kolektivno delo o nekaterih problemih slovenske zgodovine v 19. stoletju v njegovem smislu. Prav gotovo ni samo slučaj, da se izraža v disertacijah zadnjih let tako močno prav tista smer statističnih metod in proučevanja gospodarske zgodovine, ki jo je skoraj tri desetletja neumorno poudarjal pri svojem univerzitetnem delu med študenti, prav tako pa ob svojih stikih z njimi po končanem študiju.

Pri tem vplivu so prav gotovo sodelovali najrazličnejši elementi — od manjše starostne razlike preko posebne organizacijske sposobnosti seminarskega dela do dejstva, da je postajal študij novejših obdobij že tedaj vzporedno z manjšanjem števila klasičnih gimnazij bolj priločen od študija starejših obdobij z njihovimi specifičnimi jezikovnimi zahtevami. Odločilno pa vse to gotovo ni bilo. Zwitter nam je bil najbližji predosem po svojem povezovanju življenja in znanosti. Srečavali smo ga v letih, v katerih smo vsi videli, kako se nam nezadržno približuje z drugo svetovno vojno najtežja preizkušnja za Slovence kot narod in za vsakega med nami posebej kot človeka, prav tam, kjer smo sami razpravljali po različnih društvih in odborih o tej nevarnosti in sredstvih borbe zoper njo. Brez ovinkov je povedal svoje sodbe o vprašanjih, ki so nas najbolj skrbela, se javno in v raznih organizacijah zavzemal za podobne ideje kot mi. Prav to življenje je spletlo med njim in nami ožje vezi kakor z drugimi profesorji in mu pomagalo zgraditi krog delavcev, ki se je čutil že ob boju za meje in ki se še v širših merilih vidi danes v našem razvoju zgodovinopisja.

S hvaležnostjo, ki jo vsi čutimo do njega za to, kar je dal naši znanosti s svojimi deli, za vse, kar nam je dal od naših študentskih let kot akademski učitelj, in zlasti tudi kot človek sredi življenja, se spominjamo vsega tega ob njegovem jubileju v pričakovanju in z zavestjo, da nam bo še dolgo to, kar je v slovenskem zgodovinopisju postal po svojem

delu: neutrudni raziskovalec preteklosti našega naroda, skrben svetovalec pri vseh žgočih vprašanjih naše znanosti in življenja, ter trden mož, ki vselej nes stoji za vsako svojo besedo — o kateremkoli vprašanju.

BOGO GRAFENAUER

BIBLIOGRAFIJA FRANA ZWITTERJA

- 1925: 1. Oc. Drago Godina, Idealizem. LZ XLV, 1925, 759—761.
- 1926: 2. Oc. Generacija pred stvaranjem. LZ LXVI, 1926, 470—472.
- 1929: 3. **Starejša kranjska mesta in meščanstvo**. Inavguralna disertacija. Ljubljana 1929, VI + 77.
- 1930: 4. **Razvoj ljubljanskega mestnega teritorija**. GV V/VI, 1929/1930, 138 do 154.
5. **Prebivalstvo Ljubljane po poklicu**. GV V/VI, 1929/1930, 179—181.
6. **Prometne smeri v stari Ljubljani**. GV V/VI, 1929/1930, 182.
7. Oc. Historischer Atlas d. österreichischen Alpenländer. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften in Wien. I. Abteilung: Die Landgerichtskarte. 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Istrien von A. v. Jaksch, M. Wutte, L. Hauptmann, A. Mell und H. Pirchegger. 2. Heft: Kärnten (Nachtrag), Krain und Istrien. Wien 1929. Erläuterungen zur Karte der Jagdgebiete Steiermarks (W. Hoffer). Wien 1929. GV V/VI, 1929/1930, 206—209.
- 1931: 8. **Nov seznam frankofilov v Napoleonovi Iliriji**. GMS XII, 1931, 48—50.
9. Oc. Arko Mihael, Zgodovina Idrije. Gorica 1931. GV VII, 1931, 170—171.
10. Oc. Zemlja in zgodovina. (Oc. L. Febvre, La Terre et l'Evolution humaine), GV VII, 1931, 149—151.
- 1932: 11. **Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc**. GMS XIII, 1932, 54—70.
12. Oc. E. Spektorskij, Zgodovina socialne filozofije I. LZ LII, 1932, 499—502.
- 1933: 13. **Naš kmet v tlačanski dobi**. Gruda X, 1933, 136—137, 174—175, 214—216 (napisano še v času študija na univerzi, pred 1929).
14. **Kultura in politika**. Sod I, 1933, 45—47.
15. **K socialnemu programu hitlerjevcev**. Sod. I, 1933, 84—86.
16. **Nemške revije (referat o nekaj člankih pred obratom 1933)**. Sod. I, 1933, 237—238.
17. Oc. Charles Nodier, Statistique ilyrienne. GMS XIV, 1933, 153—154.
18. Oc. Rudolf Andrejka, Selški predniki dr. Janeza Ev. Kreka. GV IX, 1933, 205.
19. Oc. Marc Bloch, Les caractères originaux de l'histoire rurale française. GV IX, 1933, 199—201.
20. **Kreft Bratko, Celjski grofje**. Sod. I, 1933, 237—238.
21. **Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes**. Paris 1933, 91 str. (prvič izšlo z naslovom *Illyrisme et sentiment yougoslave*, v *Le Monde Slave* 1932).
- 1934: 22. **Reorganizacija Muzejskega društva za Slovenijo**. GMS XV, 1934, 125—126.
23. **Reforma Muzejskega društva za Slovenijo**. Znanstveni vestnik I, 1934/35, 9—10.
24. Oc. Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. GMS XV, 1934, 120—121.
25. Oc. istega dela, Znanstveni vestnik I, 1934/35, 11.
26. Oc. Ivan Virhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani. Kronika slovenskih mest I, 1934, 160.
27. Oc. E. Spektorskij, Zgodovina socialne filozofije II, Sod. II, 1934, 77—78.

- 1935: 28. **Naše društvo v letu 1934/35.** GMS XVI, 1935, 137.
 29. **Vprašanje naših arhivov.** GMS XVI, 1935, 85—88.
 30. **Naše muzejsko in arhivsko vprašanje.** (Brez podpisa) Akademski glas III, št. 13, 12. IV. 1935.
 31. **Za ustanovitev osrednjega arhiva.** (Brez podpisa) Akademski glas III, št. 5, 12. II. 1935.
 32. (Observator) **Nekaj misli k letu 1934.** Sod. III, 1935, 34—38.
 33. (Observator) **Konec idile.** Sod. III, 1935, 286—287.
 34. (Observator) **Bankrot slovenskega liberalizma.** Sod. III, 1935, 303 do 304.
 35. Oc. Arko Mihael, **Zgodovina Idrije.** JIC I, 1935, 196—197.
 36. Oc. Josef Zontar, **Hauptprobleme der jugoslawischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.** GV XI, 1935, 198.
 37. Oc. istega dela, **Znanstveni vestnik I, 1934/35, 46.**
- 1936: 38. **Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni.** Razprave ZD v Ljubljani 14, historični odsek 5. Ljubljana 1936, 143 str. (Habilitationjsko delo.)
 39. **Društvo v letu 1935/36.** GMS XVII, 1936 (platnice).
 40. (Observator) **Ideološka vojna.** Sod. IV, 1936, 561—562.
 41. Oc. K. Schönmann, **Osterreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia.** GMS XVII, 1936, 157—158.
 42. Oc. **Le centenaire de l'illyrisme.** GMS XVII, 1936, 157—159.
 43. Oc. L. Cernelj, **Life- and Death-Struggle of a National Minority (the Yugoslavs in Italy).** Sod. IV, 1936, 483—484.
- 1937: 44. **»Slovensko zgodovinarstvo na razpotju«.** LZ LVII, 1937, 164.
 45. **Koroško vprašanje.** Sod. V, 1937, 145—153, 218—223, 320—330. Ponatis »v Ljubljani 1937«, 32 (z nemškimi povzetki).
 46. **Sociologija in zgodovina.** Sod. V, 1937, 497—507 (»nastopno predavanje na univerzi dne 5. novembra 1937«). Ponatis »v Ljubljani 1938«, 16 (s francoskim povzetkom).
 47. **Problemi zgodovine slovenskih mest.** JIC III, 1937, 236—247.
 48. **Prva štajerska narodnostna statistika.** ČZN XXXII, 1937, 190—195.
 49. Oc. H. Haufe, **Die Bevölkerung Europas.** GV XII—XIII, 1936 do 1937, 142.
 50. Oc. G. Bouthoul, **La Population dans le Monde.** GV XII—XIII, 1936/1937, 250—251.
 51. Oc. **Die Ergebnisse der Osterreichischen Volkszählung vom 22. März 1934.** GV XII—XIII, 1936/1937, 231—232.
- 1938: 52. **Nemci na Slovenskem.** Sod. VI, 1938, 485—497.
 53. (Vito Kriz) **Die Kärntner Slovenen.** Europäische Stimmen III, Paris-Zürich 1938, 174—177 (tudi v francoščini in angleščini).
 54. (Vito Kriz) **Das Spiel mit den »Windischen«.** Europäische Stimmen III, Paris-Zürich 1938, 375—376 (tudi v francoščini in angleščini).
 55. (Sodeloval) **V decembru leta 1938.** Sod. VI, 1938, 481—482.
 56. Oc. S. Kranjec, **Med Napoleonom in Leninom.** GMS XIX, 1938, 165—166.
 57. Oc. **Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart.** GMS XIX, 1938, 84.
 58. Oc. istega dela, Sod. VI, 1938, 142.
- 1939: 59. **Francoska revolucija v luči poznejših sodb.** Sod. VII, 1939, 292—299.
 60. **Prva koncepcija slovenske zgodovine.** GMS XX, 1939, 355—372.
 61. **Koncepcije slovenske zgodovine.** Slov. narod 23. XII, 1939 (naslov članka in poglavij ter uvod dodalo uredništvo [dr. J. Rus]).

62. (Sodeloval) **Pot slovenstva**. Sod. VII, 1939, 409—412.
63. (Sodeloval) »**Romantika in realnost**«. Sod. VII, 1939, 551—552.
64. Oc. Dolenjska. GV XV, 1939, 138—139.
65. Oc. Josip Zontar, Zgodovina mesta Kranja. ČZN XXXIV, 1939, 110—112.
66. Oc. istega dela. Sod. VII, 1939, 474—475.
- 1940: 67. **Stoletnica muzejskega društva za Slovenijo**. Sod. VIII, 1940, 239 do 240.
68. **Društveni vestnik**. GMS XXI, 1940, 140—148 (s poročilom o prvih dveh zborovanjih slovenskih zgodovinarjev).
69. Oc. Vári za zgodovino Slovencev. Srednjeveški urbarji za Slovenijo I. (M. Kos). Sod. VIII, 1940, 277.
- 1941: 70. Oc. J. Mal. **Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba**. L Mlakar, Kazalo h Grudnovi in Malovi Zgodovini slovenskega naroda. GMS XXII, 1941, 94—100.
71. Oc. V. Bučar, **Politička istorija Slovenačke**. GMS XXII, 1941, 102 do 103.
72. Oc. D. Lončar, **The Slovenes. A Social History**. GMS XXII, 1941, 103.
73. Oc. Stj. Antoljak, **Dalmacija, Hrvatska s Primorjem, Istra i Slovenija na pregovorima u Ováru i u míru u Schönbrunnu**. GMS XXII, 1941, 152—153.
74. Oc. France Kidrič, **Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti**. GMS XXII, 1941, 153—154.
75. Oc. France Kidrič, **Zoisova korespondenca 1808—1809**. GMS XXII, 1941, 154.
76. Oc. F. Petre, **Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835—1849)**. GMS XXII, 1941, 155—156.
77. Oc. Ivan Prijatelj, **Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848—1895**. GMS XXII, 1941, 156—158.
78. Oc. France Skerl, **Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe, 1860—1869**. GMS XXII, 1941, 158—159.
79. Oc. Miroslav Gorše, **Doktor Valentin Zarnik**. GMS XXII, 1941, 159.
- 1942: 80. **Zunanje politična orientacija Slovencev**. Slovenski zbornik 1942, 23—26 (ciklostil).
Ponatis Ljubljana 1945, 28—30.
- 1944: 81. **Osnutek zgodovine Slovencev v okviru Južnih Slovanov**. Ciklostil. S. l. s. d. (na osvobojenem ozemlju; razmnoženo dvakrat). 2 + 66.
- 1945: 82. **Ob osvobojenju**. GMS XXV/XXVI, 1944/1945, 1—2.
83. **Naš znanstveni institut**. Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, 316—321.
84. **Trst**. Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, 426—432.
85. **O Beneških Slovencih**. Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, 449—453.
86. **Oko Trsta**. Beograd 1945 (eden urednikov in soavtor), 221—225, 231—233, 244—248, 249—259, 263—277, 281—288, 290—291, 292—298, 322—330.
87. **Poslednji poizkus**. Slov. Poroč. okr. 1. II. 1945.
88. **Slovenačko Primorje**. (Brez podpisa) Borba 24. IV, 1945.
89. **Slovenes and Italians. The liberation of the Yugoslav Littoral**. London 1945.

90. (Sodeloval) Memorandum Vlade DF Jugoslavije po pitanjima Julijske Krajine i drugih jugoslovenskih teritorija pod Italijom. Beograd 1945, 22 + 10 kart v prilogi. Tudi rusko, angleško in francosko.
- 1946: 91. Slovenačka Koruška. Narodni univerzitet 3. Beograd 1946, 35 str. (cir.). Tudi bolgarski prevod v Biblioteka Južni Slavjane, s. a.
92. Beneški Slovenci. Uvod v Jaka Avšič, Naš prvi pohod v Beneško Slovenijo, Ljubljana 1946, 3—11 (tudi rusko in angleško).
93. (Sodeloval) Donées statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne. (Beograd) 1944, IX + 33.
94. (Sodeloval) La politique autrichienne des nationalités dans la Marche Julienne. (Beograd 1946), 5.
95. Une frontiere absurde. L'Ordre, 29. VII. 1946.
- 1947: 96. Julijska Krajina po drugi svetovni vojni. GV XIX, 1947, 15—24 + karta v prilogi.
97. To destroy Nazism or to reward it? An aspect of the Question of Slovene Carinthia. Beograd 1947, 30.
98. Slovenskij nacional'nyj vopros v tečenii istorii. Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija I, Moskva 1947, 312—319.
99. Gaulajter Rajner o svojoj predaji vlasti Hansu Pišu. Trideset dana (Beograd) V, maj 1947, 54—57.
100. Dokumenti o stavu Italije po pitanju jugoslovensko-austriške granice 1919—1920 godine. (Nepodpisano). Trideset dana (Beograd) V, juni 1947, 66—87.
101. Borba oko koruškog i austriskog pitanja. Trideset dana (Beograd) V, oktobar-novembar 1947, 12—24.
Ne povsem točen prevod v Vprašanja naših dni, 7. XII. 1947, 1196 do 1201.
- 1948: 102. (Sodeloval) Obračun in program. ZČ I, 1947 (1948), 7—10.
103. Narodnost in politika pri Slovencih. (Napisano 1944 na Rogu.) ZČ I, 1947 (1948), 31—69.
104. Oc. Koroški zbornik, ZČ I, 1947 (1948), 195—199.
105. Problem Slovenačke Koruške. Slovensko bratstvo II, 1948, 423—427.
106. Documentes on the Carinthian Question. Ministry for Foreign Affairs of the FPRY. Beograd 1948, XIV + 216.
107. (Sodeloval) Memorandum of the Government of the Federative Peoples Republic of Yougoslavia to the Deputy Foreign Ministers regarding the territorial and other clauses of the Treaty with Austria. (Beograd) 1948, 14.
- 1949: 108. Naše kulturne revindikacije v novih mirovnih pogodbah. ZČ II/III, 1948/1949, 157—165.
109. Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942—1947. ZČ II/III, 1948/1949, 259—326.
110. Ob tridesetletnici univerze v Ljubljani. (Brez podpisa.) Seznam predavanj za zimski semester 1949/50, Ljubljana 1949, 5—6.
- 1950: 111. Prva konferenca historikov Srbije. ZČ IV, 1950, 216—217.
112. France Kidrič. ZČ IV, 1950, 219—220.
113. Zgodovinsko društvo za Slovenijo. HZb III, 1950, 288—290.
114. La tradition politique de Trieste. Revue de la politique mondiale II, No 24. Beograd 21. novembre 1951, 12—13 (tudi v srbski in angleški izdaji).
115. Le caractère ethnique du Territoire libre de Trieste. Revue de la politique mondiale II, No. 6. Beograd 14. mars 1951, 11—12 (tudi v srbski in angleški izdaji).

116. **Prebivalstvo Celovca pred sto leti.** Koledar Slovenske Koroške 1952. Celovec 1951, 112—114.
117. **Pomen slovenske reformacije.** (Izjava.) Tovariš VII, 7. IX. 1951, 395.
118. **Oc. Bogo Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda.** ZČ V, 1951, 386—388.
119. **Oc. Ferdo Gestrič - Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1813—1914.** ZČ V, 1951, 388—394.
- 1952: 120. **Zgodovina. Razdobje od miru v Campoformiju do konca prve svetovne vojne.** Slovensko Primorje. Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953, 77—81, 86—115. V srbski izdaji Istra i Slovenska Primorje, Beograd 1952.
- 1953: 121. **K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh.** ZČ VI/VII (Kosov zbornik), 1952/1953, 218—245.
122. **Gospodarski in družbeni razvoj Evrope do XI. stoletja. Slovenci od XII. do XV. stoletja: 4. Razvoj obrti in trgovine, nastanek mest in meščanstva, 5. Denar, kredit, rudarstvo. Ustrezni odstavki v Virih in Literaturi.** Zgodovina narodov Jugoslavije, Prvi del, Ljubljana 1953, 113—115, 715—729, 744—745, 747—748. Izšlo tudi v hrvaščini (Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953) in srbsčini (Istorija naroda Jugoslavije, Beograd 1953).
123. **Napoleonova Ilirija.** Radiouniverzitet 1, Beograd 1953, 38—47.
124. **L'hinterland de Trieste dans l'histoire.** Revue de la politique mondiale IV, No. 16. Beograd 16 août 1953, 13—14 (tudi v srbski in angleški izdaji).
125. **Izjava (ob angloameriški deklaraciji o coni A STO).** Slov. Poročevalec, 9. X. 1953.
- 1954: 126. **Ob desetletnici partizanskega Znanstvenega inštituta.** NRazgl. III, št. 2, 23. I. 1954.
127. **Prvi kongres zgodovinarjev FLRJ.** NRazgl. III, št. 11, 5. VI. 1954.
128. **Bivša zona B.** Politika 6. X. 1954.
- 1955: 129. **Gospodarska zgodovina kot znanost.** ZČ VIII, 1954 (1955), 169—173.
130. **Dragotin Lončar.** ZČ VIII, 1954, 181—191.
131. **Le problème de la renaissance nationale chez les Slaves de Sud en Autriche: légitimisme et principe des nationalités.** X. mednarodni kongres za zgodovinske vede. Vol. VII. Riassunti delle comunicazioni. Firenze (1955), 394—396.
- 132—133. **Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955:** 132. **Auersperg Anton Aleksander,** 234—235. — 133. **Bleiweis Janez,** 625—626.
134. **Naše meje pred desetimi leti.** NRazgl. IV, št. 9, 14. V. 1955, 207.
135. **Mednarodni kongres zgodovinskih ved v Rimu.** Slov. Poročevalec 25. IX. 1955.
136. **Zgodovinsko jedro koroškega vprašanja.** NRazgl. IV, št. 19, 8. X. 1955.
- 1956: 137. **Les Provinces Illyriennes de Napoléon. Questions actuelles de socialisme.** Paris, No 35, mars-avril 1956, 101—119.
138. **Spremna beseda.** V H. Pirenne. Srednjeveška mesta. Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope. Ljubljana 1956, 359—364.
139. **Spremna beseda.** V A. J. P. Taylor. Habsburška monarhija 1809—1918. Ljubljana 1956, 325—334.
- 140—144. **Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956:** 140. **Costa Ethin Henrik,** 386. — 141. **Costa Henrik,** 386. — 142. **Cusin Fabio,** 506. — 143. **Czoernig Karl,** 512. — 144. **Dežman Dragotin,** 698.

145. Problem modernega preroda pri Južnih Slovanih v Avstriji: legitimizem in narodnostno načelo. ZC IX, 1955 (1956), 162—169.
146. Odgovor. (Na članek R. Bičanića, Još jedna riječ o ekonomskoj povijesti, v ZC VIII, 1954) ZC IX, 1955 (1956), 199—201.
147. Fabio Cusin. ZC IX, 1955 (1956), 220—222.
148. X. svetovni kongres za zgodovinske vede v Rimu. ZC IX, 1955 (1956), 228—233.
- 1957: 149. Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo. Sod. V, 1957, 1—13.
150. Uloga istorije u reformiranoj školi. Historijski pregled III, Zagreb 1957, 85—86.
- 1958: 151. Vprašanje koroške kandidature Ivana Cankarja leta 1907. Koledar Slovenske Koroške 1958, Celovec 1958, 57—61.
- 152—154. Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958: 152. Füster Anton, 411—412. — 153. Gestrin Ferdo, 455. — 154. Gradovi u Sloveniji od XII. st., 554—557.
155. Kulturna sramota. (Izjava ob odpravljanju dvojezične osnovne šole na Koroškem.) NRazgl. VII, št. 19, 4. X. 1958.
- 1959: 156. Zgodovina narodov Jugoslavije, Drugi del, Ljubljana 1959: Slovenci. 1. Absolutizem v okviru starih institucij. 3. Neagrarne gospodarske panoge v XVII. stoletju. 4. Kultura v dobi protireformacije. 6. Razvoj kapitalizma v XVIII. stoletju. 7. Absolutna država in birokratska uprava. 10. Jožefinizem in janzenizem. 11. Podržavljenje šolstva in splošna šolska obveznost. 12. Nova družba in nova kultura. 14. Začetek narodnega preporoda. Ustrezni oddelki v Virih in Literaturi. Str. 746—757, 764—785, 788—807, 817—827, 828—832, 832—835, 835—837, 837—839, 840—842, 843—844; Zemljevida št. 8 in 10. Isto objavljeno tudi v hrvaščini (Historija naroda Jugoslavije, II, Zagreb 1960) in srbščini (Istorija naroda Jugoslavije, II, Beograd 1960).
- 1960: 157. Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov). Beograd 1960, 148. Krajša redakcija (z istim naslovom: XI. mednarodni kongres za zgodovinske vede v Stockholmu, 1960: Rapports V, Histoire contemporaine, Uppsala 1960, 163—190 [hrvatski prevod Nacionalni problemi u Habsburškoj monarhiji, Historijski pregled VII, 1961, 111 do 128]).
158. Jugoslovansko zgodovinarstvo v svetu. Razgovor z dr. Fr. Zwitterom. Delo 4. X. 1960.
159. XI. mednarodni kongres za zgodovinske vede, Stockholm od 21. do 28. avgusta 1960 (z odlomkom iz referata Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, prevod str. 138—141). NRazgl. 12. XI. 1960.
- 1961: 160. Drugi kongres zgodovinarjev Jugoslavije. ZC XIV, 1960 (1961), 222 do 226.
161. K vprašanju razvoja Slovencev v Prekmurju med 1860 in 1918. Prekmurski Slovenci v zgodovini, Murska Sobota 1961, 109—113.
- 1962: 162. (S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova) Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. (Ponekod razširjen tekst, naveden pod št. 160, dopolnjen tudi s »Statističnim pregledom« in dvema zemljevidoma Avstro-Ogrske.) Ljubljana 1962, 231 + II.

- 1964: 168. Simpozij ob stoletnici narodnega preroda Dalmacije in Istre, ZC XVII, 1963 (1964), 263—265.
163. Tretji kongres zgodovinarjev FLR Jugoslavije. JIC I, 1. št., 1962, 135—137.
- 164—166. Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962: 164. Kavčič Matija, 233. — 165. Lavrič Karel, 496. — 166. Lončar Dragotin, 549.
- 1963: 167. Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870. ZC XVI, 1962 (1963), 145—170.
169. A nemzeti kérdés az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900—1914) (Részletek), Párt-Történeti Közlemények X, 3, Budapest 1964, 158 do 168. (Krajši povzetek referata Die nationalen Fragen in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1914, ki je v tisku v publikaciji o konferenci v Budimpešti.)
170. Prof. Janko Jarc. NRazgl. 11. I. 1964.
171. Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Sod. XII, 1964, 1061—1080, 1197—1208.
172. Napoleonove Ilirske province. V zborniku Napoleonove Ilirske province 1809—1814. Razstava v Narodnem muzeju v Ljubljani. Ljubljana 1964, 25—36 (razširjen tekst, nav. pod št. 140).
- 1965: 173. Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. ZC XVIII, 1964 (1965), 75—153.
174. Odgovor polemičnemu izkrivljanju. ZC XVIII, 1964 (1965), 243—250 (Polemika z D. Kermavnerjem o ljubljanskem kongresu l. 1870.)
175. Mednarodna historična konferenca o problemih Avstro-Ogrske 1900 do 1918 v Budimpešti 4.—9. maja 1964. ZC XVII, 1964 (1965), 257—260.
- 176—178. Enciklopedija Jugoslavije 6. Zagreb 1965: 176. Njemačko-jugoslavenski odnosi, 2. Politički odnosi u XIX i u početku XX st., 331—337. — 177. Preporodovci, 604—605. — 178. Primorska. Historija, 618.
179. Ob šeststoletnici Novega mesta. Predavanje na akademiji na predvečer šeststoletnice mesta 6. aprila 1965. Dolenjski list XVI, št. 42, 21. X. 1965.

Bibliografija je skušala zajeti vse jubilentovo delo, ki se nanaša na zgodovino, prav tako pa — kolikor je objavljeno — njegovo delo ob borbi za pravične slovenske meje med vojno in po osvoboditvi. Bibliografija ne upošteva le blizu 20 članov, treh šapirografiranih iz gimnazijskih in študentskih let, devetih o problematiki univerze in univerzitetnega zakona v dnevnem in tedenskem časništvu iz dobe, ko je bil jubilant rektor ljubljanske univerze (1933—1935), dveh o problematiki šolske reforme (NRazgl. 1935—56), ter treh s še splošnejšim značajem v dnevnih časnikih.¹

Bogo Grafenauer

¹ Starejše bibliografije: Letopis SAZU V. 1954, 77—82 (do 1933); prav tam IX, 1939, 42 (za l. 1936—1937); Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana 1957, 77—79 (do srede l. 1956); v letnih poročilih dekana Filozofske fakultete od l. 1960/61 do 1964/65 (ciklost.) je poročilo o objavljenih delih za ustrezná šolska leta.

Janko Pleterski

DELO dr. FRANA ZWITTRA ZA REŠITEV MEJNIH VPRAŠANJ

Napredna socialna gibanja na Slovenskem so se od političnega narodnega nastanka Slovencev naprej vselej povezovala s terjatvijo po Zedinjeni Sloveniji. Najbolj zrelo, z največjim poudarkom in jasnostjo je to programsko geslo postavilo protifašistično ljudsko gibanje v letih pred drugo svetovno vojno in med narodnoosvobodilnim bojem. To gibanje je zahtevi po Zedinjeni Sloveniji dalo tudi doslej daleč največjo realno moč, jo najbolj od vseh približalo uresničenju, obenem pa najgloblje in najjasneje ovrednotilo njen pomen in obseg. Storititi pa je to moglo zato, ker sta se v njem pridružili prizadevanjem delavstva in njegove politične organizacije tudi zmogljivost slovenske vasi in ustvarjalnost slovenske kulture in znanosti.

V zlivanju potenc slovenske znanosti s socialnim in narodnim osvobodilnim gibanjem ima dr. Fran Zwitter posebno vidno vlogo. Sam pravi o tem dogajanju: »Odlok (o ustanovitvi Znanstvenega inštituta) sam pa v resnici ne predstavlja prvega koraka k pritegnitvi znanosti k našemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Že v predaprilski Jugoslaviji je bilo na ljubljanski univerzi tudi nekaj profesorjev širokega obzorja, ki so imeli smisel za svobodna vprašanja. Posebno v zadnjem desetletju pred sedanjo vojno so se začeli v zvezi z zorenjem velike krize tudi v slovenski znanosti uveljavljati novi pogledi na družbo, politiko, kulturo in posebej na narodna vprašanja, seveda ne toliko v uradni znanstveni revijah in knjigah, kakor v publicistično-revialnem tisku, kar nam dokazujejo revije Sodobnost, Književnost, Ljubljanski Zvon in Dejanje. Do izraza so prihajale ideje, ki so dobile nekaj časa kasneje v osvobodilni borbi tako ogromen pomen.«¹

Zanimanje dr. Frana Zwittra kot zgodovinarja in kot človeka se je v vsem širokem časovnem in vsebinskem razponu problemov, ki jih je proučeval, vedno znova in s posebno zavzetostjo obračalo k preteklim in sodobnim vprašanjem slovenske eksistence, pri čemer sta obe plati zanj pomenili nerazdružno razvojno in vzročno celoto, brez znanstvene analize in sintetičnega razumevanja prve, ni mogoča razrešitev druge. Zanj samega še posebej velja, kar je ugotovil leta 1947 ob pogledu nazaj na predvojno delo ljubljanske univerze in nekaterih njenih progresivnih predstavnikov: »Univerza v Ljubljani je dvignila kritično raven našega

¹ Fran Zwitter, Naš Znanstveni inštitut. Slovenski zbornik 1945, Lj. 1945, str. 316.

znanstvenega dela . . . , a nesoglasje med njeno funkcijo znanstvenega središča za slovensko ozemlje in trpko politično realnostjo politične razkosanosti tega ozemlja je moralo vzbujati odpor proti versajskemu sistemu in iskanje poti za drugačno rešitev slovenskega narodnega problema.²

Iz predvojnega obdobja izvira vrsta del dr. Frana Zwittra o tej tematiki. V svoji fundamentalni razpravi »Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni« (1936) je imel pred očmi celotno slovensko narodnostno ozemlje in vse njegovo prebivalstvo kot dve glavni prvini slovenskega nacionalnega nastanka in obstanka, pri čemer je uporabil nove prijeme sociološke zgodovinske metode. Že naslovi tedanjih njegovih študij in člankov v strokovnih časopisih (»Zemlja in zgodovina« — 1931, »Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc« — 1932, »Prva štajerska narodnostna statistika« — 1937, »Prva koncepcija slovenske zgodovine« — 1939) in še posebej v revialnem tisku, predvsem v »Sodobnosti« (»Kultura in politika« — 1933, »K socialnemu programu hitlerjevcev« — 1935, »Nekaj misli k letu 1934« — 1935, »Konec idile« — 1935, »Bankrot slovenskega liberalizma« — 1935, »Ideološka vojna« — 1936, »Koroško vprašanje — 1937, »Nemci na Slovenskem« — 1938, »Francoska revolucija v sodbi poznejših dob« in »Pot slovenstva« — 1939) pričajo o njegovi usmerjenosti k obravnavanju vprašanj, pomembnih za sodobni slovenski obstoj, za njegovo napredno socialno in politično orientacijo. V njih se zreali tudi spoznanje pisca, kako posebno potrebno je za Slovence in njihovo politiko kvalitetno novo obravnavanje in spoznavanje problemov narodnostno ogroženih slovenskih obrobnih pokrajin.

Vključitev dr. Frana Zwittra v narodno osvobodilno gibanje je bilo samo logično nadaljevanje njegove dotedanje usmerjenosti. Vodstvo Osvobodilne fronte je na njegovo sodelovanje računalo že prav od začetka, pri čemer je dobro spoznalo, koliko lahko pripomore kot izvedenec za narodnostna vprašanja. Že leta 1941 je dr. Fran Zwitter postal predsednik komisije za meje, ustanovljene na pobudo Izvršnega odbora Osvobodilne Fronte kot organ IOOF. Komisija, v kateri je ustanovnika predstavljal Edvard Kocbek, se je od oktobra 1941 naprej večkrat sestala, enkrat tudi v Zwittrovem stanovanju. Člani so bili Lovro Kuhar-Prežihov Voranc kot predstavnik KPS, dr. Svetozar Ilešič, dr. Bogo Grafenauer, Maks Miklavčič, dr. Anton Melik in do preloma z OF tudi ing. Črtomir Nagode. Tu je bilo določeno načelno stališče o slovenskih mejah, tj., zajamejo naj celotno slovensko etnično ozemlje, vključno področja, potujčena v dobi imperializma, od srede 19. stoletja naprej. Zastavljeno je bilo sistematično in koordinirano delo skupine znanstvenikov za proučevanje in ugotovitev takšnih meja. O tej prvi, začetni fazi svojega dela na mejnih vprašanjih med narodnoosvobodilnim bojem je dr. Fran Zwitter pisal leta 1945: »A tudi sodelovanje znanosti obstoja že od prvih početkov osvobodilne borbe in to ne samo v praktični pomoči inženirjev in zdravnikov. Vodstvo Osvobodilne fronte se je sicer upra-

² Obračun in program, ZČ I., 1947, Lj. str. 8.

vičeno borilo proti vsem tistim, ki so se izčrpali v pogosto nerealnem in imperialističnem »načrtovanju« o slovenski bodočnosti, predstavljajoče zanje le prav malo osebnega tveganja, obenem pa oznanjali, da čas za akcijo še ni prišel, da je vojaška borba »prezgodnja«, in pravilno poudarjalo, da je prva zahteva časa brezkompromisna in neusmiljena vojaška in politična borba proti okupatorju. Vendar pa se je že v prvem letu pripravljalo na trenutek, ko bo treba po zmagi postaviti slovenskemu življenju nove mejnike in ga organizirati v vseh pogledih, posebno pa v gospodarskem, na novih osnovah. Že tedaj so bili ob sodelovanju s pristaši — strokovnjaki izdelani prvi, osnovni načrti.³ V tej začetni fazi je dr. Fran Zwitter v ilegalnem Slovenskem zborniku 1942 objavil članek, v katerem je razmišljal o zunanjepolitični orientaciji, ki naj bi za mali slovenski narod, ki bo pač tudi v prihodnosti sosed velikega nemškega in velikega italijanskega naroda, pomenila trajno jamstvo za narodni obstanek.⁴ — Pogledi, ki so se uveljavili v diskusijah te prve komisije za meje pod predsedstvom dr. Frana Zwittra, so bili potem izraženi v brošuri Pavleta Vilharja (Lovro Kuhar) »O slovenskih mejah«, ki jo je izdala agitacijsko propagandna komisija pri CK KPS leta 1943. Lovro Kuhar jo je napisal še leta 1942 pred svojo aretacijo 8. januarja 1943.

Aretacija dr. Frana Zwittra 24. februarja 1942 in potem konfinacija v Italiji sta preprečili njegovo nadaljnje neposredno sodelovanje z Osvobodilno fronto. Ko pa je po kapitulaciji Italije po naporni poti prispel nazaj v domovino in se na Goriškem pridružil partizanom, je nastala šele prava možnost, da svoje veliko znanje in izkušnost poda narodnoosvobodilnemu boju. Znano je, da je 12. februarja 1944 bil imenovan za direktorja Znanstvenega inštituta pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte (oziroma pri predsedstvu SNOS), te edinstvene svobodne znanstvene ustanove v okupirani Evropi. Znano je tudi, da je ta inštitut imel poleg drugega nalogo »da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodnoosvobodilna borba.«⁵ Na drugem mestu je opisano njegovo delovanje v Inštitutu, kateremu ni bil samo vodja in organizator dela, ampak tudi glavni sodelavec za probleme slovenskih meja.

Prvi elaborat o bodočih slovenskih mejah je predložil Znanstveni inštitut predsedstvu SNOS že februarja 1944; diskusija o tem elaboratu je bila 20. marca 1944 v Semiču. Tu je Znanstveni inštitut dobil nalogo, naj izdela načrte za takšne meje, ki jih bodo slovenski predstavniki zahtevali v vsakem primeru, to je etnografske meje, a s tistimi korekturami, ki jih narekujejo gospodarske in strateške potrebe. Člane Znanstvenega inštituta so 9. septembra leta 1944 povabili na sestanek s člani CK in pa z delegati Avnoja na bazo 20 na Rogu, kjer so razpravljali o bodočih slovenskih mejah. Tovariš Kardelj je tedaj poudaril kriterij:

³ F. Z., Naš Znanstveni inštitut, Str. 317.

⁴ Fran Zwitter, Zunanjepolitična orientacija Slovencev. Slovenski zbornik 1942. Ponatis Lj. 1945, str. 28—30.

⁵ Odlok o osnovanju Znanstvenega inštituta pri IO OF, 12. I. 1944. Slovenski poročevalec, 13. januar 1944.

minimalna etnografska meja z vključitvijo ozemlja, potujčenega v imperialistični dobi in z upoštevanjem manjših korektur zaradi nujnih prometnih, gospodarskih in strateških momentov. Na tem sestanku je bilo sklenjeno, naj dr. Fran Zwitter izdela elaborat glede zahodne meje.⁶

Med svojim delovanjem v Znanstvenem inštitutu se je dr. Fran Zwitter poleg elaboratov o mejnih problemih loteval tudi širše zasnovanih razprav o zgodovinskih osnovah slovenske nacionalne politike. Rezultat tega dela je predvsem njegova študija »Narodnost in politika pri Slovencih«, napisana februarja in marca 1944, v kateri je poudaril odgovornost Slovencev za lastno usodo in nujnost njihove progresivne politične usmeritve, da se ne bi ponovil položaj iz leta 1918, ko »smo bili pri povojnem razkosanju slovenskega ozemlja na več držav in pri podrejenosti Slovencev v Jugoslaviji sokrivi Slovenci sami...« Naglasil je nacionalni program komunistične partije Jugoslavije in Slovenije, ki »priznava slovenskemu narodu ne samo kulturne pravice, ampak popolno pravico do samoodločbe in to brez ozira na meje, s katerimi so slovensko ozemlje razkosale mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni.«⁷

Delo in pomen Znanstvenega inštituta v zaključnem obdobju narodnoosvobodilnega boja je dr. Fran Zwitter takole označil: »Nikdar v svoji zgodovini ni bil slovenski narod tako blizu uresničenju svojega davnega ideala, združenja vseh Slovencev v zedinjeni Sloveniji, kakor prav danes... Naša naloga v takem položaju je, da pravočasno, temeljito in znanstveno preštudiramo vsa naša obmejna vprašanja in vsa manjšinska vprašanja, ki s tem v zvezi nastajajo, zlasti na Primorskem. Noben košček slovenske zemlje ni pri tem pozabljen in zanemarjen.«⁸ V Slovenskem zborniku 1945 sta izšla dva njegova članka kot zgled popularizacije dela Znanstvenega inštituta in sicer o Trstu in Beneških Slovencih.

Še pred koncem vojne, marca 1945, je dr. Fran Zwitter odšel v Beograd, da bi lahko neposredno pomagal v diplomatskem boju za pravično rešitev mejnih vprašanj nove, socialistične Jugoslavije. Tu je v letih do 1947 deloval kot znanstveni tajnik Inštituta za proučevanje mednarodnih vprašanj pri zunanjem ministrstvu. Uveljavil se je kot izvedenec in svetovalec, nepogrešljiv pri sestavljanju argumentacije, s katero so jugoslovanski delegati na mirovnih konferencah utemeljevali zahteve nove Jugoslavije, nepogrešljiv tudi pri formulaciji teh zahtev samih. Podrobno obdelati vse to njegovo ogromno delo, bi bila zahtevna naloga, ki pa je najbrž ne bi bilo mogoče do kraja opraviti, saj je veliko in morda najdragocenejših prispevkov, ki jih je dr. Fran Zwitter tedaj dajal našemu diplomatskemu boju, bilo izrečenih le ustno na posvetovanjih, v osebnih stikih z vodilnimi delegati, ali napisano na neštetihih listkih, podanih delegatom v napetih urah vročega besednega boja na sejah mirovne konference, ko je bilo treba za zeleno mizo reagirati hitro

⁶ Metod Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945), ZC XII/XIII, 1958/59, str. 21.

⁷ Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, ZC I, 1947, str. 53 in 60.

⁸ F. Z., Naš Znanstveni inštitut, Str. 321.

in neposredno. »Predvsem pa se seveda rad spominjam Zwittera,« piše eden tedanjih naših vodilnih diplomatov, dr. Joža Vilfan, »kot eksperta delovne skupine za mirovna pogajanja in kasneje eksperta naše delegacije na pariški mirovni konferenci in kasnejših mednarodnih sestankih, zvezanih z vprašanjem naših meja. Bil je fantastičen v tem, kakšno delazmožnost je pokazal in kako je uspeval v razburljivem in hitro se menjajočem položaju vztrajati na znanstveni natančnosti. Delali smo v pogojih, ki jih najbolje označuje to, da smo na vprašanje, do kdaj je treba izdelati neko mnenje ali ekspertizo, navadno odgovarjali: »Do večeraj zvečer!« Mislim, da je prav Zwitter, ki je ob strastni zavzetosti za stvar in ob najpedantnejšem delu ohranjeval vedno tudi svoj humor, našel to posročeno šalo za naše termine.«⁹ Dolga je vrsta mednarodnih diplomatskih sestankov in konferenc, ki se jih je dr. Fran Zwitter od leta 1945 do 1948 udeleževal. Aprila tega leta se je moral zaradi težke izgube v družini nenadoma vrniti iz Londona, kjer so prav tedaj pogajanja namestnikov zunanjih ministrov o avstrijski pogodbi prišla na mrtvo točko. Od tedaj naprej se dela na avstrijski pogodbi kot izvedenec ni več udeleževal neposredno, še vedno pa ga je spremljal z zanimanjem in nasveti.

Težišče dela dr. Frana Zwittera je v letu 1945 in 1946 bilo na problemih mirovne pogodbe z Italijo, pozneje pa pogodbe z Avstrijo. A tudi leta 1945 je tisti, ki pripravlja akcijo za Koroško in utemeljuje jugoslovansko stališče. Koncipiral je znano noto in pa aide-mémoire z dne 14. novembra 1945, v kateri je vlada Demokratične Federativne Jugoslavije ugovarjala izvedbi parlamentarnih volitev v avstrijski državni zbor na koroškem slovenskem področju, katerega državno pripadnost bi bilo treba odločiti šele na mirovni konferenci in s katero je zaveznikom prvič obsežno orisala vse vidike koroškega vprašanja, zemljepisnega, narodnostnega, zgodovinskega in sodobnega.¹⁰

Koliko je še osnutkov not, memorandumov, aide-mémoirejev in drugih diplomatskih dokumentov, pri katerih je dr. Fran Zwitter sodeloval kot izvedenec in pisec! V svoji bibliografiji¹¹ upošteva seveda le tiskane diplomatske dokumente, ne pa vseh tistih, ki so ostali le v diplomatskem občevanju, še manj vse osnutke in neuporabljene variante; tu našteje Memorandum vlade Demokratske Federativne Jugoslavije o vprašanjih Julijske krajine in drugih jugoslovanskih ozemelj pod Italijo, Beograd 1945 in pa Memorandum vlade Federativne Republike Jugoslavije namestnikom zunanjih ministrov glede ozemeljskih in drugih določb pogodbe z Avstrijo, Beograd 1948.

Delen vpogled v delo dr. Frana Zwittera in drugih naših ekspertov, predvsem tistih, povezanih z Znanstvenim inštitutom in pa njegovim, po osvoboditvi ustanovljenim oddelkom za meje, daje obsežna kore-

⁹ Dr. Joža Vilfan, Srečanje z jubilentom. Naši razgledi, 6. november 1965, št. 21, str. 430.

¹⁰ Documents on the Carinthian question, Beograd 1948, dok. št. 25, str. 54—62.

¹¹ Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957, str. 77—79.

spodenca med njim in tem inštitutom. Iz nje se vidi, kako je skrbel za učinkovito usmerjeno delo tega znanstvenega zaledja, kako je konkretno spodbujal in usmerjal posameznike k perečim nalogam. »Sicer je tu dela čez glavo, važnega in zanimivega,« je pisal 10. aprila 1945 iz Beograda svojim »dragim znanstvenikom« v Ljubljano: »samo sej je preveč in začetne težave vzamejo ogromno časa. Kakor vidite, so naše stvari zelo aktualne in samo škoda, da se pri nas vse začenja tako pozno.« 30. novembra istega leta pa jih je spodbujal: »Pošiljajte nam vedno *nemudoma* poročila in liste... in za vruga ne čakajte, da se naberejo večji fascikli. Zdaj ni čas za historična razpravljanja, vedeti moramo kakšen je momentani položaj.«¹²

V arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani je ohranjenih 38 elaboratov, ki jih je dr. Fran Zwitter napisal v letih 1944 do 1947 v zvezi z mejno problematiko in pa z našimi kulturnimi revindikacijami do Italije in Avstrije. To pa je gotovo le fragment in treba bi bilo še le sestaviti bibliografijo, ki bi vsebovala vsaj tudi vse elaborate, ki so ostali v arhivu nekdanjega beograjskega Inštituta za proučevanje mednarodnih vprašanj in drugod.

Pri tem bežnem pregledu dela dr. Fran Zwittera kot izvedenca za mejna vprašanja tudi ne smemo pozabiti njegovo veliko publicistično delo, ki ga je opravil vzporedno s svojimi internimi nalogami. Iz Pariza je 4. julija 1946 lapidarno pisal v Ljubljano: »Sicer veste v glavnem, kakšna je situacija. Treba bi bilo ogromno pisati.« Dr. Fran Zwitter se je dobro zavedal, da diplomatska akcija ni vse, ampak da učinkuje veliko močneje, če za njo stoji tudi dobro obveščena demokratična javnost v domovini in v svetu. V ta namen je v času najhujših časovnih stisk in vročičnega dela pripravil in objavil pomembna znanstvena dela. Med njimi je treba na prvem mestu, ne samo časovno, omeniti obsežno knjigo »Oko Trsta«, ki je izšla v Beogradu leta 1945 in ki jo je uredil in napisal skupaj z vrsto izbranih sodelavcev. Kdor jo je imel kdaj v rokah, ve, da je to še danes fundamentalno delo za tržaško vprašanje. Bistveno je sodeloval tudi pri francosko pisanem delu o statističnih podatkih glede etnične strukture Julijske krajine (Beograd 1946) in o avstrijski narodnostni politiki v Julijski krajini (Beograd 1946). Leta 1948 je po njegovi zasnovi in z njegovim uvodom izšla v angleščini »bela knjiga« dokumentov o koroškem vprašanju. Še leta 1953 je v Beogradu izšla knjiga »Slovensko Primorje in Istra«, za katero je prispeval dve poglavji.

Posebno je skrbel tudi za popularizacijo jugoslovanskih tez v domačem in tujih jezikih. Za Ljudsko univerzo v Beogradu je 1946 napisal brošuro o slovenski Koroški, ki je izšla potem tudi v Sofiji v bolgarskem prevodu, napisal je aktualno politično brošuro o značaju političnega režima na Koroškem, objavljeno leta 1947 v angleščini (To destroy Nazism or to reward it?). Velik pomen je imela vrsta njegovih dokumentarnih študij, objavljenih v teku leta 1947 v beograjski reviji »Trideset dana« v zvezi s koroškim vprašanjem. Še leta 1951 in 1953 je po-

¹² Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, fasc. 230.

segel v mednarodno razpravljanje s tremi članki o tržaškem vprašanju objavljenimi v angleščini, francoščini in srbohrvaščini v beograjski reviji »Medjunarodna politika«.

Izpustil tudi ni nobene priložnosti za seznanjanje javnosti v tujini z našimi stališči v neposrednem osebnem stiku. Med svojim bivanjem v Parizu, Londonu, Moskvi in New Yorku je nastopil pred tujim občinstvom s številnimi predavanji. Koliko pa je s svojimi osebnimi stiki s tujimi znanstveniki, ki so v njem cenili avtoriteto na svojem področju, pripomogel, da so stališča Jugoslavije prišla do veljave tudi v njihovih delih, to bi lahko povedal le on sam.

V svojem že citiranem članku v Slovenskem zborniku 1945 je dr. Fran Zwitter ugotavljal za ta čas, da so dani vojaški in politični pogoji za zedinjenje vseh Slovencev. Temu bi bilo treba dodati da so vsaj s slovenske oziroma jugoslovanske strani za doseg tega cilja tedaj bili dani subjektivni pogoji, ki jih je bila dolžna prispevati progresivna slovenska in jugoslovanska znanost. Delež zaslug, ki ga ima dr. Fran Zwitter za to dejstvo, ki je obenem zgodovinski dokaz za zrelost slovenskega naroda za samostojno življenje v okviru jugoslovanske federacije, je prav posebno pomemben in enkratni.

France Škerl
ZNANSTVENI INSTITUT

Narodnoosvobodilno gibanje na Slovenskem je v svoje vrste pritegnilo tudi slovenske kulturne delavce. Mnogi so se mu pridružili že leta 1941 in potem vsa leta v njem aktivno sodelovali. Prvo jedro v Osvobodilni fronti so dali tisti, ki so že pred vojno širili in uveljavljali napredne poglede na družbo, politiko in kulturo. Svoje misli so pred vojno objavljali predvsem v revijah Književnost, Sodobnost, Ljubljanski Zvon in Dejanje. V njih so izražali ideje, ki so se kasneje uveljavljale v velikem osvobodilnem boju.

Ob ustanovitvi Osvobodilne fronte oziroma v njeni prvi fazi Proti-imperialistične fronte so kulturni delavci izoblikovali celo svojo posebno skupino, ki je veljala za enega od stebrov osvobodilne organizacije.¹ Tvorci Osvobodilne fronte so s tem dali priznanje ustvarjalni slovenski kulturi. V nadaljnjem razvoju so se v osvobodilno akcijo slovenskega naroda vključevali vedno novi kulturni delavci. Kakorkoli je pa že njihovo število naraščalo med samim narodnoosvobodilnim bojem, je gotovo, da se je njihovo število najbolj povečalo po kapitulaciji Italije. Med tisoči, ki so v tistih dneh prišli v partizane iz Ljubljane, so imeli velik delež zopet kulturni delavci. Nedvomno je bil njihov odstotek v narodnoosvobodilnem gibanju na Slovenskem v splošnem večji kakor v katerikoli drugi pokrajini Jugoslavije. Odstotek je bil tolik, da je udaril v oči vsem, ki so iz drugih jugoslovanskih pokrajin prišli in

V arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja je ohranjeno tudi skromno gradivo, ki obsega dopise, zapisnike sej, delovna poročila in referate članov ter sodelavcev partizanskega Znanstvenega instituta. Vendar ni zbrano na enem mestu. Dopisi in priporočila, ki jih je institut pošiljal predsedstvu SNOŠ, so ohranjeni v sklopu arhivalij predsedstva SNOŠ (fasc. 457) oziroma njegovih odsekov, v našem primeru predvsem odseka za prosveto (fasc. 453). Največji del gradiva pa je zbran v fasciklu, ki v celoti obsega gradivo Znanstvenega instituta (fasc. 499). Elaborati članov kolegija in sodelavcev so zbrani v posebnih fasciklih (457, 458, 517 in 518). Gradivo, ki osvetljuje čas po vojni, to je registratura Znanstvenega instituta za leta 1945—1948, to je od osvoboditve do razformiranja, se hrani v registraturi Muzeja ljudske revolucije, vendar je dokaj pomanjkljiva. Razen arhivskega gradiva sem za razpravo uporabil tudi nekaj tiskanih člankov o delu Znanstvenega instituta, lastne zapiske, ki so nastali ob delu v institutu, nekatera dejstva pa sem prikazal po spominih na svoje življenje v tem institutu.

¹ France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, Zgodovinski časopis V/1951, str. 29.

opazovali slovensko osvobodilno gibanje neposredno v njegovi dejavnosti. Tako se je npr. Rodoljub Čolaković naravnost čudil temu dejstvu in ga blagroval glede na razmere v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Tega dejstva se je zavedala tudi slovenska kontrarevolucija, kakor je mogoče povzeti iz pisma novomeškega prošta Karla Čerina domobranskemu komandantu podpolkovniku Dežmanu februarja 1944: »... To so možje in fantje, ki tvorijo že leta jedro domobranskih čet, ko je nasprotno vsa naša inteligenca šla v hribe, ter tam v hostah množila ne čet legijcev, ampak tiste, katerim kot izrazitim komunistom in partizanom velja ves ta srditi boj, ki divja sedaj po naših krajih...«²

Kulturni delavci so svoje sodelovanje v osvobodilni vojni večkrat tudi manifestirali. Tak primer je pokazal »Slovenski zbornik 1942«. V njem so sodelovali avtorji, na katere pozneje ponovno naletimo kot na izpovedovavce osvobodilnih idej in na borce v osvobodilnem boju. Npr. Mateja Bora, oba Kozaka, Borisa Kidriča, Edvarda Kocbeka, Borisa Zihlerla, Otona Zupančiča, Josipa Vidmarja, Prežihovega Voranca, Lojzeta Udeta, Jožeta Zemljaka itd.³ Izraz posebne vrste dejavnosti kulturnih delavcev v partizanih je bilo delovanje partizanskega agit teatra na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem poleti 1942. Med sodelavci je bil takrat tudi pesnik Ivan Rob.⁴

Novo življenje, polno razmaha in novih oblik, se je razvilo po kapitulaciji Italije, ko so prišli v partizane in na tedanje osvobojeno ozemlje na Dolenjskem tudi številni kulturni delavci iz Ljubljane. Začelo je prodirati spoznanje, da je z zlomom Italije nastopil čas, ko bo treba poskrbeti, da se v slovenskem življenju praktično uveljavijo nove smeri in organizira življenje na novih osnovah v vseh panogah, zlasti pa v gospodarskem življenju. In kakor se med partizanskimi borci nikoli ni izgubilo zanimanje za temeljna vprašanja slovenske prihodnosti, tako so tudi kulturni delavci spoznali čas, da bo treba bodoče smeri vseh vej slovenskega življenja oblikovati na temelju vsakdanje prakse in iz nje izviraajoče harmonične perspektive. Osvobojeno ozemlje po kapitulaciji Italije je nudilo za tako delo primerne zunanje pogoje.

Kot načrten usmerjevalec je kmalu po kapitulaciji Italije nastopil najvišji tedanji politični organ osvobodilnega gibanja, vrhovni plenum Osvobodilne fronte. Na seji 21. septembra 1943 na osvobojenem ozemlju je sklenil na predlog Borisa Kidriča, da se skličejo konference oficirjev, kulturnih delavcev, inženirjev, pravnikov, Protifašistične ženske zveze, Zveze slovenske mladine in šolnikov. Vse konference so po predlogu imele namen manifestirati privrženost posameznih poklicev stvari osvobodilnega gibanja in jih v čim večji meri vključiti v narodnoosvobodilni boj. Vrhovni plenum OF je tedaj tudi sklenil, kdo naj kak kongres za navedene stroke tudi pripravi.^{4a}

² Pismo v arhivu IZDG; kurziv F. Š.

³ Slovenski zbornik 1942 in njegov ponatis v letu 1945.

⁴ Viktor Smolej, Zapiski in opombe, 5. Agit teater 1942, Jezik in slovstvo 1961 62, št. 3, str. 91.

^{4a} Zapisnik XIII. seje vrhovnega plenuma OF z dne 21. IX. 1943. F. 432/1 v arhivu IZDG.

Nove okoliščine so pravzaprav prvi izkoristili pravniki v dneh 10. in 11. oktobra 1943. Organizirali so prvi zbor slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju v Metliki. Udeležilo se ga je 85 pravnikov, ki so sodelovali v Osvobodilni fronti na osvobojenem ozemlju, 35 pa je bilo opravičenih, ker se zaradi oddaljenosti ali neodločljivega dela zbora niso mogli udeležiti.⁶ Na zboru so obravnavali aktualne pravne probleme v luči narodnoosvobodilnega boja.⁶

Svoje kongrese so imeli tudi oficirji, Protifašistična ženska zveza v Dobrniču in Zveza slovenske mladine v Kočevski Reki. Nove okoliščine so izkoristili na poseben način tudi zdravniki, čeprav na seji vrhovnega plenuma OF dne 21. septembra o njih niso govorili. Zdravniki so se odločili za izdajanje zdravstvene revije. V njej so manifestirali svojo strokovno pomoč narodnoosvobodilnemu gibanju. Imenovali so jo »Partizanski zdravstveni vestnik«. Prva številka je izšla šele januarja 1944. Do septembra 1944 je izšlo osem števil. Zadnja, to je številka 9-10, je izšla v aprilu 1945. Vse je uredil dr. Bogomir Magajna. Glavni namen vestnika je bil, dvigniti strokovni, splošni in organizacijski nivo partizanske sanitete.⁷ Dejansko so vse številke kazale tendenco po poglobitvi strokovnega dela. Revija partizanskih zdravnikov je bila dostojna predhodnica današnje zdravstvene revije »Zdravstveni vestnik«.

Za našo razpravo je bil pa najpomembnejša manifestacija slovenskih kulturnih delavcev njihov kongres v Semiču. Na temelju sklepa vrhovnega plenuma OF z dne 21. septembra 1943 so o njem razpravljali na seji IOOF dne 17. oktobra 1943. Sklenili so, naj bi bil v roku 14 dni. Organizirali naj bi ga Saša (Josip Vidmar), Pavle (Edvard Kochek) in Šnuderl (dr. Makso Šnuderl).^{7a} Toda s tem datumom ni bilo nič. Preprečila ga je nemška ofenziva proti osvobojenemu ozemlju na Dolenjskem, potem pa še odhod organizatorjev na drugo zasedanje AVNOJ v Jajce. Čas za realizacijo se je približal šele po vrnitvi »avnojcev« v Slovenijo. Na seji 29. decembra 1943 je razpravljajl o kongresu kulturnih delavcev IOOF in znova sklenil, da se kongres pripravi. Organizacijo tehničnih priprav so naložili dr. Marjanu Breclju, referate pa naj bi imela Josip Vidmar in Božidar Jakac. Dr. Marjan Breclj je v kratkem vse potrebne priprave opravil in kongres kulturnih delavcev je potem bil v Semiču v dneh 4. in 5. januarja 1944.⁸

⁶ Spomenica o prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju, dne 10. in 11. oktobra 1943, izdal resolucijski odbor prvega zbora slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju 1944, str. 5.

⁷ Taki problemi so bili: dr. Lado Vavpetič, Slovenski pravniki in naša doba; Lojze Ude, Aktualna poglavja iz mednarodnega prava; dr. Darko Černež, Državnopravni značaj našega osvobodilnega gibanja; dr. Makso Šnuderl, Graditev slovenske narodne oblasti; Josip Rus, O demokratičnem sodstvu; Zoran Polič, Razvoj sodstva v osvobodilni borbi in vloga pravnikov; dr. Vito Kraigher, Borba proti izdajalski peti koloni in njene pravne oblike. Glej Spomenico o prvem zboru slovenskih pravnikov.

⁷ Partizanski zdravstveni vestnik 1944, št. 1, str. 1.

^{7a} F. 432/I, v arhivu IZDG.

⁸ Slovenski poročevalec 13. januarja 1944, št. 2, članek I, kongres slovenskih kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju.

Kongres v Semiču je bil na poseben način pomemben za ustanovitev Znanstvenega instituta. Ker je bilo na kongresu zbranih mnogo kulturnih delavcev, ki so bili sicer po svojih delovnih obveznostih močno raztreseni, je to dejstvo omogočilo potrebne poprejšnje razgovore o ustanovitvi Znanstvenega instituta po zamisli, ki jo je prvi zasnoval Boris Kidrič. Dan po kongresu je bil sestanek v Srednji vasi, kjer so se že dogovorili o vsem potrebnem za ustanovitev Znanstvenega instituta. Nekaj dni nato je izvršni odbor Osvobodilne fronte ustanovil Znanstveni institut s svojim odlokom, ki nosi datum 12. januarja 1944, objavljen pa je bil v Slovenskem poročevalcu z datumom 13. januarja 1944.

ODLOK

o osnovanju Znanstvenega instituta pri IOOF

1. Osnuje se Znanstveni institut pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda z nalogo, da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodno-osvobodilna borba v sedanjosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodno-osvobodilne borbe znanosti sami.

2. Vodstvo pri Znanstvenem institutu pri Izvršnem odboru tvorijo: direktor, namestnik direktorja in 5 do 15 članov kolegija.

3. Vodstvo Znanstvenega instituta postavlja Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Organizacija Znanstvenega instituta in njegovega dela je poverjena vodstvu Znanstvenega instituta in jo vodstvo izvaja v soglasju IOOF.

4. Za direktorja Znanstvenega instituta nastavlja IOOF dr. Frana Zwitter, univerzitetnega profesorja, za namestnika direktorja Borisa Zihorla, za člane kolegija dr. ing. Avčima Frana, dr. Cerneja Darka, Krašoveca Staneta, Knivica Vladimirja, dr. Logarja Ceneta, primarija polkovnika dr. Lumačka Pavla, dr. ing. Serneca Dušana, prof. Zemljaka Jožeta in Umeta Lojzeta.

5. Odlok stopi takoj v veljavo.

Dne 12. januarja 1944.

ZA IOOF

Predsednik IOOF:
Josip Vidmar, l. r.

Sekretar IOOF:
Boris Kidrič, l. r.

Znanstveni institut je bil spočetka podrejen izvršnemu odboru Osvobodilne fronte, po zasedanju Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta, ki je bilo v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944, pa so ustanoviteljsko pravico prenesli na predsedstvo SNOS, tako da se je potem imenoval Znanstveni institut pri predsedstvu SNOS.⁹ Z ustanovitvijo tega instituta je bila ustvarjena prva znanstvena organizacija v partizanski Sloveniji in Jugoslaviji sploh.

Znanstveni institut ni bil slučajna tvorba narodnoosvobodilnega gibanja. Zrasel je iz določenih pogojev, ki so na Slovenskem bili najugodnejši. Razen potreb, ki so se zaradi približajočega se konca vojne

⁹ Fran Zwitter, Naš Znanstveni institut, Slovenski zbornik 1945, str. 316. Ustanovitveni odlok je objavil Slovenski poročevalec 13. I. 1944.

kazale vedno močnejše, je njegov nastanek zlasti omogočilo visoko število kulturnih delavcev v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju. Videli smo, kako so večkrat in ob raznih prilikah manifestirali svoje sodelovanje v NOB že pred ustanovitvijo Znanstvenega instituta. Znanstveni institut je bil tako le ena od oblik za delovanje kulturnih delavcev v NOB, pa čeprav so njegove naloge v okviru osvobodilnega boja imele poseben značaj, ki so ga narekovale potrebe časa in NOB.

Ustanovitveni odlok IOOF je začrtal institutu zelo široko pot razvoja in aktivnosti. V odloku nas pa mora takoj v začetku zanimati dvoje: institutove naloge in institutova struktura. V prvem primeru je odlok določil, da institut »pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodnoosvobodilna borba v sedanosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami«. Naloga je bila torej začrtana zelo široko, tako široko, da je mogla v svoj okvir pritegniti vse stroke, vse poklice, vse tiste kulturne delavce, ki so v osvobodilnem boju sodelovali tudi s peresom. Da je bilo res tako, je pokazala njegova druga značilnost, njegova struktura, pravzaprav njegov personalni sestav. Po ustanovitvenem odloku so vodstvo instituta tvorili direktor, namestnik direktorja in 5 do 15 članov kolegija. Vodstvo je bilo torej kolektivno. Po odloku ga je postavljala IOOF oziroma pozneje predsedstvo SNOS. Temu vodstvu je bila pa poverjena nadaljnja organizacija instituta in njegovega dela, vendar vse po soglasju z ustanoviteljem.

Za prvega direktorja Znanstvenega instituta je bil postavljen dr. Fran Zwitter, za namestnika direktorja Boris Zihrl, za prve člane znanstvenega kolegija pa tovariši, ki jih navaja 4. čl. ustanovitvenega odloka¹⁰. Imena prvih članov znanstvenega kolegija nam kažejo po podatkih iz drugih virov, ki jih tu ne bom navajal, da so njegovi ljudje delali na različnih področjih. Med njimi so bili zdravniki, pravniki, inženirji, ekonomisti, profesorji. Na sami bazi Znanstvenega instituta je takoj po ustanovitvi in pozneje živelo le nekaj njegovih članov. Povečini so pa živeli ločeno od baze, tam, kjer je zahtevalo njihovo strokovno delo. Zdravniki npr. v bolnišnicah.

Baza Znanstvenega instituta je bila približno eno leto v roških gozdovih. Spočetka je bila na jugozahodnem robu Roga nad Kolpo in imela šifro 13-23. Ob koncu maja 1944 se je pa institut preselil na severovzhodno pobočje Roga nad Poljansko dolino, na bazo, ki je imela številko 80 in so bili na njej nameščeni tedanji odseki predsedstva SNOS. Na bazi 80 je Znanstveni institut ostal do konca leta 1944, ko se je prav zadnje dni decembra preselil v Crnomelj v hišo na cesti, ki pelje iz mesta na železniško postajo. Tu je ostal do velike selitve ob koncu vojne, ko se je z drugimi organi vred preselil prek Hrvaške in Primorske (Ajdovščina—Vipava) v Ljubljano.

Bivanje Znanstvenega instituta v roških gozdovih je vplivalo na njegovo delo. Živel je v leseni baraki, v kateri niso bili taki pogoji

¹⁰ Glej ustanovitveni odlok.

za delo kakor npr. v Ljubljani. Tu ni bilo laboratorijev, velikih bibliotek in arhivov. Ljudje so razvijali svoje delo na temelju znanja, ki so si ga pridobili že prej. Kljub temu pa, da so živeli in delali v skromnih razmerah, so vendar opravili delo, ki je koristilo narodnoosvobodilnemu boju.

Za razvoj dejavnosti Znanstvenega instituta je bila od vsega začetka zelo važna sestava institutovega kolegija. Za presojo aktivnosti služijo zapisniki o sejah institutovega kolegija in elaborati članov kolegija.

Zapisniki o sejah so skromni po številu. Ohranjeni so za šest sej, ki so bile 26. januarja 1944 na bazi 13-23, 7. februarja 1944, verjetno na bazi 13-23, vendar zapisano ni, 22. februarja 1944 v Črnomlju, 20. marca 1944 v Semiču, 1. maja 1944 v Črnomlju in 30. junija 1944 v Semiču. Razen teh sej je bila še posebna seja 20. marca 1944 v Semiču, ki se je je udeležilo po delovnem poročilu Znanstvenega instituta z dne 25. aprila 1944 19 tovarišev in tovarišic. Med udeleženci so bili torej tudi nečlani in sodelavci instituta. Na seji so namreč razpravljali o problemih slovenskih narodnih meja in je institut pritegnil k debati še več drugih interesentov izven instituta. S tem da so bile seje zaradi lažje udeležbe čim večjega števila članov kolegija povečini daleč od domače institutove baze, potrjujejo tudi zapisniki izredno razpršenost članov kolegija. Tako razpršenost pa potrjuje tudi udeležba na sejah, ki nikakor ni mogla zajeti vseh članov. Na prvi seji jih je bilo le sedem, na drugi osem, na tretji devet, na četrti šest, na peti pet, na šesti sedem. Razen članov kolegija so se sej večkrat udeležili tudi nekateri dopisni člani in sodelavci, nekajkrat pa tudi posebni povabljeni. Npr. Rodoljub Čolaković, Todor Vujasinović in Edvard Kardelj.¹¹ V celoti manjkajo zapisniki o sejah kolegija v drugi polovici 1944, ker teh sej takrat ni bilo. Institutovo delo so opravljali posamezni funkcionarji, za strokovno delo pa so referenti sklicevali potrebne strokovne sestanke.¹² Zapisniki se znova pojavijo v letu 1945. Vendar kažejo tedaj drugačno podobo. Ne govorc več o sejah članov kolegija, temveč o sejah, na katerih so razpravljali o čisto določenih problemih, ki jih je želel institut rešiti.¹³ Diskusijo o znanstvenih problemih, ki naj bi zanimali kolegij kot celoto, prikazujejo tako le prvi zapisniki, to je v prvi polovici leta 1944.

Takoj v začetku je treba povedati, da je duša vsega dela v Znanstvenem institutu bil njegov direktor dr. Fran Zwitter. On je osebno ustvarjal program institutovega dela, koordiniral delo vseh, zraven pa sam bistveno sodeloval pri reševanju problemov, zlasti pri študiranju obmejnih problemov slovenskega naroda.

O konkretnem delovnem programu so člani kolegija razpravljali že na prvi seji 26. januarja 1944, čeprav zapisnik ne daje popolne slike diskusije. Kakor je pokazala debata o zbiranju gradiva o okupatorskih režimih v Sloveniji, naj bi se delo instituta razvijalo predvsem

¹¹ Glej zvezek Sejni zapisnik, fasc. 499 v Arhivu IZDG.

¹² Poročilo Znanstvenega instituta o delu za julij-december 1944, fasc. 499 in 354, IV.

¹³ Arhiv IZDG, fasc. 409.

v načelnem osvetljevanju posameznih problemov.¹⁴ Ob obisku R. Čolakovića in T. Vujasinovića na bazi dne 7. februarja 1944 je direktor instituta obrazložil institutovo delo tako, da člani kolegija ne bodo reševali samo teoretičnih nalog, temveč tudi praktične. Rezultati bodo delno namenjeni javnosti prek publikacij, delno pa le političnemu in vojaškemu vodstvu.¹⁵

Problem organizacije institutovega dela se je močneje pojavil na 3. seji kolegija dne 22. februarja 1944. Zamišljali so si ga tako, da bi bilo razdeljeno po sekcijah. Toda tedaj za tak delovni razmah še niso imeli dovolj delavcev. Odločili so se le za referate o posameznih strokah. Po prvem načrtu so bili naslednji:

1. Zgodovinsko-geografski. V njegovem okviru so diskutirali o problemih slovenskih meja. Referat je vodil dr. Fran Zwitter.

2. Pravni referat. Vodila sta ga Lojze Ude in dr. Darko Černej. V njegovem okviru so razpravljali o državnopravnih problemih Slovenije in Jugoslavije v zvezi z načelom samoodločbe slehernega naroda do odcepitve ali priključitve. Na razpravo je prišla tudi eventualna priključitev Jugoslavije k Sovjetski zvezi. Tedaj pa je Edvard Kardelj, ki se je te seje udeležil, izrazil mnenje, da kaka direktna priključitev Jugoslavije Sovjetski zvezi ni aktualno vprašanje. Glede ugotavljanja vojnih zločinov in vojne škode v okviru tega referata so pa ponovno ugotovili, naj bi se institut bavil s pravnimi osnovami tega vprašanja, ne pa z ugotavljanjem posameznih primerov.

3. Medicinski referat. Vodil ga je dr. Pavel Lunaček, ki se je bavil z vprašanjem sanitetnih kadrov in ustanov ter sanitetne in socialne zakonodaje.

4. Tehnično-gospodarski referat. Vodil ga je dr. France Avčin. Bavil se je predvsem z vprašanjem znanstvene pomoči narodnoosvobodilnemu boju ter z vprašanjem obnove po vojni.¹⁶

5. Prosvetni referat. Vodila sta ga Boris Zihelr in Jože Zemljak. Referat je proučeval predvsem vprašanja reorganizacije šolstva in prosvete.¹⁷

Delo znanstvenega instituta ni bilo omejeno samo na člane kolegija. Njihovo število je po ustanovitvenem odloku bilo sicer omejeno, toda institut je kmalu uvidel, da samo s tistimi člani, ki jih je imel v kolegiju, ne bo mogel razvijati svojega dela na široko. Zato je izkoristil 3. člen ustanovitvenega odloka, po katerem je bila organizacija Znanstvenega instituta in njegovega dela poverjena institutu samemu. Direktor instituta je to možnost razložil tako, da ima ustanovitelj pravico imenovati nove člane kolegija, institut pa ima pravico imenovati dopisne člane in sodelavce. Kolegij je potem razložil, kdo more biti dopisni član, kdo pa sodelavec. Po tej razlagi naj bi bil dopisni član tisti, ki bi prispeval z znanstvenim delom, sodelavec pa tisti, ki bi zbiral knjige in arhivalije

¹⁴ Sejni zapisnik, seja 26. I. 1944.

¹⁵ Sejni zapisnik, seja 7. II. 1944.

¹⁶ Sejni zapisnik, seja 22. II. 1944.

¹⁷ Poročilo predsedstvu SNOS z dne 10. IV. 1944, fasc. 499.

ter informacije za institut. Pri dopisnih članih naj bi se ozirali na potrebe posameznih strok in znanstveno kvalifikacijo, glede sodelavcev pa bi bilo najbolje, da bi jih imeli po vseh okrožjih, da bi zbirali za institut knjige, imeli pregled o knjižnicah in arhivalijah ter načinu hranjenja, zbirali podatke o okupatorskih režimih itd. Vso zamisel naj bi institut izvedel v soglasju z ustanoviteljem. Kolegij sam je na tej seji izbral za dopisne člane: Jožeta Lampreta, verskega referenta XIV. divizije, za cerkveno pravo in teorijo gospodarstva; dr. Stanka Peterina, instruktorja vojaškega sodišča, za državno pravo; dr. Lada Vavpetiča, člana vrhovnega plenuma, za gospodarstvo in pravno filozofijo; inž. Svetka Lapajnet, predavatelja na pionirskem kurzu v Črnomlju, za gradbeno stroko; inž. Josipa Grudna, predavatelja na tankovskem kurzu v Črnomlju, za prometna vprašanja; inž. Ivana Klemenčiča v Metliki za gozdarstvo in inž. Dušana Lasiča za elektrotehniko.¹⁸ Sodelavec je tedaj postal prof. Janko Jarc.¹⁹ Kasneje so izbrali še nove dopisne člane, Lojzeta Dularja, dr. Draga Cvetka, Jožeta Rusa,²⁰ Marjana Ahčiča, dr. Bogdana Breclja, Toneta Ravnikarja, Andreja Župančiča, Frana Novaka, Rudolfa Obračunca.²¹ Za sodelavce so kasneje izbrali Boga Gerlanca za ribniško okrožje, Ceneta Kranjca za notranjsko okrožje itd.²² Na samem institutu je pa funkcijo sodelavca tedaj že vršil Jože Udovič.²³

Na seji članov kolegija dne 1. maja 1944 so razdelitev referatov na predlog dr. Černeja nekoliko spremenili. Predlog so sprejeli in potrdili L. Vavpetiča za referenta za državno-pravna vprašanja, L. Udeta za referenta za vprašanja okupatorskih režimov, vojnih zločinov in škode, L. Dularja za referenta za gospodarsko-tehnična vprašanja, P. Lunačka za zdravstvena vprašanja, B. Zihlerla pa za prosvetna vprašanja.²⁴ Toda na seji 30. junija 1944 so ponovno posegli v strukturo referatov. Na Vavpetičev predlog so referat za meje izločili iz njegovega referata, in ustanovili poseben referat za meje, ki ga je prevzel dr. Zwitter.²⁵

Zaradi fluktuacije institutovega personala pa tudi ta struktura institutovega dela in referentov ni bila stabilna. Prišlo je še do novih sprememb, ki jim je le delno mogoče slediti v sedanjem gradivu o Znanstvenem institutu. Na temeljno linijo institutovega dela pa niso dosti vplivale, ker so pač bile v glavnem podrejene ravno temu delu.

Strokovno delo se je razvijalo v okviru referatov. Na njem niso sodelovali samo člani kolegija, temveč tudi dopisni člani. V institutu so se zbirali elaborati vseh. Obdelovali so vsak iz svojih strokovnih vidikov probleme, ki naj bi olajšali v skladu s prvim členom ustano-

¹⁸ Sejni zapisnik, 20. III. 1944.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Sejni zapisnik, seja 1. V. 1944.

²¹ Sejni zapisnik, seja 1. VI. 1944.

²² Ibid in Poročilo o delu za maj-junij 1944.

²³ Ibid.

²⁴ Sejni zapisnik, seja 1. V. 1944.

²⁵ Sejni zapisnik, seja 1. VI. 1944.

vitvenega odloka narodnoosvobodilni boj v tedanjem času, prav tako pa naj bi podprli tudi obnovitveno delo po osvoboditvi. Ščasoma se je teh referatov nabralo kar lepo število. Na začetku januarja 1945 je beležila zbirka rokopisnih elaboratov, predloženih institutu v letu 1944, že 85 števil. Največji del jih je nastal v drugi polovici tega leta, ker je v prvi polovici leta bilo samo 30 števil.²⁶

V znanstvenem institutu zbrani referati so bili v določenem smislu izraz »načrtovanja« slovenske bodočnosti. Vendar taki, kakor so bili oziroma nastali v takratnih okoliščinah, so se močno razlikovali od nekdanjega nagodetovskega načrtovanja leta 1941. V času nagodetovskih načrtovnikov položaj še v ničemer ni bil razčiščen. Takrat je bil na mestu le brezkompromisni vojaški in politični boj z okupatorjem, čeprav je seveda res, da so bili partizanski borci že v začetku osvobodilnega boja živo zainteresirani na temeljnih vprašanjih slovenske bodočnosti. Toda zavedali so se reda, po katerem si morajo problemi slediti. V letu 1944 se je tehtnica svetovnega dogajanja že prevesila v korist protihitlerjevske koalicije in narodnoosvobodilnega boja, pa je zato nastopil čas, da se jasneje določijo tudi smernice za razvoj po osvoboditvi.

V sklopu strokovnih oddelkov, ki so v Znanstvenem institutu pripravljali referate po prvi točki ustanovitvenega odloka, je vprašanje slovenskih meja vedno zavzemalo nadvse pomembno mesto, in to že od začetka. Ko so na seji 22. februarja 1944 govorili o sekcijah oziroma strokovnih referatih, po katerih naj bi se razvijalo institutovo delo, so postavili problem meja v okvir zgodovinsko-geografske stroke. Med prvimi elaborati, ki so bili izdelani v institutu, so bili ravno elaborati o bodočih slovenskih mejah, pri čemer so seveda mislili na politično upravne meje, ki naj bi jih imela Slovenija kot bodoča federalna enota zvezne Jugoslavije.

Temeljni elaborat o obsejni problematiki z naslovom »Problem bodočih slovenskih meja«, je napisal dr. Fran Zwitter. Lojze Dular je napisal k njemu koreferat z naslovom »Gospodarske pripombe k referatu o mejah«, ²⁷ nekoliko pozneje pa Lojze Ude »Nekaj načelnih pripomb k vprašanju o mejah« ter Ivo Pirkovič »Donesek k vprašanju Trsta«. ²⁸ Ze na seji 22. februarja 1944 so sklenili, naj bi dr. Marjan Breclj organiziral diskusijski sestanek, na katerem bi razpravljali o elaboratih o mejnih problemih. Na sestanek naj bi povabil razen članov kolegija še nekatere vodilne politične in vojaške osebnosti osvobodilnega gibanja. ²⁹

Diskusija o vseh elaboratih o bodočih slovenskih mejah je bila dejansko 20. marca 1944 v Semiču. Udeležilo se je po zapisniku o sestanku 17 oseb, po delovnem poročilu instituta za januar—april 1944 pa 19. Diskusija je bila zelo dolga, trajala je sedem ur. Problem slovenskih meja so osvetlili z različnih strani, s politične, gospodarske in stra-

²⁶ Poročilo o delu za julij-december 1944. Sezname rokopisov, izročeni h Znanstvenemu institutu, so v fasc. 499/V.

²⁷ Sejni zapisnik, seja 22. 11. 1944.

²⁸ Poročilo o delu za januar-april 1944.

²⁹ Sejni zapisnik, seja 22. 11. 1944.

teške, vsi pa so se skladali, da mora bodoče razmejevanje sloneti na etnografskem načelu. Razpravljali so tudi o odnosu do narodnih manjšin, kolikor bi ostale v okviru slovenskih upravnih meja.³⁰

Nadaljnje delo o mejnih problemih se je razvijalo po sugestijah razpravljanja v Semiču. Pri Znanstvenem inštitutu je bil pozneje na seji kolegija 30. junija 1944 ustanovljen poseben, pravzaprav samostojen referat za meje, njegovo vodstvo pa je prevzel dr. Fran Zwitter.³¹ Do konca leta 1944 je bilo v tem okviru izdelanih približno 20 elaboratov. Napisali so jih delno po sugestijah seje v Semiču, delno po poznejših dogovorih Jaka Avšič, Lavo Čermelj, Nograšek, Sienčnik, Šnuderl, Zwitter.³² Zlasti Zwitter sam je bil zelo aktiven na tem področju institutovega dela. Strokovni referat za meje je postajal vedno važnejši, čimbolj se je približeval konec vojne. Njegova velika pomembnost pa se je v polni meri pokazala po vojni.

Na tem mestu naj omenim debato na seji kolegija 30. junija 1944, ki je nastala zaradi vesti v zavezniških in sovražnih listih o nekakšni pogodbi med Titom in Badogliom ter o intervjuju poverjenika za zunanje zadeve v NKOJ J. Smodlakom z ameriškim novinarjem C. L. Sulzbergerjem 10. aprila 1944. Smodlakov intervju je izzval debato in mnenje, da ni bil docela v skladu z razpravljanjem na sestanku v Semiču.

Po navedenih vesteh je Smodlaka kot Titov odposlanec podpisal v italijanskem mestu Bariju s predsednikom italijanske vlade, Badogliom, pogodbo o vojaškem in političnem sodelovanju med Jugoslavijo in Italijo. V njej je Badoglio med drugim priznal NKOJ kot vlado Jugoslavije de facto. Italijanska vlada se je končno veljavno odpovedala vsem zahtevam po Dalmaciji vključno z Reko. Badoglio je privolil v principu na reko Sočo kot mejo teritorialnih zahtev obeh držav. Obe državi naj bi se po tej privolitvi odpovedali »strateškim« mejam. Vprašanje Trsta naj bi ostalo neodločeno do konca vojne. Bodoča italijansko-jugoslovanska meja bi po tej pogodbi bila določena šele po vojni na podlagi svobodnih plebiscitov obmejnega prebivalstva. V intervjuju glede pogodbe v Bariju je Smodlaka po časopisnih vesteh izjavil: Kar se tiče naših severnih meja, mislim, da vprašanje tistih Slovencev, ki so bili pod italijanskim gospostvom, in celotnega vprašanja Istre ne bo tako težko rešiti po tej vojni, ker bodo gotovo obstajale mednarodne garancije za pravico manjšin. Mi bomo seveda garantirali pravice vseh manjšin na našem ozemlju. Meja med Jugoslavijo in Italijo mora biti določena v veliki meri na osnovi zdravih gospodarskih pravic. Privilegiji narodnih manjšin na obeh straneh meje morajo v celoti veljati na eni ali drugi strani.³³

V Znanstvenem inštitutu niso bili zadovoljni z navedenimi vestmi. Na seji kolegija dne 30. junija se je razvila daljša debata. Rezultat je bil sklep, da se obrnejo na predsedstvo SNOS s prošnjo, da izposluje

³⁰ Zapisnik o seji v Semiču 20. III. 1944, fasc. 499/I.

³¹ Sejni zapisnik, seja 30. VI. 1944.

³² Poročilo o delu za julij-december 1944.

³³ Prepisi iz inozemskih časopisov o intervjuju Smodlake in pogodbi Badogliom, fasc. 453/IV.

pojasnilo in eventualni dementi teh vesti.³⁴ Sporna zadeva je bila predvsem možnost plebiscita za posamezne dele slovenskega prebivalstva. Na sestanku v Semiču je bila namreč izrečena misel, da samoodločba (toraj plebiscit v tem primeru, op. F. Š.) ne more veljati za posamezne dele Slovenije, temveč v vseh primerih le za celotni slovenski narod.³⁵

Aktualno vprašanje v delovanju Znanstvenega instituta je bilo raziskovanje okupatorjevih režimov. Tu sta se pokazali dve plati tega dela. Institutova naloga je bila ustvariti historično sliko okupatorskih režimov in ugotoviti njihov odnos do mednarodnega prava. Drugo nalogo, katere bistvo naj bi bilo ugotavljanje posameznih primerov okupatorskih zločinov in domačih pomagačev pri njih, pa naj bi opravljala »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev«. Dejansko sta tudi dva člana Znanstvenega instituta, Lojze Ude in Ivo Pirkovič, sodelovala v tej komisiji. Prva naloga se je v institutu lepo razvijala, dokler je na njej delal Lojze Ude. Ko pa je kot predsednik »verske komisije« bolj razvil svoje delo v njej, je njegovo delo na okupatorskih režimih oslabilo. Težišče dela na okupatorskih režimih se je potem bolj uveljavilo v obliki ustvarjanja podrobne slike okupatorskih režimov, katere najboljši poznavavec je postal predsednik Komisije... dr. Makso Snuderl.³⁶

Pravniki so svoje delo začeli že pred ustanovitvijo Znanstvenega instituta, saj so, kakor smo videli, že oktobra 1943 imeli svoj zbor v Metliki. V Znanstvenem institutu so se bavili predvsem z vprašanji državnopravnega značaja osvobodilnega gibanja in vprašanja položaja Slovenije v bodoči zvezni Jugoslaviji. Na teh vprašanjih so delali Lojze Ude, dr. Darko Černež, dr. Peterin, dr. Vavpetič.³⁷ Ko pa se je ustanovila študijska komisija pri predsedstvu SNOS, se je težišče obravnavanja pravnih vprašanj, zlasti tistih, ki so se tikala vseh mogočih oblik uprave, prenesla na študijsko komisijo. Toda pri njenem delu je sodeloval tudi Znanstveni institut.³⁸

Institutovi sodelavci s področja zdravstva so svoje strokovne razprave pisali v prvi vrsti v Partizanskem zdravstvenem vestniku. V Znanstvenem institutu so pa sodelovali z elaborati, ki so razpravljali o perspektivi zdravstvenega razvoja, vendar do pravega razmaha v samem institutu med vojno niso prišli.³⁹

Elaborati tehnikov in gospodarstvenikov so najbolj posegli v trenutne koristi narodnoosvobodilnega boja, čeprav tudi perspektivnih obravnav niso zanemarjali. Tehniki so večkrat morali reševati važna vojaško-tehnična vprašanja. Dr. Avčin je npr. za glavni štab napisal spomenico »O rušenju elektrotehničnih objektov na celotnem slovenskem ozemlju«, Lojze Dular pa »O rušenju vojno važnih objektov na Koroškem, Štajerskem in v Avstriji«. O aktualnih potrebah slovenskega go-

³⁴ Sejni zapisnik, seja 30. VI. 1944.

³⁵ Zapisnik seje v Semiču, 20. III. 1944.

³⁶ Poročilo o delu Znanstvenega instituta.

³⁷ Poročilo o delu za januar-april 1944.

³⁸ Poročilo za julij-december 1944.

³⁹ Poročilo o delu Znanstvenega instituta.

spodarstva in o načrtih njegove obnove je zlasti mnogo pisal Lojze Dular. Razen njega pa so pisali še drugi. Npr. Ivo Pirkovič, Ivo Klemenčič in drugi.⁴⁰

V okviru prosvetnega referata so elaborati obravnavali predvsem vprašanja bodočega slovenskega visokega šolstva. Dr. Drago Cvetko je delal na muzikalno pedagoških problemih in se bavil z odnosom med narodnoosvobodilnim gibanjem in partizansko pesmijo.⁴¹

Ali so bili številni elaborati, ki so nastali v Znanstvenem inštitutu koristni, ali so kaj prispevali znanosti? Glede delovanja Znanstvenega inštituta je treba vedeti, da ni imel nobenega namena postati kaka akademija ali univerza, temveč delati le po določilih ustanovitvenega odloka. Znanstveni inštitut je delal v okoliščinah, ki jih označujemo za partizanske, sredi svobodnih slovenskih gozdov, v skromnih razmerah, brez laboratorijev, brez velikih arhivov in brez obsežne domače in tuje znanstvene literature. Kljub temu pa je ob skromnih pripomočkih, ki si jih je ustvaril z dobro voljo in požrtvovalnostjo svojih članov in sodelavcev, izdelal številne elaborate, ki so večkrat sicer zasledovali le praktične koristi osvobodilnega boja, zraven pa vendarle dali tudi znanosti marsikakšna pomembna dognanja na vseh področjih delovanja. Resda ta spoznanja živijo bolj v spominih ljudi, ki so delovali v Znanstvenem inštitutu. Toda nekoč bo treba temeljiteje pregledati napisane elaborate z vidika takratnega dela, pa tudi z vidika prakse povojnega razvoja in njune medsebojne povezave. Takrat bo pomen elaboratov Znanstvenega inštituta dokazan tudi za razvoj znanosti.

Znanstveni inštitut v svoji dejavnosti ni bil zaprt sam vase. V tesnih stikih je bil posebno s tistimi ustanovami, ki so delale na problemih, za katere je tudi sam kazal posebno zanimanje. Takih bližnjih organizacij je bilo več.

Prva bližnja organizacija je bila študijska komisija pri Predsedstvu SNOS, ki jo je ustanovilo predsedstvo SNOS na seji 19. avgusta 1944.⁴² Bavila se je z vprašanji, ki so se tikala organizacije uprave in sodstva v takratnem času, zraven tega pa tudi z izgraditvijo bodoče Slovenije v zvezni Jugoslaviji. Ta vprašanja so bila taka, da jih je bilo treba tudi znanstveno študirati. K delu študijske komisije so mu pritegnili tudi Znanstveni inštitut, katerega direktor je postal njen član.

Druga bližnja organizacija je bila Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Pri njenem delu sta sodelovala inštitutova sodelavca Lojze Ude in Ivo Pirkovič. Kako se je to razmerje razvijalo, smo pa videli že prej.

Tretja organizacija je bila Verska komisija. Predsedstvo SNOS jo je postavilo na svoji seji 16. septembra 1944.⁴³ Njena naloga je bila tudi proučevati vprašanja, ki izhajajo iz razmerja med cerkvijo

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Zapisniki predsedstva SNOS, seja 19. VIII. 1944, fasc. 448/II.

⁴³ Zapisniki predsedstva SNOS, seja 16. IX. 1944, fasc. 448/II.

in državo. Ta vprašanja niso bila samo praktična, temveč tudi znanstvena. Zato ni bilo nič čudnega, če je član Znanstvenega instituta postal predsednik verske komisije.

Znanstveni institut tudi ni šel mimo problemov slovenskega gospodarstva, njegove obnove in preosnove, in to celotnega slovenskega gospodarstva ne glede na državne meje, ki so po prvi svetovni vojni razkosale slovensko ozemlje. S temi nalogami so se primarno bavili gospodarski odseki pri predsedstvu SNOS. Toda vsa vprašanja je bilo treba študirati tudi znanstveno. S tem študijem se je bavil *Statistični urad* pri predsedstvu SNOS. Ustanovljen je bil s sklepom predsedstva SNOS na seji 19. avgusta 1944.⁴⁴ Njegovo vodstvo je bilo poverjeno institutovemu sodelavcu inž. Lojzetu Dularju. Tako je tudi pri tem uradu sodeloval Znanstveni institut.⁴⁵

V Znanstvenem institutu je bilo izdelanih mnogo elaboratov. V institutu so razmišljali zato tudi o možnosti objavljanja rezultatov, čeprav so vedeli, da je imel večji del elaboratov le interni značaj, delno pa so bili namenjeni le vodilnim političnim in vojaškim organom.⁴⁶ Kolikor so imeli elaborate za primerne, da bi jih objavili, so v institutu večkrat govorili o »Slovenskem zborniku«, v katerem naj bi ti elaborati izšli. Zbornik je bil spočetka zamišljen kot zbornik, ki naj bi obsegal znanstvene in beletristične prispevke.⁴⁷ Kasneje so koncept zbornika spremenili, tako da bi znanstvenih prispevkov ne imel.⁴⁸ Toda s Slovenskim zbornikom ni bilo nič v nobeni obliki. Med vojno ni izšel. Izšel je šele po vojni v redakciji Juša Kozaka z naslovom »Slovenski zbornik 1945«. Združil je znanstvene prispevke, spomine, reportaže, pesni, črtice itd. Približal se je torej prvotni zamisli iz začetka leta 1944.

Izredno skrb je Znanstveni institut posvetil dokumentaciji narodno-osvobodilnega gibanja. Že od vsega začetka si je prizadeval, da bi v institutu nastala knjižnica in arhiv osvobodilnega gibanja, čeprav se je sočasno prizadeval tudi za ohranitev knjižnic, arhivov in zgodovinskih spomenikov na Slovenskem sploh. Strokovno delo institutovih članov se je začelo na zelo skromnem temelju knjižničnega fonda 200 del, kolikor jih je knjižnica imela en mesec po institutovi ustanovitvi. Pa še te knjige so bile v glavnem izposojene, ne rekvirirane.⁴⁹ Toda bil je temelj, ki je postopoma rasel. Institutovi sodelavci so ga množili tako, da so zbirali knjige po malih krajih osvobojenega ozemlja in jih prinašali na bazo Znanstvenega instituta, ali pa so knjige po različnih kanalih pritihotapljali iz Ljubljane in Trsta, zlasti tiste, ki so bile potrebne pri študiju problemov slovenskih meja.

Posebno skrb je institut od vsega začetka posvetil tiskanim produktom samega osvobodilnega gibanja. V Znanstvenem institutu se je po-

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Iz članka Frana Zwittera, Naš Znanstveni institut, rokopis v arhivu Znanstvenega instituta, in Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 319.

⁴⁶ Sejni zapisnik, seja 7. II. 1944.

⁴⁷ Sejni zapisnik, seja 20. III. 1944.

⁴⁸ Poročilo o delu Znanstvenega instituta.

⁴⁹ Sejni zapisnik, seja 22. II. 1944.

rodila misel, da bi se v inštitutu obvezno zbirale vse publikacije, ki so izšle kot produkt narodnoosvobodilnega gibanja. Idejo obveznega pošiljanja vseh takih publikacij je podprl tudi IOOF. Najprej je naročil partizanskim tehnikom, naj pošiljajo po en izvod svojih publikacij tudi Znanstvenemu inštitutu. Učinek okrožnice ni bil velik. Zato pa je z odlokom 12. marca 1944 na poprejšnjo inštitutovo prošnjo uradno odredil, da morajo partizanske tehnike pošiljati Znanstvenemu inštitutu po dva izvoda vseh publikacij.⁵⁰ Učinek odloka je bil kmalu zadovoljiv, zlasti je uspeval potem, ko je Lojze Ude na novinarski konferenci 5. maja 1944 v Metliki obrazložil njegov pomen, to je pomen zbiranja partizanske literature vseh vrst.⁵¹

V skladu z odlokom je funkcioniralo pošiljanje publikacij, ki so izšle po ustanovitvi Znanstvenega inštituta. Inštitut pa je mislil tudi na zbiranje starejših publikacij, ki so izšle pred njegovo ustanovitvijo. Toda na sistematično izvedbo ni mogel misliti. Stvarno se je koncentracija teh publikacij izvedla šele v času po popolni osvoboditvi. Ne glede na obseg zbiranja pa je obvezno pošiljanje partizanskih publikacij Znanstvenemu inštitutu ustvarilo primerni temelj, na katerem je v kasnejših letih zrastel zaklad partizanske literature, ki jo danes hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Vzporedno s knjižnico je Znanstveni inštitut ustvarjal arhiv. Začetki zbiranja so bili prav tako skromni kakor pri knjižnici. Temelj je dala zbirka domačih in sovražnih listov in letakov, za organizacijo večjega arhiva pa ni bilo ne materiala ne personala. Nov moment v razvoju arhiva je bil sporazum Znanstvenega inštituta s Komisijo za ugotavljanje zločinov in obveščevalnim oddelkom glavnega štaba, po katerem je inštitut prevzel večje število fasciklov italijanskih arhivalij. Potreben je postal poseben arhivar. Poleti 1944 je to funkcijo prevzel dotedanji inštitutov sodelavec v belokranjskem okrožju prof. Janko Jarc.⁵² Odslej je arhiv pravzaprav šele obstajal in redno funkcioniral. Po ureditvi je bil razdeljen v naslednje enote:

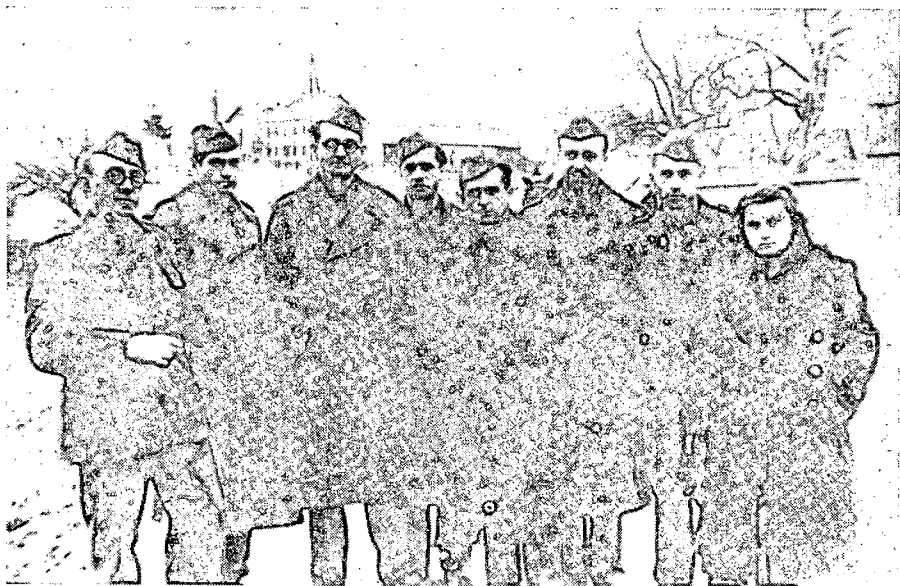
1. Akti italijanskih vojaških oblasti, zlasti divizije »Isonzo«, ki je pred kapitulacijo Italije imela svoj sedež v Novem mestu. Za arhiv te divizije je takoj po kapitulaciji Italije poskrbel prof. Jarc. Poskrbel je za njegov odvoz iz Novega mesta. Na žalost je bil znaten del gradiva uničen ob nemški ofenzivi oktobra 1943. Od ohranjenega dela je nekaj dobila Komisija za ugotavljanje zločinov, nekaj pa Znanstveni inštitut. Tragično usodo je doživel arhiv italijanske divizije »Macerata«. Ob kapitulaciji Italije je bil spočetka rešen. Ob nemški ofenzivi, to je nekaj tednov pozneje, je pa ves ta arhiv, ki je obsegal 18 zabojev, padel v roke Nemcem, ki so ga požgali.⁵³ Enaka usoda je zadela tudi arhiv kočevske podružnice italijanske družbe »Emona«, ki je bil požgan ob

⁵⁰ Sejmi zapisnik, seja 20. III. 1944.

⁵¹ Poročilo o delu za maj—junij 1944 in poročilo o delu za julij—december 1944.

⁵² Poročilo o delu Znanstvenega inštituta.

⁵³ France Skerl, Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe, Zgodovinski časopis I/1947, str. 167.

Slika predstavlja člane Znanstvenega instituta v Črnomlju na cesti, ki pelje iz mesta proti železniški postaji. Na sliki so od leve proti desni: prof. Janko Jarc, Jože Udovič, dr. Fran Zwitter, dr. Dragotin Cvetko, Lojze Ude, dr. Luka Šienčnik, dr. France Škerl in administratorka Nena Kavec

nemški ofenzivi na Dolenjskem oktobra 1943.⁵⁴ Od italijanskega gradiva, ki ga je dobila Komisija za ugotavljanje zločinov, je odstopila OZNI akte, ki so se nanašali na MVAC.⁵⁵

2. Akti okrajnega glavarstva v Črnomlju z drobeci občinskih arhivov v Črnomlju in Metliki.

3. Akti nemških okupacijskih oblasti z zasedene Štajerske in Gorenjske, ki so jih zaplenili partizani.

4. Dokumenti in korespondenca sovražnih vojakov, ki so padli v roke partizanskih organov.

5. Letaki in lepaki civilnih in vojaških oblasti narodnoosvobodilnega gibanja.

6. Letaki in lepaki ter propagandna literatura domačih kontrarevolucionarjev.

7. Letaki in lepaki okupacijskih oblasti.

8. Zbirka partizanskih muzikalij.⁵⁶

Kakor knjižnica se je tudi arhiv zanimal za varstvo arhivalij na osvobojenem ozemlju. Kakor knjižnica je tudi arhiv posvečal temu varstvu veliko skrbi. Pristojne organe je opozarjal, naj skrbno varujejo vse spise naših oblasti, vse rokopise in druge stvari dokumentarnega zna-

⁵⁴ *ibid.*, str. 166.

⁵⁵ Poročilo o delu za julij—december 1944.

⁵⁶ *ibid.*

čaja, čeprav za tekočo upravo niso bili več potrebni. Ko je opozarjal na potrebno varstvo vsega takega gradiva, je vključeval v svoja navodila tudi dokumentarično gradivo domačih izdajavcev in tujih okupatorjev, češ da ima tudi tako gradivo svoj zgodovinski pomen.

Vzporedno s skrbjo za knjižnice in arhiv v Znanstvenem inštitutu se je pojavila tudi misel, da bi bilo treba knjižnice in druge objekte zavarovati s formalnimi predpisi, češ da samo okrožnica o potrebi takega varstva ne zadostuje, čeprav je tudi potrebna. Člani kolegija so razpravljali o tem že na seji 1. maja 1944; ponovno so razpravljali o problemu na seji 30. junija 1944. Tedaj so ponovili sklep, naj dr. Cernej in J. Zenljak skupaj z L. Udetom in Fr. Zwitterjem izdelata predlog odloka o zaščiti knjižnic in drugih kulturnih objektov, Zwitter pa bo v sporazumu z J. Zenljakom napisal še primerne članke za liste.⁵⁷

Kljub intenzivnemu prizadevanju pa omenjeni odlok ni izšel tako hitro. Želja članov in sodelavcev Znanstvenega inštituta se je izpolnila šele januarja 1945, ko je v Slovenskem poročevalcu 27. januarja izšel naposled dolgo pričakovani in tako zaželeni »odlok predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov«. Po prvem členu so prišle pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke ter prirodne znamenitosti, naj bodo last kogarkoli.⁵⁸ Izvedba odloka je bila ob inštitutovem sodelovanju poverjena odseku za prosveto pri predsedstvu SNOS.⁵⁹

Pripombe k pomembnosti odloka je napisal direktor Znanstvenega inštituta. V teh pripombah so pojasnjeni motivi, ki so pripeljali do izdaje odloka. Avtor pripomb je namreč opozoril, da je bilo v odloku novo predvsem novo pojmovanje privatne lastnine. Po njem morejo organi narodne oblasti bolj, kakor je bilo dotlej mogoče, uveljaviti kulturne interese nasproti malomarnim privatnim lastnikom. Največji del avtorjevih pripomb pa je obravnaval izvedbo odloka in organe, ki naj bi pri tem sodelovali, npr. glavni štab z določenimi smernicami svojim enotam, da bi kulturne predmete v času operacij obvarovale pred poškodovanjem. Posebna pozornost je bila posvečena ravnanju s kulturnimi predmeti v trenutku popolne osvoboditve.⁶⁰

Znanstveni inštitut je videl v odloku pravno podlago predvsem za bodoče delo knjižnice in arhiva. Na tej podlagi je nameraval v sporazumu s pristojnimi institucijami organizirati akcijo za zaščito v odloku omenjenih predmetov, zlasti pa rešiti vprašanje nekaterih upravno in politično važnih arhivov nekaterih institucij iz starejše dobe. Do osvoboditve bi si pridobili evidenco nad čimvečjim številom partizanskih publikacij in arhivov, po osvoboditvi pa bi koncentrirali vse na enem mestu.⁶¹ Dejansko je povojni razvoj inštitutove dejavnosti krenil po tej poti.

⁵⁷ Sejni zapisnik, seja 1. V. in 30. VI. 1944.

⁵⁸ Slovenski poročevalec 27. I. 1945.

⁵⁹ *ibid.*

⁶⁰ fasc. 499/II.

⁶¹ Poročilo o delu za julij--december 1944.

Na temelju Zwittrovih pripomb k odloku o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, napotil odseka za prosveto ter navodil zvezne komisije za ugotovitev škode... na kulturno zgodovinskih predmetih sta potem odsek za prosveto pri predsedstvu SNOS in Znanstveni inštitut izdala skupno »okrožnico o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov« o izvajanju odloka te zaščite. Okrožnica je zrasla iz skupnega posvetovanja obeh organov, ki je bilo 8. februarja 1945. No, problem zaščite knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov je bil tako važen, da so o njem ponovno razpravljali zastopniki Znanstvenega inštituta, odseka za prosveto, komisije za ugotavljanje zločinov, odseka za notranje zadeve, propagandnega oddelka pri glavnem štabu itd. Tako so na seji 10. marca 1945 razpravljali o zaščiti nastajajočega arhivskega gradiva kakor tudi o starejšem arhivskem gradivu, o načinu hranjenja odrabljene gradiva in o vprašanju koncentracije arhivov. Po ohranjenem odlomku zapisnika neke nedatirane seje je J. Jarc opozoril tudi na potrebo zbiranja in ohranjevanja predmetov za muzej. Zbirati bi bilo treba fotografije, dokumentarične slike (Jakca, Miheliča, Maja-Klemenčiča), partizansko orožje, obleke, uniforme, paziti na razne barake in partizanske hiše itd.⁹² Skratka skrb za gradivo, ki naj bi dokumentiralo narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda, je bila velika že takrat in je sčasoma vedno bolj naraščala. Tudi razumevanje za te potrebe je bilo vedno večje. Zaslugo za oboje je nedvomno imel Znanstveni inštitut.

V zadnjih tednih pred osvoboditvijo se je delo Znanstvenega inštituta močno prepletlo z delom Komisije za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih v Sloveniji. Temelj za komisijo je položil odlok poverjenišva za prosveto pri NKOJ z dne 19. decembra 1944. Z njim je bila ustanovljena zvezna komisija. Tej komisiji je poverjenišтво za prosveto dne 20. decembra 1944 predpisalo poseben pravilnik, po katerem je bila državna komisija sestavljena iz predstavnikov posameznih federalnih poverjenikov. Za Slovenijo je bil imenovan v zvezno komisijo dr. Karel Glazer, bivši direktor študijske knjižnice v Mariboru. Dr. Glazer je v svojem dopisu z dne 21. decembra 1944 napisal podrobna navodila za delo komisije v Sloveniji, ki naj bi se čimprej ustanovila.

Toda v Sloveniji je bilo delo glede škode na kulturnih spomenikih začeto nekoliko drugače. Po iniciativi Znanstvenega inštituta se je začelo že prej, preden so zvezni odloki sploh prišli v Slovenijo. Na to področje je segel odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, za katerega se je Znanstveni inštitut boril več mesecev. Zato se je inštitut bavil s problemi škode na kulturnih spomenikih že na temelju tega odloka. Delno pa se je s temi problemi bavila tudi Komisija za ugotavljanje zločinov, ki je v svojem delovnem okviru ustanovila še poseben odškodninski referat. Zaradi usklajenosti dela z zvezno komisijo za ugotovitev škode se je pa tudi v Sloveniji ustanovila Komisija za ugotovitev škode na kulturnozgodovinskih predmetih Slovenije. Uradno je bila podrejena odseku za prosveto, pri njenem delu pa so v vojnem času delali predvsem sodelavci Znanstvenega inštituta in Komi-

⁹² fasc. 499.

sije za ugotavljanje zločinov ter člani, ki jih je delegiral odsek za prosveto. Predsednik komisije je postal Božo Vodusek, ki se je lotil dela z resničnim interesom. Pri svojem nadaljnjem delu se je komisija največ opirala na tiste, ki so ji pomagali ne samo k ustanovitvi, temveč ji dajali na razpolago svoje ljudi in ji ustvarili njeno delovno fizionomijo. Njena povezanost z Znanstvenim inštitutom se je pokazala tudi v tem, da je po vojni imela svoj uradni sedež kar v prostorih Znanstvenega inštituta. Namen komisije je bil ugotoviti škodo, ki je nastala v vojni dobi na kulturnih predmetih v Sloveniji, s pomočjo vojaških organov doseči, da bi nastalo pri vojaških operacijah čim manj škode na njih, s posebnimi pooblaščenici in začasnimi varuhi pa zlasti ob osvoboditvi preprečiti okupatorju, da bi v zadnjem besu uničeval kulturne spomenike ali pa jih s slovenske zemlje odnesel s seboj.

Ves april, to je zadnji mesec pred osvoboditvijo, se je Komisija za ugotovitev škode na mnogih sejah intenzivno pripravljala na izvrševanje svojih dolžnosti.⁶³ Stopila je v stik z organi, ki bi mogli pozitivno delovati v smislu njenih nalog. V trenutku osvoboditve so bili njeni organi na mestu takoj, kolikor je le bilo mogoče. Seveda pa z osvoboditvijo delo te komisije ni prenehalo. Pravzaprav so njeni člani s pravim ugotavljanjem povzročene škode šele začeli. Toda vse delo se je razvijalo po smernicah, ki so jih izdelali že pred popolno osvoboditvijo.

Delo Znanstvenega inštituta je v enem letu razvoja pokazalo znatne spremembe. Spočetka so bili težišče njegove aktivnosti elaborati, v katerih so člani in sodelavci obdelovali probleme v širokem obsegu svojih strokovnih nalog z vidika trenutnih potreb narodnoosvobodilnega boja ali z vidika perspektivnega razvoja po vojni. Teh elaboratov je nastalo kar lepo število. Razen sodelovanja teh so se pa vzporedno, kakor smo že videli, pojavljale še druge naloge, ki so postajale iz posebnih razlogov vedno važnejše in nekatere med njimi potem sploh prevladovale. Teh nalog ni vsiljevala samo bližajoča se osvoboditev, temveč so na njih razvoj močno vplivale »personalne« spremembe v samem Znanstvenem inštitutu.

Že zgoraj smo videli, da nikoli niso vsi člani kolegija živeli na bazi Znanstvenega inštituta. Povečini so živeli ločeno od nje, tam, kjer je zahtevalo njihovo strokovno delo. Npr. zdravniki v bolnišnicah. Čim bolj pa se je približeval konec vojne in z njim popolna osvoboditev, tem bolj je razvoj posegel tudi med člane in sodelavce Znanstvenega inštituta. Mnogi niso bili samo ločeni od baze, temveč so začeli odhajati iz Slovenije drugam, na druge dolžnosti, zlasti v Beograd. Ta proces se je začel po osvoboditvi Beograda in trajal do splošne osvoboditve. Tako so odšli inž. Serbec za člana kraljevega namestništva, Boris Zihel za urednika beogradske Borbe, Lojze Dular v zvezno ministrstvo za rudarstvo. V Beograd sta odšla tudi dr. Darko Černež in dr. France Avčin. Ivo Pirkovič je odšel v Bari v južni Italiji in tam organiziral nekakšno podružnico Znanstvenega inštituta. Naposled je sredi marca 1945 odšel

⁶³ Zapisniki sej 16. IV., 18. IV. in 23. IV. 1945, fasc. 499.

tudi direktor instituta dr. Fran Zwitter in preko Barija poletel v Beograd na službo v ministrstvu za zunanje zadeve.⁶⁴ Njegov odhod je bil povezan z organizacijo diplomatske akcije za boj za naše meje. Kakor je v roških gozdovih opravljal delo referenta za meje, tako je tudi v Beogradu nadaljeval to delo.⁶⁵ Mnogi od članov kolegija so v Sloveniji prevzeli funkcije, ki so jih povečini oddaljile od neposrednega dela v Znanstvenem institutu. Krog se je torej ožil in tovariši, ki so odšli, so vedno redkeje vzdrževali stike z Znanstvenim institutom. Na izpraznjena mesta niso prišli novi ljudje oziroma le v skromnem številu. Do konca vojne so člani kolegija postali le še trije: Ivan Bratko, dr. Dragotin Cvetko in dr. France Škerl. V institutu sta praktično delala le zadnja dva.

Vse te spremembe so vplivale na značaj dela v Znanstvenem institutu. Sčasoma je postajalo značilno za institut le tisto delo, ki so ga opravljali ljudje, ki so trajno bivali na bazi ali vsaj v njeni bližini. Tako so v zadnjih tednih pred koncem vojne »znanstveniki«, kakor so drugi odseki pri predsedstvu SNOS tedaj šaljivo imenovali člane in sodelavce Znanstvenega instituta, osredotočili svoje delo predvsem na realizaciji odloka o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturno-zgodovinskih spomenikov ter se pri tem tesno povezali s Komisijo za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih spomenikih. Za mejne probleme se je ustanovila posebna komisija, katere tajnik je postal dr. Čermelj, člana pa dr. Furlan in dr. Bebler. Njena naloga je bila zbirati gradivo za ministrstvo zunanjih zadev in po njem za bodočo mirovno konferenco.⁶⁶

V pripravljanju na čas po osvoboditvi so se odigrali odločilni dogodki na svetovnih bojiščih in v domovini. Zavezniške vojske so hitlerjevski vojski zadajale udarec za udarcem. Aprila so že prodrle v osrednjo Nemčijo ter 8. maja 1945 prisilile Nemčijo h kapitulaciji. V Jugoslaviji je 4. armada prodrla v Slovensko Primorje in 1. maja osvobodila Trst. Vrata za popolno osvoboditev domovine so se odprla na široko. Vrhovni organi osvobodilnega gibanja v Sloveniji IOOF, CK KPS, predsedstvo SNOS z vsemi odseki, ustanovami in komisijami so pospravili svoje stvari na bazah v Beli krajini in prek Gorskega kotara krenili najprej na Primorsko, potem pa naprej v osvobojeno Ljubljano. Tudi za partizanski Znanstveni institut se je začela nova doba in z njo nove naloge, na katere pa se je v partizanih dobro pripravil.

Pri redko kateri ustanovi ali organu nove ljudske oblasti je bila delovna kontinuiteta med vojnim in povojnim časom tako očitna, kakor je bila ravno pri Znanstvenem institutu. Videli smo, da sta se prav zaradi opravljanja strokovnih nalog mnogih članov izven institutove baze, delno pa zaradi potreb, ki jih je prinesel bližajoči se konec vojne, izkristalizirali v samem institutu dve nalogi, ki sta že v vojni dobi

⁶⁴ Pisma dr. Zwittra z dne 15. III. in 22. III. 1945 Znanstvenemu institutu ter Znanstvenega instituta dr. Zwittru 20. IV. 1945.

⁶⁵ Pismo 22. III. 1945.

⁶⁶ Pismo ZI dr. Zwittru 20. IV. 1945.

postali specifični za Znanstveni institut, se razvijali v njem že od začetka, nazadnje pa v njem sploh prevladali.

1. Znanstveni institut je postal središče za zavarovanje in zbiranje gradiva vseh vrst za zgodovino okupacije in narodnoosvobodilnega boja. V tej zvezi se je že pred koncem vojne izoblikoval v institutu kader, ki je poznal svoje naloge in njihovo problematiko ter se pripravil na bodoče delo.

2. Druga naloga je bila v pripravi na diplomatsko akcijo za boj za naše meje. Zbiranje gradiva za to akcijo je bila važna naloga Znanstvenega instituta v NOB. Z njo je bil ustvarjen temelj za poznejše delo v Ljubljani in Beogradu. Institut je namreč mnogo prispeval k strokovni kvaliteti našega boja za državne meje na zahodu in severozahodu. V zvezi s pripravo za diplomatsko akcijo je Znanstveni institut ustvaril za tedanje razmere kaj bogato knjižnico, kakih 1000 knjig. Zbral jih je delno na osvobojenem ozemlju, delno jih je pritihoval iz Ljubljane, v največji meri pa iz Trsta. Z velikimi težavami so partizanski kurirji ilegalno odnašali iz Trsta knjige o Trstu in jih prenašali na nasprotno stran slovenske zemlje v Rog in Belo krajino. Žal se ta knjižnica ni ohranila v celoti. Večji del je bil prenesen v Beograd v zunanje ministrstvo, ko se je tam osredotočila diplomatska akcija za meje. Današnja »roška« knjižnica v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja je le skromen ostanek nekdanje knjižnice iz roške dobe Znanstvenega instituta (ca. 150 knjig).

Novi čas je za Znanstveni institut nastopil z osvoboditvijo. Po preselitvi v Ljubljano v starem obsegu pravzaprav ni več deloval. Njegov kolegij se po osvoboditvi ni več sestel. Institut je odslej deloval v zoženem okviru. V polni meri so se uveljavile tiste naloge, ki so postale specifične že ob koncu »roške« dobe Znanstvenega instituta.

Po prihodu v Ljubljano se je Znanstveni institut nastanil za nekaj dni v prostorih nekdanjega francoskega konzulata v Beethovnovi ulici (4/III).⁶⁷ Od 22. maja 1945 naprej pa je svoje prostore imel na Napoleonovem trgu 6 (danes Trg francoske revolucije), kjer je od Akademije znanosti in umetnosti prevzel prostore bivšega »Istituto di cultura italiana« z vsem inventarjem in biblioteko vred.⁶⁸ Tem prostorom je pozneje priključil še nekaj sob v isti in sosednji hiši ter v njih ostal do razformiranja.

Kako je Znanstveni institut po preselitvi v Ljubljano deloval v zoženem obsegu, se je videlo tudi v njegovem osebju. V Ljubljani so namreč nadaljevali delo tisti, ki so v institutu delovali že pred koncem vojne. Namesto direktorja dr. Frana Zwittera, ki je že marca 1945 odpotoval v Beograd, je vodil Znanstveni institut Lojze Ude kot vršivec dolžnosti direktorja. Kot člana kolegija sta v tem času razen Udeta ostala le dr. Dragotin Cvetko, ki je bil v Ljubljani tudi tajnik instituta in dr. France Skerl. Od nekdanjih sodelavcev sta ostala v institutu in

⁶⁷ Dopis Znanstvenega instituta predsedstva SNOS št. 137/20. V. 1945 v registraturi ZI.

⁶⁸ Poročilo za maj in junij 1945, fasc. 453/IV.

nadaljevala svoje delo arhivar Janko Jarc in knjižničar Jože Udovič.⁶⁹ Navedeni so ostali na delu v inštitutu tudi vsi »ljubljsko« dobo inštitutovega življenja. Pozneje so postopoma prišli v inštitut kot strokovni sodelavci sicer še novi ljudje, toda celotno število je vendarle slej ko prej ostalo skromno.

Kako zelo je Znanstveni inštitut svoje »ljubljsko« delovanje povezal z delom v partizanski dobi, se je jasno videlo pri njegovem prvem aktu, ki ga je napravil v osvobodjeni Ljubljani. Takoj 11. maja, torej naslednji dan po prihodu v Ljubljano, je Slovenskemu poročevalcu in Ljudski pravici poslal v objavo poziv za zbiranje arhivskega gradiva iz časa narodnoosvobodilnega boja, češ da je to dragocen material, ki ne sme propasti, »služil nam bo za potrditev nas samih, za mednarodno propagando, zlasti na mirovni konferenci in kot zgodovinski material za verno sliko te velike dobe«. V pozivu se je skliceval na odlok predsedstva SNOS z dne 27. januarja 1945, to je na odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, ki ga je Znanstveni inštitut izposloval še v roški dobi.⁷⁰ Na kontinuiteto z delom medvojne dobe kaže tudi »Opozorilo« vsem tiskarnam in ustanovam, ki so v tem času, to je že po osvoboditvi, izdajale kakršnekoli publikacije, da pošiljajo Znanstvenemu inštitutu po 2 izvoda v smislu odloka z dne 12. marca 1944.⁷¹

Poziv v dnevnikih kakor »opozorilo« tiskarnam sta dala le malo sadov. Čas po osvoboditvi je bil pač različen od časa med vojno in skrb za zbiranje arhivov ter druge dokumentacije je morala najti drugačne načine, da je Znanstveni inštitut izpolnil naloge, ki si jih je postavil že pred osvoboditvijo.

Po preselitvi v Ljubljano je Znanstveni inštitut ostal tesno povezan s Komisijo za ugotavljanje škode na kulturno-zgodovinskih predmetih. Večina sodelavcev se je tedaj neposredno vključila v delo Komisije za ugotavljanje škode, kar je zelo koristilo tudi opravljanju nalog, ki so jih imeli kot sodelavci Znanstvenega inštituta. Kot sodelavci Komisije... so dobili vpogled tudi v gradivo, ki jih je zanimalo v sklopu nalog Znanstvenega inštituta. Na temelju evidence nad celotnim gradivom so lahko ukrepali hitreje tudi v interesu nalog Znanstvenega inštituta.

Novi čas je pokazal, da se mora delo Znanstvenega inštituta v delovnih smereh, ki so mu po osvoboditvi ostale, predvsem poglobiti in s tega vidika potem šele razširiti. Tako prizadevanje je postalo nujno tako na področju zbiranja gradiva, ki se nanaša na obdobje narodnoosvobodilnega boja, kakor tudi na področju obravnavanja mejnih problemov.

Drugo področje, kakor koli je bilo aktualno, se je začelo po vojni razvijati močno samostojno. Zanj je bil organiziran povsem samostojen oddelek za mejna vprašanja. Vodil ga je Lojze Ude, ki je

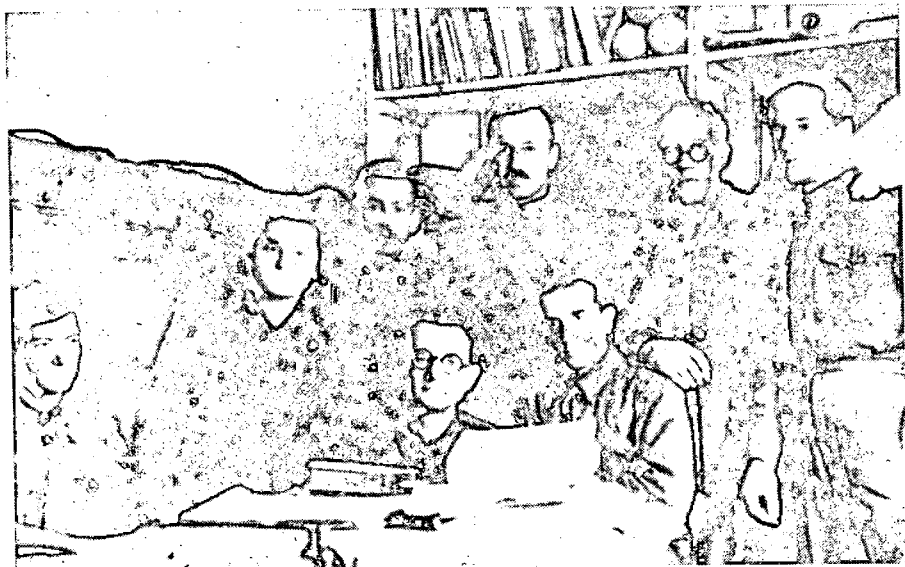
⁶⁹ *ibid.*

⁷⁰ Rokopis Poziva v arhivu ZI, objave v SPor 12. V. 1945, št. 17 in Ljudska pravica 13. V. 1945, št. 16.

⁷¹ Arhiv ZI v Muzeju Narodne osvoboditve.

sočasno ostal vršivec dolžnosti direktorja v Znanstvenem inštitutu. Po njem je bila ustvarjena oziroma je funkcionirala nekaka personalna unija med Znanstvenim inštitutom in oddelkom za mejna vprašanja. Samostojna pot oddelka za mejna vprašanja je bila v tistem času nujna. Sistematična priprava gradiva za mirovno konferenco je zahtevala, da je oddelk ... pritegnil k delu številne strokovnjake in sodelavce, ki z Znanstvenim inštitutom sicer niso bili v ničemer povezani. Ti strokovnjaki so napisali več aktualnih razprav o slovenskih političnih problemih, zlasti o Primorski in Koroški. Tak sistem obeh organov je trajal do razformiranja Znanstvenega inštituta februarja 1948.

Od vseh področij, na katerih je deloval Znanstveni inštitut, je bilo najbolj stalno in najbolj neprekinjeno delo na zbiranju gradiva, ki se nanaša na obdobje narodnoosvobodilnega boja. To pa zato, ker so bili člani, ki so se s temi nalogami bavili, najbolj stalni v inštitutu. To delo se je organsko preneslo iz medvojnne dobe v povojni čas in postalo ne samo aktualno, temveč tudi prvenstveno, nujno. Brez zbiranja, ki je zahtevalo nedvomno mnogo dela in naporov, bi propadlo za zgodovino dobe našega narodnoosvobodilnega boja dragoceno in nepogrešljivo gradivo. Brez Znanstvenega inštituta bi npr. propadla večina nemških arhivalij, ki jih je bilo še posebej zavarovati pred nevarnostjo gesla »pa to je švabsko«, ki je zanikalo kakršnokoli vrednost nemških arhivalij za poznavanje narodnoosvobodilnega boja. Brez Znanstvenega inštituta bi se poizgubile ali bi prišle na smetišče že itak neznatne arhivalije naših kvislingov, raztrosile bi se že itak tako strašno razpršene arhivalije partizanskih organov.

Slika predstavlja člane Znanstvenega inštituta v Črnomlju v delovni sobi hiše na cesti, ki pelje iz mesta proti železniški postaji. Na sliki so isti člani kakor na strani 45, le drugače razvrščeni

Za sodelavce Znanstvenega instituta so bile tedanje naloge povsem jasne: najprej zbrati arhivsko gradivo, ki je bilo kakor koli pomembno za zgodovino narodnoosvobodilnega boja, ga urediti in potem znanstveno obdelovati oziroma raziskovati. Gledajoč na naloge, ki naj bi jih Znanstveni institut opravil oziroma začel opravljati takoj po osvoboditvi, je bila pri njegovih sodelavcih jasna še ena misel: vse arhivsko in knjižno gradivo, ki se nanaša na čas narodnoosvobodilnega boja, pa naj bo okupatorskega, belogardistično-domobranskega ali partizanskega izvora, osredotočiti v Ljubljani kot slovenskem središču, češ da bo sistematično, temeljito in kvalitetno raziskovanje te dobe za Slovence mogoče samo v njihovem središču.

Za uspešen potek zbiralne akcije navedenega gradiva so pa bili važni še nekateri momenti, za katere pravzaprav ne vemo več ali pa jih vsaj pozabljamo.

V prvi vrsti moramo povedati, da bi praktično delo, ki ga je institut razvil po osvoboditvi zaradi zbiranja arhivskega gradiva, sploh ne bilo mogoče brez razumevanja vseh institutovih potreb in dragocene podpore, ki jo je institutu nudil tedanji podpredsednik vlade LRS dr. Marijan Brecelj. On je bil tisti, ki je institutu preskrbel prometna sredstva za prevoz dragocenega arhivskega in knjižnega gradiva v Ljubljano. Z današnje perspektive izgleda taka pomoč morda malo pomemben tehnični ukrep. V dneh po končani vojni pa je pomenil izreden poseg v funkcioniranje republiškega prometnega stroja. Da je bilo resnično tako, se je pokazalo, ko tedanje ministrstvo za lokalni promet ni moglo ustreči taki institutovi prošnji. Pri tem ni šlo za nobeno nerazumevanje, temveč izključno za konkretne okoliščine, v katerih je tedaj bilo ministrstvo. Dalje je podpredsednik Brecelj preskrbel denar, da je institut lahko nabavljal inozemsko literaturo o drugi svetovni vojni, predvsem italijansko. Dragoceno, naravnost nesebično pomoč so nudili partizanski organi, ki so po osvoboditvi prevzeli oblast. Z velikim razumevanjem so šli na roke akciji Znanstvenega instituta pri zbiranju in koncentraciji dokumentarnega gradiva v okviru Znanstvenega instituta, na kar so bili delno pripravljani že z okrožnicami Znanstvenega instituta v mesecih pred koncem vojne.

Pri zbiranju arhivskega gradiva se je v kratkem času nekaj tednov pokazalo, kako bo mogoče dobiti gradivo pri ljudeh in organih, ki so ga takrat imeli. Videli smo že prej, da se je Znanstveni institut obrnil s posebnim pozivom na tiste, ki bi gradivo utegnili imeti. Ta poziv ni dal zaželenih sadov. Pokazalo se je hitro, da bo za akcijo zbiranja najbolje ubrati čimveč neposrednih osebnih stikov s prizadetimi. Z njimi je bilo pa splošno težko zaradi pomanjkanja prevoznih sredstev, potem pa zaradi premajhnega števila ljudi v institutu, ki niso mogli biti na enkrat na vseh krajih. Začasni zavarovalni ukrepi, na katere so bili v prvih trenutkih prisiljeni, so se večkrat izkazali kot nezadostni in so zato arhivsko gradivo marsikje kljub vsemu zmetali stran. K sreči ta čas ni dolgo trajal. Sodelavci instituta so svoj posel opravljali intenzivno, bili so vedno na poti po vsej Sloveniji in konferirali z vsemi mogočimi odbori. S tem so odpirali in širili razumevanje za arhivsko gradivo pri

pristojnih organih. Na temelju prvih ustnih razgovorov je potem tudi dopisovanje rodilo pozitivne uspehe. Toda vse to je bila le priprava za učinkovito zbiranje na terenu in izvedbo koncentracije v Ljubljani.

Dasi so se sočasno zanimali za vse gradivo, ki se je nanašalo na dobo narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji, je vendar koncentracija posameznih vej tega gradiva potekala različno. Okupatorsko gradivo, predvsem nemško je bilo laže zbrati, ker je bilo stacionirano na nekaj točkah, na katerih so bili sedeži nemških upravnih organov. Italijansko gradivo je bilo v največji meri že od nastanka koncentrirano v Ljubljani; gradivo na Primorskem je bilo pa koncentrirano v Gorici ali v Trstu, kamor pa organi Znanstvenega instituta s svojimi nameni niso mogli.

Največ truda in časa je bilo treba za zbiranje partizanskega arhivskega gradiva, ker je bilo izredno razpršeno. Po obsegu je sicer res bilo manjše, toda kot neposredni pismeni dokument narodnoosvobodilnega boja je bilo toliko dragocenejše. Zbiranje tega gradiva je bilo zelo počasno, zahtevalo mnogo poprejšnjih informacij in potov, preden je koncentracija uspela. Administrativni način je ravno pri partizanskem gradivu uspel v splošnem najmanj. Izjema je delno bila le Ljubljana, pa še tu je bilo treba za začetek mnogo osebnih razgovorov, potem je šele bilo mogoče namene o koncentraciji uresničiti. V krajih izven Ljubljane pa je administrativni način zbiranja v splošnem odpovedal. Skoraj vedno se je bilo treba najprej osebno pogovoriti, nato pa osebno odpe-
ljati gradivo.

Kako je v podrobnostih potekal proces zbiranja arhivskega gradiva, zlasti pa kakšne rezultate je v nekaj letih zbiranje dalo, mislim, da na tem mestu ni treba posebej opisovati. O rezultatih zbiranja in torej o opravljenem delu Znanstvenega instituta govori »Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe« v Zgodovinskem časopisu 1947, str. 162—173. Omenim pa naj le, da je bilo iskanje partizanskih arhivov v nekaterih primerih že kar detektivsko. Kako dolga je bila pot včasih, kaže npr. iskanje arhiva Briško-beneškega odreda. Prve informacije je dobil Znanstveni institut o njem v Kobaridu, kjer je nekdo izjavil, da mora biti v Brdih v Kojskem pri »Živku« Marinčiču. Ta pa je izjavil, da more za arhiv vedeti le njegov brat, ki je takrat služil vojsko v Kostanjevici na Dolenjskem. Zastopniki instituta so se oglasili pri njem, toda o arhivu ni vedel ničesar. Kasneje so v Opatjem selu na Krasu v štabu Jugoslovanskega odreda zvedeli, da bi morali dobiti dva človeka, ki sta bila v Gradnikovi brigadi, s katero sta menda odnesla tudi arhiv BBO. Zanju bi bilo treba vprašati v Kanalu. Ko so zastopniki ZI prišli v Kanal, jih na tedanjem okrajnem odboru ni nihče poznal. Pač pa so povedali, da oni hranijo arhiv BBO. Podobno so zastopniki ZI pozneje iskali arhiv Istrskega odreda in ga dobili na popolnoma drugem kraju, kakor so ga prvotno iskali. Precej pozneje ga je namreč Znanstvenemu institutu nepričakovano poslal oddelek za zaščito naroda v Ljubljani. Ta dva primera kažeta, koliko potov je bilo včasih potrebnih, da je ZI prišel do iskanih arhivov.⁷²

⁷² Zgodovinski časopis 1947, str. 169—170.

Kadar je šlo za arhive v Ljubljani sami, takih dolgih potov seveda ni bilo treba oziroma prenos v ZI ni zahteval toliko truda, čeprav tudi tu brez težav ni bilo.

Ne glede na težave, ki jih je moral premagovati Znanstveni institut pri izvrševanju svoje akcije zbiranja, moramo ugotoviti, da je institut do razformiranja v februarju 1948, torej v slabih štirih letih svojega dela, zbral v svojem okviru velike količine arhivskega in knjižnega gradiva, ki se kakorkoli nanašajo na dobo narodnoosvobodilnega boja in bi brez njegovega zbiranja nedvomno v veliki meri propadlo. Zato lahko rečemo, da bi brez tega dela današnjega bogastva, ki ga hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, ne bilo ali vsaj ne v takem obsegu, kakršno dejansko eksistira.

Vzporedno z zbiranjem arhivskega in knjižnega gradiva se je Znanstveni institut bavil tudi z zbiranjem predmetov za bodoči muzej narodnoosvobodilnega boja. Temelj zbirki so dali predmeti z razstave vojaških delavnic VII. korpusa, ki je bila v Črnomlju v začetku marca 1945. Tej zbirki je sledila zbirka predmetov s partizanske razstave ob peti obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte aprila in maja 1946. Nato je institut pridobil mnogo predmetov, ki ponazarjajo delo in razvoj partizanskih zdravstvenih organizacij. Počasneje so se zbirali predmeti partizanskih tehnik in tiskarn, dokumentarna umetniška dela slovenskih likovnih umetnikov, ki so nastala v dobi NOB.⁷³ Toda zbiranje muzejskih predmetov ni bilo tako intenzivno kakor zbiranje pisanih in tiskanih dokumentov. Sodelavci instituta so bili po svoji strokovni usmerjenosti bližji arhivskemu in knjižnemu gradivu, za muzejske predmete pa posebnega sodelavca ni bilo. Toda to dejstvo ni bilo tako tragično. Zbiranje arhivskega in knjižnega gradiva je bilo v tistem času aktualnejše in nujnejše. Čas je to dokazal.

Ne glede na težave, ki so se večkrat pojavljale, a so jih sodelavci instituta sproti odpravljali, se je delo na zbiranju razvijalo zelo dinamično. Sodelavci instituta so se namreč zavedali, da morajo zelo pohiteti, če hočejo večji del gradiva rešiti in zbrati. Zato so v začetku »ljubljanške« dobe Znanstvenega instituta potisnili vse druge naloge vstran. Vse delo je steklo v tem smislu in se razvijalo tako hitro, da je bilo mogoče sadove vidno opazovati iz dneva v dan.

Komaj pa so akcijo zastavili, se je že pojavila nevarnost, da cilj ne bo dosežen. Nevarnost je prišla iz štaba IV. armije in se tikala arhiva glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Pod pojmom arhiv glavnega štaba Slovenije niso sodelavci instituta razumeli samo arhivalij bivšega glavnega štaba, temveč prav tako tudi arhivalije VII. korpusa, IX. korpusa, IV. operativne cone in njihovih bogato razčlenjenih oddelkov ter podrejenih enot. Ta arhiv se je zbiral po vojaški liniji. Nazadnje se je skoncentriral v zgodovinskem oddelku IV. armije. Nekako sredi julija se je ta oblast preformirala, nastala je nevarnost, da arhiv glavnega štaba odpeljejo v Beograd. Preden se je kaj takega zgodilo, se je Znanstvenemu institutu posrečilo, da je to gradivo pridobil za arhiv

⁷³ Poročilo o Institutu narodne osvoboditve, brez datuma.

Slika je delo akademskega slikarja Franceta Miheliča, predstavlja karikaturu dr. Frana Zwittera v njegovem natančnem pojmovanju slovenskih narodnih meja

Znanstvenega instituta. S tem pa je bila odstranjena samo prva nevarnost. Za njo so prišle še nove, ki so bile še nevarnejše od prve in so institutu grozile, da bo arhiv glavnega štaba izgubil. Institut se je spustil v boj za ta arhiv. Bil je hud in segel je zelo visoko. Odločilni trenutek se je začel, ko je štab IV. armije 28. julija 1945 pozval Znanstveni institut, da izroči arhiv obveščevalnega oddelka glavnega štaba NOV in POS štabu armije, da ga odpošlje generalnemu štabu JA v Beograd. Nekaj dni nato je štab IV. armije izjavil, da bo treba izročiti celotni arhiv slovenskega glavnega štaba generalnemu štabu v Beogradu. Za vse sodelavce Znanstvenega instituta so bili taki pozivi nekaj nerazumljivega. Uvideli so, da grozi največja nevarnost domačemu raziskovanju domačega razvoja. Nastal je razburljiv položaj, za katerega v trenutku pozivov ni bilo mogoče v naprej reči, kako se bo razpletel.

V prvem trenutku se je Znanstveni institut obrnil na predsedstvo SNOS kot svojo nadrejeno instanco, da bi se ta arhiv ne odvezl Znanstvenemu institutu. Pri tem je navedel več argumentov, ki so govorili za njegovo ohranitev v institutu. Toda na predsedstvu so se izrekli za izročitev, češ da gre pri tem za vojaško oblast, na stvarne razloge, ki jih je institut navajal, pa niso odgovorili.

V razočaranju nad predsedstvom SNOS se je Znanstveni institut obrnil za nasvet na pomočnika komandanta IV. armije, na generalmajorja Dušana Kvedra, kako naj institut reši zase arhiv glavnega štaba in s tem omogoči sistematično preučevanje zgodovine slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja doma. Dušan Kveder je tedaj nasvetoval, naj se institut kot civilna institucija obrne na Edvarda Kardelja, kot podpredsednika jugoslovanske vlade, ki naj s svoje strani doseže, da bo arhiv bivšega slovenskega glavnega štaba ostal v Ljubljani. Znanstveni institut je tako storil. S posebno vlogo z datumom 3. avgusta 1945, ki jo je utemeljil z 10 točkami, se je obrnil direktno na Edvarda Kardelja, ki

je bil tedaj podpredsednik jugoslovanske vlade in minister za konstituantno.⁷⁴ Uspeh ni izostal. Prišla je rešitev, da arhiv bivšega glavnega štaba NOV in POS ostane v Znanstvenem inštitutu. Kako dragocena je bila taka rešitev, si more misliti vsak, ki ve, kako bogat je arhiv tega štaba in da bi brez tega bogastva v Sloveniji sploh ne bilo mogoče zadovoljivo raziskovati celote slovenskega narodnoosvobodilnega boja.⁷⁵

Znanstveni inštitut ni o rezultatu intervencije pri Edvardu Kardelju nikogar posebej informiral, ker je imel problem za rešen, čim je intervencija uspela. Na način zbiranja pa sama intervencija itak ni vplivala. Vendar se je kasneje pokazalo, da bi ne bilo napačno, če bi bil o uspehu intervencije obvestil vsaj predsedstvo vlade LRS. Nekaj mesecev kasneje se je namreč pokazalo, da pri predsedstvu vlade niso imeli povsem jasnih pogledov na zbiranje arhivskega gradiva v Znanstvenem inštitutu. Ko se je štab IV. armije januarja 1946 obrnil na predsedstvo vlade, naj bi podprlo zbiranje gradiva, ki se je nanašalo na operacije narodnoosvobodilne vojske na območju Slovenije, je predsedstvo vlade podprlo to pobudo v korist štaba IV. armije in naročilo vsem ministrstvom in ustanovam pri predsedstvu NVS, da organizirajo zbiranje takega gradiva in ga prepuste štabu IV. armije.⁷⁶ Slabe štiri mesece kasneje je pa v navodilih, ki jih je dalo istim resorom glede škartiranja raznih dokumentov za oddajo v papirnice izrecno naročilo, da morajo resori poprej obvestiti Znanstveni inštitut (ali Federalni zbirni center), da bi gradivo prej pogledal in važne dokumente prevzel v svoje zbirke.⁷⁷ Druga navodila so bila pravzaprav v nasprotju s prvimi. Bila pa so rezultat ustne

⁷⁴ Dopis Edvardu Kardelju, fasc. 499/II.

⁷⁵ Na tem mestu naj omenim, kako je Tone Ferenc prikazal vzrok, zakaj je arhiv glavnega štaba ostal v Znanstvenem inštitutu v Ljubljani. V svoji razpravi »Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja« v Prispelkih 1960/I, str. 329—349 je na strani 329 napisal: »...Vojnozgodovinski inštitut JLA v Beogradu je namreč po osvoboditvi povsod drugod prevzel tovrstno arhivsko gradivo (namreč arhivalije partizanskih in sovražnih vojaških ustanov, o katerih govori malo prej, op. F. S.), pustil ga je v Sloveniji, kjer je že bila ustanova, ki je že med samim osvobodilnim bojem zbirala arhivsko gradivo. To je bil Znanstveni inštitut pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki mu je odlok Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o ustanovitvi z dne 12. januarja 1944 naložil za nalogo...« Moram takoj povedati, da Ferencovo razlaganje, zakaj je arhiv glavnega štaba ostal v Ljubljani, ni pravilno in ne osnovano. Res je, Ferenc boja za arhiv glavnega štaba ni poznal. Toda njegovo mnenje bi moglo koga zavesti na krivo pot glede resničnega ozadja, zakaj je arhiv glavnega štaba prišel v Znanstveni inštitut in v njem tudi ostal. Niti malo mi odločalo dejstvo, da je v Ljubljani že obstajala ustanova, ki je že med NOB in pozneje zbirala tovrstno gradivo. Narobe! Štab IV. armije se izrecno na obstoj Znanstvenega inštituta in njegovo zbiranje ni prav nič oziral. Svojo akcijo je razvil tako, da ga je prav tej ustanovi hotel odvzeti in odpeljati v Beograd. Da je arhiv ostal v Ljubljani, so odločali samo argumenti, ki jih je Znanstveni inštitut navedel za ohranitev arhiva v Ljubljani in posredovanje tedanjega podpredsednika jugoslovanske vlade, Edvarda Kardelja. Nepravilno je tudi mnenje, kakor da bi ustanovitveni odlok Znanstvenega inštituta sam na sebi dal temu inštitutu kako direktno nalogo, da zbira arhivsko gradivo. Na to nalogo so prišli člani Znanstvenega inštituta sami, kakor sem pokazal zgoraj.

⁷⁶ Dopis predsedstva NVS z dne 22. I. 1946 v arhivu ZI.

⁷⁷ Dopis vlade LRS z dne 11. IV. 1946.

intervencije Znanstvenega instituta. Kakšne rezultate so pokazala prva navodila, Znanstveni institut ni mogel presoditi. Kakšne posebne škode Znanstveni institut ni utrpel. To je mogoče sklepati predvsem iz rezultatov, ki so jih dala druga navodila, po katerih so resori vlade LRS drug za drugim in v daljših časovnih terminih izročali Znanstvenemu institutu arhive nekdanjih odsekov in komisij pri predsedstvu SNOS.⁷⁸

Glede na tri stopnje odnosov do gradiva, na katere se je koncentriralo delo Znanstvenega instituta, zbiranje, ureditev in znanstveno obdelovanje, moramo reči, da je v prvem času bila prva stopnja najaktualnejša. Bila je seveda povsem tehničnega značaja. Toda v treh letih po osvoboditvi je Znanstveni institut z njo nedvomno opravil zgodovinsko delo, ker je zbral večji del arhivsko-knjižnega gradiva, ki se nanaša na dobo narodnoosvobodilnega boja. S tem da je to gradivo zbral, je položil temelje za nadaljnje delo na njem. Medtem ko je glavni del zbiranja bil časovno v bistvu omejen, trajati je mogel leto več ali manj, je pa znanstveno raziskovalno delo dolgotrajno, lahko zelo dolgotrajno, toda nemogoče brez temelja, kakršnega je ustvaril Znanstveni institut. To dejstvo je treba poznati, če hočemo pravilno oceniti tedanjo dobo aktivnosti Znanstvenega instituta.

V »ljubljski« dobi Znanstvenega instituta je tehnično delo na zbiranju arhivsko-knjižnega gradiva použivalo večji del energije institutovih sodelavcev. Druge oblike dela so zaostajale, vendar čisto brez njih ni bilo. Tako je bilo veliko institutovih sil posvečenih tudi urejanju arhivalij. Zaradi številnih premikanj in selitev je prišel velik del arhivalij v institutove roke v popolnem neredu. Zaradi velike množine neurejenih arhivalij je bila pa njihova ureditev zelo naporna in zahtevala mnogo časa. Seveda je tako delo zaradi bodočega znanstvenega izkoriščanja bilo absolutno potrebno. Sčasoma se je težišče dela od zbiranja premaknilo na urejevanje gradiva. V nekaj letih je tudi pokazalo svoje uspehe.

Na najslabšem je bilo spočetka znanstveno raziskovanje dobe narodnoosvobodilnega boja. Manjkalo je potrebnih pogojev, urejenega gradiva ter miru oziroma časa, ki ga zaradi zbirateljskih in ureditvenih nalog seveda ni bilo. Vendarle je že v tej dobi na temelju institutovega gradiva bilo napisanih nekaj del, v glavnem v zvezi s problemi, ki jih je moral reševati oddelek za mejna vprašanja oziramo je zanje moral pripraviti gradivo.

Zbrano gradivo je Znanstveni institut uporabljal včasih tudi za propagando narodnoosvobodilnega boja. V Prešernovem tednu 1946 je priredil v Narodnem domu veliko razstavo partizanskega tiska, ki je s svojim bogastvom partizanske literature iznenadila vse obiskovavce. Pri veliki razstavi ob peti obletnici Osvobodilne fronte 1946 je znova priredil razstavo partizanskega tiska v Narodni galeriji, zraven pa sodeloval pri organizaciji celotne razstave in prispeval tudi mnogo svojega gradiva. S svojimi zakladom je podprl tudi razstavo v Trstu ob prihiki obiska zavezniške komisije v Slovenskem Primorju. Takih in podobnih

⁷⁸ Dopisi v arhivu ZI.

razstav, pri katerih je prispeval večji ali manjši delež, je bilo še več na Primorskem, Štajerskem, Dolenjskem itd.

V Znanstvenem inštitutu je že 1945 nastal načrt o ustanovitvi študijskih knjižnic po okrožjih, ki so bila takrat posebne upravne enote med republiškimi in okrajnimi organi. Po tem načrtu bi študijske knjižnice morale dobivati obvezno po en izvod vseh tiskanih in grafičnih izdelkov, ki bi izšli na območju Slovenije. Po zamisli Znanstvenega inštituta naj bi študijske knjižnice po okrožjih prevzele v svoje varstvo tudi vse arhivalije lokalnega značaja, in to začasno, dokler bi drugače ne odločil odlok o Državnem arhivu Slovenije.

Pri načrtu za ustanovitev študijskih knjižnic sta Znanstveni inštitut vodili dve misli. Na eni strani je želel podpreti rast kulturnih centrov zunaj Ljubljane, na drugi strani pa ustvariti več knjižničnih centrov, da bi knjižni fond v primeru kake nesreče mogel utrpeti manj katastrofalnih udarcev.

Idejo o ustanovitvi okrožnih študijskih knjižnic je sprejelo takratno republiško ministrstvo za prosveto in poskrbelo za ustanovitev takih knjižnic.

V Znanstvenem inštitutu se je rodila tudi ideja praktičnega in zakonskega varstva spomenikov iz narodnoosvobodilnega boja. Sodelavci Znanstvenega inštituta so namreč na svojih poteh, ko so iskali in zbirali arhivsko in knjižno gradivo, videli, kako so mnogi kraji, baze ali punkti v kratkem času dveh let po osvoboditvi izgubili vse znake spomina na junaško dobo narodnoosvobodilnega boja. Nekatere baze so tedaj že popolnoma razpadle, druge so bile na tem da razpadejo, pri tretjih pa je bilo jasno, da ne bodo mogle kljubovati zobu časa, če zanje ne bo nihče poskrbel in jih v primerni obliki ohranil bodočnosti kot dragocene spomenike iz dobe NOB.

Med take spomenike naj bi po predlogu Znanstvenega inštituta prišeli baze vrhovnih organov narodnoosvobodilnega gibanja: bolnišnice v Rogu in po drugih pokrajinah (»Franja«); tiskarne, ciklostilne tehnike v Ljubljani; skrivališča ali bunkerje prvih borcev osvobodilnega gibanja; partizanske grobove, kolikor jih po vojni niso prekopali, kraje množičnega mučenja in streljanja talcev, Begunje, Draga, Sv. Urh, Frankolovo, Celje, Maribor itd. Po mnenju Znanstvenega inštituta naj bi te kraje ohranili v stanju, v kakršnem so bili v času uporabljanja. Varstvo in ohranjevanje bi vsekakor morale biti strokovno kvalitetno. zraven bi pa morali določiti tudi organ, ki naj bi neposredno nadziral spomenike iz NOB in zanje skrbel v sporazumu z vsemi prizadetimi faktorji.⁷⁹

Ideja je padla na rodovitna tla, le da problem varstva teh spomenikov organizacijsko ni bil rešen pred razformiranjem Znanstvenega inštituta, temveč šele pozneje.

Uspešno zbiranje arhivskega in knjižnega gradiva v Znanstvenem inštitutu in zraven še skrb za ohranitev celotnega tega gradiva v do-

⁷⁹ Dopolni Znanstvenega inštituta predsedstvu vlade LRS, št. 295/47 z dne 18. VII. 1947.

mačih rokah je sprožilo vprašanje, kaj napraviti z Znanstvenim institutom, ali ga ohraniti ali namesto njega napraviti nekaj drugega, kar bo tudi po imenu bolj ustrezalo delu, kakršno se je razvilo v »Ljubljanski« dobi Znanstvenega instituta. Sodelavci instituta so mislili, da bi se institut preoblikoval v Institut narodne osvoboditve.

Prvič po vojni je Znanstveni institut načel organizacijsko vprašanje na seji sodelavcev dne 18. junija 1945. Že tedaj je postavil na dnevni red preimenovanje in reformiranje svoje organizacijske strukture. Seveda je koncept izražal tedanje gledanje članov in sodelavcev instituta. Temeljil je na delu, ki ga je institut tedaj prvenstveno opravljal oziroma na perspektivi, ki naj bi se na tej bazi razvila. Institut naj bi v prvi vrsti zbral vse gradivo, ki se je nanašalo na zgodovino Slovencev v dobi Osvobodilne fronte, ga hranil in proučeval zgodovino Slovencev v tej dobi. Celotno gradivo naj bi bilo razdeljeno v knjižnico, arhiv, muzej in partizansko galerijo. Študijskim namenom bi služile sekcije, ki bi bile organizirane po strokah. Personalna struktura naj bi bila urejena po vzorcu one v Znanstvenem institutu v vojni dobi.⁸⁰

Nov moment v razmišljanju o usodi Znanstvenega instituta je prinesla zahteva štaba IV. armije, da bi arhiv bivšega glavnega štaba Slovenije izročili Beogradu. Sodelavci instituta so se takoj postavili proti centralizaciji arhivov v Beogradu. Na razgovoru s sekretarjem predsedstva SNOS dne 20. julija 1945 so to mnenje tudi jasno povedali.⁸¹

V boju za rešitev arhiva glavnega štaba se je izoblikovala misel, da Znanstveni institut v stari obliki iz partizanskih časov v novem času ne more več ustrezati, da ga je treba preoblikovati v Institut narodne osvoboditve, katerega naloga naj bi bila preučevati dobo Osvobodilne fronte. Da bi pridobili tej zamisli primerno moralno oporo, so sodelavci organizirali 24. septembra 1945 anketni sestanek, ki se ga je razen trenutno navzočih sodelavcev v institutu udeležilo še 11 drugih ljudi. Med njimi so bili: rektor univerze dr. Milko Kos, dekan juridične fakultete prof. dr. Boris Furlan, ravnatelj pokrajinskega muzeja v Mariboru Franjo Baš, ravnatelj mestnega muzeja dr. Janko Pretnar, kustos Narodnega muzeja dr. Jože Kastelic, akademski slikar Božidar Jakac, prof. Viktor Smolej, zastopnika zgodovinske sekcije sanitetnega oddelka štaba IV. armije podpolkovnik dr. Marjan Južnič in kapetan dr. Janez Kanoni, major Janez Kramar in zastopnik generalmajorja Dušana Kvedra Ivan Lokovšek-Jan.

Po besedah v. d. direktorja Lojzeta Udeta je bil namen diskusije na sklicanem sestanku zvedeti za mnenje navzočih o osnovanju Instituta narodne osvoboditve ter o ustanovitvi Muzeja narodne osvoboditve in o čim boljši organizacijski obliki za obe ustanovi. Navzoči naj bi razčistili vprašanje upravičenosti in potrebnosti Instituta narodne osvoboditve. Navzoči so se izrazili proti kakršnemu koli razdeljevanju gradiva iz dobe NOB, pač pa naj se zbere v Institutu narodne osvoboditve,

⁸⁰ Po zapiskih iz dnevnika F. S.

⁸¹ Po zapiskih iz dnevnika F. S.

s katerega potrebo ustanovitve so v bistvu vsi soglašali. V nadaljnji diskusiji so posamezni diskutanti navajali številne značilnosti v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja in poudarjali njegovo samostojnost v primeri z dogajanjem dogodkov v Jugoslaviji.⁸²

Kakor koli so navzoči v bistvu soglašali s potrebo ustanovitve Instituta narodne osvoboditve, so se pa razhajali v tem, kako uresničiti njegovo idejo. Pojavile so se tri variante. Po prvi bi se Znanstveni inštitut preosnoval v Institut narodne osvoboditve tako, da bi se ohranila zgodovinska kontinuiteta med obema institutoma. Po drugi varianti bi se ustanovil Institut narodne osvoboditve brez formalne povezave s partizanskim Znanstvenim inštitutom. Po tretji varianti, ki jo je zagovarjal le dr. Zwitter v posebnem pismu iz Beograda, naj bi Znanstveni inštitut ostal v dotedanji obliki, Institut narodne osvoboditve pa naj bi bil sestavni del Znanstvenega inštituta.⁸³

Zaradi prevelikega števila variant ni bilo nobene formalne rešitve glede položaja Znanstvenega inštituta. Sodelavci so nadaljevali z delom po vpeljanih tirih. Pozneje so kar sami začeli uporabljati naziv »Institut narodne osvoboditve«, ki je praktično dobival vedno večjo veljavo. Stvarna sprememba v uradnem položaju Znanstvenega inštituta se je po septembrski anketi 1945 zgodila samo ena. S 1. januarjem 1946 je bil izločen iz kompetence predsedstva SNOS in podrejen predsedstvu narodne vlade Slovenije.⁸⁴

O položaju in reorganizaciji Znanstvenega inštituta se je ponovno začela diskusija jeseni 1947. V oktobru tega leta je bil o usodi inštituta razgovor z Borisom Zihlerlom. Na njem se je izluščilo mnenje, da je treba Znanstveni inštitut kot dediščino iz partizanske dobe razformirati, češ da po prvotni zasnovi ne ustreza več razmeram v letu 1947. Namesto Znanstvenega inštituta naj se ustanovi Institut narodne osvoboditve, ki naj nadaljuje z delom, ki ga je že opravljal Znanstveni inštitut. Problem zase je bil načrt muzeja narodne osvoboditve, ali naj se ustanovi kot samostojna ustanova, ali pa naj bi bil le samostojna celota v strokovnem smislu, sicer pa organizacijsko povezan z Institutom narodne osvoboditve. Na razgovoru z Borisom Zihlerlom je prodrł drugi koncept.⁸⁵

Ko je kmalu nato prišla usoda Znanstvenega inštituta dokončno na dnevni red vlade LRS, je bila rešitev nekoliko drugačna. Po Uradnem listu LRS z dne 10. februarja 1948 je bil Znanstveni inštitut ukinjen. Namesto njega sta nastali dve ustanovi. Iz nekdanjega oddelka za mejna vprašanja je nastal pri univerzi Inštitut za narodnostna vprašanja, ki pa se je pozneje izločil iz univerze in postal popolnoma samostojna znanstvena ustanova. S posebno uredbo je bil ustanovljen Muzej narodne osvoboditve, ki je prevzel vse gradivo ukinjenega Znanstvenega inštituta razen tistega, ki ga je prevzel Institut za narodnostna vprašanja.⁸⁶

⁸² Po zapisniku anketnega sestanka.

⁸³ Po zapisniku anketnega sestanka in spremnem dopisu predsedstvu SNOS, št. 427/45-ex z dne 26. sept. 1945.

⁸⁴ Po dopisu predsedstvu SNOS, št. 775/45 z dne 13. II. 1946.

⁸⁵ Po zapiskih F. Š.

⁸⁶ Uradni list LRS 10. II. 1948, št. 7.

Sliku je delo akademskega slikarja Franceta Miheliča, predstavlja karikaturu dr. Frana Zwittera v njegovi funkciji strokovnjaka za slovenske narodne meje

S februarскими uredbami 1948 je bil partizanski Znanstveni institut razformiran. Namesto njega sta nastali dve novi instituciji, od katerih je ena v svojem jedru začela z delom že v dobi vojne, druga pa je bila popolnoma nova, ki po svojem imenu praktično ni imela korenin v vojni dobi. Z njo je bila povezana le z delom gradiva, ki ga je zbral že partizanski Znanstveni institut, večji del pa je bil zbran v povojni dobi, vendar na temelju smernic, ki jih je izdelal že partizanski Znanstveni institut. Tako je bila kontinuiteta aktualna tudi v tej instituciji.

Če bi si hoteli ob februarских uredbah leta 1948 zastaviti vprašanje, ali je Znanstveni institut izpolnil postavljene naloge, bi se morali ozreti predvsem na delo, ki ga je institut opravil v dobrih štirih letih svojega obstoja in koliko je bilo to delo v skladu z nalogami, ki mu jih je bil namenil ustanovitveni odlok. Videli smo že prej, da so naloge Znanstvenega instituta bile zamišljene zelo široko, da se je v njihovem okviru moglo razviti zelo mnogovrstno delo, kakršna je pač bila iniciativa članov in sodelavcev instituta. Videli smo, da je institut svoje naloge izvrševal takrat, ko jih je prijel, zelo na široko, pa tudi pozneje, ko jih je zožil zaradi posebnih potreb in okoliščin. Prav te zožene naloge so mu opravičevale in omogočile eksistenco po vojni. Seveda je pa živ-

ljenje po vojni bilo organizirano mnogo širše, pa tudi temeljiteje in bolj specifično. Prav zato se je pokazalo, da določbe ustanovitvenega odloka v novem času niso več ustrezale. Leta 1948 ni bilo več mogoče življenja potisniti nazaj v stare pravne določbe ustanovitvenega odloka, temveč je bilo treba dati delu, ki se je bilo razvilo prek starih temeljev, nove predpise. Pri novih predpisih je izrecno šlo tudi za zavarovanje opravljenega dela in s tem za njegovo priznanje. Razume se, da je bilo s tem rečeno toliko, kakor da je partizanski Znanstveni institut uspešno opravil naložene naloge.

Ker so februarske uredbe leta 1948 zavarovale opravljeno delo partizanskega Znanstvenega instituta, je morda prav, če se še za trenutek zadržimo pri institucijah, ki so svoje delo razvile na temelju, ki ga je zgradil partizanski Znanstveni institut.

V primeri s konceptom, ki je bil predmet razgovora z Borisom Zihierlom in po katerem naj bi bil nositelj znanstvenega dela na problemih NOB Institut narodne osvoboditve, muzej pa naj bi bil podrejen, kolikor bi ne postal vzporedna samostojna institucija, je po uredbah leta 1948 Muzej narodne osvoboditve postal nosilec vsakršnega obdelovanja problematike NOB. Kako se je razvijal v podrobnostih koncept znanstvene obdelave NOB v Muzeju narodne osvoboditve, more biti stvar posebne razprave. Zanimivo je bolj to, da je prišlo po 11 letih, to je leta 1959, do nove reorganizacije ustanove, ki se je bavila s problemi NOB. Ustanovljen je bil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Če se ne oziramo na dejstvo, da je novi inštitut zajel časovno daljše razdobje kakor Muzej NO, moremo reči, da je uveljavil koncept, ki je bil predmet razgovorov z Borisom Zihierlom že leta 1947. Težišče dejavnosti je prešlo na tiste oblike, ki so same po sebi rezultat študija v arhivu in knjižnici, Muzej pa je dobil funkcijo vzporednega faktorja, vendar v okviru IZDG. Ni bilo treba dolgo čakati, ko so odpravili tudi to organizacijsko zvezo in vsaka od institucij je zaživela kot popolnoma samostojna ustanova, vsaka s svojimi nalogami, vsaka s svojimi cilji. Tudi ta koncept ni bil absolutno nov. Pojavil se je že leta 1947, čeprav se je uresničil šele po 14 letih. Težišče aktivnosti se je sedaj preneslo na znanost.

Na koncu se lahko vprašamo še, ali je med sedanjim Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja in nekdanjim partizanskim Znanstvenim institutom še kakšna zveza. Nedvomno še. Oba sta med seboj najintimneje povezana po arhivskem in knjižnem gradivu, ki ga je v največji meri zbral nekdanji Znanstveni institut, dopolnjevale pa so ga ustanove, ki so iz njega nastale. Oba sta med seboj močno povezana tudi s tistimi nitmi, ki nastanejo in se tko iz odnošajev do tega gradiva, ki je od nekdanjega ali partizanskega Znanstvenega instituta prišlo v Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Sorodstvo med njima je v resnici močno. Če upoštevamo etapo Muzeja narodne osvoboditve kot samostojno etapo v zgodovini znanstvenega obravnavanja problemov NOB, moremo reči, da je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja pravi vnuk nekdanjega za našo zgodovino vsekakor zaslužnega partizanskega Znanstvenega instituta.

Josip Korošec

ZANIMIVI KULTNI PREDMETI V NEOLITU JADRANSKEGA KULTURNEGA KROGA

V danilski kulturni skupini so doslej bili najdeni izredno zanimivi predmeti, ki jih moremo tako po obliki kakor tudi po njihovem kulturnem namenu označiti kot faluse. Poleg že večkrat na raznih mestih obravnavane kultne vaze¹ so to skoraj edini plastični predmeti, ki jih nahajamo v tej kulturni skupini, ki pa poleg tega ne predstavljajo nikakršne možnosti za njihovo praktično uporabo.² Po prvih fragmentaričnih najdbah je bilo samo domnevano, da bi ti predmeti mogli predstavljati faluse.³ Kasneje se je izkazalo, da je bila prvotna domneva popolnoma upravičena.⁴

Oblika falusov je dokaj preprosta. Baza, spodnji del ali postament je koničen in votel⁵, zgornji del pa cilindričen in polno delan, medtem ko je zaključek ali vrh različno oblikovan. Sodeč po nekem primeru (T. I, 4) baza ni morala vedno biti konična, temveč je bila tudi cilindrična, vendar pa votla. Ornamentika, uporabljena na teh predmetih, je imela čisto okrasni namen, podobno kakor na kulturnih vazah. Tako imamo posamezne primere falusov, ki so brez kakršnekoli ornamentike (T. I, 1), drugi imajo zopet ornamentirano samo bazo (T. I, 2; T. II, 3; T. III, 1, 2; T. IV, 4) ali spodnji del, medtem ko so tretji ornamentirani zopet po vsej površini (T. I, 2; T. II, 1; T. VI, 1, 4, 7). Žal imamo premajhno število toliko ohranjenih primerov, da bi mogli soditi ali je bil na enem primeru eroten ornament ali pa imamo tudi kombinacijo raznih motivov. Najbolj pogostni so šrafirani trikotniki, predstavljeni v pasovih, pa tudi posamezni spiraloidni motivi, predvsem na spodnjem delu postamenta. Poleg tega so pa tudi še drugi ravnočrtni ornamenti.

Kakor je že omenjeno, je falus v osnovi vedno enak, samo njegov zgornji del močno variira. Tako imamo primere, kjer je zgornji del

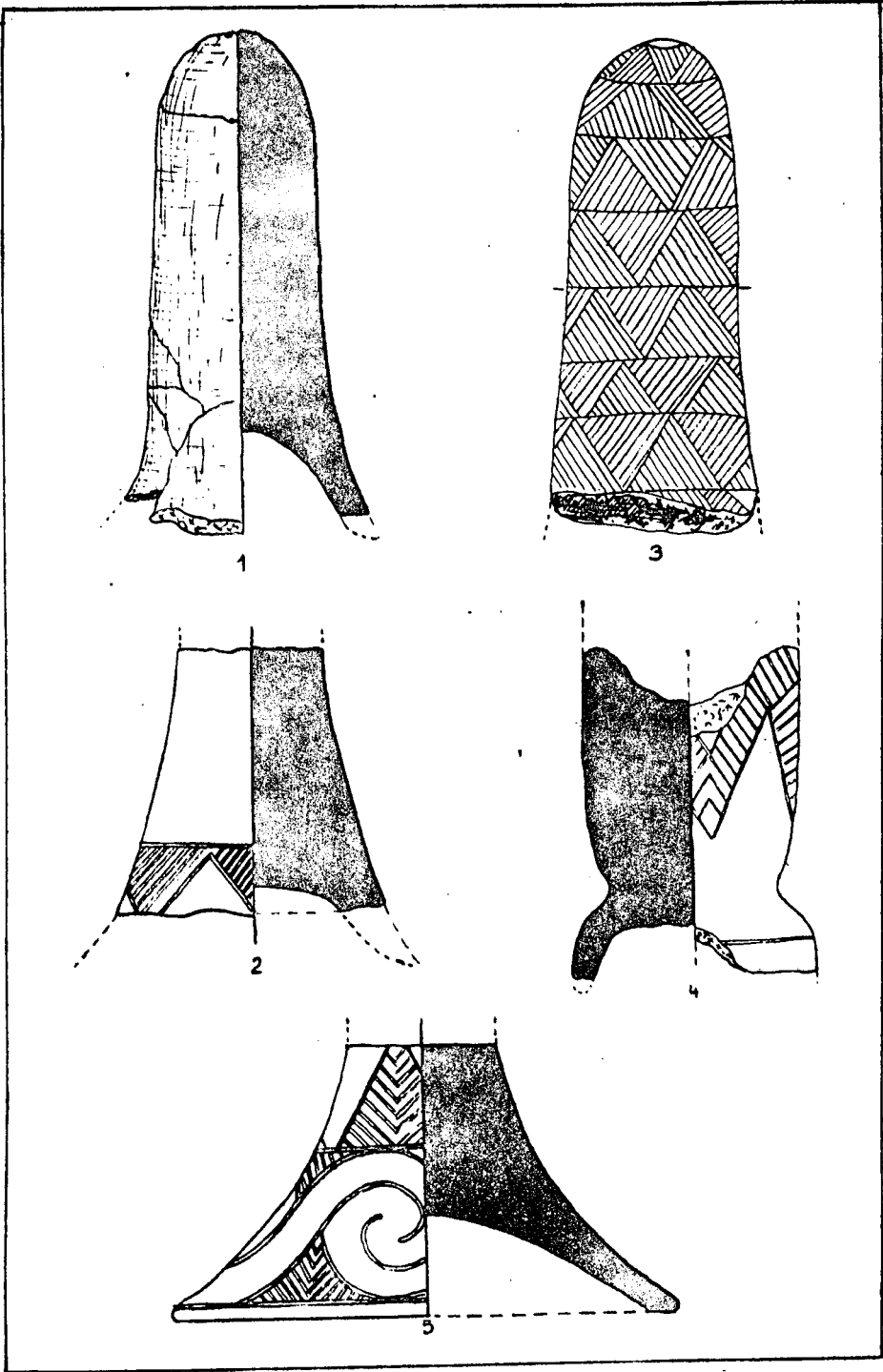
¹ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958/59, 55 sl. — J. Korošec, Danilo in danilska kultura, Ljubljana 1964, 28 sl. — Š. Batović, Neolitske posude kulturne iz Smilčića, Arheološki vestnik IX—X/1958—1959, 79 sl. — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, 1952, 74 sl. — Ibid.

² Med predmete, ki niso mogli imeti praktičnega namena, spadajo tudi še nekateri drugi, predvsem keramični predmeti.

³ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, 60, 140 sl.

⁴ J. Korošec, Danilo in danilska kultura, 26 sl.

⁵ Ni izključeno, da obstajajo tudi druge oblike spodnjega dela falusov, kar doslej še ni bilo ugotovljeno.

Sl. 1—5. Danilo (zmanjšano za $\frac{1}{3}$)

navadno polkrožno oblikovan (T. I, 1, 3; T. VI, 1, 7). Dalje imamo primere, kjer je zgornji del razširjen in tudi polkrožno, kupolasto oblikovan (T. II, 1; T. VI, 4). Pri nekaterih primerih je, na sicer nekoliko razširjenemu delu, nekoliko plastičnih vzboklin, od katerih je ena na sredi, ostale so pa ob robu (T. II, 4; T. IV, 1; T. VI, 2). Dalje imamo primere, kjer je plastična vzboklina samo na sredi (T. II, 3). Zanimivo obliko predstavljajo falusi, pri katerih je zgornji del skoraj kroglaste oblike, toda s sedmimi globokimi in širokimi navpičnimi žlebovi, oblikovan kot nekakšen čekan (buzdovan) (T. IV, 3). Ravno tako zanimivi so pa tudi primeri, kjer je zgornji skoraj kroglasti del pokrit po celi površini s globokimi križajočimi se izrezi, tako da se javljajo bodisi bolj piramidalne ali pa nekoliko zaobljene manjše vzbokline. Po vsem kaže, da so pri takšnih primerih namerno naredili take vzbokline (T. II, 2; T. VI, 3).

Karakterističen moment pri naših falusih predstavlja tudi rdeča inkrustacija v vrezih ornametov. Poleg tega je zgornji del falusa tudi vedno rdeče barvan. Včasih je plast rdeče barve izredno debela, posebno pri primerih, ki imajo križajoče se izreze, kar pomeni, da so tako globoke vreze in izreze delali samo zato, da bi se barva čim lažje mogla ohraniti.

Posebno poglavje bi glede na obliko zahteval predmet sicer mogoče v obliki falusa, vendar pa v zgornjem delu povit (T. VI, 5).⁶ Vendar je še vedno vprašanje, ali ta predmet v resnici predstavlja falus, ali je to zgolj držaj kake posode, zajemalke ali podobno.

Falusi so navadno okoli 8—10 cm visoki ter imajo 3—3,5 cm v premeru, računajoč na sorazmerno ohranjenost fragmentov ter njihove dimenzije. Vendar imamo ravno tako tudi izredno velike primerke. Tako ima fragment nekega falusa (T. II, 1; T. VI, 4) 5 cm v premeru stebela, medtem ko je premer vrhnjega dela 5,9 cm. Tudi en falus s piramidalnimi vzboklinami (T. VI, 3) ima večje dimenzije kakor ostali. V resnici lahko sodimo, da so v glavnem falusi, ki jih danes imamo, vsaj približno istih velikosti, a so mogli biti tudi večji ali manjši.

Razširjenost takšnega tipa falusov je videti za sedaj omejena le na jadransko obalo ali na danilsko kulturo. Doslej znane lokalitete s takšnimi predmeti so Danilo, Smilčić in Bribirske Mostine. Ostala najdišča danilske kulturne skupine, kakor so Piramatovci,⁷ Šibenica pri Sinju,⁸ Markova spilja na otoku Hvaru,⁹ Pokrivenik na otoku Hvaru,¹⁰ Kakanj in Arnautovići v Bosni,¹¹ pa za sedaj nimajo takšnih predmetov, bodisi,

⁶ J. Korošec, Danilo in danilska kultura, T. 5, sl. 5.

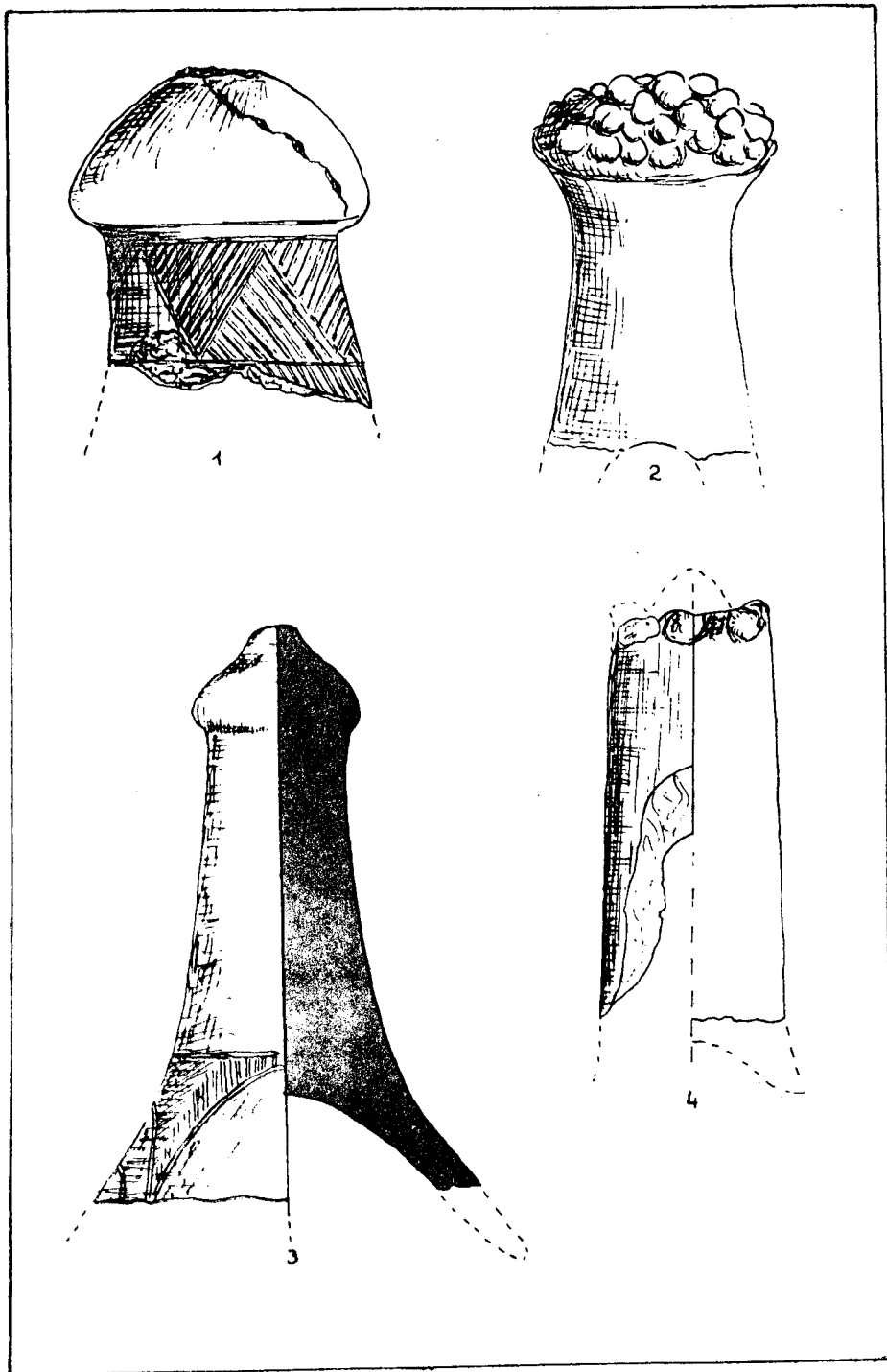
⁷ Doslej neraziskana, a ugotovljena lokaliteta.

⁸ Doslej znana le po slučajno najdenih predmetih (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, 152, 88 sl.).

⁹ G. Novak, Markova spilja na otoku Hvaru, Radovi i rasprave I, Zagreb 1959, 5 sl. — Radovi i rasprave II, Zagreb 1962, 19 sl.

¹⁰ V. Mirosavljević, Nalaz heladske kulture u spilji Pokrivenik na Hvaru. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1951, 623 sl. — G. Novak, Ljetopis Jugoslovske akademije 55, 1954, 49 sl.

¹¹ A. Benac, Osnovna Obilježja neolitske kulture u Kakanju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1956, 167 sl. — Arheološki pregled I, Beograd, 1959, 12 sl.

Sl. 1. Danilo, 2—4 Brljirske Mostine (zmanjšano za $\frac{1}{3}$)

da še sploh niso raziskani, kot je npr. Piramatovci in Šibenica pri Sinju, ali pa so raziskovana samo s pomočjo sond. Nekatera seveda tudi vsaj danes ne kažejo močnejšo naselitev naše kulturne skupine. Tudi okolica Trsta, kamor je prodrla danilska kultura, nima sedaj nobenega znanega primera.¹² Kljub temu pa moramo sklepati, da je faluse uporabljala naša kulturna skupina povsod, kamor je prodrla tudi kulturna vaza. Slaba raziskanost ozemlja, ki se danes omejuje včasih samo na posamezne manjše sonde, ima za posledico pomanjkanje tudi takšnih predmetov, posebno če upoštevamo tudi dejstvo, da so vsaj trenutno falusi številčno skromnejše zastopani kakor kulturna vaza.

Drugo vprašanje pa nastaja glede tistih skupin, ki so v bližjem medsebojnem odnosu z našo kulturno skupino. Nobena od teh skupin doslej nima niti enega takšnega predmeta. Ripoljska skupina, ki kaže z danilsko stične točke posebno v slikani keramiki,¹³ nima niti kulturne vaze niti falusov. Če popolnoma upravičeno upoštevamo, da je ona tudi najbolj oddaljena od danilske glede na to, da jo od naše deli Jadransko morje, bi takšna odsotnost bila še delno upravičena. Problem se danes javlja tudi pri vprašanju o možnosti samega direktnega stika med tema kulturama. Nesporno je, da Jadransko morje ni predstavljalo nepremostljive ovire med njima.¹⁴ Že nekdanj se je pa pojavilo vprašanje, ali je bil tukaj direkten medsebojni vpliv ali pa vpliv ali skupni izvor iz nekega tretjega centra.¹⁵ Danes bi glede tega mogli postaviti še neko dodatno vprašanje, ki bi zajemalo bolj problem splošnega družbenega stanja, ekonomike in kulturnega razvoja, ki bi v določenih razmerah mogli povzročiti v materialni kulturi podobne ali sorodne rezultate, ki niso bili odvisni recimo od nekkih direktnih medsebojnih stikov. Vendar pa o teh problemih ne moremo razpravljati na tem mestu.

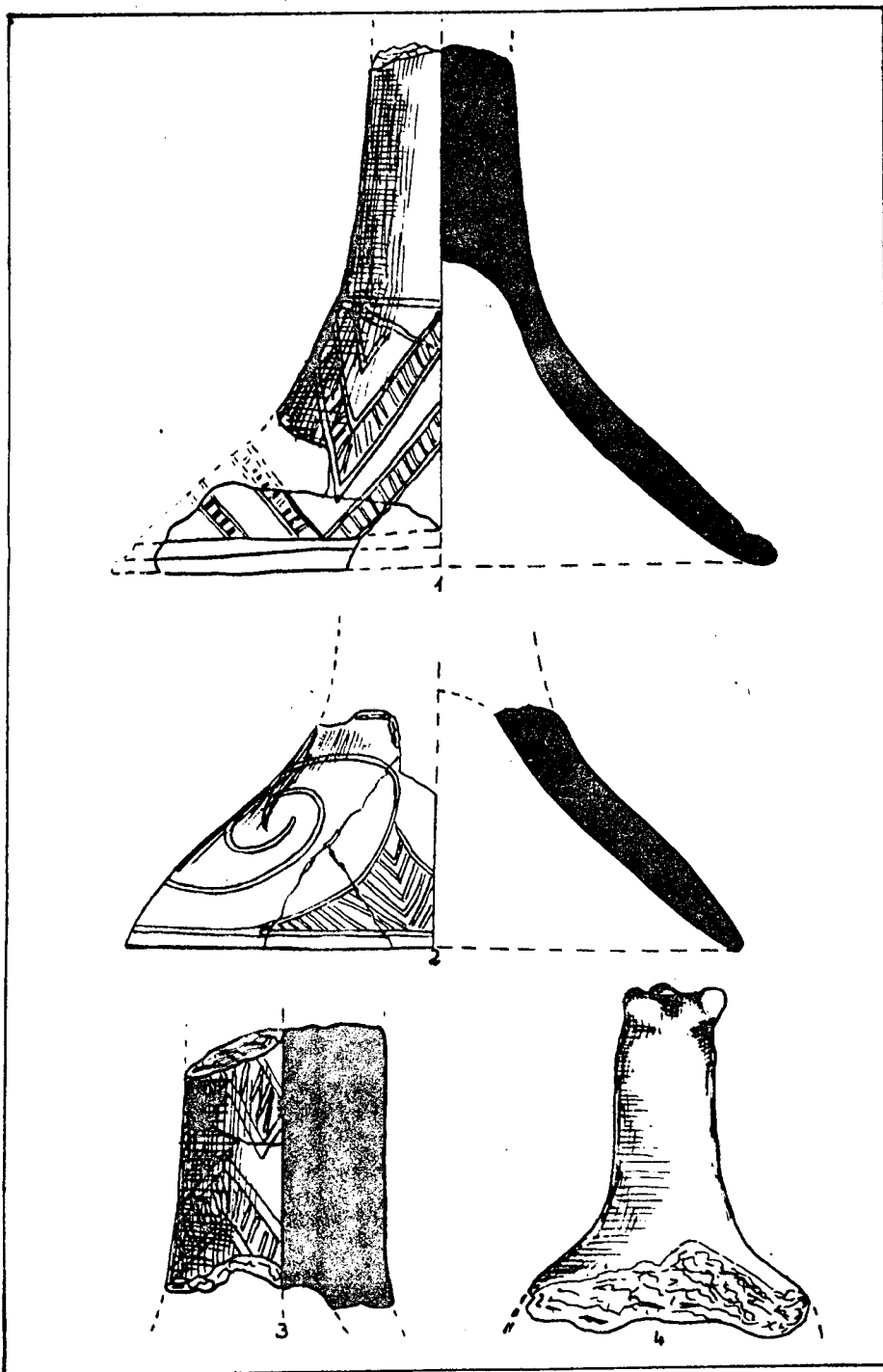
Med tem ko je odsotnost falusov in kulturne vaze v ripoljski kulturi še kolikor toliko razumljiva, bi bila veliko bolj kočljiva odsotnost takšnih kulturnih predmetov tako v butmirski kakor tudi v hvarski kulturni skupini. Posebno danes je takšno vprašanje opravičeno, ker imamo sedaj realno podlago za točno ugotovitev izvora tako ene kakor druge kulturne skupine. Kljub odporu posameznih bo problem izvora za te skupine potrebno iskati na drugi strani, kakor se je pa to doslej delalo. Danes ne obstajajo samo posamezni elementi, temveč vrsta sicer še neobjavljenih dokazov, ki bodo osvetlili ta problem s popolnoma drugega gledišča. Lahko samo trdimo, da so danilska in butmirska skupina na eni strani ter danilska in hvarska na drugi veliko močnejše medsebojno povezane, kakor so doslej domnevali. Zato je toliko bolj neverjetno, da niti butmirska niti hvarska kultura v svojem inventarju nimata niti kulturne vaze niti falusa. Možnosti za neka preliminarna tolmačenja je več. Na eni strani nam je butmirska skupina danes znana

¹² J. Korošec, Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju. Zgodovinski časopis XIV, Ljubljana 1960, 15 sl.

¹³ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, 107 sl., 166 sl. — J. Korošec, Danilo in danilska kultura, 66 sl.

¹⁴ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, 166.

¹⁵ l. c. 166.

Sl. 1—3. Bribirske Mostine (zmanjšano za $\frac{1}{3}$), 4 Butmir

samo z dveh le delno raziskanih najdišč: Butmir¹⁶ in Nebo v dolini Bile blizu Travnika.¹⁷ Gradivo je sicer objavljeno, vendar ne v celoti. Zato je toliko teže zaslediti kak fragment, kljub še kasnejšim novim dopolnitvam ob monografijah, ki so pa v glavnem neznatne, katerega bi bilo mogoče povezati z našimi kulturnimi predmeti. Z drugimi besedami bi mogli pričakovati med še neobjavljenim gradivom tudi še kak fragment, ki bi pripadal bodisi kulturni vazi ali pa falusu. To pa tem verjetneje, ker imamo tudi v že objavljenem gradivu nekatere elemente, ki jih sicer za sedaj samo še domnevno lahko povežemo z nekaterimi našimi predmeti, predvsem s falusi. Omogočeno nam je to zato, ker imamo danes v krogu same danilske skupine že dovolj gradiva, ki je posebno glede zgornjega dela zelo raznovrstno. Tako imamo v Butmiru dva fragmenta, ki bi mogla pripadati falusom. Radimský in Hoernes ju sicer označujeta za držaja¹⁸ (T. III, 4; T. IV, 5). Prvi primer, ki je v svojem spodnjem delu votel in je verjetno bil tudi koničen, ima na vrhu, glavici, tri plastične vzbokline ter se more primerjati z nekaterimi našimi falusi, ki pa imajo več vzboklin, čeprav ni izključeno, da se bodo s podrobnim zaključnim delom pojavili tudi v krogu danilske kulturne skupine. Drugi primer bi mogli uvrstiti ravno tako med faluse kljub temu, da je zelo fragmentiran, predvsem zato, ker je bil ornamentiran z vseh strani z vrezanimi ornamentami, kar za noge posod, pa najsi bodo tudi kultne posode, ni niti malo verjetno.¹⁹ Težko je pa reči, ali bi bilo prišteti sem mogoče še kak doslej objavljen primer iz Butmira.²⁰ O tem danes ne moremo soditi, čeprav bi en primer nudil dokajšnjo možnost za takšno sklepanje. Tudi na najdišču Nebo pri Travniku imamo en primer zgornjega dela nekega predmeta, ki bi ga mogoče mogli uvrstiti v našo skupino²¹ (T. IV, 2). V kolikor se izkaže, da so vsaj nekateri primeri v resnici falusi, kar bi skoraj z verjetnostjo mogli trditi, je njih uporaba v krogu butmirske skupine tako rekoč neznatna, v primeri s pogostno uporabo v danilski kulturni skupini.

Podoben primer imamo tudi v hvarski kulturni skupini. Na doslej raziskanih najdiščih, ki so delno tudi objavljena, kot so Grapčeva spilja,²² Pokrivenik,²³ Markova spilja,²⁴ jama Gambera na otoku La-

¹⁶ Radimský-Hoernes, Die neolithische Station von Butmir, Wien 1895. — Fiala-Hoernes, Butmir II, Wien 1896.

¹⁷ A. Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952. — A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1949—1950, 5 sl. — A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1953, 237 sl.

¹⁸ Radimský-Hoernes, Butmir I, T. IV, 18, 19; str. 19.

¹⁹ Vse doslej znane kultne posode ali njih fragmenti imajo noge ornamentirane le na vidnih mestih.

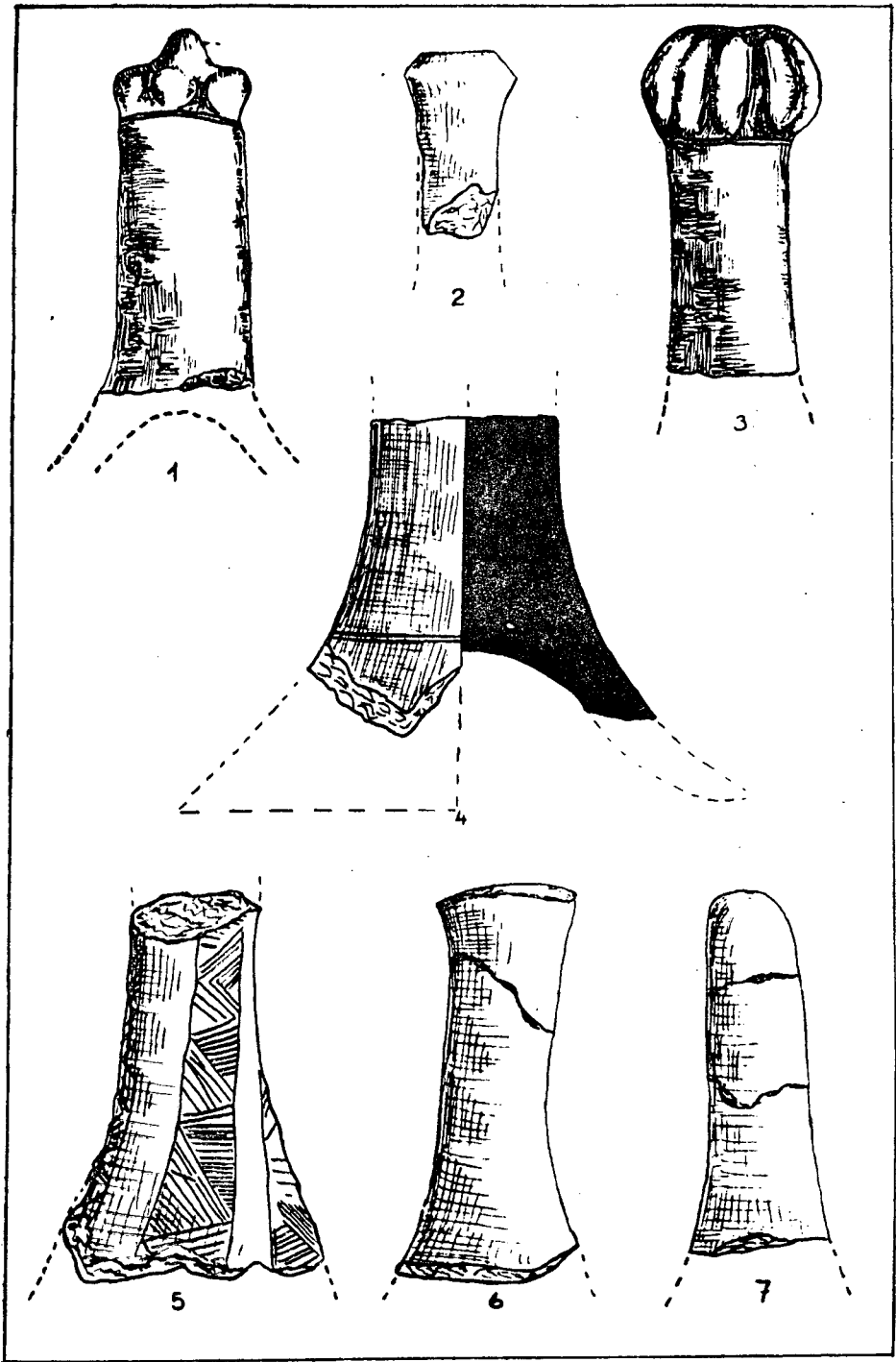
²⁰ Butmir I, 19, sl. 37, 38.

²¹ A. Benac, Prehistorijsko naselje Nebo, T. XII, 9.

²² G. Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955.

²³ V. Miroslavljević, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1952, 124 sl. — G. Novak, 55 Ljetopis Jugoslavenske akademije 1954, 150 sl.

²⁴ G. Novak, Arheološki radovi i rasprave I, 5 sl. — G. Novak, l. c. II, 19 sl.

Sl. 1, 3, 4. Brůbirske Mostine, 2 Nebo, 5 Butmír, 6, 7 Lisičáci

stovo²⁵ itd., doslej ne kažejo nikakršnega predmeta, ki bi ga mogli prišteti med faluse. V isto skupino spada tudi okolica Trsta, kamor je segla tako danilska kakor tudi hvarska kultura.^{25a} Čeprav so tukaj bili najdeni fragmenti kulturnih posod, jih danes zaradi njih odsotnosti v močnejših postojankah matične dežele hvarske kulture moramo pripisati danilskemu vplivu ali nosilecem danilske kulture, živečim v Slovenskem primorju v času neolita.²⁶ Podoben primer je tudi s kultno vazo, ki je bila najdena v Zeleni pečini.²⁷ Ta je sicer po podatkih bila najdena v tretjem stratumu skupaj s *cardium-impresso* keramiko, kateri pa ne pripada, kakor ne pripadajo v krog te keramike tudi nekateri drugi fragmenti, najdeni v istem stratumu.²⁸ Vsaj nekateri fragmenti pripadajo začetkom stratuma II, nekateri pa utegnejo biti še veliko mlajši. Stratium II pa v Zeleni pečini pripada v glavnem hvarski kulturni skupini in sicer verjetno že neki kasnejši fazi, ne pa njenemu začetku. Tako bi tudi kulturna posoda v tej jami mogla pripadati časovno hvarski kulturi ali ostalim ostankom te kulture v Zeleni pečini, ker izrazitih danilskih ostalin v tej jami nimamo. Analizirajoč gradivo Zelene pečine bi pač mogli sklepati, da se je kulturna posoda tukaj uporabljala na samem začetku, ko se je pojavila hvarska. To bi se nekako ujemalo tudi s stratigrafskimi podatki, ker je baje tako in tako bila najdena v stratumu III, kamor pa, kakor je že omenjeno, ne spada. Obstaja pa tudi še neka druga možnost. Glede na to, da je to jama, ki je nikakor niso uporabljali kot mesto stalnega bivališča, nam verjetno manjkajo posamezne kulturne faze. Tako tukaj, ako izključimo kultno posodo, sledi *cardium-impresso* keramiki neposredno hvarska kultura in sicer, kakor je že omenjeno, v neki svoji kasnejši fazi. Tako bi tudi kulturna posoda mogla časovno pripadati danilski kulturni skupini, katere faze pa tukaj niso močnejše zastopane. Tudi Crvena Stijena ima podoben primer. Na tamkajšnjem najdišču je v stratumu II, ki leži nad stratumom III ravno tako z *impresso-cardium* keramiko, fragment kulturne posode²⁹ v okviru gradiva, ki bi ga mogli ravno tako pripisati danilski kakor hvarski skupini.³⁰ Vsekakor bi tukaj našli več danilskih elementov kakor pa hvarskih, česar pri Zeleni pečini ni. Vedno pa imamo pri tem samo kultno posodo, nikdar pa nimamo falusa. Seveda pa nikakor ne smemo trditi na podlagi takšnih primerov, da bi bil ta kulturni predmet omejen v glavnem samo na jadransko obalo. Že poprej so bile omenjene možnosti, da imamo falus tudi v butmirski kulturni skupini. Isto bi mogli soditi tudi za hvarsko. Res, da danes nimamo izrazitih primerov v

²⁵ A. Rachmili, *L'isola di Lagosta nella preistoria*. In memoria di F. Malavolti, Modena 1956.

^{25a} J. Korošec, *Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju*. *Zgodovinski časopis* XIV, 1960, 5 sl. (Glej tudi tam omenjeno literaturo.)

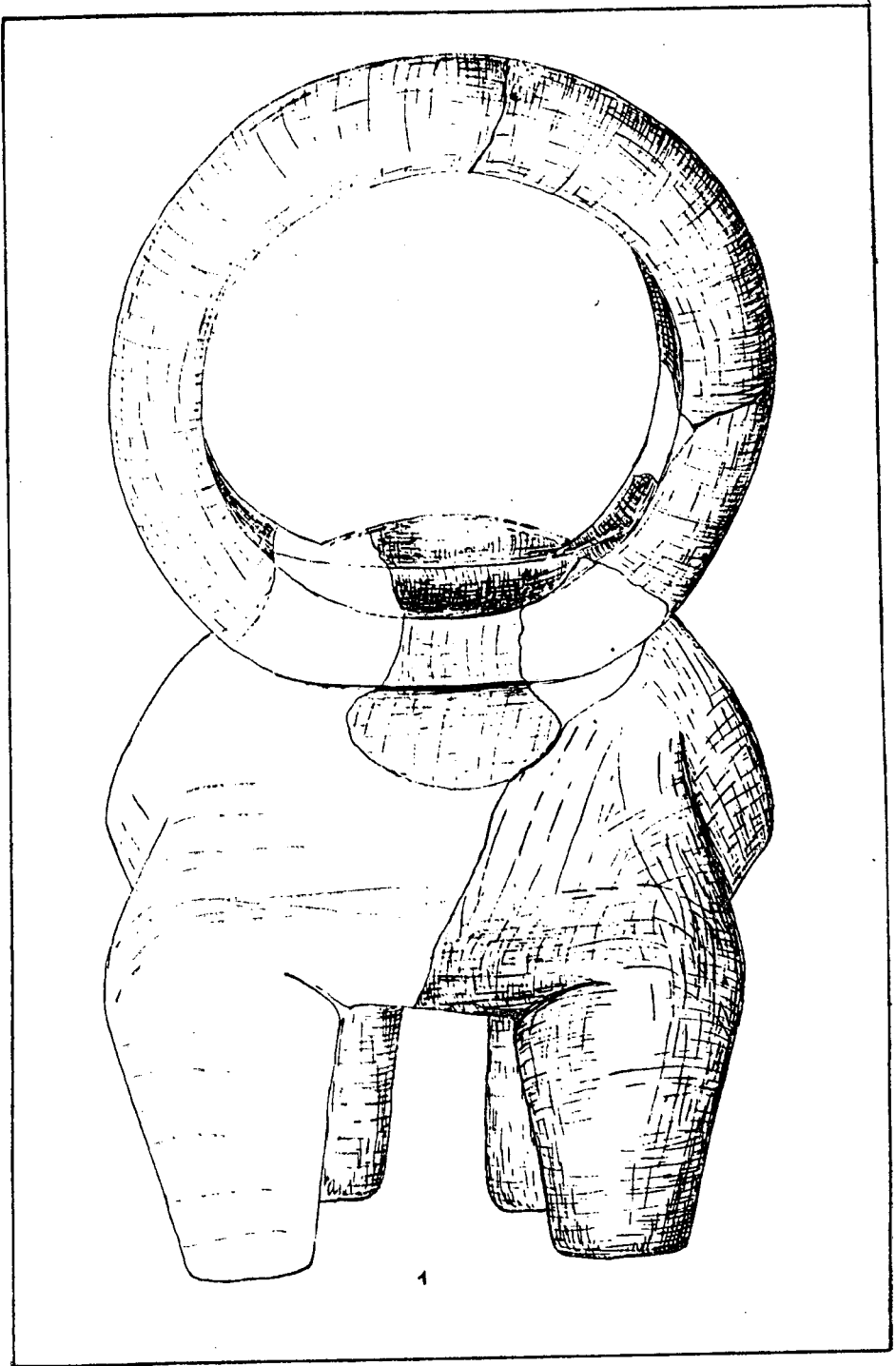
²⁶ l. c. 15 sl.

²⁷ A. Benac, *Zelena pečina*. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1957, T. 13, sl. 5, 6.

²⁸ Primerjaj l. c. T. XI, XII in XIII, 1—4.

²⁹ A. Benac, *Crvena stijena 1955*. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1957, T. IV, 4.

³⁰ *Ibid.* T. IV, 5, 6. Mogoče bi danilski skupini pripadal fragment na T. IV, 1. Žal na podlagi risb, podanih brez profilov, ni mogoče nič določnega sklepati. — *Ibid.* 1958, T. VI.

Danilo (zmanjšano za $\frac{1}{3}$)

centru razširjenosti te skupine, tj. ob jadranski obali in na otokih, vendar je pa v notranjosti ob Neretvi v Lisičičih zopet nekaj primerov, ki bi morda mogli soditi med naše predmete. To so sicer še delno dvomljivi predmeti³¹ (T. IV, 6, 7), vendar je dokajšnja možnost, da bi mogli predstavljati faluse. To pa predvsem zato, ker so tenki, nekateri celo z zaobljenim enim koncem ter jih ne moremo imeti za noge nekake posode. Malo je tudi verjetno, da bi vsaj nekateri primeri predstavljali držaje pokrovov, kakor tudi domnevajo.³² Zato bo pri natančnejši analizi gradiva vsekakor potrebno izločiti tiste primere, ki so mogli predstavljati ali ki so bili falusi. Vendar pa po dosedanjih podatkih takšni primeri ne spadajo v krog hvarske kulturne skupine na tem najdišču, temveč zopet prej v krog butmirske skupine.

Kulturna vaza je znana tudi na raznih najdiščih Grčije, predvsem v centralni Grčiji, a sega tudi že na Peloponez.³³ Čeprav je tam že popolnoma degenerirana, je vendar to ista oblika, kakor jo imajo naše kultne vaze. Zanimivo pa je, da se vsaj za sedaj drugo gradivo niti na splošno ne ujema z gradivom danilske kulturne skupine. Kljub kulturni vazi pa nimamo tudi tam znanega nobenega falusa. S. Weinberg, ki se je zanimal za ta problem, prinaša sicer v svoji razpravi o Elatei en primer s tega najdišča,³⁴ ki bi naj predstavljal falus, vendar je pa ta predmet preveč neizrazit, tako da je dokaj problematično, ali ga moremo uvrstiti v to skupino. Drugi primer, ki ga navaja,³⁵ pa za nas ne prihaja v poštev ne glede na to, ali predstavlja falus ali ne.

Glede na vse danes znane momente bi bilo kot prvo možnost mogoče domnevati, da se falus izven kroga danilske kulture ni v večji meri uporabljal. Druga možnost, ki je danes zelo verjetna že glede na nekatere sedaj nove momente, ki so se povsem nepričakovano pojavili, bi pa bila, da je namreč že danilska kulturna skupina v svoji IV. fazi in v nadaljnjem razvoju zgubila ali ni več uporabljala niti kultne posode niti falusa. Tako bi bilo povsem mogoče, da ju ne nahajamo v večji meri ali pa sploh ne, niti v butmirski niti v hvarski skupini.³⁶ Čeprav je trenutno ta domneva še najbolj verjetna, pa ima tudi svoje pomanjkljivosti. Mogoče bo to potrditi šele tedaj, ko bo dokazano, da IV. danilska faza ravno tako ni uporabljala teh objektov in jih je

³¹ A. Benac, Neolitiksko naselje u Sisičičima kod Konjaca, Sarajevo 1958, T. XXVIII, 4, 5.

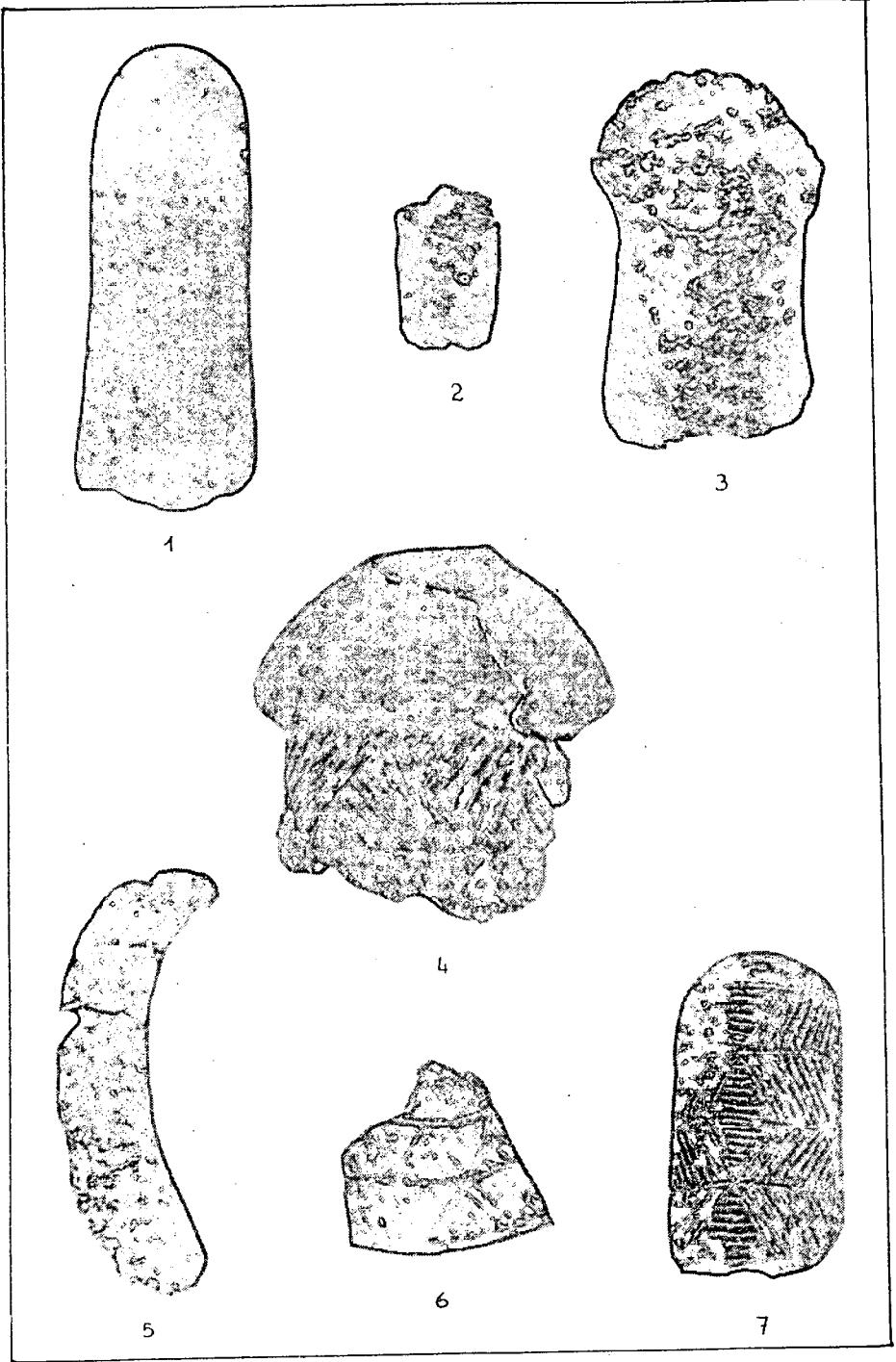
³² Ibid. 48.

³³ Korint, Elateia, Orhomenos, Chaeroneia, Drachmani, S. Weinberg, Excavations at prehistoric Elateia 1959, Hesperia 31, 1962, 190 sl. 12—13, T. 63—65. (Glej tudi tam omenjeno literaturo.)

³⁴ S. S. Weinberg, Hesperia 31, T. 68, c. 2.

³⁵ Ibid. 202. — Wace-Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912, sl. 76 j.

³⁶ Ze nekdanj domnevana IV. faza danilske kulturne skupine (J. Korošec, Danilo in danilska kultura, 36) se je sedaj pokazala kot povsem točna. Ona obstaja, čeprav ni še točno diferencirana po svojih elementih. Glede na ta moment bo pa potrebno popraviti nekdanja gledišča o začetku stika med butmirsko in danilsko kulturno skupino, medtem ko je to za hvarsko bilo domnevano že dokaj točno, pač s to razliko, da tukaj ne bo šlo več za neki kulturni stik in vpliv, temveč bolj za kulturni razvoj.

Sl. 1—7. Danilo

v večji meri ali pa popolnoma opustila. Kolikor je danes mogoče presoditi, žal le na temelju enega samega najdišča, ki pa poleg tega ni bilo niti sistematično raziskano in na katerem je tudi IV. faza danilske kulture,⁸⁷ v resnici ta faza več ne uporablja niti kultne posode niti falusa. Vendar pa, kakor je že omenjeno, utegne biti to le videz in sta se v tej fazi kljub temu mogla uporabljati vsaj še nekaj časa oba predmeta. Vsekakor sta pa kljub temu morala sčasoma priti iz uporabe, ker danes, kakor vemo, niti najdišča hvarske kulture, ki so mlajša od IV. danilske faze, ne kažejo sledov o uporabi take vrste predmetov. Podobno odsotnost opazamo celo v danilski slikani keramiki.⁸⁸ Poleg tega pa danes tudi o hvarski kulturni skupini ne moremo več misliti, da se je priselila na Jadran od nekod z vzhoda ali z ostalega Sredozemlja ali celo iz Afrike ali z Malte. Danes imamo že dovolj dokazov in razvojnih oblik, da moremo hvarsko kulturo imeti za avtohtono, razvito iz avtohtonih elementov tu živečih starejših kulturnih skupin. Tudi butmirski skupini moremo danes že dokaj zanesljivo določiti njen izvor, kakor je bilo do sedaj mogoče. Tudi nekdanja domneva, da je mogoče bila danilska od hvarske izrinjena ali celo uničena,⁸⁹ se je izkazala kot zgrešena. Danilska kultura, čeprav v nekoliko drugi obliki, zaradi razvoja traja še dalje, pač pa je dobila drugo ime ali je poimenošana kot neka druga kulturna skupina.

Omenjeni dve možnosti obstajata danes zaradi pomanjkanja uporabe falusa tako v hvarski kakor tudi v butmirski kulturi, kolikor se primeri, ki smo jih omenili, ne pokažejo v resnici kot falusi. Vendar pa bo tudi v tem primeru njihova uporaba omejena. Ne gre tukaj zgolj za uporabo kot tako in za zunanji videz, temveč gre za neki kult, tj. za neki globlji pomen, ki se je sčasoma ali popolnoma zgubil ali pa so samo zunanji, do danes ohranjeni znaki prišli iz uporabe. O teh in podobnih problemih je še težko razpravljati. Dejstvo pa je, da se kasneje niti kulturna posoda niti falus več ne uporabljata. Da tudi falus predstavlja kulturni predmet, za to ne govori le njegova oblika, ki praktičnega namena ni mogla imeti, temveč ravno tako tudi rdeča barva ali inkrustacija. Vrh falusa je bil redno rdeče barvan. Pri primeru, ki je imel na vrhu piramidalne vzbokline, nastale z globokimi in širokimi vrezi, je moral biti, sodeč po ostankih rdeče barve, ves izpolnjen z rdečo barvo. Zato so takšne vzbokline ali vrezi imeli čisto praktičen, ne pa ornamentalen namen za lažjo in trajnejšo inkrustacijo.

Med zanimive probleme spada vsekakor tudi vprašanje odnosa, ki ga je mogel imeti falus do kultne vaze. Nekakšna zveza med njima vse-

⁸⁷ Gradivo je trenutno še v obdelavi in ni še objavljeno.

⁸⁸ Slikana keramika kakor tudi nekateri drugi fragmenti v Markovi spilji na Hvaru pripadajo danilski kulturni skupini, ne pa hvarski. Podoben primer je tudi z jamo Pokrivčevnik. Zanimivo pa je, da nobena od teh jam ne kaže nekega zgodnejšega elementa, ki bi se mogel povezati na eni strani z začetki ali s I. fazo danilske kulture. Ravno tako pa ne kaže tudi nobenega elementa, ki bi pripadal IV. fazi te skupine, temveč pripadajo vsi elementi le bolj II. in III. fazi Danila.

⁸⁹ J. Korošec, Neolitska naselbina u Danilo, 144 sl.

kakor mora obstajati. Nejasno je pa danes, kako ju povezati. Ravno tako je pa tudi mogoče, da vsak od teh predmetov predstavlja znak nekega posebnega kulta. O kultni vazi je bilo izraženih že dokaj domnev.⁴⁰ Vendar pa to vprašanje še zdaleč ni rešeno. Ali je bila v zvezi s kultom vode glede na to, da so naselbine vedno na bolj močvirnatem zemljišču,⁴¹ ob rečici, potoku ali izviru, ali pa je bila v zvezi s kultom plodne sile, tega še ne moremo presoditi. Mogoče je bila pa tudi v zvezi z nekim tretjim, nam neznanim kultom. Vsekakor je oblika kulturne vaze karakteristična in edinstvena. V takšni obliki nam ni doslej nikjer znana, ako izpustimo tiste pokrajine, ki so jo kot kultni objekt sprejele z naše jadranske obale. Tudi naša oblika falusa mi ni znana v nobeni drugi kulturni skupini, niti v drugih pokrajinah. Ne glede na obliko in njene variante pa nastane vprašanje, kaj pravzaprav ta predmet predstavlja. Mogoča je domneva, da je to simbol moškega božanstva nasprotno vzhodnim balkanskim krajem, kjer imamo v izraziti ženski plastiki simbol ženskega božanstva. S tem seveda ni rečeno, da le-ta ni mogel biti v zvezi s kultom plodne sile. Seveda pa nikakor ni izključeno, da ne bi mogli imeti opravek z nekim nam doslej neznanim kultom.

V zvezi s prejšnjimi zanimivimi vprašanji, na katerih razjasnitev je potrebno še počakati, se pa postavlja še neko drugo vprašanje, na katerega je še nemogoče odgovoriti. Vendar je pa vprašanje samo mogoče postaviti, čeprav se bo lahko posameznikom zdelo nepravilno. To je vprašanje tedanje družbene ureditve. Glede na čas in kulturno razvojno stopnjo, tj. kameno dobo, dalje pa tudi glede na pojav figuralne plastike v obliki ženskega božanstva kot izraza plodne sile domnevajo o matriarhalni družbeni ureditvi. Danilska kulturna skupina sodi glede na čas in kulturno razvojno stopnjo prav tako v kameno dobo — neolit. Vendar je tukaj ženska figuralna plastika sploh neznan, kljub sosednim skupinam, ki imajo izrazito žensko figuralno plastiko. Pač pa se javlja falus, recimo kot simbol moškega božanstva, čeprav tudi le-ta more prav tako predstavljati plodno silo. Toda odsotnost ženskega božanstva, kolikor pač kulturne posode ne bo treba pripisati takšnemu ženskemu božanstvu, in pojav simbola moškega božanstva nas postavlja pred vprašanje, ali ni mogoče bil to tudi odraz družbene ureditve. Ne glede na večjo množino kulturnih posod, kar je pa lahko samo navidezno, obstaja tudi možnost, da so takšne kulturne posode služile v istem kultu kakor falusi, a so mogle biti le-tem podrejene. Ta domneva je še toliko bolj verjetna, ker so kulturne posode sicer po svoji obliki edinstvene, vendar pa glede na samo vsebino predstave neizrazite in nejasne. Samo tiste noge, ki niso pod ustjem, dajo včasih soditi o nekakšni antropomorfnih obliki, čeprav so tudi te izredno stilizirane. To je pa v resnici tudi vse, kar bi jih eventualno vezalo na antropomorfne predstave. Če upoštevamo tudi ta moment, tedaj prihaja še bolj

⁴⁰ Ibid. 55 sl. — Š. Batovič, Arheološki vestnik 1958/59, 79 sl. — Itd. (Glej v omenjenih člankih citirano literaturo.)

⁴¹ J. Korošec, Danilo in danilska kultura, 29 sl.

do izraza falus s svojo izrazito predstavo. Simbol moškega božanstva nasproti simbolu ženskega božanstva, ki bi bil poleg tega prvemu tudi še podrejen, pa utegne imeti svoj odmev tudi v družbeni ureditvi, ki bi se mogla bistveno razlikovati od ureditve, kakršno domnevamo za ostale kulturne skupine tega časa, bodisi na Balkanu kakor tudi drugod.

INTERESSANTE KULTGEGENSTÄNDE IM NEOLITHIKUM DES ADRIATISCHEN KULTURKREISES

Zusammenfassung

In der Danilo-Kulturgruppe wurden außerordentlich interessante Gegenstände gefunden, die wir als Phallen bezeichnen können. Neben dem schon des öfteren besprochenen Kultgefäß¹ sind dies die fast einzigen plastischen Gegenstände.² Ursprünglich wurde wegen ihrer Fragmentiertheit nur vermutet daß diese Gegenstände Phallen vorstellen könnten, später erwies sich diese Vermutung als richtig.^{3,4}

Die Basis der Phallen ist konisch und hohl, der obere Teil aber zylindrisch und vollgearbeitet.⁵ Nach einem Exemplar geurteilt (Taf. I, 4), konnte die Basis auch zylindrisch sein. Die Ornamentik bezweckt nur als Verzierung zu dienen. Einige Phallen sind unornamentiert (Taf. I, 1), andere haben nur die Basis ornamentiert (Taf. I, 2; Taf. II, 3; Taf. III, 1, 2; Taf. IV, 4), während einige auf der ganzen Oberfläche ornamentiert sind (Taf. I, 2; Taf. II, 1; Taf. VI, 1, 4, 7). Das Ornament bilden geradlinige und spiraloide Motive.

Der Phallus ist grundsätzlich immer gleich, stark variiert nur sein oberer Teil. Einige sind im oberen Teil halbkugelig geformt (Taf. I, 1, 3; Taf. VI, 1, 7), andere sind im oberen Teil erweitert und kuppelförmig (Taf. II, 1; Taf. VI, 4), bei einigen befinden sich auf der Kuppe einige plastische Warzen (Taf. II, 4; Taf. IV, 1; Taf. VI, 2), ferner kann sich auf der Kuppe auch nur eine Warze befinden (Taf. II, 3), während einige eine Kuppe von fast kugeliger Form haben, die durch breite vertikale Rillen fast wie ein Eberhauer (buzdovan) gestaltet ist (Taf. IV, 3) oder der obere, halbkugelige Teil ist mit sich kreuzenden tiefen Einritzungen bedeckt (Taf. II, 2; Taf. VI, 3), so daß allerlei mehr pyramidenförmige Warzen entstehen.

In den Ornamenteinritzungen befindet sich eine rote Inkrustation, außerdem ist auch die Phalluskuppe in der Regel stets rot gefärbt. Bei den Beispielen, die mit sich kreuzenden Einritzungen bedeckt sind, sind diese gänzlich mit roter Farbe ausgefüllt.

Ein besonderes Kapitel würde ein Gegenstand bilden, der im oberen Teil gewunden ist (Taf. VI, 5).⁶ Es ist jedoch noch nicht geklärt, ob auch er einen Phallus darstellt.

Die übliche Höhe der Phallen betrug etwa 8—10 cm und ihr Durchmesser 3 bis 3,5 cm. Es gibt aber auch außerordentlich große Beispiele. So betrug beim Fragment eines Phallus (Taf. II, 1; Taf. VI, 4) der Durchmesser der Rute 5 cm und der Durchmesser des oberen Teils 5,9 cm.

Einstweilen scheint es, als ob dieser Phallustyp nur auf die adriatische Küste bzw. auf die Danilo-Kulturgruppe beschränkt gewesen wäre. Trotzdem gibt es aus einigen Fundstätten keine entsprechenden Funde, wohl deshalb, weil sie noch nicht durchforscht oder nur sondiert sind.⁷⁻¹¹ Auch in der Umgebung von Trst, bis wohin die Danilo-Kultur gedrungen ist,¹² ist kein ähnliches Objekt bekannt.

Es ist interessant, daß bisher die umliegenden Kulturgruppen, die mit der Danilo-Kulturgruppe in Verbindung standen, keine solchen Objekte verzeichnen. So verhält es sich z. B. mit der Ripoli-Gruppe in Italien.¹³⁻¹⁵ Obwohl ein solches Nicht-Vorhandensein für diese Kultur noch verständlich wäre, ist es dies keineswegs der Fall für die Butmir- und die Hvar-Kulturgruppe. Das gilt heute noch umso mehr, weil alle diese Kulturen viel stärker mit-

einander verbunden waren, als man bisher angenommen hat. Obwohl die Butmir-Kultur heute nur aus zwei Fundorten bekannt ist und das Material nur zum Teil veröffentlicht,¹⁶⁻¹⁷ könnten wir doch voraussetzen, daß auch diese Kulturgruppe die Phallen kannte. Das dürfen wir umso mehr, weil die zwei bekannten Fragmente zwar als Henkel bezeichnet sind¹⁸ (Taf. III, 4; Taf. IV, 5), doch tatsächlich wohl auch Phallusfragmente darstellen könnten. Auch einige andere Beispiele dürften ähnliche Objekte darstellen (Taf. IV, 2).¹⁹⁻²¹ Die Hvar-Kulturgruppe hat aber bisher in der Tat kein einziges Beispiel aufzuweisen, das wir in diese Gruppe einordnen könnten.^{22-25a} An einigen Fundorten, wo es Überresten entweder von der Danilo- oder der Hvar-Gruppe gibt, sind zwar Kultgefäße zum Vorschein gekommen, doch niemals auch Phallen, wenigstens insofern das Material bisher bekannt ist. Das ist der Fall mit einigen Fundorten in der Umgebung von Trst, ferner jedoch auch mit der Zelena Pečina und den Crvene Stijene.²⁶⁻³⁰ Dagegen gibt es in Lisičići an der Neretva wieder einige Beispiele, die zu unserer Gruppe gehören könnten. Sie selbst sind zwar noch zweifelhaft, doch ist es recht gut möglich, daß sich unter dem dortigen Material auch solche Objekte befinden (Taf. IV, 6, 7).³¹⁻³²

Wenn auch in Griechenland heute das Kultgefäß schon in einer ganzen Reihe von Fundorten bekannt ist,³³ haben wir dort bisher keine Phallen. Das Beispiel, das S. Weinberg aus Elateia³⁴ anführt, ist recht unausgeprägt, während wir das Exemplar aus Thessalien überhaupt nicht berücksichtigen können.³⁵

In Anbetracht auf den heutigen Wissensstand könnten wir schließen, daß der Phallus außerhalb der Danilo-Kultur nicht verwendet wurde. Die zweite Möglichkeit wäre, daß schon die IV. Phase der Danilo-Kultur sowohl die Verwendung des Kultgefäßes als auch des Phallus aufgab. Dann wäre die Nicht-Vorhandensein solcher Objekte verständlich, oder ihre nur spärliche Verwendung im Rahmen der Butmir- und der Hvar-Kultur.³⁶ Die Unzulänglichkeit liegt einstweilen darin, daß die IV. Phase der Danilo-Kultur noch nicht erforscht ist und auch bisher nur aus einem Fundort bekannt ist.³⁷ Insofern man feststellen konnte, wurden hier in der Tat in dieser Phase weder Phallus noch Kultgefäß mehr verwendet, doch kann uns dieser Anschein auch täuschen.

Jedenfalls hatte der Phallus eine bestimmte tiefere Bedeutung ähnlich wie die Kultvase. Es ist aber heute noch schwierig, über diese Probleme zu sprechen. Unter die interessantesten Probleme gehört auch die Beziehung des Phallus zur Kultvase. Es ist nicht ausgeschlossen, daß sie in gegenseitiger Verbindung stehen, doch kann auch jedes für sich das Kennzeichen eines besonderen Kults darstellen.⁴⁰⁻⁴¹ Mit allen solchen Fragen steht aber in Verbindung auch die Frage, ob nicht diese Plastik ihren Ursprung aus der damaligen Gesellschaftsordnung herleitet. Bekannt sind die Blickpunkte betreffend die weibliche figurale Plastik, die in der Danilo- und auch in der Hvar-Kultur überhaupt nicht vorkommt. Es besteht kein Zweifel, daß auch der Phallus die Zeugungskraft darstellt, doch ist diese schon in ihrer Vorstellung selbst nicht identisch mit der Vorstellung der weiblichen figuralen Plastik.

Stane Gabrovec

POMEN GROBA S SESTAVLJENO ČELADO Z VAČ

V zgodnji zimi leta 1883 je bil na Vačah odkrit skeletni grob s sestavljeno čelado. Odkopali so ga domačini (v inventarni knjigi Naravoslovnega muzeja na Dunaju je naveden Grile) na zahodnem hrbtu pod Slemškom. Grob naj bi bil iz velike, nizke gomile, v kateri je bilo pokopanih očitno še več skeletnih grobov. Inventar groba je Szombathy pridobil za tedanji Dvorni muzej na Dunaju in nam o njem ohranil dosti izčrpno poročilo¹ z risbo, ki podaja le delno inventar groba.

Pomembnosti groba so se zavedali od vsega začetka. Tako mu je zaradi čelade posvetil veliko pozornost že F. v. Hochstetter.² F. Staré je jasno uvidel njegov pomen za kronologijo in ga je relativno kronološko pravilno uvrstil, čeprav še vedno v mladohalštatsko obdobje (Vače II a).³ Po nadrobni proučitvi čelad sestavljenega tipa,⁴ kot jo pozna vaška grobna celota, se je vaški grob dal prepričljivo uvrstiti že v sedmo stoletje pr. Kr., torej v starohalštatsko obdobje. Pri študiju tega groba se je običajno upoštevalo le risarsko objavljeno gradivo, zato je F. Staré upravičeno ponovno opozoril⁵ še na ostali del grobnega gradiva, ki ga F. v. Hochstetter sicer samo našteva, vendar toliko jasno, da lahko razpoznamo značaj in pomembnost najdb. Zaradi tega sem skušal v Naravoslovnem muzeju na Dunaju ugotoviti celotno grobno gradivo, kar se je skoraj v celoti tudi posrečilo.⁶ Neugotovljiva je ostala le »rdeča žara«, ker je bila celotna keramika inventarizirana brez podatkov in nimamo zanesljivih prijemov, da bi »rdečo žaro« ločili od ostale keramike, ki je bila inventarizirana skupaj z njo.

Danes ugotovljiva grobna celota obsega naslednje gradivo.

1. Bronasta čelada sestavljenega tipa. Nadroben opis glej pri Hochstetterju. Tab. 1 a-f. Inv. št. 7583.⁷

¹ F. v. Hochstetter, Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St. Margarethen in Krain. Denkschriften d. math.-naturwiss. Cl. d. k. Akad. d. Wiss. Wien. 47. 1883, 168. 183 fig. 14.

² Hochstetter l. c. 182 ss.

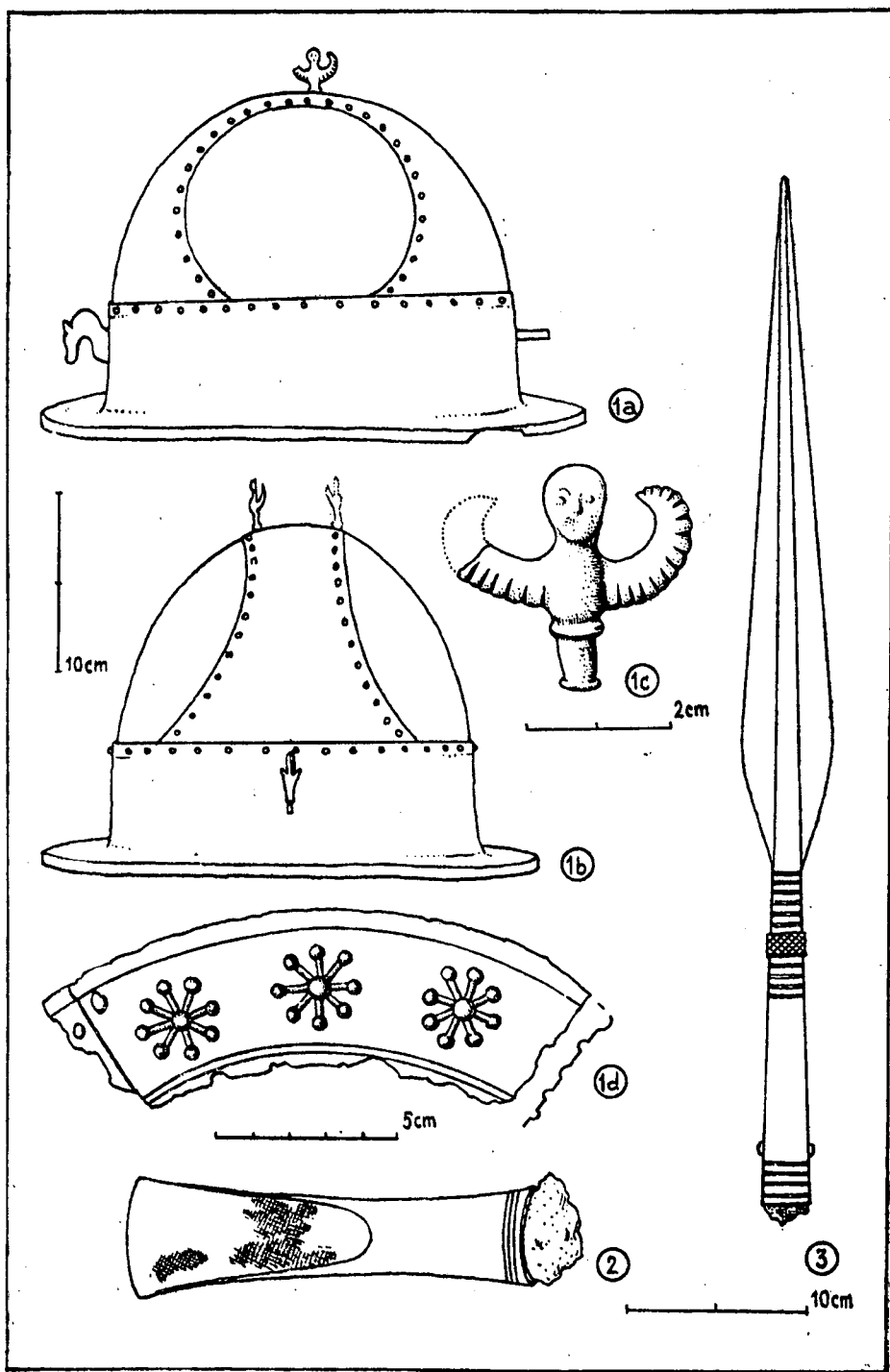
³ Prazgodovinske Vače (1954), 124 s.

⁴ S. Gabrovec, Situla 1, 1960, 37 ss.

⁵ Arh. vestnik (AV) 13—14, 1962-63, 402 s. Op. 78 a.

⁶ Docentu dr. K. Kromerju, ki mi je ljubeznivo dovolil pregled vaškega materiala v Naravoslovnem muzeju na Dunaju in dovolil objavo, se tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem.

⁷ Inventarne številke se nanašajo na inventar Naravoslovnega muzeja na Dunaju.

Tab. 1. Vače — grob s sestavljeno čelado — Grab mit zusammengesetzter Kalotte. Po Hochstetterju

2. Železna sulica s pravokotno skovanim rebrom, d. 55 cm. Inv. št. 7585. Tab. 1, 3 (po Hochstetterju), tab. 2, 2 (naša nova risba).⁸

3. Železna tulasta sekira z majhnim ušescem in delno ohranjenim lesenim toporiščem. D. 19,5 cm. Inv. št. 7584. Tab. 1, 2 (po Hochstetterju) in tab. 2, 2 (naša nova risba).

4. Bronasta skodela iz tolčene pločevine, s širokim robom, okrašena z manjšimi iztolčenimi in večjimi utolčenimi pikami. Skodela je imela na enem koncu železen (?) ročaj, ki je pritrjen z bronastima zakovicama, ena je še ohranjena. Pr. 25 cm, v. 3,5 cm. Inv. št. 7600. Tab. 2, 8.

5. Štirje bronasti razdelivci za konjsko jermenje v obliki gumba z obročasto nogo, uliti, izdelani v predrti tehniki. Na obodu imajo štirikrat po tri zankice. Pr. 4,5 cm, v. 1 cm. Inv. št. 7612. Tab. 2, 3—6.

6. Ostanke železnih uzd. Inv. št. 7605. Tab. 2, 7.

Inventar groba ima prav ključno mesto za razumevanje kronoloških in kulturnozgodovinskih problemov slovenske halštatske kulture in je zato prav, da to na kratko prikažemo.

Čelado sestavljenega tipa smo že izčrpno obravnavali in je rezultat znan: kronološko sodi v sedmo stoletje, leta okoli 600 so čas njene najmlajše uporabe. Razširjena je pri nas in v Picenu, le delno tudi v severni Italiji. Nimamo vzroka, da bi dvomili v domače delavnice, ki naj bi jo izdelale, pobude za izdelavo pa niso popolnoma jasne: lahko bi mislili na domačo žarnogrobiščno tradicijo, pa tudi na Italijo. Eno je gotovo: ornament na čeladi, rozeta z bunčicami na paličastih krakih, je korintsko-etrusčanskega izvora. Po pravici smemo domnevati, da je prišel k nam iz Italije vse dotlej, dokler ne dobimo za suhozemsko pot preko Balkana ali preko vzhodne jadranske obale oprijemljivejših dokazov. V Grčiji in Italiji dobimo rozeto tega tipa predvsem na keramiki¹⁰, v severni Italiji¹¹ in jugovzhodnih Alpah¹² na kovinskih izdelkih. Vsekakor je ta ornament jasen glasnik stika prvih povezav slovenske halštatske kulture z grško-italskim svetom. V isto smer nas vodi tudi

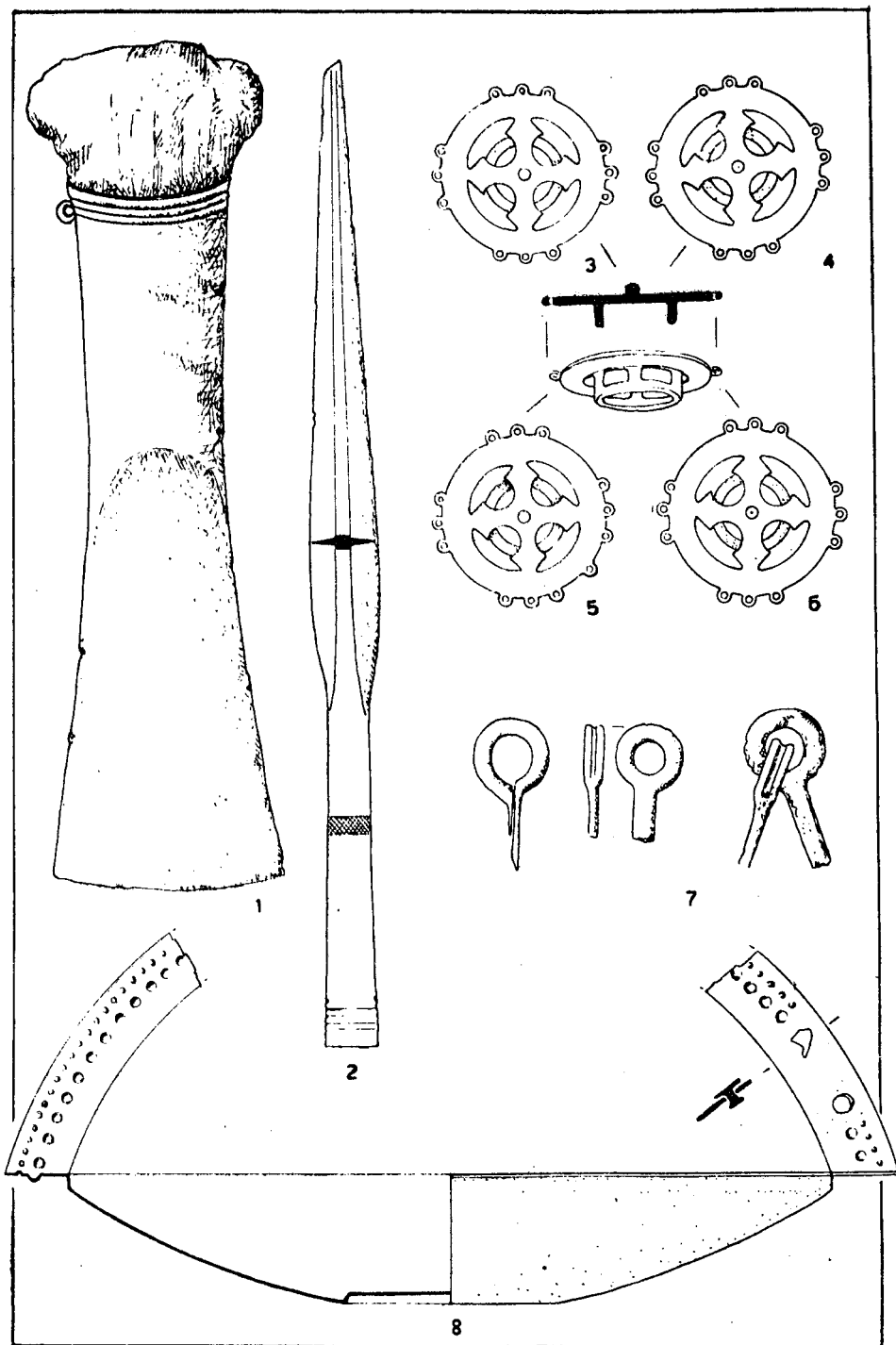
⁸ V naši risarski dokumentaciji primašam na tab. 1 še enkrat gradivo, kot ga je objavil Hochstetter l. c. fig. 14. Na tab. 2 pa gradivo, ki na eni strani do sedaj v risbi še ni bilo objavljeno (tab. 2, 3—8), poleg tega pa še enkrat železno sulico in sekiro, ki ju objavlja že Hochstetter, ker naša risba delno popravljata Hochstetterjevo. Sulica oziroma sekira na tab. 1, 2—3 prinašata torej isti original kot tab. 2, 1—2.

⁹ Situla 1, 1960, 37 ss.

¹⁰ Prvi je na to opozoril O. H. Frey, *Germania* 40, 1962, 68 s. Za korintske in etrusčanske rozete cfr. H. G. G. Payne, *Protokorinthische Wasenmalerei* (1933) Taf. 11,2; 13,2; 14,1,2; 15, 19,1,3,4,6; 20,1—2. Payne, *Necrocorinthia* (1931) pl. 3,1,3; 4,4; 5,1,4; 8—11 i. dr.

¹¹ Motiv rozete na situli Benvenuti: Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (1962) 79. Tab. 4. Lucke-Frey, *Die Situla in Providence* (Röm.-Germ. Forsch. 26, 1962) 62 ss. Abb. 8,17 a. Taf. 23. Motiv rozete na spodnjem delu krajcev sestavljene čelade pozna prav tako čelada iz groba 1 v Sesto Calende (ornament neobjavljen, za čelado glej Montelius, *Civ. prim.* pl. 62. Situla 1, 1960, sl. 13,4.

¹² Poleg našega primerka glej še Klein-Glein, W. Schmid, *PZ* 24, 1933, 219 ss, Abb. 18. 20. 23. Hallstatt grab 697, Kromer, *Gräberfeld von Hallstatt* (1939) Taf. 128.

Tab. 2. Vače — grob s sestavljeno čelado — Grab mit zusammengesetzter Kalotte. 1—2 železo — Eisen, ostalo bron — sonst Bronze. 1.3—8 = ½, 2 = ¼

analiza bronaste skodele (tab. 2, 8), ki jo sedaj prvič objavljamo. Tip posode je pred kratkim obdelal W. Dehn¹³ (po njem je tudi naša karta razprostranjenosti bronastih skodel tega tipa) in iz njegove študije moremo dobro razbrati položaj. Izhodišče je očitno etruščanska Italija, kjer jo dobimo v številnih primerkih (npr. Tomba Regolini Galassi¹⁴, Fabriano¹⁵). Iz tega izhodišča je izšla pobuda za kose, ki jih najdemo na halštatskem področju od zahoda (St. Saturnin-lès-Apt, Dep. Vaucluse; Vauvenargues, Dep. Bouches-du-Rhône),¹⁶ preko najdišč na severnem robu Alp (Hohmichele, Heuneburg; Wohlen, Kt. Aargau; Corminboeuf, Kt. Freiburg)¹⁷ do vzhoda (poleg našega primerka še Magdalenska gora).¹⁸ Bronaste skodele, ki smo jih našli med primerjalnim gradivom, se med seboj delno razlikujejo in skoraj gotovo ne gre za direkten import (razen morda v južno Francijo), ampak bolj za pobude, ki so jih prevzele domače delavnice. Italski izdelki so iz sedmega stol. pred Kr. (Tomba Regolini Galassi), ostali pa, kot sledi iz zanesljive analize W. Dehna, iz zgodnjega šestega stol. (Ha D 1) ali že tudi nekaj mlajši (Ha D 2). Naš novi primerek z Vač je v številu izvenitalskih očitno najstarejši.^{18a}

W. Dehn je v zvezi z našo bronasto skodelo opozoril na podoben tip skodele, katere široki rob pa ni ornamentiran z iztolčenimi pikami, ampak s prepletom (Strettweg, Vix, Serres v Hautes Alpes in Maillhae, Aude; na naši karti razprostranjenosti so označene s praznim krogom),¹⁹ ki potrjuje misel mediteranskega importa. Le da bi pri pre-

¹³ Fundber. aus Schwaben N. F. 17, 1965, 126 ss.

¹⁴ L. Pareti, La Tomba Regolini Galassi (1947) 238 ss. Nr. 210—214. Tav. 22; 385 Nr. 445. Tav. 59.

¹⁵ Mont. Ant. 35, 1933, 275 s. fig. 3.

¹⁶ Vse gradivo citirano v opombah 16—18 prinaša še enkrat W. Dehn, Fundber. aus Schwaben N. F. 17, 1965, 126 ss. A. Dumnoulin, Gallia 16, 1958, 197 ss. Fig. 2. F. Benoit, Gallia 20, 1962, 696 fig. 19.

¹⁷ Rück-Hundt, Der Hohmichele (Röm.-Ger. Forsch. 25, 1962) 91 Nr. 145 Taf. 8. Drack-Schib, Illustrierte Geschichte d. Schweiz 1 (1958) Taf. 11. W. Kümmig, BRGK 43/44, 1962/63 (1964) 51 s. W. Drack, Aeltere Eisenzeit der Schweiz, Westschweiz (Materialhefte z. Ur- und Frühgeschichte d. Schweiz 4, 1964) 14 ss. Taf. 4—5; Taf. B.

¹⁸ F. Stare, Zbornik fil. fak. 2, 1955, tab. 30, 3. AV 13—14, 1962-63, 401 s. Tab. 9, 5. Glede grobne celote glej C. Deschmann, MAG 14, 1884, 51 in AV 15—16, 1964-65, 131.

^{18a} Ko je bil sestavek že v tiskarni, me je prof. W. Dehn ljubeznivo opozoril še na en primerek bronaste skodele obravnavanega tipa iz Hradenina (Češka), grob 28: F. Dvořák, Památky arch. N. R. 6—8, 1956-58 (1959) 79 ss. Obr. 22, 17 (= F. Dvořák, Wagenrüber der älteren Eisenzeit in Böhmen. Praehistorica 1 [1958] 33 ss.). Posoda je ležala v bogatem knožjem grobu z bojnim vozom, ki sodi v starejše halštatsko obdobje (Ha C). Grob bi bil torej istočasen, ali pa celo nekaj starejši od vaškega. Ker je češki grob izrazit predstavniki halštatske kulture, zrasle neposredno iz žarnogrobišne tradicije, in ker v češkem prostoru v tem času komaj lahko računamo z italjskimi vplivi, se ob tem novem primerku znova zastavlja vprašanje, koliko vendarle ni tudi v tem tipu bronaste posode videti žarnogrobišni izvor, kot je to pokazal Merhart že za druge kovinske posode. Z novim primerkom, ki ni vnesen v karto, postaja torej italjski izvor obravnavane kovinske plitve skodele še odprt.

¹⁹ Fundber. aus Schwaben 17, 1965, 133 z nadaljnjo literaturo.

pletu tega tipa lahko mislili tudi na grško izhodišče. To misel je potrebno poudariti, ne samo zaradi utrditve teze mediteranskega izhodišča bronastih skodel vaškega tipa, ampak tudi zato, ker poznamo ornament te vrste tudi na fragmentih bronaste posode iz Ljubljane²⁰ in je bil njegov grški izvor v tuji literaturi že poudarjen.²¹

V popolnoma drugo smer nas vodi na novo objavljena konjska oprema (tab. 2, 3—6). Razdelivci za konjsko jermenje izdelani v predrti tehniki sodijo izrazito v sklop tako imenovane trako-kimerijske konjske opreme (na naši karti razprostranjenosti so najdišča označena s križcem²²). Naše najdišče je sedaj najzahodnejše, težišče najdb je na vzhodu. Podobno velja za železno uzdo (tab. 2, 7), le da je ohranjena fragmentarno in v tako neizrazitih fragmentih, da sama na sebi naših izvajani ne more podpreti. Da pa sodi v sklop uzd trako-kimerijskega tipa oz. tradicije, ne more biti dvoma.

Iz navedenega primerjalnega gradiva je tudi datacija jasna: čelada sestavljenega tipa, tipični ornament na njej, razdelivci za jermenje, bronasta skodela s širokim robom govore enotno in skladno za sedmo stoletja, torej starejše halštatsko obdobje (Ha C 2). Ta datacija je podprta s povezavami z dvema različnima kulturnima krogoma. Na eni strani z Italijo, na drugi z vzhodnimi halštatskimi provincami. V ornamentalnem motivu rozete z bunčicami na paličastih krakih imamo tudi dobro oporo za absolutno datacijo. Motiv je namreč zelo pogosten na protokorintski keramiki, dobimo ga še na prehodu iz protokorintske v korintsko, ne srečamo ga pa več v tej izvedbi na zgodnjekorintskih vazah, prišel je torej v matični deželi že pred koncem sedmega stol. iz rabe.²³

V grobni celoti z Vač se izredno poučno zrcali zgodovinska situacija sedmega stoletja v slovenski halštatski kulturi. To je čas prvega vzpona, prvega izoblikovanja plemenske aristokracije. Ekonomsko ima ta vzpon gotovo svoj vzrok v železarstvu. Železo se že v starejšem halštatskem obdobju v jugovzhodnih Alpah v velikem obsegu pridobiva in predeluje. V tem času se ustali bojna oprema, ki bo ostala tipična vse do konca halštatskega obdobja: bojna sekira, dve sulici (da imamo v našem primeru le eno, je čisto naključje), v višjem sloju tudi čelada ali morda še oklep in ščit. Ta sestav bojne opreme je sedaj izključna posebnost jugovzhodnoalpskega kroga, pri čemer mislim še posebej na dolensko skupino, kjer pride to v grobnem kultu še posebno izrazito do veljave.

²⁰ F. Stare, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani (1954) tab. 84, 7—8. F. Stare, Zbornik fil. fak. 2, 1955, tab. 1.8.

²¹ G. Kossack, Südbayern während der Hallstattzeit (Röm.-Germ. Forsch. 24, 1959) 56.

²² G. Kossack, JbRGZM 1, 1953 (1954) 125. Karte 3. 160 B 2 (seznam najdišč, ki ga je treba sedaj dopolniti z literaturnimi podatki: Berciu-Comsa, Materiale si cercetari Arheologice 2, 1956, 324 s fig. 53,7; 54; 55; 56. (Balta Verde). D. Garašanin, Katalog metala (1954) 37 s. Tab. 25—27 (Rudovci). S. Gabrovec, AV 13—14, 1962-63, 297 s. Tab. 1 (Smarjeta). Primerjaj tudi Glasinac (Benac-Cović, Glasinac 2, 1937 tab. 6,7,10) in podobne, ki sodijo v skupino Glasinac IV b.

²³ O. H. Frey, Germania 40, 1962, 69. Glej še drugo literaturo v op. 10.

Veljak tedanjega časa je bil poleg tega vitez na konju, konjsko opremo je prevzel iz trako-kimerijskega kroga, v čemer je bolj ali manj povezan tudi z ostalimi halštatskimi skupinami srednje- in zahodnoevropskega kroga. Nekdanje žarnogrobiščno orožje, meč, je opustil, pri tem se razlikuje od omenjenega kroga. Prav tako so vidne razlike z vzhodnimi halštatskimi kulturami. Bojna oprava je na eni strani gotovo zunanji izraz, »uniforma« aristrokracije, na drugi pa gotovo tudi izraz tedanje bojne tehnike prebivalstva naših krajev in naše kulturne skupine. Ta je zrasla, kot dobro vidimo v našem primeru, iz domače žarnogrobiščne tradicije, bitni element (borbo na konju in lok, ki v našem grobu sicer ni zastopan) pa so prevzeli od stepskih ljudstev, tako imenovanih Trako-Kimerijcev in pozneje Skitov.

Kulturno pa se v tem času jugovzhodni alpski prostor odpre mediteranskemu svetu. Prvič srečamo sedaj ornamentalne motive grško-italskega kroga, zahtevnejša kovinska obrt se začne zgledovati po etruščanskih vzorcih, tako v ornamentu, kot delno, čeprav manj, tudi po samih oblikah. Enega takih primerov bi lahko videli tudi v bronasti skodeli tab. 2, 8. V slovenski halštatski kulturi jo dobimo le dvakrat, poleg našega primerka še na Magdalenski gori, kjer pa je že mlajša. O tem nam govori tako grobna celota — najdena je bila skupaj z vazo estenskega tipa — kakor tudi oblika, ki je bolj oddaljena od italskega prototipa. Vaška bronasta skodela pa stoji kronološko nenavadno blizu italskim primerkom in jo smemo upravičeno imeti za najstarejšega v krogu ostalih imitacij. Naj to pomeni, da je slovenska halštatska kultura prva, ki pride v stik z višjimi kulturami mediteranskega sveta in se jim prva odpre? Prva je tudi pripravljena, zmožna, za ta sprejem. Če se to opazovanje potrdi, bomo smeli videti dejansko neko prednost jugovzhodne alpske halštatske kulture nasproti ostalim. Jugovzhodni alpski prostor je prvi od ostalih prazgodovinskih kultur na robu Mediterana siopil z zgodovinskimi kulturami v plodni stik. To bi bilo važno zgodovinsko spoznanje.

Karta razprostranjenosti, ki jo prinašamo, nam plastično pokaže položaj slovenske halštatske kulture v poznem sedmem stoletju, na začetku njenega vzpona. Korenine njenega vzpona segajo v domačo tradicijo, v vzhodne stepске kulture in v Italijo. Na eni strani je zadnja prazgodovinska kulturna provinca na severovzhodu, ki je še ustvarjalno sprejela vplive italskih kultur in na drugi zadnja na zahodu južno od Alp, kjer je bila trako-kimerijska stepska bojna oprema sprejeta v tem sestavu.²⁴ Geokulturni in geopolitični položaj danes slovenskega ozemlja pride tako dobro do izraza.

²⁴ V posameznih kosih srečamo konjsko opremo trakokimerijskega izvora tudi neredko v Italiji. Cfr. Müller-Karpe, *Chronologie* (Röm.-Germ. Forsch. 22, 1959) Taf. 94 D; 102,5.12.13 (Este); 65,5.6; 67,11 (Bologna) in dr. Prav tako je sestavni del srednjeevropske in zahodnoevropske halštatske kulture, seveda v različnih kombinacijah kot v jugovzhodnih Alpah. Glej G. Kossack, *JbRGZM* 1, 1953 (1954) 111 ss. in njegove karte razprostranjenosti 2—4, ki to mejo jasno ponazarjajo.

Na drugi strani pa je naravnost presenetljiv širok evropski radij, s katerim je gradivo vaškega groba povezano, saj sega od izliva Rodana na zahodu in do spodnjega dela Donave na vzhodu. Istočasno ko si ustvari slovenska halštatska kultura močno lastno podobo, je hkrati najbolj odprta navzven, tako na vzhod kot na zahod. Kot da je s tem dan tudi usodni simbol za bodočo slovensko zgodovino, ki ima v jublantu tako odličnega glasnika.

Zusammenfassung

DAS HELMGRAB VON VAČE UND SEINE BEDEUTUNG FÜR DEN SÜDOSTALPINEN KREIS

Das Grab mit Helm mit zusammengesetzter Kalotte von Vače war schon oft der Gegenstand der Diskussion (Anm. 1—5), jedoch ohne Heranziehung des ganzen Materials, das bis jetzt zeichnerisch nur teilweise wiedergegeben worden ist. Autor macht jetzt noch den unbekanntem Teil des Materials, das im Naturhistorischen Museum in Wien aufbewahrt ist, bekannt (Anm. 6). Das ist:

1. Flache Bronzeschüssel mit flach eingedelltem Boden und horizontal ausgelegtem Rand; der Rand trägt zwei umlaufende Perbuckelreihen, die eine von oben und die zweite von unten getrieben. Taf. 2.8.

2. Vier Ringfussknöpfe mit durchbrochen gearbeitetem Innenkreuz in Kleeblattform. Taf. 2.3—6.

3. Reste eiserner Trensen. Taf. 2.7.

Das übrige Material (Taf. 4) veröffentlichte schon F. v. Hochstetter (Anm. 1); die Eisenlanze und das Eisenbeil sind teilweise verbessert noch einmal zeichnerisch wiedergegeben (Taf. 2.1—2). »Eine rothe Urne«, die noch ins Grab gehörte (Anm. 1) ist heute nicht mehr zu eruiieren.

Das neu erschlossene Material erweitert in mancher Sicht die chronologische und kulturhistorische Stellung des Helmgrabes. Das Pferdegeschirr steht einwandfrei in der sogenannten thrakokimmerischen Tradition. Die Riemkreuzungen unserer Form haben ihre Entsprechungen nur im Osten (Anm. 22, s. Verbreitungskarte), sie sind althallstädtisch. In Gegensatz dazu ist das Ursprungsland der Bronzeschüssel im etruskischen Italien zu suchen, wie unlängst W. Dehn (Anm. 13) mit guten Gründen dargelegt hat. In dieselbe Richtung weist auch das Krepfenornament (Taf. 1.1 d), das in dieser Form nur auf die protokorinthische Punktrossette zurückgehen kann (Anm. 10—11).

Mit dem neu erschlossenem Material ist die schon gegebene (Anm. 4) althallstädtische Datierung (Ha C 2, Horizont der Panzergräber Stična—Novo mesto) des Helmgrabes von Vače nur erhärtet. Die Datierung ist durch griechisch-italische (der Helm mit zusammengesetzter Kalotte und die Punktrossette) wie durch Ostbeziehungen (das Pferdegeschirr der thrako-kimmerischen Tradition) gestützt. Auch der Beginn des Horizontes der Panzergräber von Typ Stična—Novo mesto ist damit mit grösserer Zuversicht mit der älteren Stufe (Ha C 2) nördlich von Alpen zu parallelisieren. Steht die Bronzeschüssel Taf. 2.8 damit in Widerspruch? Sie ist nämlich im westalpinen Hallstattkreis meistens junghallstädtisch (wie sonst auch das Stück von Magdalenska gora (Anm. 18), das typologisch etwas jünger zu sein scheint). Ein zeitlicher Vorrang ist im Fall der Vačeschüssel kaum zu leugnen. Damit ist auch ein Wink gegeben für die Beurteilung des übrigen Imports aus Italien in den südostalpinen Raum. Sicher ist mit keiner grossen Zeitspanne zwischen den italischen Prototypen und südostalpinen Importe bzw. Imitationen zu rechnen. In diesem Sinne darf man auch das Grab von Stična mit der tierver-

zierten Situla (Inv. Arch. Y 41), das eine Ölmöhre »vom Ende des 7. oder Beginn des 6. Jahrhunderts« (Jacobsthal) enthält, in die späte 7. Jahrhundert verweisen.

In der Kampftechnik ist der erste hallstättische Fürstenhorizont in Südostalpen ganz der Urnenfelderztradition und den Einflüssen der Steppenvölker verbunden, dagegen spiegelt das heimische Kunstgewerbe schon klar die mediterranen Einflüsse von Italien. Die verschiedenen Komponenten, die sich im ersten Fürstenhorizont zusammensetzen, spiegeln gut die geokulturelle und geopolitische Lage des südostalpinen Hallstattkreises.

Josip Klemenc

BEG PRED SMRTJO NA SEMPETRSKIH SPOMENIKIH

Bogato, antično pokopališče v Šempetru v Savinjski dolini je zaradi svojih spomenikov in rekonstrukcije najvažnejše v prostoru med nekdanjo severno mejo rimskega imperija, Donavo in Akvilejo. Posebno je važno zaradi velikega števila spomenikov, ki so razmeroma dobro ohranjeni in ki jih je bilo mogoče v celoti rekonstruirati.¹ Postavili smo dve grobnici z baldahinom, ki sta tipični za šempetrsko grobišče, grobnico v obliki svetišča, več nagrobnih napisov in večje število manjših sarkofagov.² Od napisov je ostala neprebrana manjša marmorna, popolnoma izlizana plošča, dočim smo na malih sarkofagih iz peščenca vendar prečitali nekatera imena.³ Nagrobni napisi so posebno važni za epigrafiko in njen razvoj pri nas, saj je bilo pokopališče v porabi čez 200 let. Na najkasnejših spomenikih imamo že obliko vulgarne, provincialne latinščine.⁴ Nagrobni napisi so pa tudi važen vir za poznavanje zgodovine, etnografije, tedanje rimske uprave in materialne kulture.⁵

Kakšen je bil gospodarski položaj v posameznih razdobjih nam pa posebno jasno pokažejo rekonstruirane grobnice: bogate, razkošne pred markomanskim vdorom in razmeroma zelo skromne po njem.⁶ Mogoče se nam bo posrečilo rekonstruirati tudi najstarejšo, najlepšo in tudi največjo grobnico z baldahinom. Njeni ohranjeni deli so sorazmerno največji in tudi najbolj izdelani, samo niso še vsi izkopani.⁷ Grobnice

¹ Šempetrski spomeniki stoje rekonstruirani par korakov od mesta, kjer so bili izkopani njihovi deli. Jos. Klemenc, *Rimske izkopanine v Šempetru*. Ljubljana 1961, Načrt razmestitve.

² O sarkofagih iz peščenca glej o. c. str. 62, sl. 72—76. Klemenc, *Novi napis iz Šempetra v Savinjski dolini*, *Arheološki vestnik XIII—XIV*, Ljubljana 1963, str. 479 ss.

³ J. Klemenc, *Grobne skrinje za pepel pokojnikov iz Šempetra v Savinjski dolini*, *Arh. vestnik VII.*, Ljubljana 1956, str. 384 ss.

⁴ Idem, *Die Familie Prisciani und ihre Verwandten auf den Grabdenkmälern von St. Peter*, *Latomus XIIV*, Bruxelles 1960, str. 474 — opomba 1.

⁵ Epigrafski podatki morajo biti seveda v soglasju z drugimi viri. V primeru, da niso, pridemo do nerazumljivih rezultatov, kakor smo mi datirali pred rekonstrukcijo spomenik *Tutoriae* v sredino II. stol. Postavljen je pa bil na vsak način po Markomanskih vojnah, zelo verjetno v prčetku III. stol. Prejšnjo datacijo ima še tov. Šašel, *Šitula V.*, Lj., 1963, št. 373.

⁶ Primerjaj, Klemenc, *Rimske izkopanine v Šempetru*, Lj. 1961, slike št. 33, 34, 38, 39, 40 s slikami št. 42, 43, 45.

⁷ Klemenc, o. c., sl. 51—54. Izkopani grifon (sl. 60) na sprednji strani baldahina in rozete znotraj na njegovem oboku (sl. 58 in 59) so prave umetnine iz najstarejšega šempetrskega obdobja.

same so pa že močan izraz tedanje državne umetnosti, dočim so pa mnogoštevilni reliefi mitološke vsebine na njih dokaz helenistično-rimske umetniške koncepcije. Ta umetnost obdelava povsod poleg človeka s posebnim veseljem tudi živali. Razne scene iz živalskega življenja se nanašajo zelo pogosto na človekovo usodo, njegov beg pred smrtjo, potovanje v boljše življenje itd. Smrt, ki naj bi bila potovanje v boljše življenje, nam predstavlja v Šempetru relief Evrope na biku.⁸ Ta relief se nanaša na smrt mlade Kalendine, ki je upodobljena v reliefu med drugimi člani rodbine Enijcev. Njihov pepel je bil shranjen v grobni skrinji s prednjo steno Evrope na biku. S potovanjem na otok blaženih na spomenikih so odvzeli predstavi smrti njeno bridkost in grenkobo. Vendar se v antiki večkrat nanaša na grenko ločitev relief, ki predstavlja kako Had ugrabi Koro in jo vozi v podzemlje.⁹

Smrt ni bila nikdar zaželena pa si je vsakdo poskušal podaljšati življenje z begom pred njo. Tak beg so v antični plastiki največkrat upodabljali z begom preganjane živali, ki beži pred zasledovalcem in bi mu tudi ubežala, če je ne bi čakala v zasedi še druga, krvoločnejša zver.

Eden prvih spomenikov, ki so jih našli 13. januarja 1952 v Šempetru, ko so še kopali gramoz, je bila marmorna greda z dvema prizoroma, kako živali beže pred zasledovalci (inv št. 10). Ta preklada je ozek del prednje stene Prisciijanove grobnice, ki omejuje pod njo stoječe reliefne plošče s prizorom Ifigenije na Tauridi pred žrtvenikom in z Dioskurima na vsaki strani. Na gornji strani je imela preklada več vdolbin za železne kline, ki so jo spajali z napisno ploščo. Klini so bili zaliti s svincem. Greda je dolga 270 cm a visoka 28,5 cm in se končuje na zunanji strani z reliefom hipokampa, ki je pa že del stranske stene. Razmeroma dolga in nizka preklada je zelo pripravna za upodabljanje prizorov, ki segajo v širino. Gornji in dolnji rob je trikrat profiliran. Cela površina je razdeljena s tremi medaljoni na dvoje polj. V sredini je v štirikrat profiliranem medaljonu glava kuštravega silena z vinsko trto in grozrdjem v laseh. Napet obraz, širok nos in debele ustnice so značilni tudi za ostala dva medaljona na koncu preklade. Samo ta dva nista silena ampak meduzi, ki imata namesto grozrdja kače v laseh.

Na desni polovici preklade beži pred zasledujočim levom v silnem galopu konj z vibrajočo grivo in razmeroma kratkim repom. Mogoče bi konj še utegnil pobegniti zasledujoči zverini, če ga ne bi na koncu preklade čakal že drug, proti njemu obrnjen, razkoračen lev s široko odprtim gobcem, da bi ga požrl. Konjev beg je zaman.

Na levi polovici preklade pa vidimo dva zajca, kako bežita na vso moč pred zasledujočim psom, ki bo skoro zadnjega ulovil.

Omenjena lovska prizora iz živalskega sveta nam jasno pokažeta v prenesenem smislu, da je človekov beg pred smrtjo brezuspešen. Če-

⁸ J. Klemenc, Evropa iz Šempetra, Tkalčičev zbornik, Zagreb 1958, str. 17—22, 4 table.

⁹ Jos. Brunšmid, Nagrobni spomenik M. Valerija Sperata iz Viminacija, VHAD NS. I., Zagreb 1895/6, str. 1 ss.

prav človek misli, da ji je že ušel, ga čaka še bolj grozeče na drugem mestu.

Grobnica Priscianov¹⁰ je precej visoka (8,28 m) in ima kipe pokojnikov pod baldahinom in dvoje ločenih napisov. Kot podnožje baldahinu služi preklada (inv. št. 58) z napisom, ki omenja Justo, ženo oziroma mater Priscianov. Desno in levo od tega napisa sta upodobljeni dve v skoku zasledujoči zverini, ki zasledujeta živali, ki niso več upodobljene. Na vsak način je ta prizor bil sličen prej omenjenemu.

Zgodnejša, lepša a sicer nekoliko manjša (viš. 6,60 m) kakor grobnica Priscianov je grobnica rodbine Enijcev.¹¹ Reliefne portrete pokojnikov čuva pred padavinami dvokapna baldahinova streha (inv. št. 265), ki jo spredaj nosita dva stebra, zadaj pa stena s portreti Enijcev. Strop baldahina je izpolnjen s prekrasnimi peterokotniki in pasom hipokampov, ki se nadaljuje tudi na zunanji strani. Desna in leva navpična baldahinova stena pa predstavljata dva reliefa z živalmi, ki jih preganjata pes in lev.

Levo zunanje polje (dolž. 117 cm, viš. 40 cm) je izpolnjeno s prizorom, kako lev preganja konja. Ozadje tega prizora je izpolnjeno s štirimi dvo- ali trovejnatimi drevesi. Konj z dolgim repom in dvignjenima sprednjima nogama v zraku beži proti l. robu. Za njim drvi lev z nekoliko dvignjenima šapama, mogočno grivo na glavi in navzgor zavrtim repom. Zdi se, da bo lev vsak trenutek zgrabil bežečega konja.

Na zunanji desni strani baldahina je upodobljen prizor, kako pes goni srni podobno žival. Gozdna pokrajina je naznačena s troje dvoali trovejnatih dreves. Srna beži proti zunanjemu robu tako, da se z zadnjima nogama dotika tal, sprednji ima pa visoko v zraku. Jezik ji vsled napora visi iz gobca. Na glavi ima mali rog, rep pa je zelo kratek. Srno goni očitvidno lovski pes, saj nosi okrog vratu jermen. Pes zelo hiti in ima sprednji šapi skoro vodoravno, le z zadnjima se dotika tal. Ušesi ima položeni čisto ob glavi. Rep je precej dolg in vodoravno položen.

Med večjimi nagrobniki v Sloveniji ima sličen prizor tudi poznani Orfejev spomenik iz Ptuja.¹² Vmesno polje med reliefom z Orfejem, ki svira na liro in napisom predstavlja v levem vogalu gazelo, ki beži. V sredini napada medved bika, a na desni lev zasleduje divjega osla.

V cerkvi sv. Martina v Šmartnem na Pohorju je v južni cerkveni steni vzdana reliefna plošča s približno isto vsebino kot že omenjeni Orfejev spomenik v Ptuju. Pod sceno z Orfejem je precej ozek pas s prizorom, kako pes goni zajca, ki ga pa napade še en pes.¹³

Poleg omenjenega Orfejevega spomenika je iz Petovije še nagrobnik nekega Raviusa Restituta, ki je danes v muzeju v Mariboru. Polje med

¹⁰ Cele, rekonstruirane grobnice so upodobljene le v Klemenc, Rimske izkopanine v Sempetru; Grobnica Priscianov je sl. 11, grobnica Enijcev sl. 33 in 34, grobnica Sekundijanov sl. 42, 44, 45.

¹¹ Glej opombo 10.

¹² M. Abramčić, Poetovio (Sl.) str. 136 ss, sl. 97, Hoffüller-Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb, 1959, str. 173 ss, št. 389 z literaturo.

¹³ A. Abramčić, o. c. str. 138, sl. 98., Hoffüller-Saria, l. c.

napisom in timpanonom izpolnjuje prizor, kako goni pes srno na levo. Na desni strani se mirno pase govedo.¹⁴

Nagrobnik nekega Vibensusa iz Ptujске okolice (Gornje Lendave), ki je danes v muzeju v Budimpešti, ima nad napisom v polju sceno na levi, kako pes zaustavlja vepra, a desno, kako pes lovi zajca.¹⁵

Zelo mnogo reliefov, ki se nanašajo na beg pred smrtjo in na posmrtno življenje ima nagrobnik Valerija Sperata iz Viminacija (viš. 2 m, šir. 75 cm). Zgornjo tretjino spomenika zavzema relief, ki predstavlja, kako bog podzemlja Had vleče na voz Proserpino. Konje vodi Hermes, v ozadju je pa še Atena. Izpod tega prizora a nad napisom je mnogo ožji friz, ki ima na levi polovici prizor, kako lovec teče k živali, ki jo je podrl a na desni polovici vidimo, kako ogromen lev zasleduje bežečega jelena, ki ga bo gotovo dohitel. Spodnji del spomenika pod napisom pa predstavlja Evropo na biku, ki hiti na levo. Desno in levo od tega prizora pa stojita oba Dioskura s svojimi konji.¹⁶

Iz gornjega opisa vidimo, da nosi ta spomenik vse tri elemente antične smrti. Lovska prizora se nanašata na beg pred smrtjo. Rop Proserpine — bridka ločitev, ko mora zapustiti svojo mater Demetro. Evropa na biku potovanje na otok blaženih.

Figuralni lovski motivi bega pred smrtjo so najpogostejši ravno v dunavskih pokrajinah rimskega imperija. Schober jih našteje v Solvi 3, v Petoviju 3, v Savariji 5, v Scarabantiji 3, v Arraboni 2, v Vinkovcih 1, v Sirmiumu 1.

¹⁴ Hoffiller-Sania, o. c. str. 182, št 402.

¹⁵ A. Schober, Die römischen Grabsteine von Norikum und Pannonien, Wien 1923, str. 167, št. 234, sl. 121.

¹⁶ J. Brunšmid, VHAD, N. S. I. 1895/6, str. 1 ss.

Paola Korošec

TEHNIKA »DAMASCIRANJA« NA SLOVANSKEM NOŽU IZ GROBA NEKROPOLE NA PTUJSKEM GRADU

Razni moderni tehnični prijemi za odstranjevanje rje na železnih predmetih iz starejših zgodovinskih epoh so večkrat dali, ko so bili napravljeni v okviru vseh določenih pravil, zelo dobre rezultate. Ti niso bili samo konservatorskega značaja, temveč so v nekaterih primerih nudili tudi posamezne druge momente in detajle, ki jih brez takšnih posegov ne bi mogli ugotoviti.

Tako je bila tudi ena od konservatorskih tehnik uporabljena pri določenem številu nožev, odkritih v grobovih na nekropoli na Ptujskem gradu.¹ Medtem ko so nekateri od teh nožev zaradi močne korozije, ki je zajela tudi jedro predmeta, po posegu dobili popolnoma drugo obliko,² se na drugih bolj ohranjenih more slediti tudi tehnika njihove izdelave. Tako se je pokazalo, da je bil nož izdelan vedno iz enega osnovnega kosa sploščenega železa, kateremu so pri nadaljnji obdelavi za oblikovanje predmeta dodali še tanjšo plast iste kovine. Samo rezilo noža pa so naredili s kovanjem. O takem načinu izdelovanja so do danes menili, da je vedno bil v splošni navadi pri izgotavljanju navadnih ter bojnih nožev v vseh periodah, v katerih se javljajo.

Odstranjevanje rje na ptujskih primerih je pa medtem odkrilo, da to v resnici ni bil tudi edini način, v katerem so jih izdelovali, temveč da so jih izgotavljali tudi v tehniki, ki je v znanstveni literaturi znana pod imenom »damasciranje«.³ Res je, da so jo na naši nekropoli odkrili za sedaj samo na enem primeru, toda še bolj je zanimivo, da imamo opraviti z nožem iz groba 155 (inv. št. 329), ki ni pritegoval nobene

¹ Berce R., Poročilo laboratorija Zavoda za dobo od jeseni 1950 do pomladi 1953. Varstvo spomenikov IV, 1951-52, Ljubljana 1953, str. 114 sl. Avtor na str. 115 omenja da »... v Ptujju sicer neprepariranih predmetov praktično sploh ni...« toda omeniti moramo, da slovanski material ni bil konserviran, niti bronasti niti drugi predmeti, med katerimi so mišljeni tudi železni. Zadržanih pa je precejšnje število. Da so vsi predmeti (ki jih je nekaj stotin) nujno potrebovali konservacijo, za to govori najbolje njihovo sedanje stanje, ki je v posameznih primerih zelo žalostno.

² Kot npr. nož iz groba 249 (inv. št. 484).

³ To tehniko ne omenjajo niti za nože niti za sakse Eisner, Devinska Nová ves, Bratislava 1952, str. 297 sl., dalje Hrubý V. Staré Město, Velikomoravske pohřebiště »Na valách«, Praha 1953, str. 108 sl., Poulik J. Staroslovanská Morava, Praha 1948, str. 41 itd. Končno to tehniko ne omenja niti Korošec J. v svojem Uvodu v materialno kulturo Slovanov, Ljubljana 1952.

pozornosti, ko je bil najden. Pri odkritju je predstavljal neznatno fragmentiran, nekoliko daljši nož z ostro oddeljenim ročajem od rezila, ki je imelo ravno ostrino. Hrbet je bil proti vrhu nekoliko upognjen. Paralelno s hrbtom je na obeh straneh lista bila širša vzdolžna kanelura.⁴ Glede na vse to se ta nož po obliki in ostalih detajlih ni ločil od serije navadnih nožev, kakor tudi ne od bojnih nožev, odkritih na tej nekropoli. Po odstranjevanju rje se je pa ta nož delno spremenil. Postal je nekoliko manjši.⁵ Ker je rja zajela njegove zgornje plasti, je odpadla tudi zunanja dodana plast, zaradi česar sta izginili tudi omenjeni vzdolžni kaneluri. Ohranjeno jedro je pa pokazalo zanimivo sliko. Jasno se je videlo, da je bilo izdelano iz dveh delov. Spodnji, iz katerega je izgotovljena ostrica in kateri prehaja samo delno tudi v ročaj, je na zgornji strani proti sredini lista izdelan v obliki žage. Drugi del, ki ga predstavlja zgornja polovica lista, je bil zgotovljen iz ploščatega paličastega železa. Oba ta dela sta bila sestavljena z železno prevleko, ki je bila naknadno vkovana v zobce. Tudi pri tem primeru je bila ostrina kovana kakor pri nožih navadne izdelave. Glede na samo konstrukcijo noža je bilo moč ugotoviti, da sta vzdolžni kaneluri bili točno na mestu, katerega je obsegal nazobčan del spodnje polovice lista.

Ker je za sedaj ta primer tehnike izgotavljanja nožev edinstven, se v splošnem postavlja vprašanje, od kod je ta nož prišel na nekropolo na Ptujskem gradu. Ravno tako se postavlja vprašanje, zakaj so na njem uporabili to tehniko. Poleg tega pa odpira to odkritje vrsto problemov, ki nikoli do sedaj niso bili dotaknjeni pri obdelavi kovanih predmetov te zgodnje periode slovanske materialne kulture.

Če se ozremo na dosedaj znane pojave damasciranja v splošnem v zgodnjem srednjem veku, vidimo da so bili v glavnem ugotovljeni na orožju iz krogov germanskih narodov in sicer na zahodu med alamanškimi najdbami,⁶ v naši bližini — na vzhodu pa med germanskimi najdbami srednjega Podonavja⁷ ter vzhodnih Alp.^{7a} Kakor v enem, tako je tudi v drugem območju damasciranje bilo uporabljeno pri mečih. Pri čiščenju teh predmetov iz damaščanskega jekla⁸ je bilo moči ugotoviti, da je prav na mestu, kjer je bilo izvršeno damasciranje, potekala vzdolžna kanelura, podobno kakor tudi pri našem nožu. Glede na pogosto uporabo tehnike damasciranja na mečih pa ta za sedaj ni ugotovljena na skramasakih bodisi v slovenskih, bodisi v germanskih skupinah, ki zelo pogosto

⁴ Korošec J., Staroslovanska nekropola na Ptujskem gradu, Ljubljana 1951, str. 159, sl. 32 (predmet obrniti za 180° — dalje Korošec J. 1951).

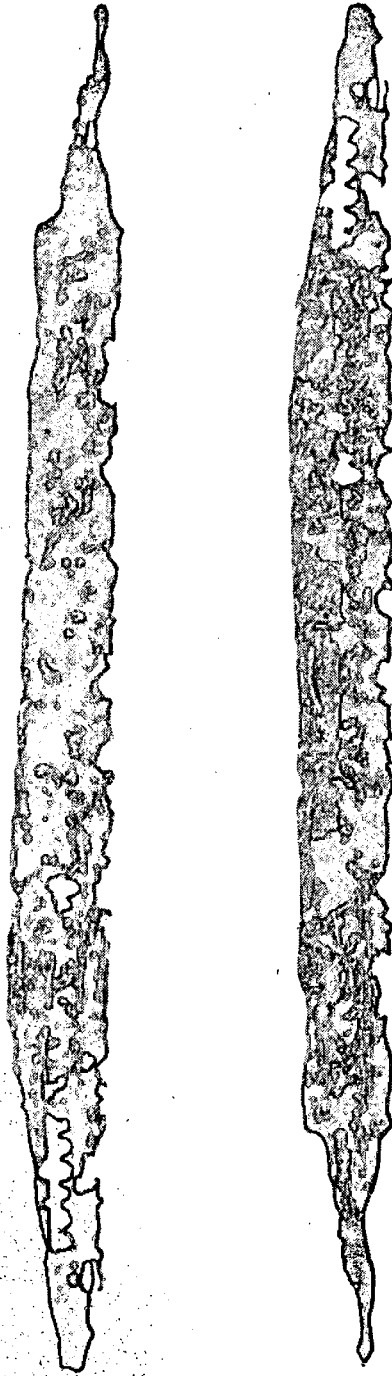
⁵ Ohranjena dolžina 17,3 in širina 0,45 cm.

⁶ Werner J., Das alamanische Gräberfeld von Bülach, Basel 1953, 51 (dalje Werner 1953). — Werner J., Das alamanische Gräberfeld von Mündelheim, Kalkmünz/Opf 1953, 8 (dalje Werner 1953).

⁷ Ladenbauer-Orel H., Länz-Zizlau, Das baierische Gräberfeld an der Traummündung, Wien-München 1962, T. 40 spodaj in T. 1, grob 7, sl. 1, T. 4, grob 62, sl. 2, T. 9, grob 96, sl. 1 (dalje Ladenbauer-Orel).

^{7a} Tudi na nekropoli Kranj-Lajh odkriti meč je damasciran.

⁸ Verjetno je mečev, izdelanih v tej tehniki, veliko večje število, ker se postopek čiščenja ni v popolnosti izvedel, da se ne bi uničila nožnica, ki je pri takšnih mečih bogato ornamentirana (Werner 1953, str. 51).

spremljajo omenjene meče v grobovih. To pa še bolj poudarja posebnost tega pojava pri našem nožu.

Mnogi znanstveniki, dotikajoč se pojava tehnike damasciranja na germanskih mečih, pripisujejo tej zahoden izvor,⁹ upoštevajoč pri tem tako obliko ročaja, kakor branika na meču.^{9a} Poleg tega jih pri njihovih sklepih ravno tako vodijo ostali elementi, ki v grobnih celotah spremljajo te meče.¹⁰ Medtem pa na našem nožu nimamo podobnih elementov, kot so ročaji na germanskih mečih. Glede na ostanke lesa na kovinskem jezičku za ročaj in glede na druge momente¹¹ je naš nož moral imeti ročaj, kot so bili v navadi na ostalih predmetih te vrste.

Med slovanskim grobnim materialom večkrat naletimo na marsikake predmete, ki so bili v sekundarni uporabi pri Slovanih¹² in ki so bili v posameznih primerih celo predelani.¹³ Tako bi mogli domnevati, da je mogoče bil tudi nož iz groba 155 izdelan iz kakšnega kosa germanskega meča. Tej hipotezi pa nasprotujejo na prvem mestu vzdolžne kanelure, ki so bile na našem nožu mnogo ožje od onih na germanskih mečih.¹⁴ Poleg tega, ako primerjamo očiščene meče z našim nožem glede na način damasciranja, opazamo, da sta v ta namen na mečih bili nazobčani obe polovici lista,¹⁵ medtem ko je na našem nožu nazobčana samo spodnja polovica, zaradi česar je damascirano polje ožje, a s tem v zvezi sta ožji tudi nekdanji vzdolžni kaneluri.

Poleg tega vidimo, da so to tehniko uporabljali v glavnem na predmetih večje vrednosti. Kljub temu že sam nož, posebno pa še naš iz groba 155, ni predstavljal nikakršne dragocenosti, temveč je spadal v vrsto navadnih predmetov kot potrebščina za vsakdanje življenje. Iz teh vzrokov lahko sodimo, da takšne tehnike ni bilo vredno uporabljati, ker je zahtevala precej kompliciran postopek. Samo damasciranje je imelo to lastnost, da naredi predmet prožen ter istočasno tudi odporen, kar je za meče glede na njihovo dolžino nujno potrebno. Vsi ti pogoji pa

⁹ Tudi Orelova, ko omenja to tehniko, sodi da je njeno izpopolnjevanje treba iskati na zahodu, kjer je že bila znana v rimskem času (Ladenbauer-Orel, str. 62).

^{9a} Petersen J. Da merske Vikingsverd, Kristiania 1919.

¹⁰ Kot npr. tehnika odtiskovanja na garnituri predmetov iz groba 7 v Linz-Zizlau, za katero Orelova meni, da so to izdelki bajuvarskih delavnic (ibid., str. 86).

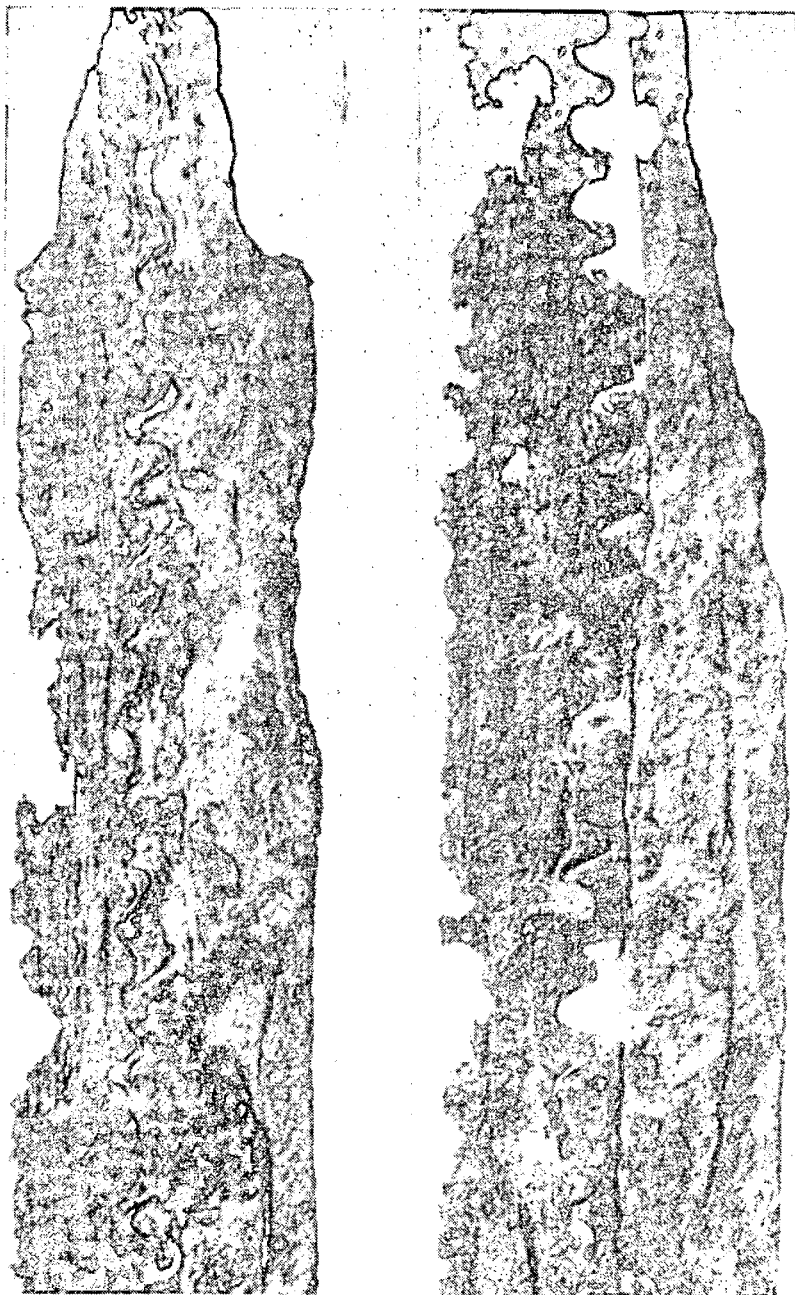
¹¹ Ravno tako kot branik, ki ga gotovo ni imel, in tudi ni imel drugih pridatkov, kot jih imamo v primeru germanskih grobov.

¹² V tem primeru je interesanten grob št. 5 iste nekropole. Tu je uporabljen torquis s priveski, od katerih sta dva verjetno fragmenta prazgodovinske spiralne zaplestnice ter uham. tipičen za periodo selitve narodov. Ta zadnji potrjuje tudi, da grob ne pripada prazgodovinskemu času. Skrabar V., Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloss Oberpettau, Zeitschr. d. Hist. Ver. für Steiermark, VIII/3, Graz 1910, str. 3, T. V, 67 (dalje Skrabar 1910).

¹³ Verjetno moramo k predelanim predmetom prišteti na prvem mestu steklene jagode, ki so jih Slovani izdelovali iz ostankov antičnega stekla.

¹⁴ Širina kanelure na germanskih mečih je ca. 1,7 cm in še več (Ladenbauer-Orel str. 50 in Werner 1955, str. 8), medtem ko je na našem nožu bila širina ca. 0,5 cm.

¹⁵ Ladenbauer-Orel T. 40 spodaj.

niso potrebni nožu, ki je bil, čeprav nekoliko daljši od ostalih, glede na dolžino meča še vedno kratek.

Ako na koncu vzamemo kot gotovo dejstvo, da moramo iskati izvor takšnega načina izdelave v krogu zahodnih delavnic, kakor v znanstveni literaturi mislijo, bi morali predpostaviti, da je tudi naš nož bil tam izgotovljen. Toda ker med ostalim gibljivim gradivom v krogu karantansko-köttlaške skupine ne nahajamo nobenih ustreznih drugih elementov,¹⁶ bi bilo težko sprejeti hipotezo o importu z zahoda. Končno ne smemo pozabiti, ne glede na ustaljena mnenja, na velik pomen, ki ga je imelo področje srednjega Podonavja pri formiranju raznih kulturnih skupin zgodnjega srednjega veka, katerih vplive pa nahajamo na precej širokem območju. Ker je prav to področje posredovalo razne tehnike za izdelovanje predmetov od antike dalje, je moglo ravno tako v kovaški obrti poznati tehniko damasciranja ne glede na etnični krog, kateremu jo pripisujejo. Glede na to, da so si karantanski Slovani ravno tako prisvojili marsikatero starejše in istočasne tehnike pri izdelavi svojih predmetov, lahko domnevamo, da so prevzeli tudi tehniko damasciranja.

Poleg teh vprašanj o izvoru takšne tehnike izgotavljanja orožja, kakor tudi o mogočem izvoru našega noža, se vrinja med ostalim tudi vprašanje kronologije ali njegovega datiranja ter njegov odnos do ostalega materiala, odkritega v grobovih naše nekropole. Ako upoštevamo datiranje damasciranih mečev na zahodu, vidimo, da segajo največ v VII. stoletje in v nobenem primeru ne prehajajo v VIII. stoletje.¹⁷ Ta datacija je napravljena na temelju inventarja bogatih knežjih grobov, kot so umbi od ščita, dalje tavniranih zaponk in jezičkov, katerih ornamentika sovpada z ono na mečih, ter tudi na bazi drugih nakitnih in podobnih predmetov. Poleg tega se to datiranje približno ujema tudi s časovnim opredeljevanjem analognih grobov v srednjem Podonavju. Glede na neke druge in tudi arheološke momente, s pomočjo katerih se opredeljuje vsa nekropola, v katere sestavu so takšni grobovi, so stavljeni v periodo, pri kateri se kot gornja meja jemlje leto 700.¹⁸ S tem bi bila približno po današnjih izsledkih postavljena tudi zgornja meja izdelave ter uporabe takšnega načina kovanja in varjenja v istem času. Ker smo dognali, da nož ne bi mogel predstavljati kosa, ki je že bil namenjen za neki drugi predmet, je s to datacijo delno omejen tudi čas njegovega nastanka, tako da ga moremo na temelju tega pripisati času do okrog leta 700. Ako na koncu vzporedimo ta čas s kronološko opredelitvijo materialne kulture karantanskih Slovanov, spada ta nož v njihovo starejšo ali pa v prehodno fazo kulturnega razvoja, ki sta poleg tega tudi na nekropoli na Ptujskem gradu dobro zastopani.¹⁹

¹⁶ Korošec P., Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, *Zgodovinski časopis* XV, Ljubljana 1961, str. 187 (dalje Korošec P. 1961).

¹⁷ Werner postavlja dvorezne meče v daljši časovni razpon in sicer od sredline VI. do druge polovice VII. stoletja, tj. v merovinško periodo (Werner 1953, 67 sl.).

¹⁸ Ladenbauer-Orel, str. 85.

¹⁹ Korošec P. 1961, str. 160 kakor nekateri drugi grobovi, ki tukaj niso uporabljeni.

Vsi takšni momenti vnašajo zopet novo luč v kulturno dogajanje na področju vzhodnih Alp, v času starejše slovanske zgodovine. Glede na to, da nam je za to periodo zelo malo znanega o delavnicah, katere so izdelovale predmete za vsakdanjo potrebo, nam ta nož pravzaprav govori o razvitosti kovaške obrti na področju Karantanije, ki je glede na stalne borbe in tuje pohode žez to in sosedno področje morala imeti določen vpliv tudi na razvoj izdelovanja orožja. Zanimivo je, da so pri tem prevzemali tudi nekatere tehnike, ki niso imele svoj izvor v slovanski obrti. Podoben sprejem lahko sledimo tudi v drugih obrtih kot so tehnika odtiskovanja pri nakitu, izdelovanje steklenih biserov in podobno.

DIE TECHNIK DES «DAMASZIERENS» AUF DEM SLAWISCHEN MESSER AUS DER NEKROPOLE AUF DER BURG ZU PTUJ

Zusammenfassung

In diesem Artikel bespricht der Autor das Messer aus Grab 155 der Nekropole auf der Burg zu Ptuj,⁴ bei dem es sich nach dem Konservieren¹ erwies, daß es in der Technik des Damaszierens ausgearbeitet war.² Diese Technik ist bisher bei den slawischen gewöhnlichen Messern wie auch bei den Kampfmessern nicht bekannt,³ sondern nur bei den Schwertern von germanischem Charakter.⁵⁻⁷ Da diese Technik nur bei den langen Waffen angewendet wurde, um sie elastisch zu machen, stellt sich uns die Frage, wieso sie bei einem Messer angewandt wurde, das relativ kurz ist.⁵ Ebenso rechtfertigt auch die Form unseres Messers so eine kostbare Technik nicht, wie das der Fall ist bei den germanischen Schwertern.⁸ Gegen die Annahme, daß wir es hier mit der sekundären Umarbeitung eines anderen Gegenstandes oder eines Teiles davon (des Schwertes) zu tun hätten, spricht die Tatsache, daß das Damaszierungsfeld an Schwertern breiter ist, weil beide Hälften des Blattes gezahnt sind,¹⁶ während bei dem erwähnten Messer nur eine Hälfte gezahnt ist. Doch trotz der heute noch nicht gelösten Frage über den Ursprung dieser Technik auf dem Messer in Ptuj, gewährt es einem sicheren chronologischen Zeitpunkt für die Datierung des Grabes, in dem es gefunden wurde. Weil die Zeitgrenze der Datierung der Damaszierschwerter im Westen und im mittleren Donaugebiet nicht ins VIII. Jahrhundert übergeht,¹⁷⁻¹⁸ kann man die Entstehung dieses Messers ungefähr in dieselbe Zeit setzen. Mit Hinsicht auf die kulturelle und chronologische Einteilung der materiellen Kultur der Karantanischen Slawen fällt die Zeit der Herstellung und Verwendung des Damaststahls zusammen mit der Periode der Karantanischen und der Übergangs-Kulturgruppe im Ostalpengebiet, die beide ebenso auch in der Nekropole auf der Burg zu Ptuj vertreten sind.¹⁹

Bogo Grafenauer

VPRAŠANJE SREDNJEVEŠKE ETNIČNE STRUKTURE PROSTORA JUGOSLOVANSKIH NARODOV IN NJENEGA RAZVOJA

1. Terminologija in vsebina pojmov

Vprašanje etnične strukture je — kakor v drugih obdobjih tudi v srednjem veku — v marsičem težje na ozemlju, na katerem se je po zaključku oblikovanja narodne zavesti v moderni dobi razvilo več narodov, kakor na ozemlju, na katerem se je v tisoč- in večletnem razvoju razvil en sam narod, čeprav iz različnih korenin in sestavnih delov. Vprašanje zahteva pri obravnavanju toliko večjo vestnost, kolikor bolj so ti narodi sorodni — s tem namreč odpadejo pri njihovem razlikovanju naravni etnični kriteriji (zlasti jezikovno razlikovanje) — in na kolikor širšem vnesnem ozemlju se je njihova preteklost prepletala med seboj. Z vnašanjem sodobne vsebine (in elementov narodne zavesti) v glasovno iste izraze preteklosti, s katerimi označujemo tudi danes razne etnične skupine (narod, imena konkretnih narodov itd.), se je že tako težko vprašanje pri premalo vestnem in teoretično nerazjasnjem raziskovanju le še bolj zapletlo. Na takšno neprečiščeno razumevanje pojmov se je v preteklosti le prepogosto opiralo dokazovanje o geografskem razprostranju tega ali drugega današnjega naroda (in njegove pravice do te ali druge pokrajine). Tako so se vprašanja treznega znanstvenega analiziranja prepletala s čustvenimi stališči političnih teženj. To se je kazalo v zgodovinopisju zlasti v sistematičnem in zgolj faktološkem zbiranju podatkov o pojavih imen današnjih narodov v različnih pokrajinah, ki ga ni spremljala analiza, kaj takšna imena tu ali drugje pomenijo,¹ v jezikoslovju pa v težnjah, prenesti ob analizi tipov krajevnih in osebnih imen današnje narodnostne enote v začetno razdobje nastajanja narodnostnih skupin pri Slovanih.² Takšno nerazčiščeno

¹ Prim. V. Deržić, O srpskom imenu u Staroj Srbiji i Makedoniji, Beograd, 1914; isti, O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našega naroda, 2. izd., Beograd 1914; V. j. Klaić, Hrvati i Hrvatska (Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda), 2. izd., Zagreb 1930; a n o n i m o, Makedonskrite slavljani są balgari (svidetelstva i dokumenti), s. l. s. a. (1937?) in slična dela.

² J. Stanislav, Slovenský juh v stredoveku I—II, Turčianski Sv. Martin, 1948; isti, Dejiny slovenského jazyka I, 2. izd. 1958, 155—212; A. Isaček o n k o, Jazyk a pôvod frizinských pamiatok, Bratislava 1945; E. Pauliny, Fonologický vývin slovenčiny, Bratislava 1963; I. Popović, Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960, 29—44; gl. za druge podobne

uporabo terminologije - ki more vzbujati vsaj dvom o pravilnosti misli, ki se skrivajo za stavki - srečujemo še vse do danes v delih s področja etnografije in filologije, pa tudi zgodovinopisja.³

Pri tem vprašanju se spričo vsega tega še ostreje kot navadno postavlja zahteva, da mora zgodovinar uporabljati le pojme z razčiščeno vsebino in njenimi dimenzijami za dobo, o kateri govori. Tudi izrazi »narod, ljudstvo, pleme« (lat. natio, populus, gens; grš. *ἔθνος*, *ἔθνος*, *γένος*; v srednjeveški nemščini volc, stam, v 14. st. tudi nation; itd.) spadajo med številne družboslovne termine, ki so v preteklosti spreminjali svojo vsebino in pomen. Seveda je jasno, da v srednjem veku ni mogoče povezovati s temi izrazi moderne opredelitve naroda (npr. »zgodovinsko nastala, stalna skupnost jezika, gospodarske povezanosti, ozemlja in duševnega ustroja, ki se izraža v posebnosti kulture«;⁴ manj precizno »specifična skupnost, nastala na podlagi družbene delitve dela plohe kapitalizma, na strnjemem ozemlju in v okviru skupnega jezika in blizke etnične (sic!) ter kulturne sorodnosti sploh«;⁵ »po jeziku, tradiciji in politični zavesti povezana človeška skupina kot geografsko omejena enota«;⁶ pri tem se pojavljajo bolj »objektivne« opredelitve in pojmovanja s težiščem na jezikovnih skupnostih, ter »subjektivne« s težiščem na »narodni zavesti ali narodnem čustvovanju« prebivalstva določene države ali ozemlja, medtem ko se opredeljuje kot bistvo nacionalizma »zavest o različnem značaju različnih narodov in želja, pomnožiti nji-

teorije in konceptije A. Kuhar, *Slovene medieval History, Selected Studies*, New York - Washington 1962, *The Monuments of Freising*, 114-125. Tudi dokazovanje J. Zaimova, *Die bulgarischen Ortsnamen auf -ist aus *itj und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte der Bulgaren in den Balkanländern*, *Linguistique balkanique* IX, 1965, 5-80, predpostavlja listi nezapaženi (in neobravnnavani) prehod od toponomastičnih dejstev do kategorij današnjega pojmovanja, ki stoje - v delu samem nevidni - kot PREDSDOKI pred končnimi sodbami.

³ Za filologe prim. op. 2; za etnografe način obravnavanja pri B. Drobnjakovič, *Etnologija naroda Jugoslavije*, Prvi del, Beograd 1960, 94-108; za zgodovinarje - le kot enega od primerov, ki niso redki - L. Havlik, *Veliká Morava a středovepští Slované*, Praha 1964, in znaten del tu str. 449-464 navedene literature. Podobne pojave srečujemo tudi v nekaterih novejših delih bolgarskega zgodovinopisja glede Slovanov v Makedoniji: tako npr. pri V. Tapkovič-Zaimovi, *Našestvija i etničeskite promeni na Balkanite*, Sofija 1966, 75-79, ki omenja Makedonijo kot del jugozahodne Bolgarije in Slovan v Makedoniji in Albaniji kot del »bolgarske« skupine (pri sklepanju te vrste z jezikovne podobnosti na etnično pripadnost bi mogli na listi način zamenjati npr. termin »vzhodnoslovanska skupina« z označbo »ruska skupina« in podl.). Pozneje se bomo dotaknili tudi še konceptij D. Angelova, ki spadajo v isto vrsto sklepanja.

⁴ Sperans (E. Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana 1959, 27 (po J. V. Stalin, 1913, gl. *Sodimenija* 2, 1946, 296).

⁵ E. Kardelj, n.d., 2. izd., Ljubljana 1957, 34.

⁶ K. D. Bracher, v *Fischer Lexikon* 2, *Staat und Politik*, 1957, 198: eine durch Sprache, Tradition und politisches Bewusstsein zusammenhängende Menschengruppe als geographisch umgrenzte Einheit; slično E. Bayer, *Wörterbuch der Geschichte*, Stuttgart 1960, 346 sl., z razlikovanjem subjektivnega in objektivnega pojmovanja.

hovo moč, svobodo in blagostanje, vključno lastnega »roda«⁷ itd.). Vendar pa je očitno, da so v navedenih opredelitvah, ki bi jih seveda mogli še močno pomnožiti, poleg izrazito družbenozgodovinskih in na moderno zgodovino navezanih elementov (zlasti »narodne zavesti« in njenih podlag) tudi takšni elementi, ki so zvezani že s samo pri-
 rodo človeka kot takega (zlasti jezikovna skupnost prebivavstva na določenem ozemlju).⁸ Spoznanje tega razlikovanja med človeškimi skupnostmi je gotovo že prastaro in se zato tudi v srednjem veku postavlja vprašanje, kakšne pojmovne kategorije so tedaj poznali za povezanost človeških skupin na tej podlagi in kako daleč so se te kategorije v fevdalnem obdobju že razvile in uveljavile.

Pred stikom južnih Slovanov z izročili mediteranske civilizacije, ki so jim jih posredovali, preoblečene v krščansko obleko, največ južni in zahodni sosede, so bile povezave te vrste pri njih omejene vsekakor le na p l e m e n s k e skupnosti (etnologi opredeljujejo to npr. »večje število družin, rodov ali vaških skupnosti, ki imajo isti jezik, podobne ureditve, navade in običaje in so v svojem rodbinskem ali rodovnem je d r u skupnega izvora«, ali »skupina, ki je samostojna v gospodarskem pogledu, govori isti jezik in živi na enak način... pojem sam na sebi ne vsebuje nikakega političnega elementa«; za dobo preseljevanja narodov je »gens hkrati tudi politično telo«, sicer pa velja: »če označujemo zavest o skupnem izvoru kot poglavitni kriterij etničnega mišljenja, se zdi opravičeno uporabljati pojem plemena za etnične enote«, ki niso nujno tudi »politične skupnosti«).⁹ Od stika s starimi civilizacijami, izraženega v nastajanju poldržavnih in državnih oblik ter v širjenju krščanstva, se razširjalo med južnimi Slovani v tem pogledu pojmovanja tedanje zgodnjefevdalne in fevdalne Evrope, zvezana zlasti s terminologijo, kakršno za etnične skupnosti uporablja Biblija. Zadnje velja še posebej za vse pisane spomenike, ki so se nam ohranili skoraj do konca srednjega veka, saj izvirajo pri južnih Slovanih skoraj do konca tega obdobja tako rekoč izključno od duhovnikov in se v njih pogosto zelo izrazito občuti terminologija Biblije.¹⁰

⁷ F. Hertz, Nation, nationale Ideologie und Nationalismus, v Grundbegriffe der Geschichte, Bertelmanns Verl., Gütersloh, 1964, 243—255. Zelo mnogo pozornosti posveča tem vprašanjem tudi E. Lemberg, Nationalismus I, 1964, 16—20, 35—226, II, 1964, 29—52.

⁸ Za tako razlikovanje priim. Br. Durđev, Osnovna istorisko-etnična pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacija, Pregled, Sarajevo, XII/2, 1960, 1—13, in Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1964, 13—36. Ista vprašanja obravnava tudi Lemberg, n.d. II, 34—45, vendar pretežno z drugačnih stališč sodobnega sveta.

⁹ R. Trimbörn, Lehrbuch der Völkerkunde, 5. izd., Stuttgart 1958, 176 sl.; Kaj Birkett-Smith, Putovi kulture, Zagreb 1960, 278; A. More-G. Davy, Des clans aux Empires, v L'Evolution de l'Humanité VI, Paris 1923, 1—132; R. Wenskus, Stammesbildung und Verfassung (Das Werden der frühmittelalterlichen gentes), Köln-Graz 1961, o pojmu 1—112; za marksistično teorijo Fr. Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates, Marx-Engels, Ausgewählte Schriften in zwei Bänden, II, Berlin 1955, 254—275; J. Adamus, Polska teoria rodowa, Lodz 1958.

¹⁰ N. Radojčić, Društveno i državno uredjenje kod Srba u ranom srednjem veku, Glasnik SND XV, 1935, 21 (za Barski rodoslov); premalo

V Vulgati se uporabljata izraza »natio« in »gens« (zlasti v množini, gentes, poleg gentiles) navadno za pogane, »populus« za »izvoljeno ljudstvo« in po tem vzgledu poslej tudi za kristjane. Izraz »populus« (poleg njega tudi »gens«) se uporablja po tem vzgledu v prvem obdobju srednjega veka za politično ljudstvo (vojsko, zbere polnopravnega prebivalstva, zbere pri volitvi ali kronanju kralja itd.), natio (in gens) pa se uporablja pri označevanju plemenske strukture in plemenske pripadnosti. Do konca srednjega veka pa se je — potem ko so začeli uporabljati pojem »natio« ob delitvi univerzitetnih študentov v korporacije s tem imenom ter ko se je od 1275 naprej uveljavljala delitev v več »nationes« na cerkvenih zborih, obakrat v vse večji, čeprav do konca ne povsem jasni in dosledni povezavi tega izraza z jezikovnimi skupnostmi — na evropskem kontinentu vsebina poglavitnih izrazov (natio in populus) — spremenila in delno celo zamenjala. Premik vsebine kaže že dejstvo, da se uporablja po nemških knezih l. 1454 izraz »nemškega jezika« v označbi cesarstva, za kar se l. 1486 uradno uvede naslov »rinsko cesarstvo nemške narodnosti« (der deutschen Nation). Izraz »natio« pomeni svobodno in suvereno družbeno skupnost, zaradi česar pogosto obsega ta izraz le vladajoče razrede. Populus (od tod nem. Pöbel, angl. populace, v naših primorskih mestih ne le popolani, marveč tudi vsaj nova vsebina izrazov puk in pučani) pa zajema (enako kot nem. Volk) le nižje razrede tako da ima izraz manjvreden in prezirljiv smisel.¹¹ V terminologiji ogrskega državnega prava so ostali — spričo izredno velikega vpliva plemstva v državni ureditvi — do konca srednjega veka in še naprej kar trije izrazi (populus [po Verböczyju velja razumeti pod tem imenom solummmodo... quoslibet Nobiles, sed non ignobiles], natio in gens): za podrejene nesvobodne sloje so uveljavili ime »plebs«. Podoben razvoj je mogoče — mutatis mutandis — slediti tudi pri terminoloških premikih v srednjeveški in moderni grščini. Medtem ko je Konstantin Porfirogenetos v svojem opisu »obredov bizantinskega dvora« uporabljal ime *δημος* za organizacije, ki so imele vsaj neko vlogo v političnem predstavljanju nekih vplivnejših delov bizantinskega mestnega in v manjši meri podeželskega prebivalstva, in medtem ko mu pomeni izraz *λαός* isto kot *Ποιμαῖοι* (čeprav se res že razlikujejo vplivnejši in polnopravni ljudje kot *πολιται* od »navadnega ljudstva« — *χωρὸς λαός*), v istem času pa se uporabljajo izrazi *γένος* in *ἔθνος* za označevanje tujih plemen ali v množini *ἔθνη* tudi kot sinonim za *δαίττατοι*, je v novi grščini prav obratno. Tu pomeni *ἔθνος* nacija, *δημος* občina ali ljudstvo, *λαός* ljudstvo ali množico ljudi.¹²

upoštevano npr. M. Hellman, Der Begriff »populus« in der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte Christentums bei den Slawen 863—1963*, Köln-Graz, 1964, 161—167.

¹¹ J. Schmid-A. Slemmer, *Kirchenlateinisches Wörterbuch*, Limburg 1926, 333 (gens, gentiles), 389 (natio), 618 (populus); Fr. Hertz, *Grundbegriffe...*, 243 sl.

¹² V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb 1908—1922, 716.

¹³ Constantin Porphyrogénète, *Le Livre des Cérémonies*, par A. Vogt, Paris, 11/1, 77—87, 11/2, 82—84, 109; J. K. Mitsotakis, *Taschenwörterbuch Neugriechisch-Deutsch*, 4. Aufl., Berlin 1933, 269, 314, 336.

Terminologija naših domačih virov in virov o naših narodih v srednjem veku glede teh vprašanj ni sistematično preiskana, vsaj ne v večjem obsegu.¹⁴ Kot zasilno nadomestilo za takšno preiskavo, ki bi morala s podrobno analizo zajeti vse vire in bi brez dvoma pokazala koristne rezultate (posebej pri cerkvenoslovanskih tekstih, za katere so ohranjeni isti ali vsaj zelo sorodni teksti v grščini ali latinščini), moremo uporabljati predvsem različne slovarje; poleg teh se moremo opreti le na nekatere delne obravnave te terminologije in njenega razvoja.¹⁵

Izraz **народъ** se uporablja v cerkvenoslovanskih tekstih za rod (genus, γένος), ljudstvo (δῆμος, tako izključno v Klocovem Glagoljašu: populus; včasih tudi za *ἔθνος*, kar pa se tudi z prevaja **языкъ, страна, родъ, люди**), pa tudi množica (turba, ὄχλος, πλῆθος) in ljudje (homines *ἀνθρώποι*). V srbskih spomenikih naletimo v Savinem življenjepisju Štefana Nemanje na ta izraz tudi kot na ime za udeležence državnega sabora ob umiku Nemanje s prestola. V Dubrovniku ga uporabijo včasih tudi v zvezi z etničnimi imeni (**У ТУРЦЕХЪ И СТРОЦИНЕХЪ И В ННѢХЪ НАРОДЕХЪ**), toda širša zveza kaže, da gre za pojem države in ne narodnosti. Pač pa se uporablja pri prevajanju Biblije ta izraz tudi v smislu političnih ali jezikovnih narodnostnih enot; vendar je zveza z etničnimi označbami književna in se — izven nekaterih mest v Bibliji in za vsakdanjo terminologijo — pojavlja šele od okr. 1600 naprej: »u narodnijem pjesmama ne nalazi se npr. grčki, turski narod, nego: Grei, Turci itd.«¹⁶

Podobno mnogoznačen je izraz **племя**, ki pomeni navadno skupine, povezane po različnih stopnjah sorodstva (od družine preko — največkrat dinastičnega — rodu do plemena), večkrat tudi človeški rod kot celoto, le izjemno pa se uporablja za etnične (politične ali jezikovne) enote, npr. »plemena sr'pskago«, »pleme bl'garsko, ellinsko« itd.¹⁷ Prav

¹⁴ Prim. op. 10; miti pri Srbih miti pri Hrvatih sistematična preiskava še ni miti začeta — miti s strani zgodovinarjev miti s strani sociologov; še največ je v tem pogledu opravljeno pri Slovencih — četudi ne za vse skupine virov — do 18. stoletja s strani literarne zgodovine in filologije (gl. op. 21 do 25). I. Havlik, *Gens Maravorum* (Poznámky k vývoji gontes u Slovanů), *Strážnice* 1946—1965, Brno 1966, 99—115, je sicer izpisal številne podatke te vrste (do 9. st.) tudi za južne Slované, vendar pa ni pristopil k njihovi analizi.

¹⁵ Prim. v tem pogledu vzorni slovar k izdaji Clozianus, izd. A. Doostal, Praga 1959, 313—398; za srbsko književnost še vedno D. Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih I—III*, Beograd 1863—1864, uporabljen tudi v Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 2. izd., Dunaj 1862—1865, in pri V. Mažuraniću (op. 12); *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, izd. JAZU, različni zvzoki; gl. tudi slovanske prispevke pri V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, 2. izd., Berlin 1915, 281—479.

¹⁶ Fr. Miklosich, 411; Daničić, II, 122; *Rječnik* ... VII, 586—590; V. Mažuranić, 715 sl. N. Radojčić, *Teodosijevi pogledi na društveno i državno uredjenje Srbije*, Ljubljana 1931, 35 sl. (narod = gotovo isto što i množina).

¹⁷ Fr. Miklosich 571; Daničić, II, 162; *Rječnik* ... X, 1931, 38—41; V. Mažuranić, 935—942; gl. k temu še O. Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, *HZb* V, 1952, 225—298; N. Klaić, *Postanak plemstva dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske*, *HZb* XI—XII, 1958—1959, 159—148;

tako je z izrazom *пѣкъ*, puk, le datu močno prevladuje nad drugačnimi pomeni — v srednjeveških virih — vojaški pomen (vojska ali vojaški oddelek).¹⁸

Sicer pa kaže isto značilno in svojevrstno sestavljenost vsebine iste besede tudi način uporabe etničnih imen v domačih virih. »Srbine« je človek iz Srbije, prav tako se uporablja (včasih tudi v množini) v etničnem smislu za razlikovanje od drugih domačih prebivalcev (Grkov, Bolgarov itd.) ali od tujcev (Dubrovčanov, Latinov itd.); pomeni pa tudi poljedelca pri razlikovanju od živinorejca (vlaha) ali rudarja (*sasa*). V množini — Srblje — pa pomeni to ime navadno ali »prebivalci srbske države« ali pa »srbsko državo« (srpska zemlja). »Srbijo« (ti izrazi se izenačujejo zlasti v vladarskih naslovih, naslovih patriarhov in pod.).^{18a} Po propadu srednjeveške srbske države je prevzela vlogo povezovalca Srbov pod turškim gospodvom le privilegirana organizacija srbske cerkve, kot personalna zveza srbskega (v nekaterih obdobjih tudi sosednega slovanskega) pravoslavnega prebivalstva. Ta položaj je bil bliže prirodnemu (jezikovnemu in kulturnemu) razlikovanju narodnostnih skupin, zato se je prav v teh stoletjih izoblikoval jasnejši pojem srbskega naroda in njegove povezanosti v enoto. Seveda pa se je spričo tega do 18. stoletja uporabljal pri razlikovanju etničnih skupin kriterij, ki ga Evropa izven pokrajin turškega cesarstva (in delno že pred tem izven vplivnih področij bizantinske kulture) ni poznala: »nacionalna pripadnost se je opredeljevala po veri in cerkvi« in šele Dositej Obradović je postavil pri Srbih prvi načelo prirodnih kriterijev — »skupnosti jezika in porekla« — kot temelj za zavest nacionalne skupnosti.¹⁹ Podobno nastopa tudi ime »Hrvat« v domačih spomenikih do 15. stoletja le v množini in s pomenom ali »Hrvatska«, »Hrvatska zemlja« ali »prebivalstvo Hrvatske« (v nekaterih virih pomeni »v Hrvatih« po vsem videzu tudi posebno ime za širše zaledje Zadra); od srede 14. stoletja se v latinščini uporablja ime *Croati* tudi posebej za plemstvo (*nobiles Croati*; *duodecim generationum Croatorum*; *consuetudines... nobilium Croatorum*).²⁰ Ta sestavljenost besedne vsebine odkriva — poleg prirodne jezikovne podlage — še druge elemente, ki so v fevdalni dobi vplivali na različne oblike in stopnje oblikovanja in povezovanja: očitno je pri tem zelo vplivna tudi povezanost v teritorialno-političnih enotah, ki so v nastajanju narodnosti toliko bolj vplivne, kakor večja je njihova samostojnost in trajnost.

S. Ćirković, *Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu*, Istoriski glasnik 1958, 3—4, 155—164; Ju. V. Bromlej, *Stanovlenie feodalizma u Horvatii*, Moskva 1964, gl. indeks pod »plemena, plemja« (395).

¹⁸ Fr. Miklosich 411; V. Mažuranić, 1193—1195.

^{18a} Daničić, III, 147—153.

¹⁹ Br. Djurdjev, *Uloga crkve* (gl. tudi *Istorija naroda Jugoslavije II*, 1960, kjer je navedena tudi starejša literatura); V. Cubrilović, *Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od XV do XIX veka*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu V/1, 1960, 163—188; M. Kostić, *Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII i XIX veka*, Beograd 1952, 171 sl.

²⁰ Rječnik... III, 1887—1891, 712—713; Daničić, III, 434—435; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 659 sl., Priručnik izvora hrvatske povijesti I, 1914, 488, 494 sl.

Tudi pri Slovencih se je izoblikoval pojem naroda v sodobnem smislu šele pod konec 18. stoletja, kakor je tudi izraz »slovenski narod« na meji med 18. in 19. stoletjem dobil tisto vsebino, kakršno mu dajemo še danes. Pred tem ne srečujemo le besed »narod« (ali njej odgovarjajoče tuje besede) v zelo različnih pomenih, marveč tudi zelo veliko nejasnost v pojmovanjih, s katerimi je zvezana za nas ta beseda. Miklavž Pečaher, živeč na Češkem, se je sicer res v 15. stoletju označil z besedami »Carniolae genitus, natio zlava mea est« (rojen sem na Kranjskem, moja narodnost je slovanska), a nemogoče bi bilo dokazati, da je pri svoji drugi označbi mislil na kaj drugega kakor na jezikovno sorodnost Slovanov nasploh. Doma pa je bila stvar še mnogo manj jasna. Do začetka 16. stoletja se je sicer pri koroških stanovih ohranil v posebni »karantanski« državnopravni konceptiji spomin na to, da je izšla ta »nadvojvodina, objeta s svojimi mejami in markami in krajinami, od davnine iz tujega in ne nemškega naroda (von fremder und nicht teutscher nation)«. Toda od 16. stoletja naprej se začnjata uporabljati izraza natio in Nation v zvezi z organizacijo deželnih stanov, tako da pomenita poleg njih kvečjemu še prebivavstvo pokrajine, ki jo stanovi predstavljajo (torej Koroške, Kranjske itd.). Protestantски pisci slovenskega izraza narod niso uporabljali, čeprav so se brez dvoma zavedali jezikovne povezanosti vseh Slovencev in jo z ustvaritvijo skupnega knjižnega jezika še celo bistveno okrepili. Poznali so le izraza »ljudstvo« in »folk«. Vendar pa kažejo Trubarjevo izražanje o »Kranjcih inu Slovencih«, »kerščeniki tiga kranjskiga inu slovenskiga jezika« ter Dalmatinovo in Bohoričevo naštevanje prebivavcev posameznih naših zgodovinskih pokrajin (Kranjcev, Štajercev, Korošcev itd.) vzporedno ob Hrvatih, Dalmatinceh, Kraševcih, Čehih, Poljaki, Rusih, Ukrajincih, Bošnjakih, Srbih itd., da jim ti pojmi še niso jasni, ali vsaj ne dovolj jasni. Pri združevanju oz. poimenovanju posameznih narodnostnih enot sta jih vodila očitno še vedno oba kriterija fevdalne dobe — prirodni kriterij jezikovne enakosti in zgodovinski kriterij povezanosti po pokrajinskih mejah — ne pa pojem naroda in narodnosti, ki bi bil podoben našemu in ki se v Evropi prav tedaj šele začneta uveljavljati v najbolj razvitih predelih. Prav v tem času je po vzgledu nemškega epigonskega humanista Laziusa (mixti enim ab eo tempore Slavi Carnis Teutonibus in unam paulatim eandemque gentem) Korošec Christalnick jezikovni kriterij celo povsem nadomestil s pokrajinsko zgodovinskim, češ da so se slovenski in nemški Korošci »tako močno združili in med seboj pomešali... da je iz obojih nastalo eno samo ljudstvo (einerley volk)«. Prišteva ga »v število pobožnih Nemcev«, prav tako pa trdi, da izvira slava Koroške »od stare hiše Frankov in ne od Slovanov (Selaven), čeprav je res ostalo nekaj podeželskega ljudstva od Slovencev (Windischen)«. Megiser je v objavi Christalnickovega dela ta stališča ohranil, nejasnost o pojmu pa izpričuje tudi njegov slovar, v katerem prevaja nemški »Volk« z besedama »folk, puk«. To nejasnost so nadaljevali zgodovinarji 17. stoletja, kajti tudi Schönleben in Valvasor sta med obema kriterijema za določanje narodnostnih enot, ki so ju uporabljali protestanti, zavrnila nujnost razlikovanja po jeziku

ter se oprla v prvi vrsti na pokrajinsko pripadnost. V skladu s tem stališčem, ki ga brani tudi načelno, trdi npr. Valvasor, da obstoje Korošci in Kranjci »le iz Nemcev, dasi z dvema načinoma govora« (aus lauter Teutschen, aber unter zweyerley Red-Art). Kastelec je v svojem rokopisnem slovarju *Dictionarium latino-carniolicum* iz predzadnjega desetletja 17. stoletja že prevedel *natio-Volk* z »narod« in to povezoval z jezikovno skupnostjo (*Natio Itala* — lashki narod) ter razlikoval od »ludstuu« (*gens, plebs*). Toda oče Hipolit, ki je njegov rokopis uporabljaj, je v svojih rokopisih v začetku 18. stoletja še vedno prevajal *Natio* z »de e l s k u ludstvu, narod, zarod«, *populus* pa z »en folk, enu ludstvu, ena gmajna eniga mesta«. Prav tako je v tretji izdaji Megiserjevega slovarja, ki so jo 1744 oskrbeli celovski jezuiti, dostavljen ob besedi *Volk* poleg izrazov »folk, puk« kot tretji le še izraz »množica«. Razen pri Kasteleu torej povsod iščemo zastoj vsaj podobnosti z današnjim pojmovanjem naroda. Zato nas tudi ne more začuditi, da se označuje okrog 1700 Gregor Vorenc kot »natione Lithopolitanus, patria Carniolus«, kar spriče takega stanja moremo prevajati le kot »po rodu (od nascor, naroditi se, ne od narodnosti!) Kamničan, po očetnjavi Kranjec«. ²¹ Šele v drugi polovici 18. stoletja se je v prvi dobi narodnega prebujanja oblikovala pri Pohlínu in Gutschmannu jasnejša terminologija, ki je razlikovala očitno več oblik ljudskih in etničnih skupnosti (*Gutschmann: Geschlecht* — rod, spol, pleme, zarod, rodovina; *Nation* — ludvina, zarod, narod; *Pöbel* — niži ludstvu, množstvo, puk, skupšina; *Volk* — ludstvu, kardelu, srenja, puk, zarodji, občina, množica; *ludstvu* — *Volk*; *ludovina* — *Nation*; *narod* — *Nation. Geschlecht*; *puk* — *Pöbel*). ²² V istem času se je pojem »narod« osvobodil zveze s pokrajinami in se preko jezikovne skupnosti povezal tudi s skupnim kulturnim življenjem. pri Linhartu pa v historični perspektivi tudi že s skupno tradicijo in

²¹ A. Breznik, *Slovenski slovarji, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede III*, Ljubljana 1926, 110—174 (pos. 112 sl., 115, 129, 130—132, 154); in *Kastelčev latinsko-slovenski slovar, Slovenski jezik I*, 1958, 61; Fr. Kidrič, *Razvojna linija slovenskega prepoveda v prvih razdobjih, Razprave ZDHV V—VI*, 1950, 50—52, 72—75, 90—93, in *Zgodovina slovenskega slovstva od začetka do Žoisove smrti*, Ljubljana 1929—1938, 7, 14, 89, 131, 182, 259, 260, 349, 351, 387, 534, 715, 721; Fr. Zwitter, *Prva koncepcija slovenske zgodovine, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX*, 1959, 355—372, in Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, *Naša sodobnost V*, 1957, 1—15; W. Neumann, *Michael Gothard Christalnick, Kärntner Museumsschriften XIII*, 1956, 59—79, in *Wirklichkeit und Idee des »wändischen« Erzherzogtums Kärnten, Südostdeutsches Archiv III*, 1961, 141—168, posebej 219—225), *Pretrsi pojmovanj protestantov, o katerih obstoje različna mnenja (A. Kos, Družbeni nazor slovenskih protestantov, Ljubljana 1946, 87—101, in Slavistična revija I*, 1948, 186—198); Fr. Zwitter, *Sodobnost V*, 1957, 6 sl.; A. Slodnjak, *Geschichte der slowenischen Literatur*, Berlin 1958, 52 sl., 57, 64 sl.; M. Rupel, *Pri množ Trubar, Ljubljana 1962, 227—229*, še vedno ni dokončan, kajti še vedno je mogoče — zlasti pri Trubarju — razlagati nekatere izjave (že od 1550 naprej) vsaj v smislu začetkov nekakega nadpokrajinskega pojmovanja naroda; Fr. Gestnir skuša sedaj razčistiti to vprašanje kolikor je to mogoče z vinovčnim pregledom vse virov, ne le protestantskih knjig.

²² O. Gutschmann, *Deutsch-wändisches Wörterbuch*, Klagenfurt 1789, 115, 198, 218, 407, 518, 526, 538.

političnim življenjem, tako da je pri njem dozorela — prvič v zgodovini — tudi že jasna vsebina pojma »slovenski narod«. ²³

Pojmi ne žive samostojnega življenja, marveč so samo izraz in odraz stvarnega razvoja. Poleg prirodnega temelja narodnostnih skupnosti — jezikovne povezanosti in razlik — kažeta izvor in vsebina izrazov, ki smo si jih ogledali, še na druge podlage oblikovanja etničnih skupin v dobi pred izoblikovanjem sodobnega pojmovanja narodov (oz. nacij). »Pleme« in »narod« imata oba stranska pomena v zvezi z istim izvorom oz. sorodstvom. V dobi pred nastankom držav opozarjata s tem na pomen plemenskih enot v nastajanju in razlikovanju etničnih skupnosti. Poseben povezovalje teh izrazov z vladajočim razredom fevdalne države — in včasih celo omejevanje njihove vsebine le nanj — opozarja v fevdalni družbi še posebej na pomen države (ali organizacij z delnimi državnimi funkcijami) pri oblikovanju narodnostnih skupnosti.

Vsebinski razvoj terminov kaže sam na sebi neutemeljenost takšnega obravnavanja vprašanja etnične strukture v odmaknjenih časih, ki vnaša v besede s tedaj drugačnim smislom našo vsebino. Zato historio-grafskih sporov, ki so nastajali s takšnim prenašanjem polpreteklih ali celo sodobnih sporov o razsežnosti posameznih narodov ali o nacionalni pripadnosti tega ali drugega področja v oddaljena obdobja ²⁴ niti ni potrebno posebej navajati ali obravnavati problematičnosti v argumentih te vrste. Vendar pa je pretres te terminologije hkrati pokazal, da ima izoblikovanje narodov (nacij) z narodno zavestjo na evropskem kontinentu vsaj tisočletno predzgodovino (tudi če pustimo ob strani starejše sredozemske civilizacije) v oblikovanju etničnih skupnosti, ki so kvalitativno višje od plemena, ne stoje pa še na stopnji naroda moderne dobe. Njihov razvoj pa sega že globoko v vsebino modernega naroda. Če vzamemo kot primer enega od zadnjih poskusov čim natančneje opredelitve »pojma nacije« ²⁵ kot »zgodovinsko nastale človeške skupnosti,

²³ Fr. Zwitter, gl. op. 21.

²⁴ Za Panonijo v 9. stoletju gl. op. 2 in k temu analizo spora B. Granauer, Grossmähren, Unterpannonien und Karantainen, Das Grossmährische Reich, AV CSSR, 1966, in Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede V. SAZU, Ljubljana 1966, 37—76 (Hauptmannov zbornik); za Bosno prim. spor med F. Šišićem, Herceg-Bosna prigodom aneksije (Geografsko-etnografsko-historička i državno-pravna razmatranja), Zagreb 1908 (podobna in še ostrejša stališča so vsebovana v delih Vj. Klaića), ter I. J. Jovanovićem, O prošlosti Bosne i Hercegovine, I sv., Beograd 1909; za problem »Crvene Hrvatske«, gl. Zgodovino narodov Jugoslavije I, 1953, pregled tega spora str. 222 sl., ki pa doživlja seveda še vedno nove — za zgodovinpisje resnične preteklosti prav nič pomembne — reprize (npr. v delih D. Mandića, Crvena Hrvatska, 1957, in Rasprave i prilozci iz stare hrvatske povijesti, Rim 1965, in F. Gogale, Kuda je održan sabor na Duvanjskem polju, Šibenik 1965); za Makedonijo se tak spor stare historiografije (npr. med Zlatarskim in T. Djordjevićem — v bolgarsko-srbskem smislu) nadaljuje še do danes med bolgarskimi (npr. D. Kosev, Revizionistički falsifikacij na balgarskata istorija i skopski istorici, Istor. pregled, Sofija 13, 1959, No. 1, 15—44) in makedonskimi zgodovinarji (npr. D. Taškovski, Samuilovoto carstvo, Skopje 1961), ne da bi pred tem razčistili vsebino pojmov.

²⁵ P. M. Rogachev - M. A. Sverdlin, O ponjatii »nacija«, Voprosy istorii 1966, No. 1, 33—48.

ki jo označuje ustaljena skupnost gospodarskega življenja (ob obstoju delavskega razreda), ozemlja, jezika (zlasti književnega), zavest etnične pripadnosti, pa tudi nekaterih značilnosti psihičnega ustroja, tradicij načina življenja, kulture in osvobodilne borbe, najdemo razen gospodarske povezanosti in kulture (seveda tudi z njo povezanega književnega jezika!), ki je v predindustrijski dobi last skrajno ozkih družbenih skupin, vse druge sestavine tega pojma v predzgodovini sodobnega naroda, segajoče do pretapljanja plemen v ljudstva. V neki obliki — čeprav drugačni od moderne nacionalne zavesti — velja to tudi za zavest etnične pripadnosti (po jezikovni skupnosti, politično-teritorialni pripadnosti; po uvedbi krščanstva v različnih obrednih oblikah tudi po skupnosti tako imenovanega »kulturnega jezika ali narečja«, ki ima nadnarečni ali medplemenski značaj).²⁶

Tudi vsebino »prednacionalne« povezanosti etničnih skupin pa moremo že deliti v elemente dveh vrst — v naravne in historične:

a) Dva elementa etnične delitve in opredeljevanja sta zvezana s samim nastankom kakršnekoli naravne človeške skupine: zavest o skupnem izvoru, ki pa vsaj od stapljanja plemen v večje skupine in z njihovo cepitvijo v različne družbene sloje vse bolj izgublja na splošnosti in pomenu, ter povezanost po skupni ljudski govoric. Razlikovanje skupin po jezikovnem kriteriju je vselej jasno na stiku skupin z izrazito različnimi jeziki (in ob njihovem mešanju ob različnih kolonizacijskih tokovih, ki jih spričo tega v tem smislu še vedno lahko štejemo med nosivce prirodnih etničnih lastnosti). Kjer pa se stikajo skupine s sorodno ljudsko govoric, je ta meja mnogo manj jasna in celo na meji med sodobnimi narodi na terenu večkrat skoraj neobčutna. V teh primerih je odločal o spojitvi jezikovno sorodnih etničnih skupin ali o njihovi jasnejši razmejitvi šele konkretni zgodovinski razvoj.

b) Med zgodovinskimi elementi etničnega povezovanja je bila v prednacionalnem obdobju najpomembnejša teritorialno-politična povezava, kolikor seveda ni bila v nasprotju z jasno izraženimi prirodnimi elementi (npr. z jezikovno povsem različnim prebivavstvom v isti pokrajini). Prirodni in različni elementi zgodovinskega razvoja (npr. ustaljenost politično-teritorialnih enot in njihovih meja, družbena struktura, širina in obseg političnih pravic, širina izobrazbe in kulturne povezanosti, gibljivost prebivavstva oz. ali njegova prisilna ali gospodarska navezanost na ožji okoliš itd.) so vplivali, da so se uveljavljali

²⁶ K. Horálek, K problematice dějin spisovného jazyka, v Studie a práce lingvistické I, na počest B. Havránka, Praga 1954, 369—375; J. Stanislav, Dejiny... I, 213—215; za metodologijo prim. Th. Frings, Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache, 3. izd., Halle 1937, 20—25 38—75 (in pripadajoče zemljevide), in H. Eggers, Deutsche Sprachgeschichte, I. Das Althochdeutsche, 1963, posebej 148—208. Prim. še L. Havlík, Velká Morava a středoevropská Slované, Praha 1964, 366—371, in Stražnice 1946—1965, 114—115; v zborniku Magna Moravia, Brno 1965, razprave M. Čenka-Lamprecht, K voprosu o slavjanském jazykovém edinstve v periodě příchodu v Moraviju Konstantína i Mefodíja, G. Bauer, Staroslavjanský jazyk i jazyk žitelé Velikoj Moravii; R. Večerká, Velikomoravské ústoky církovnoslavjanskoi písmennosti v českém kněžestve, str. 461—524.

močneje včasih širši, včasih ožji organizmi (država — pokrajina — manjši okoliši) ter da so se sorodne etnične skupine na širokih področjih včasih in v nekaterih predelih povezovale v večjo skupnost, drugod in v drugih okoliščinah pa so se cepile in oblikovale v majhne etnične enote. Podobna je bila tudi vloga kulturne povezanosti, zlasti odkar se izraža v živem književnem jeziku in odkar se začenja z njegovo uporabo oblikovati posvetna književnost. Ta proces sovпада pogosto že s prvimi začetki prave narodne zavesti, čeprav je še dolgo — glede na življenje kmečkega ljudstva izven območja tega razvoja — omejen le na ozko, višjo plast prebivalstva.²⁷ V nekaterih primerih, ko ima verska pripadnost izrazito političen pomen (prim. položaj Bizanca v križarskih vojnah in zlasti po l. 1204; položaj krščanskih skupin v turškem cesarstvu; položaj srbske pravoslavne cerke na Ogrskem in pod.),²⁸ postane tudi ta stran kulturnega povezovanja izredno močan element pri oblikovanju široke zavesti o narodnosti in pripadnosti in zavesti.²⁹

Evropska zgodovina pozna vrsto primerov, da so se v fevdalnem svetu uveljavljali ti kriteriji pri razlikovanju etničnih skupin že od zgodnjega srednjega veka naprej. Tako je bil npr. Bonifacij že v 8. stoletju pripravljen širiti krščanstvo na ozemlju frankovske države le med germanskimi plemeni, ne pa tudi med Slovani, ki jih imenuje »najgršo in najbolj zaničevanja vredno vrsto ljudi«; podobno ostro razlikovanje je podlaga mnenja v Saškem zrcalu iz 13. stoletja, da češkemu kralju ne gre pravica sodelovanja pri volitvi kralja nemške države, ker ni Nemece, tj. nemškega jezika (za nemška plemena se v tem »zrcalu« uporabljajo pogosto izraz »zunge« ali »sprache«).³⁰ Čeprav torej ne moremo obravnavati vprašanja etnične strukture v srednjem veku

²⁷ Gl. op. 25; H. Eggers, n. d., II, Das Mittelhochdeutsche, 1965 (o različnih tipih jezika po družbenih plasteh in vrstah književnosti).

²⁸ H. W. Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, Stuttgart 1959, 269 do 271, 411—416, 485—489; Br. Đurđev, Uloga srpske orkve..., 90—180 (podobno v Zgodovinski narodov Jugoslavije II, 1959); J. Radonić - M. Kostić, Srpske privilegije od 1690—1792, Beograd 1954.

²⁹ Seveda resnično v srednjem veku ni bilo tendenc etnične asimilacije — v smislu, ki ga danes dajemo temu izrazu (Tapkova-Zaimova) — kajti tedaj tudi niso poznali tiste na skupni jezik navezane »nacionalne zavesti«, ki jo danes razumemo pod tem izrazom; prav zaradi tega pa ne ustreza srednjeveškemu načinu mišljenja podčrtovanje »nacionalne tolerantnosti« (tolérance national; npr. pri bizantinski državi — prim. D. Zakythinos, La synthèse byzantine, v le Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est-Européennes, Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'histoire; Byzance et les peuples du Sud-Est Européen, Sofia 1966, 10—15, 21—24; V. Tapkova-Zaimova, L'Idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare, Resumes des communications, Histoire de l'Antiquité, Moyen Age, Sofia 1966, 218—230, pos. 220); s tem se namreč ali spregleduje ali pa omalovažuje pravno povezovanje v obliki državnih ali pokrajinskih okvirov ter podobni okviru cerkvene organizacije, ki so imeli podobne posledice za »akulturacijo« in nastajanje državnega ali pokrajinskega »patriotizma«, kakor jih ima v našem času etnična (in jezikovna) asimilacija.

³⁰ Za razlikovanje prim. tudi Bonifacijevo dopisovanje s papežem Zaharijo l. 751 o vprašanju, kako je s pobiranjem dajatev »de Sclavis... christianorum terram habitantibus«, gl. Vitae s. Bonifatii, ed. W. Levison, MGH, SS in usum scholarum, 1905, 198.

na način nekdanje historiografije, je vendarle očitno, da je že fevdalni svet z navedenimi podlagami v veliki meri vplival na nastanek poznejših narodov. Ni dvoma, da so se oblikovala že v srednjem veku tudi temeljna jedra nekaterih jugoslovanskih narodov, čeprav je ta razvoj dozorel šele v poznejših stoletjih.*

* Dieser Beitrag ist der erste Teil des Berichtes des Verfassers über »Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter« für den I. Balkanologischen Kongress in Sofia, vom 26. VIII.—1. IX. 1966; er ist in zwischen im Verlag von Filozofska fakulteta v Ljubljani in deutscher Übersetzung ungekürzt veröffentlicht worden.

Љубен Лане

ПРИЛОГ ПИТАЊУ ПЕРИОДИЗАЦИЈЕ ИСТОРИЈЕ МАКЕДОНСКОГ НАРОДА

Врло мало пажње је у прошлости посвећивано питању периодизације историје југословенских народа, а скоро никако периодизацији историје македонског народа. Полазећи од поставке да не постоји македонски народ, буржоаске историографије суседних земаља обично су укључивале догађаје из македонске историје у склоп догађаја историје својих народа, грубо фалсификујући поједине периоде македонске историје или ћутке прелазећи преко изразитих појава и покрета никлих на македонском тлу и специфичних само за посебни развитак македонског народа. Познато је колико је много писано у недавној прошлости да би се одрсао посебни карактер Самуилове државе, створене на македонском тлу и од домаћих феудалаца као резултат специфичног друштвено-економског развитка македонских Словена, који су у оно време живели у оквиру бугарске државе. Још ни данас савремена бугарска историографија не може да се ослободи тврдње своје буржоаске историографије о „западној бугарској држави“, како уобичава називати македонску Самуилову државу.¹ Још и данас она сматра, да је то органски наставак I бугарског царства које је у доба ницања Самуилове државе пропало под ударцима византијских војски а на чијим је рушевинама израсла као нова творевина, са сасвим новим центром у Преспи и Охриду, са новим руководиоцима и новом спољно-политичком оријентацијом и тежњом за сарадњу са Јужним Словенима и водила жилаве борбе за своју афирмацију и на том тлу и одржала последње борбе за свој опстанак. Оправдавајући укључивање историје народа Македоније у склоп бугарске историје, бугарски историчар Димитар Косев тврди да су „у средњим вековима македонски Словени саставни део бугарског народа, а Македонија бугарска земља; да су у време Балканског и Првог светског рата Македонци продужили да се осећају Бугарима и да се једва иза Првог светског рата почињу јављати признаци о том формирању македонских Бугара у посебицу нацију“.²

Не треба много труда па да се побиде ово једнострано и погрешно схватање Косева које не почива на историјским чињеницама. Пре

¹ Историја на България. Ф. I² София 1961, стр. 140.

² Д. Косев, Заклучително слово по опсјудането на макета за том II от историјата на България. Исторически преглед XI, 4 (1955), стр. 109.

свега Македонија је почела да улази у састав бугарске државе од средине IX века и остала у њој до 969 г. Пре тога је највећи део македонских Словена био слободан и преко формирања племенских савеза био на добром путу да дође до формирања своје сопствене државе. Освојења македонских територија, која су извршили у IX веку византиски и бугарски владари, успорили су за извесно време овај самостални развитак македонских Словена, но нису могли спречити да дође до формирања у другој половини X века до прве државе македонских Словена о којој смо већ горе говорили. Према томе македонски Словени су само око стотину година били у саставу бугарске државе у средњем веку, а како се развитак македонског народа у осталим етапама Средњег века одвијао негде у дужим негде у краћим временским размацима и у саставу српске и византинске државе, би било крајње неосновано тврдити да су у средњим вековима македонски Словени били саставни део бугарског народа а Македонија бугарска земља.

Још неоснованије је мишљење да су Македонци продужили да се осећају Бугарима у време Балканског и Првог светског рата и да се једва иза Првог светског рата почињу јављати признаци о формирању „македонских Бугара“ у посебну нацију. Косеву је промакло да консултује чланак познатог друштвеног политичког радника и националног бугарског књижевника XIX века П. Р. Славејкова који у цариградским новинама са приличном јеткошћу пише да је „најзад македонско питање избило на јаву и продрло у штампу. Кажемо најзад јер то питање није нова ствар. Ми смо га почели слушати пре десетак година од неких Македонаца... Много пута смо слушали од Македониста да они нису Бугари а Македонци, потомци старих Македонаца... Македонисти указују на разлике између македонског наречја и горњобугарског наречја од којих би прво било ближе словенском језику а друго помешано татаризмима и др...“ Исто тако и у цариградским новинама „Право“ од 30. XI. 1870 г. речено је да се „међу македонским учитељима у Македонији ствара мишљење како је друго Бугарин и бугарски језик а друго Македонац и македонски језик“. Најзад од многих других исказивања навешћемо још једно за које не верујемо да није непознато Косеву. Предлажући федерирање балканских народа као најпогодније форме њиховог благостања Димитар Благојев је писао³...“ а што се тиче Македоније, да се остави њеном становништву да добровољно изабере онај језик, веру и народност коју оно само зажели“.⁴ Ово и још друга исказивања 70-их и 80-их година XIX в., а да не говоримо о исказивањима у XX в., јасно говоре да су се први свесни признаци македонског националног индивидуалитета почели јављати 60-их година XIX в., онда као и код неких југословенских народа а што је било условљено успореним развитком капитализма и капиталистичких односа у Македонији са којом је у тесној вези и појава македонске нације као капиталистичке категорије.

³ Д. Благојев, Цъчинени, том I, стр. 54.

⁴ Македонскиятъ въпросъ. в. „Македония“ (Цариград) за 18. I. 1871.

Исто тако је, са друге стране, неосновано било тврђење и становиште предатног историчара Владимира Ђоровића у његовој историји Југославије да је услед померања српске средњевековне државе на југ Македонија добила српски карактер.⁵ Ово тврђење је полазило од тенденције да оправда постојеће стање доминације великосрпске буржоазије у Македонији између два светска рата.

Сличним тврђењима се служила и још и данас се служи грчка буржоаска историографија сматрајући Македонију као делом своје грчке земље а Македонце Грцима како би оправдала држање јужног дела данашње Македоније.

Ослобођена идеалистичких схватања и шовинистичких тенденција, комисија за израду опширног уџбеника Историје народа Југославије прва је у нашој новој историографији признала посебан развитак македонском народу и у поменутом уџбенику дала одговарајуће место његовој историји. Обележавајући у грубим линијама основне етапе историјског развитака нашег народа, комисија је такође и извршила у плану који је изнет у предговору њене прве књиге⁶ у грубим цртама ову периодизацију историје југословенских народа. Овде ће бити почињен покушај да се одбележе, негде са више, негде са мање детаља, главне етапе у развиту македонског народа од најстаријег времена до најновијег доба.

Извршити правилну периодизацију историје развитака једног народа, па према томе и македонског народа, не значи одређивати му граничне међе по томе докле је тај народ био у склопу ове или оне државе или докле је владала ова или она династија над њим. Решити успешно питање периодизације овог или оног друштвеног историјског процеса значи у ствари пронаћи квалитетне одлике појединих етапа тога процеса, време исчезавања једних појава и ницање других у њему као и открити узроке овим променама. Ручводећи се овим схватањем сматрамо да је време од досељавања македонских Словена на Балкану до IX века у историји македонског народа период распадања родовских односа и постанка класног друштва.

Услед пљачкања и освајања нових подручја у Македонији и услед мешања са затеченим становништвом почела је да се губи једнакост унутар чланова једног рода а са новим настањивањем родова и племена по котлинама и долинама македонских река, родовску организацију замениле су сеоске општине. Обрадиву земљу у њима поделиле су међу собом крупне породице а необрадиву и даље задржали сви чланови општине заједнички. Устаљивање територијалних сеоских општина и повећани напредак у пољопривреди, услед утицаја староседелачког елемента као и услед повољног утицаја суседне Византије, довео је до јаче диференцијације међу члановима односно до истицања племенских првака и кнезова, до стварања ширих територијалних заједница тзв. Склавинија, до стварања племенских савеза за напад на византински град Солун или обрану од Ви-

⁵ В. Ђоровић, Историја Југославије, Београд, 1931, стр. 202.

⁶ Историја народа Југославије, том I, Београд, 1953, стр. VII предговора.

зантије под руководством првих познатих кнезова македонских словенских племена — Хаџона и Пресбонда. Контранапади Византије у VII и VIII в. (658 г., 688 г. и 758 г.), постепено потчињавање најјужнијих делова Македоније, на специјална византијска политика путем исељавања македонских Словена у Малу Азију и клинасто увлачење нових инородних елемената у Македонију, учинили су да ослаби племенски савез који је био на добром путу да прерасте у чврсту државну организацију.

Нагло јачање и ширење новоформиране бугарске државе према долинама реке Месте, Струме у Вардара довело је од средине IX в. до потпадања већег дела македонских Словена под бугарску власт, затим до пропадања слободних сељака и уздизања бољара, до масовног примања хришћанства и стварања основа писмености на језику македонских Словена. Увођење пак нове вере са дотад непознатом хијерархијом у црквеној организацији по византијском узору, стварање крупних земљишних манастирских поседа и привилегирани положај цркве и клера у земљи, припремио је услове за рушење старих друштвено-економских односа и формирање квалитетно сасвим нових — довео је до формирања нове друштвено-економске формације и новог периода у развоју македонског народа — феудализма. Феудални поредак је претстављао виши ступањ у развоју македонског народа у односу на претходни период. Истовремено, то је најдужи период у историји македонског народа и обухвата време од X в. до средине XIX в. Неки његови остаци вукли су се чак до прве деценије XX века.

Феудализам у Македонији карактерише неколико важних чињеница. Пре свега он се није равномерно и по окомитој линији развијао услед променљиве судбине македонског народа. Македонија је током векова често пута морала да мења различите господаре и да улази у састав више држава у којима је степен развоја феудалних односа био различит. Зато се и дешавало да су неки његови облици били уношени са стране, на пр. из Византије или касније из Турске царевине. Чак су и носиоци многих феудалних установа били често домаћи људи што је давало повода буржоаским историчарима суседних земаља обилато да користе овај факт за одрицање посебног развоја македонског народа.

Феудални период у македонској историји је трајао прилично дуго, скоро читавих девет векова. Овај факт објашњава у приличној мери фрапантну заосталост у развоју македонског народа у односу на друге народе у суседству и у Европи.

Током овог периода, т. ј. још у почетку X в. приликом учвршћивања феудалних односа, јавно се масовни отпор феудализацији Македоније у форми једног верског покрета који је по имену његовог оснивача Богомила познат као богомилство. Критикујући оштро крупне претставнике цркве, богомили су се стремили да врате преживели ред у сеоским општинама. Баш у вези са све већим процесом феудализације никла је прва македонска држава у другој половини X века на челу са Самуилом. Њени су носиоци синови једног крупног

домаћег феудалца из западних крајева Македоније а поред Македоније као језгра државе она је у својим границама обухватала све балканске земље осим Хрватске и средње и јужне Грчке. Како је скоро сав свој век провела у непрекидној борби са Византијом, она је 1018 г. била сасвим уништена. Спроводећи потпуну византинску управну организацију а нешто касније замењујући дотадашњу натуралну ренту новчаном, Византија је изазвала два устанка македонских Словена који су се свршили без успеха (1040—1041 и 1072—1073). Византија је унела и пронијарски систем у Македонији, нагло су порасли световни и црквени великопоседи у њој а слободни сељаци се претворили у парике, па чак и продавали као робови. Ипак је византинска управа повољно утицала на оживљавање градова у Македонији. Раније неголи друге југословенске земље Македонија је ушла у потпуно зrelu фазу феудализма чији су носиоци били већим делом Византинци, но међу њима се налазио понеко и од домаћих људи (на пр. Јован Тихомир у Скопљу, феудалац из друге половине XII в.; Добромир Хрис у струмичкој области из друге половине XII в.; Деспот Алексиј Слав у родопској области; протосеваст Прибо из скопског краја из прве половине XIII в., Драгшан из Мелника и др.). Уосталом још није ни начето у том погледу систематско проучавање домаћег феудалног племства у Македонији па верујемо да ће га бити више но што у први мах изгледа.

У вези са овом новом фазом у развоју феудализма у Македонији појавиле су се партикуларистичке тенденције извесних феудалаца и њихове тежње за потпуним осамостаљењем. Као резултат свега тога је крајем XII в. и почетком XIII в. град Просек код Демир Капије на Вардару постао средиште једне државне творевине двају крупних независних македонских феудалаца — Добромира Хриса и Добромира Стреза.

Постепеним преласком Македоније од 80-тих година XIII в. у састав српске средњовековне државе не само што се наставио феудални поредак у Македонији него је за Душанове владе доживео свој најпунји процват. Партикуларистичке тежње крупних феудалаца после Душанове смрти и њихове међусобне борбе дошле су до пуног израза и у Македонији. Њу су поделиле крупне династичке породице Мрњавчевића и Дејановића и владале самостално у својим областима све до пада њихових држава под турску врховну власт крајем XIV в.

Са падом Македоније под турску власт наступа нова фаза у феудалном развоју македонског народа, фаза тзв. тимарско-спахијског феудалног система чија је основна тенденција »стварање ситног феудалног поседа као основе на коју би се опрла централна власт и завођење вазалних односа само према султану«. ⁷ Замена византинско-словенског типа феудалних односа новим типом завршило се и преузимањем неких установа из ранијег типа па чак и укључивањем неких њихових носиоца у турски тимарско-спахијски систем. Прела-

⁷ Историја народа Југославије, том I, стр. 322.

зак неких ситних феудалаца у службу турског тимарско-спахијског система као спахија је тек новија историографија открила.⁸

Једна од главних одлика ове фазе османског тимарско-спахијског феудалног система је што је он почивао углавном на бројнијим ситним поседима — тимарима и нешто већима од ових — зијаметима који су били давани спахијама на привремено уживање уз обавезу војне службе. Велики део крупнихседа тзв. хасова уживали су султани, велики везири и друге крупне личности. Међутим у градовима и паланкама виногради, баште, ливаде, куће и дућани били су сопственост муслиманских или хришћанских притежаваоца који су њима слободно располагали.

Друга од одлика османског тимарско-спахијског система је та што су његови носници са извесним искључцима у првим вековима турске управе у Македонији углавном били људи исламске вере која је била не само господарећа вера у држави него је служила као база османском законодавству. Уопште исламски елеменат је био привилегован и за разлику од њега покорени немуслимански поданици плаћали су више пореза и намета. Иако су дажбине сељака биле законом строго фиксирание ипак су спахије и султански чиновници вршили злоупотребе и зулуме који су остајали често некажњени јер се на суду није примала сведожба хришћана.

Привреда је непосредно иза доласка Турака у Македонију имала углавном натурални карактер, но после стабилизације турске власти у земљи, особито иза њене колонизације јуручким елементом по селима и јеврејским елементом искључиво по градовима, започео је и развитак градова и градске привреде.

Османски феудални тимарско-спахијски систем у Македонији делимо на два раздобља: на раздобље од доласка Турака до друге половине XVI в. када је османски феудални систем доживео свој највећи успон, затим на раздобље од друге половине XVI до среде XIX в., када се врши његово споро разлагање. За процес разлагања османског тимарско-спахијског система у Македонији везано је настајање хајдучије, локалне Мориховско-прилепске буне од 1564—1565 године, Карпошевег устанка из 1689 г., затим јачање отпора код македонских сељака против злоупотреба спахија и султанских службеника који су се завршавали увек безуспешно.

Особито је дубоку кризу почео да трпи османски феудализам у Македонији од краја XVIII до средине XIX века. У овом раздобљу наступио је јаче увлачење капиталистичких елемената у сеоску привреду Македоније и разбијање њених уских оквира, затим убрзање процеса формирања читлука било путем насиља, било добровољним пристајањем сељака. Истовремено све ово било је попраћено масовним бежањем развлашћених сељака из својих села у македонске градове који су благодареди овоме мењали не само састав наших, дотада углавном турских градова, него и припремали ону нову класну снагу

⁸ А. Стојановски, Кон прашањето за христијаните спахи во Македонија, Гласник на Институтот за национална историја, IV, 1-2 (1960), стр. 304—316.

у њима која ће својим активним иступањем ударити печат новом добу македонске историје.

Развитак заната у македонским градовима од краја XVIII до средине XIX в. услед нараслих консумативних потреба за исхрану, одевање и обување бројнијег градског становништва, као и развитак трговине услед појачане потражње за домаћом робом, која се увозила или извозила прско солунског и драчког пристаништа на југу. Све ово изазвало је и друге промене. Будући да се је показало давање тимара и зијамета спахијама уз обавезу службења у војсци као преживело, донети су закони којима се спахијска установа укидала и замењивала новом стајаћом војском по европском узору. Прокламирана је слобода трговине и зајамчена пуна сигурност живота и части и стечених добара; основане су прве банке за олакшање трговачког промета; скључени су нови трговачки договори са западним земљама; уведене су сасвим нове установе европског типа (пошта, телефон, телеграф, трговачки судови); допуштено је, са извесним ограничењем, учешће грађана свих вера у новоформираним обласним и среским скупштинама и др. Другим речима Македонија је у оквиру турске империје почела да ступа на пут капиталистичког развитка који је текао веома споро јер су се, са једне стране, феудални елементи у њој врло живаво борили да се очувају, а са друге стране, јер се Турска империја у току свог даљег развитка претварала из независне државе у полуколонијалну земљу европског капитализма. Европски капитализам је кочио не само њен природни развитак по и развитак у њој потчињених народа, особито иза Кримског рата када је гарантирање њеног интегритета било зајемчено од стране великих европских сила. И поред свега тога раздобље од краја XVIII в. можемо сматрати као време јачег продирања и настајања капиталистичких елемената, а од средине XIX в. надаље период раширења и учвршћивања капитализма и капиталистичких односа. Истовремено ово је и почетни период формирања македонске нације.

Период капитализма у Македонији трајао је све до 1945 г. Он се може поделити на три раздобља: прво раздобље обухвата време од Кримског рата до Балканских ратова односно до Првог светског рата, друго раздобље од Првог светског рата до 1941 г., а треће раздобље од 1941 до 1945 г.

Прво раздобље капиталистичког периода у Македонији карактеришу следеће појаве: просветно буђење и први масовни иступи младе македонске буржоазије за увођење народног језика у школама и за ослобођење од туторства грчке патријаршије; организирана и свесна борба македонског народа за ослобођење од турског ропства и зачетци првих кланца радничког покрета.

Иступи младе македонске буржоазије долазе најпре до израза у захтевима за увођењем световне наставе у новоотвореним школама и македонског језика у њима, затим у писању првих уџбеника на македонском језику од тзв. македониста, па у масовној борби за отстранење грчких црквених поглавара које им је наметнула цариградска патријаршија и њихово замењивање црквеним људима маке-

донске народности и најзад у захтеву за повратком укинуге Охридске архиепископије. У ствари у овом раздобљу долазе до израза први почетци у развигку македонске националне свести у декларацијама већ раније поменутих македониста и македонских учитеља о томе да је „једно Бугарин и бурарски језик а друго Македонац и македонски језик“.

Напори македонске буржоазије 60-их и 70-их г. XIX в. за повратком некадашње аутономије Охридске архиепископије нису били крунисани успехом јер је њена савезница у борби против цариградске патријаршије — бугарска буржоазија, која је била економски јача и развијенија, као и бројно већа успела да наметне своје сопствене захтеве за бугарском независном црквом. Ова црква се 1870 г. оформила као Бугарска егзархија и проширила своју јурисдикцију и над македонским епархијама. Када је осам година касније била ослобођена и Бугарска и формирана бугарска држава, Егзархија је постала њено најсигурније оруђе за бугарску пропаганду у Македонији путем школа и цркава којима је Егзархија руководила.

Ни организиране борбе под руководством Тајне македонске револуционарне организације од 1893—1912 у којима се најснажније манифестовао самостални развитак македонског народа, нису довеле до ослобођења македонског народа и ако је платформа на којој је вршено окупљање македонских маса било врло широка и демократска.⁹

Илинденски устанак који је Организација повела на 2 август 1903 године означавао је врхунац њеног напрезања и истовремено почетак њеног постепеног разлагања који су својим пропагандама и оружаним четама убрзале монархије суседних земаља.

Ницање првих фабрика и предузећа од друге половине XIX в., особито моћна конкуренција европских индустријских производа домаћим производима изазвали су пропадање македонских занатлија и сељака и појачали су имотну диференцијацију. То је била база да се јаве на помолу прве клице радничке класе у Македонији чије је политичко и синдикално организирање по већим градовима ишло врло споро у ово доба.

Када ни краткотрајни покушаји Младотурака из 1908 г., којима се придружило и прогресивно лево крило македонских револуционара да ликвидирају силне остатке средњевековља, које су још увек кочиле друштвени развитак и пораст пролетаријата, нису могли да реше све ово, савез балканских монархија и Балкански рат који је иза тога дошао слистио је гњилу турску власт са Балкана. Иза Другог балканског рата Македонија је као економско-географска и историска целина Бугарешким уговором била поцепана на три дела а македонски народ подложен денационализацији и економској експлоатацији суседних монархија. Ни Версајски уговор, шест година касније.

⁹ Циљ организације је било, како се у њеном уставу каже, да уједини све незадовољне елементе у Македонији и одринском крају без разлике на народност и веру да би извојевале, путем револуције, пуну политичку аутономију за ове две области.

није коригирао ову неправду Букурешког уговора, нако су напредни македонски интелектуалци у Швајцарској чинили огромне напоре код меродавних на Версајској мировној конференцији да се не цера јединство македонске територије. Са овим Версајским миром се македонски народ приближавао завршној фази капиталистичког развитака.

Друго раздобље македонске историје одвија се у склопу трију балканских монархија. Македонски народ који је дошао у састав старе Југославије имао је заједнички развитака као и сви југословенски народи. Ипак у том развитаку могу се истаћи следеће чињенице: 1) веома спора обнова земље опустошене у кратком размаку од 1912 до 1918 г. трима ратовима: Првим балканским, другим балканским и првим светским империјалистичким ратом чије су се операције водиле највише и на македонском тлу. 2) Спровођење деломичне аграрне реформе путем фаворизације реакционарних елемената као и колонизирање Македоније немакедонским елементом у циљу стварања упоришта за асимилацију и за опору буржоаској владавини; у вези са овим је у политици владајуће буржоазије била спровођена национална дискриминација према македонском народу и запостављање његовог културног просветног развитака.

Још већа национална дискриминација је спроведена и у осталим деловима Македоније под грчком и бугарском влашћу, особито по деловима под грчком влашћу.

Трећи и завршни део капиталистичког периода у Македонији у саставу Југославије повезан је са догађајима другог светског рата, односно са епохом бугарског поретка старе Југославије, окупацијом и поделом Македоније између бугарских и италијанских фашистичких освајача. Истовремено то је и раздобље крвавог отпора македонских маса које су се придружиле борбама југословенских народа за национално и социјално ослобођење земље од фашистичких окупатора и њихових домаћих слугу.

Са победом у народноослободилачком рату и народној револуцији наступио је најновији уједно и најкрупнији период у историји македонског народа — период националног ослобођења и период социјализма. У овом периоду је македонском народу једино у оквиру нове Југославије признато право на његов пуни национални развитака, пружена су му обилна средства и могућности да се извуће из своје вековне заосталости и да ступи на пут брзог и равноправног развитака са другим југословенским народима; отворене су школе свих рангова на македонском језику као и највише установе где се проучава македонска национална историја, култура и уметност што је довело до непознатог размаха његових скривених и кочених тежњи у раније доба. Напредака који је за ових двадесет година слободног живота постигао македонски народ у Социјалистичкој федеративној републици Југославији као и помоћ коју му народи из братске заједнице пружају отварају невиђене перспективе за још пунији економски процват и афирмацију његове националне културе, уметности, технике и других наука.

Nada Klaić

DA LI JE POSTOJALA DALMATINSKA MARKA BEČKE ILUSTRIRANE KRONIKE?

U Bečkoj ilustriranoj kronici (= BK) upisana je poslije podatka o izmirenju Salamona i Gejze i ova vijest: »Misit itaque rex Zolomerus Dalmacie, qui sororius Geyse erat nuncios ad regem Salamonem et ducem Geysam et rogavit eos, ut propria persona eorum contra adversarios suos, scilicet Carantanos ipsum adiuvarent, qui tunc *marchiam Dalmacie* occupaverant. Rex igitur et dux collecto exercitu iverunt in *Dalmatiam* et ablatam sibi restituerunt integre. Regi ducique dona regalia ac preciosa pallacia, aurum et argentum multum donavit.«¹

Ponekad se događa u historiografiji da i manje značajni podaci iz političke povijesti postanu predmetom živih diskusija. Tako se i o gornjem podatku o dalmatinskoj vojni Salamona i Gejze, na koji je već odavno upozoreno u naučnoj literaturi, ponovo raspravlja u najnovijoj historiografiji, iako zanimanje za njega sada kao i prije nije suviše veliko. Naime, rasprava o Krajini s baščanske ploče (= BP) zahtijevala je da se ponovo podvrgnu analizi svi izvori koji bi mogli pridonijeti razbistravanju toga na prvi pogled složenog pitanja. Povezivanje podataka BK i BP davalo je autorima priliku da u drugom svjetlu gledaju na tok političkih zbivanja uoči dolaska Zvonimirova na prijestolje, ali je ipak nisu iskoristili. Neki zato što su zabacivali podatke BK kao nepouz dane, a drugi zato što su dalmatinsku marku pogrešno ubicirali. Među potonje se ubraja i Miho Barada. Naime, kad je rješavao »Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća«, onda je mislio da u DM (= dalmatinskoj marci) može prepoznati »posebnu i samostalnu hrvatsku oblast, neodvisnu od Mađarske, Njemačke i Hrvatske Krešimirovića« koju je nazvao »banat ili dukat slavonski, gdje vladahu... Svetoslavovići«; ona se nalazila »između Drave i Gvozda«.² Međutim, kad se Barada 1952 g. obradjujući problem Krajine s BP dotakao i podatka o DM više nije bio tako jasan. Sada, naime, tvrdi da se »Zvonimir obratio na svoje šurjake... da mu pomognu protiv Karantanaca, koji su bili zauzeli *hrvatsku krajinu*...« Zato Salamon i Gejza vode vojsku »in *Dalmatiam*«, što će reći u Hrvatsku. Svakako je zanimljivo da se ovdje poziva na »tačno i

¹ I. Szentpétery, *Scriptores rerum hungaricarum I*, Budapest 1937, str. 365.

² VIAD L, 1952, str. 170.

ispravno tumačenje te vijesti kod Šišića³ koji istini za volju nije bio dosljedan. On je, naime, u Povijesti Hrvata zastupao istodobno dva različita mišljenja. »No iz ljetopišćevih riječi izlazi i to da je Zvonimir *tada* bio glavar sjeverne hrvatske krajine uz ‚Karantance‘ i u neposrednom susjedstvu Madjarske...«; dakle, Zvonimir je ban »u zemlji na sjeveru od Gvozda do kranjsko-karantanske medje i Drave«. Osvrćući se na »razumljivu pomutnju« ljetopisca u komentaru predlaže drugčije tumačenje. »Stoga i ono ‚marchia Dalmacie‘ i ‚iverunt in Dalmaciam‘, ne znači Dalmaciju u užem smislu, nego regnum Dalmatiae et Croatiae, to jest *hrvatsku državu uopće* (potertala N. K.) i baš to je dokaz *starine* teksta.«⁴

Prema tome, u hrvatskoj se historiografiji pretpostavljalo da je DM »banat ili dukat slavonski« ili »hrvatska država uopće«.

Postavljajući svoju teoriju Barada je svijesno zabacivao mišljenje Ljudmila *Hauptmanna*, koji je još prije njega ustvrdio da se vijest iz BK odnosi na osvajanje kranjsko-istarskoga markgrofa Ulrika I početkom druge polovice XI. st. Upravo tada je prema Hauptmannu otudjena od Hrvatske istarska obala od Rijeke do Raše. No, kako se kontradiktorni podaci BK nisu mogli prema Hauptmannovu mišljenju uskladiti on ih je pripisivao kasnijem kompilatoru. Jer on je pogrešno nazvao Zvonimira kraljem (rex) u doba kad još nije nosio taj naslov. Zatiu, kronika se zapleće u proturječnosti, jer Dalmacija koju su tobože Madjari »uzeli« od Karantanaca po Zvonimirovoj je tituli hrvatska država; to, dakle, ne može biti isto što i *marchia Dalmacie* koju su zauzeli Karantanci, već se može odnositi samo na jedan njezin dio, na pogranično područje, na »marku«. Kako kompilator misli da su Karantanci uzeli Zvonimiru Hrvatsku, a o vlasti Karantanaca nad njom nije ništa bilo poznato, on je jednostavno ustvrdio da su mu je vratili Ugri. Izvorna vijest iz XI. st. nije o tome znala ništa već je javljala da su Madjari do 60-tih godina XI. st. došli u pomoć Hrvatima, jer su se »Karantanci« ugnijezdili u nekom »pograničnom području« (Grenzgebiet). Ipak je otudjenje istarske obale historijska činjenica. Naime, g. 1063 pridružuje se Ulrik I »marchio Carentinorum« vojnom pohodu Henrika IV i za nagradu dobiva Meraniju. Tek Ulrikov sin Ulrik II predaje najveći dio posjeda na Jadranu Akvileji. Zato posjed Goričkih oko Lovrana i Brseča valja izvoditi iz prvotnog prava akvilejskih patrijarha, a ne puljskih biskupa. Šišićeva teorija o Zvonimirovu banstvu je promašena, jer počiva isključivo na vijesti iz BK.⁵

U obranu je Hauptmannova mišljenja ustao nedavno Bogo *Grafenauer*. Pošto je zabacio Baradinu teoriju o Krajini (s bašćanske ploče) kao stvarnoj političkoj jedinici koja se raspala u drugom desetljeću XII. st., on je podvrgao kritici i mišljenja drugih autora o tom problemu

³ Hrvatski vlasteoski feudalizam, Djela JAZU 1952, str. 14—5, bilj. 14.

⁴ Povijest Hrvata, Zagreb 1925, str. 527-8, biblj. 72.

⁵ Lj. Hauptmann, Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Akad. d. Wiss. in Wien, I Abt., 1929, str. 384. Vidi i H. Pirchegger, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens u istoj svesci, str. 495.

(I. Beuca, M. Suića, M. Kostrenčica i O. Mandića). Nakon svega je zaključio da su Suićevi »poskusi dopolnitve Baradove argumentacije spodleteli« i da »Mandić k raspravi o bistvu vprašanja Krajine ni pripespeval ničesar«; no činilo mu se da su opravdani prigovori Kostrenčica koji je nastojao pobiti Baradu isticanjem činjenice o političkoj i crkvenoj heterogenosti Krajine. Najzad je sam zaključio ovako: »Vendar je prav pri vprašanju pomena izraza ‚krajina‘, izhodišču Baradove domneve, ostalo pri dveh domnevah, od katerih nobena ni še dokazana. Vsaj možnost Baradove razlage pa je mogoče vzdržati le tedaj, če je tekla v času kneza Kosmata meja Hrvatske še na Raši«. Dakle, Baradina je teorija o Krajini neprihvatljiva, ali je zato Hauptmann »z veliko stopnjo verjetnosti« dokazivao da je Meranija izgubljena oko 1063 g., a Klebel je upotpunio njegove rezultate utvrdivši da su u to isto vrijeme i puljski biskupi proširili svoj posjed na Labin i crkvenu jurisdikciju do Rijeke. BK koja služi Baradi kao podloga za zaključivanje nije pouzdana, jer je izvorni podatak iz XI. st. tako loše tradiran »da se na to trditev ni mogoče opreti«. Dalmatinska marka BK može biti samo »obmejno ozemlje Dalmacije«. Stoga je Baradina »razlaga izraza krajina nemo-goća«. Njegovo, tj. Baradino opravdanje Sergijeve pohoda gubi, kako Grafenauer misli, s tim svako značenje; utoliko više što se ne zna gdje je »težišče Sergijeve oblasti, čeprav je pohod bil pripravljen na Krku«. Kako ni »posredni Baradovi dokazi ‚Krajine‘ niso takšne vrste da bi sami za sebe sploh karkoli dokazovali«, treba njegovo mišljenje potpuno zabaciti.⁶

II.

Mislim da je kritika Baradine teorije o Krajini ipak išla suviše daleko u potpunom odbacivanju njegovih rezultata. Postupak mi se čini utoliko manje opravdan što je još uvijek suviše malo podataka na glavnom Baradinom izvoru, na BP⁷ nerazjašnjeno. Ne zna se kada je živio Kosmat, a otvoreno je pitanje kada je ploča pisana. Iz niza sumnji i nepoznanica kao da se može izdvojiti jedna sigurna činjenica, naime, Držihin zapis o Zvonimirovoj darovnici neke ledine crkvi sv. Lucije. Kako je to Zvonimir učinio »v dni svoje«, to je Držihin zapis načinjen poslije njegove smrti. Medjutim, Dobrovitov je zapis »uklesan u kamen jamačno (potert. N. K.) u isto vrijeme«,⁸ iako se može pretpostaviti da je Dobrovit možda gradio sv. Luciju sa svojom braćom prije nego što ju je Zvonimir obdario.⁹ Ako je ta pretpostavka tačna onda je i Kozma

⁶ Vprašanje hrvatske Krajine v Kvarneru, ZC XII—XIII, 1958-9, str. 254—60.

⁷ Najbolje čitanje BP dao je Vj. Stefanović u EJ I, 1955, str. 387.

⁸ N. mj.

⁹ Naime, neobično je da je upisan najprije Držihin natpis o Zvonimirovu daru, a tek tada Dobrovitov o gradnji crkvice. Staviše, tekst takav kakav jest mogao bi izazvati sumnju u to da se Dobrovitov natpis odnosi upravo na sv. Luciju. Tek su novija arheološka istraživanja potvrdila da je BP doista dio oltarne pregrade i da je natpis kako se čini — pisan jednom rukom (Stefanić, n. dj., str. 385) vidi B. Fučić, Bašćunska ploča kao arheološki predmet, Slovo 6—8, Vajsov zbornik, Zagreb 1957, str. 247—262.

knez u Zvonimirovo vrijeme, a ne početkom XII. st. Uostalom, Barada je datirao Kozmu početkom XII. st. samo zato što mu se činilo da je na čelu Krajine mogao biti »prije svršetka XI. st. župan, koji je na prijelazu XI/XII. st. dobio feudalni naziv kneza (comes) kao vojničkog upravnog i gospodarskog upravitelja«. ¹⁰ Međutim, terminološki je kriterij vrlo slab dokaz i sam po sebi niti dokazuje niti opovrgava. S druge strane, Baradina tvrdnja da su Krkom ili, kako on misli, Krajinom vladali u kraljevsko ime sve do kraja XI. st. župani nema uporišta u izvorima. Anonimni nastavljajč cara pisca u X. st. izuzima kao posebno županijsko područje Liku, Gacku i Krjavu — one su banske županije — ali nezna ni za jednu županiju u Hrvatskom Primorju ili u hrvatskoj Istri. Ako uzmemo u obzir da je sve do sredine XI. st. Krk dio bizantske Dalmacije onda se tek teorija o županima u Krajini pokazuje kao pogrešna. Zato, mislim, može terminološki dokaz kao bitan u problematici koju nam obilno nameće BP otpasti.

Prema tome, BP bi *mogla biti dokazom* da je u Zvonimirovo vrijeme postajala neka poblize neodređena politička jedinica kojom je upravljao knez. Takav zaključak vrijedi u onom slučaju ako pojam krajine zamišljamo kao određenu političku teritoriju uopće. Naime, nije nemoguće da krajina *nije samo* »pretežno vojnička jedinica, *marcha* ili *marchia* sredovječne latinštine« (Barada) ili *samo* »pogranično područje« (Hauptmann, Grafenauer), već i *kopneni dio* takve političke jedinice u kojoj su se našli i otoci. Analogiju bismo mogli naći u Srednjem Jadranu: *neretljanska krajina* je kopneni, upravo obalni dio neretljanske kneževine. ¹¹ Ako se, dakle, ne želimo unaprijed opredjeliti ni za jedno od spomenutih mišljenja o krajini na BP ispitajmo i mladje izvore, pa će nam oni možda pokazati sigurniji put do rješenja toga problema.

Prije svega, čini mi se da je podatak o dalmatinskoj marci u BK, iako na njemu leži težište Hauptmannove i Grafenauerove teorije o izdvajanju Meranije, prebrzo odbačen i premalo iskorišten. Šteta što nije i Barada imao dovoljno strpljivosti da bolje prouči Hauptmannovo mišljenje, ¹² jer da je to učinio BK bi postala najčvršćim osloncem upravo njegove teorije o krajini.

¹⁰ Vlasteoski feudalizam, str. 14.

¹¹ Već je Barada upozoravao govoreći o Porfirogenetovoj Paganiji da »Krajinane i Krajanin nije Grenze kako misle hrvatski historičari«. On s pravom upućuje na podatak iz salomitanskog sabora iz 530 g. kao i na izričito svjedočanstvo Paladija Foska. G. 530 povjerava se briga salomitanskom nadbiskupu ne samo nad otocima već i nad onim što »trans Onium (= Cetina) nascitur esse divisum quod Continens appellatur...« (F. Rački, Thomas archidiaconus, Historia Salomitana, MSHSM XXVIII, 1894, str. 17). A spomenuti pisac u svome djelu De situ orae Illyrici tvrdi da je domaći izraz za Krajinu litius. Vidi M. Barada, n. dj., str. 46, bilj. 94.

¹² On je Hauptmannovo mišljenje nazvao *spotpuno proizvoljnim tvrdnjama*, koja su »u opreci s navedenom vijesću, koje je jezgra da nisu Karantanci trajno bili oduzeli *marchiam Dalmacie*, nego samo privremeno i da je bila oslobođena i vraćena. Zato je pogrešno tvrditi — nastavlja — da je Meranija negdje između 1064. i 1068. odcijepljena od

Prema tome, postavlja se pitanje koliko je podatak iz BK vjerodostojan, tj. da li je dalmatinska marka uopće postojala; ako jest da li je njena politička historija takva kakvom je prikazuje BK na osnovu starijeg predloška?

Kamen smutnje u spomenutom podatku je Zvonimirova titula rex i tvrdnja kroničara da su Salamon i Gejza vratili Zvonimiru čitavu marku. Kako se vojna datira sedmim decenijem XI. st.,¹³ misli se da je kompilator preradio stariji predložak, jer je Zvonimir tada mogao biti samo ban. Njemu, tj. kompilatoru treba pripisati i loš podatak o pretimanju čitave dalmatinske marke, jer je stariji izvor očito mislio na »pogranično dalmatinsko područje«, a ne na dalmatinsku marku.

Posljedica takva, po mom uvjerenju suviše kritičkog stava prema podatku BK je krajnje siromašan rezultat koji se iz nje mogao izvući. Jer Hauptmann i Klebel su uspjeli dokazati samo to da je Ulrik I otudjio Meraniju. Međutim, ostali su zajedno s Grafenauerom dužni odgovor na nekoliko pitanja. Na primjer, odakle Konradu II iz porodice Dachau naziv »vojvoda hrvatski i dalmatinski« u XII. st.? Zatim, ako je dalmatinska marka doista konstrukcija kompilatora kako to da je Zvonimir vladao na Krku? Kada mu je uspjelo da osvoji jedan dio bizantske Dalmacije? Ako, nadalje, pretpostavimo zajedno sa spomenutim autorima da su Ulrikova osvajanja bila ograničena samo na Meraniju onda nam je nemoguće protumačiti neke činjenice iz crkvene povijesti Dalmacije i Hrvatske početkom druge polovice XI. st.

Prema tome, da li su »Karantanci« osvojili dalmatinsku marku; ako jesu kakav je njen opseg i što je od nje »vraćeno« Zvonimiru?

Pregled dosadašnje historiografije je pokazao da su autori pristupali tumačenju BK s različitim pojmovima o političkim granicama na Jadranu u XI. st. Zato se i moglo dogoditi da je dalmatinska marka jednom poistovjećena sa slavonskim banatom, drugi put s hrvatskom državom, a treći put s Meranijom. Stiče se, dakle, dojam da je svaki autor promatrao sa svoga stajališta, što nam se ne čini opravdanim. Da li se uopće smije pretpostavljati da nepoznati kroničar XI. st. nije znao razlikovati *bizantsku Dalmaciju od hrvatske države*? Kako bi mogao on, koji je bez sumnje živio na dvoru Arpadovića zamijeniti *Slavoniju s Dalmacijom*? Stoga mislim da nam je dopušteno ispravljati podatke BK samo u onom slučaju ako zaista možemo sigurnim dokazima ukazati na neispravnost kronike.

Vijest o vraćanju dalmatinske marke kraljevskom rođaku Zvonimiru pretpostavlja prethodno osvajanje »Karantanaca«. Budući da se posrednim dokazima, tj. weimarskom baštinom na Jadranu odnosno Kvarneru dosad nastojalo utvrditi samo »karantanski« posjed Meranije, pokušat ćemo isto tako posrednim dokazima pokazati da je *Ulrikova dal-*

Hrvatske« (n. dj., str. 15, bilj. 14). Međutim, Barada je ostao dužan odgovor na pitanje kada je Meranija otčijepljena od Hrvatske, jer on s druge strane nije mogao navesti ni jedan dokaz u prilog svojoj tvrdnji da je Meranija još početkom XII. st. dio Krajine (BF).

¹³ F. Šišić je datirao dalmatinsku vojnu Salomona i Gejze između 1064 i 1068 g., a njegove se kronologije držao i M. Barada. Povijest Hrvata, str. 527.

matinska marka obuhvatala osim dijelova hrvatske države u Istri još i *Hrvatsko Primorje* i *bizantske kvarnerske otoke*, dakle dio *bizantske Dalmacije*.

1. *Zvonimir vlada u jednom dijelu bizantske Dalmacije*

Dosadašnje mišljenje hrvatske historiografije o tome kad su Trpimirovići zavladaali bizantskom Dalmacijom ne može se više podržavati. Kritička analiza izvornoga materijala primorala nas je da mnogobrojne darovnice Trpimirovića od Krešimira IV dalje dalmatinskim crkvama i samostanima svrstamo medju formalne (diplomatičke) i prečesto materijalne (dakle stvarne, historijske) falsifikate. Medju takve ubrajam i darovnicu za Maon na osnovu koje se dosad zaključivalo da je Krešimiru IV oko 1069 g. predan dalmatinski katepanat.¹⁴ Prema tome, ni jedan hrvatski vladar sve do Zvonimira nije stvarno vladao bizantskom Dalmacijom. Usprkos tome, Zvonimir je i prije krunidbe — jer je dalmatinska vojna Salomona i Gejze kronološki prethodila njegovu dolasku na prijestolje — vladar ne samo na *bizantskom Krku*, nego i na *Osoru*. O njegovoj vlasti na Krku svjedok je BP, a na Osoru tzv. osorski Exultet. U potonjem koji je nastao oko 1081 g. slavi se u hvalospjevu pored bizantskoga cara i *rex noster*.¹⁵ To, dakako, ne može biti nitko drugi nego Zvonimir.

Ovim bi se dokazima moglo prigovoriti zato što Zvonimirovo kraljevanje na Krku i Osoru ne potječe — ukoliko se može datirati — iz vremena koje je prethodilo krunidbi (tj. 1075 godini). Iako je takav prigovor, kako se na prvi pogled čini, na mjestu, ublažuje ga ako ne i uklanja pregled Zvonimirovih naslova u izvorima iz njegova doba. Ne može se smatrati slučajem da Zvonimiru — kao uostalom njegovu predšasniku Krešimiru IV ili nasljedniku Stjepanu II — daju *naslov hrvatskoga kralja* zaista neprijeporni autentični izvori: Krešimiru Cichina istinita priča o osnivanju samostana sv. Marije,¹⁶ Zvonimiru kartular samostana sv. Petra u Selu¹⁷ i jednom kartular rogovske opatije,¹⁸ a Stjepanu II splitski sabor.¹⁹ Prema tome, Zvonimir je prije svega *hrvatski kralj* i takav mu naslov daju autentični izvori upravo onih dalmatinskih gradova (Splita, Zadra i Biograda koji se tada smatra »dalmatinskim«) u kojima čini se Zvonimir nije imao stvarnu vlast. Ako Grgur VII prijeti g. 1079 »nobili militi Wezelino« zbog toga što se usudio dići »contra eum, quem in Dalmatia regem auctoritas apostolica

¹⁴ Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV. st., Zbornik Zadar, 1964, str. 155.

¹⁵ V. Novak, Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. st., Radovi instituta JAZU u Zadru III, 1957, str. 48.

¹⁶ »Cresimiro rege regnante Chroacie«, F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHM VII, 1878, str. 65.

¹⁷ »regi Chroatorum Svinimiri«, V. Novak - P. Skok, Iura sancti Petri de Gomai. Supetarski kartular, 1952, str. 213.

¹⁸ »apud Selavos Svinimiro regnante«, Documenta, str. 109.

¹⁹ »coram Stephano rege Chroacie«, Documenta, str. 147. Rački je umetnuo »et Dalmacie«, što posve razumljivo nije ispravno.

constituit»,²⁰ onda njegove riječi nisu bile sasvim netačne. Papa je doduše pretjerao kad je sebi prisvajao zasluge za postavljanje Zvonimira za kralja u Dalmaciji,²¹ ali Zvonimir je bio u Vecelinovu susjedstvu dalmatinski kralj!

Zato se podatak s BP, osorski Exultet i papina izjava iz 1079 g. odnose na isti teritorij, tj. na onaj dio bizantske Dalmacije u kojem je Zvonimir zahvaljujući Arpadovićima *zaista vladao*.

2. Naslov vojvoda hrvatsko-dalmatinskih ili meranskih

Već je Hauptmann istakao činjenicu da Konrad II iz porodice Dachau nosi sredinom XII. st. gornju titulu.²² Posve razumljivo da titule same po sebi još ne dokazuju ništa o stvarnoj vlasti onih koji ih nose. Ali, hrvatsko-dalmatinska vojvodina *može biti sinonim* za Meraniju tek tada ako naziv potječe iz vremena kad je vojvodina *stvarno obuhvatala i Hrvatsku i Dalmaciju*. Inače je titula besmislena. Kako je jedino razdoblje u kojem su markgrofovi iz porodice Weimar-Orlamünde držali *Meraniju* (dio nekadašnje hrvatske države od Raše do Rijeke), *Hrvatsku* (takodjer dio hrvatske države, tj. Hrvatsko Primorje) i *Dalmaciju* (Kvarnerske otoke) kratkotrajna vladavina Ulrika I, to i taj naslov govori u prilog mišljenju da je dalmatinska ili hrvatsko-dalmatinska marka zaista postojala. U skladu s gornjom pretpostavkom je podatak iz 1367 g.; tada, naime, primaju Devinski grofovi od Akvileje u leno »totum quod habet in Meran siue in Croatia«.²³

3. Normansku, mletačka i ugarska borba oko Raba

Vijesti o borbama oko Raba od 1074 do 1116 g. zabilježene su u djelu *Miracula sancti Christofori*, koja je početkom XIV. st. redigirao rapski biskup Juraj Kostica »prout in historiis antiquis ac a senioribus civibus legisset et audiisset«.²⁴ Nepovjerenje koje iskazuje najnovija historiografija prema tom izvoru²⁵ nije na mjestu. Pošto se iz njih

²⁰ Documenta, str. 124. Upravo navala Vecelina, nekoga pobliže nepoznatoga istarskoga vazala, pokazuje da je Zvonimiru bio osporavan posjed Ulrikova dijela Dalmacije odnosno marke. Tada je Meranija bila još u rukama porodice Weimar-Orlamünde.

²¹ Zvonimir je doduše bio po Gebizonu »de Chiroatorum Dalmatorumque regni regimine per vexillum, ense, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex«, ali još prije krunidbe i zakletve on je »Croatie Dalmaticue dux«. Documenta, str. 105.

²² Erläuterungen, str. 384.

²³ I. j. Hauptmann, n. dj., str. 381; H. Pirchegger, n. dj., str. 495.

²⁴ Documenta, str. 456; o djelu i tekstovima za spomenute borbe vidi F. Šišić, Priručnik izvora za hrvatsku povijest I, Zagreb 1914, str. 585–90 i 622–26.

²⁵ M. Kostrenčić je na način koji nije dostojan naučne kritike i nema s njom ništa zajedničkog pokušao izvrći ruglu Baradine zaključke stvorene na osnovu teksta *Miracula*. Budući da je kao pravnik teško mogao ocijeniti stvarnu vrijednost *Miracula* Kostrenčić je napao historičare koji često znadu iščitati iz izvora i ono čega u njima nema i onda to nešto proglasiti tvrdom naučnom i povijesnom činjenicom i historijskom dogmom (O radnji Prof. dr. Mahe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam, Predavanja održana u Jug. Akad. Zagreb 1953, str. 10). Medjutim, autor je takvim prigovorima po-

izdvoje »čuda« svetačke legende otkrivaju vrlo često historijsku jezgru. Ta kakva bi smisla i imalo izmisliti stvarnu historijsku podlogu? Uostalom, terminologija koju Miracula upotrebljavaju za opis normanske navale na Rab jasno dokazuje da se Kostica služi »starim historijama«. Naime, protivno mletačkim in dalmatinskim izvorima Miracula nazivaju Normane »quedam ingens Uaragorum gens«,²⁶ dakle Varjazi. Zato je već Rački kazao da se ta vijest o opsadi Raba odnosi na južnoitalske Normane.²⁷ Normanska je opsada trajala od 14. travnja do 9. svibnja 1074 godine.²⁸ Tada se dogodilo »čudo« i sv. Kristofor je spasio grad od neprijatelja. Dan pobjede se slavio još u doba sastavljanja Miracula, dakle do XIV. st. Međutim, u tom je podatku važan za nas neprijateljski odnos između Raba i Normana koji potpuno odskaje od tadašnje dalmatinske politike prema Normanima. Naime, iz obećanja što su ga priori i biskupi Splita, Trogira, Zadra i hrvatskoga Biograda dali početkom 1075 god. duždu Silviju »ut ab hac die in antea (num)quam nullus nostrorum civium audeat adducere Nortmannos aut extraneos in Dalmatiam aut per se ipsum uel quouis ingenio«²⁹ nije teško razabrati da su svi *dalmatinski gradovi do Raba* (riječ je dakako o Donjoj Dalmaciji) pozvali Normane. Dakle, dalmatinski gradovi sjevernije od Raba ne samo da ih nisu pozvali već su im se, bar prvi od njih tj. Rab, opri. Normani su počeli osvajati Rab, ali su vjerojatno bili odbijeni. Tada su se povukli i kao što je poznato za par mjeseci je Amiko zarobio hrvatskog kralja (u studenom 1074).³⁰

Iako bi nam za razjašnjenje normanske navale na Dalmaciju trebalo više podataka, ipak i sačuvani svjedoče o podjeli Dalmacije na dva

kazao samo to koliko ga je sprečavala neobjektivnost prema Baradi, jer Barada ne samo da je na tom mjestu govorio o »Krajinu«, već je sasvim tačno i ispravno protumačio podatke Miracula. Prema tome, nije tačno da je »u tekst te hagiografije prof. Barada uinterpretirao sve ono što mu je trebalo da iz ničega stvori potrebnu mu Krajinu...« (n. dj., str. 40). Ako je već Kostrenčić mislio da može zabaciti Miracula kao historijski izvor onda je mogao u javnosti priznati bar zašto to čini i zbog čega su Miracula nepouzdan izvor. Inače se mora doći do zaključka da je to učinio upravo zato što je Barada upotrijebio Miracula kao dokaz za postojanje Krajine. Uostalom, Kostrenčićovo potpuno negiranje Krajine s BP najbolje pokazuje da se autor nije potrudio niti toliko da prouči osnovnu literaturu, a da ne govorimo o izvorima koje uopće ne poznaje. Stoga je njegov pokušaj sam lični napad na Baradu i kao takav nauci nepotreban.

²⁶ Documenta, str. 457.

²⁷ N. dj., str. 456.

²⁸ M. Barada je dokazao da je normanska navala na Rab bila 1074, a ne 1075 g. Vidi Prilozi kronologiji hrvatske povijesti, Rad JAZU 311, 1957, str. 195—6.

²⁹ Priručnik izvori, str. 265.

³⁰ »In anno septuagesimo quinto ab incarnatione domini nostri Jesu Christi, mense novembri; ea tempestate, qua comes Amicus regem Croacie cepit« (Priručnik, str. 263). Šišić je protivno Baradi datirao normansku navalu i Amikov pohod odnosno zarobljenje hrvatskoga kralja 1075 godinom i na takav je način mogao, bar što se tiče datuma, i dalje zadržati svoju teoriju o Slaveni kao hrvatskome vladaru. Jer tada se pismo Grgura VII iz 25. I. 1075 moglo odnositi na »heretičku« Hrvatsku. Dakle, uredjenjem kronologije otpala je i teza o Slaveni.

tabora: jedan čine kvarnerski otoci uključivši i Rab koji ne pozivaju Normane ili im se suprotstavljaju, a drugi ostali gradovi prema jugu koji ih zovu kao prijatelje. Tako dugo dok ne bude poznata pozadina i uspjeh normanske misije nećemo moći utvrditi zašto se kvarnerski otoci nisu priključili kopnenim gradovima Dalmacije. Ali, ako uzmemo u obzir da je prije normanske navale na Rab došlo do »vraćanja« dalmatinske marke Zvonimiru, onda bismo jedinstveni stav gradova u Kvarneru mogli pripisivati zajedničkom političkom okviru u kojem su se ti gradovi našli. S izuzetkom Raba, Rab se naime opire normanskoj vlasti očito stoga što ne želi ni jednu tuđu vlast nad gradom. U prilog bi potonje pretpostavke mogla govoriti činjenica da u doba normanske navale Miracula ne daju nikakav pozitivan dokaz o vlasti hrvatskoga vladara nad otokom. Štaviše, opis »čuda« što ih je isti svetac nedugo zatim učinio takodjer se slaže s tom pretpostavkom.

Naime, za biskupovanja Pavla, trećega nasljednika Domane »kad cjelokupna Dalmacija nije bila ni pod čijim jarmom«³¹ pokušala je ugarska vojska pod banom Ugrom osvojiti otok. Navala je opet bila odbijena zaslugom gradskog zaštitnika i Rabljani su sačuvali slobodu.

Medjutim, druga ugarska opsada grada vodi se u izmijenjenim prilikama. Rab je tada *pod mletačkom vlašću* (Veneticorum tunc temporis predicta civitas regetur dominio), a opsadu vodi knez (comes) ugarskoga kralja Sergije. Miracula izričito tvrde da »suo denique imperio caeterae tunc temporis subditae fuerant insulae ac magna Sclavorum pars huius comitis praeceptis obediebat«. O kojim je otocima riječ saznajemo iz popisa zarobljenika poslije neuspjele opsade. Naime, čuvši »homines vicinarum civitatum tam scilicet Veglenses, quorum maxima pars erat Arbi incarcerata, nam de Vegla exierat exercitus predictus, quam Absarenses, Chersini et etiam Senienses« za sudbinu svojih ljudi poslaše poslanike Rabljanima da oslobode zarobljenike.³²

Dakle, obje su ugarske navale na Rab vrlo dragocjeni prema fragmentarni i posredni podaci za uspostavu slike političkih odnosa u Kvarneru u posljednjim decenijama XI. st. Rab je kao pogranični otok između kvarnerskih i srednjedalmatinskih komuna bio na udaru jednih i drugih. Kad nije htio priznati Normane, prijatelje svojih jugoistočnih susjeda napali su ga najprije oni. Jedva što se obranio nije mogao izbjeći ugarsku navalu bana Ugra koja je dođuše takodjer odbijena, ali je izazvala mletačku intervenciju (1097 g.). Rab je sada u još težem položaju, jer je odasvud okružen, osobito poslije 1105 g., teritorijem ugarskog kralja. No, Arpadović je za borbu s Venecijom bio preslab i on ne samo da ne uspijeva preoteti Rab već gubi vlast i nad Kvarnerom.

Prema tome, Barada je imao pravo kad se pozivao na Miracula kao na svjedočanstvo o postojanju jedne političke jedinice pod vlašću

³¹ »et Dalmatorum tota simul provincia nulli jugo tunc esset subdita«. Priručnik, str. 623.

³² N. dj., str. 629.

hrvatsko-ugarskoga kralja početkom XII. st.³⁵ Budući da nema dokaza da je poslije smrti Zvonimira *nestulo plasti hrvatskoga kralja na Krku i Osoru* to je odbacivanje podataka Miracula o Sergiju kao knezu ugarskoga kralja na području jednoga dijela nekadašnje dalmatinske marke neopravdano. Staviše, Miracula nam pomažu upotpuniti političke granice dalmatinske marke, jer ubrajaju među Sergijeve podložne čete i *Senjane*. Prema tome, dalmatinska se marka početkom XII. st. protezala i nad Hrvatskim Primorjem. Sumnju u to da je to područje pripojeno kvarnerskom dijelu Marke za Ulrika I ili Zvonimira razbija.

4. Edrizijev opis obale Istre i Hrvatskoga Primorja³⁴

Sicilskom je kralju Rogeru II pomagao g. 1161 pri opisu zemaljske kugle što ju je dao izraditi u srebru njegov dostojanstvenik Edrizi. kojemu tako zahvaljujemo izvanredne podatke i o našoj obali. Edrizi govori na više mjesta o Hrvatskoj i Dalmaciji, ali je za njega karakteristično *poistovjećivanje Hrvatske s Dalmacijom*. Međutim, dotična će mjesta u njegovu djelu pokazati da njegova identifikacija nije plod promijenjenih prilika na hrvatskom prijestolju početkom XII. st. Drugim riječima, spajanje Hrvatske i Dalmacije u Edrizijevu djelu nije nastalo zato što su Arpadovići držali obje zemlje pod jednom krunom od početka XII. st.

Pošto je naveo udaljenost između Labina, Plomina i Lovrana Edrizi dodaje da je taj grad »posljednji akvilejski posjed na moru« (L'ultima città marittima del paese di Aquileja). Zatim nastavlja: »Na akvilejske se zemlje nastavljaju *hrvatske zemlje koje se nazivaju i Dalmacija*« (Alle tere di Aquileja . . . seguono quelle della *ĝ.rvâsiah, chiamate dalmâsiah*, delle quali terremo parola a loro luogo nel compartimento che segue . . .).³⁵

U nastavku teksta opisuje pojedina naselja što se pružaju uz obalu od Lovrana dalje. Dakle, poslije Lovrana slijedi Bakar koji je udaljen deset milja. Kod Bakra počinju »*hrvatske zemlje koje su uzele ime Dalmacije i protežu se duž mora*« (Buccari città bella e popolata vien la prima *tra le terre di ĝ.rvâsiah che prendono il nome di dalmâsiah e /stendonsi/ lungo il mare*).³⁶

Nabrojivši redom dalmatinske i hrvatske gradove na obali sve do Dubrovnika zaustavlja se na potonjem istakavši da su Dubrovčani Dalmatinci, ali da je njihov grad »*poslednji hrvatski grad*« (Questa è l'ultima città della Croazia).³⁷

Edrizi prelazi zatim na opis kvarnerskih otoka: Osora, Cresa, Raba i Paga i završava ovako: Tutte queste isole della quali abbiám discorso sono popolate e *fanno parte della Croazia*.³⁸

³⁵ Hrvatski vlasteoski feudalizam, str. 14.

³⁴ Lj. Hauptmann, n. dj., str. 383. Tekst Edrizija vidi S. Ljubić. L'Italia descritta nel libro del re Ruggero compilato da Edrisi. Testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari e C. Schiaparelli, Roma 1883, Rad JAZU 85, 1887, str. 234—6.

³⁵ N. dj., str. 234.

³⁶ N. dj., str. 236.

³⁷ N. dj., str. 238.

³⁸ N. dj., str. 39.

Nema sumnje da se Edrizi prvi sreo s identifikacijom *Hrvatska* = *Dalmacija* u Kvarneru i u Hrvatskom Primorju. Odatle je *svojevoljno prenio pojam Hrvatske i na čitavu bizantsku Dalmaciju*. Stoga je i tvrdio da je Dubrovnik posljednji hrvatski grad. Nije teško razabrati da je identifikacija Hrvatska = Dalmacija bilo na kvarnerskim otocima ili u Hrvatskom Primorju mogla imati stvarnu historijsku podlogu u doba Ulrika I i Zvonimira. *Jer prije 1063 g. nisu kvarnerski otoci u Hrvatskoj niti je Hrvatsko Primorje u Dalmaciji*. Ako k tome dodamo još titulu dachauskih vojvoda onda više nego jasno dva istovremena, ali međusobno neodvisna izvora iz sredine XII. st. pokazuju kako pojedini dijelovi nekad jedinstvene dalmatinske marke nose gotovo sto godina nakon njena raspada njeno ime. No, kako je marka bila sastavljena iz dva politički različita teritorija (hrvatskoga i dalmatinskoga) to su se oba imena zadržala i u pojedinim dijelovima nestale marke. Zato Edrizi neprestano koleba između naziva Hrvatska i Dalmacija, a dachauski se vojvode nazivaju jednako i hrvatsko-dalmatinskim vojvodama.

5. Toma arhidjakon splitski

O nekadašnjem političkom jedinstvu zemalja koje su činile dalmatinsku marku svjedoči i arhidjakon Toma. Pošto je opisao biskupije Donje Dalmacije — i to krčku, osorsku i rapsku kao i nastajanje senjske — Toma nastavlja ovako: »Naime, svi su spomenuti gradovi pripadali hrvatskom kraljevstvu« (Omnes enim civitates predictae ad regnum Croatiae pertinebant).³⁹

6. Proturreformni pokret u Dalmaciji

Dosadašnja je hrvatska historiografija odbacivala pod utjecajem Barade vrlo živ opis proturreformnoga pokreta što ga daje splitski arhidjakon Toma u svome djelu *Historia Salonitana*. Medjutim, ponovna analiza izvora kao i kritički osvrt na Baradinu teoriju o hrvatskom biskupu uvjerio nas je da je Tomina priča o »lažnom biskupu Cededic« tačna.⁴⁰ Prema tome, riječ o snažnom proturreformnom pokretu u jednom dijelu Dalmacije i to poslije splitskoga crkvenoga sabora 1060 g. Pokretom su zahvaćeni prije svega kvarnerski otoci, jer je »gotski« biskup odmah po posvećenju u Rimu istjerao krčkog biskupa i zauzeo njegovu stolicu. Kako je u to vrijeme i osorski biskup Lovro prešao na nadbiskupsku stolicu nije neopravdana pretpostavka da je nije svojevoljno napustio. Na takav zaključak upućuje i prokletstvo kojim splitski sabor

³⁹ Poznati odlomak na koji se poziva i prof. Barada u Tominu XV. pogl. glasi: »Inferior vero Dalmatia habuit episcopatus suos more antiquo sue metropoli salonitane ecclesie subditos: videlicet ab apsarensi episcopatu usque ad traguriensem. Vegliensis, apsarensis et arbensis episcopatus habuerunt parochias suas in insulis suis; sed vegliensis optinebat maiorem partem parochiarum, quas nunc habet segniensis ecclesia, que non erat tunc episcopalis sedes« (F. Rački, *Thomas archidiaconus*, str. 44).

⁴⁰ To sam nastojala pokazati u raspravi »Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X i XI stoljeću« Slovo, 15—16, 1965, 225—287.

1060 g. prijeti priorima i laicima koji bi se usudili istjerati biskupe s njihovih stolica.⁴¹ Toma je doduše nastojao prikazati Cededu kao herezika, ali je u krajujoj liniji morao priznati da je krčki biskup poslije posvete nesmetano vršio biskupsku čast. Svećenik Vulfo — po Tomi začetnik raskola — dolazi s područja akvilejske patrijaršije i vodi Cededu svome »gospodar«. Potonji je bez sumnje protivnik Aleksandra II, tj. Honorije II koji se uspješno opirao, potpomognut dakako carskom zaštitom, reformnome papi sve do 1071 g. Krčki je biskup kako se po svemu čini prešao s kvarnerskim biskupima (možda i rapskim) u tabor protupape i pružao uspješan otpor preostalim biskupima Donje Dalmacije. Oni su dali oduška svojim osjećajima na splitskom saboru kad su, medju ostalim, odlučili stati na put slavenskom liturgijskom jeziku.⁴² Aleksandar II je doduše ublažio njihov bijes uvjetovavši zaredjivanje glagoljaša učenjem latinskoga jezika,⁴³ ali su njegovi obziri bili suvišni. Protupapa je prigrlio i zaštićivao glagoljaške svećenike i njihova biskupa. Stoga se slavenski liturgijski jezik širi na području kvarnerskih biskupija.

Medjutim, činjenica da je glagoljica postala kulturnom baštinom ne samo susjedne istarske obale (i to prije svega u nekadašnjem dijelu hrvatske države) već i u Hrvatskom Primorju (glagoljica je odobrena 1248 g. za područje *senjske biskupije*) daje nam pravo da na njeno proširenje gledamo u svijetlu političkih zbivanja druge polovice XI. st. Drugim riječima, nameće nam se gotovo sam od sebe zaključak da je *područje glagoljice u XI. st. istovjetno s teritorijalnim opsegom dalmatinske marke.*

7. Crkvena jurisdikcija na području dalmatinske marke

Dosad se obično smatralo da je puljski biskup imao jurisdikciju i vlast nad područjem od Labina do Rijeke, dakle nad izgubljenim dijelom hrvatske države. Ali, Hauptmann je pokazao da su devinski grofovi bili vazali akvilejske crkve, pa se stoga postavlja pitanje početka njene vlasti na Kvarneru. U XII. st. patrijarsi drže kao što smo vidjeli još posjede do Lovrana. Sjevernije područje, tj. ono do Kastva i Rijeke je sredinom XII. st. doduše takodjer u rukama dachauskih vojvoda, ali su ga oni dobili od akvilejske crkve, a ona od Ulrikova sina Ulrika II 1102 g.⁴⁴ Tako se može dokazati da je čitavo područje istočne istarske

⁴¹ »Si quis deinceps priorum aut cuiuscumque dignitatis vel cuiuscumque ordinis laicorum episcopum comprehenderit, percusserit aut aliqua vi a propria sede expulerit, nisi forte iudicatum canonicè: auctores et cooperatores tanti sceleris anathematizentur et bona eorum ecclesie ipsius iure perpetuo tradantur.« Priručnik, str. 237.

⁴² »Inter que siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua sclaonica presumeret diuina misteria celebrare nisi tantum in latina et greca, nec aliquis eiusdem lingue promouetur ad sacros (ordines).« F. Rački, Thomas archidiaconus, str. 49.

⁴³ »Selavos, nisi latinis litteras didicerint ad sacros ordines promoveri... sub excommunicationis vinculo omnimodo prohibemus.« Priručnik, str. 237.

⁴⁴ I. J. Hauptmann, n. dj. str. 382 u d.

obale koje je sve do sredine XI. st. pripadalo hrvatskoj državi došlo postepeno u ruke akvilejskih patrijarha pošto je pred tim bilo porodični posjed Ulrikovih nasljednika.

Teže je svakako riješiti pitanje kako se u vezi s političkim promjenama mijenjala crkvena jurisdikcija na preostalom području marke. Osorska i krčka biskupija su bez sumnje unutar marke. Ali, treba je riješiti pitanje na kojem su se teritoriju prostirale njihove dijeceze. Prema podacima Edrizija zemlja je akvilejskoga patrijarha svršavala kod Bakra. Dakle, prema izravnom svjedočanstvu iz XII. st. područje se Vinodola ne ubraja u teritorij akvilejske crkve. Čiji bi, prema tome, mogao biti?

Kad se 928 g. rješavalo pitanje prostranstva dalmatinskih biskupija onda je biskupima bilo izričito zabranjeno da prelaze granice koje su im bile određene od starine. To se ticalo zadarske, rapske, krčke i osorske biskupije.⁴⁵ Takva je odredba izdana zato što je teritorij Hrvatske bio osiguran metropolitni, pa je dalmatinske biskupe valjalo spriječiti da mu ne otimaju područje. U to vrijeme dakle krčki biskup kao biskup dalmatinske teme, ne može i ne smije prisvajati župe na susjednom hrvatskom kopnu. No, to što nije mogao učiniti 928 g. mogao je učiniti sredinom XI. st. kad mu nije više smetao splitski nadbiskup. Da je to doista i učinio svjedoči Toma. On, naime, izričito naglašava da je krčka biskupija držala veći dio onih župa koje u njegovo vrijeme pripadaju senjskoj biskupiji, jer potonja tada još nije bila biskupija.⁴⁶ Prema tome, sve upućuje na to da je krčki biskup u doba reformnoga pokreta proširio svoje crkveno područje na susjedno hrvatsko kopno. On je do 1154 g. sufragana Splita, a otad zadarskoga nadbiskupa. Kako je senjska biskupija nastala tek sredinom XII. st. čini se da je krčki biskup držao župe na susjednom hrvatskom kopnu oko sto godina. Kako Toma tvrdi da je senjski biskup bio nasljednik krčkoga biskupa »u većem dijelu župa«, to nam nije dopušteno poistovjetiti senjsku biskupiju s nekadašnjim područjem krčke na teritoriju hrvatske države. Kad su se 1185 g. učvršćivale granice sufragana splitskoga nadbiskupa onda su senjskom biskupu određene četiri župe: Senj, Vinodol, Gacka i Buže.⁴⁷ Zato vjerojatno ne ćemo pogriješiti ako ustvrdimo da je krčki biskup držao do sredine XII. st. bar dvije od četiri spomenute župe, tj. vinodolsku i senjsku. Manje je vjerojatno, iako nije isključeno da su Gacka i Buže priznavale takodjer krčkoga biskupa.

⁴⁵ Similiter unaquaeque ecclesia vel ciuitas, quae pontificali munere constituta consistit, simul sedem retineat, tum (ne) praefinitis terminis diocesis suae a patribus institutis regulariter abutatur: tam iadertina ecclesia, quam ceterae ecclesiae Dalmatarum, arbensis, ueclensis, absarenensis, quae sunt in occidentali parte positae . . . « Documenta, str. 193. O dijecezanskim se granicama govorilo i na saboru 925 g. kad je čl. III određeno da svaki biskup ima zadržati granice svoje biskupije. N. dj., str. 191.

⁴⁶ Vixti bilj. 39.

⁴⁷ »Signiensis episcopus habeat sedem suam in Signa et habeat has parochias: Signia, Vallem vineariam, Gezeam et Busan.« T. Smičiklas, Codex diplomaticus CDS II, str. 193.

U prilog bi našoj pretpostavci mogla govoriti činjenica da je senjski biskup Filip molio 1248 g. papu Inocencija IV odobrenje glagoljice, »običaja u zemlji — kako kaže papa — u kojoj si biskup«. ⁴⁸ Inače bismo teško našli u povijesti senjske biskupije vrijeme kad je ona prihvatila slavensku liturgiju. Zato je senjski biskup bio vjerojatno nasljednik glagoljaške tradicije krčkoga biskupa bar na jednom dijelu svoje biskupije.

Tominu tvrduju o prostiranju krčke biskupije u XI. i XII. st. na kopnu potvrđuje posredno još jedna činjenica. Naime, akvilejski se patrijarh bori u XIII. st. za područje tobožnjega trsatskoga biskupa. Tada nastaje i falsifikat načinjen na ime Karla Velikoga i datiran 803. godinom. Karlo je tobože zbog vrlo teškoga položaja patrijarha Paulina odredio da mu se podvrgnu šest novih sufragana, među kojima se nalazio i »episcopus arsaticensis«. ⁴⁹ Da se jurisdikcija Akvileje zaista protezala dalje od Rijeke ne bi bilo potrebno izmišljati trsatskoga biskupa.

III.

Mislim, prema tome, da se ipak svi fragmentarni podaci mogu složiti u skladnu cjelinu koja najzad daje obrise nove političke jedinice nastale u sedmom deceniju XI. st. Nepovjerenje koje je historiografija pokazivala prema BK nije trebalo ići tako daleko da se vijest o marci dalmatinskoj potpuno zabacivala. Možda je autor zaista pogriješio kad je Zvonimiru dao naslov rex. Nije također potpuno ispravno tvrdio da su Arpadovići čitavu Ulrikovu marku vratili Zvonimiru. Najzad, i tvrdnja o »vraćanju« marke mogla se odnositi samo na istarski i primorski dio marke, a ne i na bizantsko otočje. Ali, upravo takve tvrdnje nepoznatoga pisca odaju shvaćanja XI. st. kad je u jeku borbe oko investiture pravo jačega nadomještalo pomanjkanje stvarnoga prava. Piscu je vijesti svakako bio bliži kraljevski rođak Zvonimir od drugoga kraljevskoga rođaka, tada vjerojatno već pokojnoga markgrofa Ulrika, iako su obojica imala za žene kćerke Bele I.

Iako je dalmatinska marka u opsegu koji joj je dao Ulrik bila vrlo kratkotrajna vijeka ona je imala vrlo važnu ulogu za politički i kulturni život Hrvata u XI. st. Kao protureformistički tabor omogućila je Hrvatima na svom području da slavenski liturgijski jezik i glagoljicu učine svojom trajnom kulturnom baštinom, a Zvonimiru je pomogla da se lakše popne na prijestolje Trpimirovića.

⁴⁸ »Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Ieronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde cum illis efficiaribus conformis et in terra consuetudinem, in qua consistis episcopus, imiteris, celebrandi divina officia secundum dictam litteram a nobis suppliciter licentiam postulasti.« T. Smičiklas, CD IV, str. 343.

⁴⁹ E. Klebel, Über die Städte Istriens. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge u. Forschungen B. IV, 1955—1956, str. 59.

Milko Kos

DONESKI K HISTORIČNI TOPOGRAFIJI KRANJSKE V SREDNJEM VEKU

Ob delu za Historičnotopografski leksikon Slovenije v srednjem veku se pojavljajo mnoga vprašanja, ki jih je treba rešiti. Zbral sem nekatere primere, ki se nanašajo na ozemlje nekdanje Kranjske. Objavljam jih v počastitev jubilaranta, ki je v svoji temeljni razpravi *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (1929) dal marsikateri dragoceni podatek za topografijo meščanskih naselij na kranjskih tleh.

Gračeno. — V oporoki koroškega vojvode Filipa z dne 19. julija 1279 se navajata Sycherberch in Gretschiu, s pripombo »ne vemo če to spada k cesarstvu ali ne« (utrum hoc ad imperium pertineat an non nescimus).¹ Prvi imenovani krajev je Zumberk, drugi se v virih 14. in 15. stoletja še večkrat imenuje (Grachan, Gratschach, Gratschan, Gratschen, Gratsche, Gratse, Greczhin in podobno). Nekatero podatke zanj je zbral L. Hauptmann,² nekatere za topografijo kraja pomembne dodajam. Stolp oziroma grad Gračeno se še nekolikokrat navaja (haus die veste ze Gratsche 1323, veast vnd herschaft Gratschach 1451, turn zu Gratschach, Gradsehach;³ 1436 tudi fevdstvo »von Gratschan«).⁴ Okraj Gračeno (districtus Grachan), tako so trdili v Zagrebu, je spadal pod zagrebško škofijo, z njim seveda tudi cerkev »de Grachan« (1359 nov. 9).⁵

R. Lopašić je bil mnenja, da je ta »districtus Grachan« fara Sv. Križ (danes Podbočje) ob Krki na Dolenjskem.⁶ Enako L. Hauptmann, s tem da bi bilo staviti grad »Gračani« v Stari grad pri Sv. Križu ob Krki.⁷

Ta lokalizacija ne drži. Gračeno je bil manjši grad ali stolp nad današnjo vasjo z značilnim imenom Podgračeno ob avtomobilski cesti na odseku med Čatežem pri Brežicah in Bregano. Po prijaznem sporočilu

¹ H. Wiessner, *Monumenta hist. ducatus Carinthiae* 5, 246.

² *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österr. Alpenländer*, I. Abt., 4. Teil (1929), 350, op. 4.

³ Listina 1323 maj 6, v Drž. arhivu na Dunaju. — Notranjeavstrijska fevdalna knjiga v Drž. arhivu na Dunaju, kod. W 724, fol. 261. — Chartular der Grafen von Cilli, kod. B 360, fol. 160a, 161, 161', v Drž. arhivu na Dunaju.

⁴ Fevdna knjiga grofov celjskih, kod. 963 fol. 89', v Državnem arhivu na Dunaju.

⁵ I. Tkalčič, *Monumenta hist. episcopatus Zagrabienensis* 2, 93. — T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* 10, 503, n. 353.

⁶ R. Lopašić, *Zumberak* (1881), 18 d.

⁷ L. Hauptmann, *Erläuterungen*, 350. — O postanku hrvatske granice prema Kranjskoj, *Šišićev zbornik* (1929), 97.

dr. Ivana Brlića iz Jesenic pri Mokricah, ki mi ga je posredoval prof. Stanko Škalar, upravnik Posavskega muzeja v Brežicah, so nad Podgračenim še vidne razvaline gradu, ki ga ljudstvo imenuje Čičov grad (pismo z dne 9. septembra 1964).

Cerkveni distrikt in cerkev »de Grachan« iz 14. stoletja se nanašata na faro v Čatežu pri Brežicah s cerkvenim patronom sv. Jurijem, leta 1323 S. Georgius.⁸ Brod pri gradu »Gratschach« in brodnikovo hišo omenjen l. 1473 je iskati torej na Savi, ne na Krki.⁹

Iz kostanjeviškega okoliša je izšla v drugi polovici 12. stoletja pod vodstvom rodu Spanheimov politična in kolonizacijska osvojitelj ozemlja onstran spodnje Krke in v Gorjance. Uspeh je premaknitev kranjskih meja na škodo Hrvatske od spodnje Krke v Žumberk.¹⁰ V drugi polovici 13. stoletja so še nekaj vedeli o nekdanji politični pripadnosti tega ozemlja pod Hrvatsko, zato v Filipovi oporoki iz leta 1279 dvom. ali spadata Žumberk in Gračeno pod »imperij« ali ne.

Tudi v cerkvenem oziru je pripadalo ozemlje onstran spodnje Krke sprva pod zagrebško škofijo oziroma njen kapitelj, s politično osvojitvijo s kranjske strani pa je prešlo pod oglejski patriarhat. Žumberk (Sicherberch) je 1296 v seznamu fara dolenske Marke, ta in pa Čatež (S. Georgius) pa 1323 v seznamu oglejskih fara.¹¹ Zagrebška škofija pa ni popustila oziroma pozabila na svojo posest, zato trdi zagrebški kapitelj celo še v 16. stoletju, da mu pripadajo desetine v fari Gračeno (Grathyan) — Čatež.¹²

Za Žumberk je še v zadnjih desetletjih Avstro-Ogrske šel spor komu pripada, avstrijski ali ogrsko-hrvatski državni polovici. Žumberk je prišel leta 1881 provizorično pod upravo bana Hrvatske in tam ostal, kajti avstrijska in ogrsko-hrvatska vlada se glede pripadnosti nista mogli zediniti.¹³ Danes je Žumberk v okviru meja republike Hrvatske, Gračeno pa republike Slovenije. Mejna rečica za ta okoliš je proti vzhodu Bregana, kakor že leta 1311, ko pravi popis posesti koroškega vojvode na Kranjskem, da pripada njemu »turn Gračeno v Marki vse do Bregane« (Gratse der turn auf der Mark uencz auf die Briganie).¹⁴

Koseze. — Na ozemlju nekdanje Kranjske je pet vasi z imenom Koseze. 1. Koseze jugovzh. od Vodice na Gorenjskem, 2. Koseze pri Ljubljani, 3. Koseze med Domžalami in Moravčami, danes imenovane glede na tiste pod 4 Spodnje, 4. Koseze Pri Pečeh vzh. od Moravč, danes imenovane Zgornje, 5. Koseze pri Hlirski Bistrici na Notranjskem.

⁸ G. Bianchi, Documenti per la storia del Friuli 1. 592.

⁹ 1473, apr. 27, Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark 9 (1893), 293.

¹⁰ I. Hauptmann, Erläuterungen, 406 in Šišičev zbornik. 98.

¹¹ G. Valle, Rationes decimarum Italiae nei secoli XIII e XIV (Studi e testi 96, 1941), 36 in zgoraj opomba 8.

¹² J. Barle v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko 11 (1901), 191.

¹³ I. Hauptmann, Erläuterungen, 480.

¹⁴ A. Dopsch v Mittheilungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung 22 (1901), 457, 461. — Dopsch misli pri Gratse na grad Gracarjev turn (ali Tolsti vrh), jugovzh. od Sentjerneja.

Ze znanim in objavljenim toponimičnim podatkom za te Koseze imenovane vasi dodajam iz starejše dobe še nekatere nove, zanje posebno značilne, prav tako pa tudi še nekatere v literaturi doslej nena-vedene podatke o kosezih in koseščinah na Kranjskem, nabrane ob delu za Historičnotopografski leksikon Slovenije v srednjem veku. Utegnili bi priti prav tistemu, ki bi napisal monografijo o kosezih na Kranjskem, ki jo naša historična literatura še pogreša.

Koseze jugovzh. od Vodice na Gorenjskem, imenovane 1265 »aput Edelingen«, se leta 1322 (nov. 21) navajajo kot Sledeling, leta 1337 (dec. 6) pa »dacz (cze) Edling«. ¹ — Koseze pri Ljubljani, v listinah iz 15. stoletja po ondodni cerkvi večkrat »Koseze pri Sv. Marjetici« (Edling bey sand Magreten, prvič 1414 jul. 8) se omenjajo tudi z domačim imenom, prvič po meni znanih virih ne leta 1526, kot sem to svoj čas navedel (Kasses), marveč že poprej: v urbarjih stolnega kapitlja v Ljubljani iz l. 1497 do 1500 (in Kasesich, Kasesich) in v registru cerkve Šentvid pri Ljubljani (S. Margaretha zu Kases). ²

Spodnje in Zgoranje Koseze niso mogoče naselje, ki so ga tako označevali glede na sosesčino, kot večkrat pri krajevnih imenih te vrste, saj sta kraja narazen okoli 10 km zračne črte. Za Spodnje Koseze mi je znana najstarejša označba iz l. 1341 (mar. 18) »cze Presteryach bei den Edlingen«, v vasi Preserje pri kosezih, to je vasi Koseze. ³ — Za Zgoranje Koseze mi je pa znana najstarejša omemba Edling iz l. 1414 (febr. 26), z domačim imenom pa leta 1445 (okt. 11) »zu Edling oder zu Chassesy . . . im (!) Marewtscher pharre«, Koseze v Moravški fari. ⁴

Za Koseze pri Ilirski Bistrici sem zbral podatke iz starejše dobe v svoji razpravi Postanek in razvoj Kranjske. ⁵ Dodal bi še Edelinch v oglejski listini iz l. 1398 (maj 25) in Edling iz sto let kasnejšega premškega urbarja. ⁶

Kraje, v katerih se omenjajo kosezi in koseščine na ozemlju nekdanje dežele Kranjske navajata J. Zontar in B. Grafenauer. ⁷ Tiste v fevdni knjigi celjskih grofov iz l. 1436, v deželnu knežji fevdni knjigi iz let 1457

¹ F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch . . . Krain, 2, 278. Sedaj tudi: H. Appelt - G. Pferschy, Urkundenbuch des H. Steiermark 4 (1960), 127. H. Wäessner, Monumenta hist. duc. Carinthiae 8, 186, št. 640. — Listina iz l. 1337 v Drž. arhivu na Dunaju, Regest v Archiv f. vaterländische Geschichte und Topographie 9 (1864), 114, toda brez navedbe Kosez.

² Geografski vestnik 23 (1931), 161. — Urbarji (fol. 96; str. 138, 158, 165) in Register (str. 222) v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

³ Listina v Drž. arhivu na Dunaju; tudi listini 1346, jan. 21 (zu den Edlingen des neuen lüben sint) in 1350, mar. 16, prav tam.

⁴ Obe listini v Drž. arhivu v Ljubljani. — Drugo navaja L. Hauptmann, Karantanska Hrvatska, Zbornik kralja Tomislava (1923), 298, objavlja pa jo B. Otorespec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, 7. zvezek, 79.

⁵ Glasnik Muzejskega društva 10 (1929), A. 39.

⁶ V. Joppi v Archeografo Triestino, nuova serie, 17 (1891), 315 d., št. 319. — Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Urbarji Slovenskega Primorja 2, 248.

⁷ J. Zontar, K zgodovini prevetbe koseščin v kupna zemljišča, Slovenski pravnik 54 (1940), 286—288. — B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 7, 1952, 330 d.; Hrvati u Karantamiji, Historijski zbornik 11/12 (1958-9), 216, z zemljevidom; Zgodovina slovenskega naroda 1 (1964), 356—360.

do 1460 in v radovljiškem urbarju iz l. 1579 ima zabeležene I. Hauptmann.⁸ Vasi v radovljiškem urbarju iz l. 1498, v katerih se omenjajo kosezi in koseščine navaja J. Mal, dodati pa bi bilo še Podhom (fol. 75), Studor (fol. 93, 111) in bohinjsko Srednjo vas (fol. 93, 111).⁹ Velik del dvajsetih v radovljiškem urbarju iz leta 1498 v Bohinju omenjenih kosezov se po njihovih imenih in priimekih ter po hišnih imenih dá lepo porazdeliti na kmetska posestva v Studorju in Srednji vasi, o čemer smemo pričakovati razpravo Fr. Ceklina.

Kaže se, da so v kasnejši dobi koseze na Gorenjskem imenovali tudi dinstmane. Dinstman pa je postal tudi priimek, Dežman.¹⁰ Enačili so jih z nižjimi ministeriali ali malimi vitezi; od teh prevzet naziv dinstman, človek, ki je dolžan opravljati določene službe. J. Mal opozarja iz radovljiškega urbarja iz l. 1498 na Lenarta Dinstmana iz Žirovnice, ki plačuje od svoje koseščine (edtlthumb) in na Miklava Dinstmana v Kovoru pri Trziču.¹¹ Dodati bi bilo, da ima po radovljiškem urbarju iz l. 1579 (v Državnem arhivu v Ljubljani) Lenart Diennstman v Žirovnici, ki je z ozirom na ime in priimek očitno naslednik tistega iz l. 1498, posest, ki se imenuje fevdna huba (lehenhueben) in da ima zanj fevdno pismo. Po istem urbarju (1579) ima v Brdih (in Egkhen) pri Radovljici Petter Diennstman koseščino (edlthumb), za katero ima fevdno pismo od grofov Ortenburških in Celjskih. Primer Lenarta Dinstmana s koseščino v Žirovnici v časovnem razmiku 80 let (1498, 1579), kaže, da je bila njegova koseščina dedna v istem rodu.

Po radovljiškem urbarju iz leta 1498 se omenja Lenart Dinstman v Žirovnici, starem naselju kosezov-edlingov, Miklav Dinstman pa ima hubo v Kovorju, naselju sredi med vasmi Križe, Popovo in Brezje, kjer se okoli l. 1400 omenjajo kosezi.¹²

Po radovljiškem urbarju iz leta 1579 je najti priimek Dinstman skoraj le v vaseh kjer se v prejšnjih časih omenjajo kosezi-edlingi: Žirovnica, Dobrava pri Kamni Gorici (v sosednji Lipnici 1457—1460 kosezi),¹³ Podhom in Gorje pri Bledu.

Nedaleč Dobrave pri Kamni Gorici je v vasi Češnjici po urbarju loškega gospostva iz l. 1501 plačeval neki dinstman (dinstmanus) o božiču eno mero ovsu in enega petelina. Njegova kmetija, ki jo je imetnik imel v fevdu od freisinškega škofa je 1569 označena kot koseški dvorec (Edlinger-Hoff). Najmanj v razdobju 1530—1586 je bil na tej kmetiji gospodar Ahac Dienstman. Dolžan je bil opravljati za koseze značilno službo s konjem, ki je prešla tudi na njegove naslednike na gruntu vse

⁸ Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, SAZU, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 10 (1954), 111, op. 20.

⁹ Radovljiški urbar 1498, v Drž. arhivu v Ljubljani. — J. Mal. Ist das Edlingerproblem wirklich unlösbar? Südost-Forschungen 22 (1963), 160.

¹⁰ K. Strekelj, Zur slawischen Lehnwörterkunde, Denkschriften dunajske akademije, Phil.-hist. Klasse, 50, 15.

¹¹ J. Mal, Südost-Forschungen 22 (1963), 149, 160.

¹² Wl. Milkowicz z Mitth. des Muscalvereines f. Krain 3 (1890), 44—48.

¹³ L. Hauptmann, Staroslovenska družba, 111, op. 20.

tja do 18. stoletja, ki pa niso bili več Dinstmani marveč imeli priimek Rožman.¹⁴

Po briksenškem urbarju iz leta 1602 v Državnem arhivu v Bozenu (fol. 225, 230) se imenujejo ljudje s priimkom Dinstman v dveh vaseh, v katerih se poprej navajajo kosezi: Višelnica (Maida Dienstmann) in Podhom pri Bledu (Primas Dienstman).

Ob dinstmanih bi navedel še adelmána (»plemenitega človeka«) leta 1458 v vasi Olševku severovzh. od Kranja, kjer se 1248 omenja nek libertinus, leta 1306 pa dva koseza (edlinga).¹⁵

Do sedaj znanim krajem, omenjenim v zgoraj navedenih razpravah, v katerih se na kranjskih tleh navajajo kosezi in koseščine dodajam še nekatere, oziroma spopolnujem že znane podatke.

Brda pri Radovljici, Češnjica vzh. od Kroke in *Kovor* pri Tržiču (gl. str. 142).

Skopačnik pri Želimljem. 1463, Hannsse edling von Skoposnik.¹⁶ Ta kosez je spadal v skupino izanskih kosezov, ki se omenjajo v Iški vasi in Brestu. V Brestu 1463 Gerne edling von Brest, ki pa je takrat že podložnik (man) kostanjeviškega samostana; ta je imel v Brestu posest od okoli l. 1330 dalje.¹⁷ V vicedomskem urbarju iz l. 1496 se navajajo »edlinger zw Ygdorff«. Na Igu je 1406 pečatnik neke listine Erhard der Pauer von Yeg, ki ga imam za koseza.¹⁹

V *Troščinah* severovzh. od Grosupljega plačujeta 1483 in 1485 turjaškemu gospodstvu dva koseza (edling), oba z imenom Hannse, vsak po en star ovs, enega kozlička in enega kopuna.²⁰

V *Hrastju* jugozah. od Šentjerneja na Dolenjskem se omenja 1436 koseščina (edlingtumb).²¹ Spada v skupino koseščin, ki se navajajo v bližnji Orehovici in Vrhpolju. »Plemenite in kliente« (nobiles et clientes) avstrijskega vojvode omenjene l. 1308 v Orehovici (Orchiniz) imam za koseze.²² L. 1433 je bilo v tej vasi deset kosezov (edlinger).²³

¹⁴ P. Blaznik, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4 (Urbarji freisinske škofije), 312. — P. Blaznik, Zemljiška gospodstva na besniškem ozemlju, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 2 (1953), 245—246, 271. — Urbarji (urad Poljšica) freisinskega loškega gospodstva od 1560 dalje v moji lasti.

¹⁵ F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch... Krain 2, 123. — Listina iz l. 1306 v Državnem arhivu na Dunaju. — Velesovski urbar iz l. 1458, fol. 35, v Državnem arhivu v Ljubljani.

¹⁶ Turjaški urbar, nekdanj v arhivu na gradu Turjaku.

¹⁷ K. Kovač v Carnioli 2 (1911), 53. — Kostanjeviški urbar iz dobe okoli 1340, fol. 10' (Vrezsen), v Državnem arhivu v Ljubljani.

¹⁸ V Državnem arhivu v Ljubljani, vicedomski akti, fasc. I 54a.

¹⁹ F. Komatar v Mittheilungen des Musealvereines f. Krain 20 (1907), 168.

²⁰ Urbarja, nekdanj v arhivu na gradu Turjaku.

²¹ Fevdna knjuga grofov celjskih, kod. 963, fol. 31, v Državnem arhivu na Dunaju.

²² T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae 8, 153.

²³ Mittheilungen des Musealvereines f. Krain 14 (1901), 58.

O kosezih okoli Zagorja je zbral nekatere podatke A. Dimitz.²⁴ Za starejšo dobo bi bilo dodati listino z dne 14. jul. 1433, ki omenja koseze, ki spadajo pod Gamberk (die edlinger... gen Gallenberg) in ki prebivajo v zagorski dolini (tal genant der Seger darinne die edlinger sitzent).²⁵

Podreča. — Tako se imenuje vas na Sorškem polju, rojstni kraj pesnika Simona Jenka. Ime je razložil Fran Ramovš. Izhaja od latinskega patriarca, ki ga je slovenščina prevzela kot podreka.¹ Beseda podreka za patriarha Slovincem in Hrvatom v starih časih ni bila neznana. V Istrskem razvodu, obsežni razmejitveni listini o goriški, oglejski in beneški zemlji v Istri, ki kaže glede nastanka v sedanji redakciji v drugo polovico 15. stoletja, se oglejski patriarh na mnogih mestih imenuje podreka.² V Beneški Sloveniji je razširjen rodbinski priimek Podreka. Peter Podreka (1822—1889) je bil eden beneško-slovenskih piscev.

Da je Podreča (vas) res »patriarhova vas« kažejo zapisi imena v listinah iz 14. in 15. stoletja, ki glase »Patriarchsdorf« in podobno. Najstarejši meni znani je iz leta 1334.³

Zakaj se ta vas na Sorškem polju imenuje patriarhova? Mislim, da je to antiteza k vasem na bližnjem ozemlju freisinškega škofa na Sorškem polju. Te so »škofje vasi«, z mestom Škofjo Loko na čelu, ki je s tem pridevkom po moji vednosti v 14. stoletju prvič zapisana kot »škofja« (1370, 1371).⁴ Podreča je vas na ozemlju, ki je pripadalo v srednjem veku v cerkvenem in nekaj časa tudi v svetovnem oziru pod oglejskega patriarha-podreko, na ozemlju Kranjske marke, podeljene leta 1077 prvič in leta 1093 drugič Ogleju.

Na vzhodni strani freisinškemu škofu pripadajočega ozemlja s središčem v Škofji Loki je »patriarhova vas« Podreča, na zahodno stran tega ozemlja je pa obsežno patriarhovo zemljiško gospostvo Tolminsko. Za tistega, ki je prebival na freisinško-škofjem ozemlju je bilo Tolminsko v srednjem veku partiarhat (patriarchatus, partiarchtum).⁵

Ni pa Podreča na Sorškem polju edina vas tega imena na Slovenskem. Pri Domžalah je vas Podrečeje, ki se 1437 imenuje Patriarchalis

²⁴ Die Edlinger in Sügor (Sagor), Mittheilungen d. histor. Vereines f. Krain 19 (1864), 15—17.

²⁵ Listina v Državnem arhivu na Dunaju.

¹ Fran Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika (1936), 41.

² M. Kos, Studija o Istarskom zavodu, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 240 (1931), 160, 201.

³ F. Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli (1883), 164.

⁴ Listine 1370 maj 19, 1370 maj 25 in 1371 maj 18 (Schofialocha, Scophialocha) v Kapiteljskem arhivu v Kopru.

⁵ P. Blaznik, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4 (Urbarji freisinške škofije), 153 (1291), 202 (1318), 275 (1396-7).

villa, 1464 pa Patriarchsdorff, po starem »na Podrecic.«⁶ Zakaj je ta vas »patriarhova« ne bi vedel reči.

V urbarju gornjegrajskega samostana iz leta 1426 je naveden med podložniki v uradu Tirovsek Primos am patriarchum, 1453 pa v neki listini kmetija nekega kmeta z imenom Patriarch. Po izdajatelju teh tekstov Ign. Orožnu je to kmet z imenom Podrečnik; po njegovem mnenju je bil to verjetno poprej patriarhov podložnik.⁷ Gornjegrajsko je prejela oglejska cerkev leta 1140.⁸

Oglejska cerkev je imela na kranjskih tleh obsežno zemljiško posest s središči okoli Cerknice, Loža in na Blokah. Vasi na Blokah leže l. 1379 v »patriaršiji« (in dem patriarchthumb ze Oblakh in der gegent).⁹ »Patriaršija« na Blokah s patriarhovimi vasmi, v sosesčini pa »menišija« severno od Cerknice, z vasmi, ki so jih imeli menihi samostana v Bistri.

Unec-Planina na Notranjskem. — Goriški grof Engelbert je leta 1217 oprostil podložnike stiškega samostana plačevanja carine v svojem trgu ob reki Uncu. Tako glaseč zapis ima stiški historiograf P. P. Pucelj (1669—1721) v svojem rokopisnem delu o Stični in ima ga tudi A. Steyerer (1673—1741) v svojem tudi rokopisnem delu *Collectanea manuscripta*.¹ Beležko o trgu ob reki Uncu so objavili F. Schumi, Fr. Kos in H. Wiesflecker.²

Danes nam je znan tekst zadevne listine v celoti; v prepisih J. Fontaninija v Državnem arhivu v Benetkah »iz stiškega arhiva«.³ Ta kaže, da je Pucelj netočno posnel vsebino listine; o kakih podložnikih Stične, ki naj bi bili oproščeni plačevanja carine ni govora. Trg ob reki Uncu spada med najstarejše na ozemlju Kranjske omenjene trge. Omenja se zopet l. 1300 (junij 20), ko je neka listina datirana »v Uncu trgu« (Mounc in foro).⁴

Poleg trga pa se navajata še grad Unec in vas Unec. Grad Unec se omenja 129 kot »castrum Mov^entz«, kastelan (burkgraf) »ze Movncz« pa 1307.⁵

⁶ Listina 1437 apr. 18, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. — A. Koblar v *Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko* 6 (1896), 136.

⁷ Ignaz Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg* (1876), 189, 228.

⁸ *Gradivo za zgodovino Slovencev* 4, št. 157.

⁹ *Mitteilungen des Musealvereines f. Krain* 19 (1906), 116.

¹ *Idiographia sive rerum memorabilium monasterij Sitticensis descriptio* (končano 1720), v Državnem arhivu v Ljubljani, str. 20. — *Collectanea manuscripta*, zv. 12, str. 273, rokopis 115/2, v Državnem arhivu na Dunaju.

² *Urkunden- und Regestenbuch des H. Krain* 2, 24. — *Gradivo za zgodovino Slovencev* 5, 277. — *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten*, 1 (1949), 103, št. 379.

³ *Archivio di Stato, Secreta Archivi propri G. Fontanini* (starejša označba: *Miscellanea Fontanini*, II, 331, sign. 647).

⁴ *Schumiyeu Archiv für Heimatkunde* 2, 245.

⁵ 1295 maj 13, listina v Državnem arhivu na Dunaju. — 1307 avgust 22 (*Fontes rerum Austriacarum*, II. Abt., 55, 40).

Vas Unec: 1307 Mavntz, 1333 Mauncz poleg Nove vasi, vasi »Smogor« in Ivanjega sela med vasmi, ki leže v okolišu Planine; 1359 dorff ze Mauncz.⁶

Kaže se, da je imela označba Unec pokrajinski pomen v okolišu izvira reke Unca. Z njo so označevali reko, vas, grad in trg. Vas tudi, čeprav je od nje do reke več kot dva kilometra. Reka in vas sta označbo Unec obdržali, ne pa grad in trg.

Grad, ki je še 1295 in 1307 Unec, ima poslej označbo, ki glasi v slovenščini in je danes tudi uradna Hošperk, nemško Haasberg.⁷ Ta grad je bil že v Valvasorjevih časih v razvalinah, leži na 703 m visokem hribu, danes Stari grad imenovanem.⁸ Najstarejša meni znana označba za Haasberg-Hošperk je iz l. 1333: gradišče in gora, ki se imenuje Hazperch (purchstal vnd den perg der da haizzet der Hazperch).⁹ Naletimo pa tudi na označbo grad v Planini (vest dacz der Alben, 1398).¹⁰

Pa tudi trg ob reki Uncu ni več Unec kot l. 1300, marveč Planina. To je današnja Gorenja Planina, kjer je bila carinska postaja, ki se po moji vednosti omenja prvič 1374 (maut wegen zu der Alben) in trg (1449 apr. 3, zu der Alben in dem markcht).¹¹

Trg Planino pa razlikujejo srednjeveške listine od vasi Planine, danes Spodnja Planina, kjer je cerkev sv. Marjete. Sand Margreten pey der Albn, 1361; ze der Alben in dem dorff sand Margrethen, 1368; dorf ze Sand Margarethen, 1398; dorff zu der Alben v razliko od zu der Alben in dem markcht, 1449.¹²

1217

Goriški grof Engelbert osvobodi v svojem trgu ob reki Uncu na prošnjo stiškega opata Pernolda njegov samostan carine od samostanskega blaga, v katerokoli shrambo bi se peljalo.

Noverint tam praesentium aetas quam futurorum posteritas, quod ego comes Engelbertus de Gorizia, ad petitionem venerabilis abbatis Pernoldi de Sittich, praefato contuli monasterio, quod nullum perpetualiter in foro meo, quod situm est apud fluvium qui dicitur Unze, de bonis suis, quae ad cellaria, ubicunque sint posita, portantur, persolvant telonium. Et ne factum illud per posteros meos irritetur idem factum per impressionem sigilli mei corroboraui.

⁶ 1307 avg. 22, kot pri opombi 5. — 1333 julij 31, dörfer... die gelegen sint ozu der Alben in der gegende (listina v Državnem arhivu na Dunaju). — 1359, jul. 27, listina v Državnem arhivu na Dunaju.

⁷ Oblika Hošperk v listini italijanske provenience iz l. 1386: Hoserperch (V. Joppi v *Archeografo Triestino, nuova serie*, 17, 299, n. 305).

⁸ O tem gradu z upodobitvijo razvalin Valvasor, *Ehre*, 11. knjiga 267.

⁹ 1333 julij 31, listina v Državnem arhivu na Dunaju.

¹⁰ Urbarji Slovenskega Primorja 3, 131, 132.

¹¹ 1374 (Oesterreichische Akten, Görz, fasc. 24, Abt. 7, v Državnem arhivu na Dunaju). — 1449 (B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, 11/95, listina v Državnem arhivu na Dunaju).

¹² 1361 mar. 23, kod W 594, fol. 62' Registraturbuch der Grafen von Görz, v Državnem arhivu na Dunaju. — 1368 junij 17 (Mitteilungen des Musealvereines f. Krain 19, 54). — 1398 (M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja 3, 132). — 1449, kot pri opombi 11.

Et hoc sub testimonio fratris mei illustris comitis Meinhardi, Hainrici de Prem et fratris sui Hugonis de Tewino, domini Werenhardi castellani, domini Rupatonis, pincernae, domini Adeholdi de Hopfenbach et aliorum multorum. Facta sunt haec anno dominicae incarnationis M. C. C. XVII.

Med pričami listine o trgu ob reki Unca iz l. 1217 se omenjata tudi Henrik iz Prema in njegov brat Hugon iz Devina, kar potrjuje sorodstvo in povezavo rodbin Devin-Momjan-Prem. Henrik iz Prema je 1234 ujec Odalskalka iz Momjana-Devina.¹⁹ Druge priče, razen kastelana Werenharda, so znane tudi iz drugih listin tistega časa (prim. Gradivo za zgodovino Slovencev 5, imenik oseb).

¹⁹ Gradivo za zgodovino Slovencev 5, 617. — M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja 3, 50.

BEITRÄGE ZUR HISTORISCHEN TOPOGRAPHIE VON KRAIN IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Im Beitrage werden bisher unbekante Angaben über Gračeno, Edlingersiedlungen, Podreča und Unec-Planina (mit der Urkunde aus d. J. 1217) veröffentlicht.

Samo Pahor
RIT(T)ERSHUEBE

Urbar za Prem iz leta 1498¹ pozna posebno, drugod neznano institucijo, ki jo označuje z izrazom *Rit(t)ershuebe*. Javnosti je to institucijo prvi odkril J. Kelemina, ki pa je stvar le mimogrede omenil v prilogah k svojim Staroslovenskim pravdam. V nadvse skopem komentarju pravi, da »posle, ki jih imajo vršiti kmečki vitezi, opravljajo drugod kosezi.«² Obširneje obravnava viteške kmetije izdajatelj urbarja M. Kos, ki povzema osnovno misel Kelemine in zato trdi, da gre pri teh kmetijah »za posestva, ki so bila od starine last kosezov.«³ To razlago je brez pridržkov sprejel tudi B. Grafenauer.⁴

Značilnosti viteških kmetij so, da njihovi imetniki plačujejo sorazmerno nizke dajatve in so največkrat prosti tlake, zato pa so dolžni nositi v deželi na Krasu pisma, zadevajoča deželnega gospoda, kamor jih pošlje oskrbnik, a najdalje do Ljubljane, ter iti, ko se naj kdo sodi, po krvnega sodnika in rablja ter peljati jetnike v grad.⁵

Vse te značilnosti pa še niso zadosten razlog za enačenje viteških kmetij s koseščinami. Primerjalno gradivo iz pisarne starega deželnega gospoda oglejskega patriarha namreč kaže,⁶ da je bila institucija razširjena po vsej njegovi državi in zlasti tam, kjer ne more biti govora o kosezih.

Tako imamo zelo blizu, a več kot dvesto let prej Majnharda, sina Vozmana de Chrenri iz Loža, kateremu je patriarh podelil leta 1296 »de jure suo feudi ministerii, quod pater ejus et predecessores sui juste et rite habuerunt ab ecclesia Aquilejensi« eno kmetijo v bližini Loža ter eno selišče v trgu Ložu, za kar je bil dolžen služiti »cum suo equo

¹ Urbar register gen Premb gehörmndt so vomn Rö. Kay. Mt. etc. reformieren vnnnd rätten berittenn vnnn verschrilben worden anno etc. 98°. v Državnem arhivu Slovenije v Ljubljani, Vicedomski akti, I/58, objavil Milko Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Zvezek tretji, Urbarji Slovenskega Primorja, Drugi del, Ljubljana 1954, str. 240—250.

² Jakob Kelemina, Staroslovenske pravde, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 16 (1935), str. 52.

³ Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, Drugi del, str. 93.

⁴ Bogo Grafenauer, Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, Zgodovinski časopis, 16 (1962), str. 191.

⁵ Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, Drugi del, str. 93 in 92.

⁶ Thesaurus ecclesiae Aquilejensis, opus saeculi XIV, Utini 1847, ed. Joseph Bianchi, odslek kratica TEA.

proprio ad portandum litteras domini patriarche in expensis propriis; dvakrat na leto pa je moral nesti patriarhova pisma na patriarhove stroške in tedaj mu je dal konja ter plačal stroške gastald v Ložu.⁷

Le štiri leta pozneje je Malaz z Rakeka pri Cerknici izjavil, da ima od oglejske cerkve »jure recti feudi ministerii ad portandum litteras domini patriarche« dve kmetiji na Rakeku.⁸

Toda ta institucija je bila znana po vsej patriarhovi državi. V neznanem letu je Manigoldo v Vidmu zamenjal svoja polja za polja »ministerii litterarum«,⁹ prav tako v neznanem letu je bila podeljena ena kmetija »ad portandum litteras« v Cánevi,¹⁰ leta 1297 so bile podeljene v S. Daniele tri osmine kmetije, ki je bila »de feudo ministerii portandi litteras«¹¹ in je bila že prejšnje leto podeljena isti osebi.¹² Iz leta 1280 imamo celo vest o prodaji celotnega zemljišča, ki pripada selskemu služnostnemu fevdu, v Darnazaccu pri Čedadu.¹³ Leta 1299 imamo investicijo »de terra feudi ministerii portandi litteras« v Buji južno od Humina.¹⁴ Iz neznanega leta je investitura »de quibusdam tenetis jure feudi ministerii portandi litteras« v Ahtnu.¹⁵ Leta 1320 je bila podeljena kmetija »jure feudi ministerii portandi litteras« v vasi Corona v gastaldiji Aviano.¹⁶

Podobna tem fevdom sta dva, pri katerih ni omenjena nošnja pisem, a je vendar očitno, da sta bila vezana na podobne uslužnosti. Krojač Trivisius de Insula iz Trevisa je imel leta 1275 v kraju S. Polo »ad feudum de ambaxatis« kos zemljišča, ki je meril približno tričetrtr orala.¹⁷ Ta zemlja je mejila na zemljišče Henrika de Polgallo iz kraja S. Polo, ki je imel tri kose zemlje in desetino od polovice kmetije kot »feudum de ambaxata«. ¹⁸

Če so dosedaj naštetih fevdi podobni kmetijam samo po poštni službi s konjem ali brez njega, ne manjkajo niti taki, ki so vezani ne le na selske posle, temveč tudi na sodne (ali boljše policijske).

Tako je Pasculus de Aquilegia izjavil, leta 1275, da ima poleg drugega v Oglelju kajžo, ki ji pripada njiva v kraju Ronchi pri Ogleju, za kar je dolžen stražiti gozdove Walde strette, nositi patriarhova pisma gastaldijama v Ajellu in Fiumicellu »et etiam conducere cum sociis suis captivatos usque ad Agellum«. ¹⁹ Leta 1300 pa je izjavil Ugerius, notar v Cánevi pri Sacilu, da ima od oglejske cerkve v fevd poldrugo kmetijo v Cánevi, s pripadajočimi zemljišči, travniki in njivami, »quod quidem

⁷ TEA, str. 163, št. 320.

⁸ TEA, str. 141, št. 266.

⁹ TEA, str. 11, št. 9.

¹⁰ TEA, str. 25, št. 18.

¹¹ TEA, str. 38, št. 39.

¹² TEA, str. 161, št. 317.

¹³ TEA, str. 211, št. 471; ponovna investitura leta 1300, str. 260, št. 725.

¹⁴ TEA, str. 257, št. 698.

¹⁵ TEA, str. 301, št. 964.

¹⁶ TEA, str. 342, št. 1174.

¹⁷ TEA, str. 32, št. 29.

¹⁸ TEA, str. 29, št. 27.

¹⁹ TEA, str. 45, št. 49.

est feudum ministerii portandi litteras domni patriarche et custodiendi latrones«. ²⁰

Če nekoliko analiziramo navedene primere, vidimo, da segajo od leta 1275 do leta 1320 in obsegajo od največ dveh kmetij ali kmetije in selišča do same kajže in njive. Po obsegu so torej ti fevdi zelo skromni že okoli dvesto let pred pojavom viteških kmetij. Zato ni čudno, če so ostali med ministerialnimi fevdi na najnižji stopnji, ki jo oglejski viri označujejo z *feudum ministerii* in je obsegala tudi peke, ²¹ zidarje, ²² gozdarje ²³ ter celo pometača. ²⁴ Namen teh fevdov je zagotovitev vrste uslug. Stalno opravljanje uslug naj bi zagotovili dednost po moški in ženski strani in pa prepoved odtujitve. ²⁵ Toda prav dednost je razdrobila fevd. V Fagagni že leta 1275 investiranec ne opravlja službe sam, temveč skupno s svojimi družabniki v fevdu. ²⁶ Leta 1377 pa služi v Vidmu imetnik podobnega fevda z osmino kmetije »pro medio pede equi«. ²⁷ Čeprav je bila odtujitev prepovedana, imamo že leta 1280 prodajo selskega služnostnega fevda. ¹³ Na Notranjskem imamo že poldrugo in polovične viteške kmetije, ²⁸ ki, potem ko so sorazmerno dolgo ostale v rokah starih ministerialnih rodbin, prehajajo prav v času nastanka urbarja v druge roke. ²⁹

O času nastanka viteških kmetij lahko le ugibamo. Značaj fevdov vsekakor kaže globoko v obdobje naturalnega gospodarstva. Po njihovi razporeditvi okoli Knežaka bi lahko sklepali, da so nastale v času, ko je bila Istra še grofija. Očitno pa je, da so nastale nekako ob stari cesti, ki je vodila po dolini Reke, čez Pivko in Bloke, v Ljubljansko kotlino in torej prej kot je postala pomembna pot mimo Postojne.

Iz vsega povedanega izhaja, da so viteške kmetije v bistvu povsem enake navedenim oglejskim fevdom. Zato moremo trditi, da so to navadni služnostni fevdi, čeprav ni mogoče izključiti možnosti, da so njihovi imetniki kosezi, ki so stopili med ministeriale, da bi zaustavili svoj nadaljnji družbeni propad. ³⁰

²⁰ TEA, str. 46, št. 52.

²¹ TEA, str. 117, št. 213; str. 273, št. 782; str. 279, št. 811; str. 350, št. 1208; str. 365, št. 1269; str. 384, št. 1334.

²² TEA, str. 44, št. 48; str. 71, št. 107; str. 199, št. 429.

²³ TEA, str. 92, št. 153; str. 92, št. 154; str. 145, št. 275; str. 175, št. 362.

²⁴ TEA, str. 44, št. 48.

²⁵ TEA, str. 54, št. 68; str. 55, št. 73; str. 56, št. 74. Tu gre za nekoliko drugačen konjeniški fevd, vendar nosijo tudi ti konjeniki naziv *nunciatus*.

²⁶ TEA, str. 55, št. 75: »pro quo feudo tenetur cum societate sua...«; str. 56, št. 74: »una cum sociis illius feudici«; str. 57, št. 75: »una cum sociis illius feudici«. Podolmo zgoraj pri Pasculu iz Ogleja.

²⁷ TEA, str. 384, št. 1331.

²⁸ Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, Drugi del, str. 244 in 245.

²⁹ Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, Drugi del, str. 245: prej Mackho ritter, zdaj Thomas Stabogna; str. 245: prej Krisman ritter, zdaj Woniez Sebecz.

³⁰ Obširneje obravnava ta prehod Ljudmil Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1964, str. 106, 114, 123.

Résumé

Nell'urbario di Prem per l'anno 1498 sono registrati undici mansi che per le prestazioni particolari e per il nome hanno attirato l'attenzione degli studiosi. J. Kelemna ha constatato che le loro prestazioni corrispondono a quelle dei kosezi (una classe della società medioevale slovena di origini molto discusse). M. Kos, l'editore dell'urbario, fa un passo avanti e dichiara questi mansi antichi beni dei kosezi. Infine B. Grafenauer accetta, in una rassegna di scritti sull'argomento, l'interpretazione del Kos.

Nel presente studio si pone invece in rilievo il fatto, che le prestazioni particolari (portare le lettere che riguardano il principe, andare a prendere il giudice ed il carnefice quando si prepara un processo, condurre gli arrestati nel castello) sono sostanzialmente identiche a quelle dovute da alcuni dei ministeriali dell'antico principe, il patriarca di Aquileia, investiti di *feudum ministerii*.

Da qui la conclusione, che i possessori di questi »mans cavallereschi« non sono altro che dei ministeriali, anche se non possiamo escludere, che si tratti di kosezi passati tra i ministeriali per arrestare il proprio decadimento sociale.

Pavle Blaznik

K PROBLEMU NASTANKA ŠKOFJE LOKE IN NJENEGA NOTRANJEGA RAZVOJA V SREDNJEM VEKU

Izhodišče mojega obravnavanja so izsledki našega jubilaranta, mojega študijskega kolege, ki jih je objavil v svoji temeljiti disertaciji *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. V tem članku skušam nekatere njegovih ugotovitev, ki se tičejo Škofje Loke, podrobneje razširiti in to predvsem na osnovi Münchenskih arhivalij.

Obsežno gorenjsko posest, ki jo je freisinška škofija dobila v zaporednih daritvah v zadnjih desetletjih 10. in v prvih 11. stoletja, je zemljiški gospod povezal v loško gospostvo s sedežem v Škofji Loki, ki jo je bilo treba postaviti povsem na novo.¹ Listinsko ime Lonca iz 973² se namreč nanaša na bližnjo Staro Loko, ki je bila označena v zvezi z ondotno prazupnijo kot Lonka tudi 1074.³ Iz razpoložljivih virov ni mogoče razbrati, v katerih letih se je začel razvijati zametek današnje Škofje Loke, kjer se je že od vsega početka naseljeval sloj obrtnikov in trgovcev. Upoštevajoč dejstvo, da je vse do 12. stoletja na slovenskem ozemlju prevladovalo naturalno gospodarstvo, spričo katerega je bila zamenjava blaga malo pomembna in je obrtna delavnost sestavljala stranski poklic kmečkega prebivalstva,⁴ ne bomo pogrešili, če sodimo, da je Škofja Loka mogla prav zaživeti šele v času, ko je denarno gospodarstvo vse bolj izpodrivalo naturalnega. Vsekakor pomeni konec 12. in 13. stoletje čas, ko je Škofja Loka doživela prvi večji vzpon. Ni slučajno, da poteka najstarejša listinska označba Lonca, ki se nedvomno nanaša na Škofjo Loko, prav iz tega časa.⁵

Talni načrt mesta kaže, da je bila naselbina, ki se je razvijala v naravnem središču loškega gospostva nad sotočjem obeh Sor pod utrjenima postojankama, Zgornjim stolpom na Kranclju in Loškim gradom, sistematično grajena kot tržišče, postavljeno na dve terasi. Za celotno staro jedro je značilno, da je bilo treba prostor temeljito izrabiti in se zadovoljiti s čim manjšo površino, ki jo je bilo mogoče obditi z obzidjem neprevelikega obsega. Iz virov je razbrati, da staro jedro

¹ P. Blaznik, *Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti*, SAZU 1963, str. 26—27.

² *Fra* (*Fontes rerum austriacarum*) 31, št. 37, str. 36—37.

³ *Fra* 31, št. 89, str. 89; *Fr. Zwittner*, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana 1929, str. 11—12.

⁴ *Fr. Zwittner v Zgodovini narodov Jugoslavije I.*, 1953, str. 715, 719.

⁵ *Fra* 31, št. 126, str. 126.

mesta ni nastalo istočasno. Najstarejši del predstavlja Plac, ki se je razvil na zgornji terasi. Tod so se hiše stiskale k vznožju hriba in se nizale v sklenjeni vrsti ob močno razširjeni cesti, s čimer je naselje pridobilo obsežen tržni prostor, v katerem se je mogel promet neovirano razvijati. Da so mogli ob tržišču postaviti čim več hiš, so bile le-tem dodeljene ozke parcele, ki so pa segale dokaj globoko. Tako so imeli prebivalci možnost, da so odmaknjeno od samega tržišča postavili za stanovanjskimi poslopji po potrebi tudi gospodarske objekte in gojili vrtove. Ob izhodu s tržišča se je cesta zožila na obe strani — bolj izrazito na spodnji strani, občutno pa tudi v južni, poljanski smeri, kjer se je trg zaključil ob še danes močno navzven pomaknjeni Žigonovi hiši in ob Kroni, kjer so ob prezidavi tik pred drugo vojno podrli stari tržni zaključek. — Mlajšega postanka je niže na spodnji terasi ležeči Placu vzporedni Lontrg, kakor kaže značilno ime Novi trg (Neu markt, in dem Newn marck ipd.), na katerega naletimo v virih od konca 14. stoletja dalje.⁶ Medtem ko ima Plac pravokotno obliko, ima Lontrg značaj cestnega trga. Na obeh straneh Novega trga so se razvila sklenjena postavljena poslopja, ki so jim pripadale bolj ali manj ozke parcele, kjer je mogoče urediti gospodarska poslopja in po potrebi tudi vrtove.

Naselbina je bila 1248 označena kot forum, vir iz 1274 ji daje naslov oppidum.⁷ Na dokaj neustaljeno terminologijo tedanjega časa meri označba iz 1274, v kateri sta Škofji Loki pripisani v isti sapi obe poimenovanji (in oppido Lok, foro Lok).⁸ Ta pojav je zaslediti še v naslednjih letih in desetletjih, ko nastopata izmenoma obe označbi (1277: in opido Lok;⁹ 1291, 1318: forum Lok;¹⁰ 1321: in mvro noui opidi Lok¹¹). V istem času je Škofja Loka poimenovana tudi kot civitas (1310¹²; 1318¹³). Prebivalci naselbine so bili označeni kot cives (npr. 1263;¹⁴ 1291, 1318;¹⁵ 1340¹⁶) oziroma kot burger (1293;¹⁷ 1295;¹⁸ 1301;¹⁹ 1318²⁰).

Prve vesti o loških meščanih potekajo iz 1263 in so zelo poučne za osvetlitev takratnega gospodarskega življenja v Škofji Loki. Tedaj so namreč nekateri loški meščani prosili škofa Konrada II., da jim podeli nekaj zemlje v užitek, češ da trpe zaradi pomanjkanja obdelovalnih površin škodo pri poljedelstvu, kar vpliva tudi na dohodke zemljiškega gospoda. Ze sama utemeljitev prošnje nazorno priča, v kakšni meri so se takrat loški meščani ukvarjali s poljedelstvom. Škof jim je ugodil

⁶ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 223, 254, 259.

⁷ Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta, o. d., str. 12.

⁸ Fra 31, št. 306, str. 329.

⁹ Fra 31, št. 323, str. 346.

¹⁰ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 136, 157, 186, 192.

¹¹ Fra 36, str. 62.

¹² Fra 36, str. 128.

¹³ Fra 36, str. 129; P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 213.

¹⁴ Fra 31, št. 231, str. 244; št. 232, str. 243.

¹⁵ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 131, 134, 135, 143, 157, 181, 184, 185, 192.

¹⁶ Fra 35, št. 686, str. 279.

¹⁷ Fra 31, št. 403, str. 443.

¹⁸ Fra 31, št. 409, str. 449.

¹⁹ Fra 35, št. 439, str. 8.

²⁰ Fra 35, št. 528, str. 105; št. 529, str. 107; št. 530, str. 108.

in razdelil meduje štiri hube, ki so ležale v neposredni bližini mesta. Njive kmetije Sluczelhub je dodelil Walpotonovemu sinu Nikolaju in njegovemu zetu Wernherju ter Goldruni in njeni hčeri Marjeti. Druge kmetije (Prechube in dve Raeblinovi hubi) je razdelil po njivah. Od teh je dobil freisinski notar magister Henrik Loški (de Lok) oziroma njegovi sorodniki štiri njive, Dvelacher dve, njegov sin Bertold dve, mesar Ulrik dve, kovač Bernhard dve, mesar Gotfrid dve, krznar Cubelin dve, Richerus dve, Osridich dve, kovač Wulfing dve, Wuizo eno in Levbold eno. Deleži razdeljene zemlje torej niso bili majhni. Večina soudeležencev je dobila po dve njivi, tj. četrt grunta, če upoštevamo, da so ob tej priložnosti razdrobili tri hube na 24 njiv.²¹

Razdelitev razdrobljenih hub med loške meščane nakazuje, kako so si Ločani znali širiti svoje *pomirje* na ozemlje hubnega sistema, ki je na nekaterih mestih v zgodnji dobi segal daleč proti mestnemu obzidju. Iz podatkov v urbarju 1291 je razvidno, da je loško mestno ozemlje tik pred Sovodnjem segalo le do Poljanščice, kajti onstran reke se je nadaljevalo puštalsko območje, ki je bilo vključeno v hubni sistem. Vzhodno je segalo loško pomirje do suškega hubnega ozemlja. Sodeč po podatkih iz fevdne knjige za leta 1421, 1423 in 1425²² so bile že tedaj razmeroma številne njive na severni strani mesta, ki takrat niso bile več vključene v hubno razdelitev in so se naslanjale na dominikalne vinograde na Kamnitniku. Vse kaže, da moramo prav tod, na Ošterfeldu, v glavnem iskati 1263 med loške meščane razdeljene hube. Velik kompleks ozemlja proti Sv. Duhu (Gorajte) je bil izven hubne ureditve in razmeroma pozno kultiviran v rovte, ki jih je zemljiški gospod dajal v fevd kot kmečke fevde (pautellehen). Svet proti Stari Loki je že dokaj blizu Škofje Loke prešel v hubni sistem, še bolj pa v smeri proti Vincarjem, kjer se je hubna razdelitev zelo približala mestu. Pač pa je bilo nenaseljeno obsežno zaledje za gradom, kjer je bila 1291 enako kot še danes prva naselbina Gabrovo, ki je oddaljena uro hoda od Loke. Tudi na jugozahodni strani je bil hubni sistem razvit šele v Bodovljah, čeprav je bila dolinska lega vabljava za naselitev. Vendar je razvidno iz obeh prvih urbarjev, 1291 in 1318, da so tedaj ondotno ozemlje, Viršk, vsaj deloma šele kultivirali, pri čemer so bili dokaj zaposleni loški meščani.²³ Pronicanje Ločanov v sosednji hubni sistem lahko zasledujemo tudi v Žovščah. Iz obeh prvih urbarjev sledi, da je bila ondotna zemlja blizu izliva Hrastnice v Poljanščico nekoč razdeljena vsaj na tri hube, ki so bile 1291 upravno deljene med dva urada. Dve hubi sta bili v koroškem uradu in so ju loški meščani že 1291 uživali za pašo.²⁴ Tretja huba je bila tedaj vključena v brojski urad. Takrat je bila uvrščena med opuščene kmetije in so se je lastili loški meščani,²⁵ ki so hoteli tod očitno razširiti svoje pašniške površine.

²¹ Fra 31, št. 231, str. 244—245; št. 232, str. 245—246.

²² P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 226, 230, 255.

²³ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 137, 186, 187.

²⁴ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 157.

²⁵ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 143.

Glede na mestnega gospoda je Škofja Loka že od vsega početka spadala v vrsto *privatnih mest*. Bila je enako kot loško podeželje last zemljiškega gospoda, freisinškega škofa, kar je večkrat že v srednjem veku jasno poudarjeno v samem krajevnem imenu (Škofja Loka).

O *organizaciji mestne uprave* je iz razpoložljivih virov za zgodnjo dobo le malo razbrati. V začetku je bila vsa oblast osredotočena v rokah zemljiškega gospoda, čigar upravni organ je bil sodnik, ki ga je dolga leta postavljala zemljiški gospod.²⁶ Prvič naletimo v virih na sodnika v Škofji Loki v listini iz 1271.²⁷ V začetku 14. stoletja je dajal zemljiški gospod mestno sodstvo podobno kot nekatere druge urade v najem.²⁸ Zgodaj se je s sodstvom povezovala mitnina. Tako je dobil npr. 1318 mestno sodstvo in mitnino v najem sodnik H. proti plačilu 76 oglejskih mark.²⁹ Na ugleden položaj mestnih sodnikov kaže vrstni red v listinah, kjer je sodnik sledil pri pečatenju ali pričevanju takoj za gradiščanom pred kaščarjem (1295).³⁰

O *zametkih mestne avtonomije* iz virov tega časa ni podatkov. Vendar je več kot gotovo, da je že tedaj obstajala mestna občina (gemein) kot skupščina meščanov; ti so sestavljali v tem času enoten sloj svobodnjakov, ki so se ločili med seboj le po poklicu in premoženju. Meščani so se vsekakor tudi v Loki redno sestajali na veči, starejši obliki mestnega sodišča.³¹ Iz veče kot temeljnega mestnega organa se je s postopnim prenosom kompetenc na ožje organe sčasoma oblikovala mestna samouprava.³² Mestna občina je morda sprva po svojih zastopnikih urejala le tržne zadeve³³ in skrbela po analogiji z vaško srenjo za srenjska zemljišča, ki jih je Škofja Loka brezdvomno že zgodaj imela predvsem v obliki pašnikov in gozdov.

Kot v drugih mestih na slovenskem ozemlju je razvoj v smeri utrjevanja mestne avtonomije tudi v Škofji Loki le polagoma napredoval. Vsekakor se je tudi tod sčasoma iz gmajne izločil ožji organ 12 izvoljenih prisednikov (dvanajstija, cvelfarji). Naslednik dvanajstije je bil 12-članski notranji svet, ki ga je spčetka še vedno postavljala veča, a je postal sčasoma vase zaključen organ, ki je bil veči nadrejen in je sam odločal.³⁴ Viri omenjajo v Škofji Loki 1393 »dy czwelf cze Lok«.³⁵ Iz vira ni razvidno, ali gre za izvoljene prisednike ali za člane notranjega sveta, ki jih najdemo prvič jasno označene šele 1451.³⁶

²⁶ Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, o. d., str. 27–28, 30.

²⁷ MHK 17, 1862, str. 78.

²⁸ Fra 36, str. 129; Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, o. d., str. 32.

²⁹ P. Blaznik, *Urbarji*, o. d., str. 62.

³⁰ Fra 31, št. 409, str. 450; št. 413, str. 454.

³¹ J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 89.

³² Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, o. d., str. 35; Fr. Zwitter, *K pred-zgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh*, ZC 6–7, 1952–1953, str. 232, 240; S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 157.

³³ J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 48.

³⁴ S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 158, 159.

³⁵ DAS, listina 6. 1. 1393.

³⁶ J. Zahn, *Das Privilegienbuch der ehemaligen freisingischen Stadt Lack in Krain*, MHK 14, 1859, str. 76.

Mestnega sodnika je 1451 še vedno postavljajal zemljiški gospod sam. Mimo sodnih funkcij je njemu pripadalo tudi vodstvo občne mestne uprave. Nadziral je tržišče ter skrbel za vzdrževanje in zidanje javnih zgradb in naprav v mestu.³⁷ Njemu je bila še dalje poverjena mitnina. V letu 1396 je namreč mestno sodstvo neslo zemljiškemu gospodu 170 goldinarjev. Prav tolikšno vsoto je zemljiški gospod prejel 1437—1438 na račun sodstva in mitnine, kar kaže, da je bila tudi 1396—1401 mitnina povezana s sodstvom.³⁸ Med sodniki v 15. stoletju je izstopal Friderik, ki ga je zemljiški gospod dolga leta pustil na tem mestu. Iz računskih knjig tega časa³⁹ je razbrati, kako je bil Friderik v službi zemljiškega gospoda zaposlen na vseh concih in krajih. Leta 1438 se je npr. mudil v Ljubljani zaradi vprašanja cest, srečamo ga kot škofovega zaupnika, ki je nosil velike vsote denarja v Beljak, pa spet kot škofovega odposlanca, ki se je mudil v najrazličnejših krajih (na Dunaju, v Beljaku, Krapini, Celju, Pišecah).⁴⁰ Odnos zemljiškega gospoda do Friderika najbolj ponazarjajo dohodki, ki jih je škof prepuščal sodniku. Od letnih 170 glđ., ki bi jih Friderik moral odšteti na račun sodstva in mitnine, mu je škof v dveh zaporednih letih 1437 in 1438 popustil za 30 glđ.⁴¹; razen tega je Frideriku prepustil 1438 in 1439 desetino v Žetini in mu dal 1439 vrh tega še iz kašče po 2,5 modija pšenice in rži.⁴²

Loški meščani so bili sicer vključeni v freisingškemu škofu podrejeno loško gospostvo, vendar se je njihov pravni položaj temeljito ločil od tistega, ki je vezal kmečke podložnike. Kolikor so bili meščani deležni zemljiške posesti, jim je bila le-ta podeljena po svobodnem dednem najemu, za kar so plačevali nizek letni činž, medtem ko so bile ostale obveznosti v glavnem javnopravnega značaja.⁴³

Obveznosti loških meščanov kot celote do zemljiškega gospoda so prvič nakazane v urbarju 1318, kjer je omenjeno, da plačujejo davek (stevra ciuitatis). Višina davka v urbarju ni bila točno določena, marveč je bila odvisna od volje in naklonjenosti zemljiškega gospoda.⁴⁴ Iz podatka na drugem mestu je razvidno, da so tedaj loški meščani plačevali na ta račun okoli 80 mark.⁴⁵ Posebej so meščani tedaj plačevali zemljiškemu gospostvu za kopališče, ki se prvič omenja 1318.⁴⁶

Višina davka, ki so ga meščani leto za letom odšteli, se je polagoma povsem ustalila. Medtem ko je v računski knjigi za l. 1397 navedena v tej zvezi še vsota 75 mark (f. 83), je iz drobnih podatkov razvidno, da ni zemljiški gospod nobeno leto zahteval od meščanov celotnega

³⁷ J. Zahn, Das Privilegienbuch, o. d., str. 76.

³⁸ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 271, 280.

³⁹ Računske knjige hrani državni arhiv (Hauptstaatsarchiv) v Münchenu pod oznako Freising Hochstift, III. A/4, No. 69, 70.

⁴⁰ Računska knjiga, f. 50—51.

⁴¹ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 287; računski knjiga, f. 52'.

⁴² Računska knjiga, f. 54'—55'; 68'—70.

⁴³ Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta, o. d., str. 16—17.

⁴⁴ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 213.

⁴⁵ Fra 36, str. 130.

⁴⁶ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 186.

zneska. V dveh zaporednih letih 1399 in 1400 je popust znašal po 35 mark (f. 94, 146). Kazno je, da je pri tem popustu kar ostalo. Iz računskih knjig 15. stoletja je razvidno, da je bilo treba 1437 plačati na račun mestnega davka globalno vsoto 40 mark⁴⁷, ki se v 15. stoletju ni več spreminjala⁴⁸ in jo zasledimo vpisano v enaki višini tudi v urbarju 1501.⁴⁹

V tekstu o loških svoboščinah iz 1451 naletimo še na omembo dajatve »klain hofzins« in »kamerschatz«, ki sta bili skupno z loškim kopališčem prepuščeni svetovalstvu in vsej občini v Loki za letnih 5 funtov pfenigov⁵⁰, kar kaže, da gre v tem primeru le za neznatnejše vsote.

»Klain hofzins« je vsekakor istoveten z dajatvijo, ki nastopa v računskih knjigah 1397—1448 kot »de paruo census«. Višina te dajatve je skromna, vendar v stalnem naraščanju.⁵¹ Po dodatku označbe v letih 1399 in 1400 »de fundo« je jasno, da je bila dajatev v zvezi z zemljiščem in da je istovetna z dajatvijo »hofzins«, ki je skladno z viri 16. in 17. stoletja označevala v starih kupnih pismih prispevek v višini dveh črnih pfenigov; tega so plačevali meščani od hiše do hiše za zemljišče zemljiškemu gospodu preko mestnega sodnika (stavbina).⁵²

Dajatev »kamerschatz« iz 1451 je vsekakor istovetna z gosposčinskimi dohodki na račun »census camere«, ki so potekali iz nekdanjega vse bolj kopncčega komornega premoženja.⁵³ V računskih knjigah iz 14. in prve polovice 15. stoletja je ta dajatev deljena posebej na mesto in posebej na podeželje. Do konca srednjega veka so se ti gosposčinski dohodki temeljito znižali. Leta 1318 je dajal zemljiški gospod komorni urad (officiūm camere) v najem za letnih 30 mark.⁵⁴ Skladno z računsko knjigo iz 1437 je dosegel ta dohodek iz podeželja le še 8 mark 40 soldov⁵⁵, medtem ko je padel v mestu, kjer je še 1396 znašal 4 marke 6 soldov, na 1 marko.⁵⁶ V letu 1476 je dotekal te vrste dohodek v gosposčinsko blagajno le še s podeželja v višini 3 mark 55 denarjev in to izključno iz uradov na Sorškem polju.⁵⁷

⁴⁷ P. Blaznik, *Urbarji*, o. d., str. 280.

⁴⁸ Računska knjiga, f. 47, 54, 68, 122, 140; 1476: Diözesanarchiv (München) fasc. 142, str. 225.

⁴⁹ P. Blaznik, *Urbarji*, o. d., str. 332.

⁵⁰ J. Zahn, *Das Privilegienbuch*, o. d., str. 76.

⁵¹ 1396—1400: 103 oglejske denarje, f. 7', 31, 78', 91; 1437—1440: 116 oglejskih denarjev, f. 8', 47, 54, 68; 1441: žc 131 oglejskih denarjev, f. 122; 1448 celo 155 oglejskih denarjev, f. 140'.

⁵² Kreisarchiv (München), Rep. 53, fasc. 296, št. 1 za leto 1550; fasc. 34, št. 162 iz 17. stoletja; prim. Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, o. d., str. 17.

⁵³ Prim. S. Vilfan, *Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani*, ZC 6—7, 1952—1953, str. 423.

⁵⁴ P. Blaznik, *Urbarji*, o. d., str. 213.

⁵⁵ P. Blaznik, *Urbarji*, o. d., str. 280.

⁵⁶ P. Blaznik, *Urbarji*, o. d., str. 270, 280.

⁵⁷ Diözesanarchiv (München), računski knjiga, fasc. 142, str. 225.

Tudi dajatev od kopališča je precej nihala. Prispevek v višini 4 mark iz 1318⁵⁸ se je dvignil do konca 14. stoletja na 5 mark⁵⁹, kolikor so plačevali tudi 1448.⁶⁰ medtem ko je znašala ta dajatev v letih 1437 do 1441 le 2—4 marke.⁶¹ Ob prepustitvi kopališča mestu je zemljiški gospod odredil, da mora oskrbnik meščanom dovoliti, da si iz gozdov pridobe za vsakokratna popravila potreben les, prav tako je pa bila kaščarjeva dolžnost, da je oskrboval v ta namen tlako v takem obsegu, kot je bila prej v navadi.⁶²

Po vsej verjetnosti je mesto plačevanje globalno odmerjenega davka samo razdeljevalo med mestne obvezance, ki so bili zainteresirani na tem, da je bilo število davčnih obvezancev čim večje.⁶³ Glede na mestne svoboščine iz 1451 so bili podvrženi obremenitvam vsi posamezniki, ki so imeli hišo znotraj loškega pomirja.⁶⁴ Glavni predmet rednega obdavčevanja je bila torej hiša; potemtakem je imel davek značaj realnega bremena, ki se je držal nepremičnine tudi v primeru, če je hišo pridobila oseba, ki je sicer uživala davčno prostost.⁶⁵ Izvzeti so bili le tisti, ki so se mogli izkazati s posebnimi oprostilnimi pismi zemljiškega gospoda.⁶⁶ Tak primer srečamo npr. 1352, ko je škof oprostil Nikolaja Loškega in njegov rod mestnih davščin in stavbine za njihovo hišo in sosednji dvor na Lontrgu.⁶⁷

⁵⁸ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 186.

⁵⁹ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 270.

⁶⁰ Računska knjiga, f. 140.

⁶¹ P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 280; računska knjiga, f. 47, 54, 68, 122.

⁶² J. Zahn, Das Privilegienbuch, o. d., str. 76.

⁶³ S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov, o. d., str. 425.

⁶⁴ J. Zahn, Das Privilegienbuch, o. d., str. 76.

⁶⁵ S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov, o. d., str. 432.

⁶⁶ J. Zahn, Das Privilegienbuch, o. d., str. 76; Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta, o. d., str. 41—42.

⁶⁷ DAS, listina 13. 12. 1352.

ZUR FRAGE DER ENTSTEHUNG DER STADT SKOFJA LOKA UND IHRER INNEREN ENTWICKLUNG IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Nach der Gründung der Herrschaft Loka (973) begann sich auf zwei Terrassen bei dem Zusammenfluß der Poljanska und Selška Sora auf dem grünen Rasen Skofja Loka als Verwaltungs- und Wirtschaftsmittelpunkt des umfangreichen Gebietes zu entwickeln. Der ältere Kern auf der oberen Terrasse ist bis zum Ende des 14. Jhdts. mit der Angliederung des jüngeren unteren Teiles erweitert worden. Die Bewohner der Siedlung, welche im 13. und 14. Jhd. als forum und oppidum, seit dem Anfang des 14. Jhdts. auch als civitas bezeichnet wird, befassten sich nicht nur mit Gewerbe und Handel, sondern auch mit der Landwirtschaft und mit der Angliederung des ehemaligen Hufengebietes erweiterte sich das Stadtgebiet. Die Siedlung gehörte unter die privaten Städte, in denen die Stadtautonomie sehr langsam ausreifen konnte. Der Grundherr, Bischof von Freising, setzte noch in der Mitte des 13. Jhdts. selbst den Stadtrichter ein, welcher die Stadtverwaltung führte. Doch wird zur selben Zeit die Gemein (Stadtgemeinde) erwähnt, aus welcher bis 1451 der innere Rat mit 12 Mitgliedern hervorgegangen ist. Die

Abhängigkeit der Bürgerschaft von dem Grundherrn zeigte sich auch in ihren Geldabgaben. Dem Bischof von Freising gehörte die Steuer zu, deren Höhe allmählich stabilisiert wurde. Unter andere Abgaben gehörte auch die Zahlung des Hofzinses. Nur diejenigen Bürger, welche einen Befreiungsbrief von dem Grundherrn besaßen, waren von der Zahlung befreit. Die Geldabgaben waren in einer Globalsumme zu zahlen und wahrscheinlich hat die Stadtverwaltung selbst die Höhe der Abgaben für die einzelnen Bürger bestimmt.

Ferdo Gestriin

SILOVANI V SLUŽBI PRI MALATESTOVIIH ORGANIH V FANU (1434—1455)

Stiki med kraji v Markah v Italiji in jugoslovanskimi deželami so oživeli vsaj že od 13. stoletja dalje. V 14. stoletju pa so se še povečali in se razraščali v širše povezave; živahne so postale že zveze primorskih mest v slovenski Istri in celo slovenskega zaledja z mesti v Markah.¹ Naslednje stoletje je prineslo temu razvoju še širše okvire, katerih eno področje bo poskušala nekoliko osvetliti ta razprava.

V tem času so imele trgovske zveze jugoslovanskih dežel z mesti v Markah, to je z mesti Fermo, Recanati, Ancona, Senigallia, Fano in Pesaro ter obratno, iz teh krajev v mesta ob jadranski obali in tudi v notranjosti, že stalne oblike. Obojestranski trgovski posli so bili pojav, ki jih niso regulirali samo trgovci sami med seboj in pri tem uveljavljali vse srednjeveške oblike tehnike trgovine, ampak tudi trgovske pogodbe med posameznimi mesti in celo dogovori med posameznimi trgovci in

¹ A. Leoni, *Istoria d'Ancona capitale della Marcha anconitana*, III (1812), str. 83, 211, 306; IV (1815), str. 125, 149 op. 1; C. Ciavarini, *Statuti anconitani del mare, del terzenale e della dogana e patti con diversi nazioni I*, Ancona 1896 (v zbirki *Fonti per la storia delle Marche pubblicate della Deputazione marchigiana di storia patria. Statuti — secoli XIV—XVI*), str. 82 sl., 227 sl., 229 sl., 271. L. Zdekauer, *La dogana del Porto Recanati nei secoli XIII e XIV*. Fano 1904, str. 13, 15 sl., 24. E. Spadolini, *Il commercio, le arti e la loggia de' mercanti in Ancona*, Portocivitanova 1904, str. 10 sl., 20; isti, *Il portolano di Gracioso Benincasa, Firenze (ponatis iz Bibliografia 9)* 1907, str. 13. *Annali di Recanati con leggi e costumi antichi recanatesi e memorie di Loreto. Opera del conte M. Leopardi. A cura di R. Vuoli I—II*, Varese 1945, str. 121, 214. M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli, I* (1960), str. 407 sl., 510 sl.; isti, *La vita marinara e commerciale di Ancona nel medio evo e gli Statuti del mare, Ancona 1953*, str. 14 sl. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age, I—II*, Amsterdam 1959, I, str. 237, 310, 349, 418 sl., II, str. 196, 292 sl., 294 sl., 333. V. Foretić, *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu u srednjem veku*. Zbornik Dubrovačkog pomorstva, Dubrovnik 1952, str. 119, 130; N. Colak, *Pomorstvo zadarske komunice*. Pomorski zbornik 2 (1962), str. 1560 sl., 1565 sl.; J. Luetić, *Povijest pomorstva Dubrovačke republike. Sažeti pregled, prav tam str. 1699 sl. 1702*; F. Gestriin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965; isti, *Piranska komenda v 14. stoletju. Prispevek k problemu tehnike trgovine v srednjem veku*. Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966, str. 239 sl. Prim. še P. Marković, *Trgovinski odnošaji izmedju Dubrovnika i srednje Italije*. Rad JAZU 15 (1871), str. 1—69 in R. Morozzo della Rocca — A. Lombardo, *I documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII*. Torino 1940 (v *Documenti e studi per la storia del commercio e del diritto commerciale italiano*, XIX).

knezi. Tako sta se pogodila Jurij de Roxa iz Zadra in družba, ki so jo sklenili gospodje Malatesta (verjetno samo Pandolfo III. Malatesta) s trgovcem Chianelo da Fabriano, da bo prvi v letu 1407 dovažal sol iz Dalmacije, verjetno v solni urad v Fano.² Malateste so imeli monopol v tej trgovini in so jo upravljali s svojimi solnimi uradi. V naslednjih treh letih pa je isti zadrski trgovec in pomorščak sklenil podobno pogodbo o dovozu soli neposredno s samim Malatesto.³ Posamezni letni sejmi, kot so bili zlasti v Recanatiju in Fermu ter po svoji vlogi počasi naraščajoči sejmi v Senigalliji in Anconi, so živahne zveze z Markami še pospeševali.⁴ V Recanati niso prihajali na sejme številni trgovci (že okoli leta 1400) samo iz dalmatinskih mest, marveč tudi iz mest Slovenskega Primorja in iz slovenskega zaledja. Tak je moral vsekakor biti trgovec Janez, ki ga je vir označil kot Anes (Anese) Tedesco.⁵ 15. stoletje je tudi čas, ko se v posameznih redih prometnih tarif v teh mestih izrecno omenjajo nekatere vrste blaga iz jugoslovanskih pokrajin, ki je prihajalo v mesta v Markah.⁶ V teh mestih in njihovih pristaniščih — gre tu za Porto di Fermo (danes Porto S. Giorgio) in Porto Recanati — so se v obravnavanem obdobju naseljevali kot prebivalci (habitatores) številni slovanski trgovci, ki so si v njih kupovali hiše, si ustvarjali tudi precejšnjo zemljiško posest in celo bogastvo, ki so zapuščali za pogrebna opravila, za blagor svoje duše, za maše zadušnice in podobno, cerkvam v teh krajih razna denarna in druga volila, ki so se tu poročali in umirali, postajali pravi meščani v teh krajih in so posamezne rodbine med njimi sčasoma prodrle tudi v sam vrh mestnega prebivalstva, kakor je bilo na primer z družino Hondodei v Pesaru.⁷ S trgovci ali

² Archivio di Stato — sottosezione Fano (poslej ASF), Codici Malatestiani (poslej CM), št. 20 f 127. Glej o tej seriji virov C. Selvelli, *Intorno ai Codici Malatestiani fanesi. Osservazioni e divagazioni. Studia Picena XIV (1939)*, str. 3 sl.

³ ASF — CM, št. 20 f 130 sl., 136.

⁴ Prim. G. Monti, *Notizie storiche sull'origine delle fiere dello stato ecclesiastico. Roma 1828*, str. 25 sl., 44 sl., 67 sl.; L. Zdekauer, o. c.; R. Marcucci, *La fiera di Senigallia, Ascoli Piceno 1914*, str. 21 sl.; G. Monti Guarnieri, *Annali di Senigallia, Ancona 1961*, str. 87 sl.

⁵ Archivio storico comunale Recanati (poslej ACR), Ser. X Porto, št. 1207 f. 16' — 1597 febr. 8, ACR — Ser. VIII Camarlenghi, št. 671 — 3. april ok. 1400.; L. Zdekauer, o. c., str. 16.

⁶ ASF-CM št. 3 z naslovom Capitoli de la gabella del Comune de Fano — 1387, f 2', f 22 (pripis iz ok. 1435); Archivio storico comunale Pesaro (poslej ACP) — št. 264 XIV/b/9 f 146 (1461 dec. 31) in f 160' (1462 dec. 31); C. Ciavarini, o. c. str. 239, 271; E. Spadolini *Il libro della franchigia di Ancona (1471)*, Atti e memorie della R. Deputazione di storia patria vol. 2, fasc. 2, str. 121. Tu se omenja med drugim tudi: canavacci de Lurbiana.

⁷ V Fermu ali v njegovem pristanišču Porto Fermo se v prvi polovici oziroma okoli srede 15. stoletja omenjajo mnogi Slovani, ki so tu začasno ali stalno prebivali. Bili so predvsem trgovci, obrtniki in hlapci. Prim. Archivio di Stato — sottosezione Fermo (poslej ASF_e) — *Liber conciliorum 1404* in 1406: f. 2 in 3'; prim. še Marini, *Liber conciliorum... civitatis Firmanae 1 (1380—1457) f 75' f 256*; ASF_e — *Acta diversa 1450/56 — 1449 febr. 14*; ASF_e — *Opere pie di Fermo, cassetta 2 in druge z vrsto testamentov Slovanov*, Prim. R. de Minicis, *Senie cronologica degli antichi signori de'podestà e rettori di Fermo dal secolo ottavo all'anno 1550*, Fermo 1855, str. 16.

za njimi so prihajali v markizijska mesta tudi obrtniki ali pomorci in vsi, ki so iskali zaposlitev na teh področjih gospodarstva. Tu so nastajale bratovščine Slovanov; taka je bila v Recanati (Fraternitas Sclauorum sancti Petri Martiris), ki ji sledimo vsaj od leta 1375 dalje, ali v Pesaru; v Fermo pa so ob koncu 15. stoletja bili Slovani z drugimi ljudmi z Balkana povezani v posebno kongregacijo v cerkvi della Fraternità.^{7a}

Zivahne trgovske vezi moremo šteti za vzmet tudi mnogim, ki so se odpravljali v Italijo iz drugih vzrokov, da tam najdejo možnosti za

V Recanati se okoli 1400 in dalje omenjajo trgovci iz Šibenika, Trogira, Zadra, Pulja, Istre, slovenskega ozemlja, nemških dežel in drugod, ki so trgovali zlasti s sladkim in slanin sirom, platnom, raševino, volno, ribami, železom, kožami in živino. Kupovali pa so olje, posode, zlasti slikane vaze, ki so bile v Markah cenjeno izvozno blago, vino in čebulo. Prim. ACR — Ser. X Porto, št. 1207 f 7, 9', 10, 16', 17, 21, 22, 23, 27', 32, 36', 37, 39', 40', 41, 41', 42', 48', 52, 53', 78, 79, 83', 84', 85', 86, ACR — Ser. VIII Camarlenghi, št. 671 f 8; ibid. št. 673 f 41 in 42; ibid. št. 674 f 2'. Prim. še B. Ghetti, Nobili e popolani in Recanati durante i secoli XIV e XV, str. 64.

Podobno je bilo v Anconi, kjer se mnogi Slovani med drugimi omenjajo v knjigi mitninskih dohodkov iz leta 1432: Archivio storico comunale Ancona (poslej ACA) — št. 738 (Libro degli introiti della dogana) f 2', 3', 4, 4', 5, 7, 8, 9', 10', 32, 50, 50', 51, 51', 52, 53, 54, 55', 69'. Več se jih omenja tudi kot prebivalcev Ancone (habitator anconitanus) kot npr. f 5 in 11, dalje ASF-CM, št. 70 f 26 — 1406 marec 18.; Archivio di Stato Pesaro (poslej ASP) — notarska knjiga Albertucci f 142 — 1449 maj 29. Sem so prihajali pomorci Reke in Pulja (ACA št. 738 f 32') pa tudi trgovci iz Slovenije, kakor bi mogli soditi iz imena Andrea Sclanus Verbanj (o. c. f 2' — 1432 sept. 20), iskati pa jih je tudi med tistimi, ki jih je vir označil z »Teutonicus« ali z »de Alamania«.

V Senigalliji moremo že od začetka 15. stoletja, ko se viri nekoliko pomnože, slediti vrsti Slovanov, ki so se tu naselili in kot prebivalci prebivali v mestu, v ASF-CM 71 f 44', 85; CM 108 — 1456 maj 18 in 1456 avg. 3; dalje v ASP — not. knjiga Albertucci f 55 — 1458 dec. 28. Sem so v prvi polovici stoletja prihajali trgovci in pomorci iz Dubrovnika (ASF-CM 71 f 32, 39, 39', leto 1408; CM 107 f 2, 25'), Splita (ASF-CM 70 f 19 — 1405 maj 21), Brača (ASF-CM 71 f 37' — leto 1408), Trogira (ASF-CM 107 f 9'), Bakra (ASF-CM 71 f 40 — leto 1408), Kopra (ASF-CM 107 f 10) in Zagreba (ASF-CM 71 f 85' — 1408 jul. 28) ter še mnogi drugi iz Dalmacije in drugod (ASF-CM 107 f 23'; CM 71 f 27, 28, 29, 29' itd.).

Tudi v Fano v tem času že najdemo podatke o živahnih trgovskih zvezah in je prihajalo sem blago iz Dalmacije in iz Dubrovnika posebej (ASF-CM 93 f 19 — 1436 febr. 2; ibid. 1456 nov. 13; ibid. f 120). Kakor drugje so se tudi v tem mestu naselili in ustalili mnogi Slovani (Prim. ASF-CM 86 f 26, 26', 28; CM 20 f 20).

V Pesaru se do okoli polovice 15. stoletja omenjajo kot meščani ali prebivalci mesta oziroma prihajajo sem mnogi trgovci in pomorci iz Dubrovnika, Splita, Senja, Bakra, Pulja in Pirana pa tudi iz Zagreba in drugih delov Hrvaške, a tudi iz Slovenije (Simon condam Stefani de Spoilnbergo — ASP not. njiga Paladini — 1451 dec 24; Xristoforus condam Petri de Monte Cruce de Alamania — ASP not. knjiga Albetucci — 1451 sept. 9) [ASF-CM f 27, 43; ACP — 264 XIV b/9 f 232'; ASP not. knjiga Paladini f 115, 118, 166, 192, 238'; ASP not. knjiga Albetucci f 7', 58, 82', 151, 221', 150', 152', 166, 176, 187, 230, 233-3'].

^{7a} Annali di Recanati con leggi e costumi antichi recanati e memorie di Loreto, o. c. I str. 306. V Pesaru me je opoznil na bratovščino ravnatelj mestne knjižnice in mestnega arhiva dr. Italo Zicari, Za Fermo prim. G. Cutini, Istruzione e cultura a Fermo nel secolo XVII 1957/8 (tipkopis diplom-skega dela) str. 37.

obstoj in življenje. Številni so bili slovanski naseljenci, ki so na drugi strani Jadrana v Markah našli svoj novi dom. Ob kolonizaciji obširnih področij v Markah, ki je morala že v 14. stoletju privabljati koloniste iz jugoslovanskih dežel in se je v naslednjih dveh stoletjih ta proces še nadaljeval, so se na primer na ozemlju okoli Senigallije (npr. v kraju Ripa Mandolfo, Monterado itd.), dalje v okolici Ancone (npr. Falconara, Castro Masignano, »Mons Sirixius« itd.), Fana (npr. Cavarino, Monte Maria itd.) in Pesara (npr. v Nubilari, Montelauru itd.) naseljevali sorazmerno številni slovanski naseljenci.⁸ Kolonizacija Slovanov je bila v obravnavanem času v Markah in tudi sicer vzdolž italijanske jadranske obale mnogo večja kakor so mislili do sedaj. Kakor na tem področju je dajalo iz različnih vzrokov nastalo pomanjkanje delovne sile tudi druge velike možnosti za doseljevanje Slovanov v Marke. Mnogi so dobili zaposlitev kot služabniki, kot hlapci in dekle po domovih premožnejših domačinov, drugi so zopet našli kruh tako, da so po pogodbi v obliki socide za leto ali več obdelovali posamezne poljedelske površine, zlasti vinograde. Številni so morali biti tudi tisti, ki so se preselili v Italijo in tu stopali v razne službe kot paži, oboroženi hlapci ali vojaki.⁹ Tako je bilo tudi v Fanu, ki je po številu uradov, oziroma uradnikov, ki so potrebovali take ljudi, spadal med kraje, v katerih so imeli Slovani med zgoraj naštetimi poklici zelo številne zastopnike.

Fano je bil v obravnavanem času važna posest rodbine Malatesta, ki je imela tudi sicer veliko posest v Markah, čeprav le-ta ni bila niti strnjena niti stalna in so jo imeli zlasti kot vikarji svete stolice. Tako je imel Pandolfo III. Malatesta (1375—1427), ki je bil gospod Fana od leta 1385 dalje in je bil eden najpomembnejših članov rodbine,¹⁰ v Markah po popisu iz leta 1410/11 naslednjo posest:¹¹ mesta Fano, Senigallia, Pergola, Jesi z okolnimi kasteli (S. Marcello, Monte Roberto, Maiolati, Cupramontana, Castelplanio, Serra S. Marcello, Montecarotto, »Muscianus« in Sanctus Paulus), Osimo in Amandola, kraje Castelfidardo, Monte Lupone, Staffolo, Monte Fano, Offagno, Montemelono, Montecassiano, Monte Olmo in »Mons filiorum Optrani«, dalje vikariate Mon-

⁸ Prim. za Senigallijo: L. Mancini, Un catasto rustico sinigagliese del 1489, str. 9.; isti, Sigismondo Malatesta e la ricostruzione di Sinigallia (1450-59), Bollettino della Società degli amici... annata 2-4 (1924-26), str. 14, sl.; A. Giarrizzo, Senigallia. Ricerche di geografia urbana, Bollettino della Società geografica italiana, Ser. 9, vol 4,4-10 (1963), str. 452. Za Ancono: ACA — Libro degli introiti della dogana, 1432, f 2', 50, 53, 50'. Za Fano: ASF-CM 93 f 89 in 89' (1437 maj 29 in okt. 19). Za Pesaro: ACP — 264 XIV b/9 (1463 jan. 2), ASP — not. knjiga Albertuoci f 20 in 205.

⁹ Prim. D. Gaspari, Fortezze marchigiane e umbre nel secolo XV. Archivio storico per le Marche e per l'Umbria, 3 (1886), str. 114, 115, 116, 126, 135, 145, 159.

¹⁰ C. Selvelli, Sulla figura di Pandolfo III Malatesta, signore di Fano. Atti e memorie Ser. 6, vol 3 (1943); isti, Fanum Fortunae, 1943, str. 5 sl.; isti, Fano e Senigallia, Bergamo 1931, str. 24 sl.; C. Marcolini, Notizie storiche della Provincia di Pesaro e Urbino delle età fino al presente, Pesaro 1883, str. 106 sl.; P. A. Amiani, Memorie storiche della città di Fano, I Fano 1751.

¹¹ ASF-CM 7 z naslovom Liber offitiorum civi/tatum, terrarum atque honorum magnifici et excelenti domini Pandulfi Malatestis in Marchia.

dovia, Monteboddo (danes Ostra), Mondolfo in S. Sepolcro, grofijo (comitatus) Serra ter gradove Corinaldo in Scorticata ter od leta 1413 tudi Belvedere, oziroma od leta 1417 dalje še Scapezano.¹² Po Pandolfovi smrti je vladal v Fanu (do leta 1463), Senigalliji in Pesaru gospod Riminija Sigismondo Pandolfo Malatesta (1427—1468).

V vseh omenjenih mestih in krajih so bili Malatestovi civilni in vojaški uradi oziroma uradniki. Najštevilnejši so bili v Fanu, kar kaže, da je imelo mesto tedaj med Pandolfovo posestjo po važnosti osrednji položaj. Poglejmo, kolikor je za razpravo potrebno, upravne organe v tem mestu. Najvišji predstavnik gospoda v njem je bil podestat. Za poslovanje svojega urada in za osebne potrebe je imel večje število uradnikov, služabnikov ali oborožencev. V slučaju potrebe ga je nadomeščal pravnik ali doktor prava,¹³ imel je dalje večšega in izkušnega vojaka¹⁴ ter dva notarja. Za svoje potrebe je imel pravico do dveh služabnikov in enega paža. Poveljeval je tudi osmim oboroženim hlapcem (familiares, beroarii). Za svojo uporabo, oziroma potrebe urada je imel pravico do treh konj. Kot plačo in za plačilo vseh uradnikov in služabnikov ter za vzdrževanje konj, je podestat dobival po 63 florinov mesečno (računali so se po 34 bolonjinov vsak). Dohodke pa je imel tudi od glob. Praviloma mu je šlo šest denarjev od vsake libre glob. Izjeme so bile osebne globe, od katerih mu je šlo samo šest faneških denarjev. Od vsake sodbe v sporu dveh tujcev je imel po 12, a če je bil tujec samo ena stranka, je dobil po šest denarjev od libre. Za neposredne stroške urada, to je, za papir, vosek in črnilo je dobival vsakega pol leta še po osem ducatov. Moral pa je na svoje stroške vzdrževati tudi nekaj težkega orožja (dve balisti in dve »rotella«). Leta 1434 je imel podestat v Fanu poleg namestnika, vikarja in vojaškega izvedenca le še enega notarja, enega služabnika in sedem oboroženih hlapcev; pravico pa je imel še do dveh konj.¹⁵

Neposredno za podestajevim uradom našteva kodeks apelacijski urad, ki ga je vodil vikar za apelacijsko sodišče.¹⁶ V svojem spremstvu je imel služabnika in oboroženega hlapca; šla sta mu tudi dva konja. Iz tega bi mogli sklepati, da je bilo ozemeljsko področje njegovega urada precej veliko. Mesečni prejemki, s katerimi je plačeval oba služabnika in vzdrževal konja, so bili določeni na 20 florinov. Poleg tega je od vsake apelacije dobil po 12 denarjev od vsake libre, če sta bila nasprotnika tujca, sicer pa le po šest denarjev. Posebni urad za globe je vodil uradnik za globe,¹⁷ ki sta mu bila podrejena notar in hlapec. Uradnik je imel pravico tudi do konja. Njegovi mesečni prejemki so bili 5 florinov. Poleg tega je dobival od vsakega primera še po 12 faneških denarjev dohodkov od vsake libre. Seveda je iz tega plačeval tudi

¹² Prav tam, f 13 — 1413 maj 27, f 38 — 1417 marec 23.

¹³ Prav tam, f 2: »unum doctorem seu licentiatum in iure«.

¹⁴ Prav tam, f 2: »Unum militum socium praticum et expertum.«

¹⁵ ASF-CM 94 (Liber mostrarum castellanorum, rocharum Fani et comitatus et portarum pariterque officialium eius (1434), tempore mei Jacobi de Sanctogostantio cancellarii Fani), f 2.

¹⁶ ASF-CM 7, f 2: »vicarius domini super appellationibus in Fano«.

¹⁷ Prav tam f 4: »officialis dampnorum datorum Fani«.

uslužbenca svojega urada. Posebej je prejemal še po 20 solidov mesečno za stroške pisarne.

V drugo grupo uradov sta spadala urada, ki sta upravljala vse tekoče administrativne posle. Prvega je vodil pisar (cancelarius), ki je imel enega služabnika, a drugega referendarij (referendarius, referendarius domini Fani) s pravico do dveh hlapcev in dveh konj. Pisar je imel po osem florintov na mesec. Ker pa je vodil tudi knjige o uslužben-
cih,¹⁸ je dobival še dodatnih 15 bolonjinov. Referendarij je imel 15 dukatov letnih dohodkov. Upravljal je tudi mitninski ali dacarski urad, v katerem je imel zaposlenega še posebnega notarja. Zanj je dobival po dva dukata. Poleg tega je imel dohodke od vseh spornih zadev tujcev po 12 denarjev od libre vrednosti in tudi vse neposredne dohodke pisarne.¹⁹

Tretja grupa uradov so bili urad za dohodke, solni urad in nadzorni urad. Urad za dohodke je vodil zakladnik,²⁰ ki je imel pravico do enega služabnika. Njegova mesečna plača je bila po 8 florinov. V nadzornem uradu sta bila zaposlena dva nadzornika,²¹ katerih vsak je mogel imeti po enega služabnika,²² ki sta ga seveda plačevala iz svojih prejemkov. Vsak je imel sprva po šest dukatov mesečno, pozneje sta dobivala še po dva dukata več za stroške urada. Po letu 1424 je imel drugi nadzornik po 11 liber in 6 solidov mesečnih prejemkov.²³ Solni urad je bil zaradi dohodkov, ki jih je gospodu prinašal, zelo pomemben. Bil je osrednji urad te vrste na ozemlju Malatestove posesti v Markah. Z njim so Malateste izvajali in nadzirali, vsaj v tem času, solni monopol. U uradu so bili štirje uradniki, razporejeni po rangi.²⁴ Vsak je imel pravico do svojega služabnika. Mesečni prejemki prvih dveh uradnikov so bili po šest, drugih dveh pa po dva dukata na mesec.

Nekateri zgoraj naštetih uradi oziroma funkcionarji so bili tesno povezani z mestno upravo in administracijo. Na prvem mestu je seveda imenovati podestaja, dalje pa tudi nadzorni urad, ki je opravljal nadzorno funkcijo tudi za mestno občino.

Poleg civilnih uradov Malatestove uprave so bili v Fanu tudi vojaški funkcionarji. Najpomembnejši je bil kaštelan, poveljnik trdnjave v mestu (castellanus castris Fani seu rocche). Imel je pod svojim poveljstvom devet oboroženih hlapcev, ki so tvorili trdnjavsko posadko. Njegova mesečna plača je bila 22 liber faneških denarjev ali 7 florinov in 11 bolonjinov. Za vsakega oboroženega hlapca je dobival po 5 liber denarjev mesečno, kar je v celoti zneslo 15 florinov za vse. Pozneje.

¹⁸ Prav tam f 2: »Item habet pro officio mostrarum comitatus videlicet rocharum bon. 15 in mense«.

¹⁹ Prav tam f 3.

²⁰ Prav tam f 4: »depositarius introituum domini nostri Fani...«.

²¹ Prav tam f 3: »primus... secundus reuisor seu ratiocinator rationum camere domini et communis Fani«.

²² Prav tam, formula se glasi: »tamen si sibi placet, alias non«.

²³ Prav tam f 3.

²⁴ Prav tam f 4 in 4: »primus... secundus... tercius... quartus officialis super sale domini in civitate Fani«. Prim. še CM 20 f 32 sl. in 150 sl. Leta 1407 so na primer v uradu prodali nad 2200 tovorov soli in leta 1408 nad 2500.

na primer 1441, je moral imeti kaštelan 20 oborožencev.²⁵ Drugi vojaški funkcionarji v mestu so bili kapetani mestnih vrat (conestabili). V tem času so bili trije, a pozneje, na primer leta 1434, so bili štirje.²⁶ Prvi je imel v oskrbi Velika vrata, ki so vodila proti zahodu v notranjost Italije, in Jurijeva vrata. Pri prvih vratih je moral imeti tri, a pri drugih po dva stražarja.^{26a} Mesečno je zase in stražarje prejemal približno po 10 florinov in pol. Drugi kapetan je bil pri Lenartovih vratih, ki so bile v jugozahodnem delu mestnega obzidja. Imel je po dva stražarja in vsi trije so dobivali po 6 florinov mesečno. Tretji kapetan je zopet poveljeval dvojim vratom: Markovim in Morskim. Pri vsakih sta bila po dva stražarja: vsi skupaj so prejemali po 9 florinov in pol mesečnih prejemkov. Konestabili so jemali v zakup tudi razne dace in si tako povečevali svoje dohodke.²⁷

Upravna organizacija, ki so jo imeli Malateste v Fanu približno tako, kakor je tu opisana, vse do konca svojega gospostva v mestu, je bila torej zelo razvejana. Tako po številu uradov kot po številu zaposlenih ljudi v njih se ni moglo s Fanom meriti nobeno zgoraj omenjenih mest. Te številne službe so privabljal v Fano ljudi iz raznih krajev Italije pa tudi iz dežel onstran Jadranskega morja, ki so bile, kakor rečeno, v tesnih stikih z mesti v Markah. Pri teh službah je šlo na eni strani za vodstvene uslužbence, podestaje in kaštelane, ter uradnike sploh, na drugi strani pa za nižje uslužbence, predvsem za vojake, oborožene hlapce, paže in služabnike. Prve službe so zasedali domačini iz Mark, ki so sem prihajali iz drugih krajev Malatestove posesti, ali iz drugih italijanskih pokrajin. Omenjajo se tako ljudje iz mest Cremona, Pisa, Bologna, Cesena, Perugia, Fabriano, Firenze, Rimini, Brescia, Piacenza, Falirona in dr. V drugih službah so bili v obravnavanem času, ko je bil v Markah na splošno tudi proces kolonizacije precej močan, zelo številni tujci izven Italije. Tako so prihajali v te nižje službe številni Albanci,²⁸ Nemci (de Alamania, ljudje z vzdevkom theotonicus) in došleci iz Ogrske (de Vngaria), čeprav seveda vsi, ki so se tako označevali, niso bili Nemci ali Madžari,²⁹ dalje ljudje iz Dunaja, iz Flandrije ter Češke in morda celo iz Švedske.³⁰ Med njimi so bili tudi zelo številni Slovani, ki so prihajali v Italijo z one strani Jadrana. Njihovo število je bilo zlasti v drugi četrtini 15. stol. izredno veliko. Kdo so bili, od kje so prišli in kdaj so bili v Fanu v raznih službah, prikazujejo naslednje tabele.³¹

²⁵ ASF-CM 95 f 5.

²⁶ ASF-CM 84 f 68.

^{26a} ASF-CM 7 f 5: »... debet tenere tres socios ad portam maiorem et duos socios ad portam Sancti Georgii«.

²⁷ ASF-CM 84 f 19.

²⁸ ASF-CM 94 f 15, 39.

²⁹ Prav tam f 2', 3', 6, 8, 14', 17, 26, 32, 38, 41; CM 95 f 6, 40.

³⁰ ASF-CM 95 f 39' in 27 ter f 49.

³¹ Tabele so sestavljene po gradivu, ki ga dajejo kodeksi ASF-CM 94 (glej opombo 15), CM 95 z naslovom Liber mostrarum officialium, castellano-rum, roccarum et conestabulum portarum Fani et comitatus (1441—1455); gradivo ima tudi CM 96 z naslovom Libro de mostra se ha a Fano. Mostre de castelani e de contestabili (1461—1510).

V službi pri podestaju

- Johannes Franciscus de Pistorio:
3. VIII. Nicolaus Georgii de Segna
1434 Martinus Stefani Sclaus
29. VIII. Matheus... Sclaus
1434 Barabas Stefani Sclaus
10. IX. Michael Guasparis
1434 d'Alamania
9. I. Georgius Marini Sclaus
1435
8. III. Georgius Pauli de Sagabria
1435 Barabas Stefani Sclaus
Coradus Stefani de Alamania
9. III. Thomas Thomassi
1435 de Sclauonia
- Bonzaninus de Bonzaninus de Padua:
1. IV. Simeonus Luce Sclaus
1436 Paulus Thomassi Catarine Sclaus
Stefanus Georgii de Capiteistic
1. VI. Matheus Stefani de Mabiley
1436 de partibus Sclauonie
1. VIII. Georgius Sclaus
1436 Martinus Petri de Sdrigna de Vngaria
31. VIII. Lupus domini Valentini
1436 de Alemania
- 1436/37 Chomorus de Guasconibus de Florentia:
- Johannes Federici de Alemania
Martinus Piero de Madrusio
Stefanus Giogii de Marco de Spalato
Johannes Pieri Lucie de Giadra
Matheus Stefani Rose de Costrigna
Georgius Antonii Isabette de Sagabria
Blaxius Mathei Ysabette de Rastauiza
- Berardus de Madis de Brexia:
6. IV. Fabianus Camanis
1438 de Segna, Sclaus
Georgius Nicolai de R(C?)ottigna

V službi pri kaštelanu

- Pietrus de Tibertis de Cesena:
24. V. Johannes Johannis
1434 de Alamania
15. VIII. Martinus Johannis et Anne
1434 de Sclauonia
Coradus Stefani, sartor, Theotonicus
Johannes Pieri et Rose de Sclauonic, sutor
- 1 IX. Johannes de Segna,
1434 calzolarius
1. X. Matheus Thomassi
1434 et Ysabette calzolarius de Sclauonia
Stefanus Johannis de Sclauonia
- 31 XII. Bartolus Andree
1434 de Zagabria, calzolarius
Paulus de Lene de Sclauonia
31. III. Andreas Valentini
1435 et Chiare de Giadra
Ranaldus Guiglielmi, sartor de Alamania
15. IV. Magister Filippus Jacobi
1435 de Segna, calzolarius
12. VI. Nicolaus Georgii
1434 de Fontana de Sclauonia, calzolarius
Rigus Gherardi Teotonicus
Johannes Johannis de Agneos de Alamania sutor
Andreas Valentini et Clare de Zagabria
- Magister Jacobus de Monteflorum:*
31. VII. Johannes Pauli de Segna
1434
31. VIII. Petrus Georgii Sclaus
1435
- Johannes Andree Sauvignano:**
2. IV. Thomas Andree de Vngaria
1434
- Francoiscus de Rombellis de Suncino, nobilis vir:
8. XI. Antonius Johannis et Lene
1435 de Posaga de partibus Vngarie

V službi pri podestaju

21. VI. Nicolaus Petri de Posaga
1438 Petrus Simonis Ysabelle
de Zagabria
3. VII. Bertolus Dionisii
1438 de Lubiana de Sclauonia
Bernardus Luce
de Graciniza, Sclaus
11. VII. Stefanus Johannis
1438 de Graciniza, Sclaus
Simon Michaelis Lene
de Zagabria
Michael Battista Sclaus
Franciscus de Sanguineis
de Salerno:
1. II. Franciscus Johannis
1439 Theoticus
Georgius Martini
de Muglia Sclauonie
Thomassus Martini
de Spalato
Bernardus Luce
de Sclauonia
Georgius Antonii Sclaus
Stefanus Vngarus
1. XI. Bernardus de Grassinim
1439 Georgius Antonii
de Bossina
Martinus Georgii
de Zagabria
Franciscus de Palmeriis
de T(C?)ussigra:
1439 Georgius Gregonii
de Modruxio
Georgius Martini Sclaus
P(a)olus Vngarus
Menarius de Simonettis
d'Exio:
1440 Blaxius Simonis de Giara,
habitor Insule comitatis
Fani
Thomas Stefani Sclaus
Paulus Francisci Sclaus
de Zagabria
Stefanus Paruus Sclauinus
Stefani Ysabelle
de Zagabria
Stefanus Magnus Sclaus
Tomassi
Stefanus Rubens Sclaus
Johannis de Petrii
31. VIII. Carolus Petri de Vngaria
1440 Franciscus Johannis Elene
de Tremiso

V službi pri kaštelanu

16. I. Fabianus Johannis
1436 de Sdnigna de partibus
Sclauonie
23. I. Mateus Johannis
1436 et Catarine de Vngaria
Johannes Johannis
Theoticus
- 5.-15. III. Nicolaus Alexii Antonie
1436 de Cattaro de partibus
Sclauonie
* in ** prečtano
15. III. Michael Johanni de Zara
1436 Pierus Stefani Stanic
de Zagabria
13. IV. Dominicus Gregorii
1436 de Segna
4. V. Andreas Johannis et Stane
1436 de Fontana de partibus
Sclauonie
15. VI. Benedictus Michaelis
1436 de Bartolini de Montona
Sclaus
14. VII. Evangelista Bartoli e Lene
1436 Sclaus
20. VIII. Georgius Johannis et Lene
1436 de Srema de partibus
Vngarie
Franciscus Pauli Agnetis
de Sclauonia
11. IX. Magister Filippus Nicolai
1436 de Segna, tornarius
17. XI. Stefanus... Sclaus
1436
1. V. Batista Mathiutii de Sremo
1437
26. VI. Nicolaus Mathei et Anne
1437 de Pola
15. III. Nicolaus Andree Lucie
1438 de Zagabria,
calzolarius
15. III. Marcus Luce et Nane
1438 de Raguxio
6. V. Antonius Gregorii
1438 de Zagabria, filius Lene,
calzolarius
Jacobus Poli Ysabelle
de Zagabria, calzolarius
7. IX. Pierus de Lene de Posaga,
1438 calzolarius

V službi pri podestaju

- 1441 Monardus de Simonettis
d'Exio: [CM 95*]
Tomas Stefani Sclauus
Paulus Francisci
de Zagabria
Stefanus Parus Stefani
Ysabelle de Zagabria
Stefanus Magnus Sclauus
Tomasso
Stefanus Rubcus Sclauus
Johannis Petri
1. I. Georgius Tomasse e Lene
1442 Sclauus
Matheus Simonis Sclauus
1. I. Bartolomeo Johannis
1442 Zacharie
Magnus Sclauus
?
1442 Tomas Valentini
Margarite de Fontana
Sclauonie
Valentinus Cosme e Anne
de Sclauonia
Stefanus Pauli Ysabelle
de Sclauonia
Benedictus Giangii
de Xbre de Sclauonia
Antonius de Albertonibus
de urbe Romana:
22. II. Petrus Pauli domine
1442 Catarine Sclauus
Rigo Johannis (tedesco) de
Barbanza Alemanie
?:
1. IV. Georgius Rigi domine
1443 Anne Alamania
22. II. Georgius ... Sclauus
1444 Gualterius Arnaldi et
Margarite de Alamanie
Paulus Georgii ... de
Zagabria
22. II. Tamassus ... Sclauus
1444 Andreas Bartolomei
Catarine de Trauisio
Stefanus Johannis et
Margarite Sclauus
- ? VIII. Michael Sclauus
1444
24. IX. Jacobus Simonis
1444 de Alamania
Johannes Galeoctus
de Agusellis de Cesena:
1. IV. Antonius Pauli Ysabelle
1444 de Pirano
Caput Ystrie
Henricus Johannis

V službi pri kaštelanu

1. X. Blaxius Nicolai de Posaga
1438 Sclauus
6. XI. Paulus Tomassi
1438 e Catarine de Zagabria
22. XI. Georgius Georgii
1438 Margarite Sclaua, sartor
9. XII. Matheus Sclauus, famulus
1438 in domo
Blaxius Nicolai Agate
Sclauus de Posaga
2. III. Marcus Georgii Margarite
1439 de Pirano Sclauonie
Valentinus Tome
de Zagabria***
10. III. Petrus Matheo de Zagabria
1439
10. III. Valentinus Johannis
1439 Vngarus, armarolus
et monetarius
1. V. Johannes ser Pieri
1439 de Zadra
27. V. Gregorius ... de Zagabria,
1439 calzolarius
1. VI. Pierus Johannis de Posega,
1439 calzolarius
12. VIII. Blaxius Nicolai Sclauus,
1439 calzolarius
Gregorius Andrec, sartor,
Sclauus
Magister Filypus Nicolai
de Segna
28. IX. Valentinus Thomassi
1439 de Zagabria, calzolarius
29. X. Paulus Petri et Johanne
1439 de Vrana Sclauonie,
calzolarius
6. XI. Bartolomeus Georgii
1439 de Sibiricho
1. XII. Blaxius Thomassi
1439 de Zagabria, calzolarius
*** preertano
8. XII. Petrus Johannis et Lene,
1439 cerdo, Sclauus
12. VIII. Giorgius Georgii Sclauus,
1439— sartor
4. IV. 1440
10. III. Matheus Johannis,
1440 calzolarius de Zagabria

V službi pri podestaju

- Catarine, theotonicus
Blaxius Johannis e
Lene... Sclaus
Marcellus Georgii e Lene
Sclaus
Simonis Johannis et Lucie
de confinibus Vngarie
in Sclauonia
Ranaldus Federici Elisye
de Almania
Franciscus Georgii
Catarine de Sclauonia
Johannes... theotonicus
Antonius de Cipriani
de Manascis:
16. V. Petrus Johannis et Elene
1446 de Modrussio
18. V. Antonius Zannis et Cusane
1446 de Giara
Albertus Johannis
et Agnetis de Vienna
de Almania
18. V. Nicolaus Johannis
1447 Catarine de Ragusio
Turchinus Johannis
Blaxius Sclaus Alberici
2. VI. Simonis Johannis Sclaus
1447
7. VI. Paulus Benedicti
1447 et Ysabette Sclaus
25. VII. Benedictus Luce
1447 de Coprantu Sclauonie
Tomasius Guidonis
de Monaldis de Arimino:
15. X. Johannes Antonii
1447 de Sibinicho
Johannes Vincilaus Andree
de Almania
1. XI. Gregorius Johannis
1447 et Lene de Zagabria
Gregorius Johannis
de Zagabris
Benedictus Luce
de Copruza (?)
3. XII. Gregorius Georgii
1447 de Pettua
Petrus Valentini Cereni
et Cataline de Zagabria
22. XII. Clemens Georgii
1447 de Goriano
Georgius Nicolai
Margarite de Zagabria

V službi pri kaštelanu

4. IV. Georgius Georgii Margarite
1440 de Cilla Sclauonia, sutor
Valentinus Thome
de Zagabria
10. V. Paulus Stefani et Lene
1440 de Zagabria
22. VII. Blaxius Tomassi et Elene
1440 de Zagabria, Sclauonia
28. VII. Blaxius Pauli de Zagabria
1440
1. VIII. Gregorius Georgii
1440 de Zagabria
23. VIII. Martinus Johannis
1440 de civitatis Tiuu, Sclaus
4. X. Michael Petri domine
Agnetis de Ystria
Sclauonie
6. X. Petrus Micaelis e Lene
1440 de Zagabria
Tomaxius Micaelis
de Alibiana, calzolarius
11. X. Georgius Georgii
1440 Margarite de Cila
Sclauonie
1. XII. Gregorius Andree Sclaus,
1440 sutor
Franciscus de Rambellis
de Suncino: [CM 95*]
Gregorius Georgii
de Zagabria
Marcus Georgii Margarete
de Piramo Sclauonie
Valentinus Tome
de Zagabria
Blaxius Johannis
de Zagabria, calzolarius
Gregorius Tomassi
de Ungaria, calzolarius
17. I. Georgius Georgii
1441 Margarite de Cila
Sclauonie
Martinus San Pauli
Isabette de Spilimber
Friuli
- 1441 Gregorius Andree Sclaus,
sutor
Magister Philippus Nicolai
de Segna, tornarius
Micael Petri done Agnetis
de Ystria Sclauonie

V službi pri podestaju

9. VI. Franciscus Incola
1448 Margarite de Segnia
1. XI. Martinus Gregorii
1448 de Boemia
Clemens Georgii
de Goriana Sclauonie
10. II. Johannes Andree
1448 de Arimino, Sclaus
- Nicolaus... de Sibiricho
Franciscus de Bufulcis (?)
de Forluno:
3. V. Valentis Johannis Sclaus
1450 Stefanus de Modruzio,
Mathei
18. IX. Petrus Ronzii de Zagabria
1450
21. IX. Stefanus Valentis de Vgro
1450 Vngarie
31. X. Allegrettus Petri Sclaus
1450 Martinus Valentis
de Sclauonia
31. X. Franciscus Radighi
1450 Sclaus de Giadra
31. X. Rigus Johannis
1450 de Alamania
Georgius Radighi
de Giadra
Gaudentius de Cortaldis
de Arimino:
14. X. Antonius de Ragugio,
1450 Stefani et Johanne
Stefanus de Ragugio,
Micuelis
Stefanus Vngarus,
Georgii Margarite
Georgius Sclaus, Stefani
et Lone
1. I. Valentinus Johannis
1451 de Modruxio
Petrus de Ragugio
1. II. Petrus Alegretti
1451 de Ragusio et Catarine
13. VIII. Antonius Stefani
1451 de Ragusio
13. VIII. Antonius Stefani
1451 de Ragusio
Mateus Jacobi de Giara
Stefanus Marci de Vngaria
Stefanus Mathei
de Vngaria

V službi pri kaštelanu

- Bartolus Cennis Peruzoli
de Saltaria:
1. I. Georgius Sclaus
1444
- Marcelius Francoisci
de Melioratis de Pergamo:
1. XI. Franciscus Simonis
1446 de Zagabria
Antonius Tomassi
de Rasauizza
Petrus Valentis Stane...
Sclauonie
1. IV. Gregorius Mathei Rose
1447 de Zagabria
1. V. Micael domine Anne
1447 de Arbi de Sclauonie
Stefanus Tomassi Laure
de Zagabria
5. XI. Stefanus de Giouanne
donne Elche Schiauis
3. XII. Georgius Mathei Madalene
1447 Sclaus
Paulinus Barnabei et
Madalene de Zagabria
5. XII. Gregorius Andreoli
1447 Sclaus
Martinus Stefani e Lene
Sclaus
Giouannis de Giorgio et
dona Catarina de Vngaria,
sartor
1. V. Rigus Blaxii et Agate
1448 de Fontana Sclauonie
Arighua Arigi Margarite
theotonicus de Lorta,
fornarius
5. V. Stefanus Johannis et
1448 Jacobe de Catara
Sclauonie
1. X. Blaxius Andree de Sancto
1448 Paolo Sclaus
Georgius Stefani Stane
de Sclauonia
Blaxius Marcellis
de Zagabria filius Mathei
et Ysabelle

V službi pri podestaju

10. IX. Martinus Clementis
1451 de Zagabria
10. IX. Mateus... de Zagabria
1451 Antonius Johannis
theotonicus
Nicolaus Johannis de
Monte Falconi Sclauonie
1. X. Matheus Jacobi de Giara
1451 Antonius Stefani Lucie
de Goriano Vngarie
seu Sclauonie
26. X. Nicolaus Georgii
1451 de Blagaya Sclauus
25. XII. Michael Petri Vngarus
1451
25. XII. Nicolaus Johannis Flore
1451 de Montefalcone Sclauonie
Nicolaus Micaelis
de Sibinicho Sclauonie
5. I. Johannes Georgii
1452 de Sibonicho
29. IV. Stefanus Georgii
1452 de Spalato
22. V. Antonius Stefani
1452 de Ragusio
30. VIII. Angelinus Johannis
1452 theotonicus
24. VIII. Leonardus Nicolai
1452 theotonicus
Antonius Petri
de Sdragina Sclauonie
20. XI. Leonardus Nicolai
1452 theotonicus
Angelus de Nobilibus
de Sancto Maroto, civis
Cammerini:
20. I. Paulus Bartolomei
1453 de Sclauonia
Leonardus theotonicus
1. II. Georgius Stefani Sclauus
1453
Almericus filius Nicolai
de Vngaria
1. VII. Filipus Nicolai Vngarus
1453

V službi pri kaštelanu

- Matheus Nicolai Sclauus
Gregorius Andree
et Margerite de Zagabria,
sutor
4. V. Georgius Sclauus
1449
Fabianus Clementis
Ysabelle de Sclauonia
Paulus Leonardi Duratine
Sclauus
5. V. Valentinus Antonii
1449 Catarine de Villa Sancti
Martini Sclauonie
4. VI. Filipus Nicolai e Lene,
1449 tornarius. Sclauus
Johannes Jacobi et
Johanne de Segna
Petrus Antonii et Lene
Sclauus
Paulus de Franchinus
de Penna (?):
28. II. Nicolaus Johannis
1452 de Alamania
Petrus Blancha
de Cupodistria
Antonius Martini
de Nereto partibus
Sclauonie
Nicolaus Georgii
de Ragusia
Bartolomeus Johannis
de Alamania
Johannes Anthonii
de Sibinico
Nicolaus Gregorii
de Sibinico
Georgius Johannis
de Zagabria
Gregorius Georgii
de Pettua
Sante Gamignani
de Talamello:
12. V. Antonius Angeli
1453 de Catara
27. VII. Petrus Biachi de Capite
1453 Istric
6. X. Andreas Mathei de Segnia
1453
6. XI. Nicolaus Johannis
1453 de Alamania
20. II. Giouanni de Giorgio
1454 Schiauus de Strige
12. V. Nicolaus Georgii
1454 de Ragusio
Angeli de Catara

V službi pri podestaju

24. VII. Stefanus Blasii Vngarus
1453
26. VIII. Gualterius Johannis
1453 de Alamania
? Paulus Bartolomei
de Sclauonia
Georgius Jacobi
de Sclauonia
Georgius Fabiani
de Sclauonia
- Tomas Torcia (?)
de Sclauonia
Georgius Georgii
de Sclauonia
Leonardus theotonicus
- Antonius da Monte Catino:
2. III. Michiel di Giouani
1455 de Segna
Fabianus de Giouane
da Giara

V službi pri konestabilih

- Magister Xristoforus..
olim de Forlinio et cive
de Fano conestabilis Porte
Maioris de Fano:
4. IX. Georgius Pauli de Segna,
1454 calzolarius
Nicolaus Georgii
de Catarina de Segna
1. II. Blaxius Michaelis
1455 de Zagabria
Petrus Georgii de Giara,
calzolarius
10. II. Guido filius dicti Ser
1455 Xristofori conestabilis
8. III. Blaxius Michaelis sclauus
1455 de Zagabria, calzolarius
- Joannes Antonius de Roma,
habitor Fani conestabilis
Porte Maioris de Fano:*
1. X. Petrus... Sclauus
1455
- Ser Marcus Gregorii
de Venetiis nouus
conestabilis ellectis ad
Portam Maiorem:
20. XII. Georgius Poly Sclauus
1456
25. VIII. Georgius Peri de Santa
1456 Croce de partibus Sclauonie
Blaxius Michaelis Sclauus,
calzolarius
- Magister Guido Nicolai
de Venetiis, balestronis.
ellectus in conestabilem
Porte Maioris de Fano:
1. I. Georgius Marci Sclauus
1438 Petrus Johannis e Lene
de Posaga
- Pierpaulus Ser Xristofani
de Cesena, conestabilis
Porte Maioris de Fano:
5. III. Blaxius Michaelis Sclauus
1459 de Zagabria
- Petrus Georgii de Segna
Guido Nicolai de Ragisio,
magister balstrarum,
conestabilis Porte Maioris:
2. IX. Valentinus Sclauus
1459 Georgius Urbani Sclauus,
habitor Fani, sartor

V službi pri konestabilih

- Johannes Antonius
de Roma:
20. 3. Nicolaus Sclausus
1446
- Matheus filius Petri
Rocchi:
1. II. Blaxius Micaelis Sclausus
1449
1. VI. Paulus Bartolomei Sclausus
1449
- Zannes Antonius de Roma:
Gregorius Marini
de Venetiis Sclausus
Adriannus Rubei de Penna
habitor **Macerate**:
Antonius Petri de Segna
Ranaldus Nicolutii
de Saxto(?) conestabilis
Porte Sancte Marie:
1. IV. Lucas Pauli de Giadra
1441
1441
- ????, conestabilis Porte
Maris ciuitatis Fani:
- Blasius Micaelis
de Zagabria
Gregorius Vrbani Sclausus
- Matheus Jacobi de Fano
barbitonsore, **conestabilis**
Porte S. Leonardi de Fano:
(Ser Names Gualterii
de Aquila)
30. XI. Gregorius Vrbani Sclausus,
1434 sartor, habitator Fani
(ga zamenjal
Guido Guidolini de Fano)
15. I. Magister Lucas Pauli
1435 de Giara, sartor
- Paulus dala Stambichnia
conestabilis Porte Sancte
Marie de Fano:
31. I. Lucas Sclausus, sartor
1435 de Giadra
Petrus Georgii
de Segna
J(o)annes Antonius
de Roma, conestabilis
Porte Sancte Marie:*
1. VIII. Lucas Pauli Sclausi, sutor
1437 de Giadra
- Francoiscus Panzule
conestabilis Porte Sante
Marie:*

V službi pri konestabilih

23. IX. Lucas Pauli Sclausus, sartor
1438
- Franciscus Nicolai alias
Panzuli, conestabilis
Porte Sancti Leonardi:
1. IX. Matheus Johannis Lucie
1440 de Zagabria, cerdo
1. I. Matheus Johannis Lucie
1441 de Zagabria
12. III. Magister Guido Michaelis
1440 de Segna
Johannes Tomasii
de Capite Ystrie
Gagliardus de Capite Ystrie
Georgius Georgii
Margarite de Cillio
Sclauonie
- Ser Names Gualterii
de Aquila, ciuis Fani,
conestabilis Porte Sancte
Marie:*
1. X. Lucas Pauli Sclausus
1438
- Ranaldus Nicolutii
de Saxto(?) conestabilis
Porte Sancte Marie:
1. IX. Lucas Pauli de Giara
1450
- Franciscus Nicolai alias
Panzuli, conestabilis Porte
S. Leonardi: CM 95
15. V. Matheus Johannis Luce
1441 de Zagabria
Petrus Johannis e Lena
de Posaga Ungarie
Georgius Georgii
Margarite de Callio
Sclauonie
* preertano

Pri vicepodestaju

- Giouanni di Carançoli
da Magliano de Sabino:
10. XII. Gregorius Johannis et
1448 Anne de Buda Vngarie
Johannes Cosmi et
Ysabelle de Zagabria
- ? IV. Gregorius Micaelis
1449 et Margerite de Vngaria
Petrus Alegretti
de Ragusio
1. IV. Andreus Blaxii et Lucie
1449 de Sclauonie
Paulus... sui frater
8. I. Petrus Johannis
1448 et Catarine Vngarus

Pri alegum doctores

- Johannes Franciscus
de Braecis de Rauenna:
16. VI. Matheus Egidii de Flumi'
1451 de Sclauonia, macer
17. VI. Martinus de Zagabria
1451
- Antonius de Ragusio
25. V. Stefanus Micaelis
1451 de Ragusio
10. V. Stefanus Georgii
1451 de Modrussio
Luca Alegreti de Catara
30. VI. Stefanus Radichi et
1451 Blanche de Pera
de Sclauonia, comitatis
Giare
17. VII. Stefanus Matei Vngarus
1451

Slovani so stopali v službe skoraj izključno pri podestajih, kaštelanih in konestabilih. To je tudi povsem določalo značaj njihovih služb. Bili so predvsem oboroženi hlapci (famuli seu beroarii), služabniki (familiares, domicelli, famuli in domo), paži (paghae) in stražarji pri mestnih vratih (socii). Privlačila jih je zlasti služba oboroženih hlapcev pri podestajih in kaštelanih. Vendar so se v službah naglo menjavali. Vsekakor so bili precej redki primeri, da bi vztrajali na svojem mestu dalj kakor leto dni. Tako je pri kaštelanu v Fanu služil Bartolomej, sin Jurija iz Šibenika, več kakor leto dni.³² Menjavali so se tudi ob vsakokratni zameni podestatov, kaštelanov in konestabilov; viri namreč zelo jasno kažejo, da so se tedaj povsem zamenjali oboroženi hlapci in služabniki. Redki so bili tudi primeri, da bi prehajali od enega službenega mesta v Fanu na drugega. Tako je na primer Konrad, sin Štefana de Alamania, ki je v marcu 1435 stopil v službo oboroženega hlapca pri podestaju, že od avgusta prejšnjega leta služil pri kaštelanu.³³ Prav iz teh ugotovitev lahko sklepamo, da je bilo možnosti za tovrstno zaposlitev v Markah in drugje v Italiji veliko in da je med drugim tudi to privabljal velike množine ljudi iz drugih, neitalijanskih področij. Vsekakor je moralo tudi v drugih krajih Mark in izven njih biti število Slovanov v takih in podobnih službah, sodeč po primeru Fana, v določenih časovnih obdobjih izredno veliko.

Začetek in konec službovanja je poseben uradnik, kakor smo že spoznali, redno zapisoval v posebno knjigo. Tako pomeni v tabelah datum tam, kjer sta pod istim datumom navedeni dve imeni, konec službe prvega in začetek službe drugega človeka, ki je prvega nadomestil. Drugje pa je datum ali datum začetka ali datum konca službovanja. Pri tem je uradnik vsakega, ki je službo nastopil, tudi opisal po zunanjih znakih in navedel njegovo starost.³⁴ Prevladovali so mlajši ljudje, stari od 20 do 30 let. Vendar pogosto srečujemo tudi mlajše, celo šele 16 let stare mladeniče in seveda tudi mnogo starejše, stare tudi od 50 do 60 let, ki jih je imel na primer Luka, Pavlov sin iz Zadra (Luca Pauli de Giara).³⁵

V to službo so stopali deloma Slovani, ki so bili že prej naseljeni v Italiji oziroma so prišli v Fano iz podobne službe drugje v Italiji. Taka sta bila na primer Blaž, Simonov sin iz Zadra, ki je bil »habitator Insulae comitatus Fani«, in Jurij Slovan, Urbanov sin, ki je bil »habitator Fani«.³⁶ Tudi razni sli in kurirji, ki se omenjajo približno ob istem času in ki so opravljali te posle za podestaje ali kaštelane

³² ASF-CM 94, f 41': od 6. nov. 1439 do 1. dec. 1440.

³³ ASF-CM 94, f 3' (1435 marec 8), f 26 (1434 avg. 14).

³⁴ Posamezni zapisi so naslednje vsebine: Barabas Sclausus, magne stature, barba nigra, etatis XXXV annorum; Marcus Georgii /e/ Margarite de Pirano Sclauonie, oculis variis, etatis XXX annorum; Tomaxius Micaelis de Altbiana, calzolarius, homo iuste stature cum cappelis longis, barba cum barbellis albis, etatis XXX annorum (f 38'); Michael Petri /e/ domine Agnetis de Ystria Sclauonie, etatis XL annorum, comunis stature, oculis variis, itd.

³⁵ ASF-CM 95 f 17.

³⁶ ASF-CM 94 f 17, 49'.

in druge uradnike, so bili pogosto v okolici Fana poseljeni Slovani. Taki so bili na primer Simon, Jurjev sin, ki je šel v Rimini s svojim tovornim konjem, Pavel Slovan, ki je za opravljeno pot v Jesi dobil tri libre in deset solidov plačila, Ivan Slovan, ki je opravil pot v Camerino za libro in petnajst solidov, ter Ivan iz Senja (de Segna), ki je za pot v Caminato, opravljeno ponoči, dobil 7 solidov.³⁷ Vendar so prevladovali, tako se zdi, tisti, ki so v Italijo šele prihajali. Vsekakor je sorazmerno veliko število Slovanov v nižjih službah v Fanu znak enotnega procesa, ki mu moremo slediti na vsem ozemlju Mark od Pesara do Ferma. Gospodarsko razvitejše področje, ki je ob pomanjkanju delovne sile lahko dajalo kruha številnim došleccem, pa tudi kolonizacijska vnema, izpričana na velikem delu Mark v 15. stoletju, sta pritegovala močan dotok prebivalstva iz vzhodnih jadranskih dežel, ki se je iz različnih vzrokov odločalo za izselitev iz domačega kraja.

Med njimi niso bili samo ljudje brez poklicev, ki so se nato vdinjali v vojaško službo ali druge posle, čeprav se zdi, da so vsaj posamezni med njimi bili tudi poklicni najemniški vojaki. Taka sta bila na primer Peter, sin Ivana in Lene, ter Matej, sin Ivana in Lucije iz Zagreba.³⁸ Sorazmerno številni so bili namreč med Slovani, uslužbenimi v Fanu, tudi obrtniki, zlasti krojači in čevljarji, omenjajo pa se tudi strugar (tornarius), kovač orožja in denarja (armarolus et monetarius) in mojster topov (magister balistrarum). Vsekakor je zanimiva ugotovitev, da so se ti ljudje s poklicem zaposlovali izključno pri kaštelanu in poveljnikih mestnih vrat. Ni jih zaslediti v službi pri podestaju. Morda gre to povezovati na eni strani s tem, da je kaštelan potreboval v teh obrteh izučene ljudi, na drugi strani pa verjetno s tem, da so si ti v Fano došli obrtniki začasno poiskali kot dopolnilno zaposlitev še stražarsko mesto pri mestnih vratih.

Ozemlje, iz katerega so prihajali Slovani v službe v Fano, je bilo zelo obsežno. Zajelo je na eni strani vso vzhodno obalo Jadranskega morja, seglo pa je tudi globoko v zaledje. Poleg Dalmacije in Istre, ki se na splošno označujeta kot Sclavonia, je v viru imenoma navednih še vrsta mest in krajev, iz katerih so prihajali. Tako se v zgoraj navedenih službah v Fanu omenjajo ljudje iz Kotora, Tivata (Tiua), Dubrovnika, Paga, Splita, Šibenika, Zadra, Senja, Vrane, Reke, Pulja, Rovinja?, Fontane, Pirana, Kopra in Milja. V zaledju pa se med deželami imenuje Bosna (Bossina), Hrvatska (Crebatia), Slavonija (Sclauonia), Srem (Sremo, Srema), Slovenija (Sclauonia) in tudi Ogrska (Vngaria) ter Nemčija (Alamania). Zadnja dva naziva sta imela, tako se zdi, državnopravni pomen. Tako se na primer Zrinj označuje včasih kot kraj »in partibus Sclauiniec«, včasih kot »Sdrigna de Vngaria«. Podobno se tudi Požega postavlja na Ogrsko, a Srem označuje vir kot del Ogrske (Srema de partibus Vngarie). Izrecno pa se v zaledju omenjajo naslednji kraji: Blagaj, Gorjani, Gračanica (Graciniza), Hrastovica (Rastouiza), Kostri-

³⁷ ASF-CM 84 f 84', 104'; prim. še CM 108 f 132—136, 156' za leta 1456/7.

³⁸ ASF-CM 94 f 41, 46'.

nja (Costrigna), Modruš, Požega, Zagreb, Zrinj, Celje (Cilla, Cila, Cillio), Ptuja (Pettua, Petoa), Ljubljana (Alibana, Lubiana) in Sv. Križ.

Na mnoga vprašanja, kot na primer, kje so vzroki za izseljevanje teh ljudi, ali je bil pri tem beg pred Turki res najpomembnejši, ali so ostali v Italiji ali so se vračali nazaj, po katerih poteh oziroma smereh so se podajali v Marke (iz Hrvatske, iz »Zagreba«, so med drugim vsekakor šli tudi čez Novo mesto v primorska mesta v Slovenski Istri in od tam dalje) in druga, trenutno seveda še ne moremo odgovoriti. Že opozoritev na te z italijanskim ozemljem povezanimi problemi preteklosti jugoslovanskih ljudstev pa daje razpravi upravičenost nastanka. Je dokaz več, da je bilo Jadransko morje dolga stoletja most in ne pregrada med ljudstvi na obeh obalah.

V drugi polovici 15. stoletja, predvsem od 60-ih let dalje, število Slovanov v teh službah v Fanu počasi pada, čeprav so tudi še poslej mnogi služili na zgoraj označenih delovnih mestih. Pri podestajih in kaštelanih v Fanu so na primer še vedno služili ljudje iz Dubrovnika, Sibenika, Senja, Vrane, Modruša, iz Hrvatske in Ogrske pa tudi iz Istre.³⁹ Manj kakor v teh službah jih je bilo po obravnavanem času zaposlenih pri konestabilih. Tako je leta 1469 zamenjal Pavla iz Splita, ki je bil stražar pri mestnih vratih, Pavel iz Zagreba; ali leta 1472 Jurij iz Zagreba nekega oboroženega hlapca, ki je bil doma iz Barija. Leta 1492 pa se je v spremstvu gubernatorja Pavla Bochiarda omenjal tudi služabnik Pavel (Paulus Sclauonus famulus).⁴⁰ V 16. stoletju so Slovani iz teh služb povsem izginili in so jih tudi na teh nižjih službenih mestih v upravnih organih v Fanu zamenjali domačini.

SLAVI NEGLI ORGANI AMMINISTRATIVI DEI MALATESTA A FANO (1434—1455)

La struttura tanto articolata dell'amministrazione malatestiana nelle Marche ed in particolare modo a Fano attraeva gente, in cerca di impiego, da differenti località italiane. Ma accadeva lo stesso per la gente proveniente da paesi stranieri e soprattutto da quelli posti al di là dell'Adriatico, territorio allora in stretti rapporti commerciali con le città marchigiane.

Gli Slavi ottenevano impieghi quasi esclusivamente presso i podestà, castellani e connestabili. Questo fatto da per sé definiva il carattere del loro servizio. Erano soprattutto servi armati (famuli seu beroarii), sorvitori (familiares, domicelli, famuli in domo), paggi (paghae) e custodi alla porta urbana (socii).

Il territorio da cui giungevano degli Slavi a prestare la loro opera in queste occupazioni a Fano, era molto ampio. D'un lato consisteva in tutta la costa orientale dell'Adriatico, dall'altro si estendeva anche profondamente nel retroterra. Oltre alla Dalmazia e alla Istria, che generalmente venivano chiamate Slavonia, le fonti enumerano esplicitamente tutt'una serie di città dalle quali proveniva questa gente. Così prestava servizio a Fano gente di Cattaro, Tivari (Tiva), Ragusa, Spalato, Pago, Sebenico, Zara, Segna (Senj), Vrana, Fiume, Pola, Rovigno (?), Fontana, Pirano, Capodistria e Muggia. Nel retroterra, poi, tra le regioni troviamo nominate la Bosnia (Bossina), la Croazia (Croatia), la Slavonia (Sclauonia), lo Srem (Sremo, Srema), la

³⁹ Glej ASF-CM 96 f 7, 8, 10, 10', 28, 28', 35, 46.

⁴⁰ ASF-CM 96 f 28', 35, 46.

Slovenia (Sclauonia) ed anche l'Ungheria (Vngaria) e la Germania (Alamania). Questi ultimi due termini avevano, pare, un significato politico-amministrativo. Così, ad esempio, la località di Zrinj viene chiamata talvolta come luogo »in partibus Sclauinie«, e tal'altra come »Sdrigna de Vngaria«. Analogamente Požega viene posta in Ungheria; lo Srem viene definito dalla fonte come parte dell'Ungheria (Srema de partibus Vngarie). Vengono esplicitamente nominate, nel retroterra, le seguenti località: Blagaj, Gorjani, Požega, Zrinj, Modruš, Građmica (Gracimiza), Hrastovica (Rastouiza), Kostrinja (Costrigna), Labinj, Zagreb, Sv. Križ, Smartin, Celje (Cilla, Cila, Cillio), Ptuj (Pettua, Petoa) e Ljubljana (Lubiana, Alibiana).

Nella seconda metà del XV secolo, soprattutto dagli anni 60 in poi, il numero degli Slavi in questi impieghi a Fano lentamente diminuisce. Nel secolo XVI però spariscono completamente da questi posti, sostituiti anche nei posti di minor importanza dalla gente del luogo.

Ignacij Voje

SUKNO IZ HERCEGNOVEGA

O razvoju tkalnice, ki jo je dal v Novem zgraditi herceg Štefan, vemo zelo malo. Prav tako zelo slabo poznamo organizacijo proizvodnje v tej manufakturi, vrsto proizvodov, kvaliteto sukna, prodajo ter način razpošiljanja sukna.¹ Zato je zelo dragocena vsaka vest, ki kakorkoli pojasnjuje gornja vprašanja. V Državnem arhivu v Dubrovniku sem našel podatek o »pannis de Novi«, kot predmetu kreditne trgovine. Ker je v notarski imbreviaturi naveden podrobnejši opis izdelkov hercegovе manufakture in ker nam notarski zapisek odkriva nekatere detajle kreditne trgovine, bom skušal vsebino te imbreviature reproducirati.

Herceg Štefan je stremel za tem, da bi trgovino v svoji deželi osamosvojil ter pri tem izključil posrednike. Zato je pospeševal gospodarski napredek. Začel je izvajati razne ukrepe, ki so bili naperjeni predvsem proti Dubrovčanom. Povečeval je carine ter uvajal novo carino v krajih, kjer je prej niso pobirali, trgoval s soljo v Dračevici ter odprl novo tržišče v Novem, prepovedal svojim podanikom, da kupujejo sol v Dubrovniku in podobno. Med najpomembnejše gospodarske ukrepe pa spada brez dvoma gradnja tvornice sukna v Novem. Z njenimi proizvodi je nameraval konkurirati dubrovniškemu suknu.²

Tkalnica v Novem je začela delovati marca 1449. leta. Priprave za gradnjo so se vršile verjetno v precejšnji tajnosti.³ Dubrovniška vlada je skušala z vsemi sredstvi ovirati razvoj manufakture v Novem. Dubrovniškim akcijskim so se pridružili tudi Benečani, kajti konkurenca hercegovе tkalnice je prizadela njuna tržišča. Zato Dubrovnik kot Be-

¹ Sima M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegova doba, SAN. Posebna izdanja, odeljenje društvenih nauka knj. 48, Beograd 1964. Avtor podarja na več mestih, da je znano zelo malo o delovanju in proizvodih novske suknarne, str. 124; »nešto podataka o novskim tkaninama imamo iz poslednjih godina hercegovog života«, str. 128.

² Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovekovnoj Bosni, Sarajevo 1961, str. 106; Ivan Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952, str. 116, 117; S. Ćirković, n. d. str. 121 dalje.

³ Konstantin Jureček, Istorija Srba, II deo, Beograd 1952, str. 424. Jureček ugotavlja, da so aprila 1449 javili Kotorani Beneški republikli: »come el conte Stefano vojvoda de Bosna intende fabbricar u Castelnovo in questo nostro colfo de Cataro una stancia per far fare l'arte de lana et altre cosse« (Listine IX, 304). Dubrovčani v instrukciji Bobaljeviću in Ranjini z dne 13. aprila 1450 prav tako omenjajo ta poskus (N. Jorga, Notes et extraits II, 436), S. Ćirković, n. d. str. 122. Objavlja podatek o tkalnici z dne 3. III. 1449.

netke ovirata nabavo volne in drugih surovin. Vlada v Dubrovniku je izdala zelo stroge odredbe v zvezi s trgovanjem novskega sukna v Dubrovniku ter celo zahtevala bojkot tkanin iz Hercegovnega.⁴

Kljub vsem tem ukrepom pa so hercegove tkanine našle pot tudi na dubrovniško tržišče, posebno če je bilo treba z njimi kriti kreditne obveznosti. Dne 27. novembra 1452 je bila v dubrovniškem notariatu vpisana kreditna pogodba, v kateri sta se Gojčin Dobraljević in njegov sin Benko obligirala, da bosta Franu Tudiziću vrnila v osmih mesecih kredit v višini 191 dukatov.⁵ Iz kratke, stereotipne formule zadolžnice ne bi zvedeli ničesar o predmetu kreditne trgovine, če ne bi Marin Menčetić, na katerega je Frano Tudizić 5. januarja 1453 prenesel pravico do terjatve, dal kreditno pogodbo 6. julija 1459 ponovno registrirati, ker je z Benkom, enim od dolžnikov, sklenil dodatno pogodbo o vračanju dolga.⁶ Ob tej priliki je notar prepisal tudi tekst zadolžnice ter pogodbo o polnomočju v zvezi s terjatvijo. Benko se je pred notarjem obvezal, da bo dolg poravnal v štirih obrokih. Vsako leto do konca januarja, začenši z letom 1459, bo moral izročiti »pannos duos de LXX et pannum unum de L de Novi bonos et bene conductos in coloribus de gvado«. Zadnji obrok naj bi Benko poravnal leta 1462 ter ob tej priliki dodal še en dukat. V pogodbi je tudi omenjeno, da lahko Benko izroči sukno »aut Ragusii aut sub Novi ubi placuerit«. Marin je v pogodbi predvidel tudi sankcije za primer, če se Benko ne bi držal pogojev vračanja. Če bi Benko prekoračil za en mesec katerega koli od navednih terminov »pro illo quod restaret ad solvendum de dicto debito restet in suo robore«, Marin lahko preostali del dolga izterja ali od Benka ali od Gojčina v kateremkoli kraju. Do ponovne pogodbe v zvezi z vračanjem je prišlo pač zaradi tega, ker dolžnika do takrat, to je do leta 1459, nista poravnala svojih obveznosti.

Dodatna pogodba o vračanju kredita nam odgovori na več vprašanj. Poreklo dolžnikov Benka in Gojčina sicer ni omenjeno, vendar sta morala biti Dubrovčana. V zadolžnici ni poleg njunega imena naveden kraj stalnega bivanja, kot je bil to običaj pri vseh tujcih, ki so trgovali v Dubrovniku. Gojčin in Benko se kot dolžnika omenjata že leta 1450. Dne 13. marca je dobil Gojčin na kredit od Mateja Djurdjevića 14 dukatov in XIV grošev. Kot njegov porok se omenja Radan Radovanović,⁷ 24. oktobra mu je posodil Petroje Rakojević 15 perperjev in IX grošev,⁸ 18. novembra pa se Gojčin in njegov sin Benko zadolžita pri Nalku Dobrića Nalješkoviću za 82 dukatov in V grošev.⁹ Kredita, ki sta ga dvignila leta 1452 pri Franu Tudiziću, nista do roka vrnila, zato ker sta po letu 1453 verjetno stopila v službo k hercegu Štefanu. Beg iz Dubrovnika na hercegov teritorij je postal tako pomemben družbeni

⁴ S. Čirković, n. d., str. 123, 128.

⁵ Debita notariae, XXVII, 155.

⁶ Diversa notariae, XLII, 152, 153.

⁷ Deb. not., XXV, 131.

⁸ ibid. XXVI, 42.

⁹ ibid. XXVI, 57.

problem, da je morala dubrovniška vlada izdati vrsto zelo strogih odlokov, s katerimi je prepovedala naseljevanje v Novem. Nasprotno pa je herceg objavil vrsto olajšav, da bi povečal priliv naseljencev. Javno je razglasil, da bodo naseljenci oproščeni dajatev več let in da jih v Novem ne bodo bremenili niti preganjali zaradi dolgov. Takšen moratorij je bil za veliko število ljudi v sosednjih mestih zelo privlačen.¹⁰ Dolžnika Benko in Gojčin sta zaradi kreditne nesposobnosti po letu 1453 odšla k hercegu in se verjetno zaposlila v njegovi manufakturi v Novem. Značilno je namreč to, da je Marin Menčetić uveljavljal svoje pravice le preko Benka, medtem ko njegov oče Gojčin leta 1459 pri sklepanju pogodbe ni bil osebno navzoč. Ker ni nikjer v tekstu označeno, da je pokojni, je zelo verjetno, da je bil tedaj zaposlen v hercegovih manufakturah v Novem, oziroma da je tam bival, čeprav je dubrovniška vlada za takšen prestopok določila zelo stroge kazni.¹¹ Nerazumljiv bi bil sicer podatek, zakaj je lahko Benko izročil sukno tudi v podgradju mesta Novi.

O trgovski in kreditni dejavnosti upnika Frana Tudizića in cessionarja Marina Menčetića ne vemo mnogo, ker se v notarskih knjigah v tem obdobju skoraj ne omenjata. Leta 1459 je zabeležena le ena zadolžnica, iz katere je razvidno, da se je Marin zadolžil pri svojem nečaku Petru quondam Marcellini de Drago iz Kotora za 36 perperjev in 7 grošev.¹²

Leta 1452, ko sta Gojčin in Benko sklepala kreditno pogodbo s Franom Tudizićem, je bil Dubrovnik v vojni s hercegom Štefanom. Ker sta bila oba dolžnika navzoča pri vpisu zadolžnice, to se pravi, da sta se nahajala v Dubrovniku, je nemogoče, da bi že takrat predvidevali poravnavo obligacije z izdelki manufakture v Novem. Sedem let kasneje je bilo to možno. Podatki navedeni v pogodbi med Marinom Menčetićem in Benkom dokazujejo, da je tkalnica v Novem leta 1459 še delovala ter naj bi obstajala tudi leta 1462, ko bo Benko poravnal zadnji obrok. Hercegovina tkalnica je kljub vsem oviram obratovala, zato niso pravilne ocene tistih zgodovinarjev, ki trdijo, da hercegovim načrti v zvezi s tkalnico niso uspeli. Podatke o novskih tkaninah najdemo v dubrovniških dokumentih še leta 1464 in 1465. Vsi ti podatki pričajo o tem, da je bila tkalnica aktivna tudi v času najtežjih političnih kriz.¹³

Zelo dragocen je opis sukna tkalnice v Novem, ker je bil doslej povsem neznan. Sukno iz Novega je moralo biti, kot lahko sklepamo iz podatkov v navedeni pogodbi, zelo podobno dubrovniškemu suknu. Že oznake za sukno so bile iste kot v Dubrovniku. Benko bo moral izročiti sukno vrste »de L^{ta}« (»quinginta«) in vrste »de LXX^{ta}« (»septinginta«). Sukno je bilo namreč tako kot v Dubrovniku označeno

¹⁰ S. Čirković, n. d., str. 122, 123.

¹¹ Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stol.*, Zagreb 1951, str. 10.

¹² Deb. not. XXXIII, 191.

¹³ S. Čirković, n. d., str. 127, 128.

s širino, to je s številom niti osnove, na katere je bilo tkano,¹⁴ kar pa je ustrezalo enaki dolžini v laktih.

V zadolžnicah, kjer se omenja sukno, je bilo običajno označeno, v kakšni fazi izdelave bo sukno, ko ga bo dolžnik izročil upniku. Zato se tudi pri opisu sukna iz Novega omenja, da mora biti »bonos et bene conductos«. Na kakšen postopek izdelave se ta izraz nanaša iz zadolžnic ni razvidno. Do neke mere nam pojasnjujejo podatki iz nekih drugih zadolžnic, kjer je poudarjeno, da mora biti sukno, ki bo izročeno za »dolg« »bonos et bene conductos de mensura«¹⁵ oziroma »bonos ac bene laboratos et conductos ad laudem cuiuslibet boni magistri artis lane et iuste mesure secundum ordines«.¹⁶ Sukno je moralo biti upniku izročeno v dobrem stanju oziroma dobro izdelano (beseda »conductos« je v zadolžnicah s suknom uporabljana verjetno v smislu »condicionatos«, čeprav je zapis »conductos« nesporen).

V pogodbi sta Marin Menčetić in Benko določila tudi barvo. Spozrazumela sta se za »guado«, čeprav je notar že napisal besedico »balle«, pa jo je pozneje prečrtal. Besedica »balle« je morala označevati neko določeno barvo, ki pa jo na podlagi razpoložljivih podatkov nisem mogel ugotoviti. Da gre v resnici pri »balle« za neko barvo dokazujejo številni, čeprav nedoločeni podatki v zadolžnicah. Za neko količino sukna je bilo določeno, da bo »coloratos de colore balle«¹⁷ ali pa »tinctos in coloribus balle«.¹⁸ Tkanine, katere so hoteli imeti pobarvane v raznih niansah modre barve, so barvali v »guadu«. Za takšno barvo sta se pogodila Marin in Benko. »Guado« je bila neka rastlina (lat. *Isatis tinctoria*).¹⁹ Suhi lističi te rastline so temno modre barve ter se je iz njih pridobivala po posebnem postopku modra barva, ki je služila za barvanje tkanin. Herceg Štefan je skušal doseči, da bi se spisek trgovske robe, ki ne bi bila podvržena kotorski carini, razširil tudi na volno in barvo »guado«. Uspeha ni imel.²⁰ Kljub tem oviram so v njegovi manufakturi barvali tkanine v modri barvi — »guadu«.

Cena za posamezno vrsto sukna iz Novega v omenjeni pogodbi sicer ni navedena, si jo pa lahko vsaj približno izračunamo. Za 191 dukatov bo dobil Marin Menčetić 8 bal sukna »de LXX« in 4 bale »de L«, poleg tega pa še en dukat v gotovini. Ena bala sukna je bila vredna približno 16 dukatov. Ker moramo upoštevati razliko med cenami sukna

¹⁴ D. Roller, *Dubrovački zanati*, str. 35, 56. Med drugim ugotavlja glede oznake sukna sledeče: »Stoga se ponovo naredjuje, da sukna s naznačenim brojem žica osnove moraju biti one družine u laktima, koja je označena brojem žice osnove, koji odgovara toj dužini, a ne manjoj dužini.« I. Božić, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku*, *Istorijski glasnik* 1, Beograd 1949, meni na strani 35 v opombi 20 a, da pomeni peča (ital. pezia) »jedna tkanina dužine 50, 60 ili 70 lakata«.

¹⁵ Deb. not. XXVI, 165, 23. VI. 1451.

¹⁶ Deb. not. XVII, 52, 9. II. 1435. Označeno je lahko tudi takole: »bonos et conductos secundum ordines camere«, Div. not. XXXI, 156, 19. XI. 1446.

¹⁷ Deb. not. XVII, 173, 12. X. 1435.

¹⁸ ibid. XXVI, 161, 17. VI. 1451.

¹⁹ Roller, *Dubrovački zanati*, str. 58, 59. Omenja, da je ljudski izraz za to rastlino fabrovnik, vabrovnik, šilina.

²⁰ S. Čirković, n. d., str. 127.

vrste »de LXX« in »de L« potem se cene za posamezne vrste sukna tkalnice v Novem niso mnogo razlikovale od cen dubrovniškega sukna. Na dubrovniškem tržišču so bile leta 1459 cene sukna sledeče: dubrovniško sukno z oznako »de L« je stalo 10 dukatov, »de LXX« pa 20 dukatov za pečo.²¹

Iz notarskih zapiskov ni razvidno ali sta dolžnika pogodbo izpolnila. Kljub temu nam že ti skopi podatki dokazujejo, da je bilo sukno manufakture v Novem po svojih karakteristikah in oznakah zelo podobno dubrovniškemu suknu. Ni dvoma, da so tkalci, ki so iz Dubrovnika bežali k hercegu Štefanu, prinašali s seboj izkušnje in isti sistem dela, ki je bil uveljavljen v dubrovniški manufakturi. Cene sukna iz Novega prav tako potrjujejo tezo, da ni bilo bistvene razlike v kvaliteti med novskim in dubrovniškim suknom. Prav zaradi tega so se Dubrovčani kot tudi Benečani z vsemi sredstvi borili proti konkurenci sukna iz Novega.

²¹ Div. not. XLII, 111, 4. V. 1459.

DAS TUCH AUS HERCEGNOVI

Zusammenfassung

Über die Entwicklung der Tuchmanufaktur, welche i. J. 1449 in Novi vom Herzog Stefan zur Konkurrenz mit Ragusa errichtet worden ist, über die Art ihrer Erzeugnisse, die Qualität des Tuches aus Novi und über seinen Verkauf gibt es nur wenige Nachrichten. Im Staatsarchiv von Dubrovnik ist in einer Notariatsbreviatur die Nachricht über die »pannis de Novi« als dem Gegenstand des Kredithandels erhalten; sie ist für die Behandlung der Tuchmanufaktur in Novi außerordentlich wichtig, weil sie auch eine eingehende Beschreibung der Erzeugnisse der herzoglichen Tuchmanufaktur enthält.

Am 27. XI. 1452 haben sich Gojčin Dobraljević und sein Sohn Benko verbunden, Francisco de Tudisio im acht Monaten das Kredit von 191 Ducaten zurückzuzahlen. Am 5. I. 1453 übertrug Franciscos seine Rechte an Marinus de Mence. Marinus aber liesz am 6. VII. 1459 (sic!) den Kreditvertrag aufs Neue zu registrieren, da er mit Benko, einem von den beiden Schuldigen, einen Zusatzvertrag über die Zurückerstattung des Geldes geschlossen hat. Benko hat sich verbunden, die Schuld in vier Raten zu schlichten, und in jedem Jahr bis zum Ende Jänners - - seit dem J. 1459 gezahlt — »pannos duos de LXX et pannum unum de L de Novi bonos et bene conductos tinctos in coloribus de guado« zu überreichen. Die Angaben dieses Zusatzvertrages zeigen, daß i. J. 1459 die Tuchmanufaktur in Novi noch immer arbeitete und daß sie bis ins J. 1462, als sich Benko die letzte Rate zu übergeben verbunden hat, noch immer arbeiten sollte. Die Herzogspläne mit der Tuchmanufaktur sind also offenbar gelungen und sie arbeitete auch während der schwersten politischen Krisen. Die Art der Beschreibung des Tuches von Novi zeigt, daß es in allen Hinsichten dem Tuche aus Dubrovnik sehr ähnlich war, der angegebene Wert aber beweist auch den Bestand einer Ähnlichkeit bezüglich der Qualität.

Branislav Djurdjev

POSTANAK BRDSKIH, CRNOGORSKIH I HERCEGOVAČKIH PLEMENA*

Proučavanje podataka koje daju popisi hercegovačkih, severno-albanskih, brdskih i crnogorskih stočarskih oblasti u turskim defterima iz XV i XVI veka pomaže da problem postanka plemena u tim oblastima bude naučno objašnjen. Ti podaci i sami za sebe daju važne elemente za rešavanje problema, a još više imaju važnosti kad se uporede i dovedu u vezu sa nekim podacima iz naših i mletačkih pisanih izvora i sa podacima koje daje narodna tradicija.

Neki etnografi, ispitivači narodnog života — poput J. Erdeljanovića, J. Cvijića i njihovih učenika — došli su do čudnog zaključka. Oni usvajaju, s jedne strane, svedočanstvo narodne tradicije iz kojeg proizlazi, kad se uzme u obzir nabranje pasova i spomen u pisanim dokumentima rodonačelnika plemena ili njegovih neposrednih potomaka kako ih daje narodna tradicija, da su spomenuta plemena postala u XV ili u XVI veku, ali u isto vreme, s druge strane, tvrde da ta plemena vuku svoje poreklo od staroslovenskog plemenskog uređenja. Oni ne priznaju ili drukčije tumače dokaze K. Jirečka da se plemensko uređenje u tim krajevima razvilo od srednjovekovnog stočarskog katunskog uređenja.

U nekoliko primera navešćemo kratko šta daje narodna tradicija, a šta daju pisani izvori, naročito turski katastarski defteri.

Narodna tradicija vezuje postanak plemena Pipera sa prvim vojvodama Milicom Djurkovim i posle njega Božidarom Vukotinim, a kao rodonačelnika zavalskih i potpečkih Djurkovića spominje Radula Nikačeva, unuka Djurkova. Erdeljanović stavlja Božidara Vukotina u drugu polovinu XVI ili u početak XVII veka na osnovu toga što M. Bolica (1614) spominje piperskog vojvodu Raoslava Božidanova. Što, prema Erdeljanoviću, treba ispraviti u Radoslav Božidarov. Po nabranju pasova Božidar i Radul treba da su živeli negde oko sredine XVI veka. Shodno tome Erdeljanović stavlja u to vreme formiranje sadašnjeg plemena Pipera.

Turski popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. godine spominje kao glavare Pipera spahije Božidara, Radula i Vuka. Da ostavimo po strani pitanje ko je Vuk, ali je jasno da su spahije Božidar i Radul

* Referat na IV kongresu istoričara Jugoslavije u Sarajevu.

vojvode koje spominje narodno predanje, Božidar Vukotin i Radul Nikaćev. Djurkovići su upisani u defter za skadarski sandžak iz 1570. godine, a u defterima iz XV veka nema im traga. Shodno tome formiranje plemena Pipera treba staviti u drugu polovinu XV veka. Podaci iz toga popisa još objašnjavaju otkud se Milica Djurkov iz Lutova spominje u narodnoj tradiciji kao glavari Pipera. U to vreme, prema svedočanstvu deftera, Bratonožići su bili u zajednici sa Piperima.

Kad se uporede podaci iz mletačkih izvora iz sredine XV. veka, naročito podaci iz ugovora iz 1455. godine, podaci iz skadarskog deftera iz 1485. godine i podaci napred spomenutog popisa, onda se vidi da kasniji delovi Hota, Kuča i Pipera nisu 1455. godine još ujedinjeni, nego da se u ugovoru pojavljuju kao posebne jedinice, a 1485. godine oni su već sastavni delovi sjedinjene teritorije. Iz toga je jasno da su se teritorije Hota, Kuča i Pipera ujedinile u drugoj polovini XV veka. Dodao bih samo još to da uporedjenje podataka iz mletačkih izvora iz sredine XV veka i podataka iz povelja Djurdja Crnojevića o Malonšićima pokazuju takodje da je teritorija Malonšića sjedinjena u drugoj polovini XV veka. Defter za hercegovački sandžak iz 1477. godine potvrđuje zaključak da su neka druga plemena nastala u drugoj polovini XV veka, jer su u njemu upisani glavari o kojima narodna tradicija kaže da spadaju ili u rodonačelnike plemena ili u njihove neposredne potomke. Da su u XV veku nastala plemena znalo se to i prema ranijem materijalu. Jirčček je takodje stavljao postanak plemena od katuna u XV vek. Samo još da se podsetimo na to da je, prema istraživanjima P. Sobajića, ban Ugren od Ugrenovića koga je, prema narodnoj tradiciji, savladao Nikša, rodonačelnik plemena Nikšića i Rovaca, živeo u XV veku.

Nije teško shvatiti zašto su se te teritorije sjedinile baš u to vreme, šta je bila istorijska potreba za ovakvo ujedinjenje. Nije teško videti da je proces opadanja srpskog i bosanskog feudalnog uredjenja i propadanja državnog uredjenja zahtevao povezivanje u lokalne zajednice koje se zasnivaju na prirodnijim i prisnijim vezama nego što su državne veze, a s druge strane nije teško shvatiti da je uvođenje turske vlasti pogodovalo učvršćenju toga procesa. Odlike turskog gospodstva u prvim vekovima bile su takve da je oslobadjana naturalna privreda od ranijeg feudalnog pritiska koji je izazvan razvitkom robno-novčanih odnosa. Tursko feudalno i upravno uredjenje je pogodovalo jačanju samouprave na selu. Naročito je smena vlasti pogodovala razvitku samoupravnih jedinica u izrazito stočarskim oblastima. Ipak, objašnjenje po kojem su neka plemena u našim jugozapadnim krajevima (zapravo to je izričito rečeno samo za Kuče) nastala u okvirima turskog nahijskog uredjenja, u okvirima nahije, ako bi se samo na to svelo, bilo bi jednostrano objašnjenje. Sigurno je da su se neka plemena kao autonomne jedinice prema turskoj vlasti odnosile pravno izraženo kao takozvane vlaške nahije. Uzgred treba primetiti da se neka plemena nisu odnosila prema turskoj vlasti kao nahije. Plemena u Crnoj Gori u XVI i XVII veku su se odnosila prema turskoj vlasti u pravnim okvirima

»zemlje Crne Gore« koja je bila u to vreme sastavljena od plemenskih i seoskih oblasti, a nahije u njoj su bile izrazito teritorijalne organizacije.

Nahije su se obrazovale, po pravilu, prema zatečenom stanju u lokalnoj teritorijalnoj podeli i menjale svoje granice uticajem raznih faktora i potreba. Već sami nazivi nahija u tim oblastima u XV veku pokazuju da je obrazovanje plemena, odnosno knežina, bio primarni proces, a da se podela na nahije tome saobražava. Hercegovački defter iz 1477. godine popisom je zahvatio baš proces naseljavanja, odnosno učvršćivanja stočara (vlaha) po župama i u njemu se mogu videti razni stadiji u teritorijalizaciji stočarske katunske organizacije i njeni odnosi u procesu prožimanja katunske i seoske, odnosno župske organizacije. Tu se nahija Nikšići zove i Gračanicom, a nahija Bjelopavlići i Zetom, dok se oblast Drobnjaka zove Komarnicom. Oblast oko sadašnjeg Nikšića posjednuta je »vlasima« koji su organizovani u nahiji Onogošt, jer su naselili južni deo oblasti Onogošt. U istom defteru upisana je na drugom mestu nahija Onogošt kao nevlaška nahija. U njoj se nalaze opustela sela. U tim popisima se vidi proces potiskivanja ranijeg naziva župe od strane imena koji je vezan sa katunskom organizacijom, što je kao proces već ranije konstatovano na materijalu iz naših i mletačkih izvora. Podaci skadarskog deftera iz 1485. i podaci popisa plemena iz 1497. pokazuju takodje jasno potiskivanje imena župa, što je naročito jasno u podacima o Luškoj župi.

Mi danas poznajemo dosta dobro proces stvaranja knežina kao teritorijalnih organizacija seoske samouprave, zahvaljujući podacima iz turskih katastarskih deftera. Podaci koji se odnose na Srbiju iz druge polovine XV i prve polovine XVI veka pokazuju jasno kako su se knežine razvile iz srednjovekovne stočarske organizacije u kojoj su takodje knežine ujedinjavale katune kao što su kasnije knežine ujedinjavale sela, iako je knežina u katunskoj organizaciji obuhvatala labavijom vezom katune nego kasnija knežina sela, a u nekim oblastima u katunskoj organizaciji nisu se u periodu pre turske vlasti ni razvile knežine. Taj proces nije jednostavan, kao što nije jednostavan ni proces teritorijalizacije katunske organizacije pri organizovanju plemena. Seoska organizacija, negde manje ili više razorena, a negde modifikovana, učestvovala je pri obrazovanju plemena. Na očuvanim i stvorenim seoskim elementima pri teritorijalizaciji katuna i počivaju oni sačuvani ili u procesu iznikli feudalni i polufeudalni elementi koji igraju ulogu pri obrazovanju plemena.

Vojvode i knezovi koji se spominju u defteru za hercegovački sandžak iz 1477. godine, vojvoda Radosav Stjepanov iz Gornje Morače, knez Bogić Bratojević iz Donje Morače i drugi uživaju posede u selima, imanja koja su stekli za vreme promene vlasti. Već smo rekli da su 1497. godine piperske vojvode bile priznate kao spahije od strane turske vlasti. U samoj Crnoj Gori, kada je pala pod tursku vlast, do dolaska Skendera Crnojevića za sandžackog bega, odnosno do zavodjenja filuridžijskog statusa za sve stanovnike Crne Gore, postojala su dvojica spahija, jedan od njih je bio Aleksa Božidarović, vojvoda od

Njeguša, čiji su posedi upisani u kasnije deftere. U Crnoj Gori crkva je imala svoja imanja sa donekle očuvanim feudalnim odnosima na njima. Kao feudalna organizacija, oslonjena na sveštenstvo koje je i u patrijarhalnim odnosima predstavljalo stalež i povezana sa glavarskim slojem, crkva je u Crnoj Gori XVI i XVII veka imala veliku ujediniteljsku ulogu. U prvoj polovini XVII veka tome je još pridobio crnogorski spahija koji se pojavio kao organ ojačale autonomije Crne Gore pod turskom vlašću.

Iako je feudalno uredjenje u tim vekovima opadalo u krajevima o kojima je reč, iako je ono zamjenjivano patrijarhalnim oblicima života, feudalni i polufeudalni elementi su imali svoju konstitutivnu ulogu u ujedinjavanju teritorijalnih zajednica koje će služiti kao podloga za obrazovanje plemena.

Ali sve to što smo rekli nije razlog da poričemo ulogu katunske organizacije pri obrazovanju plemena u krajevima o kojima je reč.

Jireček je već doneo dokaze da se istim imenom ranije nazivaju katuni kao što se kasnije nazivaju plemena, da se katuni u XV veku ujedinjuju, da obuhvataju župe i da imena katuna, odnosno plemena, potiskuju imena župa.

Upoređenje podataka iz skadarskog deftera iz 1485. i popisa Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. pokazuje jasno da su se negde pre 1485. obrazovale njihove teritorije, po svemu izgleda sa knežinskom organizacijom, sa izmešanim srpskim i arbanaskim etničkim elementima, a da se između 1485. i 1497. naselili srpski katuni u Kučima, Piperima i Klimentima. U tom popisu se te nove jedinice koje su prodrle u ranije formirane seoske zajednice koje su se, kao što se iz podataka daje zaključiti, također formirale pod uticajem teritorijalizacije katunske organizacije, izričito nazivaju katunima. Ti novi katuni su potisnuli staru seosku organizaciju kod Kuča i naročito kod Pipera i obrazovali prožimanjem sa starijom strukturom strukturu tih plemena. To se vidi iz skadarskog deftera iz 1570. godine, gde je dobar deo imena ranije pridobitih katuna uveden kao jedinice plemena, verovatno bratstava, sudeći bar po istim patronimičnim imenima ranijih katuna i kasnijih plemenskih jedinica.

U svome radu »Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena« (Radovi Naučnog društva BiH II -- 1954), gde sam izneo i interpretirao ove podatke, pokušao sam da objasnim i formiranje teritorija tih plemena pre 1485. godine. Tu sam pokušao da objasnim ulogu katuna koji potiču iz katuna Lješa Tuza, spomenutog u Dečanskoj povelji (1370). Tu sam pokušao da utvrdim kretanja tih katuna na osnovu podataka Skadarskog zemljišnika (1416), toponomastičkih podataka i podataka turskih deftera (i iz njih topomastičkih podataka), upoređenih sa popisom zetskih lokalnih zajednica u ugovoru sa Mlecima iz 1455. godine. Pokušao sam da utvrdim ranija kretanja tih katuna od piperskih i kučkih planina do zimskih staništa u okolini Skadra i njihovu kasniju teritorijalizaciju s jedne strane u istoimenim selima u skadarskoj okolini i s druge strane u teritorijalnim jedinicama iz kojih će se razviti plemena i delovi plemena u zetskim planinskim krajevima.

To se, pored svih istraženih detalja, ipak može u neku ruku oglasiti hipotezom, ali ono što je izneseno o ulozi srpskih katuna u obrazovanju strukture plemena Pipera i Kuča u drugoj polovini XV veka nije li-poteza, nego proizlazi jasno iz podataka koje daju spomenuti defteri.

Sada radim na objašnjenju postanka plemena Nikšića i tražim vezu u kretanjima katuna koji su učestvovali u obrazovanju plemena Nikšića, nahije Nikšići u Polimlju i Potarju i oblasti Nikšića kod Podgorice (sada Nikči u Klimentima). Neki podaci iz toponomastike i iz narodnog predanja izgleda da mogu dati rešenje.

Ne postavlja se dilema da li su se naša dinarska plemena razvila sjedinjenjem katuna ili ujedinjenjem sela. Materijal očigledno pokazuje da je katunska organizacija u procesu vezivanja za teritoriju u svojoj okolini menjala ili modifikovala seosku organizaciju u njoj, a da je seoska organizacija imala konstitutivnu ulogu u obrazovanju plemena, donekle slično kao kod knežina, *s tom razlikom što se knežina, udaljena od svoje katunske oblasti iz koje je potekla, obrazujući teritorijalne knežine, utopila u teritoriji, a pri obrazovanju plemena katuni i bliska teritorija za stanovanje povezivala su se u jednu celinu. Shodno tome su se plemena obrazovala kao vojnodemokratske jedinice, a knežine kao jedinice seoske samouprave.* Jasno je da plemena kao vojnodemokratske jedinice imaju znatno veća autonomna prava nego knežine (čak plemena postavljaju u neku ruku pitanje suvereniteta na svojoj teritoriji), a da knežine imaju nekih vojnih elemenata u svojim organima i u nekim svojim vojnim obavezama. Razume se da su, shodno tim okolnostima, u plemenima više učvrstili patrijarhalni oblici života nego u knežinama, i to naročito kod onih plemena kod kojih je povezivanje izvršeno iz osnovne potrebe da se katuni brane i čuvaju. Pri procesu postanka plemena i knežina iz stočarske katunske organizacije potiče jačanje i učvršćenje patrijarhalnih oblika života, pa je razumljivo zašto postoji razlika između plemena i knežina u tom pogledu.

Ulogu katuna u obrazovanju nekih plemena prikazaću na jednom primeru.

Poznata je stvar da narodna tradicija kaže da se pleme Rovci razvilo od doseljenika koji su bili ranije pod starešinstvom Nikše, prema narodnoj tradiciji, rođonačelnika Nikšića i dve trećine stanovništva Rovaca. Doselili su se pod sinom Nikšinim Gojakom. Naročitu ulogu u obrazovanju plemena odigrao je njegov potomak Vuksan sin Bulatov. Doseljene porodice Bulatovića, Šćepanovića, Srezojevića, i Vlahovića su se kasnije razvile i obuhvatile većinu stanovništva Rovaca.

U hercegovački defter iz 1477. godine Rovci su upisani kao nahija, ali i kao džemat. Oni su za razliku od nekih drugih oblasti popisanih u tom defteru jedan džemat i jedna nahija. Iz popisa Gornje Morače u istom defteru znamo da džemat u ovim popisima znači katunsku organizaciju. Tu izričito stoji uz upis džemata vojvode Radosava sina Stjepanova na margini drugi upis njegovih poseda koji započinje rečima: »Mezkûr katun basi Radosavin«. ... I inače iz tih popisa je jasno da jedan »vlaški džemat« (ovo su popisi vlahu u defteru) drži u ovim oblastima određene katune; kod svakog džemata stoji gde katunuju,

u gde zimuju. To je jasno i u popisu Rovaca. U tom džematu je upisan knez Vuksan za koga znamo da je sin Bulatov. Zatim je upisano pet kuća sinova Šćepanovih, pa četiri kuće sinova Srezojevih i dve kuće sinova Vlahovih (tu će valjda spadati i kuća udovice Mare koja je medju njima upisana). Te kuće u ovo vreme ne predstavljaju većinu stanovništva Rovaca nego samo oko četvrtine, jer je u Rovcima tada upisan 51 dom. Prvih 13 kuća u popisu Rovaca u tom defteru upisano je na sinove Bulatove, Šćepanove, Srezojeve i Vlahove, a ovi su, prema predanju, sinovi Gojakovi, što će reći da su u defteru iz 1477. upisani unuci Gojakovi. Mora se istaći da se sve slaže. Podaci iz prve polovine XV veka pokazuju da je ban Ugrin — kako ga zove narodno predanje — tada živeo. Njega je pobedio Nikša i čitav narod župe — po defteru znamo da se ona zvala Gračanica — prišao je da poljubi ruku Nikši — kako to kaže narodno predanje. Tada je Gojak prešao u Rovca. Godine 1477. u Rovcima su upisani njegovi unuci. Raniju istoriju Nikšića, pitanje otkud pre toga Nikša u Morači i da li je taj Nikša u Morači isti Nikša o kojem je ovde reč ili se u legendarnoj ličnosti Nikše steklo više predaka Nikšića, da li Nikšići potiču iz Zete i odakle potiču, kakve veze imaju ovi Nikšići sa Nikšićima kod Podgorice i sa Nikšićima u Polimlju i Potarju, ostavićemo za drugi put. Samo to se sve ne može razumeti i dovesti u vezu, ako se ne uzme da su to stočarska kretanja, seobe katunske organizacije, i ako se ne shvati uloga katuna u obrazovanju plemena.

Ali nisam sve ovo naveo da pokažem ulogu katuna u postanku plemena na nejasnoj predistoriji Nikšića nego na jasnoj istoriji Rovaca. Važno je konstatovati da su sadašnja bjelopavlička katuništa Štitovo, Ponokvica, Vukotica i Branik 1477. godine upisana Rovcima kao njihova katuništa. Ta su katuništa bila izložena napadima Bjelopavlića koji se u isto vreme razvijaju u jako i agresivno pleme. Bjelopavlići su na kraju ta katuništa preoteli od Rovaca. Tu je očevidna potreba da se Rovca povežu jednim plemenskim jezgrom koje će snažnije delovati nego po rodovskoj liniji nepovezani delovi ranije oblasti Rovaca.

O svemu tome sam izneo podatke u svojoj raspravi »Novi podaci o najstarijoj istoriji brskih plemena« (Istorijski zapisi XIII, knj. XVII, sv. 1-1960). Onda su još izneseni podaci o Bjelopavlićima, Gornjoj i Donjoj Morači iz tog deftera. Uloga katuna u obrazovanju tih plemena je iz tih podataka vidna.

Naročito je važno podvući da se plemenska organizacija sa izrazitim plemenskim uređenjem razvila kod stočara u tim krajevima gdje su se plemena obrazovala u dolovima koji katuništima nisu opkoljeni nego su katuništa na periferiji plemenske oblasti tako raspoređena da se moraju dobro čuvati i braniti od suseda sa kojima se planina deli ili koji planinu ugrožavaju. Tu se nije stvorila federacija u svemu ravnopravnih bratstava ili se nije održala ako se prvobitno stvorila. Tu se stvorilo plemensko jezgro koje je jednog porekla ili navodno jednog porekla. To jezgro čak drži ostale pripadnike plemena, negde više a negde manje, ne sasvim ravnopravnim sa pripadnicima jezgra. Takvi su potomci i navodni potomci Bijelog Pavla, zatim »Vasova

djecac, Piperi, u Kućima Drekalovići, a — kao što smo videli — u Rovicima se izdvajaju Gojakovi potomci. Istina, kod Kuća dosta pozno se naseljavaju i jačaju Drekalovići, a Stari Kući su se, kako izgleda, drukčije međusobno odnosili, jer su bili izmešani i etnički i verski, što su oni i kasnije. Kad je reč o Nikšićima, mora se istaći da su i njihova katuništa, prema svedočanstvu deftera iz 1477. godine, u vreme učvršćenja plemena u Župi bili daleko od njihovih zimskih staništa, na planini Lukavici.

Hercegovački defter iz 1477. godine pokazuje da su drukčiji uslovi delovali u organizovanju plemena Gornja i Donja Morača, bar u to vreme. Kod njih su dolovi igrali ulogu u povezivanju delova, jer su katuni bili oko dolova. Gornja Morača se tako obrazuje kao izrazito stočarska oblast sa jednim vojvodom starešinom sve katunske organizacije u njoj. Donja Morača se obrazovala kao seoska oblast sa katunima okolo nje. Medjutim, baš se tada naseljava džemat (katun) Bogića sina Bratojeva, koji je u popisima deftera iz 1477. godine još upisan medju vlasima Onogošti, ali stoji da se taj katun preselio u neka sela Donje Morače. To će biti sigurno legendarni Bogić od kojeg potiču ili navodno potiču dve trećine Donjomoračana. Istina, po predanju, Bogić se doselio iz Hota. Ali po podacima deftera iz 1477. godine izlazi jasno da su se »vlasici« koji se nazivaju Onogošti u to vreme tek naselili u oblast Onogošta.

U Crnoj Gori plemena su u XV, XVI i XVII veku pravno uokvirena u »zemlji Crnoj Gori« i kad je ona samostalna i kad je priznavala tursko vrhovništvo. Ta zemlja se konstituisala kao seoska i katunska oblast. Ona se i kasnije delila na plemensku i seosku oblast. Plemena se baš nalaze koncentrisana u oblasti koja se naziva Katunima. Katunskom nahijom. Izvan te oblasti plemena se još nalaze u krajevima u kojima se u ranijim dokumentima takodje spominju katuni. Kad su se katuni teritorijalizirali, povezali se dolovima i obrazovali plemena. znatno manja nego brdska, raspored katuna i odnosi medju plemenima slučili su se tako da su stvoreni uslovi za obrazovanje plemena kao federacija bratstava uz elemente seoske organizacije u okvirima »zemlje Crne Gore« koja je sama bila federacija plemena i sela, odnosno knežina. Ovde se samo može izuzeti pleine Malonšići, izloženo udaru na periferiji, čija je oblast kasnije jednim delom i zauzeta od strane Bjelopavlića, kada je pleme nestalo. Tu se stvorila plemenska organizacija sa osnovnim plemenskim jezgrom, slično kao kod tipičnih brdskih plemena. Ali Malonšići potiču od katuna koji je poreklom arbanaški, dok oskudni materijal o katunima u Crnoj Gori spominje samo vlaške, odnosno srpske katune, ukoliko se njihova imena kasnije sreću kao plemena.

Kad R. Kovijanić u svom delu »Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima« (Titograd, 1963.) na kraju zaključuje da su se crnogorska plemena razvila iz seoskih naselja, a ne iz katuna, može čovek da razume zašto to on tvrdi. Ako se jednostrano shvati problem postanka plemena i postavi dilema da li su se plemena razvila iz katuna ili iz seoskih naselja, onda može da se dobije jedan rezultat

kad se gleda sa kotorskih strana, a drugi kad se gleda od strane Komova. Kad postoje jako brojni dokazi da su katuni, odnosno knežinske organizacije koje su proizašle iz katunske organizacije bile konstitutivni faktor ne samo pri obrazovanju plemena u Brdima i Hercegovini nego i pri postanku knežina u Srbiji i Bosni, onda oskudni podaci o tome da se Čeklići ranije spominju kao katun, a Bjelice kao vlasi, pa su valjda živeli u katunima, imaju sasvim drukčiji značaj. Mi iz XV veka nemamo ni približno sličnih izvora o Crnoj Gori kao što imamo o Brdima, pa čak nemamo tako sigurno narodno predanje. Kad imamo turske deftere o Crnoj Gori, proces starijeg formiranja ernogorskih plemena bio je već završen, a čitava Crna Gora ima filuridžijski status. U svojim ranijim radovima ukazao sam da su plemena u Crnoj Gori u XVI i XVII veku bliže knežinama, pa se u nekim savremenim dokumentima i nazivaju knežinama. To su plemena, jer su se za razliku od knežina razvile kao vojnodemokratske organizacije. Ta vojnodemokratska organizacija razvitkom autonomije »zemlje Crne Gore«, koja započinje uvodjenjem filuridžijskog statusa za čitavu Crnu goru, proširena je i na seoske njene delove. Tek u XVIII veku, kad je Crna Gora svedena na izrazito planinsku oblast koja se bori za svoju potpunu samostalnost, jačaju plemenski elementi u Crnoj Gori.

U svome radu »Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka« (Simpozijum o srednjovekovnom katunu, Sarajevo — 1965.) rekao sam da je katun organizacija stvorena za iskorišćavanje pasišta na visokim planinama i za rad oko stoke, a da se u katunu i pomoću katuna spajali i rastavljali rodovi, da su se procesom teritorijalizacije katuna i delova katuna razvila plemena i knežine. Kako se to ostvarivalo pri obrazovanju plemena, mislim, ovde sam dovoljno pokazao. U tom radu sam još ukazao da se kod sviju plemena kod kojih se razvilo plemensko jezgro može naći ili naslutiti arbanaška komponenta. Mogao bi se postaviti opšti zaključak da su u krajevima o kojima je reč uticajem vlaških, odnosno srpskih katuna uspostavljena plemena kao federacije bratstava, a uticajem arbanaških katuna ili njihovih delova, odnosno njihovim doseljavanjem, da su se stvarala plemena sa plemenskim jezgrom. U tom radu sam ukazao zašto je tako. Arbanaški katuni, bar ovi koji su uticali na razvitak plemena o kojima je reč, očuvali su više stare katunske odlike, manje su bili izloženi uticaju feudalnog uredjenja. Za to sam izneo u radu izvesne dokaze.

Još treba na nešto ukazati. Povezivanje nekih katuna u Zeti i Crnoj Gori u jednu celinu sa okolnim delovima započelo je da jača onda kad su se u njihovim udaljenim zimskim staništima jače razvila sela i ojačala feudalna organizacija, odnosno kad je počeo da jača pritisak feudalaca. To je naročito jasno u prvoj polovini i sredinom XV veka pri procesu stvaranja teritorijalnih zajednica u Zeti koje su se razvile od katuna i od kojih je dobar deo ušao kasnije u sastav plemena Kuča i Pipera. Tada su u skadarskoj okolini u njihovim zimskim staništima, uvodjenjem mletačke vlasti i jačanjem feudalnog uredjenja, nestali uslovi za njihovo zimovanje. Narodno predanje u Crnoj Gori govori takodje o prestanku seljenja u zimovnike i o prelasku

na zimsku ishranu stoke listom. Po svemu je to bilo sredinom i u drugoj polovini XV veka, kada se u Crnoj Gori razvija država Crnojevića, kada u njenim okvirima na padinama koje leže od njene katunske oblasti prema Zeti, Morači i Skadarskom jezeru jača broj stanovnika i stabilizuje se feudalno uredjenje saobraženo elementima jačanja patrijarhalnih odnosa. Tu se u Katunima, u kasnijoj Katunskoj nahiji, u to vreme odigrao sličan proces kao ranije u izvesnim delovima Zete, obrazuju se teritorijalizacijom katuna relativno male teritorijalne zajednice, ona plemena koja se bitno razlikuju od brdskih. U isto vreme se u Brdima i jednom delu Hercegovine u uslovima koje je stvorilo prodiranje turske sile, propadanje domaće feudalne organizacije i kriza seoskog života, koja se čak izražavala ponegde u župama u propadanju sela, odigravao proces koji smo ranije opisali. Crna Gora nije taj proces doživela ni kasnije u uslovima autonomne zemlje. U njoj su se u XVI i XVII veku doseljeni delovi katuna i doseljene porodice utapale u već stvorenoj organizaciji.

Mnogo što-šta se u istoriji Crne Gore u XVI i XVII veku ne razume zbog toga što se Crnoj Gori u to vreme pripisuje struktura brdskih plemena, odnosno njena plemenska struktura iz XVIII veka.

Jorjo Tadić

EKONOMSKO JEDINSTVO BALKANA I SREDOZEMLJE U XVI VEKU*

U prvoj polovini XVI veka Sredozemlje je bilo podeljeno politički i versko-ideološki u dva suprotna i neprijateljska tabora. Istočni deo je držalo Osmansko Carstvo, predstavnik islama, dok je zapadni deo bio hrišćanski. Između jedne i druge strane vodile su se skoro neprestane borbe i otvoreni ratovi s promenljivom srećom; osnovne zone uticaja, utvrđene između njih u XVI veku, ostale su nepromenjene u toku nekoliko idućih vekova.

Ova podela, međutim, malo je uticala na ekonomske odnose između njih. U vreme mira, ratnih predaha, pa čak i ratova, ove veze nisu prekidane. Neutralne, a ponekad i same zaraćene strane, istočne i zapadne, nastavljale su da međusobno trguju, nimalo slabije nego ranije. To je u stvari bila posledica kontrasta njihovih privreda i nejednakosti ekonomskog razvitka; njihove ekonomike su se odlično dopunjavale i zato bile upućene jedna na drugu.

U drugoj polovini XV veka Turci su bili gospodari gotovo celog Balkanskog poluostrva; poslednje njegove delove su zaposeli u prvoj četvrtini XVI veka. Otada su sve balkanske zemlje bile deo islamskog sveta i sastavni deo njegove privrede.

Pre pobede Osmanlija celo poluostrvo je bilo politički podeljeno u nekoliko država sa čitavim nizom manjih feudalnih oblasti, među kojima je dosta često dolazilo do borbe i ratova. Turska osvajanja su sve to zbrisala i nametnula im političko jedinstvo. Ratovanja Osmanskog Carstva sa hrišćanskim državama pomakla su se posle toga prema Srednjoj Evropi, a na Balkanskom poluostrvu je došlo do smirivanja i sređivanja prilika. Mirni odnosi zavladaali su, uglavnom, na njemu.

Nova situacija na Balkanu dovela je do nove političke i administrativne podelje osvojenih zemalja, do smenjivanja nosilaca vlasti i društvene nivelacije pokorenih naroda, kao i do menjanja raznih obaveza i tereta širokih slojeva naroda. U poređeno s time, a delimično i kao posledica toga, uvećalo se stanovništvo, osnivana su nova i proširivana stara gradska naselja. To je dovelo do veće urbanizacije nekih balkanskih zemalja, a njihovi gradovi su postali ne samo vojni i administra-

* Saopštenje u istorijskoj sekciji XV.—XVII. v. na prvom međunarodnom kongresu za balkanologiju, u Sofiji 1963.

ktivni, nego i važni ekonomski centri. U nekim oblastima, kao na području srednjovekovne srpske države od Bosne do Makedonije, ekonomska središta, većinom, nisu se više nalazila kao ranije pored rudnika, jer su ovi bili izgubili svoj ekonomski značaj usled pomeranja urbanizacije prema prometnim čvorovima i centrima prerade sirovina, a delom i zbog slabljenja rudarske proizvodnje. Jedan od značajnih faktora urbanizacije bili su i vakufi koji su prerastali okvire zadužbina i činili jezgra snažnih zanatskih i trgovačkih centara. Za razliku od naših srednjovekovnih zadužbina koje su imale velike poljoprivredne ekonomije pretežno naturalnog tipa, vakufska dobra imala su više urbani i robni karakter. Balkanski gradovi pod Turcima su dobili skoro istu fizionomiju i društvenu strukturu zbog sličnosti zakonodavstva i administrativne organizacije, kao i zanimanja i sastava svoga stanovništva.

Napram njima su stajale kategorije poljoprivrednog stanovništva koje su na celom Balkanu imale isti socijalni i ekonomski položaj. Po izvesnim znacima može se zaključiti da su i agrarna proizvodnja i stočarstvo znatno porasli u XVI veku. To je bila posledica proširenja obradivih površina, naročito u nekim područjima, jačanja zanatskih i trgovačkih centara, širenja prometne mreže, veće potražnje za poljoprivrednim proizvodima, povećanja radne snage koja je stajala na raspoloženju usled sve većeg broja stanovnika, kao i zbog nekih drugih uzroka, u koje svakako treba ubrojiti i jače vezivanje balkanskog tržišta sa zapadnim.

Jedna grana privrede koja je u prethodnom periodu bila veoma važna za neke balkanske oblasti, kao na primer za srpske zemlje, doživela je velike izmene. To je bilo rudarstvo. U početku se rudarska proizvodnja držala na ranijoj visini, a možda i neko vreme docnije, ali je izvoz znatno oslabio, ukoliko nije i sasvim prestao zbog vrlo čestih strogih zabrana izvoza ruda i metala. Tako je jedan veoma važan proizvod Balkana prestao da se pojavljuje na internacionalnom tržištu. Ovo osetno smanjenje izvoznog potencijala u trgovini sa Zapadom moralo je Osmansko Carstvo da nadoknađuje nečim drugim, i to baš u vreme kada se ono sve jače povezivalo sa zapadnim tržištima i kada je, iz više razloga, osećalo veliku potrebu za evropskom robom.

U XVI veku i u starim i u novim gradovima jače se razvilo zanatstvo nego što je ono bilo u prethodnom periodu. U gradovima je sprovedena organizacija zanatskih esnafa u koje su u sve većem broju stupali raniji zemljoradnici i stočari. Na turskoj teritoriji Balkana radilo je tada i dosta Dubrovčana, Dalmatinaca i Italijana. A u to vreme se javljaju predmeti ovih zanata i na stranim tržištima. Sve ovo ukazuje na izvesno oživljavanje i poboljšanje ekonomskih prilika u većini balkanskih zemalja. Mnogi putopisci koji su tuda prošli govore o lepo obrađenim površinama zemlje, čak i cvetnim baštama, kao i o veoma živim gradskim tržištima (čaršijama). Na svim glavnim saobraćajnicama osnivane su nove varošice, uređivani su karavanseraji, pazilo se na sigurnost ljudi i robe. Retki su bili ustanci pokorenih naroda ili masovnija odmetanja u planine. Jedan od najočitijih znakova ovih promena bio je i prestanak bežanja naroda preko granica u susedne

hrišćanske zemlje. Potvrdu za to nalazimo u bogatoj dokumentaciji dalmatinskih arhiva, specijalno onog u Dubrovniku. U XIV i XV veku bežao je narod sa Balkana u velikim masama zbog ratnih opasnosti, raznih opterećenja, bolesti, pomanjkanja sredstava za život i drugih razloga. U XVI veku, međutim, samo retki pojedinci napuštaju tursku teritoriju i prelaze u Dubrovnik ili na ostalo dalmatinsko primorje. To je očiti znak da je na Balkanu, naročito u srpskim zemljama, došlo do značajnih ekonomskih i drugih promena. Tada je došlo do prekida ili do drukčijih formi izvoza radne snage iz balkanskih oblasti. Ranije su ove zemlje izvozile velike mase muških i ženskih robova na tržišta Mediterana koje je stolicima oskudevalo u radnoj snazi. Posle turskih osvajanja su u dalmatinske gradove, a ponešto i u Italiju, dolazili mladi ljudi samo kao kućna posluga i šegrti, dok je u XVI veku i to u znatnoj meri popustilo.

Sve su ovo bili znaci ne samo smirivanja i sređivanja političkih prilika, nego i oživljavanja i napretka balkanske privrede. Tada su u dalmatinskim izvorima prestale da se pominju one velike gladi iz prethodnih vekova koje su terale mase balkanskih stanovnika da napuštaju svoje domove i da se spasavaju prelazeći čak u Italiju, naročito u južnu i srednju. U XVI veku je proizvodnja živežnih namirnica ne samo dostajala za ishranu stanovnika, nego su velike količine preostajale za izvoz u razne mediteranske zemlje, čak u Francusku, Španiju i Portugal.

Sredjene političke prilike, mir, zajedničko zakonodavstvo i drugi pravni i administrativni propisi, ekonomski napredak, povećana poljoprivredna proizvodnja, uvećanje broja stanovnika, urbanizacija, zaštićeni saobraćaj na glavnim putevima i neki drugi uzroci znatno su doprineli unapređenju trgovine. O spoljnoj trgovini govorićemo zasebno, a ovdje je potrebno istaći da se robna razmena u XVI veku vrlo lepo vršila, naročito u nekim delovima Balkana. I to ne samo u užim, lokalnim razmerama, nego je zahvatala i šire oblasti, ponekad dosta udaljene. Navešćemo samo nekoliko primera.

Beogradska čaršija je bila postala centar veoma prostranog rejona s jedne i druge strane Dunava i Save, sabiralište žitarica, koža, voska i krzna sa toga terena, kao i soli i bakra iz Banata i Transilvanije. U centralnom delu Balkana bio je važan privredni, a još više saobraćajni centar Novi Pazar koji je održavao žive veze sa celom Bugarskom, Makedonijom i Srbijom. Sličnu su ulogu igrali Niš, Priština, Skoplje i još neki gradovi. Sa Sofijom je bila međusobno povezana ne samo zapadna Bugarska, nego i skoro svi gradovi na Dunavu do Silistrije. Vidin i drugi dunavski gradovi, šireći svoje trgovinske veze, bili su prodrli duboko u Vlašku, pa su tim putem, osobito preko Vidina, prodavane čak i crkvene knjige iz srpske štamparije u Veneciji, koje su posredstvom Dubrovačana stizale na Balkan, a odatle čak do Moskve. Na jugu i istoku Bugarske bila su dva slična centra, u Plovdivu i u Varni. Iz Varne su poslovni ljudi izvozili ne samo poljoprivredne proizvode istočne Bugarske, specijalno Dobrudže, nego i one iz Vlaške. Plovdiv je koncentrisao oko sebe skoro svu plodnu istočnu Rumeliju

i njene proizvode upućivao u dva pravca: prema Sofiji i zapadu ili prema jugu na Rodosto i Carigrad. Suvišno je posebno istaći Carigrad, jer je dovoljno poznato koliko je bio značajan za tursku privredu kao prestonica velike države, kao najveće saobraćajno čvorište i skoro neiscrpivi potrošački centar. Spomenućemo još samo dve luke na Egejskom moru koje su igrale važnu ulogu u ekonomskom životu prostranih oblasti: to su Solun za celu Makedoniju i Volos za bogate i plodne rejone Tesalije. Ova dva grada su povezivala pojedine delove ovih pokrajina ne samo međusobno već i sa spoljnim svetom.

Još jedan faktor, u stvari jedna institucija je doprinosila povezivanju i ujedinjavanju ekonomike jednog dela Balkanskog poluostrva. To su bili periodični sajmovi, kao na primer oni koji su se održavali u Doljanima, kod Strumice. O njima ima dosta pomena u mletačkim izvorima u početku XVII veka, ali su ti sajmovi održavani i u XVI veku i već tada su bili značajni. Doljansko sajmište je pripadalo vakufu čuvenog Hrvat Rustem-paše, koji je bio zet i dva puta veliki vezir Sulejmana Zakonodavca (1544—1553 i 1555—1561). Mletački guverneri u dalekoj Dalmaciji i Sinjorija u još daljoj Veneciji vodili su računa o tim sajmovima, o njihovom uspehu ili neuspehu, o poslovima i učesnicima na njima, i slično. Po važnosti koju su mletački predstavnici davali ovim sajmovima stiče se utisak da su oni zaista okupljali mnogobrojne trgovce od Bosne, na zapadu, do Trakije, na istoku, i da su imali važnu ulogu u međusobnom povezivanju balkanske privrede.

Potrebno je podvući značaj još jednog faktora koji je snažno uticao na ekonomski život Osmanskog Carstva, a balkanskih zemalja posebno. To je vojska, kako ona profesionalno-statusna, tako i ona koja se mobilisala u vreme ratova. Ratovi su tražili jako angažovanje celokupne privrede Turske, pogotovo što su se na evropskom frontu vodili skoro svake godine. Dovoljno je pratiti one velike pripreme koje su turske vlasti na svim stepenima državne administracije preduzimale da bi se iz najudaljenijih teritorija Balkanskog poluostrva sakupile, transportovale, koncentrisale i magazinirale razne poljoprivredne sirovine, u prvom redu hrana a zatim i zanatske izradevine, i predavale vojsci na njenim pohodima prema Srednjoj Evropi. Svi ti zajednički napori, vršeni zbog obezbeđenja pune aktivnosti vojnih jedinica i postizanja ratnih uspeha, svojim znatnim delom su se zasnivali na uspostavljenom ekonomskom jedinstvu balkanskih teritorija. Svakoj od njih je bilo tačno određeno šta mora da doprinese i u kojoj meri, i kakav zadatak ima da vrši u onom zajedničkom ekonomskom naporu carstva. Sve je to moralo da stvara osećanje jedne uže ekonomske, a i druge, povezanosti medju balkanskim zemljama. Zato nije čudo što su se i u najudaljenijim oblastima evropske Turske s velikim interesovanjem pratile i prepričavale vesti o elementarnim nepogodama, klimatskim prilikama pre žetve, o rodnim ili nerodnim godinama, kao i o zaraznim epidemijama, što je sve uticalo na stanovnike Balkana da li će sa zabrinutošću ili sa spokojstvom gledati na svoju ishranu u idućoj godini.

Od velikog značaja za unutrašnje povezivanje balkanskih zemalja bili su putevi. Glavne saobraćajne arterije ostale su još od ranijih

vremena, ali su i kasnije, u XVI veku, one uspešno vršile svoj zadatak. Turci su im poklanjali veliku pažnju, brinuli su se za njihovo uzdržavanje i sigurnost na njima. Mreža je bila veoma razgranata, povezivala je sve velike gradske centre i pokrajine, a sve njih opet sa susednim državama. Ovakav splet saobraćajnica doprinosa je veoma mnogo da se balkanske zemlje među sobom povežu, što je, onda, ubrzalo i jačalo njihovo ekonomsko jedinstvo.

Na sličan način se može da ceni i značaj uspostavljanja carinskog jedinstva Balkanskog poluostrva, do koga je došlo pod turskom vladavinom. Osmansko Carstvo je, naime, zbrisalo sve carinske granice koje su ranije postojale ne samo između balkanskih država, već i unutar njih, između domena pojedinih feudalnih gospodara. Otada su sve ove zemlje postale jedno carinsko područje, veoma prostrano i slobodno za promet robe, što je bilo od naročite važnosti za spoljnu trgovinu, jer su tu i domaći i strani trgovci nailazili samo na jednu carinsku granicu. Prema tome, Turska je pružala carinske pogodnosti kakvih nije bilo u drugim velikim državama Evrope, a to je upravo odgovaralo zahtevima nove, građanske klase Zapada koja je u to vreme jačala. Sve je to, naravno, moralo da ntiče baš u XVI veku na privredno jačanje i zbližavanje balkanskih područja i na jačanje njihovih ekonomskih odnosa sa zapadnim, prvenstveno mediteranskim zemljama.

U tome je značajnu ulogu odigrao i monetarni sistem, zajednički za celo Osmansko Carstvo. Tako su i balkanske zemlje dobile jedan novac, prema tome i jednu jedinstvenu meru vrednosti. Bilo je, ipak, i posle toga u upotrebi stranog srebrnog i zlatnog novca, naročito u vezi sa spoljnom trgovinom. Ali, turski novac je uvek ostajao platežno sredstvo ili obraćunska jedinica za celokupno tursko društvo, što je bilo od velike važnosti za privredni život carstva, prema tome i Balkana kao celine.

Sve ovo što je dosad rečeno ne sme se shvatiti kao da su Osmansko Carstvo, a balkanske zemlje posebno, bili neka idealna ekonomska celina. Isto tako, ne sme se pomisliti da su Turci uvek vodili smišljenu svoju ekonomsku politiku, i to po nekom tačno utvrđenom planu, jer tako nešto nije onda postojalo ni u drugim državama. Ono na šta se želi ukazati jeste da je Turska u XVI veku uspela ne samo da politički već i ekonomski izvršće poveže Balkansko poluostrvo međusobno, i da je ono, zatim, kao ekonomska celina održavalo i jačalo trgovinske veze s mediteranskim zemljama.

Ovako politički i ekonomski ujedinjene balkanske oblasti postale su važan činilac u trgovini sa Zapadom. One su mu postale bogati izvor sirovina i tržište za zanatsku i manufakturnu robu. Privreda Italije i nekih drugih zemalja tražila je tada velike količine stoke, koža, vune, voska, krzna, drva, smola i naročito pšenice. Sve im je to mogla da pruži privreda Balkana koja se znatno razvila baš u XVI veku, kada su potrebe za tim sirovinama znatno porasle u zapadnim zemljama. Istovremeno, povećavala se na Zapadu zanatska i manufakturna proizvodnja, pa su mediteranske i druge zemlje delimično njome plaćale uvoz balkanskih sirovina.

Na prvom mestu u izvozu sa Balkana stajali su pšenica, kože i vuna. Sa obala Bugarske, Trakije i Makedonije, zatim iz istočnih i zapadnih luka Grčke izvezile su se velike količine pšenice. Za izvoz u mediteranske zemlje naročito je bila važna današnja Grčka koja je u XVI veku bila jedan od najvećih izvoznika pšenice. Kože i vuna su se izvezile iz svih balkanskih zemalja, ali naročito iz Bugarske i istočnog dela današnje Rumunije. Samo jedna dubrovačka kuća izvezla je u toku 1570. godine voska, koža i drugih sirovina, najvećim delom u Anvers, u vrednosti od oko 20.000 dukata.

Sa Mediterana uvezile su se najviše razne tkanine, i to italijanske, francuske i mnogo engleskih. U balkanske oblasti vršio se ovaj uvoz preko Dubrovnika, grčkih luka i ostrva i preko Carigrada. Vrednost tkanina uvezenih posredstvom Dubrovčana dosegala je nekih godina i oko 300.000 dukata, a možda i više, dok vrednost uvezena preko drugih trgovaca mora da je bila četiri-pet puta tolika. Svake godine Dubrovčani su iz Engleske dovozili tkanine na desetak velikih brodova. Kada se uzme u obzir da su sve ove tkanine, a i drugu zapadnu robu, balkanska područja plaćala, uglavnom, svojim poljoprivrednim proizvodima, onda se mogu davati izvesne ocene o privredi Balkana onoga vremena, pogotovo što u toku većeg dela XVI veka cene sirovina na Balkanu nisu rasle uporedo s porastom cena zanatsko-manufakturne robe Zapada.

Nosioci ove trgovine, unutrašnje i spoljne, u balkanskim zemljama bili su strani i domaći trgovci. U perifernim oblastima, naročito u lukama, bili su mnogo aktivni u spoljnoj trgovini Italijani i drugi stranci. U unutrašnjosti Poluostrva su bili prisutni pretežno Dubrovčani, a docnije i Jevreji, dok su domaći trgovci više vodili lokalnu a manjim delom spoljnu trgovinu.

Trgovci nastanjeni u većim centrima održavali su žive poslovne veze s manjim naseljima i selima preko domaćih ljudi, i to iz redova hrišćana i muslimana. U dubrovačkim izvorima XVI veka nailazimo na stotine njihovih imena. U izvoznoj trgovini takodje se na njih nailazi, ali u znatnijem broju tek od druge polovine XVI veka.

Najznačajniju ulogu u međusobnom povezivanju balkanskih područja među sobom i sa inostranstvom odigrali su Dubrovčani. Oni su u unutrašnjim oblastima bili jedini ili skoro jedini stranci koji su se bavili trgovinom, i lokalnom i regionalnom i spoljnom. U preko 30 gradova, u stvari u glavnim ekonomskim centrima evropske Turske, živelo je u toku XVI veka po 300—400 Dubrovčana koji su uživali posebna carinska, sudska i verska prava. Posredstvom Dubrovčana godišnje se izvozilo iz balkanskih luka 60—70.000 kvintala pšenice, iz područja Beograda ili južne Srbije, Varne ili Rodosta po 100.000 govedih koža, iz južnih delova Srbije 800.000 do milijun kilograma vune, itd. U njihovim rukama se nalazio i glavni deo uvozne trgovine u unutrašnje oblasti Balkana. Kao primer navodimo da su ponekad uvozili oko 35.000 bala (peča) zapadnih tkanina u jednoj godini, od čega preko 25.000 engleskih karizeja (carisé — kersys). U trgovini sa balkanskim zemljama bila je povezana celokupna privreda Dubrovnika, jer su u njoj bili angažovani

i oni mnogobrojni trgovci koji su u Dubrovniku poslovali, kao i njihova trgovačka mornarica, u kojoj je bilo uloženo do 700.000 dukata i zaposleno preko 4000 ljudi. Prema svemu ovome slobodno se može tvrditi da su upravo Dubrovčani bili oni koji su u XVI veku ekonomiku Balkana kao celinu najviše povezivali sa Mediteranom.

Od 30-tih godina istoga veka njima su se počeli da pridružuju i Jevreji, ali se u tome nisu mogli da mere s Dubrovčanima. Stare kolonije Jevreja u balkanskim gradovima dobile su nove članove prilivom jevrejskih izbeglica iz Španije i drugih zapadnih zemalja. Odatle su se preseљjavali u srednje i zapadne oblasti Balkana i sve više se bavili trgovinom.

Od druge polovine XVI veka Jevreji su uspeali da uspostave žive trgovinske veze između raznih centara Balkanskog poluostrva, kao između njih i zapadnih zemalja, čak do Nizozemske. Time su mnogo uradili na povezivanju balkanske privrede sa zapadom, što je znatno olakšalo i ubrzalo prenošenje u Tursku izvesnih elemenata i formi novog kapitalističkog sistema. Tome su već ranije dosta doprineli Dubrovčani i drugi zapadnjaci. Međutim je uloga Jevreja bila naročito značajna u unutrašnjoj trgovini, što je mnogo doprinelo međusobnom povezivanju i jačanju balkanske privrede i njenim vezama sa Zapadom.

Treći aktivan faktor u trgovini, prema tome i u povezivanju privrednih oblasti, bili su balkanski trgovci. Oni se u većem broju javljaju skoro u svim značajnijim centrima od polovine XVI veka. To su bili domaći ljudi, muslimani i hrišćani raznih narodnosti, koji su poslovali ne samo u lokalnoj trgovini, nego i u onoj s Italijom. Njihova aktivnost, naročito krajem XVI veka, dovela je do izdizanja jednog sloja poslovnih ljudi, dosta imućnih, koja podseća na trgovačku buržoaziju, ali koja zbog prilika u Turskoj nije mogla da odigra ulogu sličnu onoj na Zapadu.

Veliki deo trgovine balkanskih zemalja vodio se na bazi robne razmene, a posredstvom trgovine ulazilo je i dosta kovanog novca. To je uticalo na oživljavanje produktivnosti, na sve veće angažovanje pojedinaca i izrabljivanje nižih slojeva stanovništva, kao i na jače povezivanje balkanske privrede sa Zapadom. Od kraja XVI veka ubacivale su se u Balkan posredstvom Dubrovčana i drugih trgovaca velike količine srebrnog novca poreklom iz Španije, koji je preko Đenove, Livorna, Ankone ili Venecije stizao u Dubrovnik. Ovo srebro iz Španije, u stvari američko srebro, primalo se u balkanskim zemljama vrlo rado, ono je uticalo na skok cena u Evropi, pa i na Balkanu, a da bi se mogao održavati raniji intenzitet trgovine sa Zapadom i plaćati sve skuplja uvezena dobra, moralo se izvoziti više poljoprivrednih sirovina nego ranije i zbog toga jače pritiskati zavisno seljaštvo. Sve je to izazivalo nezadovoljstvo naroda, otpor, ustanke i slične pokrete.

U poslednjoj četvrti XVI veka došlo je do još jedne značajne promene u trgovini između balkanskih zemalja i Zapada. Hiljadugodišnje pomorske veze između Jadranskog mora i Levanta bile su sve slabije. Mlečani, ranije glavni nosioci toga, povlačili su se, na Istoku ih je bilo sve manje, a tako isto i na moru. Njihovo mesto i ulogu, kao i nekih drugih, preuzimali su poslovni ljudi zapadne Evrope. Pomorske veze

na Levantu ogrožavali su sve više gusari raznih narodnosti, muslimani i hrišćani. Ovo je pretilo daljem održavanju normalnih veza balkanske privrede sa zapadnim zemljama. I to u vreme kada se osećala velika potreba za tim vezama uprkos ekonomskih i valutarnih poremećaja u Turskoj, jer se tada javljala veća proizvodnja agrarnih, stočarskih i zanatlijskih proizvoda, kao i razvijenija gradska privreda i sve veći broj domaćih poslovnih ljudi. Sve je to nametalo potrebu za održavanjem direktnih veza sa Italijom, bez tuđeg posredništva i kontrole i bez smetnji. Takve su se želje javljale kod balkanskih trgovaca, osobito onih iz Bosne, Srbije i Bugarske, a velika zasluga u njihovom ostvarivanju pripada jednom jevrejskom trgovcu, veoma sposobnom i aktivnom čoveku, Danijelu Rodrigi. Njegovim nastojanjem je uspostavljen tranzitni saobraćaj preko luke u Splitu, u mletačkoj Dalmaciji, koji je poslednjih godina XVI i u prvoj polovini XVII veka dostigao velik obim. Skoro svake godine tuda su izvozili za Veneciju balkanski trgovci oko 15.000 tovara razne robe, većim delom poljoprivrednih i stočarskih sirovina. Glavni nosioci ove trgovine su bili Jevreji, zatim muslimani iz Sarajeva, Beograda i Bugarske, ali su se ovim saobraćajnim putem služili i trgovci iz Carigrada i drugih gradova evropske Turske, čak i oni iz Ankare i Perzije. Za jedno celo polustoleće ovaj tranzit preko Splita je imao svetski značaj i potpuno je bio ravnopravan onome preko Dubrovnika. Balkanska privreda je tako našla nove mogućnosti jačih veza s Italijom, što se onda odrazilo na njen dalji razvitak i na unutrašnje povezivanje.

Sve ove napred istaknute pojave doprinele su jačanju privrede Balkana, njenom ujedinjavanju, ukrštavanju i stapanju u jednu celinu. To je, uglavnom, bilo nepoznato u srednjem veku, i to je bio jedan od velikih nedostataka i izvor mnogih slabosti ranijih balkanskih država. Istina, pobedom Osmanlija one su izgubile svoju političku samostalnost, sprečene su u ovom daljem normalnom ekonomskom i društvenom razvitku, presečen je jedan sjajan period njihovog kulturnog života, naročito srpskih zemalja. Ali, nasuprot tome, balkanske zemlje su tada politički i ekonomski ujedinjene, što je bilo od velikog značaja i za zapadnoevropske zemlje. U ovima je upravo tada jačala kapitalistička privreda, kojoj su bila potrebna prostrana i otvorena ekonomska područja koja je onda uvukla u svoju internu sferu. Tada su se konačno ova dva dela evropskog kontinenta jače ekonomski povezala, čemu je u znatnoj meri doprinelo upravo privredno ujedinjenje balkanskih zemalja izvršeno u XVI veku.

Josip Zontar

MIHAEL GAISM AIR IN HRVATJE

Med vsemi voditelji velikega gibanja nemške kmečke vojue se je najbolj odlikoval po inteligenci, podjetnosti in pogumu Mihael Gaismair.¹ Rodil se je ok. l. 1491 v Sterzingu (Tirolska), bil nekaj časa pisar tirolskega deželnega glavarja in briksenskega škofa Sebastijana ter mitničar v Klausenu. Maja 1525 je prevzel vodstvo upornih tirolskih kmetov. Ker upor ni uspel, so morali bežati udeleženci. En del je odšel že tedaj na ozemlje beneške republike, ki je mejila na Južno Tirolsko in je bila skoraj stalno v sporu s Habsburžani. Gaismair pa je odšel med drugimi begunci septembra 1525 v Graubünden (Svica), v začetku novembra pa se je odpravil v Zürich k Ulriku Zwingliju, vodju tamkajšnje reformacije, s katerim je sklenil tesno prijateljstvo, ki je držalo do Gaismairjeve smrti. Vse kaže, da je bil Gaismair že prej pristaš Zwinglijevega verskega in družbenega gibanja. Ker je bila katoliška stranka v Švici precej močna, je upal nadvojvoda Ferdinand, da bodo odrekli Gaismairju zavetje in ga izročili tirolskim oblastem. Toda Zürich je odklonil zahtevo. Ko pa je prišla januarja 1526 Gaismairjeva žena v Zürich, ga ni bilo več tam. Umaknil se je v graubündensko gorsko dolino Prätigau, ki je skrbno varovala svoje stare svoboščine. Nastanil se je v občini Klosters. Tu je bival od januarja do marca 1526 in sestavil v tišini visokih gora, v zasneženi koči, zaščiten od svojih zvestih stražarjev, znameniti »Tirolski deželni red«, ki naj bi dal nov državni in družbeni red, temeljite politične in družbene reforme, ki bi preuredile Tirolsko v republiko.

Tedaj se je seznanil Gaismair s poslanikom francoskega kralja Franca I. pri švicarskih kantonih, monsignorom Geoffroy de Grangis,

¹ B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Lj. 1944, 113 sl., isti, Kmečki upor na Slovenskem, Lj. 1962, 171 sl.; Jos. Macek, Tyrolská selská válka u Michal Gaismair (1525—1532), Praha 1960, isti, Das revolutionäre Programm des deutschen Bauernkrieges von 1526, Historica II, Praha 1960, 111—144, isti, La guerra contadina tirolese e la politica di Venezia (1525 do 1532), Historica III, Praha 1961, 73—86. Od starejše literature pride v poštev: H. Sander, Voralberg zur Zeit des deutschen Bauernkrieges, MIOG IV, Ergänzungsband, Innsbruck 1893, 362—367; H. Wopfner, Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges in Deutschtirol 1525, Acta Tyrolensia III, Innsbruck 1908. Najnovejšo biografijo Gaismairja je dal prof. dr. Oskar Vasella, Neue Deutsche Biographie, Bd. 6, Berlin 1964. Pri sestavljanju študije mi je postregel s podatki ravnatelj drž. arhiva v Innsbrucku g. dr. H. Bachmann, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

ki je imel na razpolago odlično organizirano francosko obveščevalno službo. Bil je stalno in dobro informiran o dogodkih v habsburških in nemških deželah ter pogosto pošiljal »avize« (poročila) beneški signoriji. Tudi Gaismair je mogel preko njega izvedeti, kaj se godi na Tirolskem. Zato je upal, da bo imel kmalu priložnost priti na Tirolsko in to pot uspešneje obračunati z nasprotniki. Tudi Benečani, s katerimi je stopil v stik, so skušali pomagati na ta način, da so pričeli spomladi 1526 zbirati večje oddelke najemniških čet ob avstrijski meji. Čakali so pa na Gaismairjev vojaški uspeh. Ko pa je bil po neprevidnosti Gaismairjevega brata Janža predčasno izdan načrt in je brat ob »strogem zasliševanju« z mučenjem izpovedal vse podrobnosti, je bil poskus vojaške akcije preprečen. Pod pritiskom habsburške oblasti so nameravali Švicarji sedaj Gaismairja zapreti. Ker pa je pridobil v veliki meri simpatije prebivalcev v Graubündenu in zbral okoli sebe na stotine beguncev — bivših kmečkih upornikov iz Tirolske in vseh koncev Nemčije, se ga nihče ni upal lotiti.

Ko je bila spomladi leta 1526 Gaismairjeva vojska pripravljena, se ji je nudila prilika za nastop v drugem salzburškem kmečkem uporu (april — julij 1526). Maja 1526 se je odpravil Gaismair na čelu svojih ljudi v Pinzgau, deželo salzburškega nadškofa, kardinala Langa. Ko pa je tudi tu doživela kmečka vojska poraz, je prekoračil Gaismair s svojimi četami, ki so štejele preko 2000 mož in nekaj topov, Visoke Ture ter prišel na beneško ozemlje.

Ravno tedaj so se ponovno zaostрила politična nasprotja v Evropi in z vzhoda se je močneje približala turška nevarnost. Po zmagi Karla V. pri Paviji (1525)² se je zbala beneška republika za svoj obstoj in iskala pomoči pri Turkih. Po vrnitvi iz španskega ujetništva je nagovarjal tudi francoski kralj Franc I. sultana k pohodu na Ogrsko in proti Habsburžanom. 22. maja 1526 je sklenil veliko protihabsburško ligo v Cognacu, ki je združevala poleg francoskega kralja Benetke, papeža Klementa VII., angleškega kralja Henrika VIII., Milan in Florenco.

Ob takšnem stanju je nujno potrebovala beneška signorija dobre najemniške čete. Zato se ni ozirala na ugovor Švabske zveze, Karla V. in nadvojvode Ferdinanda in je odobrila Gaismairjevim četam azil. Sprejela je to kmečko vojsko v svojo službo³ in jo uspešno uporabila zlasti v bojih pri Bresciji in Cremoni. Gaismair se je posebno odlikoval ter postal med vojaki tako priljubljen, da so mu podredili Benečani tudi švicarsko najemniško pehoto.⁴ Upal je, da bo mogel z beneško pomočjo zasesti Tirolsko. Toda protihabsburška koalicija je razpadla. Mnogi bojni tovariši se niso več nadejali, da pride do pohoda v habsburške dežele in so zapustili najemniško vojsko. Le okrog 1000 mož je ostalo Gaismairju, ki je še naprej služil beneški republiki, kolikor mu je dopuščalo zdravje. Proti koncu leta 1527 ali v začetku 1528 pa se je odpovedal vojaški službi ter se naselil predvsem iz zdravstvenih razlo-

² Tudi na Kranjskem so slavili poraz Francozov pri Paviji in ujetje njihovega kralja, RP 1521—1530, fol. 152. Stan. DAS (1525, 5. marca).

³ M. S. D. XLII. 154.

⁴ M. S. D. XLII. 229, 389.

gov z ženo Magdo, otroci in nekaterimi prijatelji v Padovi. Beneška vlada mu je odobrila letno »provizijo« 300 dukatov in oskrbovalnino za 4 jezdne konje pod pogojem, da prevzame ob ponovni vojni zopet vojaško službo.⁵ Tu pa tam je obiskal svoje nekdanje čete, ki so bivale v taborih, skrbel je še nadalje, da so prihajali vojaki-najemniki iz alpskih dežel v beneško službo,⁶ skušal je tudi širiti Zwinglijev nauk v Italiji, kar so mu pa zamerili v Benetkah.⁷

Najvažnejše pa je postalo odslej njegovo diplomatsko delovanje. Iz Padove so vodile tajne niti na Tirolsko, v Švico, v Nemčijo ter na Francosko. Sam je bil preoblečen nekolikokrat v Zürichu, kjer je prejel leta 1530 meščansko pravico. Pošiljal je sle prijateljem in bivšim udeležencem kmečke vojske. V tajnih pogajanjih je šlo za ustanovitev nove protihabsburške zveze, h kateri bi pristopili nemški protestantski knezi in mesta. Predvsem sta podprla Gaismairjevo zamisel Filip Hessenski in Ulrik Würtemberški. Tudi Benečani so z zadovoljstvom spremljali njegovo delovanje.^{7a}

Doslej pa ni bilo znano, da je skušal Gaismair vključiti tudi hrvatske dežele, ki so imele v tedanjih mednarodnih konfliktih pomembno vlogo, v veliko akcijo zoper Habsburžane. Že od smrti kralja Matije Korvina (1490) so postajale te dežele pod slabotnimi Jagelovci bolj in bolj »nikogar zemlja«. Turški vpadi so bili vedno pogostejši, njihove posledice vedno težje. Gospodarska moč velikašev, ki je temeljila na zemljiški posesti, je stalno nazadovala. Upravičeno je trdila že leta 1498 Dora, vdova kneza Karla Krbavskega, da se težko vzdržuje, ker ima vedno manj kmečkih podložnikov in še ti se iz dneva v dan vedno bolj razkrope.⁸ Borba za obstanek je silila hrvatsko plemstvo v vojaško službo. Ker niso našli pomoči pri svojem vladarju, so jo iskali pri sosedih.

Mnogi hrvatski knezi in nižji plemiči so nagibali že po smrti Matije Korvina (1490) k Habsburžanu Maksimilijanu I., ki je leta 1493 po nesrečni bitki na Krbavskem polju zagotavljal hrvatskim stanovom posebno zaščito nemške države.⁹ Konec leta pa so jim prvič stavili Turki rok do poletja 1494, da se jim podrede in plačujejo davek.¹⁰ Zato se ni čuditi, ako so dajali že to leto nekateri hrvatski knezi vsaj za del svojih svojih posestev »harač« bosanskemu sandžak-begu ter dovoljevali turškim četam prost prehod, da bi s tem obvarovali svojo posest pred uničenjem.¹¹

⁵ M. S. D. XLVI. 452, 491.

⁶ M. S. D. XLVII. 298—299, 538.

⁷ M. S. D. LIII. 400—401.

^{7a} M. S. D. XLIX. 229.

⁸ M. S. D. II. 376.

⁹ V. j. Klaić, Povjest Hrvata IV. 175, 182 sl., N. Klaić, Odnos hrvatskog sabora prema Ferdinandu Habsburškomu uoči Mohačke bitke, Radovi filozofskog fakulteta, odsjek za povijest 2, Zagreb 1959, 87; H. Wiesflecker, Maximilians I. Türkenzug 1493/94, Ostdeutsche Wissenschaft Bd. V. München 1959, 164, 170 sl.

¹⁰ V. j. Klaić, o. d. IV. 195.

¹¹ M. S. D. II. 395, III. 859; V. j. Klaić, o. d. IV. 198 sl.

Ko pa je obstajala za časa beneško-turške vojne (1499—1503) nevarnost sovražnih vpadov v Furlanijo, se je signorija močno zanimala za hrvatsko plemstvo. Dora Krbavska in njen sin Ivan Karlović sta se potegovala za benečansko zaščito.¹² Knez Ivan je želel dobiti vojaško najemniško službo z dvesto konjeniki ter je bil pripravljen odstopiti Benečanom nekaj svojih gradov.¹³ Večkrat sta se zavezala, da bosta stalno pošiljala beneškim oblastem poročila o gibanju turških čet.¹⁴ Prejemala sta denarno podporo, da bi mogla plačevati tajne obveščevalce.¹⁵

Po končani vojni s Turki pa Benečani niso hoteli več podpreti prizadevanj hrvatskega plemstva, da ne bi prišli s tem v nasprotje s Turki.¹⁶ Zato se je govorilo leta 1505, da se namerava Ivan Karlović podrediti Turkom, in leta 1506, da je že »sultanov haračar«.¹⁷

Ko pa je prišlo do vojne Maksimilijana I. proti Benetkam (1508 do 1516), najdemo kneza Ivana Krbavskega zopet v beneški vojaški službi z dvesto konjeniki.¹⁸ Leta 1510 je želel doseči zvišanje staleža na 300 konjenikov in plače za posamezne konjenike od treh na štiri dukate, zatrjeva je, da ga vabi cesar Maksimilijan v službo in mu ponuja po šest dukatov za konjenika.¹⁹ Beneško vojaško plačo pa ni prejemal le v denarju, marveč delno tudi v angleškem suknu (*charisse*).²⁰ Zgledu Ivana Karlovića so sledili tedaj mnogi hrvatski knezi in nižji plemiči ter stopali v beneško vojaško službo.²¹ Sklepali so tesno prijateljstvo z Benečani in jih celo pozivali, naj prevzamejo oblast nad vso Hrvatsko.²² Po končani vojni pa se je moral knez Ivan zopet ukvarjati z mislijo, kako bi uredil razmerje do Turkov, zlasti še, ker je bil novembra 1521 postavljen za hrvatskega bana.²³

Zelo zgodaj je prevzel vojaško službo pri Maksimilijanu I. knez Anž (Angelo) Frankopan Brinjski. Leta 1491 mu je izplačal goriški grof Lenart na Maksimilijanovo prošnjo 400 gold.,²⁴ leta 1496 pa je prejel 600 gold. za službovanje.²⁵ Med beneško-turško vojno je obveščal Benečane o gibanju Turkov, zaradi česar je prišel v nemilost pri ogrskem kralju.²⁶ Zanimal se je tudi za vojaško najemniško službo.²⁷ Po sklenitvi miru pa je odšel v službo Habsburžanov in se je udeleževal bojov zoper

¹² M. S. D. II. 376.

¹³ M. S. D. II. 945, III. 859.

¹⁴ M. S. D. II. 437, 1319, 1330, 1344, III. 546, 651, 707, 745, 859, 1388.

¹⁵ M. S. D. III. 584.

¹⁶ H. K r e t s c h m a y r, Geschichte von Venedig III. 1934, 21 sl.

¹⁷ M. S. D. VI. 188, 446.

¹⁸ M. S. D. VIII. 38, 81, 219, IX. 253, XII. 539; Vj. Klaić, o. d. IV. 237.

¹⁹ M. S. D. X. 76.

²⁰ M. S. D. XI. 30, 41, 73, 120.

²¹ M. S. D. IX. 361, 415.

²² A. I v i ć, Istorija Srba u Vojvodini, Novi Sad 1929, 49.

²³ Vj. Klaić, o. d. IV. 317.

²⁴ 1494, 25. aprila, 1. maja, list, DAD.

²⁵ 1496, 1. sept., GdB 2, fol. 287, ADvKD.

²⁶ M. S. D. II. 949, III. 376, 567, 595.

²⁷ M. S. D. III. 482, 546, 651.

Benečane zlasti v Istri.²⁸ Izjavil je, da želi biti zvest služabnik cesarja in noče slediti zgledu Ivana Karlovića ter sodelovati z Benečani. Večkrat so ti poslali k njemu in mu delali obljube, da bi ga pridobili proti Maksimilijanu in da bi vpadel na Kranjsko ter ropal po turškem načinu. Trdil je, da nagovarjajo Benečani tudi bosanske Turke, naj napadejo habsburške dežele.²⁹ Maksimilijan mu je podaril leta 1508 80 dukatov, da bi rešil Židom zastavljene dragocenosti.³⁰ Isto leto mu je nakazal 1000 gold. iz davkov štajerske dežele,³¹ leta 1510 pa 4 komade sukna (Lindisch tuch) za sluge in 15 gold. za njegovega kaplana.³²

Med hrvatske kneze, ki so nagibali ob smrti Matije k Maksimilijanu, šteje tudi tedaj najmogočnejši hrvatski knez, Bernardin Frankopan, čigar sin Krištof je bil v službi Habsburžanov preko 20 let.³³ V času beneško-turške vojne je pogosto obveščal Benečane o gibanju turških čet.³⁴ Neki dan je dajal po vseh svojih gradovih znake s topovskimi streli, ki so bili dogovorjeni za primer turških vpadov. S tem je želel povzročiti preplah in doseči, da bi ga sprejela beneška signorija v vojaško službo ter mu dodelila zaželenih 300 konjenikov.³⁵ Do tega pa ni prišlo. Zato je stopil v vojni zoper Benečane na stran Maksimilijana I., kar je poglobilo nasprotje do kneza Ivana Karlovića, ki je menda nagovoril leta 1511 turške čete, da so Bernardu oplenile posestva.³⁶ Ker se drugače ne bi mogel ubraniti sovražnikov, so mu izjemoma dovolili kranjski stanovni, da nabere vojake-najemnike na Kranjskem.³⁷

Nikolaj Frankopan Tržački je prišel v bitki na Krbavskem polju (1493) v turško ujetništvo. Odkupil se je šele po štirih letih z velikimi žrtvami.³⁸ Nemški državni knezi, zbrani v Freiburgu, so mu odobrili podporo 2000 gold., cesar mu je dodal 50 gold. za 14 vatlov damasta pri dvornem krojaču in 28 gold. za kunino krzno, da dobi kožuh. Kmalu nato mu je nakazal Maksimilijan 1000 gold.³⁹ Ker pa je vladarju vedno manjkalo denarja, se je plačilo močno zavleklo. Leta 1504 je naročil kranjskemu vicedomu, naj plača iz dohodkov svojega urada 1000 gold. v tekočem letu, enako vsoto pa naslednje leto.⁴⁰ Če je prejel knez Nikolaj ta denar, se ne da ugotoviti. Še leta 1508 mu je ponovno nakazal isti

²⁸ V j. Klaić, o. d. IV. 230; 1509, 17. junij, Škof. arh. fasc. 29/3; M. S. D. IX. 253.

²⁹ 1508, 3. april, Škof. arh. Lj., fasc. 29/6.

³⁰ 1508, 12. okt. GdB 16, fol. 122, ADvKD.

³¹ 1508, 29. okt. GdB 16, fol. 222–222', ADvKD.

³² 1510, 4. marca, GdB 17, fol. 287', ADvKD.

³³ Prim. o njem M. Mesić, Krsto Frankopan u tuđini, Rad XIII (1870) 17–79; V j. Klaić, o. d. IV. 245 sl.

³⁴ M. S. D. II. 804, 1352, 1353, 1365, III. 1101 sl., 1317 sl., IV. 330.

³⁵ M. S. D. II. 1211 sl., III. 23, 193.

³⁶ MIII, Diplom. XXXI. 24–26 (1511, 5. sept.); V j. Klaić, o. d. IV. 247, M. S. D. VIII. 570.

³⁷ H. J. B i e r m a n n, Geschichte der Gesamtstaatsidee II. 205–206.

³⁸ V j. Klaić, o. d. IV. 191, 199.

³⁹ 1498, 29. avg. GdB 4 fol. 160'; 1500, 24. avg. GdB 6, fol. 167'; 1501, 2. april, GdB 8, fol. 87'; 1501, 20. jul. GdB 9, fol. 109', ADvKD; H. J. B i e r m a n n, o. d. 203; MIII, Diplom. XXXI. 5.

⁴⁰ 1504, 24. febr., GdB 13, fol. 233, ADvKD.

znesek.⁴¹ Za lažjo brambo pred Turki mu je dal nekaj strelnega orožja in smodnika na razpolago.⁴² V vojni proti Benečanom (1508—1516) je bil Nikolaj v habsburški službi s 50 konjeniki.⁴³ Umril je leta 1522.⁴⁴

Med prvimi Hrvati, ki so stopili v službo Habsburžanov, je bil najbrž plemič Marko iz Klisa pri Splitu. Že leta 1491 mu je dovolil Maksimilijan I. zaradi njegove zveste službe, da oddaja sečnjo lesa z enakimi pravicami kot deželnoknežji gozdarski mojster v gozdovih gradu Johannstein v Dunajskem lesu.⁴⁵ Leta 1500 mu je nakazal vladar ostanek plače za pretekla leta.⁴⁶ Tri leta pozneje je prevzel Marko iz Klisa grad Poljane na Dolenjskem.⁴⁷ Ko je pričela vojna z Benečani, ga je sprejel Maksimilijan ponovno v službo s petdeset konjeniki.⁴⁸ Odslej ga omenja Marino Sanuto v svojem dnevniku do leta 1514 pod imenom »Pas Marko« ali »Marco Canec«.⁴⁹ Leta 1512 so mu poverili stanovi notranjeavstrijskih dežel organizacijo vojaške obveščevalne službe proti Turkom.⁵⁰ Zdi se, da ta načrt ni bil uresničen. Marko iz Klisa se je deležil akcij proti upornim kmetom v teku velikega slovenskega kmečkega upora in je bil od njih leta 1515 ubit v gradu Brežice.⁵¹

Okoli leta 1520 pa je postal položaj na Hrvatskem kočljiv. V stiski pred Turki so se obračali posamezniki in hrvatski stanovi za pomoč na vse strani: do beneške vlade, do papeža, cesarja Karla V., nemških državnih stanov ter do nadvojvode Ferdinanda.⁵² Istočasno so se pogajali s sultanovim pooblaščencom in bosanskim sandžak-begom o pokoritvi hrvatskega ozemlja do Save ter o plačevanju davka.⁵³ V to zmedo so posegli še francoski emisarji,⁵⁴ zlasti španski emigrant Antonio

⁴¹ 1508, 10. jan. GdB 16, fol. 12, ADvKD.

⁴² 1501, 28. febr. GdB 9, fol. 176; 1502, 28. jan. GdB 11, fol. 8, ADvKD.

⁴³ 1509, 17. avg.; 1510, 15. jul. Škof. arh. Lj. fasc. 29/4, 29/5.

⁴⁴ 12. jun. 1522, MIII, Diplom. XXXI, 151, sl.

⁴⁵ Reichsregister Maximilians, FF, fol. 104, DAD; o gradu Johannstein prim. A. n. t. Schachinger, Die Wiener Wald, Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich Bd. 1—2, Wien 1934, 177, 228, 252, 255.

⁴⁶ 1500, 15. avg. GdB 6, fol. 53, ADvKD.

⁴⁷ 1505, 24. avg. GdB 12, fol. 525, ADvKD.

⁴⁸ MIII, Diplom. XXXI, 25.

⁴⁹ S. Vulfan, Pes Marko, Slov. etnograf VIII (1935), 145—150; Marx Sittich se omenja še po letu 1515.

⁵⁰ H. J. Bidermann, Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavonischen Königreich im XVI. und XVII. Jahrhundert, Mittheilungen des histor. Vereins f. Steiermark 39 (1891) 10. Ravnateljstvo štaj. dež. arhiva, odd. Graz, Hamerlinggasse, mi je sporočilo dne 10. 9. 1962, da so prenesli po Bidermannu navedene spise iz arhiva Stubenberg v arhiv štaj. stanov, niso pa mogli več najti pogodbe z dne 26. aprila 1512, s katero so dogovorili stanovi ureditev obveščevalne službe z Markom iz Klisa.

⁵¹ B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Lj. 1944, 79—80; isti, Kmečki upori na Slovenskem, Lj. 1964, 119—120; S. Vulfan, o. d. 149.

⁵² MIII, Diplom. XXXI, 265, 414—415; M. S. D. XXIX, 643, XXX, 29; RP 1509—1520, Stan. DAS, fol. 329 (1520, 26. jan.); V j. Klaić, o. d. IV, 285, 301, sl.

⁵³ RP 1521—1530, Stan. DAS, fol. 7 (1521, 10. marca), M. S. D. XXIX, 613, 673, XXX, 29, 48; V j. Klaić, o. d. IV, 316 sl.

⁵⁴ E. Rensing, Sigismund v. Herberstein am Hofe König Ludwig II. von Ungarn, Jahrbuch des Wiener Ungarischen historischen Instituts 1, Budapest 1931, 74.

Rincon,⁵⁵ ki so delovali proti Habsburžanom, obljubljali pomoč in skušali pridobiti zaveznike, zlasti Kristofa Frankopana, ki se je vrnil na očetovo željo leta 1523 domov.⁵⁶ Vojaška pomoč nadvojvode Ferdinanda je bila Hrvatom sicer dobrodošla, tóda nezadostna.⁵⁷ Ferdinand sam pa ni imel zadosti finančnih virov in je bil docela odvisen od nemških državnih knezov in svojega brata, cesarja Karla V.,⁵⁸ ki pa je presojal vse z vidika francosko-italijanske vojne (1521—1526). Hrvatje so bili prisiljeni, da iščejo nek »modus vivendi«⁵⁹ in so skušali zavlačevati odločitev glede razmerja do Turkov v upanju, da jim vendar le pride kdo na pomoč.⁶⁰

Pri tem pa žal ni manjkalo domačih sporov. Skoraj vsi hrvatski knezi so bili nezadovoljni z banom Ivanom Karlovićem.⁶¹ Prišlo je celo tako daleč, da so se morali bojevati od štajerskih stanov plačani huzarji, ki so jih dali banu na razpolago za brambo dežele pred Turki, z huzarji, ki so jih dobili Frankopani Slunjski za isti namen od kranjskih stanov.⁶² V takšnem položaju po postavitvi Ivana Taha za bana, knez Ivan ni hotel več opravljati funkcij bana.⁶³ Oklenil se je nadvojvode Ferdinanda, ki ga je sprejel v vojaško službo in mu leta 1526 dodelil 100 konjenikov.⁶⁴

Nasprotno pa si je zagotovil knez Bernardin leta 1522 zavetje na ozemlju beneške republike za primer, da bi bil prisiljen bežati iz Hrvatske.⁶⁵ Sicer pa se je trudil, da ne bi dajal povoda Turkom za vpade na svojo posest. Po mnenju beneškega poslanika v Budi je postal leta 1521 podložen Turkom.⁶⁶ Zato ni dajal leta 1522 znakov s topovskimi streli in tudi ni nikogar obveščal o prihodu turških čet. Odslej so se pogosto ustavljali Turki pri pohodih na njegovi posesti.⁶⁷ Ko je želel poveljnik Bernard Ritschan nastaniti svojega vojaškega obveščevalca na frankopanski zemlji, mu je dal knez Bernardin vse odvzeti in ga je pregnal.⁶⁸

Podobno je ravnal tudi knez Nikolaj Zrinski. Ni dajal svarilnih znamenj niti ni pošiljal poročil o prihodu sovražnikov. Leta 1522 ni dovolil, da postavi poveljnik Weichselberger straže na njegovem brodu ob Uni, kjer so pogosto nemoteno prehajale čez reko turške čete.⁶⁹ Svoje ravnanje je zagovarjal s tem, da je moral skleniti mir s Turki, sicer bi

⁵⁵ O Rinconu prim. V. L. Bourilly, *Les diplomates de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522—1541)*, *Revue Historique* CXIII (1913) 65 sl.

⁵⁶ V. j. Klaić, o. d. IV. 305.

⁵⁷ V. j. Klaić, o. d. IV. 347 sl., W. Bauer, 15.

⁵⁸ MIII, *Diplom.* I. 43.

⁵⁹ Prim. 1522, 25. april, MIII, *Diplom.* XXXI. 96—98.

⁶⁰ MIII, *Diplom.* XXXI. 336—337, 491.

⁶¹ MIII, *Diplom.* XXXI. 165—166, 172 sl.

⁶² MIII, *Diplom.* XXXI. 151, 154, 172—173, 178—180, 184 sl.

⁶³ V. j. Klaić, o. d. IV. 330, 346.

⁶⁴ MIII, *Diplom.* XXXI. 447, 529; MSISM XXXV. 5.

⁶⁵ M. S. D. XXXII. 342, XXXIII. 53, 130—131.

⁶⁶ M. S. D. XXX. 196, 292, 294.

⁶⁷ MIII, *Diplom.* XXXI. 90; M. S. D. XXXIII. 236.

⁶⁸ MIII, *Diplom.* XXXI. 329.

⁶⁹ MIII, *Diplom.* XXXI. 193—197.

propadel. Saj kljub ponovnim prošnjam ogrski kralj Ludvik II. ni pomagal niti njemu niti drugim hrvatskim knezom.⁷⁰ Kljub vsemu ga je želel pridobiti Ferdinand zase in ga je sprejel v službo s 50 konjeniki.⁷¹

Kranjskim stanovom so se priporočali za vojaško najemniško službo zlasti bratje Jurij in Matija Frankopan Slunjski ter Krištof in Volk, sinova Anža Frankopana.⁷² Zadnja dva sta se pogajala leta 1524 za prevzem obveščevalne službe v korist kranjskih stanov,⁷³ ki jo je vodil dotlej pred kratkim umrli Peter Kontentič⁷⁴ v Gvozdanskem. Ko pa so zvedeli v Ljubljani, da plačujeta brata sultanu »harač« za gradove Briunj in Tržič, so postali nezaupljivi, vendar so upoštevali njihovo zahtjevanje, da so to storili iz nuje, ker bi sicer ne mogli obvarovati svoje posesti pred opustošenjem.⁷⁵ Zato so priporočili kranjski stanovni njihovo prošnjo za denarno pomoč, ki jo je naklonil Ferdinand vsem štirim knezom Frankopanom.⁷⁶

Tik pred napadom sultana Sulejmana na Ogrsko leta 1526 je bil torej že dobršen del hrvatskih knezov in nižjega plemstva v vojaški najemniški službi Ferdinanda. Razumljivo je, da so mu izjavljali, da nihče izmed njih ne želi imeti stikov z Benečani, ker so ti povezani s Turki.⁷⁷ Istočasno pa je ponovno pozval sultan hrvatske stanovne po svojih poslancih, naj se mu v celoti podvržejo. Tudi Benečani so prigovarjali Hrvatom, naj sklenejo z njihovim posredovanjem trajen mir s Turki.⁷⁸

Po porazu na mohaškem polju (29. avgusta 1526) in smrti Ludvika II. so se odločili na Ogrskem in v Slavoniji za vojvodo Ivana Zapoljo, le na Hrvatskem za Habsburžana Ferdinanda.⁷⁹ Po kronanju 10. novembra istega leta je želel Zapolja čim prej pridobiti priznanje tujih, zlasti zavezniških držav. Zanimivo je zasledovati, kako vztrajno se je trudil kralj Ferdinand s pomočjo svoje obveščevalne službe, da prepreči Zapoljevemu poslancem pot v zamejstvo, kjer bi sporočili njegovo izvolitev in kronanje za ogrskega kralja. Enako je skušal čim bolj onemogočiti tujim poslanikom in slom, da bi dospeli na Ogrsko ter prinesli Zapolju sporočila in denarno pomoč.

Senjski škof Franc Jožefić je bil namenjen v Benetke, v Rim do papeža Klementa VII. in k francoskemu kralju Francu I.⁸⁰ Ker Ferdi-

⁷⁰ MHH, Diplom. XXXI. 298—300.

⁷¹ MHH, Diplom. XXXI. 352—353, 428 sl., 432, 448, 452, 475.

⁷² MHH, Diplom. XXXI. 164—165.

⁷³ MHH, Diplom. XXXI. 273—276.

⁷⁴ O Kontentiču prim. moje študijo, Villach und der Südkosten, 900 Jahre Villach, 1960, 487.

⁷⁵ MHH, Diplom. XXXI. 301—302, 394—395.

⁷⁶ MHH, Diplom. XXXI. 284, 447.

⁷⁷ MSHSM, XXXV. 17—19; V j. Klaić, o. d. IV. 324 sl., 328 sl.

⁷⁸ MHH, Diplom. XXXI. 561—562; MSHSM, XXXIII. 98 sl.

⁷⁹ V j. Klaić, o. d. V. 38, 64 sl.

⁸⁰ M. Šamšulović, Diplomatska misija senjskog biskupa Jožefića god. 1526—1527, Zbornik historijskog instituta JAZU I. Zagreb 1954, 158 sl.; Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn III. Leipzig 1874, 407, 414 sl.; V j. Klaić, o. d. V. 70. Pri Š. je nekaj napak; str. 165 reški glavar je bil Hans (Janž) Apfalter, in ne Offelheim; str. 161, mi res, da bi bil Zapolja, kakor trdi

nandu ni uspelo, da bi mu preprečil potovanje v Italijo, je naročil obveščevalcem, naj pazijo na vsak njegov korak in sporoče poveljnikom ob meji, kdaj se namerava škof vrniti. Ko so izvedeli, da se bo 5. ali 6. februarja 1527, je dobil reški glavar Janž (Hans) Apfaltrer nalog, naj ujame Jožefiça na povratku. Za to nakano je zvedela tudi beneška signorija ter mu poskrbela varno vožnjo po morju do pristanišča Novi v Vinodolu, kjer se je izkrcal na posesti Bernarda Frankopana,⁸¹ čigar sin Krištof je stopil novembra 1526 na stran Zapolje.⁸²

Zapoljevi poslanci, ki so bili namenjeni k sultanu, niso dospeli k njemu. Enega so umorili na potovanju, drugega so ujeli Ferdinandovi ljudje.⁸³ Na Angleško poslani zastopnik Zapolje je najbrž srečno došel v London. Ko pa je zvedel Ferdinand, da prihaja neko angleško poslanstvo na Ogrsko, je naročil vsem deželnim glavarjem januarja 1527, naj ne pustijo omenjenemu poslanstvu, ki se utegne v kratkem pojaviti, da potuje dalje, marveč naj ga privedejo na dvor.⁸⁴ Tam je izjavil Ferdinand angleškemu poslaniku Johnu Wallopu, da mu nikakor ne more dovoliti, da potuje k Zapolju.⁸⁵ Podobno se je pripetilo odposlancem, ki so hoteli marca 1527 stopiti v stik z nemškimi državnimi knezi na zboru v Regensburgu. Ferdinandovi ljudje so jih zgrabili v Kremsu, jim odvzeli spise, iz katerih je bilo razvidno, da so nameravali pridobiti nekatere državne kneze za Zapoljo, in jih napotili domov. V začetku aprila so prestregli na Koroškem v Št. Vidu ob Glini ostrogonskega kanonika Matijo Banceza, ki je bil namenjen v Rim. Pri njem so našli več pisem kralja Zapolje in nadškofa Várdaya za papeža Klementa VII. in razne kardinale.⁸⁶

Posebno pažnjo je posvečal Ferdinand odličnemu francoskemu diplomatu Rinconu, ki ga je poslal Franc I. h kralju Zapolju. V začetku maja 1527 je došel inkognito v Benetke. Da ga ne bi zajeli na ozemlju Habsburžanov, mu je dala signorija ladjo na razpolago, ki ga je varno pripeljala na ozemlje Bernardina Frankopana. Zastonj so pazili glavarji Marana, Trsta, Gorice, Reke in v Senožečah, da bi ujeli Rincona.⁸⁷ Preko

S. svolian meso, kože i ostalu robu, koja je dolazila iz njemačkih zemalja, kupovati u Mlecima. Splošno znano je, da so dobivali Benečani skozi stoletja meso in kože vedno iz ogrsko-hrvatskih dežel in ne obratno. Tudi je Š. napačno tolmačil M. S. D. XLIII, 444—445 (1526, 15. december). Tam stoji, da omenjenega blaga iz Ogrskega ne bodo več pošiljali preko stena tedesca, ker so imeli sovražni Habsburžani od tega tranzitnega prometa (preko Ptuja in Ljubljane) veliko korist. Kakor pričajo viri iz nekoliko kasnejše dobe, so guali živino naravnost v pristanišča Hrvatskega Primorja (zlasti Bakar) in od tod prevažali po morju v Benetke.

⁸¹ MHH, Diplom. XXXI, 618—619.

⁸² V. j. Klaić, o. d. V, 62, 70.

⁸³ Fessler-Klein, o. d. III, 407.

⁸⁴ RP, 1521—1530, Stan. DAS, fol. 219 (1527, 7. jan.); Fessler-Klein, o. d. III, 407, 415; Archiv f. österreichische Geschichte 57, Bd. 123 sl.

⁸⁵ MHH, Diplom. V, 103—105, 302—304.

⁸⁶ Fessler-Klein, o. d. III, 418; Archiv f. österr. Geschichte 57, Bd. 119. Poročilo o obeh zajetih delegacijah so v DAD, Ugar. Akten (1527, 12. in 14. april).

⁸⁷ MHH, Diplom. I, 52—53.

Zagreba je došel v Budo h kralju in s tem vzpostavil pomembno zvezo, po kateri je prejemal odslej Zapolja tudi denarno pomoč od francoskega kralja. Rincon se je zanimal tudi za »carja« Jovana Nenada. Ko je zvedel Ferdinand, da se nameravata sestati Rincon in Krištof Frankopan z Nenadom, je želel porabiti to priliko, da da oba zgrabiti ali ubiti.⁸⁸ Toda že 15. julija 1527 je bil »car« Jovan premagan in je kmalu nato umrl.

Komaj je dobil Ferdinand sporočilo, da je odšel Rincon na Poljsko, kjer je deloval proti Habsburžanom, že je naročil številnim nemškim državnim knezom, preko katerih ozemlja bi se utegnil vračati Rincon na Francosko, naj ga ujamejo. Tudi svojo teto, nadvojvodinjo Margareto, je opozoril, naj enako ravna, ako bi potoval Rincon preko nizozemskih pokrajin.⁸⁹

Ko je ponovno izbruhnila francosko-italijanska vojna (1527—1529), so postali tajni stiki med Francijo, Benetkami in Zapoljo še živahnejši. Obveščevalna služba Habsburžanov je zatrjevala, da pošiljajo sovražniki Karla V. svoja poročila in sle iz Benetk na Ogrsko in nazaj ter tudi drugam. Ker utegnejo pri tem ubrati pot preko Kranjske ali v njeni bližini, je ukazal Ferdinand kranjskemu deželnemu poglavarju, naj prepreči takšne hudobne »praktike« in da skrbno pazi na prelazih in drugih krajih, kjer bi bilo to potrebno, na sumljive osebe in ne pusti nikogar brez opravičila dalje, marveč naj jih da pripreti in sporoči notranjeavstrijski vladi.⁹⁰ Nekaj tednov kasneje je ugotovila obmejna obveščevalna služba, da prihaja Antonio Rincon iz Francoske preko Benetk k Zapolju z denarjem. Zopet je moral kranjski deželni glavar poskrbeti, da bodo na vseh prehodih po suhem in vodi skrbno pazili na omenjenega poslanika.⁹¹

Kmalu nato pa je zaupno odkril ljubljanski mestni sodnik, veletrgovec Vid Khisl⁹² pota, po katerih so prihajali politični emisarji iz Benetk h kralju Zapolju.⁹³ Podrobnosti je izvedel Khisl od zagrebškega trgovca, Florentinca Gašperja Pastorja, ki je prihajal pogosto po trgovskih poslih v Benetke in se navadno ustavil v gostišču Nikolaja Ogra (Hungarus). Leta 1527 je poslala signorija Nikolaja na Ogrsko s pismom za Zapoljo in mu naročila, naj ugotovi glavne dogodke po mohaški bitki ter najvažnejše pristaže Zapolje in Ferdinanda. Na povratku so ga ujeli na Dunaju ter ga izpraševali, ali je potoval iz Benetk z denarjem. Plašili so ga z grožnjami, končno pa so mu le dovolili, da se vrne domov.⁹⁴ V omenjenem gostišču čaka menda že dlje časa nek hlapec Jakob iz Zagreba, da se vrne iz Pariza poslanec Zapolje, Dalmatinec, morda

⁸⁸ MSHSM, XXXV, 66—67.

⁸⁹ MHH, Diplom. I, 66—67; W. Bauer-R. La Croix, II, 1, 127.

⁹⁰ 1527, 7. december, DAS, Stan. fasc. Stare listine 1421—1530, št. 84.

⁹¹ RP, 1521—1530, Stan. DAS, fol. 255 (1528, 10. jan.).

⁹² O Vidu Khislu prim. moji študiji: Villach und der Südosten, 495 sl. in Villach-Nürnberg und der Südosten, f. Jahrbuch des Museums der Stadt Villach, 1964, 97 sl.

⁹³ 1528, 29. jan. DAS, Stan. fasc. 281.

⁹⁴ MHH, Diplom. V, 89—91; Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen 24. Bd. 31—32.

Trankvil Andronik, Rinconov tajnik.⁹⁵ Iz Benetk se namerava peljati poslanec do Bakra in odtod potovati preko posesti Bernardina Frankopanskega v Zagreb. Na tej poti ga bo spremljal zagrebški meščan Štefan Dijak. Poslanec utegne imeti s seboj pisma francoskega kralja in beneške vlade za Zapoljo. Nikolaj Oger je zatrjeval, da gredo vsa pisma francoskega kralja in Benečanov za Zapoljo in obratno za beneško signorijo in Franca I. preko frankopanskega oskrbnika v Bakru, kjer se srečujejo oboji sli.⁹⁶ Na podlagi te vznemirljive vesti, ki se pa ni izkazala kot zanesljiva, so ukazali poveljniku Janžu Püchlerju in hrvatskemu banu Francu Batthyányju, naj prestrežeta poslanca Zapolje ali vsaj primeta Zagrebčana Dijaka.⁹⁷

Vojaški uspehi, ki jih je dosegel Ferdinand jeseni leta 1527, so se izkazali kot kratkotrajni. Rincon se je umaknil s poraženim Zapoljo na Poljsko. Spomladi leta 1528 pa se je pripravljaj Zapolja na ponovni pohod na Ogrsko, sedaj kot zaveznik mogočnega Sulejmana. V Italiji so se tedaj zelo zanimali za položaj na Ogrskem in Hrvatskem. Pri Celju so ujeli Ferdinandovi ljudje marca 1528 poslanca mejnega grofa Mantove s spisi.⁹⁸ Istočasno je odšel po naročilu beneškega doža skrivaj na Hrvatsko Dalmatince Herkul Daissoli iz Paga,⁹⁹ da ugotovi položaj, v katerem se nahajata Ferdinand in Zapolja. Srečno je došel v Križevce, kjer je bil tedaj zbor slavonskega plemstva. Tajno je stopil v stik z Zapoljevim pristašem, zagrebškim škofom Simonom Erdödyjem, ki se je nekoč kot reven študent v Padovi bojeval v vrstah beneških čet.¹⁰⁰ Povabil je beneškega agenta na grad Dubravo ter mu zatrjeval, da je ravno nameraval poslati zagrebškega kastelana v Benetke z zapčatenim seznamom šifer, s pomočjo katerih bi mogel stalno dopisovati z beneško signorijo. Kot poblaščenec slavonskega plemstva se je želel pogajati o politični zvezi z Benečani. Bil je tudi pripravljen stalno pošiljati poročila o važnejših dogodkih v Nemčiji, na Ferdinandovem dvoru, na Češkem, pri kralju Zapolju in v Turčiji, ker ima povsod odlične zveze.

Približno istočasno je naročil Zapolja svojemu stalnemu poslaniku pri beneški vladi, varadinskemu proštu Giovanni Battista Bonzagnu,¹⁰¹ naj sporoči signoriji, da bo skušal z napadi na Ferdinanda preprečiti, da bi ta mogel pomagati Karlu v Italiji in tako bodo mogli Benečani zavzeti Tirolsko in pokrajino Karnijo. S tem pa bi se uresničila davna želja Mihaela Gaismairja.

Kakor kaže, so morale biti zveze med Italijo in Ogrsko, po katerih so prihajala pisma in denar od Francozov in Benečanov na Hrvatsko

⁹⁵ V. L. Bourrilly, o. d. 80.

⁹⁶ RP, 1521-1530, DAS, Stan. fol. 253 (1528, 29. jan.).

⁹⁷ MSHSM, XXXV, 95-96 (1528, 12. febr.).

⁹⁸ M. S. D. XLVII, 42-43.

⁹⁹ M. S. D. XLVII, 73-74. Ime Dalmatinca je tu Hercules Missolus. MSHSM XXXII, 147-148 pa ime iste osebe po spisu iz beneškega drž. arhiva: Heroules Daissoli. Menim, da je F. Šišić pravilno bral.

¹⁰⁰ E. Reašing, o. d. 81.

¹⁰¹ Kálmán Juhász, János király olasz diplomatája. Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs II, 1951, 327 sl.

in Ogrsko k Zapolju, še vedno živahne. Maja 1528 so ponovno opozorili kranjskega deželnega glavarja, naj da ustaviti in zapreti vse osebe, ki bi potovale na Hrvaško in Ogrsko iz sovražnih namenov.¹⁰² V začetku junija je uspelo vojakom Bernarda Ritschana, ki so stražili glavna pota na Hrvaško in v Slavonijo, da ujamejo sla, ki ga je poslal Mihael Gaismair.¹⁰³ Najprej so našli pri njem pismo za nekega Janža Zauchnerja, rudarja v Gvozdanskem.¹⁰⁴ Po »strogem zaslišanju«^z mučenjem so odkrili v škornjih še dve pismi, ki sta bili naslovljeni na oba hrvaška bana, na Franca Batthyányja in Ivana Krbavskega. Oba je bil postavil Ferdinand 18. januarja 1527. Ritschan je takoj sporočil knezu Nikolaju Zrinskemu, lastniku rudnika srebra in svinca v Gvozdanskem, naj da prijeti Zauchnerja. Kranjski stanovi pa so poslali prepise vseh treh pisem notranjeavstrijski vladi in prosili nadaljnjih navodil. Ferdinand je nato odredil, naj zahtevajo od rudarskega sodnika v Gvozdanskem, da preda Zauchnerja, ki ga naj zapro v ječo deželnega glavarstva v Ljubljani.¹⁰⁵

Omenjena pisma niso ohranjena in o nadaljnjem poteku dogodkov zasukrat ni ničesar znano. Zato moremo le domnevati, kaj so vsebovali spisi in kaj je želel Gaismair z njimi doseči. Znano je, da je bila v Gvozdanskem večja kolonija nemških rudarjev. Ni izključeno, da je bil Zauchner Gaismairjev tovariš iz kmečke vojne.

Franco Batthyány, ki ga je postavil za hrvaškega bana še kralj Ludvik II. leta 1525, je dosegel po mohaški bitki z neodločnim obnašanjem, da sta se oba kralja potegovala zanj.¹⁰⁶ Rincon mu je izročil pismo francoskega kralja, v katerem ga ta poziva k zvestobi do Zapolje.¹⁰⁷ Batthyány sam je poslal zaupnike k Ferdinandu in v Benetke. Tam so pa že vedeli, da se pogaja s Ferdinandom, ki je želel vedeti, pod kakšnimi pogoji bi sprejel službo bana.¹⁰⁸ V Ferdinandovi odsotnosti je sprejela njegova sestra ogrska kraljica-vdova Marija vse Batthyányjeve zahteve samo, da bi ga pridobila.¹⁰⁹ Bratu so se zdele pretirane in je odlašal z njihovo izpolnitvijo že zaradi pomanjkanja denarja. Tedaj je pričel ban nagibati k Zapolju in zapustil Ferdinandovo stranko.¹¹⁰ Jeseni 1527 pa se je pod vplivom zmag Ferdinandove vojske zopet vrnil nazaj in je bil potrjen za hrvaškega bana.¹¹¹ Spomladi 1528 pa se je zopet spremenil politični položaj.

Stranka kralja Zapolje se je okrepila. Zagrebški škof Simon Erdödy in Ivan Taly sta najela preko 1000 konjenikov in pridobila skoraj

¹⁰² RP, 1521—1530, DAS, Stan. fol. 267 (1528, 6. maj).

¹⁰³ 1528, 26. junij, DAD, Ungarische Akten, fasc. 371.

¹⁰⁴ O rudniku v Gvozdanskem prim. moje študijo: Villach u. der Südoosten 486 sl.

¹⁰⁵ RP, 1521—1530, DAS, Stan. fol. 273 (1528, 13. jul).

¹⁰⁶ MHH, Diplom. XXXI, 586; MSHSM, XXXIII, 16—17, 33—34.

¹⁰⁷ MSHSM, XXXV, 37—38.

¹⁰⁸ M. Šamšalovič, o. d. 161; MSHSM, XXXIII, 85—87, 87—89.

¹⁰⁹ MHH, Diplom. XXXI, 606—608, 608—610; MSHSM, XXXIII, 85—87, 87—89.

¹¹⁰ MHH, Diplom. XXXI, 633—634, 644—645, 660, 668, 670—671.

¹¹¹ Fessler-Klein, o. d. III, 423.

celotno plemstvo Slavonije. Ban Ivan Karlovič Krbavski pa je potožil, da zaradi njihovega delovanja ni mogel zbrati več kot 2000 gold. davčnega denarja. Zato ni več vedel, kako bi zavaroval deželo pred sovražniki. Batthyány se je nameraval odreči banski časti v prepričanju, da Ferdinandu ni več mogoče zaupati, ker nikdar ne pride na Hrvaško in danih obljub ne drži. Med Hrvati je vladalo mnenje, da jih Ferdinand vobče neče ščititi pred Turki. Tako je postajal Ferdinand bolj in bolj nepriljubljen. Za vse te neprilike so vedeli v Benetkah. Zato so vsebovala pisma, ki jih je prenašal Gaismaierjev sel in kakršna so tedaj pošiljali iz Benetk raznim hrvaškimi plemičem, najbrž razne obljube in pobude beneške signorije, da bi dosegla sodelovanje vodilnih oseb na Hrvaškem proti Habsburžanom.

Kranjski stanovi so predobro poznali tedanje razmere, težak položaj Hrvatov, vztrajne težnje Benečanov, da bi pridobili hrvaško plemstvo ter njihovo najemniško konjenico in pehoto. Zato so odobrili staremu Bernardinu Frankopanu, ki se je oklenil po smrti svojih sinov kralja Ferdinanda, brez predhodnega dovoljenja notranjeavstrijske vlade, plačo za 40 konjenikov za dobo dveh mesecev, enako Volknu Frankopanu iz Brinja. Ko pa sta minila meseca, ne da bi dospela odločba vlade, je opominjal knez Bernardin za nadaljnje plačilo, češ da bo moral drugod iskati službo, ker sam nima več premoženja, da bi se vzdrževal. Pripravljen je bil izročiti Ferdinandu vse gradove, ki jih ima s svojimi vnuki vred. Enako je prosil Volk Frankopan in kazal stanovom dvoje pisem beneške signorije, s katerimi ga vabijo v svojo službo pod mnogo ugodnejšimi pogoji. Zato so sklenili kranjski stanovi, da bodo še dalje plačevali obema. Bili so si svesti, kako ogromna bi bila škoda, ako pridejo gradovi kneza Bernardina v roke Benečanov in kako propada Hrvaška, če nekdanj najmočnejši hrvaški knez ponuja svoje gradove vladarju.¹¹²

Delovanje Mihaela Gaismaierja je bilo torej vsetransko, vztrajno in za Habsburžane zelo nevarno. Zato so mu stregli po življenju. Večkrat so prežali nanj najeti ljudje, pa je srečno ušel.¹¹³ 14. aprila 1532 pa jim je uspelo, da so udrli v njegovo hišo v Padovi in ga umorili.¹¹⁴

¹¹² DAD, Ungar. Akten, fasc. 371; Benečani so imeli tedaj posebnega provisorio di Corvatic, M. S. D. XLIX, 29 (5. okt. 1528).

¹¹³ M. S. D. XLVII, 401—402.

¹¹⁴ M. S. D. LVI, 53, 61—63, 67—68.

Kratice

- ADvKD = Arhiv dvorne komore, Dunaj (Hofkammerarchiv, Wien).
 W. Bauer = W. Bauer, Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. I., Wien 1912.
 W. Bauer - R. Lacroix = W. Bauer - R. Lacroix, Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. II, I. 1937, II. 2. 1938.
 DAD = Državni arhiv, Dunaj (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien).
 DAS = Državni arhiv SRS, Lj. (Sedaj: Arhiv Slovenije).

- GdB = Gedenkbuch, ADvKD.
MIH = Monumenta Hungariae Historica, Budapest.
MIOG = Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, Wien.
M. S. D. = Marino Sanuto, Diarii, Venezia 1879—1903.
MSHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagreb.
RP = Registraturprotokoll.
Stan. = Stanovski arhiv, DAS.

Sergij Vilfan

DAVČNI PRIVOLITVI KRANJSKE ZA LETI 1523 IN 1527 IN POPIS PREBIVALSTVA GOSPOSTVA GRADAC IZ TEH LET

I.

Potem ko se je z bratom Karlom V. dokončno sporazumel o delitvi dednih dežel, je nadvojvoda Ferdinand dne 14. aprila 1522 razpisal deželni zbor Kranjske na ponedeljek po nedelji jubilate (12. maj). Na deželni zbor, na katerem naj bi se opravil dedni poklon in ki naj bi se posvetoval o obrambi pred Turki, je povabil tudi gospostva in kraje, ki so »pod njegovima prednikoma šteli h Kranjski«, med njimi tudi še Trst. Ferdinandova instrukcija z dne 25. aprila 1522¹ vsebuje razen retoričnega opisa turških grozodejstev tudi dramatičen opis položaja v obmejnih ozemljih proti Turčiji (slabosti Ogrske in velike žrtve Hrvatov) in nasploh v Evropi (razprtije na Češko-Moravskem, težave s francoskim kraljem). Skliceval se je na svoje prizadevanje za boljšo obrambo proti Turkom v mednarodnem in meddeželnem obsegu. Vse to je bil uvod v deželnozborsko propozicijo, po kateri naj bi stanovni sprejeli sklepe o organizaciji obrambe in zbiranju sredstev zanjo.

Osrednja zamisel deželnoknežjega načrta je pravzaprav pomenila korak nazaj v primeri z že prej uveljavljenimi vojaško-davčnimi sistemi. V ospredju ni bilo plačilo globalne deželne davčne vsote, morda zato ne, ker prejšnja še ni bila plačana. Namesto nje je bila zopet predvidena neposredna postavitev čet: vsi uživalci imenjske rente — vštévši meščane in tržane — naj bi od vsakih sto funtov gosposke rente vzdrževali iz lastnega, to je brez prevalitve na podložnike, po enega jezdeca. Podložniki naj bi vzdrževali pešce in sicer praviloma devet podložnikov desetega, ki naj bi bil popolnoma opremljen. Med te tradicionalne načine vzdrževanja obrambe, ki so sloneli na razlikovanju med gosposko rento in podložno kmetijo, se je v ta predlog vpletla zamisel obdavčitve po zmožnosti (nach seinem vermügen), ki naj bi veljala za rokodelce in druge ljudi brez nepremičnin² in ki

¹ Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv fasc. 212. Prim. A. Dämitz, Geschichte Krains, Zweiter Theil, Ljubljana 1875, str. 103 sl.

² Najbrž v zvezi s tem so štajerski stanovni na deželnem zboru po Jurjevem določili, naj te ljudi popiše duhovščina, Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv fasc. 212. — Fr. Mensi, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark II, Graz und Wien 1912, str. 215 in 225 navaja o tem le nepovezane podatke.

naj bi bila namenjena vzdrževanju enega vojaka na devet plačnikov. Prav tako naj bi se obdavčili kramarji, škoti, založniki in trgovske družbe, ki so imeli v deželi skladišča ali bili v njej naseljeni. Druge zamisli tega na široko zasnovanega obrambnega načrta in vprašanje njihove realizacije tu lahko preidemo. Omenjeno naj bo, da so se v tem predlogu pojavile zamisli, ki so jih izvajali v naslednjih letih (npr. popis cerkvenih dragocenosti). Zadošča nam ugotovitev, da je skušal deželni knez v ta predlog vplesti načine obdavčenja, ki naj bi se prilagodili »zmogljivosti« posameznika in ki naj bi pritegnili v obdavčenje vire, na katere se običajna davčna tehnika ni toliko ozirala.

Mnogo pomembnejši korak v tej smeri je pomenil Ferdinandov predlog za obdavčenje v letih 1523—1525, vsebovan v instrukciji z dne 4. januarja 1523.³ Kako so dogodki pritiskali na sprejetje davčne privolitve, priča dejstvo, da so kranjski deželni stanovi pristali na deželnoknežje predloge že 11. januarja 1523 na deželnem zboru v Kranju. Vendar predlaganega obdavčenja niso sprejeli za tri leta, temveč samo za eno leto. Vezali so svoj pristanek na pogoj, da se bo enak davek pobiral tudi na deželnoknežjem komornem premoženju in so sicer le nekoliko precizirali tisto točko predloga, ki je zadevala davek od vrednosti.⁴

Davčno privolitev, ki je torej skoraj v celoti soglašala z deželnoknežjim predlogom, je moč z nekoliko modernejšimi izrazi in v nekoliko bolj sistematični razvrstitvi — zato tudi bistveno krajše — povzeti takole:

1. *Davek od vrednosti*

a) Davek od vrednosti nepremičnin, rent, kapitalov v družbah in od denarja, naloženega v zastavo ali na obresti, je bil odmerjen na 0,5% od vrednosti. Iz rent, vpisanih v napovedni knjigi iz leta 1518 (poznejši imenjski knjigi) se je vrednost računala tako, da so se te rente kapitalizirale s faktorjem 20; davek je torej znašal 10% imenjske rente. Ta davek naj bi zajel tudi cerkvene oblacije.

³ Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv fasc. 212. — Podatkov, ki jih imamo o davku za l. 1523, F. Mensi v navedenem ne navaja. Med davki, ki niso bili odmerjeni na podlagi imenja (Tabela IX na str. 354), obdavčenje iz l. 1523 ni navedeno. Morda je bilo v tem letu na Štajerskem nekoliko drugače kot na Kranjskem; Fr. Mensi, o. c. I, Graz und Wien 1910, Tabela IX B na str. 482, navaja za to leto davek na imenje.

⁴ Odgovor je zanimiv še v mnogih drugih pogledih, na primer kar zadeva ločitev med komornim in deželanskim premoženjem pri zbiranju davkov. — Značilno je zatrdjevanje stanov, da imajo pravico do obdavčenja kmetov, češ da so ti njihova prosta last in ne zaščiteni (vnsor armleut vnsor frey aigen vnd nit holden sein). Gre seveda za stanovsko teorijo, iz katere ni moč sklepati na dejansko naravo razmerja. V drugih zvezah terminološko razlikovanje nikakor ni bilo tako jasno. — V letu 1522 se je na podlagi sklepa, ki nam doslej še ni znan, kmečki deželni vpoklic naknadno določil tako, da naj bi dva podložnika vzdrževala tretjega, Kranjski stanovi za leto 1523 predlagajo, naj bi se vpoklic zmanjšal tako, da bi trije vzdrževali četrtega. Prejšnji vpoklic je namreč med kmeti vzbudil veliko nejevoljo in v Kamniku je prišlo l. 1522 do nerodov, ko so hoteli kmetje — očitno ob novačenju vpoklica — zabosti četrtega mojstra in deželskega sodnika. Stanovi so opozarjali tudi na to, da je ta upornost ostala dotlej nekaznovana. — Odgovor je zanimiv tudi glede razmerja med Trstom in Kranjsko.

b) Davek od vrednosti dragocenosti (nakita, zlatnine) naj bi znašal 2,5 odstotka od njihove vrednosti po samoocenitvi in naj bi se »po vesti« zbiral v puščico.

c) Davek od vrednosti obrti naj bi plačevali obrtniki in trgovci, tudi tuji obrtniki in trgovci v mestih. Znašal naj bi 0,5 %. Ni povedano, kako naj bi se vrednost obrti izračunala; najbrž je bila mišljena vrednost večjega orodja pri obrtnikih, pri trgovcih pa vrednost kapitala v denarju in blagu.

2. Davek na plačo

Znašal naj bi 1/60 plače in naj bi ga plačevale vse osebe v stalni službi, tudi duhovniki, ki so se preživljali le s plačo.

3. Davek na osebo, stopnjevan po premoženju

Veljal je za vse premoženjsko samostojne osebe od vključno (nižjega) plemiča, župnika in vikarja navzdol po naslednji lestvici, v kateri smo višino davka enotno preračunali na bele denariče, tj. četrtrine krajcarja:

Vrednost premoženja gld	Nižji plemič, župnik, vikar	Meščan, benefikat	Kmet	Plemkinja	Meščanka	Kmetica
do 25	120	10	10	60	10	5
25 -50	120	15	12	60	10	5
50-100	120	30	15	60	10	10
100-500	120	60	30	60	30	10
500-1000	120	120	60	60	60	30
nad 1000	240	240	120	120	120	60

4. Čisti davek na osebo

a) Po stanovski lestvici je veljal za vse pripadnike višjih stanov od vključno viteza, doktorja in kanonika navzgor. Odmerjen je bilo po stanu od 2-5 gld. za moške, za ženske približno na polovico od te mere.

b) Podobni kriteriji so bili uporabljeni pri glavarini na duhovnike (brez beneficija, fare, službe ali funkcije), na menihe in nune (10 den.), na nenaseljene rokodelce in pomočnike (12 den.) ter na moške in ženske duinarje (10 den.).

c) Za vse druge odrasle osebe, ki jih ni zajel davek po prejšnjih točkah (kriterij odraslosti je bila starost za prejemanje zakramentov), je veljala splošna glavarina 4 den. na osebo.

Davek od vrednosti se je pri tem očitno lahko kombiniral s čistim davkom na osebo, ne pa z davkom na osebo, ki se je odmerjal po premoženju.

Pri tem davku imamo opravka z zelo razvejenim sistemom, ki je skušal zajeti vse mogoče davčne vire, upoštevajoč pri tem tako stanovske kot premoženjske kriterije. Zanimiv je tako v davčno-tehničnem kot tudi v socialnogodovinskem pogledu.

Stanovsko davčno privolitev, ki je dala končno obliko davčnemu predpisu za leto 1523, je deželni knez sprejel z deželnozborsko reso-

lucijo z dne 24. februarja 1523.⁵ Nekatero sporne točke o tehnični izvedbi so reševali s poznejšim dopisovanjem. -- Ne glede na to sta deželni upravitelj Jožef Lamberg in deželni stanovski odbor razglasila izvršilni predpis o »deželni pomoči proti Turkom«. V razglasu so med drugim določili, kako naj bi se zbrali za obdavčitev potrebni podatki, torej kako naj bi se izvedel na Kranjskem popis prebivalstva.

V glavnem so se pri določitvi popisnih organov in enot ravnali po tem, kdo je imel nad neko vrsto prebivalstva nižjo jurisdikcijo in ki je torej že po navadi zbiral davek od prebivalstva, ki je štel pod njegovo nižjo jurisdikcijo. Popisne enote so torej bile naslednje:

Zemljiški gospodje: za kmete in podružnike z odraslimi otroki, za (podeželske) trgovce in obrtnike, rokodelske pomočnike in druge hlapce, duinarje in duinarice.

Generalni vikarji in arhidiakoni: za duhovščino in samostane, učitelje, študente, odrasle učence in cerkovnike.

Zupan(i), sodniki in po dva iz vsakega mestnega sveta: za mestne prebivalce in tujce, za družbe in posojilodajalce na obresti, nadalje za rokodelske pomočnike, predilje, škote, kramarje, potnike itd.

Upravitelji deželskih sodišč: za proste hlapce, nenaseljene ženske in dekle in sploh za ljudi, ki niso bili nikomur podložni.

Za davek od vrednosti rent je veljala napoved iz 1518. leta, ki jo je moral vsak davčni obvezanec pri svoji časti potrditi oziroma popraviti. Tak davek je bil obvezen tudi za zastavne imetnike. Za pripadnike višjih stanov se je pri tem razumelo, da bodo glavarino plačali neposredno komisiji za zbiranje davka.

Kombinirani davek na osebo, premoženje, obrt in mezdo je bil za tiste čase zelo diferenciran davek. Njegova slabost pa je bila predvsem v tem, da je bil njegov uspeh odvisen od zelo zahtevnega tehničnega postopka pri ugotavljanju davčnih obvezancev in osnov, pri tem pa se ugotovitve niso mogle veljati več kot za eno leto. Kakor hitro bi se zopet razpisal davek po enakih kriterijih, bi bilo treba ves popis opraviti znova. Davek na imenjsko rento je bil s svojimi neprimerno bolj ustaljenimi osnovami za daljšo dobo bolj praktičen. Tako so se ob pogajanjih za naslednji davčni razpis od srede leta 1523 dalje vrnili zopet k preprostejšim osnovam in nekaj let je govor zopet le o globalnih deželnih davčnih privolitvah.⁶

Ponovno je bila sprejeta neka vrsta kombiniranega davka pod imenom »splošnega denariča« (der gemaine Pfennig) za l. 1527. Zgodovina tega davka je vsaj za Štajersko nekoliko obdelana.⁷ Kranjska davčna privolitev⁸ je bila sicer nekoliko drugačna od štajerske, vendar naj

⁵ Ta in nadaljnji spisi o razpisu davka za l. 1523 so prav tako kot prejšnji zbrani v aktih deželnega zbora, Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv, fasc. 212.

⁶ Prav tam. -- Vprašanje je celó, koliko so davčno privolitev iz začetka leta 1523 praktično sploh mogli izvesti.

⁷ Fr. Mensi o. c. II. str. 147 sl.

⁸ Zelo malo o tem A. Dimitz, o. c. str. 112. Glavni spisi iz precej obsežnega gradiva: Ferdinandova instrukcija Praga 17. marec 1527, sklep deželnega zbora 21. maj 1527 (oboje v Arhivu Slovenije, Stanovski arhiv fasc. 213) in razglas 27. maja 1527 (v istem fondu fasc. 525 d).

na tem mestu zadošča ugotovitev, da je bilo pri »splošnem denariču«⁹ za leto 1527 še bolj kot pri davku za leto 1523 težišče preneseno na navadno glavarino in to v obliki tedenskega denariča. Tudi ta davčna privolitev je dala povod za popis prebivalstva, ki pa je bil precej preprostejši od prej omenjenega popisa za l. 1523.

II.

Od popisnega gradiva iz let 1523 in 1527 sta mi doslej znana le popisa za gospostvo Gradac v Beli Krajini.⁹ Kazno je, da so popisno gradivo v glavnem uničili in da so le naključno ohranjeni posamezni drobci, na katere naletimo med drugim arhivskim gradivom. Najdbo morebitnih nadaljnjih drobcev moramo prepustiti naključju in se omejiti na edina doslej najdena popisa.

Glavne rezultate obeh doslej znanih popisov smo povzeli v priloženih tabelah. Iz njih, iz nadaljnjih podatkov, ki jih vsebujeta vira, in z delno pritegnitvijo literature moremo povzeti naslednje ugotovitve:

Popisna enota je bilo gospostvo Gradac. Podložniki tega gospostva — katerega sedež je bil na ozemlju deželskega sodišča Metlika — niso bili strujeno naseljeni. Popisa torej ne dajeta podobe o prebivalstvu natančno omejenega ozemlja. Očitno je, da je popis oseb, ki so spadale pod gospostvo Gradac, zajel v nekaterih naseljih vse ali skoraj vse prebivalstvo, v drugih pa le zelo majhen del.

Reprezentančno vrednost popisov je treba presojati tako glede na značaj popisne enote kot glede na število zajetih gospodarstev in oseb. Kar zadeva prvo, moremo v glavnem razlikovati tri okolišče. Vasi v bližini gradu Gradac (podružniki pri Gradcu) in druge vasi med Kolpo in Lahinjo blizu sotočja so zastopane s precejšnjim številom gospodarstev. Za ta okoliš dajeta popisa nedvomno skoraj popolno podobo. V splošnem veljajo glavni sklepi iz popisa vsaj za ozemlje fare Podzemelj. — Druga dva okoliša sta levi breg Lahinje z nekaj vasmí v okolici Črnomlja ter skupina vasi severovzhodno od Semiča. V teh dveh okoliših je z obema popisoma zajet nedvomno le del gospodarstev in prebivalstva. Ker pa v glavnih vprašanjih, ki nas pri obeh popisih zanimajo, ni pričakovati bistvenih razlik znotraj posameznih vasi in okolišev, moreta popisa iz let 1523 in 1527 veljati kot vzorčna popisa za oba navedena okoliša. Ker so s tem po vzorcu zajeti različni predeli Bele Krajine, sta popisa, če ju uporabimo s potrebno previdnostjo, vsaj do neke mere reprezentančna tudi za celotno Belo Krajino. To tembolj,

⁹ Leibstewr register im 23 jar in Metlinger poden; leibstewr register Nielen von Turn ammer leut gen Gratz gehorig des 23 jars an die jenen die nicht zu gottstisch geend (Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv fasc. 525 d). Sicer je dvakrat zapisana tudi pisarniška beležka o predložitvi leta 1530, vendar z drugo pisavo. O tem, da je soznam nastal l. 1523, ni nikakega dvoma. Zakaj so ga morda predložili tudi pozneje, je drugo vprašanje, ki ne vpliva na datiranje samega popisa. Popis oseb in vpis zneskov se ujema z davčnim razpisom za l. 1523, le da so pri odmeri davka glede na vrednost premoženja uporabili nekoliko bolj gibčno lestvico. — Drugi popis ima naslov Leibsteuer register im 27 jar in je shranjen prav tam kot prvi.

ker med popisanimi okoliši ni opaziti bistvenih razlik in ker je v popisu iz leta 1523 zajetih 171 gospodarstev s 361 odraslimi osebami, v popisu iz leta 1527 pa 106 gospodarstev z 203 odraslimi osebami.

Družinska struktura prebivalstva je pri obeh popisih — skladno z njunim davčnim namenom — spoznavna le za odraslo prebivalstvo (za prebivalce, ki so imeli starost za prejemanje zakrametov). Lahko bi torej rekli, da je zajeto produktivno prebivalstvo. Poprečje tega prebivalstva na kmetijo (grasčina in podružniki so puščeni ob strani) je znašalo:

l. 1523	2,25
l. 1527	2,20

Temu primerno so tudi v obeh popisih po frekvenci daleč prevladovala kmečka gospodarstva s po dvema odraslima družinskima članoma (navadno mož in žena). Kakor so bila redka gospodarstva z le enim članom, tako so bila razmeroma maloštevilna gospodarstva s po tremi člani (1523: 25; 1527: 17), gospodarstva z več člani pa so bila prava redkost. Štiri člane je štelo po prvem popisu 5 gospodarstev, po drugem le še eno. Največje gospodarstvo po popisu iz leta 1523 (Mihael Pušič v Vranovičih) je imelo takole družino: gospodarja, gospodinjo, dva sinova, eno hčer, enega hlapca in eno dekle. Pri drugem popisu tako velikega gospodarstva več ne zasledimo.

Leta 1523 srečamo nekajkrat, toda zelo izjemoma, na kmetiji poleg gospodarjevega sina tudi sinovo ženo in enkrat poleg gospodarjevega brata tudi bratovo ženo. V kolono drugih sorodnikov v tabeli II smo všteli tudi gospodarjeve matere in brate. Kot je iz seštevka razvidno, je bilo takih družinskih članov le zelo malo. — Posebno omenbe sinove ali bratove žene navajajo k misli, da so izjemoma še poznali na kmetijah neke oblike zadružnega življenja. Toda taki primeri nastopajo tudi drugod in v mnogo poznejšem času; sklepanje na zadrugo bi bilo zelo tvegano.

Tako ostaja v veljavi splošni sklep, da so daleč prevladovale družine z zelo majhnim številom za delo sposobnih družinskih članov, ki so obsegale praviloma le moža in ženo ali pa, če je vodila gospodarstvo vdova, njo in sina ali hlapca. Iz tega je mnogoč sklep, da je razmeroma malo otrok dočakalo doraslost, kar pa jih je, so jim zelo hitro dali samostojno gospodarstvo. Pri tem so ali zasedli kako izpraznjeno kmetijo ali pa so morda tudi zemljo delili. Ker so ogromno večino kmetij imeli poročeni moške, katerih žene so bile žive, je na dlani tudi sklep, da so se vdovci in vdove kmalu po smrti drugega zakonca ponovno poročili.

Pri podružnikih družinska struktura v nobenem od obeh popisov ni navedena. Ker gre večidel za obrtnike, naseljene v bližini gradu, ne bi smeli iz tega sklepati, da niso imeli družin. Ne moremo pa pojasniti, zakaj teh ne pri enem ne pri drugem popisu niso zajeli.

Poklicna struktura prebivalstva je seveda razmeroma zelo enotna. Daleč prevladujejo kmetje, kmetice in njihova družina. Iz tabele III. izhaja, da je bilo med prebivalstvom (brez grajskih podružnikov) leta

1523 — 5% in leta 1527 — 8,2% družinčet (hlapcev in dekel). Toda pri prvem popisu je tu všteta tudi grajska služinčad (torej tudi trije hlapci, ki so bili verjetno v grajski straži), pri drugem popisu pa so upoštevani le hlapci in dekle pri kmetih. Pri hlapcih in deklah gre očitno za delovno silo, ki si je praktično poiskala zaposlitev tam, kjer je bila potreba po pomožnih močeh. Kolikor je moč presoditi, gre pri obeh popisih za prve izčrpnjše podatke o tem, kje in koliko se je na deželi uporabljala najeta delovna sila.

O prejemkih služinčadi imamo podatke le iz leta 1523 in to le za graščinsko služinčad. Trije hlapci so prejeli vsak po 6 funtov letno, kar kaže na to, da so bili vojaki za varstvo gradu in ne poljedelski hlapci. Uporabljali so jih najbrž tudi za izvajanje policijske oblasti nad kmeti. Poljedelski hlapec (pawkuecht) je bil le eden in je prejemal obleko in en funt letno. Prav toliko je prejela grajska kuharica. Dekla, ki je skrbela za živino, je prejela le obleko in ničesar v denarju, graščinski vratar pa je bil plačan po milosti (auf gnadt), kolikor se je gosposdu zdelo. Vsi so seveda imeli stanovanje in hrano.

Neagrarno prebivalstvo so razen nekaterih izmed navedenih grajskih nameščencev sestavljali predvsem obrtniki. Ti so bili najbolj gosto naseljeni pri samem gradu Gradac kot podružniki. Sestav teh podružnikov je bil tale:

	Obrtniški priimki	Vdove	Drugi priimki
1523	8	2	5
1527	6	2	9

Obrtniški priimki — zapisani seveda v nemščini — so bili 1523: kamnosek, tesar, mesar, krojač, dva mlinarja in dva čevljarja; 1527 je bilo takih priimkov nekaj manj, pridružil pa se je priimek Kramarič. Imena prebivalcev po vaseh, ki bi kazala na obrtnike, so redka: podružnik Hoffnar (Lončar), kmet beber Wasyak (tkalec Bizjak), kmet Zidarič, kmet Weber (tkalec) ipd.

V tej zvezi naj bodo omenjena še imena, ki kažejo na funkcijo. Župan je kot priimek, bolj kot pridevek, naveden na prvem mestu med kmeti v Vranovičih, Štrekljevcu, Otoku in vasi Odensperg (Golše?), medtem ko je v Volčji vasi naveden na koncu kmetov pred podružniki. V tej vasi je med podružniki naveden tudi tamkajšnji oskrbnik (phlegar daselbst), v Ogrskem rovtu pri Kostelu pa je naveden celo nek Clemen Vitzumb. V vasi Pirgkach je l. 1527 naveden priimek Richter, pri Sv. Martinu pa mežnar.

Skoraj vsi kmetje in podružniki so navedeni z imenom in nekakim priimkom ali vzdevkom, ki pa gotovo ni bil hišno ime. Domnevamo, da priimek ali vzdevek tedaj ni bil ustaljen; lahko se je najbrž menjal pri eni in isti osebi in skoraj gotovo ni vedno prehajal od očeta na sina. Kljub temu pa smemo iz teh — recimo priimkov — izvajati še nekatere nadaljujše sklepe.

Etnični izvor prebivalstva je moč po imenih in priimkih le približno nakazati, posebno če o tem ne nameravamo izvesti podrobne štu-

dije. Sama imena so navedena v zelo različnih oblikah, ki zvene deloma slovenski (Ambrož, Gregor, Blaž, Tomaž, Vid), deloma bolj hrvatsko-srbski (Petric, Gurgur, Mate, Mikula), deloma so prikrojena v nemško obliko (Partl, Oswald).

K predstavi o priimkih naj pripomore navedba po zaporedju prve navedbe v popisu. Tako srečujemo l. 1523 tele priimke: Župan, Daut, Pušič, Uršan, Kančič, Vučič, Jurkovič, Kutlič, Radovanič, Pripšič, Čič Bursaga, Varič, Postiš (?), Gušič, Dekletič, Vošnjak, Zapeklič, Nejra, Kališarica (Kalischin), Pukelj, Simatič, Lalič, Grižina, Papa, Vencetič, Cvitko, Grlec, Stepkovič, Mulec, Vabič, Mulčič, Bezjak, Maršan, Picetič, Suntič, Vaklič, Zidarič, Brožič, Vrbišek, Frajle, Kočevar, Manadrar, Slaudraš, Kralj (Konig), Borkovič, Račič, Velašič, Stoklas, Mišica, Štulec, Juvančič, Gerlovec, Seročič, Kozjanič, Benkovič (?), Brokanič (?), Sepacher, Rupe, Vajk, Maček, Vavek, Vreh, Šnata, Brune, Klemenčič, Mihel, Jardinič, Janžek, Zusar (?), Panjan, Merikunetič (?), Marentinič, Steflančič, Lipovec, Zvegelj, Ajtit, Krenetič, Brunič, Aulne, Štrakl, Trobar, Vasdalič (?), Fornič, Glad, Vračič. Končnica -ič je večinoma pisana kot -isch, vendar jo prepisujemo kot -ič, pri čemer ne moremo razlikovati med -iē in -iē.

Leta 1527 je precejšnje število prejšnjih priimkov odpadlo, srečujemo pa nove: Štiurac, Vučič se je spremenil v Bušič, Vurdarič, Karnar, Lah, Juvanec, Kalčič, Creiner, Krbavčič, Skopil, Ivanetič, Brodar, Kešmer, Perkovič, Pogschil (?), Picetič, Kirin (?), Parštec, Levak, Žabič, Peršin, Pajko, Klepec, Korošica, Kundič, Škala, Druganič.

Ženska imena 1523: Jeguca, Peruška, Ursula, Roža, Margareta, Katarina, Markovšica Jele; 1527: Slavica, Petrica.

Popis vrednosti so izvedli le leta 1523. Pri tem ni bilo določeno, od česa naj se pri kmetih računa vrednost. Očitno pa je, da pri kmetih niso računali vrednosti kmetije (hiše in zemlje), temveč samo vrednost premičnin, torej praktično živine. Tako nam najbrž popis vrednosti daje precej nazorno podobo o tem, koliko živine so redili posamezni kmetje, pri čemer lahko za orientacijo velja podatek, da je nekaj let prej veljal volič nekaj čez 3 goldinarje,¹⁰ tako da lahko računamo za 4 gld. v popisu najmanj eno glavo goveda. Ker so davčne cenitve že od nekdanj bolj ali manj pod realno vrednostjo, dobimo s tem ključ za določitev minimalnega števila velike živine.

Pri nekaterih kmetih »vrednost« ni navedena, pri drugih pa v zelo različnih vsotah, kar kaže na to, da je niso določali kar po nekem pavšalu. Razlike niso le med kmeti ene vasi, temveč tudi med posameznimi vasi. Popis daje torej podobo o razviti premoženjski diferenciaciji med kmeti kakor tudi podobo o tem, katere vasi so veljale za bolj premožne — ali sploh bolj primerne za gospodarjenje — kot druge. Najvišje so bile ocenjene kmetije v vasi Kal(ec), kjer je en gospodar imel celo za 100 gld vrednosti. Srednje visoke ocenitve (nekako med 20 in 50) so najbolj pogoste v vaseh Otok in Podzemelj. Vrednost med

¹⁰ Mestni arhiv Ljubljana, Cod. XXIII/48 passim.

10 in 20 gld je zelo pogosta v Vranovičih. Zelo velik razpon med nizkimi (5—10) in višjimi vrednostmi (nad 40) opazimo v vasi Zastava, medtem ko se najbolj pogoste nizke vrednosti (največ med 5—10) pojavljajo v Ogrskem rovtu ali Lazu pri Kostelu, kjer je mlinar imel daleč več kot drugi.

Turški vpadi¹¹ in premiki prebivalstva so očitno v ozki vzročni zvezi. Podatki iz leta 1523 dajejo podobo o stanju prebivalstva kakršno je bilo potem, ko so ti kraji imeli skozi dvajset let skoraj popoln mir pred turškimi vpadi. Popis iz leta 1527 pa prikazuje stanje neposredno po več zaporednih turških vpadih, od katerih je bil menda najhujši tisti iz leta 1524. Da popis iz leta 1527 ne navaja nekaterih vasi, je v glavnem posledica teh vpadov. Vzroki za izpustitev nekaterih vasi so sicer lahko tudi drugje (npr. da so več zaselkov zajeli pod enim imenom; manj verjetno je, da bi bilo gospostvo nekatere kmetije odsvojilo), toda padec števila gospodarstev od 170 na 106 je treba vendarle povezovati v glavnem s turškimi vpadi. Vasi in kmetije, ki jih popis iz leta 1527 ne zajema, sicer niso bile nujno popolnoma uničene; dovolj je bilo, da so pretrpele kakršno koli škodo, da so bile oproščene davka in zato izpuščene v popisu. Najmanj, kar moremo iz števila popisanih gospodarstev sklepati pa je to, da pri dobrih dveh tretjinah kmetij niso šteli, da bi bile od Turkov oškodovane v tolikšni meri, da bi jih mogli oprostiti davka. V zvezi z opisi katastrofalnih dogodkov iz prejšnjih let je to nekoliko presenetljivo.

Toda ne gre primerjati le gospodarstev, temveč tudi samo prebivalstvo. Tu so namreč opazni veliki premiki. Deloma so se kmetje iz enega kraja premaknili v drugega; dva kmeta, ki sta bila 1523 v Ogrskem rovtu ali Lazu, srečujemo 1527 Nad jamo. Roža iz Cerovca je najbrž ista, ki jo najdemo 1527 med podružniki pri graščini. Napačno pa bi bilo pri tem, misliti na praktično izvajanje proste saje s strani gospostva.

Bolj značilno kot premiki kmetov, ki smo jih srečali leta 1523, pa je dejstvo, da se 1527 na mnogih kmetijah pojavljajo popolnoma nova imena. To izhaja že iz zgornje navedbe priimkov. Tudi na gospodarstvih, ki leta 1527 niso bila oproščena davka in ki niso veljala kot prizadeta po Turkih, se je torej med letoma 1523 in 1527 zamenjal velik del gospodarjev in njihovih družin. Pri tem so se naselili na posesti graščine Gradac tudi kmetje, ki prej niso bili pod to graščino. Iz tega bi mogli sklepati, da so turški napadi prizadeli mnogo bolj prebivalstvo kot pa gospodarsko uporabnost samih kmetij. Nadalje je dopusten sklep, da se je prebivalstvo vendarle razmeroma hitro obnavljalo z novim dotokom. Novi priimki iz leta 1527 pa ne kažejo na to, da bi pri tem šlo že za prve naselitve Uskokov na opuščeni kmetijah. Kazno je, da so novi naseljenci prihajali iz različnih krajev, največ pa vendarle iz najbližje okolice. Podrobnejšo analizo in statistiko imen bi bilo treba

¹¹ St. Jug. Turški vpadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XXIV, 1943, zlasti str. 36—46.

še opraviti.¹² Že zdaj pa je gotovo, da je bila ena izmed posledic turških vpadov zelo močna fluktuacija prebivalstva, neodvisna od prejšnjih podložniških vezi. Pri tem so nastajale razmeroma zelo maloštevilne družine, očitno zato, ker so kmečki otroci kmalu po doraslosti lahko dobili lastno kmetijo in se poročili. To pa je bil zopet faktor, ki je vplival na močnejšo regeneracijo prebivalstva.

Tako smo iz dveh skromnih popisov za eno samo gospostvo mogli — čeprav obdelava še ni popolna — dobiti precej nazorno podobo o prebivalstvu in njegovem življenju na majhnem odseku slovenskega prostora. Upajmo, da se bo v bodoče posrečilo odkriti še nadaljnje popise prebivalstva na Slovenskem v zvezi z davčnima privolitvama iz 1523 in 1527.

Tabela I

PREGLED POPISANIH GOSPODARSTEV PO KRAJIH
IN VRSTAH

Ime kraja po popisu		Slovensko ime	Popisanih gospodarstev			
1. 1523	1. 1527		1. 1523			1. 1527
			kme- tije	po- druž- niki	drugi	kme- tije
Vranouitsch	1. Vranouitsch	Graščina Gradac	—	—	1	—
Vor dem werdt	2. Vor dem werdt	Vranoviči ¹	16	2	—	16
Zerowitz	3. Zerowitz	(Pred Otokom) ²	5	—	—	3
Satzung	4. Satzung	Čerovec ³	4	—	—	5
Ob der grueben	5. Ob der grueben	Zastava ⁴	11	—	—	8
Woinsdorff	—	(Nad jamo) ⁵	4	—	—	3
Michelsdorff	—	Vojna vas ⁶	2	—	—	—
Wolffsdorff	—	Mihelja vas ⁷	1	—	—	—
Stauden	9. Stawden	(Volčja vas) ⁸	5	4	—	—
Primostekh	8. Primostekh	Grm ⁹	1	—	—	1
Werdt bey der Culp	7. Werdt	Primostek ¹⁰	2	—	—	2
Podsemell	—	Otok ¹¹	14	—	—	15
Sandmerten	6. Wei Sand Merten	Podzemelj ¹²	8	—	—	—
Kaplich	10. Kaplich	(Sv. Martin) ¹³	4	—	—	7
Usagarthoff	—	Kapljische ¹⁴	3	—	—	2
Sand Margarethn	13. Wei forst	dvomljiivo ¹⁵	1	—	—	—
Newsatzung	—	Boršt ¹⁶	2	—	—	2
Pinkach (?)	12. Pargkach	dvomljiivo ¹⁷	3	—	—	—
Ogklukh	14. Ogklug	dvomljiivo ¹⁸	5	—	—	12
Am puchel	—	Okljuka ¹⁹	1	—	—	3
		Hrib ²⁰	7	—	—	—

¹² To bi bilo najbolje izvedljivo v zvezi z objavo obeh popisov, ki bi bila vsekakor koristna. Ob tem bi bilo treba tudi zavzeti stališče do trditev o izvoru prebivalstva in do načinov argumentacije, ki jih vsebuje razprava N. Zupaniča, imena rodbin, domov in naselij kot pomožni viri za zgodovino migracij ter nekoliko belokranjskih primerov, Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901--1931, Beograd 1933, str. 345--347.

Ime kraja po opisu		Slovensko ime	Popisanih gospodarstev			
l. 1523	l. 1527		l. 1523			l. 1527
			kme- tije	po- druž- niki	drugi	kme- tije
Vor dem pawfeldt	—	dvomljivo ²¹	1	—	—	
Streklowitz	11. Streklowitz	Štrekljavec ²²	4	—	—	10
Kallic		Kal ²³	5	—	—	
Odensperg (cl.) Der kirchen pauern		Goliše ²⁴ cerkveni kmetje ²⁵	17	—	—	
Das hungarisch grayt zw Cosstill		dvomljivo ²⁶	19	1	127	
Vndersass vor Grätz	15. Vndersass vor Gratz	Podružniki pod Gradcem ²⁸	—	15	—	17
Skupaj			147	22	2	106
Skupaj popisanih gospodarstev			171			106

Opombe: Kraji se razvrščajo v glavnem v tri večje skupine, ki so spoznavne predvsem v popisu iz l. 1523. Prva skupina obsega vasi na levem bregu Lahinje in okrog Ornomlja, kjer so bili podložniki graščine Gradac precej raztreseni. Druga skupina obsega vasi med Lahinjo in Kolpo, kjer je imela graščina očitno zelo strnjeno posest. V tretjo skupino je štel nekaj podložnikov, ki jih je treba najbrž večinoma iskati severovzhodno od Semiča.

¹ Južno od Gradca na levem bregu Lahinje.

² Po zaporedju naštevanja nima zveze z Otokom ob Kolpi; kraj je treba iskati severozahodno od Lahinje.

³ Verjetno Cerovec med Semičem in Metliko, vendar je bil mogoče tudi kje ob Lahinji.

⁴ Na levem bregu Lahinje.

⁵ Pri Otoku ob Kolpi je kraj Na jamah, kjer je bilo ugotovljeno rimsko grobišče. Vendar tu najbrž ne gre za ta kraj, temveč za neke druge jame med Zastavo in Vojno vasjo.

⁶ Pri Ornomlju.

⁷ Med Semičem in Črnomljem.

⁸ Iz »volke« in »vuke« je izvedenih več krajevskih imen v Beli krajini, vendar je težko določiti, katera Volčju vas je tu mišljena.

⁹ Pri Gradcu med Lahinjo in Kolpo.

¹⁰ Ob sotočju Lahinje in Kolpe.

¹¹ Ob Kolpi.

¹² Farna vas.

¹³ Farna cerkev v Podzemlju.

¹⁴ Pri Podzemlju.

¹⁵ Verjetno kaka kmetija ali zaselek pri Podzemlju.

¹⁶ Da sta Sand Margarethin in Wei forst identična, dokazuje skladnost imen kmečkih gospodarstev po popisih l. 1523 in 1527. Gre torej za Boršt pri Podzemlju.

¹⁷ Dobesedno Nova zastava, morda na nasprotnem bregu Zastave.

¹⁸ Morda kako krajevno ime, izvedeno iz Breze.

¹⁹ Južno od Gradca, ob desnem bregu Lahinje.

²⁰ Pri Rožnem dolu med Semičem in Metliko.

²¹ Predpolje, Pred njivami; najbrž ime kake na samem ležeče kmetije.

²² Severovzhodno od Semiča.

²³ Blizu Štrekljevca.

²⁴ Neposredno južno od Štrekljevca; vendar ta lokalizacija ni prav gotova, ker je tu v novejšem času bila le ena kmetija, po popisu iz 1523 pa jih je bilo kar 17 in gre za skoraj najmočnejšo izmed vseh popisanih skupin.

- ¹⁵ Brez zelo podrobnih lokalnih analiz lokalizacija ne bo mogoča.
¹⁶ Dobesedno: Ogrski rovt (ali laz) pri Kostelu; morda Laze na Kosteljskem.
¹⁷ Med »drugimi« je vnesen mlinar, ker ni jasno, ali ga je šteti med kmete ali med podružnike.
¹⁸ Gre za današnje naselje Gradac.

Tabela II

POVZETEK POPISOV PO GOSPODARSTVIH IN RAZMERJU
 DRUŽINSKEGA ČLANA DO DRUŽINSKEGA POGLAVARJA

Kraj (gl. Tab. I.)	Gospodarstev	Družinski poglavarji		Žene poglavarjev	Sinovi	Hčere	Drugi sorodniki	Hlapci	Dekle	Drugi posl.	Skupaj po- pisanih prebivalcev
		moški	ženske								
Graščina Gradac, služinčad	1523	1	—	—	—	—	—	4	1	2	7
	1527	18	15 ¹	2	15	3	2	1	1	1	41
Vranoviči	1527	16	15	1	14	1	1	2	2	—	36
	1523	5	4	1	4	—	—	—	—	—	9
Pred Otokom	1527	3	3	—	3	—	—	1	1	1	9
	1523	4	4	—	4	—	—	1	—	—	9
Cerovec	1527	5	4	1	4	—	—	—	—	—	9
	1523	11	10	1	10	4	1	3	—	—	29
Zaslava	1527	8	7	1	7	—	1	1	2	—	19
	1523	4	3	1	3	1	—	—	—	—	8
Nad jamo	1527	3	3	—	3	—	—	—	1	—	7
	1523	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
Vojna vas	1523	1	1	—	1	—	—	—	1	—	3
	1523	9	8	1	8	2	—	—	—	—	19
Volčja vas	1523	1	1	—	1	1	—	—	—	—	3
	1527	1	1	—	1	—	—	—	1	—	3
Grm	1523	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
	1527	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
Primostek	1523	14	14	—	14	1	1	—	2	1	35
	1527	15	14	1	14	1	—	—	2	1	33
Podzemelj	1523	8	8	—	8	2	—	1	—	—	19
	1523	4	4	—	4	—	—	—	—	—	8
Sv. Martin	1527	7	6	1	6	—	1	—	2	—	16
	1523	3	3	—	3	—	—	—	1	—	7
Kapljišče	1527	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
	1523	1	1	—	—	—	—	1	—	—	2
Usagarhoff	1523	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
	1527	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
Boršt	1523	3	3	—	2	—	—	—	—	—	5
	1523	5	5	—	5	2	—	—	1	—	11
Pirgkach	1527	12	12	—	11	—	—	—	2	—	25

Kraj (gl. Tab. I)	Gospodarstev	Družin- ski po- glavarji		Žene poglarjev	Sinovi	Hčere	Drugi sorodniki	Hlapci	Dekle	Drugi posl	Skupaj po- pisanih prebivalcev
		moški	ženske								
Okljuka	1523	1	1	—	—	—	2	—	—	—	3
	1527	3	3	3	—	—	—	—	—	—	6
Hrib	1523	7	6	1	6	—	—	1	—	—	14
Vor-dem-pawfeldt	1523	1	1	—	1	1	—	—	—	—	3
Strekljevec	1523	4	4	—	4	—	—	—	—	—	8
	1527	10	10	—	10	—	—	1	—	—	21
Kal	1523	5	5	—	5	1	—	—	—	—	11
Golaše	1523	17	16	1	16	1	1	—	—	—	35
Cerkveni kmetje	1523	2	2	—	2	—	—	—	—	—	4
Das hungarisch greyt zu Cosstll	1523	21	21	—	20	1	—	1	—	—	43
Gradac, podružniki	1523	15	13	2	—	—	—	—	—	—	15 ²
	1527	17	15	2	—	—	—	—	—	—	17 ²
Skupaj	1523	171 ³	159	10	140	20	5	10	11	3	361
	1527	106	99	7	82	2	3	4	14	2	213

Opombe: ¹ Med moškimi gospodarji ni vštet podružnik-vaški pastir, ker je štet v predzadnji koloni. — ² Pri teh podružnikih so bili obkrajt popisani samo družinski poglarji. — ³ Število gospodarstev je za 2 večje od seštevka moških in ženskih družinskih poglarjev, ker med temi nista všteta sama graščina in podružnik-vaški pastir.

Tabela III

DRUŽINSKI SEŠTAV PREBIVALSTVA

v odstotkih od celotnega prebivalstva, brez podružnikov pred graščino Gradac¹

	1523	1527
Moški gospodarji	42,2	42,8
Ženske kot družinske poglarke	2,3	2,5
Žene gospodarjev	40,4	42
Sinovi	5,8	1
Hčere	1,4	1,5
Drugi sorodniki družinskega poglarja	2,9	2
Hlapci	(3,2)	(7,2)
Dekle	(0,9)	(1,0)
Drugi v delovnem razmerju	(0,9)	(—)
Skupaj v delovnem razmerju	5 ²	8,2 ³
	100,0	100,0

¹ Ti so tu izpuščeni, ker popisa navajata pri njih le družinske poglarje in bi vštete te podružnikov ne dajale prave podobe. Pri njih gre tudi za neagrarno zaposleno prebivalstvo, medtem ko naj bi tabela zajela predvsem prevladujočo vrsto gospodarstev.

² Graščinska služinčad je všteta.

³ Graščinska služinčad ni všteta.

Struktura je torej po obeh popisih zelo podobna, le da je l. 1527 občutno padlo število sinov, zato pa se je dvignilo število hlapcev pri kmetih.

Zusammenfassung

DIE KRAINISCHEN STEUERBEWILLIGUNGEN FÜR DIE JAHRE 1523 UND 1527 UND DIE BEVÖLKERUNGSVERZEICHNISSE DER HERRSCHAFT GRADAC AUS DIESEN JAHREN

I. Nachdem der Landesfürst bereits im Jahre 1523 neben dem Landesaufgebote und anstatt der Güldensteuer für einige Bevölkerungsschichten auch die Besteuerung »nach vermögen« in Aussicht genommen hatte, bedeutete seine Landtagsproposition für 1523 (die eigentlich für drei Jahre gemeint war) einen bedeutenden Schritt weiter in dieser Richtung. Unter dem Druck der nach einer längeren Friedenszeit wieder zu erwartenden Türkenfälle wurde die Bewilligung seitens der Krainer Stände — doch nur für ein Jahr unter einigen Bedingungen verhältnismässig rasch erteilt. Dadurch kam eine (von Mensi für Steiermark nicht erwähnte) Landessteuer zustande, in der verschiedene Bemessungsgrundlagen vereinigt waren, um möglichst breite Bevölkerungsschichten ihrem Stand und ihrer Steuerkraft gemäß steuermässig zu erfassen. Die Vermögenssteuer (vom »Wert«), der u. a. auch Wertgegenstände und Gewerbe unterworfen waren, die Einkommensteuer von bediensteten Personen, die mit der Vermögenssteuer kombinierte Klassensteuer und die reine, jedoch sozial klassifizierte Kopfsteuer traten dabei offensichtlich teils alternativ, teils kumulativ auf. Um die reichlich komplizierte Besteuerung, deren Einzelheiten im slowenischen Text wiedergegeben sind, durchzuführen, mußten die Steuerpflichtigen je nach sozial und geographisch bedingten Einheiten zugleich mit den Angaben über ihr Vermögen verzeichnet werden. Es ist zwar fraglich, ob die Besteuerung in der vorgesehenen Form durchgeführt wurde, sie bleibt jedoch in zwei Hinsichten von Bedeutung: sie zeugt von frühen Versuchen einer stark differenzierten Steuertechnik und sie hat zumindest einigerorts zur Entstehung von Bevölkerungsverzeichnissen geführt.

Nachdem man in den folgenden Jahren zur globalen Steuerbewilligung zurückgekehrt war, wurde für das Jahr 1527 nochmals eine kombinierte Steuer als »gemeiner Pfennig« bewilligt, wobei die Krainer Bewilligung — die von der steierischen etwas differierte — den Schwerpunkt auf die Kopfsteuer verlegte.

II. Unter den Verzeichnissen, die zu Besteuerungszwecken 1523 und 1527 angelegt wurden, sind uns bisher nur jene für die Herrschaft Gradac in Weißkrain bekannt geworden. Auf ihrer Grundlage wurden die vorne wiedergegebenen drei Tabellen zusammengestellt. — Tabelle I. enthält die Übersicht der beschriebenen Wirtschaftseinheiten (Bauernhöfe, Kuschen usw.), deren Anzahl 1523 insgesamt 171 betrug, während sie 1527 auf insgesamt 106 fiel. — Tabelle II. bietet eine numerische Übersicht der verzeichneten erwachsenen (zu den Sakramenten zugelassenen) Personen, 361 im Jahre 1523 bzw. 213 im Jahre 1527. Dabei wurden in der Tabelle die verzeichneten Personen je nach ihrer Stellung in der Familie unterschieden; so gab es z. B. 1523 insgesamt 159 männliche Familienoberhäupter, vier Jahre später 99. — Tabelle III. gibt den prozentuellen Anteil verschiedener Familienmitglieder wieder. Es ergibt sich aus ihr, daß der Anteil zwischen 1523 und 1527 größtenteils gleichblieb, außer bei den Söhnen, deren Anteil von 3,8 auf 1% fiel und bei den Dienstboten, deren Anteil von 5 auf 8,2 stieg, obwohl 1523 die Bediensteten am Schloß mitgezählt waren, 1527 jedoch nicht. Es dürfte sich hier um den ersten unmittelbaren und statistisch unterstützten Beweis für das Vorhandensein bäuerlicher Dienstboten auf slowenischem Gebiet handeln.

Die Vermögensbeschreibung von 1523 (im Jahre 1527 war sie nicht vorgesehen) rechnete offensichtlich den Wert des Bauergrundes und der Möbel nicht ein. So ist im angegebenen Wert hauptsächlich der Wert des Viehes zu sehen. Auf den Bauergründen, bei denen kein Wert angegeben ist, dürfte es nur einige Haupt Kleinvieh gegeben haben. Sonst wird der Wert in sehr verschiedenen Zahlen bis zu 100 Gulden angegeben. Rechnet man

für 4 Gulden ein Haupt Großvieh, wären beispielsweise in den Dörfern Otok und Podzemelj von 5 bis 12 Haupt Großvieh auf einen Grund zu Schätzen. Jedenfalls gab es zwischen den Dörfern und den einzelnen Gründen erhebliche Vermögensunterschiede.

Beide Verzeichnisse stimmen darin überein, daß die Anzahl erwachsener Personen auf einen Grund durchschnittlich sehr gering war (1523: 2.25; 1527: 2.20). Die Kinder starben demnach sehr jung oder sie gründeten sich sehr bald eine selbständige Existenz.

Die untertänigen Gründe der Herrschaft lagen im südlichen Slowenien, das besonders stark von den Türkenfällen heimgesucht wurde. Das Verzeichnis von 1523 entstand nach einem 20-jährigen Waffenstillstand, das zweite nach einer Reihe der heftigsten Einfälle. Die Folgen: Das Verzeichnis von 1527 enthält nur noch ung. $\frac{2}{3}$ der Anzahl der 1523 verzeichneten Bauerngründe; von den Einfällen betroffene Gründe wurden nämlich nicht verzeichnet. Spürbarer als auf die Gründe scheinen sich die Einfälle auf die Bevölkerung ausgewirkt zu haben, da auch bei den 1527 verzeichneten Gründen großenteils neue Namen auftreten; die Einfälle hatten demnach rascheren Regenerierung durch sehr junge Eheleute führte. Dabei ist es bezeichnend, daß im Jahre 1523 immerhin einige Familien mehr als drei erwachsene Mitglieder zählten, 1527 aber nur noch eine.

Jože Koropec

OB URBARJU GOSPOŠČINE SLIVNICE PRI MARIBORU IZ LETA 1608

Na južnem vznožju vzhodnega Pohorja so se javljali ljudje od mlajše kamene dobe dalje. Gostota naseljenosti in promet sta naraščala do krize v rimskem imperiju. V okolici Slivnice so velika (bronastodobna?) gomila v Morju, ilirskokeltsko gradišče Poštela, rimske najdbe na Betnavi; tudi Slivnica sama ni brez predslovenskih prič. Preko slivniškega sveta je bila Celcia povezana s severom. V teh za prebivanje prijaznih krajih so se naselili Slovenci že ob svojem prihodu v alpski svet. V nemirnih časih do X. stoletja je sprejemalo Pohorje, kot že prej večkrat, ubežnike iz nižin. Na hribu nad sedanjo slivniško graščino je bilo gradišče (1443 »Burg«, 1541 »Burgstall«).¹

Ko so se proti sredi druge polovice X. stoletja Ogri morali odreči oblasti nad južnimi slovenskimi pokrajinami zahodno od osrednjih Slovenskih gor, se je v ogrskem sosedstvu izoblikovala Dravska krajina. Študij kasnejših gosposčin v teh predelih pokaže zelo močne pozicije dravskih krajiščnikov. Razen ptujske zemlje salzburških nadškofov so krajiščniki imeli v lasti skoraj vso zemljo v krajini. V južnem delu te in takšne krajine so oglejski patriarhi izpeljali po sredini XI. stoletja farno organizacijo.² Slivnica in Hoče, komaj tri kilometre vsaksebi, sta morali biti močnejši naselitveni jedri v tem prostoru in le zato so se odločili patriarhi, da zgrade cerkvi kot prafarni središči ob meji svojega območja prav tu. »Pleteninasto ornamentiko, s katero so bili okrašeni okviri vrat in pregraje v cerkvah, so prinesli v naše dežele najbrže prav kamnoseki iz Italije.« Tako razlaga Bogo Grafenauer tudi odlomek s pleteninasto ornamentiko iz Slivnice pri Mariboru.³

Leta 1146 je patriarh odstopil dravskemu krajiščniku Bernardu Spanheimu in njegovi ženi na osnovi zamenjave med drugim tudi dosmrtno dve tretjini desetine v slivniški prafari.⁴ Pravico do takšne desetine so vendarle dedovali še Bernardovi nasledniki v oblasti in tako je dobival štajerski vojvoda po zapisu babenberskega urbarja (pred 1227) iz slivniške in hočke prafare 80 mernikov (modius) pšenice, 420

¹ Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Rogatec, 1939, 14, 56—57, 77—79. — Varstvo spomenikov IX, 1962—1964, 153, 170. — Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., Beiträge zur K. st. GQ. XXXII, 1902, 261—263.

² Milko Kos, Zgodovina Slovencev 1955, 162.

³ Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, 1955, 33. — Varstvo spomenikov VIII, 1961—1962, 158, 159; IX, 1962—1964, 241.

⁴ Franc Kos, Gradivo IV, 1915, št. 222.

mernikov rži, 700 mernikov ovsa, 2 tovara (carrada) vina, 2 posodi (redemper) medu, 60 jagnjet in 400 piščet. V mernik je šlo 157,5 litrov, v posodo 104,96 litrov in v tovoru je bilo 525 litrov.⁵ Ostalo tretjino desetine je praviloma dobival slivniški župan v svoji prafari. Višina desetine, do katerih je imel žički samostan pravico tod že od prvega štajerskega vojvode dalje in od patriarha 1247 v Rogozi, Podovi in v obojih Račah, ni znana.⁶ Po teh desetinskih navedbah bi pridelali v slivniški prafari letno vsaj okoli 600 mernikov pšenice, petkrat toliko rži, devetkrat toliko ovsa, 15 tovorov vina, 15 posod medu in imeli 450 jagnjet ter 3000 piščet prirastka. V babenberškem urbarju se je prvič pojavila Orehova vas (Ohressendorf).⁷

Vnovič je patriarh posegel v zgodovino Slivnice, ko je podelil 1245 njeno prafaro z vsemi dohodki in pravicami ob opoziciji župnika komaj rojenemu ženskemu samostanu v Studenicah.⁸ Zato so si žički menihi hitro zajamčili 1247 že omenjeno desetino. Iz istega vzroka se je že 1249 zmanjšalo ozemlje pražupnije, ko se je iz nje izločila novo nastala spodnjepolskavska fara in kmalu za njo še druge v zahodni polovici. Prav tako je prišlo samostanu v dobro do menjave ozemelj med slivniškimi in konjiškimi župnikom 1251 tako, da je oddala Slivnica Konjicam Tinje in Venčesl za Studenice, Poljčane in Laporje. S tem nastali razmejitveni spor so rešili šele leta 1335. Že 1249 je bilo treba tudi konkretno in na drobno urediti odnose med patriarhom, arhidiakonom, župnikom in njegovimi vikarji.⁹

Zgled nezadovoljnega in upornega župnika iz 1245 (naslonil se je celo na protipapeškega cesarja) so posnemali mnogi njegovi nasledniki. Skozi poldrugo stoletje se je vnel oster spor med studeniškimi proricami in slivniškimi župniki in vedno le zaradi zemeljskih dobrin. Posredovati so morali visoki in najvišji cerkveni dostojanstveniki, celo sam papež.¹⁰ Slivniškimi župnikom¹¹ je uspevalo obdržati zase velik

⁵ Alfons Dopsch, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark, 1910, 23. — Robert Baravalle, Zur G. der st. Masse I, ZHVS XXIX, 1935, 34—35, 79, 81—82. — J. Zahn, St. Urkundebuch III, 1903, št. 12.

⁶ Franc Kos, Gradivo V, 1928, št. 674.

⁷ Alfons Dopsch, n. d., 16.

⁸ Franc Kos, Gradivo V, 1928, št. 870.

⁹ Ignac Orožen, Das Bisthum ... I, 1875, 142—144. — Andr. Janisch, Topographisch-statistisches Lexikon, 1885, 830. — J. Zahn, St. Urkundebuch III, 1903, št. 59, 102.

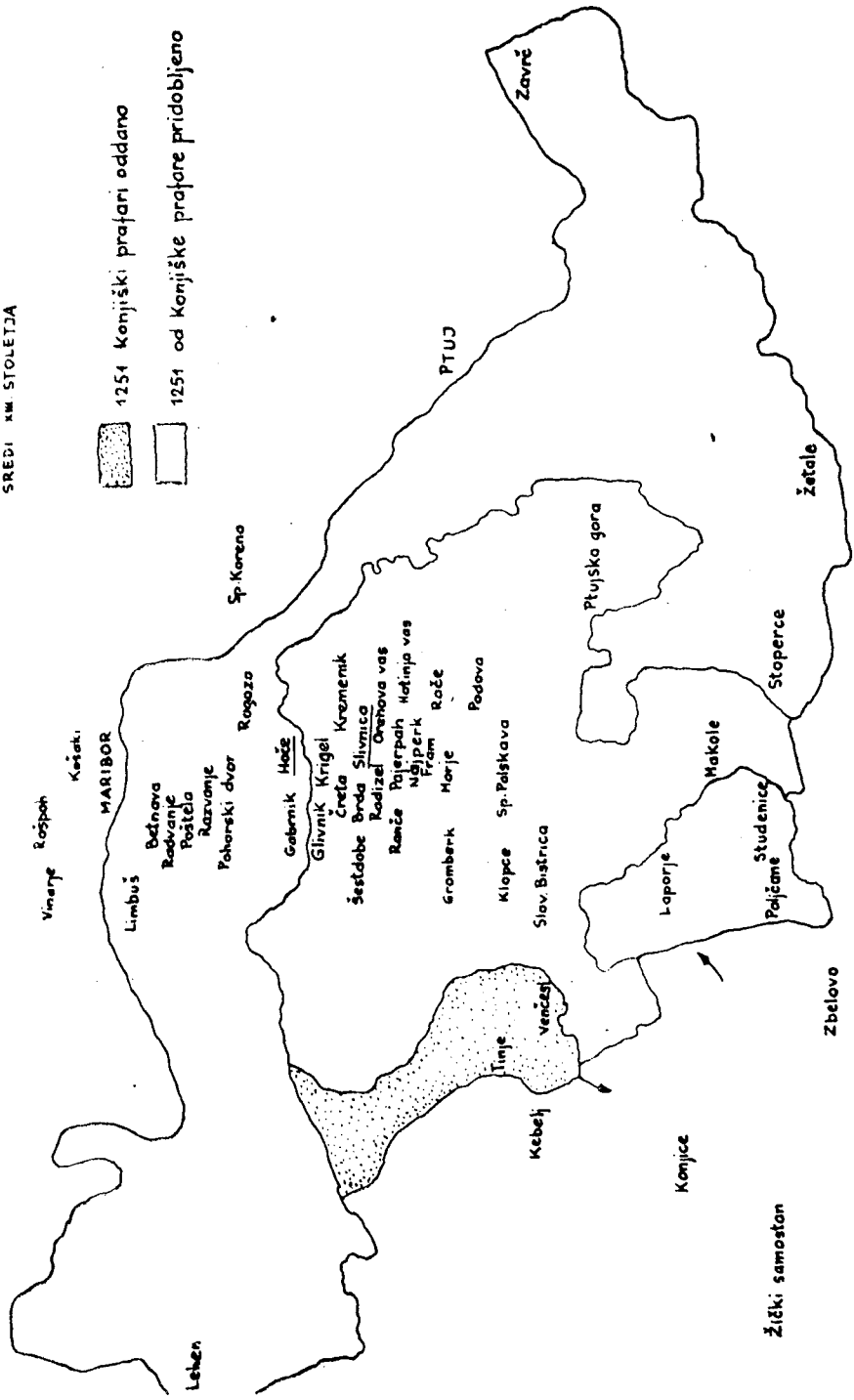
¹⁰ Listini 2049 e, 2079 e, Stajerski doželni arhiv (= Šda) v Gradcu. — Albert Muchar, G. St. V, 1850, 191, 307, 402—403; VI, 1859, 165; VII, 1864, 51. — J. Zahn, St. Urkundebuch III, 1903, št. 115, 195. — Heinrich Appelt - Gerhard Pferschy, St. Urkundebuch IV, 1960, št. 126.

¹¹ Listine 1745 t, 2049 e, 2079 e, 2064 d, Šda. — Slivniška listina za leto 1525. Pokrajinski arhiv v Mariboru. — Imenjska cenitev slivniške župnije 1542 do 1544, Šda. — Carl Schmutz, Historisches Topographisches Lexikon von Steiermark III, 1822, 490. — Albert Muchar, G. St. V, 1850, 402—403; VI, 1859, 235. — Ignac Orožen, n. d., 448, 459—460. — Andr. Janisch, n. d., 831. — J. Zahn, St. Urkundebuch III, 1903, št. 32, 59. — Josip Gruden, Samostan Studenice v protestantski dobi, ČZN V, 1908, 164—165. — Avguštín Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, 44. — Franc Kos, Gradivo IV, 1915, št. 540; V, 1928, št. 870. — Heinrich Appelt - Gerhard Pferschy, n. d., št. 126.

OBSEG HOČKE IN SLIVNIŠKE PRAFARE
SREDI XIX. STOLETJA

6

6

 1251 Konjiški parafani oddano
 1251 od Konjiške prafare pridobljeno

del dohodkov, seveda v škodo samostana. Župnikovo imenje je zajemalo 1542 poleg župnišča in cerkvenih dohodkov 10 njiv, 8 travnikov, 4 podložniške družine v slivniških domcih in še podložniško družino na 3 pustih domcih (1399 so to bile 3 hube) v Kremeniku.¹²

Že zgodaj se je začelo oblikovati v Slivnici tudi jedro zemljiške gosposčine. Za vlade vojvode Otokarja Přemysla je dobivala mariborska deželnoknežja gosposčina iz Slivnice le 15 gorninskih veder (po 34, 44 litrov) vina in proti koncu XIII. stoletja le še od 3 sogornikov po pol vedra (urna) gornine. Slivniška gosposčina, le posredno deželnoknežja, je morala od začetka XIII. stoletja že živeti in prejemati dajatve od podložnikov. Ostajala je skozi stoletja fevd deželnih knezov, katerih posesti v Radizelu, Šestdobah, Čreti in Orehovi vasi so jo tudi skoraj povsem obdajale.¹³ Prvič je gosposčina jasneje stopila na zgodovinsko svetlo 1428, ko je tu v dvoru (hof) živel plemič Friderik Kleh in gospodoval podložnikom na 4 hubah in 24 domcih. Friderik je pridobil od konjiške gosposčine na meji slovenjebistriške zemlje Klopce s 13 posestmi.¹⁴ Ime, oblika naselja in poljska parcelacija označujejo Klopce prav tako kot Slivnico za zelo staro slovensko naselbino. Mimogrede so bile Klopce prvič omenjene 1310 z nemškim imenom »Pegk« (Bänkeklopi). Leta 1443 je bilo slovensko ime popačeno zapisano »Klagken«, 1541 celo »Tlakhen« (Pirchegger je kraj narobe lokaliziral v namišljeni Brunndorf pri Slivnici), a 1542 zopet v ponemčeni obliki »Penckdorf«. V bistriški rojstni knjigi je bilo 1640 zapisano Klopze.¹⁵ (Hitlerjevi Nemci ponemčena imena niso našli, zato so vas imenovali Klopza.) Slivniška gosposčina je izvrševala nad svojimi podložniki že tudi nižje sodne pravice. Leta 1451 je dobil Friderik Kleh z zamenjavo od žičke kartuzije med drugim hube pri Mariboru.¹⁶ Friderikov sin Martin, ki je razen Slivnici vladal še Gromberku, Zbelovemu in Keblju ter Bistrici pri Fürstenfeldu, je doživljal v Slivnici turška in ogrska pustošenja in zato tudi živel v varnejšem Gromberku.¹⁷ Martinu je sledil 1492 polbrat Ivan in dobil za njim poleg Slivnice in Gromberka med drugim še štiri in pol liechtensteinske fevdne hube v Rančah na Pohorju.¹⁸

Med letoma 1483 in 1498 je bil za oskrbnika v radeljski gosposčini Hrvat Jurij Kolonič, vmes 1494 tudi v Vuzenici.¹⁹ Po 1498 je nasledil

¹² Imenjska cenitev slivniške župnije 1542–1544, Šda. — Albert Muchar, G. St. VII, 1864, 67.

¹³ Alfons Dopsch, n. d., 117, 272. — Robert Baravalle, Zur G. der st. Masse I, ZHVS, XXIX, 1935, 82. — H. Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, ZHVS XLIII, 1952, 17.

¹⁴ Albert Starzer, n. d., 261–263.

¹⁵ Lisbina 1735 a, Šda. — Imenjska cenitev slivniške gosposčine 1542, Šda. — Albert Starzer, n. d., 261. — Hans Pirchegger, Die Untersteiermark ..., 1962, 118.

¹⁶ Albert Muchar, G. S. VII, 1864, 361.

¹⁷ Albert Starzer, n. d., 261. — Hans Pirchegger, Die Untersteiermark ..., 1962, 122.

¹⁸ Georg Göth, Urkunden Regesten, Mitth. HVS XI, 1862, 257. — Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, 179.

¹⁹ Ferdinand Bischoff, Urkunden-Regesten, BKSGQ XIII, 1876, 116. — Hans Pirchegger, Die Untersteiermark ..., 1962, 118, 166.

Ivana Kleha in se naselil v obnovljenem slivniškem dvoru. Po Jurijevi smrti je vodila gosposčino nekaj časa v korist otrok njihova mati Barbara.²⁰ Sledil ji je najprej sin Hieronim in za tem Martin, ki tudi ni doživel turškega pohoda skozi Slivnico 1532.²¹ Opustošeno gosposčino je obnavljal Seifrid, tudi Jurijev sin (1541).²²

Reformacijskih kali so se bali v Slivnici že 1528, ko je katoliška cerkvena vizitacija ugotovila tu dokajšnjo mero verske mlačnosti. V drugi polovici XVI. stoletja sta bila slivniška plemiča Ferdinand Kolonič (1564—1573) in Adam Kolonič (1588—1608) vneta luterana. Tudi studeniški samostan je odpadal od katoličanstva. V takšnem ozračju je uskočil celo slivniški župnik med luterane in bil poročen (1569—1570). Ko je protireformacijska komisija razrušila 1600 luteransko betnavsko cerkev, je Adam Kolonič poslal njenega luteranskega predikanta v zaščito v rački grad, sam pa nudil gostoljubje in varstvo betnavskemu učitelju.²³

Leta 1541 je slivniška fevdna gosposčina obsegala po zastarelem seznamu dvor pri gradišču, pusti dvor pod cerkvijo, vinograd nad dvorom, gozd pri gradišču, gozd »Kruegl« in gozd Brdo, katerega del je bil spremenjen v vinograd, 3 ribnike, sodno oblast, mlin (župnikov mlin v Slivnici je omenjen že 1252) in 19 domcev v vaseh Zgornja in Spodnja Slivnica ter 9 hub in 3 domce v Klopcah.²⁴ Imenjski popis naslednjega leta je bil zgovornejši. Fevdni del slivniške gosposčine so sestavljali dvor, obdan z zidom in vodnim jarkom, vinograd na grajskem hribu pri dvoru, 2 gozda »Kruegl«, gozd Brda ali Čreta s potokom, novi vinograd, 13 ribnikov, od tega eden na spodnjem polju, travnik pod vasjo, travnik pod ribnikom, njive pri dvoru med mlinom in pod gradiščem, 21 podložniških posesti, gostilna, mlin in 10 dninarjev, nekaterih z družino v Slivnici, 19 sogornikov v »Neupergu«, 9 sogornikov v »Pairpachu« pri Slivnici ter vinograd in 8 podložnikov posesti v Koreni. V alodialnem delu je bilo 7 podložniških posesti, 12 sogornikov in ribnik na Klopcah, vinograd pri Framu, 6 podložniških posesti v Hotinji vasi (tu sta imela večino podložnikov žički samostan in konjiška gosposčina), vinograd v »Pairpach«, 43 sogornikov v Gabrniku in Glivniku, vinograd v Limbušu, vinograd v Vinarjih, hišo z vrtom v Mariboru ter 5 podložniških posesti, vinograd in 13 sogornikov v Košakah.²⁵

Iz analize virov od XV. do XVII. stoletja izhajajo naslednja spoznanja. Slivniška gosposčina je bila deželnokežja posest, ki so jo dobivali

²⁰ Ferdinand Bischoff, n. d., 133—134. — Franz Pichler, *Landschaftliche Steuerregister des 16. Jahrhunderts*, Mitteilungen des St. Landesarchives VIII, 1958, 62. — Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, 1962, 118.

²¹ Albert Muchar, *G. St.* VIII, 1867, 382. — Arthur Steinwenter, *Suleman II. vor Marburg, Jahresbericht d... Gymnasiums in Marburg*, 1887, 11. — Albert Starzer, n. d., 262—263. — Franz Pichler, n. d., 62.

²² Albert Starzer, n. d., 262—263.

²³ *Urbur slivniške gosposčine 1608*, Sda. — Ignac Orožen, n. d., 321, 339, 448. — Andr. Jamisch, n. d., 830. — J. Loserth, *Die steierische Religions-pacification*, BKSGQ XXVII, 1896, 12, 33. — Johann Loserth, *Bericht über die Ergebnisse...*, BKSGQ XXXVI, 1908, 41. — Josp Gruden, n. d., 164—165.

²⁴ Imenjska cenitev slivniške gosposčine 1542, Sda.

dedno v fevd za Klehi uskoški Koloniči. Oboji so vezali na gosposčino še svoje alodialno imetje. Središče razpršene gosposčine s približno 50 revnejšimi podložniki je bilo v dvoru. Podložnik je premogel do 8 svinj, 10 glav goveje živine in par konj. V Slivnici in še v bolj hribovitih Klopcah so podložniki zaslužili na prometni glavni cesti. Le redke vesti kažejo na skromno ovčerejo. Že sredi XVI. stoletja so gojili ajdo. Bogato so bili založeni z vinom, ki ga je prinašalo 8 dominikalnih vinogradov in blizu 100 sogornikov. Vinogradniška kultura je osvajala nove površine. Obširno ribogojstvo je računalo z bližnjim mariborskim trgom. Na podeželju so delovali tkalec, čevljar, mlinar, gostilničar in mesar v Slivnici, tkalec v Koreni, čevljar in krojač v Hotinji vasi in na Klopcah ter kovač in čevljar v Framu. V gosposčinskih vaseh so živeli domačini po večini z jasnimi slovenskimi poimenovanji (proces nastajanja priimkov še ni bil končan) pod vodstvom svojih županov. Med domačine so se pomešali Tajč in Kranjc v Slivnici, Turek, Vezjak, Hrovat in Kranjca v Hotinji vasi ter Korošec v Košakah. Vaško revščino je predstavljalo 10 dninarjev v Slivnici.^{22, 24, 25}

Adam Kolonič je lezel v dolgove. Pri Ivanu Frideriku Herbersteinu v sosednjem Pohorskem dvoru si je sposodil 10 000 goldinarjev na 15% obresti. Herberstein je vložil tožbo proti Koloniču zaradi neporavnanih dolgov in 1605 mu je bila zato odločena slivniška gosposčina, seveda z zahtevo po doplačilu razlike med njeno večjo vrednostjo in dolgom. Prenos gosposčine so pravno uredili 1608 s pogodbo in ji priključili gosposčinski urbar.²⁵

V dominikalnem fevdnem delu gosposčine so bili iz dvora nastala graščina z vodnim jarkom in zidano kletjo, pristava, hlev, 3 sadovnjaki, 2 vrta, 3 mlini (eden med njimi s 3 kamni), stope, sodišče, lovska pravica, vinograd na grajskem hribu nad graščino, kos vinograda pri graščini, hrastov gozd »Kruegl«, hrastov in bukov gozd Brda, hrastov log med Račami in Framom, velik vinograd »Neuperg« nad graščino, 14 velikih in več manjših ribnikov (med njimi sta bila dva že spremenjena v travnik in eden v njivo), vinograd v Spodnji Koreni, viničarija z zidano kletjo, vinogradom in sadovnjakom v Framu kot gornina pod fransko gosposčino in 2 vinograda v Rošpohu kot gornina radvanjske gosposčine. V rustikalni fevdni del so šteli 18 podložniških posesti in posebej 4 travnike, 3 njive in gostilno v Slivnici ter 7 podložnikov v Koreni. V fevdnem delu je še bilo 21 sogornikov v »Neupergu«, 15 sogornikov v »Pairpach«, 37 sogornikov, njiva, sadovnjak in novine na grajskem hribu. V alodialnem delu je dominikalno lastnino predstavljal hrastov log v Klopcah, velik vinograd »Pairpach« pri graščini, velik vinograd v Vinarjih, vinograd v Košakah in hiša z vrtom v Mariboru, rustikalno posest 8 podložniških družin, pušča, posebej njiva in 2 gostača na Klopcah, 4 podložniki in travnik v Framu, 8 podložnikov v Hotinji vasi, 4 podložniške cnote in travnik v Orehovi vasi, 5 podložnikov v Košakah ter slednjich gornina 13 sogornikov in 2 njivi na Klopcah, 46 sogornikov v Gabrniku in Glivniku ter 19 sogornikov v Košakah. Gospo-

²⁵ Prevzemna pogodba z urbarjem slivniške gosposčine 1608. Sda.

ščina je še imela pravico do vrečne in snopne desetine od pšenice, rži in ovsu na Klopcah in do vinske desetine na Klopcah, v »Neupergu«, »Pairpachu« in na grajskem hribu. Gosposčina se je od srede XVI. stoletja povečala za vinograde na grajskem hribu in Rošpohu ter podložnike v Framu in Orchovi vasi. Novi so bili v urbarju tudi graščinski sadovnjaki, vrta, mlini, stope in nekaj ribnikov ter precej vinogradov. Pušč slivniška gosposka skorajda ni poznala.

Podložniki so oddajali pravdo v denarju od 35 do 160 krajcarjev (za 20 krajcarjev se je dobilo okoli 5 kg govedine), 1 do 4 kopune, 1 do 8 kokoši in 10 do 40 jaje. Na Klopcah je oddajal podložnik še po 2 korca (korec na Klopcah — 26; 24 litra) prosa. V Framu je oddajal podložnik okoli 10 krajcarjev pravde, 6 korcev (korec — 39,26 litra) pšenice, 6 korcev ovsu, pol korca zdroba, 2 kokoši in 10 jaje. V Košakah in Koreni so poznali slivniški podložniki le dajatve v denarju. Polovica 150 sogornikov je dajala do 1 vedra gornine, preko 3 vedra (do 14 veder) 21 sogornikov, ostali pa vmesne količine. V vedro je šlo 19,68 litra in le na Klopcah 26,65 litra. Tuji podložniki iz Framu in Šestdob, ki so se okoriščali s slivniškimi gozdovi, so dajali zato po 4 korce ovsu, 2 kokoši in 2 dni žetve (Framčani) ali največ kozliča, 2 kopuna ali 3 dni žetve (Šestdobčani). Na račun visoke desetine je pobirala gosposčina od štartina (525 litrov) vedro (26,65 litra), le na Klopcah po 2 vedri. Vsi podložniki so bili prosti saje.²⁰

²⁰ Robert Baravalle, Zur G. der st. Masse I, ZHVS XXIX, 1935, 81; II, ZHVS XXX, 1936, 73, 90, 141, 154. — Fr. Mensi, Zur Geschichte der Preise..., ZHVS XXIX, 1935, 104.

DIE HERRSCHAFT SLIVNICA BEI MARIBOR 1608

Zusammenfassung

Die Gegend von Slivnica ist seit dem Neolithikum besiedelt. Durch den Ort führte eine römische Strasse. Der erste slawische befestigte Kern ist auf dem Schlossberg über dem Herrschaftsgebäude entstanden. Am Ende des 11. Jhdts. ist die stärkere Siedlung in Slivnica mit ihrer Kirche zu einer Urfarre geworden. Seit der Eingliederung der Urfarre in den Kirchengebiet des Klosters Studenice (1245) wurde ihr Umfang rasch und stark vermindert und auch die Grundherrschaft der Pfarre war seitdem sehr arm. Die Herrschaft Slivnica ist als ein dem Landesfürst zugehörendes Beneficium — rundherum vom landesfürstlichen Gebiet umgeben — spätestens am Anfang des 13. Jhdts. entstanden, aber etwas mehr ist über sie erst seit dem Anfang des 15. Jhdts. bekannt. Die Herrschaft war nicht geschlossen und eines kleineren Umfangs. Obzwar sie bei den Türkeneinfällen und dem Kriege mit Ungarn gelitten hat, gab es in ihr fast keine Wüstungen. Als ihre Inhaber sind von Klöch (1428—1493) und Kollonitsch (seit 1497) bekannt. Adam von Kollonitsch mußte am Anfang des 17. Jhdts. die Herrschaft den Herbersteinern verkaufen.

Melitta Pivec-Stelè
PROBLEM ILIRSKEGA ARHIVA

Arhivalije Ilirskih provinc (1809—1813) tvorijo po svojih nahajališčih štiri skupine.

Prva skupina se nahaja v pariških arhivih, Narodnem arhivu, Arhivu zunanjega ministrstva, Zgodovinskem arhivu vojnega ministrstva, katerim se pridruži Mestna biblioteka v Châtillonu-sur-Seine z Marmontovim arhivom. To je korespondenca ilirske vlade v Ljubljani, ki je prihajala med življenjsko dobo Ilirskih provinc na centralno francosko vlado v Parizu, posamezne resorne ministre in cesarja Napoleona samega.

Druga skupina je izbor najvažnejših dokumentov ilirske vlade, evakuiran jeseni 1813 ob umiku francoske armade in uprave iz Ilirije. V glavnem je to korespondenca intendantov in subdelegatov z generalnim guvernerjem, generalnim intendantom in generalnim justičnim komisarjem. Kje se pa ta evakuirani arhiv nahaja, to je v naslovu označeni problem, o katerem bomo pozneje podrobno govorili.

Tretja skupina obsega arhivalije, ki so 1813 po evakuiranem izboru ostali v Iliriji in sicer v krajih, ki so bili sedeži intendanc in subdelegacij. To je korespondenca intendantov in subdelegatov z župani in drugimi družbenimi organi ter se nahaja v slovenskih, hrvatskih in dalmatinskih državnih pa tudi v mestnih arhivih, saj je ilirski teritorij zahodni del Jugoslavije.

Četrto skupino pa tvorijo arhivalije o Ilirskih provincah v arhivih sosednih držav, Avstrije in Italije, katerim moramo še dodati angleške arhive v Londonu.

V prvi, tretji in četrti skupini bomo podali le sumaričen oris, izčrpno pa obdelali drugo skupino. Dodali bomo tudi arhivske inventarje, kjer obstajajo, in avtorje, ki so v večjih publikacijah omenjene arhive upoabljali.

Ilirske arhivalije v *pariških arhivih* se nahajajo v: *Archives Nationales*, predvsem v serijah F(FIE61—FIE70, F7, F10, F12, F14), AFIII, AFIV in BB; *Archives des Affaires étrangères*, v serijah Correspondence politique in Mémoires et Documents, Fonds divers; *Archives historiques de la Guerre*, v serijah Reconnaissances in Justice militaire.¹

¹ Etat sommaire par séries des documents conservés aux Archives nationales, Paris 1891. — Inventaire sommaire des Archives du département des Affaires étrangères. Correspondance politique I, Paris 1903. — Inventaire

Gradivo pariških arhivov so uporabili v svojih delih o celotni Iliriji ali o katerem njenem delu naslednji — v kronološkem redu navedeni — avtorji: Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris 1893 (AN, AE, G);² P. Boppe, *La Croatie militaire (1809—1813)*, Paris-Nancy 1900 (AN, G); Bogumil Vošnjak, *Ustava in uprava ilirskih dežel 1809—1813*, Ljubljana 1910 (AN); Melitta Pivec-Stelè, *La vie économique des Provinces Illyriennes 1809—1813*, Paris 1930 (AN, AE, G); Fran Zwitter, *Socialni in gospodarski problemi ilirskih provinc*, Ljubljana 1932, GMS, 13 in *Les origines de l'Illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes*, Paris 1933 (AN, AE, G); Guido Saba, *Regesto dei documenti riguardanti Trieste e l'Istria durante il periodo napoleonico esistenti negli archivi di Parigi, Trieste 1953* (AN, AE).

Arhiv, ki ga je zapustil maršal Marmont svojemu rojstnemu kraju *Châtillon-sur-Seine*, je hranjen v tamošnji *Bibliothèque municipale*. Bil je sicer nekaj let v Vojnem arhivu v Parizu, odkoder ga je pa občina zopet reklamirala. Ima med fascikli o drugih delovnih področjih Marmonta 26 fasciklov z akti ilirskih provinc, ki pa so, žal, le sumarično urejeni, večinoma ne predmetno ne kronološko.³ Marmontov arhiv so uporabili P. Boppe, M. Pivec-Stelè, Fr. Zwitter. Ker je v pariških in domačih arhivih pretežno zastopana Ilirija po organizacijskem dekretu 15. aprila 1811, Marmontov arhiv pa predstavlja dobo pred tem datumom, je posebno obžalovati, da je arhiv v l. 1963 še v istem neurejenem stanju kakor v l. 1924.

Med domačimi arhivi, nastalimi v upravnih središčih ilirskega teritorija, moramo najprej omenjati arhive glavnega mesta Ilirije, *Ljubljane*.

Bivši *Deželni arhiv*, z 21 knjigami in fascikli ilirske dobe in bivši *Vladni (Gubernijski) arhiv* s 26 fascikli sta postala del l. 1945 ustanovljenega *Državnega arhiva Slovenije*, ki pa je v decembru 1961 še prejel kot rezultat 15. septembra 1961 doseženega jugoslovansko-italijanskega sporazuma o restituciji arhivalij po principu provenience od Državnega arhiva v Trstu (Archivio storico di Trieste) poleg 50 fasciklov aktov avstrijskega Kraljestva Ilirije 101 fascikel aktov Ilirskih provinc. (*Atti dell'epoca francese*).⁴ O tej obsežni in važni pridobitvi bomo go-

sommaire des Archives du département des Affaires étrangères. Mémoires et documents. Fonds divers, Paris 1892. — Inventaire sommaire des Archives historiques (Archives modernes), Paris 1905. — Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France, par Louis Tuetay, Archives de la Guerre II, III, Paris 1920. — Novejše izdaje in dodatki niso navedeni, ker ne prinašajo novega gradiva o Iliriji.

² Kratice: AN = Archives nationales, AE = Archives des Affaires étrangères, G = Archives historiques de la Guerre. C = Cas — GMS = Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, JIC = Jugoslovanski istoriski časopis, ZC = Zgodovinski časopis.

³ Les manuscrits relatifs à l'histoire de la révolution et de l'empire dans les bibliothèques publiques des départements, Paris 1913, 159. — Melitta Pivec, *Illyrica v Châtillonu-sur-Seine*, Ljubljana 1924, C 19, 24—26. — Andrija Lainović, *Arhivski material za istoriju naših naroda u Satijonu na Soni, Skopje 1963*, Godišen zbornik 15, 41—49.

⁴ Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960, 23, 59—61. — Milko Kos, *Iz Državnega arhiva v Trstu. Jugoslaviji izročene arhi-*

vorili pri obravnavanju druge skupine. Deželni in Vladni arhiv obsegata v glavnem korespondenco krajskih intendantov, uporabili so ju P. Pisani, H. Costa, A. Dimitz, M. Pivec-Stelè.

Mestni arhiv ljubljanski je imel ok. 30 fasciklov aktov ilirske dobe, korespondenco med krajskim intendantom in ljubljanskim županom, pod naslovom Francoska doba, po preureditvi arhiva pa pod novima signaturama.⁵ To arhivalno gradivo je kot arhivar uredil Anton Aškerc, ki je iz njega črpal snov za več člankov, uporabili so ga tudi P. Pisani, B. Vošnjak, M. Pivec-Stelè.

O starih ljubljanskih arhivih pravi sicer francoski arhivar Charles Schmidt, da nimajo mnogo važnih dokumentov za francosko zgodovino in kar je, je že zabeležil P. Pisani;⁶ za domačo zgodovino pa sta prav ta dva arhiva dala gradivo za prve in potem številne članke o ilirski dobi, prej ko je kot prvi B. Vošnjak pritegnil francoske arhive.

Skofijski arhiv ljubljanski nudi 4 fascikle ilirskih aktov, izključno gradivo z ljubljanskih fakultet (Écoles centrales) za 1809—1813.

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani pa hrani v svojem rokopisnem oddelku 4 knjige in 4 fascikle korespondence generalnega inšpektorja ilirskega šolstva, in redko kompletno zbirko ilirskega uradnega lista Télégraphe Officiel, ki ima skoraj vrednost arhivskega gradiva.

Obojno gradivo je uporabil Janko Polec, poslednje Janko Tavzes. Télégraphe Officiel pa Đorđo Samardžić.⁷

Med arhivi ilirskih intendanc in subdelegacij je popolnoma uničen *arhiv koroške intendance v Beljaku*, ki je postal žrtev požara mesta v vojnih dogodkih 1813.

Deželni arhiv v Gorici (Archivio provinciale) je bolj bogat za starejšo dobo, vendar hrani nekaj fasciklov za ilirsko dobo,⁸ iz katerih je črpal Carlo Luigi Bozzo za svoje delo: *Ottocento Goriziano I: Gorizia nell'età napoleonica, Gorizia 1929*.

Arhiv Dolenjskega muzeja v Novem mestu ima v 5 fasciklih lepo kronološko urejeni fond: Obdobje Ilirskih provinc, v glavnem korespondenca med intendantom (do 1811) potem subdelegatom v Novem mestu in županom.⁹

valije, Ljubljana 1961, ZC 15, 197—199. — Jože Maček, Građa koju je Državni arhiv Slovenije preuzeo iz Državnog arhiva u Trstu, Beograd 1962, Arhivist 12, 160—161. Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, 50.

⁵ Celotni inventar mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1950, 54. — Sergij Vilfan, 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959, 104.

⁶ Rapport sur un «voyage d'archives» (Suisse, Allemagne, Autriche-Hongrie), Besançon 1900, Extr. du «Bibliographie moderne» 1900, no. 1, 38.

⁷ Melitta Pivec, Illyrica v državni licejski knjižnici, Ljubljana 1926, GMS 7/8, 33—34. — J. Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti, Ljubljana 1929. — J. Tavzes, Slovenski preporod pod Francozi, Ljubljana 1929. — Đ. Samardžić, Motivi formiranja ilirskih provincija i položaj Marmonta kao generalnog guvernera, Sarajevo 1957, Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu 3, 333—360.

⁸ Melitta Pivec-Stelè, Bibliographie critique de l'histoire économique des Provinces Illyriennes, Paris 1930, LXIII.

⁹ Janko Jarc, Poročilo o arhivu, Ljubljana 1937, 69—74.

Zgodovinski arhiv na Reki (Historijski arhiv u Rijeci), sedežu subdelegacije za Civilno Hrvatsko, hrani zanimive akte iz ilirske dobe,¹⁰ kakor je že pokazala študija Danila Klena: Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije, Zagreb 1959. Gradivo Mestnega arhiva je izčrpal Giovanni Kobler v: *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*. II, III, Fiume 1896.

Mestni arhiv v Karlovcu (Gradski arhiv), sedežu intendanta za Civilno Hrvatsko in uprave Vojne Krajine (Croatie militaire), ima 44 fasciklov ilirske dobe, del korespondence intendantov z županom in del korespondence polkovnikov hrvatskih regimentov, manjka pa del intendantske korespondence in vsi vojaški dokumenti.¹¹ To gradivo so uporabili B. Vošnjak, M. Pivec-Stelè in Radoslav Lopašić: *Karlovac*. Zagreb 1879. (Karlovški mestni arhiv je zdaj hranjen v Državnem arhivu v Zagrebu.)

Državni arhiv v Zadru, sedežu intendance za Dalmacijo, hrani izredno lepo urejeno obsežno skupino »Spisi francuske vladavine«,¹² ki obsega spise intendance, policije in drugih resorov uprave.

Državni arhiv v Dubrovniku, sedežu intendance za Dubrovnik, ima obsežen fond »Acta Gallica«,¹³ ki ga je izčrpuo uporabil, ravno tako kot zadrške dokumente, P. Pisani.

Tudi *Državni arhiv v Kotoru*, sedežu subdelegacije, nudi akte ilirske dobe,¹⁴ uporabile so jih številne študije v Godišnjaku Pomorskog muzeja u Kotoru 4 (1955), 7 (1958), 8 (1959), 10 (1962).

Važni *Državni arhiv v Trstu* (Archivio di stato, zdaj Archivio storico di Trieste), sedežu intendance za Istro, je hranil v sklopu tržaškega namestniškega arhiva (Statthaltereiarhiv) obsežno skupino ilirskih aktov,¹⁵ o katerih bomo govorili pri obravnavanju naše druge skupine arhivov.

Med arhivi držav, ki so bile sosede Napoleonove Ilirije, moramo na prvem mestu omenjati *avstrijske arhive na Dunaju*.

Državni arhiv (Haus- Hof- u. Staatsarchiv) hrani posebno v seriji Kaiser Franz Akten ob reorganizaciji Ilirskih provinc v Kraljestvo Ilirijo važne dokumente za francosko Ilirijo. *Arhiv doorne komore* (Hofkammerarchiv) hrani v skupini Litorale-Commerz predvsem gradivo za ilirsko-levantinsko trgovino. *Arhiv notranjega ministrstva* (Archiv des Ministeriums des Innern) je hranil začasno arhiv tržaškega namestništva, o katerem smo že govorili, ima pa tudi druge ilirske akte, katere je ome-

¹⁰ Opći inventar Državnog arhiva u Rijeci, Beograd 1954, Arhivist 1, Dodatak I, X—XII.

¹¹ M. Pivec-Stelè, *Bibliographie critique* LIX—LX.

¹² Dinko Forenić, *Kratak historijat i opći inventar Državnog arhiva u Zadru*, Beograd 1955, Arhivist 2, Dodatak III, XXXVI—XXXVIII.

¹³ Pregled stanja fondova, zbirke i skupina Državnog arhiva u Dubrovniku na dan 22. travnja 1955, Beograd 1955, Arhivist 2, Dodatak IV, LXXII.

¹⁴ Inventar Državnog arhiva u Kotoru, Beograd 1958, 1959, Arhivist 6, 7, Dodatak X, XI.

¹⁵ Felice Perroni, *Inventario generale delle carte conservate nel R. Archivio di stato di Trieste e nella Sezione d'archivio di stato di Fiume con note storico-archivistiche*, Trieste 1933, 41.

nil že citirani Ch. Schmidt (37). Priključeni policijski arhiv pa je zgorel 1927. *Arhiv vojnega ministrstva* (Kriegsarchiv) je imel poročila tistih 6 regimentov Vojne krajine, ki so tvorili *Croatie militaire*, pa so bila eliminirana, ostali so samo »Referatsblätter«. Dokumente Državnega arhiva, Arhiva notranjega ministrstva in Arhiva vojnega ministrstva je uporabil P. Pisani, Državni arhiv in Arhiv notranjega ministrstva J. Polec v svojem delu *Kraljestvo Ilirija I*, Ljubljana 1925, vse 4 avstrijske arhive pa M. Pivec-Stelè. Arhiva v *Grazu* in *Celovcu* imata le malo gradiva o ilirskih provincah.¹⁶

Državni arhiv v Zagrebu je v posesti 29 fasciklov »Acta Gallica«, prejetih 1818 iz Karlovca, večinoma sodni in notarialni akti za Civilno Hrvatsko. In še 1882 je našel neki vojak pri nekem trgovcu na Reki nekaj ilirskih aktov, ki so potem prišli v Državni arhiv.¹⁷

Za *Italijo* bi prišla predvsem v poštev *Državna arhiva v Benetkah* in v *Milanu* (Archivio di stato), slednji hrani majhno število ilirskih aktov.¹⁸

Z ozirom na francosko-angleško vojno na Jadranu in na obalah Ilirije se nahaja gotovo gradivo za Ilirske province v *londonskih arhivih*, ki pa so tozadevno še malo pregledani. Zanimiv dokaz je zanimiva študija Ivana Avakumovića, ki pojasnjuje akcije reškega veletrgovca A. L. Adamića na podlagi aktov londonskega Board of Trade.¹⁹

Pravi *problem ilirskega arhiva* je v zvezi z 1813 evakuiranim arhivom. Prvi, ki je trčil na ta problem, je B. Vošnjak. V svoji pravni študiji *Ustava in uprava Ilirskih dežel* citira pismo zadnjega generalnega guvernerja Fouchéa Napoleonu 13. oktobra 1813, da nobena blagajna ni padla v roke sovražnikov in da so vsi arhivi tako centralne uprave kakor intendantov rešeni, citira pisma zadnjega generalnega intendanta Chabrola notranjemu ministru 13., 17., 29. septembra, 6. okt., 19. novembra in pride do zaključka, da so arhivi iz Ljubljane preko Trsta in Gorice prišli do Parme, potem pa zginje vsaka sled. Informiral se je v Parmi in Milanu, pa brez uspeha. In tako je od 1910 naprej obveljalo mnenje, da se je evakuirani ilirski arhiv zgubil v Severni Italiji.²⁰

To mnenje je bilo še podkrepljeno, ko sem pri svojem delu o kontinentalni blokadi v Iliriji, *La vie économique des Provinces Illyriennes*, naletela še na nekatera dodatna poročila, pismo Chabrola 3. novembra, da je vzel del aktov s seboj v Parizo, del pa pustil v Benetkah, pismo inženirja Galloisa 9. oktobra, da je s svojim arhivom prišel v Piacenzo, reklamacije ilirskega arhiva po avstrijski vladi 26. januarja 1815, 20.

¹⁶ Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, Wien 1920, 10. — Inventar des Wiener Hofkammerarchivs, Wien 1951, 59. — Inventar des allgemeinen Archivs des Ministeriums des Innern, Wien 1909, 94. — Inventar des Kriegsarchivs, Wien 1953, I, 132. — M. Pivec-Stelè, *Bibliographie critique* LIII—LV.

¹⁷ Aemilijam Laszowski, *Historia et praesens status archivi regnorum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae Zagrabiae, Zagrabiae* 1900, 24. — Josip Butorac, *Državni arhiv u Zagrebu*, Zagreb 1952, *Historijski zbornik* 5, 398.

¹⁸ M. Pivec-Stelè, *Bibliographie critique* LXIII.

¹⁹ An Episode in the Continental system in the Illyrian Provinces, Reprint from the *Journal of economic life*, Summer 1954.

²⁰ AN, FIE 61; B. Vošnjak, *Ustava in uprava* 16, II.

februarja 1816 in v avgustu 1818, ki so vedno dobile odgovor, da ga ni v pariških arhivih.²¹

V decembru 1961 v Ljubljani iz Trsta prevzeti občirni fond je takoj sprožil *vprašanje*: ali je morda to tisti evakuirani dozdevno zgubljeni ilirski arhiv, ki se je morda pozneje vrnil v Trst? Prej ko bomo poskušali na to odgovoriti, hočemo še enkrat, bolj podrobno kakor je v navednih delih, zasledovati beg ilirskega arhiva 1813 iz Ilirije, potem pa podati zgodovino fonda tržaškega namestništva in njegova usodna potovanja.

Ko se je 1813 vojaški položaj tako razvil, da je bilo že glavno mesto Ilirije, Ljubljana, v nevarnosti, se je sedež ilirske vlade začasno prestavil v Trst, generalni guverner in generalni intendant sta bila od 25. avgusta tam, arhive in blagajne pa so že 18. avgusta tja prepeljali. Ko je bil že Trst obkoljen, je bila generalna intendantca prenesena v Gorico, ko je pa tudi položaj Gorice postal nesiguren, je Chabrol predlagal, da bi arhive poslali v trdnjavo Palma nuova. Civilni uradniki so dobili povelje, da gredo v Treviso ali v Benetke, generalni guverner je zapustil Gorico in šel v Udine, Chabrol bi moral napraviti isto, pa je ostal še v Gorici radi evakuacije arhivov. Finančni arhivi in tisti del arhivov generalne intendantce, katere so mogli spraviti na prtlačne vozove, so bili že v trdnjavi Palma nuova. Ostale arhive so z neverjetno težavo spravili na desni breg Soče, pa do takrat ni bilo mogoče dobiti zanje transportnih sredstev, ker so ta bila absorbirana za evakuacijo bolnišnic, ranjencev, municije in živeža.²²

V oktobru sta bila generalni guverner in generalni intendant v Benetkah, ilirski funkcionarji že v Parmi, del arhivov generalne intendantce je bil deponiran v Palma nuova, del je že prišel v Benetke, za drugi del se je pričakoval, da bo kmalu prišel.²³ Ko je pa francoska armada zapustila Sočo, potem Piave in šla nazaj do Adiže, je Chabrol predvidel, da bo ta umik povzročil pretrganje komunikacij za Benetke, in je prosil generalnega guvernerja, da bi v Piacenzo poslali vse ilirske administrativne arhive. Generalni guverner pa je sodil, da taka odločba ne bi smela biti izdana brez ukaza podkralja Evgena, ki more le sam presoditi važnost političnih motivov, ki so morda diktirali bivanje centralne ilirske vlade v Benetkah. Kljub temu je smatral Chabrol za svojo dolžnost, da pošlje v Parmo arhive finančnih uradov in direkcije pošte, funkcionarji poslednje so odšli preko Legnago v Mantovo. Ker je moral sam hitro odpotovati, je moral pustiti v Benetkah velik del arhivov generalne intendantce, oni bi bili v veliki nevarnosti na približno šesttedenskem potovanju po Padu, izpostavljeni poplavam in drugim dogodkom. Napravil je izbor najbolj važnega iz arhiva računovodstva blagajnika in ga vzel s seboj na barko, ki ga je peljala v Ferraro. Vse druge ceste so bile že pretrgane, Chabrolova družina sama je komaj

²¹ AN, AFIV 1068, FIE 61, F², 364; M. Pivec-Stelè, *Bibliographie critique* XLVII, XLVIII.

²² AN, FIE 61, pisma Chabrola: Trst, 31. avgusta, Gorica, 17., 24., 29. septembra, 6. oktobra.

²³ AN, AFIE 61, pismo Chabrola, Benetke 23. oktobra.

prišla v Mantovo. Chabrol je končal z izjavo, da se mu ne more očitati pomanjkanje previdnosti, ker so bila tu višja povelja.²⁴

V Parmu oziroma že v Turinu, kamor jih je dirigiral generalni guverner, se je potem končala odiseja ilirskih funkcionarjev, katerim je, na predlog Chabrola 23. novembra Napoleonov dekret 7. decembra dovolil odhod ali v Pariz ali drugam.²⁵ Končajo se pa tudi poročila o odiseji ilirskih arhivov 1813. Lahko pa že tu rečemo, da če je bilo kaj rešeno, je bilo po zaslugi izredne Chabrolove vestnosti.

Na Chabrola, ki je postal po končani službi v Iliriji prefekt v Lyonu in pozneje prišel v notranje ministrstvo v Parizu, se je vedno obrnila francoska vlada za informacije, če pri avstrijskih reklamacijah ilirskih arhivov v Hôtelu Soubise ničesar niso našli. Prva reklamacija 26. januarja 1815 se je nanašala na celotni ilirski administrativni arhiv. Chabrolovega odgovora, ki bi bil tako važen, pa žal ni. Vendar je moral biti negativen, ker je 20. februarja sledila nova reklamacija, to pot glede arhiva intendance v Karlovcu. Nato je Chabrol odgovoril 16. aprila, da se je informiral in zvedel, da je tajnik karlovške intendance, Marschall, namesto da bi napravil izbor najbolj pomembnih aktov, vse spravil v velikanske sode, katere so peljali do Reke. Ko je bila Reka hitro evakuirana, so, »kakor pravijo«, ostali ti sodi na javnem trgu in bili prevzeti od nekega trgovca. (Spomnimo se na vojaka, ki je 1882 našel ilirske akte pri reškem trgovcu!) Chabrol doda pravilno, da ima avstrijska vlada zdaj sama možnosti, da dobiva informacije. Podobno negativen rezultat je imela reklamacija 1818.²⁶

Morda tudi ni odveč, da tu omenjamo, da so vojni dogodki 1815 lahko uničili arhivalije in situ, kakor poroča za Rovinj Bernardo Benussi, da so Angleži pri izkrcavanju 2. avgusta 1813 ne samo sezgali ladje v luki, temveč tudi odnesli dokumente iz uradov.²⁷

Očrtati pa moramo zdaj zgodovino fonda ilirskih aktov v tržaškem Državnem arhivu (Archivio di stato, zdaj Archivio storico di Trieste). Omenja se v inventarjih in zgodovinskih prikazih arhiva kot del vladnih arhivov Trsta, Istre in Gorice, od začetka 18. stoletja dalje, ki so tvorili arhiv tržaškega namestništva (Statthaltereiarhiv). Od 1904 dalje je namestništvo predlagalo notranjemu ministru na Dunaju novo ureditev arhiva in posebno novo stavbo, ker stara stavba, kjer se je nahajal arhiv, je bila določena za razrušitev. Ker ministrstvo teh predlogov ni sprejelo, je namestništvo 21. avgusta 1906 predlagalo prevoz svojega arhiva do 1814 na Dunaj v varstvo notranjega ministrstva, kar je ministrstvo 29. septembra 1906 odredilo. Od 1906 do 1918 je bil v pritličju notranjega ministrstva in že omenjeni inventar arhiva notranjega ministrstva pravi o njem kratko: »Wegen Mangels eines geeigneten Lokales sind diese im Jahre 1906 übernommenen Akten noch nicht geordnet und aufgestellt.« Po končani prvi svetovni vojni je Italija

²⁴ AN, AFIV 1068, pismo Chabrola, Bonetke 3. novembra.

²⁵ AN, F1E 61, pismo Chabrola, Parma 23. novembra.

²⁶ AN, F⁹¹ 364. Podrobnosti reklamacij: M. Pivec-Stelè, *Bibliographie critique* XLII, XLIII.

²⁷ Bernardo Benussi, *Storia documentata di Rovigno*, Trieste 1888, 234.

1918 ta arhiv reklamirala po principu proveniencie in italijanska arhivska komisija ga je prevzela 1920. Od takrat do 1961 je bil fond zopet v tržaškem arhivu.²⁸ Uporabil ga je obširno Giovanni Quarantotto, Trieste e l'Istria nell'età napoleonica, Firenze 1954, ki že opozarja na žalostno neurejeno stanje, usodno posledico usodnih potovanj.

Tudi odiseja ilirskih aktov v arhivu tržaškega namestništva je torej dobro dokumentirana, ostane pa vrzel med 1814 in 1906. Ali so se, in kdaj, deloma v Parma in Piacenzo dospeli in deloma v Benetkah ostali ilirski arhivi vrnili v Trst? Iz tiste prehodne dobe med koncem Ilirskih provinc in ustanovitvijo avstrijskega kraljestva Ilirije imamo dopis ljubljanskega gubernija 22. avgusta 1815 na tržaški gubernij, kjer prosi, naj pošlje takoj v Ljubljano 3 zaboje in 5 sodov ilirskih aktov francoskega konzulata v Benetkah, katere je beneški gubernij za Ljubljano poslal, ker pomanjkanje teh aktov neverjetno ovira likvidacijo francoskih dolgov. Tisti akti, ki so potovali po morju, so dejansko prispeli v Ljubljano, ljubljanski gubernij se 13. septembra zahvaljuje tržaškemu guberniju.²⁹ Drugih podatkov o pošiljanju aktov v teh letih ni, in v tem slučaju gre za arhivalije določene za Ljubljano in ne za Trst.

Bila je še sicer šibka možnost zvedeti, kdaj je prišel arhiv Ilirskih provinc v Trst, iz aktov prevzema in oddaje tržaškega namestniškega arhiva v notranjem ministrstvu na Dunaju. Pa administrativni akti arhiva notranjega ministrstva (Judenplatz 11) so bili 1924 preneseni v justično palačo (Schmerlingplatz 10), kjer jih je požar 15. julija 1927 uničil, med temi tudi akte prevzema (1906) in oddaje (1920) tržaškega namestniškega arhiva.³⁰

Ker ni zadovoljivega odgovora na naše vprašanje ne v Trstu in ne na Dunaju, ostane nam kot tretja možnost notranji kriterij, *analiza vsebine teh 101 fascikla*. Označiti to vsebino pa ni lahka stvar, ker je pretežen del teh fasciklov v hudo neurejenem stanju: naslov in vsebina fasciklov se ne ujemata, ureditev ni ne kronološka ne predmetna, dopisi in priloge so ločeni, naslovi posameznih dosijejev so večino francoski — ostanek prvotne francoske registrature —, naslovi fasciklov nemški — dediščina ureditve na namestništvu. Nered je nastal verjetno pri selitvi na Dunaj, pa tudi pri mikrofilmanju pred odhodom v Ljubljano, in spominja na stanje Marmontovega arhiva v Châtillonu-sur-Seine. Vendar se da, po mojem prvem sumaričnem pregledu in po metodičnem pregledu, ki je v Državnem arhivu poverjen višji arhivarki Majdi Smole, kot preddelelo za novo katalogizacijo, reči naslednje: v glavnem je to

²⁸ Felice Parroni, Gli Archivi del Risorgimento nella Venezia Giulia (V: Atti del X Congresso tenutosi in Trieste... 1922). Aquila degli Abruzzi 1923, 25—27. — isti: Inventario generale delle carte conservate nel R. Archivio di Stato di Trieste e nella Sezione d'archivio di Fiume con note storico-archivistiche, Trieste 1933, 10—14, 41. — isti: L'Archivio di Stato in Trieste (V: Ad Alessandro Luzio, Gli archivi di stato italiani, Miscellanea di studi storici II), Firenze 1935, 291—297.

²⁹ Archivio storico di Trieste, fasc. Dienst- und Amtssachen überhaupt 1814 und 1815, št. 35.

³⁰ Ustna informacija: dr. Walter Goldinger, šef Administrativnega arhiva (Wallnorstrasse 6a), 16. XII. 1963.

korespondenca generalnega guvernerja, generalnega intendanta, intendantov, subdelegatov in šefov posameznih panog uprave: sodstvo, šolstvo, cerkvene zadeve, zdravstvo (posebno lazareti), pošta in ceste, plovba in trgovina, rudniki in gozdovi, finančne zadeve (vse kategorije davkov, domene, carine, sol, tobak, loterija), občinske, vojaške in policijske zadeve, vse za 1809—1813. Večina aktov je iz intendanc Istra, Civilna Hrvatska, Dalmacija in Dubrovnik, iz intendanc Koroška in Kranjska zelo malo, preseneča bogato gradivo za Vojno krajino, ki ni bila civilna intendantca. Akte za vse province Ilirije imamo le za pošto, policijo, loterijo in v korespondenci med generalnim guvernerjem, generalnim intendantom in generalnim sekretarjem vlade. Upoštevati moramo tudi, da je bil Trst zimska rezidenca generalnih guvernerjev Marmonta in Bertranda.

Po vsem tem smemo reči, da je ta fond gotovo del arhiva ilirske vlade v Ljubljani, vendar ni ves arhiv, ker kje so akti intendanc Koroška in Kranjska? Ali so izločeni ali izgubljeni? Vsilila se je misel, da so kranjske in koroške akte izbrali in izločili na Dunaju med 1906 in 1918, pa temu nasprotuje že citirani podatek inventarja arhiva notranjega ministrstva, da je tržaški namestniški arhiv radi pomanjkanja primerne prostora ostal nedotaknjen in neurejen v pritličju ministrstva. Tam ga je našla 1918 italijanska arhivska komisija in 1920 prepeljala v Trst, kjer je v tamošnjem arhivu zopet ostal nedotaknjen in neurejen do 1961, ko so ilirske akte mikrofilmali in izročili ljubljanskemu Državnemu arhivu.

Če torej domneva načrtne izločitve kranjskih in koroških aktov ne pride v poštev, ali smemo domnevati, da so se ti zgubili? In s tem zopet prihajamo do vprašanja: odkod in kdaj se je evakuirani ilirski arhiv vrnil v Trst? Ker v publikacijah o tržaškem arhivu ni odgovora na to, ostane le-ta možnost: pregledati vsakoletni prirastek tržaškega arhiva od 1814 do 1906.³¹

Poleg osnovnega problema pa se pojavita še dve vprašanji. Prvo je: ali se je navodilo generalnega intendanta za evakuacijo arhivov intendantov, subdelegatov in resornih šefov — točno besedilo tega poziva do zdaj ni znano, iz Chabrolovega poročila o Marschallu pa izhaja, da je moral ukazati evakuacijo izbora najvažnejših aktov — povsod izpolnilo oziroma moglo izpolniti, ker so vojni dogodki zdaj tu zdaj tam pretrgali prometne zveze po kopnem in po morju? Iz Chabrolovih poročil vemo, da je karlovški arhiv došel do Reke in tam bil razpršen, da je inženir Gallois, šef idrijskega rudnika, po prejemu povelju s svojim arhivom šel v Piacenzo, za beljaški arhiv vemo, da je zgorel 1813, o drugih ilirskih administrativnih arhivih pa dozdaj nimamo določenih podatkov. Obstaja možnost, da je del arhiva, ki bi moral biti evakuiran, ostal in situ in bil tako ohranjen; saj številčno ti preostali domači arhivi niso tako neznatni, kar se je pokazalo posebno pri pri-

³¹ Ustna informacija: dr. Laura Maria Jona, direktor Tržaškega zgodovinskega arhiva, 21. XII. 1962.

pravi razstavo ljubljanskega Narodnega muzeja »Napoleonove Ilirske province« l. 1964.³²

Drugo vprašanje pa je sledeče: B. Vošnjak se je pred 1910 informiral o ilirskih arhivalijah v Parmi in Benetkah in dobil negativen odgovor; podobno sem jaz pred 1930 na svoje vprašanje v Milanu in Gorici dobila odgovor o pišli posesti ilirskih aktov. Pa od takrat je preteklo več kot 50 oziroma 30 let in ni izključeno, da so takrat še neurejene arhivalije ali nove pridobitve prišle v evidenco.³³

Ureditev ilirskih fasciklov v Državnem arhivu Slovenije bo omogočila primerjavo vsebine teh fasciklov z navedbami Chabrola o značaju evakuiranih arhivalij, pa tudi primerjavo z ilirskim gradivom v domačih arhivih. Za popolno razjasnitev postavljenega problema pa mislim, da je *potrebno še dvoje*: pregled vsakoletnega prirastka tržaškega zgodovinskega arhiva od 1814 do 1906 in ponovno iskanje informacij v arhivih Severne Italije. Ker, čeprav evakuirani ilirski arhiv po vrednosti dokumentov ne doseže ilirskih dokumentov v francoskih arhivih, je to vendar del dediščine naših Ilirskih provinc.

Résumé

LE PROBLÈME DES ARCHIVES ILLYRIENNES

D'après les lieux où se trouvent les archives des Provinces Illyriennes, on peut distinguer quatre groupes: les archives en France, à Paris et à Châtillon-sur-Seine (papiers Marmont), qui renferment la correspondance du gouvernement illyrien à Ljubljana avec le gouvernement central à Paris; les archives évacuées à la retraite de 1813, qui représentent la correspondance du gouvernement illyrien avec ses intendants et subdélégués; les archives des chef-lieux administratifs des Provinces Illyriennes, restées en place, qui embrassent la correspondance des intendants et subdélégués avec les maires et autres fonctionnaires, à Ljubljana, Trieste, Gorice, Novo mesto, Rijeka, Karlovac, Zadar, Dubrovnik, Kotor, aujourd'hui dans les archives d'État et Municipales en Yougoslavie, dont la partie occidentale représente le territoire des Provinces Illyriennes; enfin les archives des pays voisins, de l'Autriche, spécialement à Vienne, et de l'Italie du Nord, auxquelles il faut joindre celles de Londres, qui contiennent documents concernant l'Illyrie.

On a cru utile d'indiquer chez chaque groupe d'archives les inventaires publiés et les publications plus importantes qui ont utilisé les documents de ces archives, ne donnant, cependant, qu'une revue sommaire pour les archives du premier, troisième et quatrième groupe, mais une étude détaillée des archives du second groupe. Car, s'il n'y a pas de difficultés en ce qui concerne les archives françaises, yougoslaves et italiennes, un grave problème se pose relatif aux archives illyriennes évacuées en 1813.

Depuis 1910, d'après les recherches faites par B. Vošnjak pour son ouvrage »Constitution et administration des Provinces Illyriennes«, on croyait ces archives dispersées et perdues dans l'Italie du Nord, et cette opinion fut confirmée par les recherches faites avant 1930 par M. Pivéc-Stelè pour sa »Vie économique des Provinces Illyriennes«. Et voilà que, en décembre 1961, par suite de l'accord italo-yougoslave sur la restitution des fonds d'archives

³² Branko Reisp, Zgodovinska razstava Napoleonove Ilirske province, Beograd 1965, JIC 2, 132—133.

³³ Navajam majhon pa značilen primer: ko sem 1938 iskala podatke o J. J. Pellencu v dunajskem Državnem arhivu, so rekli, da je ta popolnoma neznan, pa da bodo iskali; drugi dan so mi izročili seznam 20 aktov o njem!

d'après le principe de provenance, les Archives d'État de Ljubljana ont reçu des Archives historiques de Trieste 101 fascicules de documents illyriens, et ce fonds a tout-de-suite dressé la question: s'agit-il ici de ces archives illyriennes évacuées en 1813 et réputées perdues, qui sont peut-être après 1813 rentrées à Trieste?

Pour répondre à cette question, l'auteur étudie d'abord en détail les rapports consciencieux du dernier intendant général de l'Illyrie, Chabrol, sur le voyage difficile des archives évacuées jusque, en partie à Venise, en partie à Parme et Plaisance, après quoi il n'y a plus de renseignements. Ensuite, elle étudie les données sur le fonds de documents illyriens aux archives du gouvernement de Trieste qui furent, avec d'autres documents, faute de bâtiment, en 1906 envoyés au Ministère de l'Intérieur à Vienne où ils restaient jusque, en 1918, après la première guerre mondiale, l'Italie les réclama d'après le principe de provenance, et en 1920, ils rentraient à Trieste où ils restaient jusqu'en 1961, quand ils furent remis aux Archives d'État de Ljubljana.

Les inventaires et histoires publiés par les archives de Vienne et de Trieste ne donnent pas de réponse exacte à la question, si ce fonds des archives du gouvernement de Trieste correspond aux archives illyriennes évacuées en 1813. Mais, en s'appuyant sur l'analyse des documents de ces fascicules, qui sont, par suite des migrations mentionnées, bien en désordre et dont le classement méthodique aux Archives d'État de Ljubljana est en voie, on peut dire qu'il s'agit sûrement des archives du gouvernement illyrien, cependant, seulement d'une partie de ces archives, parce que les diverses provinces ne sont pas toutes représentées avec la même ampleur. Il n'y a non plus d'indication, quand ces archives, qui avaient déjà quitté l'Illyrie, sont rentrées à Trieste. Il est donc désirable de revoir les accroissements annuels des archives de Trieste de 1814 à 1906, et de chercher de nouvelles informations dans les archives de l'Italie du Nord, parce que si, quant à l'importance des documents, ces archives n'égalent pas la valeur des documents conservés aux archives françaises, elles font tout-de-même partie du patrimoine de nos Provinces Illyriennes.

Jože Šorn

IZUMITELJSTVO NA SLOVENSKEM NARODNOSTNEM OZEMLJU V PREDMARČNI DOBI

Prvo fazo tehniške revolucije je doživela družba, živeča v mejah avstrijskega cesarstva, v glavnem v predmarčni dobi (1815—1848). Dokaz za to ni samo naraščajoče število parnih strojev v tovarnah, na železniških progah in na parnikih, uvajanje strojev v proizvodnjo papirja, tekstila itd., itd., ampak tudi znaten razmah izumiteljstva ter izboljšanje že delujočih tehniških naprav. Kdor je pregledoval v arhivu finančnega ministrstva na Dunaju v fondu v naslovom »Komerčni spisi« (Commerz Acten) seriji fasciklov s številka 16 in 19, ta se je lahko prepričal, kako nagloma je nastopil val izumiteljstva; bil je zelo močan, saj so interese prijavili in oblasti potrdile v dobrih 30 letih predmarčne dobe na tisoče izumov in izboljšav. To je bil pojav, kakršnega do začetka 20. let preteklega stoletja habsburška monarhija niti od daleč ni poznala. Zato bi bila prav zanimiva in poučna razprava, ki bi statistično obdelala vse te izume bodisi kronološko bodisi tematsko.

Nedvomno je bil izmed vseh izumiteljev na našem ozemlju naj-inteligentnejši in najplodovitejši svetovno znani Jožef Ressel, saj mu pripisujejo poleg izuma ladijskega vijaka še 32 drugih izumov. Ker je njegovemu delu tako že posvečena posebna monografija, ki jo je spisal univ. prof. dr. Vladimir Murko,¹ omenjam Ressla le še na treh mestih.

Čeprav je bil Ressel naš vodilni izumitelj tega časa, se mi vseeno zdi smiselno, da opozorim še na druge izumitelje in s tem spopolnim sliko o tehniškem napredku našega ozemlja in njegove neposredne okolice v predmarčni dobi. Tako bomo videli, da se je to ozemlje vključilo v izumiteljsko mrzlico s primerno vneto, z zavzetostjo, ki je bila v isti višini s splošnim stanjem tukajšnje industrializacije. Rekel sem opozoriti, ker niso spisom, ki sem jih pregledal, nikjer priložene niti skice ali risbe izumov in izboljšav niti podrobnejši opisi le-teh, da bi se mogel spuščati v podrobnosti glede kvalitete ali originalnosti izumov (načrte bo verjetno treba iskati v drugih arhivskih fondih). Zato gre tu le za precej splošno karakteristiko izumov in za njihovo kronološko in krajevno fiksiranje. V bistvu gre za dokaz, da so se tudi pri nas tehniško misleči ljudje ukvarjali s problemi, ki so bili takrat aktualni povsod v Evropi.

¹ Vladimir Murko, Josip Ressel, življenje in delo; Ljubljana 1957 (Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije, VIII).

Seveda je ta pojav, val izumiteljstva takoj registrirala tudi zakonodaja. Medtem ko so prej, na primer v terezijanskem času, vsak izum posebej pohvalili in nagradili, so sedaj le še načelno definirali pojem izuma ter določili postopek za njegovo registracijo in za pridobitev privilegija. Slokar je ugotovil,² da je prvi avstrijski zakon o privilegijih sicer izšel že 16. januarja 1810, vendar pa da pomeni podoben patent z dne 8. decembra 1820 bistveno pomembni napredek v smeri modernizacije privilegijske zakonodaje. Ta patent so revidirali z novim patentom, ki nosi datum 31. marca 1832. Veljal je do leta 1852. Pozneje so se objavile nove določbe o izumih, toda te nas tu že ne zanimajo več.

Dodam naj še, da sem pri pregledovanju gradiva za zgodovino tehniškega napredka naletel na nekaj izumov, prijavljenih pred predmarčno dobo in tudi po njej, sem jih pa vnesel v ta prispevek zato, ker sem mnenja, da je prav, da se jih publicira in na njih ne pozabi, čeprav nekateri nimajo posebne vrednosti. So le dokaz več za napore ljudi, da si s tehniškimi zboljšavami olajšajo delo.

Izume sem razvrstil v 9 skupin, od katerih je prvih pet — pač po uporabnosti izuma — »industrijskih« skupin, šesta je »agrarna« skupina, sedma ima skupno ime »razsvetljava«, osma je »zdravstvo«, deveta pa »razno«.

1. *Železarska in druga kovinska industrija.* Pričenjam s tako imenovano težko industrijo, čeprav izumi s tega področja niti niso bili prvi po kronološkem redu prijavljanja.

Fužinski direktor Ignac Pantz in tesarski mojster Lovro Baumgärtel, oba zaposlena v Auerspergovi fužini v Dvoru pri Žužemberku, sta izumila hidrostatično dvojno pihalo in zanj prejela 29. maja 1826 privilegij, ki je s podaljški veljal do leta 1834.³ S tem pihalom se je dobil suh in prav tako komprimiran zračni tok kot z angleškim cilindričnim pihalom.⁴ — Tu gre torej le za varianto že znanega angleškega izuma vpihovanja toplega zraka v plavže, da je proces taljenja v njem potekal hitreje in izdatneje.

Volšperska železarska družba je prijavila izum, ki je omogočil popolnejšo izdelavo železne žice brez fužinskih klešč, potezala in grede. Privilegij je veljal od 2. januarja 1833 dalje skozi pet let.⁵ — Iz spisa ni mogoče razbrati, s čim so zamenjali stari način izdelovanja žice in v čem je omenjena popolnost.

Ze znana Ignac Pantz in Lovro Baumgärtel sta neumorno raziskovala še naprej in spomladi 1835 prijavila kar dva nova izuma. Prvi se

² Johann Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.* Wien 1914, str. 252—255 (navaja v opombah pod črto zadevne zbirke zakonov, normalije pa tudi literaturo). — Sicer pa najdeš te predpise še v Arhivu finančnega ministrstva (AFM) na Dunaju, *Commerz Acten*, No 29 de 1832, dalje v Državnem arhivu SR Slovenije (DAS) v Ljubljani, Ilirska gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1845, 1.

³ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje AFM, *Commerz Acten*, No 29 de 1832.

⁴ DAS, *Handels-Commission* 1798—1849.

⁵ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje *ibidem*, *Handels-Commission* 1798—1849.

je nanašal na izum in izboljšavo kovanja žebeljev z ambulirajočim ognjiščem, drugi na izboljšanje stiskalnice na vijak. Oba privilegija sta prosilca prejela 21. maja 1835 s petletno veljavnostjo.⁶

Za železarstvo nikakor ni bil nepomemben tudi izum, ki ga je poleti 1835 prijavil kosár Karl Zeilinger iz Peraua pri Spitalu na Dravi. Po njegovi metodi je bilo za koroško surovo železo potrebno le enkratno presnanje, da se je dobilo kovno železo (do takrat je bilo potrebno dvakratno ali celo trikratno presnanje). Privilegij je veljal od 13. avgusta 1835 do 13. avgusta 1840.⁷

Josef Schlegel, znani fužinski upravitelj Volšperške železarske družbe, in Anton Müller, njen manipulacijski uradnik (oba sta takrat se delala v obratu v Frantschach), sta prijavila izum, ki je omogočal pridobiti v navadnih žarilnih pečeh tako s pomočjo oglja kot premoga popolnoma dobro jeklo iz vsake vrste surovega železa. Privilegij sta prejela 4. novembra 1836 in je veljal 15 let.⁸ — Seveda gre tu le za plamen, ki sta ga dajala oglje in novo se uveljavljajoči premog, morda celo že nekoliko okoksani premog.

Isti Josef Schlegel, sedaj manipulacijski vodja rudnika in fužin bratov Rosthorn na Pevaljah, je 8. marca 1838 prejel 5-letni privilegij za izboljšano presnovko (žarilno peč). Z njo je omogočil popolnejše presnanje in varjenje surovega železa.⁹ — Tudi v tem primeru gre za racionalnejšo izrabo toplotne energije, ki jo je dajal leški premog, in to s pomočjo stopničaste rešetke.

Svinčarstvo je registriralo le dva izuma. Avtor prvega je bil zelo znani koroški svinčarnar Johann Rainer. Ta je izumil postopek, po katerem se je minij sublimiral na oboku pudlovke pri zelo visoki temperaturi, ki se je dosegla brez — v tem je ravno novost — dodatne potrebnje goriva. Privilegij je veljal od 2. maja 1834 do 2. maja 1849.¹⁰

Vidimo, da je tudi ta izum idejno baziral na varčevanju s kurivom, tehnično pa na spremembi notranjih prostorov peči tako, da se je zgubilo čim manj toplote.

Ernest Diez, svinčarnar v kraju St. Johann pri Beljaku, in August Hermann Diez, kemik, sta izboljšala postopek v proizvodnji ogljikovo-kislega svinčevega oksida. Privilegij sta prejela 22. oktobra 1836 za 5 let.¹¹ — Ni povsem jasno, kaj je bistvo te izboljšave.

⁶ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje AFM, Commerz Acten, No 16 de 1841.

⁷ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje AFM, Commerz Acten, No 16 de 1841.

⁸ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1837—1838, 4 — in fasc. 31, 1840, 9. — Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954 (Poljudno-znanstvena knjiga, 4), str. 78, trdi napačno, da je Schlegel imel privilegij od leta 1837 dalje.

⁹ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1840, 9; dalje AFM, Commerz Acten, No 16 de 1843.

¹⁰ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; ibidem, Handels-Commission 1798—1849 (Rainer je bil tudi lastnik manjšega premogovnika v Hódišah).

¹¹ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1837—1838, 4.

Za novostni ni zaostajala niti Idrija. Dr. iur. Josef Rabitsch iz Celovca, inspektor obratov in posestev Franza grofa Eggra, in Peter Rabitsch, provizorični adjunkt v idrijski tovarni cinobra, sta izumila nova načela v konstrukciji peči za praženje in destilacijo tekočih kovin, posebno seveda živega srebra. Ta načela so omogočila neprekinjeno polnjenje peči (do takrat je namreč bilo treba za vsako polnjenje peč ohladiti). Petletni privilegij sta prejela 26. novembra 1835.¹²

2. *Strojna industrija in aparati.* Ta vrsta industrije je zaznamovala že manj privilegijev za izume in izboljšave, pa še tu ima svoj delež Jožef Ressel.

Resslov izum cestnega parnega vozila je sicer podrobno popisal že Vladimir Murko,¹³ zato bi tu le opozoril na dva spisa, ki trdita, da sta prejela grosist Georg Vogel in Jožef Ressel 15-letni privilegij za izum parnega vozila 20. avgusta 1832¹⁴ (vozilo bi prevažalo po cestah težje in lažje tovore), da pa sta privilegij 23. decembra 1835 prostovoljno vrnila.

Dne 4. avgusta 1848 so podelili Viljemu Vollheimu, mojstru umetnega kovaštva v Ljubljani, privilegij za izum manometra, aparata, ki naj meri napetost pare v parnih kotlih lokomobil in lokomotiv. Ko je 23. avgusta 1849 prosil za njegovo štiriletno podaljšanje, so oblasti na to pristale.¹⁵

Prav tako po marčni revoluciji, namreč 2. junija 1849, je prosil Josef Pruck, ključavničarski pomočnik iz Trbiža, stanujoč v Šiški pri Ljubljani, za podelitev petletnega privilegija na izum stroja za izdelavo zakovic za pločevino.¹⁶

3. *Tekstilstvo* zaznamuje nekaj dokaj nenavadnih izumov, če so to sploh izumi; mislim, da bi bilo bolje reči tem posebnostim »racionalizacijae.

Iz poročila kranjskega deželnega glavarstva z dne 11. avgusta 1780 zvedo, da je poštni mojster iz Kranja Ivan Mayer izumil stroj, ki je imel obliko stavev; izdelan je bil za tkanje ovoj. vreč iz žime oz. dlake (haarene Pucksäcke). Ker so trdili, da je ta stroj zelo koristen, je Mayer prejel po takratni navadi denarno nagrado 10 dukatov in posebno remuneracijo 200 fl. Do tedaj so izdelovali take vreče za transportiranje volne kmetje sami in sicer z veliko težavo; dve osebi sta — pravi poročilo — izdelovali eno vrečo štiri dni, s pomočjo Mayerjevega stroja pa je en človek izdelal dnevno po dve vreči.¹⁷

¹² DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835, 1; dalje AFM, Commerz Acten, No 29 de 1835. — Ivan Mohorič, Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960, str. 197—198, ne navaja tega izuma.

¹³ Op. cit., str. 121—123.

¹⁴ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1836, 1; dalje AFM, Commerz Acten, No 29 de 1832. — Po vsej verjetnosti gre za izum, po Murku privilegirani 1830, le da ga je Ressel leta 1832 izboljšal in zanj ponovno prosil ter tudi prejel privilegij; možna je tudi varianta, da se je prvotno Ressel priporočil le za dveletni privilegij, po preteku tega časa pa ponovno prosil zanj.

¹⁵ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1849, 1 — kon.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Arhiv dvorne komore (ADK) na Dunaju, Kommerz, Innerösterreich, R 417 (1756—1813).

Matija Pogačnik, trgovec v Ljubnem pri Radovljici, je imel od 17. marca 1822 dalje izključni privilegij za pet let na izum in izdelavo zelo dobrih in cenениh gradaš. Leta 1827 je ta izum še izboljšal in uspelo mu je, da so privilegij podaljševali vse do 17. marca 1837. Ker je po lastni izjavi imel veliko tržišče, je prosil politično oblast za dovoljenje, da bi imel v Ljubljani zalogo in da bi smel uporabljati v pečatu cesarskega orla.¹⁸

Pri naslednjih dveh privilegijih gre po vsej verjetnosti le za racionalizacijo, za racionalno izkoriščanje ostankov svilnih nitk, ki so jih do takrat domnevno vedno ali vsaj pogosto zavrgli kot nekoristen ostanek. Graziadio Minerbi, Carlo Lodovico Chiozza in Schnell-Griot, trgovci v Trstu, so 14. novembra 1829 prejeli petletni privilegij na izum predenja svilnih odpadkov,¹⁹ Abraham Morpurgo, prav tako tržaški trgovec, pa je 16. decembra 1829 prejel privilegij na izboljšavo predenja svilnih odpadkov s pomočjo stroja.²⁰

4. *Prehranjevalna industrija* pozna po dva zelo podobna izuma v proizvodnji sladkorja in v mletju žita. Morda niti ne gre za kopiranje ali plagiat, ampak le za malenkostne razlike pri izumih.

William Moline iz Ljubljane je prejel 1. februarja 1826 privilegij na izum rafiniranja sladkorja s paro v brezračnem prostoru (v vakuumu). S podaljšanji vred je privilegij veljal do leta 1841. Izum se je uporabljal v ljubljanski čistilnici sladkorja Czeike, Dutilh & Co.²¹ — Leta 1839 pa je Jožef Nussbaum, mehanik v fužinah pri Vipavi, prejel petletni privilegij za poseben postopek izparjanja vseh vrst tekočin v razredčenem zraku, zlasti še sladkornih raztopin. Njegov postopek je čas kuhanja skrajšal štirikratno ali petkratno. Leta 1844 je prosil za podaljšanje veljavnosti privilegija, vendar so mu prošnjo odbili.²²

Jožefu Ressleru so 9. julija 1827 podelili enoletni privilegij za cilindrični mlin, a mu ga 27. maja 1828 podaljšali še za 14 let.²³ V istem 1828. letu pa sta prejela Balde in Ressel še privilegij za oljno in vinsko stiskalnico.²⁴

Valentin Kassin, pivovar iz Celovca, je izumil nov aparat za varjenje kamenega piva in za to prejel privilegij 20. aprila 1837.²⁵

¹⁸ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31—36 in fasc. 31—; dalje DAS, Handels-Commission 1798—1849; končno AFM, Commerz Acten, No 29 de 1832.

¹⁹ AFM, Commerz-Acten, No 29 de 1835. — Ta izum in še nekatere druge omenjam v članku Obdobje grosističnih tvrdk (1820—1870), ki je izšel v Kroniki XII, 1964, str. 17—37. Opazimo, da so si bili grosistični kapital, prva faza tehnične revolucije in izumteljski polet sodobniki oziroma soodvisni družbeni pojavi.

²⁰ AFM, Commerz Acten, No 30—31 de 1831—1840.

²¹ AFM, Commerz Acten, No 16 de 1841; dalje DAS Handels-Commission 1798—1849.

²² DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1844, 1; dalje AFM, Commerz Acten, No 29 de 1839.

²³ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31—, 1828.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ DAS, Ilir. gubernij, Reg. VIII, fasc. 31, 1837—1838, 4.

Končno naj omenim še Hectorja viteza Zahonyja, direktorja mlina za žito v Stražicah pri Gorici, z njegovim izključnim privilegijem na izboljšanje dotedanjega mlevskega postopka (21. avgusta 1849), ki je zelo skrajšal vso operacijo. Privilegij je veljal samo leto dni.²⁶ — Ker sta imela Jožef Ressel in vitez Zahony poslovne zveze (prim. Murkovo cit. delo, str. 120—121), je veliko vprašanje, koliko je Zahonyjev zboljšani postopek njegova originalna misel.

5. *Kemija* obsega sicer le tri privilegije, vendar so si ti zelo različni; Wallnerjev izum, ki ga omenjam, je pa sploh precej problematičen, predvsem zaradi močno pomanjkljivega opisa.

Dne 25. maja 1840 je prejel Luigi Mayer (iz Trsta ?) enoletni privilegij na izum novega pralnega in toaletnega mila. Vendar je Mayer že 10. septembra istega leta odstopil ta svoj privilegij firmi Carlo Luigi Chiozza e figli.²⁷

Alois Heinrich Wallner, tovarnar v Ziljici, je izumil postopek za hitrejše pretvarjanje mineralov in metalnih oksidov v fini prah — in za to prejel 17. oktobra 1837 privilegij.²⁸ Predvsem ni pri tem privilegiju jasno, ali gre za mehansko drobljenje ali za dehidracijo oziroma praženje. Če je mišljen le mehanski postopek, potem privilegij gotovo ne pripada skupini »kemija«, če pa gre za skrajšan postopek praženja, ta izum tudi nima posebne vrednosti.

Zelo pomembno pa je bilo, da sta v marcu 1865 izumila Celjana W. in E. Fehleisen, prvi inženir, drugi tehnik, eksploziv za rudnike (tudi premogovnike), ki sta ga imenovala haloxylin. Oblast je haloxylin privilegirala 16. maja 1865. Clanki v strokovni literaturi dokazujejo, da so ta eksploziv rudniki v mnogih predelih habsburške monarhije uspešno uporabljali precej časa, kar je vsekakor dokaz za to, da je bil izum koristna novost.²⁹

6. *Poljedelstvo in gozdarstvo* je skupina, ki je glede izumiteljstva precej skromna panoga gospodarstva, saj se ponaša le z dvema privilegijema.

V Mariboru je mizarski mojster Anton Parz izumil stroj, ki je žagal in phal (Säge- und Stampfmaschine). Parz je za svoj izum prejel 13. decembra 1798 nagrado 50 ducatov.³⁰

Karl August Schütz, lastnik imenja Slap pri Vipavi, je prijavil izum sejalnika. Za svoj stroj je prejel 5. novembra 1835 petletni privilegij.³¹

7. *Razsvetljava*. Ze iz literature nam je znan ljubljanski trgovec Ivan Kristijan Kantz, ki je leta 1829 izumil izdelovanje nove kresilne

²⁶ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1849, 1 — kon.

²⁷ DAS, Ilir. gubernij, Reg. VIII, fasc. 31, 1840, 1—17.000.

²⁸ Prim. opombo 25!

²⁹ Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, XIV, Wien 1866, str. 159 in XV, 1867, str. 80.

³⁰ ADK, Kommerz, Innerösterreich, R 418.

³¹ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835, 1; dalje AFM, Kommerz Acten, No 16 de 1841.

gobe. Privilegij, ki so mu ga priznali 10. oktobra 1829, je veljal točno 15 let.³²

Preden so se v naših krajih uveljavile plinske svetilke za ulično razsvetljavo, so uporabljali svetilke na olje. Zanimivo je, da so takrat podeljevali privilegije tudi za izboljšavo oljnih svetilk. Beljaški kleparski mojster Josef Michl je prejel petletni privilegij 30. avgusta 1830 z motivacijo, da razsvetli njegova laterna sedaj večji prostor z večjo svetlobo in pri vsem tem še prihrani gorivo.³³

S podobno motivacijo, — da dá njegova svetilka svetlejši plamen, da je cenejša, gori dlje časa in da manj smrdi, — je dne 19. decembra 1868 demonstriral na 3. občnem zboru rudarskega in fužinarskega društva za spodnje Štajersko v Celju Ivan Bischof iz Hrastnika jamsko ali rudarsko svetilko na petrolej, ki jo je sam skonstruiral. V hrastniškem premogovniku so takoj zamenjali oljenke za petrolejke. V začetku 1869. leta je Bischof prejel privilegij za svoj izum.³⁴

8. *Zdravstvo* ima zelo nenavadnega zastopnika, pravzaprav fizika, ki je hotel svoj »izum« uveljaviti v medicini. To je bil Alojz Hofmann iz Ljubljane-mesta št. 216 (Gosposka ulica).

Hofmann je 18. marca 1849 prosil za dovoljenje, da bi smel izdelovati in prodajati galvanične člene, ki bi imeli elektriko in magnetiko ali pa bi bili brez njiju, bi pa bili zvezani s svilenimi trakovi. Prodajal bi posamezne člene ali tudi skupine členov. Ker dovoljenja ni prejel, je 11. maja 1849 prosil za podelitev privilegija na izum galvaničnih trakov oziroma pasov za eno leto. Ker tudi tokrat ni bilo nobenega odgovora na njegovo vlogo, je 28. julija 1849 prosil za podelitev osebnega pooblastila na galvanični (pravzaprav albertomagnični) svilni pas kot prezervativ proti revmatizmu in protinu, ki ga je sam izumil. Tudi ta prošnja je ostala brez odgovora.³⁵ — To pomeni, da njegovim eksperimentom, izumu in »zdravljenju« niso pripisovali prav nobene vrednosti.

9. *Razno* je skupina, v katero sem uvrstil dva izuma, ki ju je sicer težko uvrstiti v katerokoli prejšnjih skupin, ne kaže pa, da bi se izpustila in prezrla.

V letu 1828 sta bila deležna privilegija Ignaz Rabitsch, tovarniški upravitelj, in Ferdinand Preis, izprašan gozdar iz kraja Zgornja Bela (Obervellach) nad Beljakom, ker sta izumila izdelavo talilnih loncev. lončkov in opeke iz domačega (koroškega) grafita. Privilegij je veljal od podelitve 21. avgusta 1828 do 21. avgusta 1835.³⁶

³² DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje DAS, Handels-Commission 1798—1849. — Prim. Ivan Slokar, Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici, Kronika X, 1962, str. 32.

³³ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje DAS, Handels-Commission 1798—1849. — Prim. Alojzij Potočnik, Javna razsvetljava v stari Ljubljani, Kronika II, 1954, str. 49.

³⁴ Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, XVII, 1869, str. 7 — in str. 199.

³⁵ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1849, 1 — kon.

³⁶ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2; dalje DAS, Handels-Commission 1798—1849.

Korošec Jožef Scheidtenberger pa je izumil posebno izdelovanje umetnega brusa in osle (privilegij je veljal od 22. maja 1834 do 1839).³⁷

Če seštejemo vse prijavljene in sprejete izume in zboljšave na slovenskem narodnostnem ozemlju in v njegovi bližini, ki jih v tem prispevku omenjam, vidimo, da so v času do predmarčne dobe registrirali zelo malo izumov, v predmarčni dobi najmanj 24 izumov (seveda brez tistih Resselovih, ki jih navaja že Murko v svoji monografiji), v času po marčni revoluciji do leta 1868 najmanj pet izumov. Vidimo torej, da je Ressel sam prijavil več izumov kot vsi njegovi tovrstni sodobniki skupaj. Vsekakor pa moram poudariti, da se bo z vestnim in sistematičnim pregledovanjem virov in literature gotovo odkril še kakšen izumitelj ali novator. Zato naj velja ta prispevek le kot donesek k historiatu tehniškega napredka na našem ozemlju. Ne gre, da bi zanemarili manj pomembne izume, ker so tudi ti dokaz iskanja možnosti za hitrejši napredek industrije in dokaz vnetega eksperimentiranja v času, ko so bile pri nas kemija, medicina, tehnologija in podobne znanosti ter praksa še precej v povojih.

³⁷ DAS, Ilir. gubernij, Reg VIII, fasc. 31, 1835—1836, 2.

Pojasnilo: Zastarela kratica DAS se nanaša na ustanovo, ki se danes kratko imenuje Arhiv Slovenije (AS)!

Dragotin Cvetko

ZNAČILNOSTI IN REZULTATI SLOVENSKEGA GLASBENEGA DELA V LETU 1848

Pred marčno revolucijo je bilo glasbeno delo na Slovenskem nekoliko drugačno kot v nekaterih drugih evropskih deželah. Ne po stilni orientaciji. S te strani je v glavnem sledilo za gibanji, ki so bila značilna za zahodnoevropsko glasbo in s katerimi se je na splošno časovno ujelo. Razlike se kažejo z druge strani. Razmeroma neugodne razmere so vplivale, da se rezultati glasbenih prizadevanj na slovenskem ozemlju ne po kvaliteti ne po obsegu niso vzpeli na stopnjo, na kateri je bilo to umetnostno področje na primer v tedanjih notranjeavstrijskih pokrajinah, ki so razvojno nudile zanj boljše pogoje. Seveda tudi na Slovenskem situacija ni bila vedno ista. Zlasti se je začela spreminjati v času reformacije. Od začetka 17. stoletja dalje se je s presledki postopoma boljšala, kar je vplivalo tudi na dosežke glasbenih storitev in je dvigalo njihovo raven.

Vendar se ne zdi, da bi smeli in mogli samo v manjši kvaliteti in obsegu iskati ali videti to, kar je z glasbene strani skozi stoletja bistveno ločilo slovenska tla od marsikatere druge dežele tedanje Evrope. Razlike so nastajale tudi in predvsem zaradi specifičnih činiteljev, med katerimi se kažeta vplivna zlasti dva.

Prvi je bil odhajanje sposobnih glasbenikov, ustvarjalcev in poustvarjalcev slovenskega rodu iz ožje domovine tja, kjer so pričakovali ugodnejše razmere za svoj osebni razvoj in za svoje umetniško uveljavljanje. Zaradi naraščajočih možnosti zaposlitve na domačem ozemlju se je ta odtok od sredine 16. stoletja postopoma ožil, v celoti pa se še stoletja zatem ni ustavil. Tako je slovenska glasbena emigracija pomagala graditi glasbeno kulturo v raznih narodnostno tujih evropskih središčih, a se je njena odsotnost negativno odrazila v razvoju glasbe doma. S tem in s posledicami, ki so deloma izvirale tudi iz dejstva, da se slovensko ljudstvo še ni formiralo in čutilo kot narod, je zvezan drug pomemben činitelj, ki je neposredno in morda najbolj vplival na prej omenjene razlike: manjkanje zavesti narodnostne pripadnosti, ki bi lahko vplivala na značaj dela ustvarjalca slovenskega rodu na podoben način kakor v kompozicijah drugim evropskim narodom pripadajočih avtorjev še pred nastopom evropskega nacionalizma. Ne glede na to, ali so delovali doma ali na tujem, je za skladatelje slovenskega porekla v stoletjih pred začetkom slovenskega narodnostnega gibanja

na splošno značilna privrženost evropskemu duhovnemu univerzalizmu. Ta je bil zanje aktualen tudi še v času, ko je drugod že usihal ali v celoti izginil. Rezultati reformacije se žal na Slovenskem tudi v glashi niso nadaljevali in niso mogli pospešiti oblikovanja v narodnostno izdatnejše pogojen, čeprav v evropski okvir še vedno vključen umetniški izraz. Slovenska beseda je bila v 17. in še večini 18. stoletja omejena na ljudski cerkvenopeseški repertorij in z njo ter v njej tudi slovenski glasbeni izraz, kolikor je z izjemo prvin slovenske ljudske glasbe in pesmi o njem sploh mogoče govoriti. V takih razmerah se seveda ni mogla formirati slovenska glasba v čistejšem pomenu besede. Dejstvo, da se je na Slovenskem s pomočjo domačega in tujega elementa kljub temu glasbeno delo razraščalo, ne govori proti tej ugotovitvi in pravzaprav z njo nima nič skupnega. Bilo je dokaz prizadevanj, ki bi lahko nastala na katerem koli etničnem, z umetnostnega vidika narodnostno še neprizadetem prostoru.

V omejenem obsegu in pomenu so se pod vplivom dela slovenskih preroditeljev začele s te strani kazati prve spremembe proti koncu 18. stoletja. Treba pa je ugotoviti in naglasiti, da v glasbenih prizadevanjih niso segle v značilnosti izraza, temveč le v rabo slovenskega jezika. Zato na primer Zupanov »Te Deum laudamus« ne razodeva nič takega, iz česar bi smeli sklepati na avtorjevo zvezanost s slovenskim ljudstvom. Tudi Novakov »Figaro« ne kaže takih ali podobnih potez. Ta glasba za Linhartovo komedijo je v neki meri kljub podvrženosti Mozartovi tehniki in Mozartovemu načinu izražanja plod individualne avtorjeve domiselnosti, a v ničemer ne izdaja njegovega rodu. Tega je zase nakazal kvečjemu Linhart v svojem delu, Novak pa se je omejil izključno na komponiranje tistega dela Linhartovega teksta, ki glasbeno ni bil vezan na ljudsko tvornost.

Zupan in Novak potemtakem ne sodita med skladatelje, ki so si prizadevali za ustvarjanje samobitne slovenske glasbe, vsaj ne v ožjem smislu besede. V njunem izrazu prevladujejo elementi univerzalistične miselnosti, pri prvem stilno še vklenjeni v barok, ki se je v Zahodni Evropi tega časa že pred nekaj desetletji umaknil novemu stilu, pri drugem pa usmerjeni v zgodnjo klasiko, kakršna se v Novakovi rabi v vsem še ne razmejuje s predhodnim rokokojem. Velika zasluga obeh, Zupana in Novaka pa je v tem, da sta dala slovenskemu jeziku mesto tudi v glasbeno odrski produkciji in tako v kompozicijski vrsti, v kateri se prej ni uveljavil. Njuno delo na prehodu iz 18. in v prvih desetletjih 19. stoletja ni spodbudilo in ni pritegnilo zgledov ne na odrskem in ne na katerem koli drugem glasbenem področju. Klice iz konca razsvetljenega stoletja se niso razrasle ne glede rabe slovenskega jezika v umetni glasbi ne v vprašanju osamosvojitve izraza, ki bi lahko pomembno vplivala na nadaljnji razvoj slovenske glasbe. Raba slovenske besede se je ponovno vrnila v okvir cerkvene pesmi in posvetnih napevov, ki so jih oblikovali največkrat preprosti slovenski ljudje. Skromna in v glavnem na vokal reducirana verziranost v kompozicijski tehniki je bila izjema, ki jo potrjujejo primeri Gregorja Riharja, Luke Dolinarja in Blaža Potočnika. Za njihovo delo je značilna tendenca k ljudskemu

načinu občutenja, ki je neposredno vplivala na melodiko njihovih začetnih ustvaritev. Ne zdi se, da bi izvirala iz narodnostno pogojene potrebe in zavesti. Bolj jo je narekoval odpor proti terezijanskim in jožefińskim reformam cerkvenopesemskega repertorija, ki so jih vsi trije in med njimi zlasti uspešno Rihar izigravali s prijetno tekočimi in čisto ljudsko ter hkrati posveto zvonečimi napevi svojih drobnih pesmi oziroma skladbic.

Ne glede na razlog, zaradi katerega je nastalo, in na cilj, ki mu je bilo namenjeno, to njihovo delo skupno s podobnimi prizadevanji nekaterih njihovih manj pomembnih vrstnikov izpred marčne revolucije in zbiralcev narodnih pesmi idejno sicer še ni imelo nekega določenega in jasnega narodnostnega koncepta, a je po vsebinskem značaju in dejanskemu učinku v resnici bilo prvi temelj novemu, k slovenskemu izrazu usmerjenemu ustvarjanju. Stilno tako rekoč ni imelo zveze s tem, kar se je takrat dogajalo v evropskem glasbenem svetu in tudi z nobene druge strani ga ni mogoče vrednotiti z vidika strogih umetniških meril. Navzlic temu mu gresta pomen in vloga, ki ju sicer ne kaže precejevati, a tudi ne podcenjevati.

Neposredno pred marčno revolucijo je bilo čedalje več znakov, ki so dali slutiti spreminjanje fiziognomije celotnega glasbenega dela na Slovenskem. Kazali so se v raznih smereh in bili so taki, da je bilo iz njih jasno, da ne gre za objavlanje poskusov iz osemdesetih in devetdesetih let 18. stoletja, ampak za mnogo več. Med njimi je treba poudariti dva, ki se zdita še posebno pomembna.

Ljubljansko Stanovsko gledališče in Filharmonična družba sta bili vse doslej instituciji, ki sta imeli s slovenstvom zvezo samo toliko, kolikor so bili nekateri člani njenih orkestrów instrumentalisti slovenskega rodu. Stanovsko gledališče se je od Jožefa II. naprej trudilo, da bi bilo čim bolj nemško in bi zmanjšalo vpliv italijanskih opernih družb, ki so po ljubljanskem kongresu vedno redkeje prihajale v ljubljansko mesto. Filharmonična družba je bila že od vsega začetka ustanova nemškega meščanstva, ki je imelo v tedanji Ljubljani dominanten položaj. V programskem delu teh dveh institucij se slovenska beseda sploh ni oglasila, ne v vokalnih izvedbah Filharmonične družbe in od Zoisovih ter Linhartovih časov dalje tudi ne več na odru Stanovskega gledališča. Popolna odsotnost slovenskega jezika, ki je značilna za obe navedeni instituciji skozi več desetletij, precej časa očitno ni spodbujala k razmišljanju o tem, da bi bilo dobro in prav v neki meri upoštevati tudi slovensko govoreči del ljubljanskega prebivalstva. To se je zgodilo šele na začetku druge polovice štiridesetih let 19. stoletja, ko so se v tej smeri pokazale v delu Stanovskega gledališča in Filharmonične družbe sicer zelo rahle, a vendar po svoje značilne spremembe.

Gradivo pravi, da je bila v »Ljubljanskem gledišu« 14. februarja 1846 »Poskušnja kranjskih pesem«, ki so jo izvedli člani Stanovskega gledališča Schmidt, Majer, Moldt in Majerhoferjeva ter jo je pripravil vodja »gledišnega glasništva« Gašpar Mašek. Peli so »stara kranjska« napeva »Zadovoljni Kranjec« na Vodnikov tekst in »Moj spominik od Vodnika« ter Potočnikovo »Dolenjsko« in »Pesem od železne ceste«

na Prešernov tekst v uglasbitvi, katere avtor je po vsej verjetnosti bil Jurij Fleišman. Iz virov sklepamo, da je za te pesmi komponiral klavirski part Mašek. Poročilo o tej prireditvi omenja, da so se pevci »v petji prav čversto obnesli« in so »svojo reč práv dobro opravili«. Gledališče je bilo polno, da »se je vse terlo«. ¹ Prireditelj »Poskušnje kranjskih pesem« je očitvidno bilo Stanovsko gledališče, ki je za ta namen dalo na razpolago pevce in po stilizaciji poročila tudi orkester, glavni iniciator pa je menda bil Mašek. Obiškovalci so bili poleg Slovencev tudi Nemci, katerih navdušenje nad slovenskimi pesmimi si je mogoče razlagati predvsem s tem, da v tem trenutku slovensko vprašanje še ni stopilo v aktualno fazo in slovenska beseda na odru ljubljanskega gledališča še ni mogla biti povod za razpravljanje o prihodnosti glasbenega dela nemškega elementa na slovenskih tleh. To in uspeh »Poskušnje kranjskih pesem« je vodilo Stanovsko gledališče k nadaljevanju prizadevanj v navedeni smeri. Tako je leta 1847 igralec Grambach uvrstil v nemško veseloigro »Laibach in einem andern Welttheile« slovenski pesmi »Veselja dom« in »Veselico«. Prva je bila Slomškova, drugo pa je Grambach baje dobil od »našiga dobro znaniga Gorenskiga pevca Jurja«. ² Obe sta zapela Grambach in Callianova tako »ljubko«, da je »poslušaveam serce od veselja igralo«. ³

Slovenska beseda na odru ljubljanskega Stanovskega gledališča ni mogla biti slučaj brez nekega utemeljenega razloga. To potrjuje dejstvo, da se je v tem času pojavila tudi na filharmoničnih koncertih. Tako so leta 1846 obiškovalci v dvorani Filharmonične družbe poslušali tudi samospev »Nebò v' dolin« skladatelja Heinricha Procha. Izviren tekst je bil nemški, a so ga na ljubljanskem filharmoničnem koncertu poslušali »in krainischer Sprache«, torej v slovenskem prevodu. Na sporedu enega izmed filharmoničnih koncertov v letu 1847 je bila »pešem od Strella« z naslovom »Popotnik«, ⁴ ki jo je priobčila Slovenska gerlica v svojem prvem zvezku (1848) in so jo seveda peli v slovenskem jeziku.

Kar je bilo v letih 1846 in 1847 na odru Stanovskega gledališča in v okviru filharmoničnih koncertov slovenskega, je bilo v vsakem oziru nadvse skromno: z vidika tedanjega stila, kompozicijske tehnike in umetniške vrednosti ter v primerjavi z reprodukcijo obeh navedenih institucij, ki sta bili na razmeroma visoki poustvarjalni ravni in sta v svojih programih v glavnem sledili za dosežki tedanje evropske glasbene tvornosti. Ne glede na razloge, ki so vodili Filharmonično družbo in Stanovsko gledališče k toleranci slovenskega jezika in so vplivali na pozitiven sprejem pri publikii, je važno dejstvo, da slovenska pesem in v širokem smislu tudi storitev slovenskega skladatelja nista več bili omejeni samo na slovenske poslušalce. Znova sta začeli stopati na gle-

¹ Prim. N (Novice) 1846, 52.

² Za vprašanje proveniencije te pesmi prim. N 1845, 110—111, 1847, 2, 100, 103; Cvetko D., Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III, Ljubljana 1960, 399, 400, op. 7.

³ Gl. N 1847, 7.

⁴ Gl. in prim. sporede ljubljanske Filharmonične družbe (FD) za 1846 in 1847, gradivo v arhivu FD v NUK, Ms.

dališki in zdaj še na koncertni oder pred občinstvo, do katerega prej nista imeli dostopa. To ni imelo zgolj glasbenega pomena. V posledicah je nujno moralo izzveneti še nacionalno ne glede na to, ali se je kdo tega zavedal in ali je bila za kaj takega v tem momentu situacija že pripravljena.

Nekateri slovenski izobraženci so vsekakor že pred letom 1848 razmišljali o vlogi, ki naj bi jo imela pesem v zavesti slovenskega človeka. To seveda ni bilo v nikaki zvezi s programsko politiko in z odločitvami vodstev ljubljanskega Stanovskega gledališča in Filharmonične družbe, ki takih teženj gotovo ne bi podpirali. Bilo pa je značilno in je napovedovalo, da se bo moralo v glasbenih razmerah na Slovenskem nekaj spremeniti, kar ne bi rezultiralo samo umetnostno, ampak tudi izvenumetnostno in morda predvsem tako.

Slovenski tisk je že sredi štiridesetih let prejšnjega stoletja pisal o lepoti slovenske pesmi in se je trudil, da bi zanjo zbudil zanimanje. Bleiweis je v Novicah leta 1845 opozarjal na ljudske, pa tudi na Vodnikove, Prešernove, Ahacljeve, Staničeve in druge pesmi »iz kranjske čebelice in naših Novic z prav lepimi vižami« in je v tej zvezi omenjal »rodoljubne Slovence«. ⁵ Ravno tam je nekoliko pred njim pisatelj J. Drobnič v prispevku »Slovenskim pevoljubam«, v katerem je ostro kritiziral prakso tedanjega slovenskega petja, med drugim poudaril, da »ni zadosti za Slovence pesem v slovenskem jeziku zlagati, ampak potrebno je, da so v slovenskem duhu zložene«. Ko se je zavzel za estetski napredek slovenskega petja, je obenem želel, da bi iz pesmi zvenela »ljubezen do slovenskiga naróda, do svoje domovine«. ⁶ Ti napatki slovenskemu pesniku in ravno tako skladatelju zvenijo, kot bi jih bil njihov avtor napisal nekje po marčni revoluciji. Vodil jih je domoljubni zanos, iz njih je razvidna funkcija, ki naj bi jo imela in med slovenskim narodom opravljala v slovensko čustvenost in zavest usmerjena pesem.

Stanje, ki je nastalo z marčno revolucijo, je bilo čisto svojevrstno, kajti na slovenskem ozeulju in zlasti v njegovem kulturnem središču Ljubljani so se začeli z glasbenega vidika križati različni interesi. Z ene strani se je stilno in v izvajalni praksi odvijalo reproduktivno in deloma tudi produktivno delo v glavnem v načinu, ki nasploh označuje evropsko glasbo tega časa. Dostopno je bilo le razmeroma ozkemu krogu meščanstva. Z druge strani pa se je že nekaj časa sèm kazala težnja za glasbo, ki bi zadovoljila potrebe slovenskega ljudstva. Doslej idejno še ni imela jasne podobe, nihala je še sem in tja med reformnimi hotenji cerkvenoglasbenega repertorija in počasi se razvijajočo zavestjo o nujnosti preproste, širokim množicam razumljive pesmi in glasbe patriot-skega značaja.

Dve smeri torej, ki sta že v temeljih nosili v sebi klice neizbežnega razhoda med kriteriji umetniškega vrednotenja in stilne orientacije. Ta se je prej ali slej moral pokazati in je moral vsaj za nekaj časa povzro-

⁵ Prim. N 1845, 110—111.

⁶ Prim. N 1845, 37—39.

čiti določene konsekvence. Začel se je v samem letu 1848, ko je slovensko narodnostno gibanje vključilo vse dejavnosti in s tem tudi glasbeno delo slovenskega človeka v prizadevanja za uresničenje zastavljenih nalog. Glasba se je v tej smeri za širjenje spodbudnih domoljubnih tekstov zdelala še posebno primerna. Ustanovitelji »Ljubljanskiga slovenskiga zbora« — Slovenskega društva so se zavedali vloge, ki naj bi jo imela tudi ona za »pouzdigjo slovenske narodnosti«. Kako se je torej uveljavila v praksi narodnostnega gibanja in kam jo je to idejno vodilo? Zlasti širok okvir so dale glasbi »besede« Slovenskega društva. Že na njegovi »prvi besedi« dne 30. maja 1848 so obiskovalci v ljubljanskem Stanovskem gledališču poslušali skladbe, ki so jih napisali Potočnik, Flejšman in Slomšek. Razen teh so še spoznali »zmes slovanskih napevov« od »slovečiga mlajšiga Strausa«, ki je bila »na Dunaji sestavljena«, neko »igro na klaviru« in še »igro na klaviru, še lepši od perve«, za kateri avtor ni bil naveden, in končno dva zbora (Duh slovenski, Slovenca dom), od katerih je drugi imel napev češke »Kje dom je moj«.7 Druga »beseda« Slovenskega društva, ki je bila v Ljubljani dne 19. junija 1848,⁸ je imela na sporedu skladbe Gašparja in Kamila Maška, Flejšmana, Potočnika, Lisinskega in Padovca, pa še zbor »Slovenski duh« (Duh slovenski), ki so ga peli že na prvi »besedi«.9

Manjšo, vendar še kar pomembno vlogo je imela glasba v letu 1848 tudi v obnovljenih slovenskih gledaliških naporih, ki jim je bil cilj konkretizacija slovenskega gledališča in so se v predstavljanju skušali ravnati po zgledu ljubljanskega Stanovskega gledališča. Ze pred marčno revolucijo so v Novem mestu 6. januarja 1848 izvedli Linhartovo komedijo »Veseli dan ali Matiček se ženi« s petjem.¹⁰ Vir, ki o tem poroča, žal ne navaja avtorja glasbe in ravno tako ne posameznih izvajalcev. Za to in ono tudi iz drugega gradiva ne izvemo. Diletantje Slovenskega društva so avgusta 1848 v Ljubljani prikazali Linhartovo »Županovo Miciko« s petjem. Pred začetkom predstave je pel »ilirski kor«, ki so ga sestavljali pevci iz krakovskega predmestja. Med pevskimi točkami so bile na sporedu tudi Tomaževčeva »Hčere svet«, nadalje »Kje so tiste rožice« in Potočnikov »Planinar«.11 Omenjeno komedijo so diletantje ponovili 6. septembra tega leta in ji še dodali »Golfanega starca« v priredbi Ivana Babnika. Tudi takrat so izvedbo poživile točke krakovskih pevcev, razen tega je še sodeloval orkester.¹² Za burko s petjem »Tat v mlinu ali Slovenec in Nemecc«, ki so jo v tem letu izvedli isti igralci, je pevske točke oskrbel Flejšman. Natančnih podatkov nimamo o njih, zanesljivo pa je znano, da je ob tej priložnosti občinstvo poslu-

⁷ Prim. N 1848, 95, 96; Trstenjak A., Slovensko gledališče, Ljubljana 1892, 35; IB (Illyrisches Blatt) 1848, 180.

⁸ Gl. IB 1848, 204.

⁹ Prim. Trstenjak A., ib., 36; IB 1848, 204.

¹⁰ Gl. N 1848, 8.

¹¹ Gl. N. 1848, 120, 125, 126; IB 1848, 224; Kalan F., Obris gledališke zgodovine pri Slovencih, Novi svet III, 280.

¹² Prim. IB 1848, 296.

šalo tudi skladateljstvo »Pesim stariga Krajnca« in še njegovo pesem, »ki so jo peli kosci«. ¹³

Skladbe slovenskih avtorjev so se glasile v letu 1848 tudi na prireditvah, ki niso bile popolnoma ali sploh nič slovenske. Godba ljubljanske narodne straže, ki ji je bil »Musikdirector« Gašpar Mašek, je na primer na svojih javnih nastopih (»Platzmusik«) pod vodstvom kapelnika Josefa Schulza izvedla vrsto skladb Kamila Maška (Humoristische Rundschau, Slaven Polka, Serben Polka, Slaven Potpourri) in Miroslava Vilharja skladbo »Živio Polka«. ¹⁴ Ni znano, ali so imele na svojih sporedih tudi kako skladbo slovenskega avtorja godbe narodnih straž drugod na Slovenskem. V primeru, da je bilo tako, ne bi mogle mimo glasbenega arhiva godbe ljubljanske narodne straže, ki jim je lahko bil zaradi tedanjega stanja slovenske glasbene tvornosti edino nahajališče ustreznih kompozicij. Tudi ljubljanska Filharmonična družba je v revolucijskem letu nadaljevala s prakso prejšnjih dveh let. Na njenem koncertu 5. maja 1848 so peli tudi Fleišmanovo »Pesem slovenskih narodnih stražnikov« na Malavašičev tekst, 17. novembra tega leta pa Riharjev vokalni kvartet »Življenje«, ¹⁵ ki so ga ravno tako v letu 1848 objavile Novice kot skladbo za dvospev in klavir.

Slovenska in z njo neposredno zvezana glasbena dejavnost iz leta 1848 kaže značilnosti, ki jim je treba razlog in razlago iskati v marčni revoluciji in njenih posledicah. Prireditelji »besed« in diletantskih gledaliških predstav, a tudi filharmoničnih koncertov in nastopov godbe ljubljanske narodne straže so sprva bili v veliki zadregi, ko so se ozirali za glasbenimi deli slovenskih avtorjev. Na voljo so imeli samo drobne skladbe Potočnika, Riharja in Fleišmana, ki so bile pri širših slovenskih množicah že poznane in priljubljene. V stiski jim je bil dobrodošel tudi Slomšek, služili so jim ravno tako razni izposojeni napevi, ki so jim podložili rodoljubna besedila. K temu so jemali kompozicije »ilirskih skladateljev« Lisinskega in Padovca, česar ni pripisati samo orientaciji Bleiweisa in njegovega kroga, in dela tujih avtorjev, katerih imena večidel niso znana. Revolucijsko, nacionalno pobarvano navdušenje pa ni samo spodbudilo k večjemu in domoljubnim ciljem posvečenemu ustvarjanju prej omenjenih slovenskih skladateljev, temveč tudi k idejni preusmeritvi Gašparja Maška, ki se je zdaj zavedel svojega slovanskega porekla in ni aktivno sodeloval le v prizadevanjih godbe ljubljanske narodne straže, ampak tudi v realizaciji glasbenega programa ljubljanskih »besed« v letu 1848. ¹⁶ Nadalje je vplivalo na nacionalno orientacijo

¹³ Prim. N 1848, 202; IB 1848, 380; Trstenjak A., ib., 38, 39.

¹⁴ Gl. gradivo v DAS, škatla VIII, Narodna straža 1848; MAL, Reg. I, fsc. 327, mapa National-Garde; Mantuanijeva zapuščina v NUK, M.

¹⁵ Gl. programe FD za 1848, arhiv FD v NUK, Ms.

¹⁶ Mašek je prispeval že prvi »besedi« Slovenskega društva. N 1848 ga hvalijo kot »učenika Ljubljanske muzikalne šole, ki je le za klavir napravljene rečila pa v celo muziko prestavila. Poročevalec je hotel s tem reči, da je Mašek posamezne skladbe instrumentiral in s tem omogočil orkestralno izvedbo, ki jo potrjuje navedba v cit. poročilu, da se je orkester »dobro deržal«.

v ustvarjanju Josipa Tomaževca¹⁷ in Kamila Maška ter na začetek skladateljskega dela Miroslava Vilharja. Zanj je upravičeno mogoče domnevati, da bi ne bil postal skladatelj, če ne bi bilo marčne revolucije, oziroma vsaj trditi, da bi se začetek njegovega glasbenega ustvarjanja znatno zakasnil in da to po vsej verjetnosti ne bi dalo rezultatov, kakor jih poznamo.¹⁸ Tudi za Kamila Maška je bila marčna revolucija nadvse pomembna. Komaj sedemnajstletnega mladeniča ni navdušila samo za komponiranje, marveč tudi za slovansko in slovensko stvar, na kar je v veliki meri gotovo vplival tudi njegov oče. Njegova slovensko usmerjena zavest je bila važna za rezultate njegovega prihodnjega ustvarjanja in s tem tudi za razvoj slovenske glasbe zgodnjeroantičnega obdobja.¹⁹ Fiziognomija prvega in drugega zvezka Slovenske gerlice, ki sta bila v letu 1848 »na svitlo dana od Slovenskiga društva v Ljubljani« z motom »Slovenska gerlica v domačim logu milo poje, / Povabi spevati drage brate, drage sestre svoje«, ni bila tako široko zasnovana kot sporedi prej navedenih prireditev. Za to je bilo več vzrokov: manjkanje ustreznih skladb nekaterih avtorjev v času, ko je Slovensko društvo zaradi potrebe v naglici pripravilo izdajo obeh zvezkov, struktura Slovenske gerlice, ki je bila namenjena široki rabi in se je zato omejila na vokal, in končno tudi odklonilen odnos Bleiweisa nasproti Tomaževcu, kar se bo pozneje še pokazalo. Tako in zato se I. in II. zvezek Slovenske gerlice v glavnem ujemata z glasbenima sporedoma obeh prvih »besed«. V njiju so napevi oziroma skladbe Potočnika, Fleišmana, Slomška,²⁰ Kamila Maška in Padovca ter napevi ali priredbe napevov, ki so bile na programu omenjenih »besed«.²¹

Ceravno je še vedno bil ozek, se je v primerjavi z neposredno preteklostjo slovenski skladateljski krog v letu 1848 razširil. To in zaradi tega nastajajočo množitev ustvarjalnih dosežkov pojasnjujejo predvsem prizadevanja slovenskega narodnostnega gibanja, ki so bila v tej smeri zelo aktivna.

Kakor med slovenskimi skladatelji tudi ni bilo leta 1848 mogoče izbirati med domačimi izvajalci. Ti so postali nenadoma nadvse potrebni, možnosti pa so bile tako z vidika kvantitete kakor kvalitete neznansko majhne. Sporedi posameznih prireditev to nazorno potrdijo.

Vprašanje izvajalcev je bilo neposredno odvisno od kompozicijskih vrst, ki so bile zastopane na tej in oni prireditvi. Vanje je treba glede na spored šteti zборе, četverospeve, samospeve, skladbe za klavir in orkester. Če upoštevamo tehnični in umetniški značaj izvedenih skladb, reproduktivne zahteve niso bile velike, a jih vendar vsi prireditelji

¹⁷ Prim. Cvetko D., *ib.*, 114.

¹⁸ Prim. Turel M., *Skladatelj Miroslav Vilhar*, Ljubljana 1963; Cvetko D., *ib.*, 99 ss.

¹⁹ Prim. Cvetko D., *ib.*, 115 ss.

²⁰ O provenienci Slomškove pesmi »Veselja dom« gl. prispevek J. Glaserja v *CZN XXVII*, 106.

²¹ Podrobno gl. Kozina P., *Grlica*, prva zbirka slovenskih umetnih pesmi, *Zivljenje in svet X*; gradivo v arhivu Slovenskega društva, DAS, NUK, M. in Slovenski gledališki muzej.

niso mogli enako zadovoljiti. Filharmonični družbi in Stanovskemu gledališču izvajanje slovenskih skladb ni bil problem. Obe instituciji sta imeli sposobne izvajalce. Njunsko delo v tej smeri pa je bilo minimalno, saj nista imeli s slovenskim narodnostnim gibanjem neposredno in tudi posredno nič opraviti. Ti, ki so imeli, pa so ob vprašanju glasbene reprodukcije naleteli na resne težave. Te so bile toliko bolj občutne, ker skoraj ni bilo pevcev in instrumentalistov slovenskega rodu, ki bi naj bili izvajalci na slovenskih prireditvah. Kako so se torej te v prvem trenutku realizirale z vidika reprodukcije?

Na sporedih ljubljanskih »besed« in odrskih uprizoritvah se kot solistični pevci za leto 1848 omenjajo Angelika Pič, brat matere Janku Kersnika Leopold (Lavoslav) vitez Höffern-Saalfeld, ki je bil režiser slovenskih gledaliških predstav, odličen igralec in baritonist, Žiga Bučar in hči protomedicusa Jurija Sporerja.²² Vsi so bili diletantje. Kot peveca hvalijo poročila zlasti Höfferna, češ da »nimamo v Ljubljani nobeniga, ki bi nam znal tako v srece péti«.²³ Kdo je na stopnji »igre mojstra« izvedel klavirske skladbe na prvi »besedi«,²⁴ iz poročil ni razvidno. Morda je bil Gašpar Mašek, ki je verjetno na klavirju spremljal tudi solistične pevce. Ravno tako ni znan orkester, ki je sodeloval na prvi »besedi«. Slovenski instrumentalisti ga gotovo niso sestavljali, ker za to ni bilo tehničnih pogojev. Slovensko društvo je za to priložnost najelo filharmonike ali člane orkestra Stanovskega gledališča, medtem ko je ob odrskih uprizoritvah v glasbenih točkah po vsem sodeč sodeloval gledališki orkester. Orkestralne skladbe slovenskih avtorjev so na javnih nastopih godbe ljubljanske narodne straže izvedli seveda njeni člani, ki so bili diletantje in profesionalni instrumentalisti.²⁵ Zborovski pevci, ki so sodelovali na »besedah« in gledaliških prireditvah v Ljubljani, so bili izključno diletantje. Poleg ženskega zbora, ki je pel na drugi »besedi«, in članov vokalnega kvarteta, ki so izvajali četverospeve in so najbrž bili iz vrst zborovskega ansambla, so nastopali »krakovski« pevci. Koliko jih je bilo, ni znano. Manjši zbor, ki so ga sestavljali, je imel na slovenskih prireditvah v letu 1848 važno vlogo, a očitno svoji nalogi ni bil povsem dorasel. Tako vsaj zveni iz Kordeševega poročila,²⁶ nad katerim so bili pevci tega zbora ogorčeni kljub vljudni stilizaciji, ki se je omejila na izbiro programa in se ni neposredno dotaknila tehnične izvedbe, čepravno je mogoče iz nje tudi v tej smeri čutiti rahel, prej negativen kot pozitiven prizvok.²⁷

Iz virov razberemo, da so se izvajalni praksi slovenskih prireditev v njenem začetku stavile na pot velike ovire. Za oblikovanje sporedov so se morali prireditelji ozirati na dane možnosti ne samo zaradi manjkanja izvornih slovenskih skladb, ampak tudi zato, ker ni bilo dovolj

²² Prim. N 1848, 95, 96, 120, 125, 126; IB 1848, 180, 204, 224, 228; Trstenjak A., ib., 36, 37, 38.

²³ Gl. N 1848, 202.

²⁴ Prim. N 1848, 95, 96.

²⁵ Prim. v op. 14 omenjeno gradivo v DAS in MAL.

²⁶ Gl. IB 1848, 224.

²⁷ Prim. IB 1848, 228. — Kordeš je pevcem pojasnil, da njegovo poročilo ni bilo kritika, ampak nasvet (prim. ib.).

domačih izvajalcev. Zaradi tega so se v sporedih omejili na prej navedene kompozicijske vrste in so še morali upoštevati z vidika kvalitete, da včasih niso odgovarjale ne skladbe ne izvajalci.

Reproduktivne možnosti so bile v letu 1848 v vsakem oziru potemtakem zelo omejene. Kordešu je že bil pred očmi »Slavisches Nationaltheater in Laibach«,²⁸ ki je bil za zdaj lahko le lep načrt. Z glasbenimi prireditvami v revolucijskem letu je bil zadovoljen. Ko je pisal o drugi »besedi« Slovenskega društva, ki je bila v primerjavi s prvo vsekakor na precej višji ravni, je svoje poročilo naslovil »Zweites slavisches Concert« in s ponosom ugotovil, »dass auch wir Slaven im Gebiete der schönen Künste nicht unthätig geblieben sind.«²⁹ To je bilo do neke mere in v širokosrčni interpretaciji res, a ne more spremeniti dejstva, da so bila slovenska glasbena prizadevanja v letu 1848 reproduktivno in produktivno ne le na važni prelomnici, ampak šele na začetku. Ta pa še daleč ni bil tak, da bi se mogla ljubljanska filharmonična družba konstituirati kot prvo slovensko glasbeno društvo, kar je 7. maja 1848 od nje zahtevala dunajska »Slovenija«. V glasbenih in celotnih družbenih razmerah, ki označujejo tedanje slovensko ozemlje in niso bile naklonjene nameri »Slovenije«, se omenjena zahteva kajpada ni mogla konkretizirati.³⁰

Kot ustvarjanje je bila enako ali podobno skromna potemtakem tudi glasbena reprodukcija, ki jo je v letu 1848 opravil slovenski element. V glavnem je bila odvisna od diletantov slovenskega rodu, deloma pa tudi od profesionalcev neslovenskih narodnosti. Po obsegu, sporedih in izvajalni ravni se ni mogla približati, kaj šele da bi se mogla meriti z institucijama, kot sta bili filharmonična družba in Stanovsko gledališče, in ravno tako ne z raznimi drugimi sorodnimi ustanovami sorodnega tipa izven slovenskih etničnih meja.

Se zgovornejša postane podoba slovenskih glasbenih prizadevanj iz leta 1848, če primerjamo njihove skladateljske dosežke s tedanjo evropsko glasbeno tvornostjo.

Slovenski skladatelji, katerih dela so bila v navedenem letu najpogosteje na sporedih slovenskih prireditvah, so bili večidel nadarjeni diletantje, ki jih je bolj kot umetnostno vodil v komponiranju nacionalni nagib. V kompozicijski tehniki so bili le malo ali nepopolno razgledani. Tudi to je bil eden od razlogov, da so se posvečali malim formam, ki so sicer bile zaželeno bolj kot velike. Izjeme so bile redke. Mednje je treba šteti tehnično kar sposobnega Riharja in tudi Potočnika, zlasti pa Gašparja Maška in Tomaževca ter morda še Kamila Maška, ki je pravkar stopal v krog slovenskih skladateljev in se je šele nato strokovno izpopolnil, a je vendar bil že zdaj tehnično precej več.

Kaže, da je bila stilna orientacija tedanjih slovenskih skladateljev bolj odvisna od tehnične verziranosti kot od nacionalnih potreb. Res je bilo treba pisati glasbo za široke množice v razumljivem jeziku in

²⁸ Prim. IB 1848, 296.

²⁹ Gl. IB 1848, 204.

³⁰ Prim. Keesbacher F., Die philharmonische Gesellschaft im Laibach, Laibach 1862, 93, 94.

zaradi aktualnih tekstov predvsem vokalne skladbe. To pa v načelu in tudi v praksi ni zahtevalo odmika od tedanjega evropskega glasbenega stila in tudi ni nasprotovalo ustrezni aplikaciji sodobnih stilnih naziranj. Teh seveda vanje neuvvedeni skladatelji iz vrst diletantov niso poznali in jih tudi člani starejše generacije v svojih delih niso uporabili, čeravno jim morda niso bila neznana. Zato so bili ti in oni stilno obrnjeni v polpreteklost, drugi v skladu s svojimi dosedanjimi pogledi, prvi pa v mejah skromnega, v posameznih primerih tudi zelo pomanjkljivega znanja. Le tu in tam se v melodiki ali harmoniki njihovih skladb pojavi kak romantičen element. Zares romantična so bila le besedila njihovih skladb. Zato sta tekst in glasba v kompozicijah generacije iz leta 1848 in še pozneje pogosto v ostrem stilnem nasprotju, naravnost drastičnem na primer v Fleišmanovih uglasbitvah Prešernovih pesnitev. Od vseh je bil samo Tomaževc izrazit romantik in se je zato stilno ločil od svojih vrstnikov, ki so se idejno izrekli za slovensko narodnostno gibanje. S svojo napredno usmerjenostjo pa doma ni uspel. Konservativni tisk je pisal, da njegova skladba »Hčere svet« nima »za Slovence nobene vrednosti« in da uglasbitev tega teksta ni ugajala, ker je napev premalo naroden, preveč moderen in izumetničen.³¹ Kordešu in Bleiweisu, ki sta poročala o tej kompoziciji, so očitvidno bile slovenske skladbe le sredstvo za doseganje nacionalnih ciljev. Njihova umetniška vrednost in stilna orientacija ju menda ni zanimala. Medtem je bil na primer Fleišman, ki ga tehnično, stilno in umetniško v nobenem oziru ni mogoče s Tomaževcem niti primerjati, Bleiweisu zgled rodoljubnega ustvarjalca, vodilni skladatelj. Večkrat ga je vzel za merilo za ocenjevanje usmerjenosti in dosežkov slovenske glasbe, seveda v najpozitivnejšem smislu.³² Tudi Kordešu so Fleišmanove skladbe ugajale, hvatil jih je in naglašal je talent njihovega avtorja,³³ ki je res bil izrazit, a se zaradi komponistovih tehničnih pomanjkljivosti ni mogel kdove kaj manifestirati.

Stilno se je ustvarjalno delo skladateljev slovenskega rodu, ki so do reformacije in od poreformacijskega časa dalje skozi stoletja sèm sledili za zahodnoevropskimi gibanji, z evropsko glasbeno situacijo zdaj razšlo. Ob koncu prve polovice 19. stoletja, ko se je evropska romantika iz prve že vzpenjala v drugo razvojno fazo, je namesto naprej krenilo nazaj. Kakor ni bilo v sorazmerju z evropsko glasbo, tako tudi ni bilo v sorazmerju s tem, kar se je takrat dogajalo na primer v slovenski literaturi in navsezadnje ravno tako ni bilo v sorazmerju z naprednimi idejami slovenskega narodnostnega gibanja. Mislim, da je treba razlogom, ki so povzročili to stanje, pridružiti tudi stališče nekaterih umetnostno konservativnih in nekritičnih osebnosti Slovenskega društva, ki so nasprotovale naprednim skladateljskim konceptom in so s svojim vplivom v tej smeri bolj škodovala slovenski glasbi kot koristile.

Zaradi navedenih razlogov je slovenska glasba začasno prekinila z evropsko stilno tradicijo. Za leto 1848 je ni mogoče ne z vidika kvalitete

³¹ Prim. N 1848, 125, 126; IB 1848, 224; Trstonjak A., ib., 57–58.

³² Gl. npr. N 1848, 95, 96.

³³ Prim. IB 1848, 380.

ne stilno ugodno oceniti. Vendar ne bi bilo prav, če bi bil umetnostni vidik edino merilo za presojanje njene vrednosti, kajti nacionalno je opravila veliko vlogo. Preproste skladbe so že v revolucijskem letu pomagale prebujati nacionalna čustva in so bistveno prispevale razvijanju in krepitvi nacionalne zavesti slovenskega ljudstva. Širile in utrjevale so temelje, na katerih se je pozneje gradila slovenska glasba. Čeravno je niso znali realizirati, je njihove avtorje yodila težnja za samobiten izraz, ki je potreben za oblikovanje nacionalne kulture, za katero so si ravno tako prizadevali drugi odvisni evropski narodi.

To s svoje strani in kljub nasprotujočim argumentom razvojno utemeljuje upravičenost situacije, v kateri je bila leta 1848 glasba, ki je zdaj dobila pravico, da se tudi v ožjem pomenu besede imenuje slovenska. Hkrati se je aktualiziralo vprašanje samostojnosti njenega razvoja in razcepitve z glasbenim delom nemškega elementa na teh tleh. Proces, ki se je začel že nekaj pred marčno revolucijo, se je s tem tudi idejno konkretiziral. Odslej je intenzivno vplival na postopno spreminjanje celotne glasbene situacije na Slovenskem.

DIE MUSIK BEI DEN SLOWENEN IM JAHRE 1848

Zusammenfassung

Unmittelbar vor der Märzrevolution gab es immer zahlreichere Elementen, welche eine grundlegende Veränderung der Muskarbeit bei den Slowenen voraussagten. Man verlangte nicht nur das Singen in slowenischer Sprache, sondern auch eine mit dem slowenischen Geistesleben verwandte Musik. Im J. 1848 versuchte die slowenische nationale Bewegung in diesem Sinne auch die Musik zur Erreichung ihrer Ziele auszunützen. Die Musik war besonders bei der Verbreitung der patriotischen Lieder außerordentlich wichtig. Die Zahl der slowenischen Vorstellungen ist im Vergleich mit den unmittelbar vorhergehenden Jahren weit größer, damit stellte sich aber auch ein bedeutendes Verlangen nach dem Komponieren der Musik auf entsprechende Lieder. Die Resultaten konnten natürlich — weder bezüglich der Komponistenarbeit noch bezüglich der Kunsthöhe der Ausführungen — auf einer genügenden Höhe stehen. Diese Lage verursachte im slowenischen Musikleben, welches seit dem Reformationszeitalter mit der westeuropäischen Musikentwicklung verbunden erscheint, eine zeitlich begrenzte Entzweiung von der europäischen Stiltradition. Bezüglich der künstlichen Qualität kann man die Leistungen des Revolutionsjahres in der Musik nicht günstig einschätzen. Diese Musik aber strebte doch zu einem slowenischen nationalen Musikausdruck, obzwar sie ihn zu dieser Zeit noch nicht verwirklichen konnte und wufte.

Franc Rozman
FÜSTER IN MARX

V revolucijskem letu 1848 je bil ena najbolj zanimivih figur dr. Anton Fuster. Rojen je bil 1808 v Radovljici, študiral teologijo in filozofijo, služboval kot kaplan in pridigar v Ljubljani, Trstu in Gorici, nato po doktoratu filozofije postal profesor za teologijo in pedagogiko na dunajski univerzi 1847. l. 1848 je bil med najbolj znanimi predstavniki dunajske levjice, kaplan Akademske legije, član Komiteja javne varnosti in končno državnozborski poslanec. Bil je tudi med podpisniki adrese dunajskih Slovencev kranjskim stanovom 29. III. 1848. Ko je bil še v Ljubljani, je pripadal krogu okrog Prešerna in Čopa. 1848 se je kmalu ločil od Slovencev in vse njegovo delovanje je bilo poslej posvečeno samo še avstrijskim Nemcem. Po zmagi reakcije je bil suspendiran in je preko Nemčije, Belgije in Anglije emigriral v ZDA; 1876 se je vrnil v Avstrijo ter 1881 na Dunaju umrl.¹

Celotno njegovo življenje in delovanje v Evropi, kot tudi njegova odisejada v Ameriko in nazaj še danes nista obdelani. Teksti v novi izdaji Marx-Engelsovih Zbranih del, ki zdaj izhajajo v Berlinu,² so pokazali, da je Fuster kratek čas sodeloval tudi z Marxom.

Ko je bila v Avstriji zadušena revolucija, je bil kakor številni drugi revolucionarji tudi Fuster preganjan. Kot nam poroča Leisching v svoji spominski brošuri,³ je bil Fuster 3. marca 1849 z odlokom dunajskega kriminalnega sodišča proglašen za veleizdajalca.⁴ Pred tiralico je Fuster zbežal preko Leipziga in Hamburga v London. Bleiweisove Novice so v stalni rubriki Novičar iz mnogih krajev 18. julija 1849 prinesle vest: »Bere se, da je Fuster iz Hamburga, kjer je dozdaj bil, v Brüssel v Belgijo zbežal.«⁵ Leisching ne daje točnih podatkov, omeji se na termin od srede julija do začetka oktobra 1849.⁶

¹ Glavne podatke o Fusterju je mogoče dobiti v Slov. biografskem leksikonu, I, 192—193, kjer je napisal članek dr. France Kidrič. Njegovo mnenje je v marsičem korigiral dr. Fran Zwitter v Enciklopediji Jugoslavije, III, 411—412, Zagreb, 1958. Fustrovih spisov v Ljubljani ni, pač pa je v knjižnici Inštituta za sociologijo mikrofilmarna njegova knjiga *Memoiren von März 1848 bis Juli 1849*.

² Marx-Engels: Werke, 7. Band, Dietz Verlag, Berlin, 1960, str. 546 in 548.

³ E. Leisching: *Denkschrift aus Anlass der Enthüllung des Grab-Monuments für A. Fuster. Im Antrage des Denkmal-Comité herausgegeben von —*. Wien, 1882. Ta brošura se nahaja v muzejski knjižnici v Ljubljani.

⁴ Leisching, str. 25.

⁵ Novice 1849, str. 130.

⁶ Leisching, str. 27.

Po podatkih Marx-Engelsovih Zbranih del, zaključni odstavek Daten aus ihren Leben, str. 637, je bil 18. septembra 1849 ustanovni sestanek nemških prebežnikov v Londonu in frankfurtsko demokratsko glasilo Neue Deutsche Zeitung je 26. septembra 1849 objavilo letak Aufruf zur Unterstützung deutscher Flüchtlinge, ki da je bil izdan 20. septembra.⁷ V ožjem odboru društva je bilo 5 članov: Anton Füstler, Karel Marx (prišel v London 26. avgusta), Karel Blind, Heinrich Bauer in Karel Pfänder. Odbor je pomagal z denarnimi prispevki vsem, ki so pribežali iz Nemčije. V Zbranem delu ME sta objavljeni še dve tabeli računov o dohodkih in izdatkih tega društva.⁸ Füstler pa ni bil dolgo član tega društva, ker je kmalu odpotoval v Ameriko. Vendar že dejstvo, da je bil v izvršnem odboru društva, kaže na njegovo popularnost in ugled. 3. decembra 1849 je odbor društva izdal obračun. Med podpisniki izvršnega odbora Füstera ni več. V poročilu se navaja, da sta bila zaradi odhoda dveh članov odbora A. Füstera in K. Blinda⁹ izbrana August Willich in Engels, ki je prišel v London šele 10. novembra.

Kdaj je Füstler zapustil London, ME izdaja ne pove. Pomagati si moramo spet z Bleiweisom. V že zgoraj omenjeni rubriki Novice je 10. oktobra spet kratka notica: »Prof. Füstler se misli iz Londona v Ameriko (New York) preseliti.«¹⁰ Čez tri tedne zopet: »Füstler je, kakor se bere, 6. dan t. m. London zapustil in se tudi v Ameriko podal (Tudi se nanaša na prejšnji stavek -- op. F. R.). Ravno pred svojim odhodom je nek dokončal zgodovino Dunajske revolucije meseca kozopérska l. l.«¹¹ Članek tu misli Füstrove Memoiren von März 1848 bis Juli 1849, izšle v dveh zvezkih v Frankfurtu am Main 1850. Zadnji prispevek o Füstlu je Bleiweis objavil 2. januarja 1850, ko piše: Prof. Füstler je — po dolgi in nesrečni vožnji po morji — nedavnej ves bolan v mestu Boston v sev. Ameriki na suho stopil.«¹² Füstler je, kot znano, ostal v Ameriki v raznih krajih polnih 26 let.

Zal ni drugih podatkov o tem, ali sta se Marx in Füstler prej poznala, niti koliko je Füstler v Londonu konkretnega storil za društvo, ker v Zbranih delih ni nobenih drugih podatkov ali napolil k drugim virom.

⁷ ME-Werke, zv. 7, str. 545.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., str. 548.

¹⁰ Novice, 10. okt. 1849, str. 180.

¹¹ Novice, 31. okt. 1849, str. 194.

¹² Novice, 2. jan. 1850, str. 4.

Miroslav Pahor

KOPRSKA NOTA IZ LETA 1849 ALI PRVI POSKUS NAMERNE ITALIANIZACIJE ISTRE

Leta 1959 je Kronika — časopis za slovensko krajevno zgodovino — objavila članek z naslovom »Koprška nota in miljski protokol iz leta 1849 v neobjavljenem spisu Antona De Colle«. V članku sem skušal po De Colleju opisati poskus koprškega podestata dr. Francesca De Combija, da bi prepričal javnost, kako avstrijska uradna statistika in etnološka poročila ne govorijo resnice niti o narodnem niti o jezikovnem položaju v Istri.¹ Podesta De Combi je namreč 15. februarja 1849 poslal v Milje noto št. 17, ki je vsebovala šest vprašanj, na katere naj bi okoliški Slovenci odgovorili, da so za italijanske šole, italijanski jezik v uradih, za spojitve z Italijo in proti pridružitvi h Kranjski. Ne glede na to, da so bili odgovori miljskih Slovencev popolnoma negativni, so v spisu ostala nepojasnjena nekatera vprašanja, ki so se sama po sebi vsiljevala. Je bila nota št. 17 izključno De Combijeva zamisel, ali so jo povzročili dogodki izven Kopra in Istre? Je De Combi poslal svojo noto samo v Milje ali tudi v druge istrske občine? Če je bila poslana tudi v druge občine, kako so te reagirale nanjo? In končno ali je bila dovolj omenjena nota, ali so bile potrebne še kakšne predpriprave, da bi bili odgovori takšni, kakršne si je De Combi želel?

Na vsa ta vprašanja tedaj ni bilo mogoče odgovoriti, ker je bil dostopen samo De Collejev spis. Ko pa so v koprškem arhivu končno odkrili mapo z ohranjenim gradivom,² je bilo mogoče vsaj deloma odgo-

¹ Prim. M. Pahor: Koprška nota in miljski protokol iz leta 1849 v neobjavljenem spisu Antonia De Colle. Kronika VII. št. 2. 1959 str. 66.

² Atto No. 17, 1849, 19 atti. Vsebuje: 1. Pismo poslanca dr. Madonizze 18. 12. 1848 iz Kromeriža; 2. Pismo poslanca dr. Madonizze, datirano v Kromerižu 20. 12. 1848; 3. Pismo občinskega zastopstva Koper občinskemu zastopstvu v Piranu datirano 25. 12. 1848 št. 819; 4. Odgovor občinskega zastopstva Piran, datiran 3. 1. 1849 št. 634; 5. Pismo poslanca Madonizze 4. 1. 1849; 6. Pismo občine Koper poslancu Madonizzi 10. 1. 1849; 7. Koprška nota št. 17 datirana 15. 1. 1849. Ob robu je seznam občin, katerim je bila poslana. 7 a. Navodilo k noti št. 17; 8. Koprški protokol datiran 18. 1. 1849; 9. Protokol občine Buje št. 9 datiran 23. 1. 1849; 10. Odgovor občine Milje, datiran v Miljah 29. 1. 1849. Ker pa je bil protokol sestavljen večerajšnjega dne, sodim, da gre za napako pri prepisovanju datuma. 11. Protokol občine Vodnjan št. 38 datiran 21. 1. 1849; 12. Pismo občine Koper oziroma podestata De Combija poslancu Madonizzi 24. 1. 1849; 13. Pro-

voriti na vprašanja, ki so nastala v zvezi z De Collejevim delom. Odkrita mapa vsebuje 19 dokumentov in dve prilogi, ki so v zvezi z De Combijevo noto in so nastali (razen ene od prilog) med 18. decembrom 1848 in 8. marcem 1849.

Predvsem je treba poudariti, da nota št. 17 ni nastala izključno po De Combijevi volji. To nam pojasni že prvi dokument, tj. pismo poslancea dr. Madonizze, ki je 18. 12. 1848 iz Kromeriza poročal občini Koper, da je notranji minister Stadion na neko interpelacijo dalmatinskih poslancev odgovoril takole: »Poslanci Dalmacije so poslali ministrstvu neko interpelacijo. Čast mi je, da jim odgovorim naslednje: Dalmacija je in ostane posebna kronovina: z imenovanjem bana Jelačića za guvernerja Dalmacije nismo imeli za cilj kakorkoli okrniti njenega pokrajinskega obstoja in njene posebne administracije ali, da bi ji kako drugače škodovali. Zaradi tega daje ministrstvo na znanje, da je hotelo s tem imenovanjem poudariti slovanski element, ki ima v Dalmaciji in Primorju do Soče večino.«³ Z obljubo, da bo o tem še izrekel svoje mišljenje, je poslanec Madonizza zaključil svoje pismo.

Naslednje pismo je dr. Madonizza pisal v Koper že 20. 12. 1848. V njem je poudaril, da »v vladnih krogih prevladuje obžalovanje vredna misel, da Primorje do Soče lahko postane sestavni del Hrvatske in Slavonije.« Stvar je bila — po Madonizzi — toliko bolj pomembna, ker je odgovor ministra Stadionu Dalmatincem vseboval tudi dodatek »o našem Primorju, ki nima nikake zveze z interpelacijo dalmatinskih poslancev«. V nadaljevanju sugerira, da bi se vse istrske občine in podobne združile v zahtevi »po nedotakljivi pravici do lastne narodnosti, lastnega jezika in avtonomije«. »Treba je — poudarja poslanec — napisati energično kolektivno pritožbo proti trditvi ministrstva in jo nasloviti na parlament ali na ministra samega.«⁴

Naj poudarim, da Madonizza ni bil nikak prenapet italijanski nacionalist. Sam pripoveduje, da je na občinskih sejah v Kopru večkrat predaval o politični bodočnosti cesarstva. V predavanjih je naglašal, da bi morali istrski Italijani, kolikor bi bilo to mogoče in s p r a v l j i v o z u j i h o v i m i s t r e m l j e n j i, pomagati razvoju slavizma. Po njegovem pismu sodeč, je izhajal iz zavesti, da imajo v svobodni, demokratično-ustavni državi vsi državljani enake pravice in dolžnosti. Če torej zahtevajo Italijani neke pravice za svoj narod, jih morajo priznavati tudi drugim narodom. Meril je seveda na Slované v Avstriji, ki so se skušali, kakor pravi, »zbuditi iz dolgega sna in se povzdigniti v narod.«⁵

tokol občine Pulj št. 35 datiran 28. 1. 1849. 14. Protokol občine Vižinada št. 47. 20. 1. 1849; 15. Protokol občine Bale št. 20 datiran 28. 1. 1849. 16. Protokol občine Rovinj št. 76 datiran 1. 2. 1849; 17. Protokol občine Novigrad št. 34 datiran 25. 2. 1849; 18. Protokol občine Poreč št. 35 datiran 2. 3. 1849. 19. Protokol občine Labin št. 39 datiran 8. 3. 1849; 19a. Nedatirana pritožba občine Labin in Plomin, ki je morala nastati poleti ali jeseni leta 1849. Občini se pritožujeta proti razglasom, objavam itd., ki so jih osrednje oblasti pošiljale v slovenskem ali hrvaškem jeziku.

³ Pismo poslancea Madonizze 18. 12. 1849.

⁴ Pismo istega 20. 12. 1849.

⁵ Prav tam.

V koprskem občinskem svetu pa so ta predavanja naletela na ostro nasprotovanje, kajti večina svetnikov se je postavila na stališče, da »če so bili naši (tj. istrski) Slovani doslej partije, jih je treba tudi v bodoče smatrati za take«. Ta formulacija koprskih občinskih svetnikov je dokaj zanimiva, ker nam vsiljuje misel, da je bila pomoč istrskih Italijanov, ki jo je propagiral Madonizza v svojih predavanjih, mišljena tudi z a istrske Slovane, da je torej propagiral tudi razvoj slavizma v Istri. Toda že s tem, da je pomoč slavizmu pogojil na »spravljivost s stremljenji« Italijanov, je istrske Slovane izvzel iz te pomoči, kajti — kakor naglaša dalje — bi bili v tem primeru napadeni interesi in privilegiji »našega neba, naše zemlje, naše zgodovine, naše ljubezni in vera naših očetov«. In prav zaradi teh interesov in privilegijev poziva občino Koper naj organizira energično pritožbo proti besedam ministra Staciona.

Drugo poslančevo pismo je prišlo v Koper 25. decembra. Podestat De Combi je še istega dne sklical občinski svet, ki je razpravljal o Stacionovih besedah in vsebini Madonizzinih pisem. Po kratki razpravi je občinski svet pooblastil podestata, da ukrepa energično in da se poveže z občinskim zastopstvom v Piranu. Takoj po seji je De Combi poslal v Piran kopije poslančevih pisem s prošnjo, da tudi tam skličejo občinski svet, »da bi skupaj pokazali naš gnus nasproti nam ob straui rastočemu panslavizmu«.⁶

Občinsko zastopstvo v Piranu pa je bilo previdnejše kot si je zamišljaj De Combi. Podestat De Corsi ni ukrepal takoj. Odgovor je poslal še 5. januarja 1849, ne da bi sklical občinski svet. Bodisi iz previdnosti, bodisi zato, ker se je prav tiste dni menjavala občinska uprava, se je posvetoval le z dvema svetnikoma, ki sta — kakor izgleda — podprla njegovo previdnost. Piranski odgovor sicer poudarja, da so ministrove besede tudi »v nas povzročile grenak občutek«, vendar svetuje previdnost ne toliko nasproti avstrijskim oblastem, kolikor nasproti resnični nevarnosti v sami Istri tj. Slovanom. »Po našem — pravi de Corsi — je potrebno gojiti bratske odnose s temi plemeni; gledati moramo, da si jih pridobimo, da jih poučimo o naših skupnih potrebah, da jih pridobimo za naše načrte in poglede; prepričati jih moramo, da njihova blaginja ne more biti ločena od naše. Predvsem pa se moramo izogibati kakršnega koli dejanja, ki bi jih oddaljilo od nas, jih preplašilo ali vsaj povzročilo nezaupanje!« De Corsi svetuje naj bi se napravil enoten načrt za vso Istro. Kolikor bi pa prebivalci tistega dela Istre, ki je že prej bila pod Avstrijo, ne pristopili k načrtu, naj bi ta veljal samo za bivšo beneško Istro. To pa zaradi tega, ker »se on (minister) gotovo moti kar se tiče Istro-Benečanov in to bi bilo lahko dokazati. Slovanska plemena, ki so pomešana z nami in ki prebivajo v nekaterih raztresenih zaselkih in majhnih vaseh, nimajo nikakega pomena in se zgubijo v naši absolutni in nesporni tako moralni kot številčni premoči. Oni ne morejo težiti k lastni avtonomiji, še manj pa k absorbiranju italijanskega elementa«. S temi in naslednjimi vrstami pa De Corsi gotovo vpliva

⁶ Pismo občine Koper občinskemu zastopstvu v Piranu št. 819, 25. 12. 1848.

na De Combijevo noto in pa na njegova navodila osebnemu odposlancu, ki ga bo čez dva dni poslal na razgovore po vseh istrskih občinah. Pismo nadaljuje takole: »Poleg tega so interesi teh plemen istovetni z našimi, ker živijo z nami, so odvisni od nas, razumejo in govorijo naš jezik ter dolgujejo nam svoj postopen intelektualni in moralni razvoj. Z nami se tudi vsak dan bolj stapljajo.«⁷ Razumljivo je, da De Corsi s tem pismom ni mislil samo na prilike v ozkem področju občine Piran, kjer je italijanizacija deloma napredovala v dolinah Strunjana, Fazana in Dragonje tj. v vaseh Strunjan, Sv. Lucija in Sečovlje z zaselki. Mislil je na vse področje beneške Istre. Kakor De Combi, je sodil, da je italijanizacija mnogo bolj napredovala, kot se je izkazalo v resnici. Toda dočim je bil De Corsiju tuj vsak pritisk in je delal na osnovi prepričevanja, so se v občinah, ki so podpisale protokole, odločili (izjema so le Milje) prav za grob pritisk.

De Corsi zaključuje svoje pismo z zagotovilom, da je piranska občina, z določenimi pridržki, pripravljena podpisati vsako pritožbo, če bo občinsko zastopstvo v Kopru »smatralo, da je v tem trenutku oportuno protestirati proti besedam ministra Stadionu, čeprav je mogoče, da so bile izrečene slučajno.«⁸

Odgovor občine Piran je bil v koprskih registri vpisan 7. januarja 1849. Bodisi da je to pripisati že omenjeni previdnosti in spremembi v občinski upravi, bodisi da so bili za to še drugi razlogi, je šlo v Piranu počasneje kot sta si to želela De Combi v Kopru in Madonizza v Kromeržu. Zato je razumljivo, da je Madonizza že 4. januarja urgiral odgovor na svoje dopise.⁹ Toda De Combi ni hotel odgovoriti dokler ni imel vsaj nekaj zaslombe v ostalih istrskih občinah. Takoj ko je prejel previdno pismo iz Pirana, je poslal posebno odposlanstvo občinskih svetnikov v Trst, da bi zvedel kaj mislijo tamkajšnje občinske oblasti o Stadionovih besedah in kakšni so nameni občine nasproti »grozeči nevarnosti«. To odposlanstvo pa je imelo še manj uspeha, kakor pismo v Piran, kajti tržaško javno mnenje, ki ga je že več mesecev zastopal časopis »Osservatore triestino«,¹⁰ je bilo tedaj proti težnjam istrskih obalnih občin, predvsem Kopra, kljub ostri polemiki, ki so jo te sprožile proti tržaškemu listu v milanskem časopisu »Gazzeta di Milano«.¹¹ Tako se De Combi v svojih poznejših korakih ni mogel naslanjati na tržaško občino. Kakor nekatere druge, jo je De Combi prezrl, ko je sestavljal seznam občin, katerim je bilo treba poslati noto št. 17.

Poleg odposlanstva v Trst pa je odšel po istrskih občinah še poseben De Combijev odposlanec, ki naj bi po obalnih in ostalih beneško-istrskih krajih zagotovil istovetnost glede nadaljnjih ukrepov. Kdo je bil ta odposlanec ni znano. Imel pa je več uspeha kot odposlanstvo

⁷ Pismo občine Piran št. 634, 5. 1. 1849.

⁸ Prav tam.

⁹ Pismo poslancu Madonizze 4. 1. 1849.

¹⁰ Prim. Supplemento al No. 78 dell'Osservatore Triestino 30. 6. 1848 in kasneje.

¹¹ Prim. Gazzetta di Milano No. 123, 23. 7. 1848. Dopis s podpisom: »Quarantamila istriani«.

v Trst, čeprav je tudi na jugu pristopilo k protokolu le nekaj občin. Ker torej še ni bilo mogoče sestaviti skupne pritožbe, ki jo je zahteval Madonizza v svojih pismih, je De Combi v poročilu o svojem delu svetoval poslancu naj bi kot zastopnik Istre sestavil in predložil ministrstvu preliminarno pritožbo ali peticijo, kjer naj bi bila poudarjena »velika razlika med raznimi nedovršeni (slovanskimi) dialekti, ki so v rabi na podeželju raznih (istrskih) občin, in pa dejstvom, da je po vseh uradih v rabi italijanski jezik«. Poleg tega naj poslanec poudari mnoge italijanske primese, ki jih vsebujejo slovanski dialekti. Kot večinski jezik naj torej prikaže italijanščino, ki ne more imeti tekmeča v reonih ilirskih jezikih.¹²

Takšno je bilo stanje preden je De Combi razposlal po Istri že tako imenovano noto št. 17. Iz obravnavanih dokumentov lahko povzamemo naslednje zaključke:

1. Kopraska nota ni nastala samo po volji podestata De Combija, kakor bi se dalo zaključiti po spisu Antonija De Colle. Posredno je noto povzročil odgovor ministra Stadionna na interpelacijo dalmatinskih poslancev o imenovanju bana Jelačića za guvernerja Dalmacije, neposredno pa poslanec Madonizza s svojimi pismi, v katerih je občini Koper predočil nevarnost, da bi državne oblasti utegnile pridružiti Istro Hrvaški in Slavoniji.

2. Akcija podestata De Combija se je začela s tem, da je poslal prepise poslančevih pisem v Piran, ker je pričakoval zaslonbo tiste občine, ki je bila — kakor se izraža podestat — najbolj zvesta italijanstvu.

3. Proti De Combijevim pričakovanjem je občina Piran pokazala veliko mero previdnosti, ker je delila Istro v avstrijsko in beneško, kar je moral De Combi upoštevati, in ker je bila za metodo prepričevanja, ne pa nasilne italijanizacije.

4. Koprsko odposlanstvo v Trstu ni dalo zaželenih rezultatov.

5. Prav tako je imel osebni odposlanec De Combija po istrskih mestih le delni uspeh, ker ni mogel prepričati vseh občin, da bi pristopile k načrtu in pozitivno odgovorile na noto, ki jo bo poslala občina Koper.

De Combijeve predpriprave za koprsko noto so bile torej precej obsežne. Na začetku se je celo zdelo, da bo večina občin odgovorila pozitivno na njegov poziv. Odposlanec se je najbrž vrnil s poročilom, ki je podestatu vlilo precej poguma. Razen štirih občinskih zastopstev (Višnjan, Roč, Barban in Žminj) in ene občinske agencije (Kanfanar), so bile vse občine pripravljene sklicati podeželske delegate, agente in volivce in se z njimi pogovoriti o vprašanih jezika, šol, narodnosti in deželni oziroma pokrajinski pripadnosti tj. o vprašanih, ki jih je De Combi mislil vključiti v svojo noto. Deloma torej po nasvetu občine Piran, deloma po ustnem poročilu, ki ga je dal njegov osebni odposlanec o svojem potovanju po občinah je De Combi napravil seznam dvajsetih

¹² Pismo podestata De Combija poslancu Madonizzi 10. 1. 1849.

občin, katerim je 15. januarja poslal noto št. 17. To so bile občine Milje, Izola, Piran, Buje, Umag, Novigrad, Poreč, Vrsar, Rovinj, Pulj, Labin, Plomin, Vodnjan, Bale, Svetvincent, Grožnjan, Vižinda, Motovun. Oprtalj in Buzet.¹³ Koprna na tem seznamu ni, poudarjam pa, da je pristopil k delu prvi. Enajst občin je osebnemu De Combijevemu odposlancu zagotovilo, da bodo po potrebi ustanovile slovenske oziroma hrvaško-italijanske šole, vse so izključile možnost ustanovitve nemško-italijanskih prav tako pa tudi slovensko oziroma hrvaško-nemških šol.¹⁴ Torej se je le devet občin a priori odločilo samo za italijanske šole.

S takšnimi perspektivami je De Combi razposlal svojo noto po občinah. Ne bo odveč, če si jo ogledamo v celoti:

»Nota št. 17

Zaradi priprav na bodoča gibanja in da bi ohranili zaklad naše italijanske narodnosti in uporabo našega lepega jezika v vseh uradnih vprašanjih, je potrebno pojasniti, da tudi Slovani naših ozemelj imajo rajši italijanski jezik kot katerega koli drugega tako na osnovnih šolah, kot v vsem civilnem občevanju in obravnavanju političnih in pravosodnih vprašanj, ker že stoletja poznajo ta prevladujoči narodni jezik. Bo torej zaslužno in priporočljivo delo vašega občinskega zastopstva (da bi tako preprečili zlorabe neke stranke, ki prevzema nase propagando slavizma v naši pokrajini), poklicati v najkrajšem času vsa zastopstva podobčin z vsemi volivci vaše občine in protokolirati njihove svobodne izjave in želje o naslednjih vprašanjih:

1. kolikšno je število prebivalcev njihove podobčine ali občinskega odseka in koliko ljudi obeh spolov razume italijanski jezik in ga sproščeno govori;

2. v katerem jeziku bi radi videli, da bi bila vzgojena njihova mladina, ki bi si prizadevala napredovati v študiju, da bi si odprla pot v javne službe ali bi si hotela na kak drug način izboljšati položaj;

3. ali bi bili zadovoljni, da bi v uradnem občevanju, sklepanju pogodb in vseh drugih civilnih odnošajih ostal v rabi prevladujoči italijanski jezik, ali bi hoteli kakega drugega in katerega;

4. ali dobro razumejo slovaški pisani jezik, če se upoštevajo razlike med slovanskimi jeziki tj. med glagolskim, v katerem so napisane molitve, psalmi in druge cerkvene liturgije (prevod je dobeseden), kranjskim, v katerem izhajajo prevodi razglasov, predpisov in drugih uradnih objav vzvišene cesarsko-kraljeve vlade, dalmatinskim, dubrovniškim, vlaškim in hrvaškim?

5. ali sodijo, da je v njihovo korist, da se vedno bolj spojijo z italijanskim delom Istre, kot tistim delom, ki zavzema vse centre omike tudi v notranjosti polotoka in ki prebiva v vseh kolikor toliko trgovskih centrih istrske obale?

6. ali bi končno radi ostali združeni v italijanskih občinah, ali stremijo po nekem separatizmu; ta bi jih gotovo osamil, da bi ostali

¹³ Koprška nota št. 17, 15. 1. 1849 ob robu.

¹⁴ Pismo občine Koper poslanecu Madonizzi 24. 1. 1849.

brez vsake zaslombe in v popolni odvisnosti od tujih klatežev, ki ne zastopajo resničnih domovinskih koristi.

Istočasno zbira to dokumentacijo tudi naša občina. Bistroidni razumnosti Vašega spoštovanega občinskega zastopstva bo takoj jasno, kolike važnosti bi bilo popolno soglasje med nami in obenem tudi medsebojno obveščanje o rezultatih takih prizadevanj. Z gorečim ogledalom priznanih resnic o resničnem položaju naše Istre in z razumnimi težnjami njenega prebivalstva tako v mestih kot po vaseh in raztresenih hišah pred očmi, bo mogoče na lahek način popraviti namerne zmote lažnjivih statistik in licemerskih etnoloških podatkov in poročil.

Toplo priporočamo priznanemu patriotizmu bratske občine, da nam pomaga pri tem delovanju in da nam čimprej javi dosežene rezultate.

Iz magistrata občine Koper: 15. januarja 1849.

Dr. De Combi, podestat.

Gio. De Baseggio, občinski prisednik,

L. Gallo, prisednik.¹⁵

Sli, ki so dostavljali noto občinam, so občinskim zastopstvom pri-
našali še posebno navodilo, ki se glasi: »V slučaju, da bi (agenti, delegati
in volivci slovanskih podobčin) vprašali za smoter zastavljenih vpra-
šanj, (ki jih vsebuje nota), odgovorite, da bi se radi izognili pridružitvi
k Hrvaški. Obenem pa jim pojasnite, da vladajo tam težki zakoni.

Če bodo zahtevali, da se vpiše tudi njihov slovanski jezik, jim ugo-
dite. Obenem pa jim morate prikazati nujnost, da se izobrazijo tudi v
italijanskem jeziku, da bi razumeli akte, ki se tičejo njihovih koristi.
Zaradi tega bo potrebno, da bodo šole, ki bodo morebiti ustanovljene v
podobčinah, slovansko-italijanske.«¹⁶

Noto je dobilo, s Koprom vred, 21 občin. Seznam le teh nam pove,
da se je De Combi po nasvetu Pirana odločil samo za bivše beneško
ozemlje. Tu pa je izključil iz svojega seznama tiste občine, ki njegovemu
odposlancu niso dale potrebnih zagotovil. Čeprav je občina Vodnjan 23.
1. 1849 predlagala, da bi dobili noto tudi občina Barban, (ki je spadala
pod volilni okraj Vodnjan) in pa občinska agencija Kanfanar (o kateri
občinsko zastopstvo v Vodnjanu trdi, da se ne bo ravnila po protokolu
občine Svetvinčenat, pod katero je spadala), med občinami, ki so na
noto odgovorile, teh dveh ne najdemo. Bodisi, da jima De Combi ni
poslal note, ali da se je občina Barban odločila drugače kot Vodnjan,
Kanfanar pa enako kot Svetvinčenat, se predvidevanja občine Vodnjan
o tem, da bosta ti dve občini izpolnili nalogo, niso uresničile.¹⁷ O tem
še nekaj besed kasneje.

Od 21 občin, ki so dobile protokol, jih je odgovorilo samo 11. To
so Koper in Milje v slovenskem, Buje, Novigrad, Vodnjan, Pulj, Vižinada,
Bale, Rovinj, Poreč in Labin v hrvaškem delu Istre. Naravno je, da se
je prva lotila dela občina Koper, ki je 18. januarja sklicala vse volivce,
delegatke in agente svojega področja na posvetovanje. Zanimivo je, da

¹⁵ Koprška nota št. 17 a.

¹⁶ Navodilo h koprski noti. Kot v opombi št. 2 pod 7 a.

¹⁷ Protokol občine Vodnjan št. 58, 21. 1. 1849.

se je od 25 večjih vasi, združenih v 18 podobčinah, zbralo le 11 vasi, ki so pripadale devetim podobčinam.¹⁸ To so bile Smarje, Gažon, Truške, Boršt, Tinjan, Dekani, Rožar, Pomjam, Loka, Koštabona in Krkavče. Vse te vasi razen Trušk in Boršta so pristopile h koprskemu protokolu in na vprašanja (ki so bila v Kopru nekoliko drugače postavljena kot v ostalih občinah, vendar je bistvo, če izvzamemo nekaj omilitev, ostalo isto) odgovorile pozitivno, kar naj bi pomenilo, da so se odločile za spojitve z Italijani. Smisel odgovorov vaških volivcev in delegatov je v tem, da kmetje naštetih vasi razumejo in govorijo italijanski jezik, da so vsi njihovi dokumenti v italijanščini, da jim je italijanščina potrebna tako v uradih kakor v trgovskih poslih. Še več: v naštetih vaseh ni človeka, ki bi znal brati in pisati v slovenskem jeziku, medtem ko italijanščino bere precej ljudi, nekateri pa se znajdejo tudi v pisanju. Zaradi tega želijo omenjene vasi ostati združene z italijanskimi občani, katerim pripisujejo svojo blaginjo (!).¹⁹

Naj omenim, da vprašanj o številu prebivalstva in o vzgoji mladine koprski protokol ne vsebuje. Poleg tega je treba poudariti, da odgovorni ljudje koprške občine niso sestavili protokola kakor ostale občine. Vprašanja so postavili najprej delegatom in volivcem Šmarij in Gažona, ki so odgovorili pozitivno na vsa postavljena vprašanja in podpisali protokol. Nato so sledili delegati in volivci Boršta in Trušk, ki naj bi odgovorili enako kot prejšnji, vendar protokola niso podpisali. Trditev občinskih činiteljev, da so k protokolu pristopili, je torej več kot dvomljiva. Volivci in agenti Dekanov in Tinjana, ki so bili sedaj na vrsti, so odgovorili pozitivno in pristavili, da hočejo ostati združeni s Trstom in Koprom, s katerima jih že stoletja vežejo življenjske potrebe. Za njimi so bili na vrsti delegati in volivci Pomjana, Rožarja, Loke (Lonche), Koštabone in Krkavč, ki so k protokolu pristopili in ga podpisali.²⁰

Med večjimi vasmi na Koprskem pa k protokolu niso pristopile: Crni kal, Podpeč, Hrastovlje, Kubed, Gračišče, Sv Anton (danes Dvor), Dol, Zazid, Marezige, Manžan, Grintovec, Puče, Sergaši in Rižana.

Še huje je bilo v občini Milje, kjer so se vsi poklicani agenti, delegati in volivci Mačkovelj, Ospa, Gabrovice, Plavij, Škofij in Hribov (pod to podobčino so spadale vasi Elerji, Fajti, Božiči, Sodniki, Norbedi, Hrvatini, Sv. Brigida, Čampore ali Lovran in Korošci z manjšimi zaselki), izrekli za k r a n j s k i jezik pri poučevanju mladine, za k r a n j s k i jezik pri vseh uradnih potrebah, podobčine Mačkovelje, Osp in Gabrovice pa celo za ločitev od Istre in pridružitve h Kranjski.²¹

Občini Izola in Piran na De Combijevo noto nista odgovorili.

Od vabljenih občin v hrvaški Istri pa so odgovorile Buje, Novigrad, Poreč, Rovinj, Bale, Vodnjan, Pulj, Vižinada in Labin. Oglejmo si odgovore:

¹⁸ Prim. med ostalimi tudi pismo 10. 1. 1849 in pismo 24. 1. 1849.

¹⁹ Koprski protokol 18. 1. 1848.

²⁰ Prav tam.

²¹ Miljski protokol št. 36, 20. 1. 1849.

1. V občini Buje so pri protokolu sodelovale podobčine Triban, Krašica, Kršete, Momjan, Brda, Oskurus, Sorbar in občinska frakcija Bibali s skupno 2625 prebivalci. V protokolu navajajo, da prebivalci omenjenih podobčin ne znajo ne pisati ne brati hrvaščine²³ in redki jo za silo razumejo. Kakor v krajih (mestih), kjer živijo samo Italijani, je na bujskem podeželju v rabi samo italijanščina. Mladina naj bi se vzgajala v italijanskem jeziku, ker je koristnejši in ker je od njega »odvisna večja ali manjša stopnja omike in razvoja«. Za vse uradne potrebe, kakor tudi za civilnopravne pogodbe, naj bi ostala v rabi italijanščina. Interes omenjenih prebivalcev naj bi bil, da se vedno bolj spojijo z Italijani v omikanih in trgovskih centrih istrske obale.²³

2. V občini Vodnjan sta podpisali protokol podobčini Filipan in Juršiči (Roveria) s skupno 1530 prebivalci. Protokol navaja, da vsi moški prebivalci podobčin razumejo in »nekoliko tudi govorijo« italijanski jezik. Tega pa ni mogoče trditi o ženskah, ki imajo v mestih manj opravkov. Pri vzgoji mladine dajejo podobčine prednost italijanščini, ker so v tem jeziku napisani vsi posestni in drugi dokumenti prebivalcev. Z italijanščino lahko prebivalci tudi »izboljšajo svoj položaj«. Zato naj bi se pri vseh uradnih zadevah še nadalje izključila uporaba vseh drugih jezikov. O razlikah med raznimi slovanskimi jeziki, ki jih omenja točka 4 De Combijeve note, prebivalci Filipana in Juršičev nimajo pojma in ne razumejo jezika, v katerem so pisane uradne objave. V interesu kmetov vodnjanskega podeželja je, »da se vedno bolj spojijo z Italijani«.²⁴

3. V občini Pulj so pri protokolu sodelovale podobčine Kavran, Premantura, Pomer, Medulin, Ližnjan, Šišanj, Montić, Voltura, Lobarik, Peroj, Galižana in Fažana s skupno 5569 prebivalci, ki »govorijo neko mešanico italijanskega in hrvaškega jezika, razen v Galižani in Fažani (1450 prebivalcev), kjer poznajo samo italijanščino«. Pri vzgoji mladine dajejo volivci, agenti in delegati omenjenih podobčin prednost italijanščini, »ker so dvojezične ustanove škodljive za razvoj pismenosti!« Izjema je zastopstvo podobčine Peroj, ki zahteva tudi pouk v ilirščini, da bi zadostilo zahtevam svojega škofa. Prebivalci vseh ostalih vasi sicer razumejo »slovenski jezik, v katerem so pisane molitve«, ne razumejo pa kranjščine, v kateri so napisani ukazi, razglasi in objave cesarsko-kraljeve vlade. Dvojezično vzgojo odklanjajo tudi zato, ker bi »to vodilo k separatizmu, kar bi bilo škodljivo za oba naroda, predvsem pa za hrvaškega«. Italijanščina naj ostane kakor doslej uradni jezik.²⁵

4. V občini Vižinada sta sodelovali podobčini Kaštelir in Labinci (Santa Domenica). Stevila prebivalstva dokument ne navaja. Občina izjavlja, da je pri vseh uradnih in trgovskih poslih v rabi samo italijanšči-

²³ Izraz »lingua slava« ali »lo slavo« prevajam s »slovenščina« ali »slovenski jezik« če gre za slovenske občine, s »hrvaščina« ali »hrvaški jezik«, če gre za hrvaške občine. Le v nekaterih primerih, kjer tekst posebej terja tak izraz, sem pustil »slovanski«.

²⁴ Protokol občine Buje št. 9, 23. 1. 1849.

²⁵ Protokol občine Vodnjan št. 38, 21. 1. 1849.

²⁶ Protokol občine Pulj št. 35, 28. 1. 1849.

na, čeprav v obeh podobčinah govorijo mešano hrvaško-italijansko govorico. Kulturi in zedinjenju province bi bilo samo v škodo, če bi vpeljali kak drug jezik... »ker se istranski Slovani vedno bolj italijanizirajo, čeprav nimajo italijanskih šol«. Po nekaterih trditvah, ki nimajo večjega pomena, sledi kritika vlade, ker je v Istri uvedla nemški uradni jezik ter s tem onemogočila »Istranom« dostop v javne službe.²⁶

5. V občini Bale so protokol podpisali volivci in delegati podobčin Cubani, Krmed in Golež s skupno 291 prebivalci. O teh trdi protokol, da govorijo italijansko, razen desetih, ki ta jezik slabo obvladajo. Volivci in delegati so se izrekli za italijanščino pri pouku in pri vseh uradnih in civilnih odnošajih, »ker je italijanščina jezik občinskega mesta«. Dalje trdijo, da od slovanskih jezikov razumejo samo tistega, v katerem so napisane molitve, ne razumejo pa »kranjščine in drugih dialektov tj. dalmatinskega, dubrovniškega, vlaškega in hrvaškega«.

Stoletja so bili omenjeni vaščani povezani z Italijani, od katerih so izhajale vse njihove koristi in zaradi tega hočejo, da tako ostane tudi v bodoče. Končno trdijo delegati in volivci, da hočejo v vsem deliti usodo svojega občinskega mesta in da nočejo biti odvisni od »tujih klatežev«, ker so bili vedno proti takim ljudem.²⁷

6. V občini Rovinj je protokol podpisala podobčina Rovinjsko selo s 397 prebivalci slovanskega izvora, »ki govorijo slovansko narečje«. Vaški delegat, Italijan G. Quarantotto, je izjavil, da govorijo tudi italijanski jezik in dal zapisati, da »hočejo pripadati italijanski narodnosti, da se hočejo spojiti z italijanskim prebivalstvom in da so popolnoma privrženi cilju v noti postavljenih vprašanj«.²⁸

7. V občini Novigrad sodeluje podobčina Brtonigla z nekaj nad 1000 prebivalci, ki razumejo in govorijo italijanski jezik. V vasi imajo šolo z italijanskim poukom, kar želijo, da tudi ostane. V vseh javnih in privatnih zadevah dajejo prednost italijanščini. To pa zato, »ker ne razumejo pisanega slovanskega jezika«, čeprav deloma govorijo nekak slovanski dialekt. Sicer pa so vedno pripadali italijanskemu delu Istre, zato se hočejo »spojiti z italijanskimi občinskimi centri«.²⁹

8. V občini Poreč so pri sestavljanju protokola sodelovale podobčine Tar, Vabriga, Frata, Nova vas, Žbandaj, Dračevac, Fuškulin, Mugeb, Mušalež, Vrvari in Maj (Veli, Srednji in Mali Maj) s skupno 2687 prebivalci. Protokol občine Poreč je med najbolj protislovnimi. Občina namreč najprej trdi, da se med prebivalstvom le redko najde koga, ki bi poznal slovanski dialekt dežele. Takoj nato pa pride naslednja trditev: »Z eno besedo lahko rečemo, da več kot polovica prebivalstva govori samo italijansko«. Kmetje --- pravi dalje protokol --- rabijo slovanski dialekt samo za domače potrebe in to le v tistih oddaljenih vaseh, ki nimajo pogostejših stikov s civiliziranim delom pokrajine. Občina Poreč zanika obstoj glagolice na svojem področju. Sestavljavci protokola zatr-

²⁶ Protokol občine Vižinada št. 47, 29, 1, 1849.

²⁷ Protokol občine Bale št. 20, 28, 1, 1849.

²⁸ Protokol občine Rovinj št. 76, 1, 2, 1849.

²⁹ Protokol občine Novigrad št. 34, 25, 2, 1849.

jujejo, da so sedanji prebivalci poreškega podeželja »potomci Albancev, ki so jih Benetke tja naselile v XVII. stoletju, da bi ponovno naselile kraje, ki jih je opustošila kuga«. Omenjeni prebivalci so res »ohranili rubo svojega slovanskega dialekt«, a niso nikoli »mislili na ohranitev sooje albanske narodnosti«. Zaradi tega naj bi se kmetje odločili za italijanščino, za spojitve z Italijo, ker »slovanska narodnost brez mesta, brez civiliziranega centra, ni mogoča!«³⁰

9. V občini Labin pa niso sestavili protokola temveč pritožbo, ki je bila namenjena istrskim poslancem v Kromerizu, vendar so v njej obravnavali enaka vprašanja kot so jih obravnavale že omenjene občine. Pritožba je bila sestavljena v prisotnosti delegatov, agentov in volivcev podobčin Krmnica, Brgod, Cerovica, Dubrova, Cer, Ripenda, Vlahovo in Sveta Nedelja, ki so jo tudi podpisali. Števila prebivalcev pritožba ne navaja. Predstavniki občine se pritožujejo, da od marca 1848 dalje prihajajo v njihov kraj tiskani ukazi, odredbe, okrožnice in obvestila »v nekem jeziku, ki ga nekateri imenujejo ilirski, drugi hrvaški, tretji kranjski, dalmatinski ali vlaški in o katerem mi res ne vemo kateri je, ker ne najdemo človeka, ki bi ga znal brati in ga razumel.« »Bodi — pravi pritožba dalje — da so naši predniki prišli od koderkoli, mi nočemo biti kar so bili oni . . . , mi smo Istrani (kar naj bi pomenilo isto kot Italijani) in to hočemo ostati«. Zato zahtevajo: 1. da se v šolskem pouku uporablja samo italijanščina; 2. da italijanščina ostane kakor doslej edini uradni jezik in 3. da se podeželskemu prebivalstvu prizna pravica in potreba, da se čimprej in čimbolj spoji z Italijani.³¹

Takšna je v kratkem vsebina vseh enajstih istrskih protokolov, ki jih je povzročila De Combijeva nota št. 17. V občini Plomin ni prišlo do protokola, kljub temu, da se je v prejšnjem letu pridružila labinski občini v pritožbi proti objavam v slovensščini oz. hrvaščini. Zaradi tega je občina Labin poslala v Koper tudi prepis omenjene skupne pritožbe, kar naj bi veljalo ravno toliko, kot da je Plomin napisal protokol.³² Iz seznamov podobčin lahko spoznamo, da tudi tam, kjer so bili protokoli sestavljeni, niso sodelovale niti vse vasi niti vse podobčine. Kriččea sta predvsem primera Kopra, ki smo ga že omenili in pa Labina, kjer na seznamu manjkajo podobčine Kunj, Šumberg in Vetva, ki so štele skupaj okrog 2500 prebivalcev ali — z drugimi besedami — več kot Labin s predmestjem, saj je ta štel tedaj le okrog 2100 prebivalcev. V občini Buje manjka podobčina Triban. V občini Vodnjan nista sodelovali podobčini Marčana in Peruški, ki sta šteli skoraj toliko prebivalcev kot Filipan in Juršiči. V občini Poreč manjka podobčina Baderna, ki je štela okrog 1000 prebivalcev. Potemtakem lahko ugotovimo, da se je De Combijevemu vabilu odzvala le polovica občin in še te nepopolno.

Najtrše delo so imele občinske uprave v slovenskem delu Istre. Tu ni samo primer miljskih podobčin, ki so se izrekle za slovensko-nemške šole in za slovenski uradni jezik. Tu je še primer Kopra. O koprskih

³⁰ Protokol občine Poreč št. 55, 2. 5. 1849.

³¹ Pritožba občine Labin št. 59, 8. 5. 1849.

³² Prim. op. 1. pod 19 a.

podobčinah sam De Combi poroča, da jih je k protokolu pristopilo le osem od osemnajstih (delegati Trušč in Boršta protokola niso podpisali, torej ti dve vasi ne štejeta, Šmarje in Gažon pa sta tvorila eno podobčino). Zakaj ostale podobčine niso podpisale koprskega protokola? Zakaj so v Kopru zasliševali samo po nekaj podobčin hkrati in ne vseh skupaj kakor drugje? Na prvo vprašanje odgovorja De Combi sam, ko v pismu poslancu Madonizzi 24. januarja 1849 trdi, da je »dušnopastirski kler vedno na preči, da prepreči naše namere, nam povzroča težave in postavlja ovire«. In na drugem mestu: »...Ostale (podobčine) so od podpisa odvrnili župniki, ki so vplivali na kmete s tem, da so sejali nezaupanje in razširjali čudno idejo, da hočemo oživeti ukinjene datjave; tako so si končno zagotovili podpise (kmetov) na že pripravljene protokole«. ³³

S tem pa je De Combi neposredno povedal, da je duhovščina na Koprskem pripravila protiprotokol, v katerem so se kmetje Črnega kala, Podpeči, Hrastovelj, Kobeda, Gračišča, Sv. Antona, Dola, Zazida, Mareziga, Manžana, Grintavca, Puč, Sergašev, Rižane in verjetno tudi Trušč in Boršta ter ostalih manjših vasi izrekli za slovenske šole, slovensko uradovanje in morda celo za pridružitve h Kranjski, kakor so storili nekaj dni kasneje kmetje miljskih podobčin z uradnim miljskim protokolom.

Že v spisu o miljskem protokolu sem opozoril, da ni mogoče (z De Collejem) zanikati obstoja neke stranke, ki je razširjala slovensko propagando. ³⁴ V istem spisu sem dokazal, da je imela slovenska duhovščina v miljski občini za seboj dolgotrajno narodnostno delo. Ali ni mogoče trditi isto tudi za slovensko duhovščino na Koprskem? Še več. Pozivu De Combija na sestanku v Kopru so se gotovo odzvali delegati, volivci in agenti vseh slovenskih podobčin koprške občine. Prav tako je gotovo, da so sprva sedeli v dvorani vsi skupaj in da je že med preliminarnim pojasnjevanjem De Combijeve note prišlo do spora med podestatom na eni in pa predstavniki slovenskih vasi na drugi strani. Da bi dosegli uspeh, so se občinske oblasti poslužile pritiska. Predstavniki vasi se pa temu niso vdali in zato je bilo potrebno spremeniti oziroma omiliti vprašanja. Tako je bilo spuščeno vprašanje o šoli oziroma o jeziku, v katerem naj se poučuje mladina in pa vprašanje o številu prebivalstva. Ni dvoma, da se je občinska oblast ustrašila dejstva, da je v občini veliko več Slovencev kot Italijanov in da je zato ta vprašanja sama umaknila. Prav tako pa je morala pristati na omilitev ostalih vprašanj, ki so izgubila prvotno ostrino. Preformulirana vprašanja so se namreč glasila: 1. Kateri jezik vam je najbolj potreben za opravljanje vaših poslov v Kopru, v bližnjem mestu Trstu in v drugih mestih Istre? 2. Ali tisti prebivalci vaše občine, ki imajo vsakodnevna pota v mesto, dobro razumejo italijanski jezik in ga govorijo? 3. Ali je v podobčini Šmarje in Gažon kdo, ki zna pisati in brati v slovenščini? (V vprašanju je govor o Šmarjah in Gažonu pač zato, ker sta bili ti dve

³³ Pismo občine Koper poslancu Madonizzi 24. 1. 1849.

³⁴ M. Pahor o. c. str. 72 in na drugih mestih.

vasi prvi na vrsti). 4. Ali obstajajo v občini osebe, ki berejo in razumejo dokumente, ki so pisani v italijansčini in ali znajo pisati (v tem jeziku)? 5. V katerem jeziku so napisani novejši in starejši dokumenti (tj. testamenti, darovnice, pobotnice, sodbe, cenitve, kupne in zakupne pogodbe itd., ki jih hranite na svojih domovih? 6. Povejte svobodno in brez vsakih ozirov ali se želite vedno bolj spojiti z Italijani v italijanski del Istre, v italijanske občine, od katerih je odvisna vaša vzgoja in civilizacija, ali pa imate drugačne namene tj. da se združite s slovanskimi plemeni«. Vprašanja so res milejša od prvotnih, vendar ne skrivajo nič manjše pasti. Grajena so namreč tako, da privedejo anketirance do nujnega zaključka, da bi se v zvezi s »slovanskimi plemeni« tj. s Hrvati, ker je v navodilu k noti govor o tem, da bi se hoteli izogniti pridružitvi k Hrvaški in Slavoniji, ne počutili dobro. Tam bi jih namreč nihče ne razumel, prav tako oni ne bi razumeli jezika, njihovi dokumenti bi ne bili več veljavni in podobno.

Toda tudi s to taktiko De Combi ni uspel. Zato je klical v dvorano agente in delegate po skupinah. To je drugi del pritiska. A tudi to mu ni popolnoma uspelo. Protokol so podpisale le najbolj omahljive skupine. Najboljši dokaz temu sta predstavništvi Boršta in Trušk, ki sta odrekli podpis v zadnjem trenutku, ko je bil zanju protokol že napisan. Gledan s te plati je bil koprski sestanek za De Combija še bolj porazen kot sam priznava, kajti večina podobčinskih predstavništev je, kljub omilitvi vprašanj in dvakratnemu pritisku, pristopila k protokolu, ki so ga pripravili župniki, torej k stranki, ki se je bila za slovenske šole, za slovensko uradovanje in proti praksi, ki je veljala v Kopru stoletja. To dokazuje, da so bile slovenske vasi v koprski občini leta 1849 v določeni meri narodno že prebujene. V pisntu 24. januarja se De Combi opravičuje, da je občina Koper v težavnem položaju, da ji ni mogoče opraviti vsega, še manj pa opraviti hitro. Kljub temu, da je tedaj že gotovo vedel za izid sestanka v Miljah, ki je predstavljal zanj drugi poraz, tega ne omenja, temveč izraža le upanje, da bodo ostale istrske občine nadomestile to, kar Kopru ni uspelo.³⁵

Občina Milje je sicer uradno obvestila De Combija o sestanku šele 29. januarja. Nastop miljskih podobčin 20. januarja pa je bil tako enoten, da ni mogoče, da glas o njem ne bi prodrl do Kopra najkasneje v dveh ali treh dneh. Prav tako ni mogoče, da De Combi ne bi vedel, kaj se je tiste dneve dogajalo v Izoli in Piranu, o katerih je bilo tedaj že jasno, da protokola ne bosta poslali. Vendar je v pismu 24. januarja vse to zamolčal, ker se je zanašal na 16 južnih in severovzhodnih občin bivšega beneškega ozemlja, ki so dale slutiti, da bi stvari pri njih potekale lažje in boljše, ker hrvaški kler ni bil tako dobro organiziran, torej tako »nasilen« kot slovenski.

Če je torej De Combi v noti govoril o »nasilnosti neke stranke, ki prevzema naše škodljivo propagando slavizma v naši pokrajini«, potem je gotovo vedel, da je takšna stranka na koprskem obstajala in da je

³⁵ Kakor v op. 35.

imela v svojih vrstah tudi večino duhovščine, ki je bila vodilni — v dolgem narodnostnem delovanju izkušen — element.

To dokazujeta tudi primera Pirana in Izole. Previdnost, ki so jo pokazali Pirančani v že omenjenem odgovoru koprski občini, dokazuje, da niso zaupali prebivalcem svojega podeželja. Res je, da je v treh dolinah italijanizacija napredovala, vendar nam primer Sv. Lucije, kjer je bilo prebivalstvo še skoraj v celoti slovensko, dokazuje, da ni napredovala v toliki meri, da bi opravičevala upanje na uspeh. Poleg tega so tu popolnoma slovenske vasi kakor na primer Padna, Nova vas in Sv. Peter (sedaj Raven) z zaselki na severu, in Kaštel ter Marija na Krasu na jugu Dragonje. Ni mogoče, da bi se Kaštel, kjer so stoletja rabili in gojili glagolico, kjer so župniki vzgajali prebivalstvo v narodnostnem čutu, izrekel za italijansko šolo, čeprav bi se morda izrekel za italijanski uradni jezik. Prav tako to ni mogoče v Svetem Petru, ki se je dvesto let pravdal proti koprskim fevdalcem italijanskega rodu in kjer so se najstarejši ljudje še spominjali teh ostrih pravn, ki so se končale šele s propadom beneške republike.³⁶ O Padni, Novi vasi in Mariji na Krasu smemo mirno trditi, da se za De Combijevo noto ne bi izrekle že iz razloga, ker so bile popolnoma slovenske in pod vplivom Kaštela in Sv. Petra.

Zelo podobno je stanje v občini Izola, kjer je strujena slovenska naselitev segala do samega predmestja. Značilna pa sta dva primera. Kortve (danes Dvori nad Izolo) so spadale v tisto vrsto vasi, kjer so župniki uporabljali glagolico in učili prebivalstvo v domačem jeziku, kjer se je torej lahko začela uveljavljati slovenska stranka. H Kortvam spadajo še zaselki Stara vas, Vuki, Draga, Medoši, Morgani, Kortinca, Križpotje, strujeni del Čedelj z Nargucanom in Pašljun, vsi naseljeni izključno s Slovenci. Zaselki so bili pod močnim vplivom Kortve oziroma župnikov, ki so tu prebivali in učili. Drugi primer je vas Malija, kjer imamo priliko opazovati naravno slovenizacijo kasneje priseljenega prebivalstva (Bernardi). Vas je v obravnavanem času že popolnoma slovenska. Kakor občina Piran tudi občina Izola ni zaupala podeželskemu prebivalstvu, ki je segalo skoraj do mestnih vrat in se v preteklih stoletjih ni italijaniziralo, kljub temu, da je imelo v mestu vsakodnevne opravke. Brez dvoma je duhovščina tako na izolanskem kakor na piranskem podeželju nastopila proti koprski noti tako odločno, da do protokola sploh ni prišlo. Če je prišlo do neklih podpisov, potem ni dvoma, da je duhovščina uspela, da so Slovenci teh krajev podpisali protokol, ki ga je pripravila, kakor na Koprskem, »stranka, ki prevzema nase škodljivo propagando slavizma« tj. duhovščina sama. Mislim pa, da sta bili obe občini preveč previdni, da bi se spustili v De Combijevo kombinacijo.

Stanje v hrvaški Istri je bilo bistveno drugačno. Tu je treba predvsem poudariti večji pritisk osrednjih občinskih oblasti na volivce, delegate in agente v podobčinah. Drugo je vprašanje manjše organi-

³⁶ Prim. dokumente, objavljene v: Istrski zgodovinski zbornik I. Koper 1953, str. 214 in nasl.

ziranosti ali sploh neorganiziranosti hrvaške duhovščine, ki ni nastopila enotno kakor slovenska. Končno pa je važen tudi odnos občinskih oblasti do občin in do jezikovnega vprašanja na jugu Istre.

Ozrimo se najprej na prvo vprašanje. Medtem ko so imela vprašanja miljskega in deloma koprškega občinskega zastopstva vsaj videz demokratičnosti, tega na jugu ni bilo. Miljski Slovenci so se lahko svobodno izrekli za slovensko šolo in slovensko uradovanje. Delegati koprških podobčin so prisilili občino, da je omilila vprašanja in odrekli podpis tudi na preformulirano noto, kar zgovorno dokazuje primer Boršta in Trušč. Tega v hrvaških občinah ni bilo. Celotno podeželje občin, ki so odgovorile na noto, se je izreklo za italijanske šole, italijanski uradni jezik in za narodno spojitvev z Italijani v občinskih centrih. Tu ni bilo samo vprašanje »tujih klatežev«, ki so jih občine prikazale v najslabši luči, temveč so predstavniki občin dokazovali kmetom na podeželju, da *nimajo pravice, da bi živeli in se udeleževali kot narod*. Najbolj očitna sta v tej smeri primera občin Buje in Pulj. Občinske oblasti v Bujah poudarjajo, da so Hrvati *gostje na zemlji, ki je bila prvotno italijanska*.³⁷ V Pulju pa govore o tem, da je *hrvaški jezik gost na ozemlju, ki je bilo italijansko* in zaradi tega *kmetje ne smejo oklevati, da bi sprejeli italijanščino*.³⁸ Toda v teh dveh občinah lahko vsaj slutimo neko prepričevanje. Tega pa za ostale občine ne moremo trditi. Hrvati občine Vodnjan enostavno *morajo spoznati, da je spojitvev z italijanskim delom Istre o njihovem interesu*.³⁹ Prebivalcem Poreškega je *absolutno potrebito, da se približajo edini civilizaciji Istre, ki je doma v mestih na obali*, kajti v Istri je bil vedno: *»samo en pisan jezik, ena literatura, ena civilizacija, skratka ena edina italijanska narodnost*«. ⁴⁰ Po igračkanju s slovanskim dialektom in albanski narodnosti je ta formulacija dovolj zgovorna. Občina Vižinada se bržkone ni ozirala na odgovore delegatov Kaštelirja in Labincev, ki so bili pri kakšnem vprašanju v dvomu, kajti drugače bi ne moglo priti do naslednje formulacije: *»Če bi bilo v Istri mogoče potegniti demarkacijsko črto med Slovani in Italijani, ki so najbolj omikani in prebivajo v najbogatejšem delu pokrajine, bi se Slovani morali odločiti za tako demarkacijsko črto, ki bi jim dala garancijo o njihovi italijanski narodnosti*«. ⁴¹

V vseh naštetih primerih imamo opravka z narodno-političnim pritiskom, ki je bil povsod enako hud. Ne smemo pa pozabiti na gospodarski pritisk, ki je enako važen. To je posebno očitno v občini Bale, kjer oblasti poudarjajo, da so trgovci obalnih in celinskih mest, kamor kmetje prodajajo svoje pridelke, *»že od zdavnaj naši (to je kmečki — hrvaški) blagajniki*«. ⁴² Bolj jasno kot tako se niso mogli izraziti, da bi dokazali, da so bili hrvaški kmetje zadolženi pri mestnih trgovcih

³⁷ Kakor v op. 25.

³⁸ Kakor v op. 25.

³⁹ Kakor v op. 24.

⁴⁰ Kakor v op. 30.

⁴¹ Kakor v op. 26.

⁴² Kakor v op. 23.

in da je tudi gospodarski pritisk vplival na odgovore vaških delegatov na vprašanja note. V občinah Buje, Vižinada in Poreč dajo zapisati, da izhajajo koristi hrvaških kmetov samo iz italijanskih mest kot edinih pomorskih in trgovskih središč Istre. To naj bi pomenilo, da mimo mest nimajo hrvaški kmetje nikakih koristi in da bi gospodarsko propadli, če bi se odločili drugače kot so občine od njih pričakovale. Tudi tu ni težko spoznati, da so bili kmetje zadolženi pri mestnih trgovcih. Podobno je tudi v Labinu in Rovinju. Povsod je torej vplival na odgovore tudi gospodarski element in ta vpliv je bil odločilen.

K temu, da so se hrvaške podobčine izrekle za italijanščino, pa je odločilno vplivala tudi duhovščina. V nobeni od naštetih občin nimamo primera, da bi se duhovniki postavili proti noti in podprli svoje farane v težnjah po hrvaških solah. Hrvaška duhovščina v Istri ni bila tako povezana kakor slovenska. Ta trditév velja predvsem za obalni del Istre in pa za tiste občine, ki so imele z obalo največ stikov, kakor so bile Buje, Vižinada, Bale in Vodnjan. Seveda so tudi tu izjeme. Vsekakor je treba pripisati duhovščini, če občina Umag ni mogla pristopiti, še manj pa pozitivno odgovoriti na koprsko noto. Hrvaška duhovščina v okolici Umaga je stoletja podpirala kmete, ki so bili v sporu z občinskimi oblastmi zaradi cerkvenih dajatev in ni čudno, če so se tukaj duhovniki uveljavili kot narodni voditelji in če so jim farani zaupali.⁴³ Nekaj podobnega velja najbrž tudi za Vrsar, kamor je spadala med drugimi tudi velika podobčina Sveti Lovreč pazinatički. Na vsem ozemlju občine je bilo sicer nekaj več Hrvatov kot Italijanov, vendar to še ne opravičuje, da občina ne bi pristopila k protokolu. Narodnostno v podobnem položaju je bila namreč tudi občina Poreč, ki je pristopila k noti in sestavila protokol. Zato ni neumestno domnevati, da se je Vrsar odločil drugače pod vplivom hrvaške podeželske duhovščine, ki se je verjetno postavila proti De Combijevim vprašanjem.

Zopet drugačno je bilo stanje v občinah Buzet, Oprtalj, Motovun, Svetvinčenat, Grožnjan in Plomin. Toda, da bi lahko odgovorili na vprašanje, zakaj se te občine niso odzvale na koprsko noto, je potrebno najprej odgovoriti na drugo vprašanje. Zakaj De Combi ni poslal svoje note občinam Vižnjan, Roč, Zminj in Barban ter občinski agenciji Kanfanar? Treba je poudariti, da je občina Vodnjan v dopisu, ki je spremljal protokol 21. 1. 1849, predlagala De Combiju naj pošlje noto tudi občini Barban, ki je spadala pod njen volilni okraj, in pa občinski agenciji Kanfanar, ki je spadala pod občino Svetvinčenat. Glede Barbana je poudarjeno, da je samostojna občina. Glede Kanfanara pa je vodnjanski podestat Benussi v pismu izrekel gotovost, da se ta občinska agencija ne misli pridružiti deklaraciji matične občine.⁴⁴ Torej so v Vodnjanu vedeli, da občina Svetvinčenat ne bo poslala takšnega protokola, kakršnega si je želel De Combi in kakršnega so sestavili v Vodnjanu. Zato so hoteli, da bi koprski podestat izkoristil vsaj agencijo

⁴³ Prim. dokumente, objavljene v: Istrski zgodovinski zbornik I. Koper 1955, str. 197 in nasl.

⁴⁴ Spremní dopis občine Vodnjan 25. 1. 1849.

Kanfanar, kjer so predvidevali drugačen izid. Za občino Barban pa občinski činitelji v Vodnjanu sploh niso dvomili, da se bo izrekla za noto in da bo odgovorila popolnoma tako kot so odgovorili sami. Ali sta Barban in Kanfanar po tej intervenciji dobili noto ali ne, ni znano. Po vsej verjetnosti je nista dobili. Za takšno verjetnost je več razlogov. Prvič je koprski podestat že vedel za rezultate svojih prizadevanj v Miljah, v samem Koprju, v Izoli in Piranu in si je s tem, da note ni odposlal, prihranil dve nadaljnji razočaranji na ozemljih, kjer je bilo Italijanov mnogo manj kot v občinah Milje, Izola in Piran in kjer so bila celo mesta narodnostno mnogo bolj mešana kakor pravkar našeta. Drugič pa je treba naglasiti, da je noto poslal le tistim občinam, ki so dale njegovemu odposlancu posebna zagotovila, da bodo protokole sestavile v duhu njegovih navodil. Občina Svetvinčenat je bila sicer med njimi, vendar svojih zagotovil ni mogla izpolniti. Poleg tega so v Koprju vedeli, da se s politikom De Combija ne strinjajo mesta kakor sta Volosko in Lovran, ki sta protestirali proti noti.⁴⁵ Bilo je torej dovolj razlogov, da nekaterim občinam note niso poslali. Poslali je niso tja, kjer osební De Combijev odposlanec ni dobil od občinskih oblasti posebnih zagotovil, kjer so bila mesta narodnostno mešana, kjer je bilo torej že na samem začetku jasno, da nota ne bo našla razumevanja. Takšne so bile občine Roč, Žminj in Vižnjan. Kljub priporočilom Vodnjana se je izkazalo, da spadata v to vrsto tudi Barban in Kanfanar.

Narodno mešana pa so bila tudi mesta Buzet, Oprtalj, Grožnjan, Motovun, Svetvinčenat in Plomin. Če pa so te občine dale De Combijevemu odposlancu zagotovila, da bodo k noti pristopila, potem je gotovo, da se niso ozirale na narodnostno stanje svojega podeželja. Čeprav je zelo verjetno, da so tudi te občine zagotavljale ustanovitev hrvaško-italijanskih šol, si s to obljubo pri sestavljanju protokolov niso mogle pomagati. Poleg dejstva, da so bila omenjena mesta narodnostno mešana, pride v poštev tudi to, da je bilo njihovo podeželje popolnoma slovansko. Če namreč pogledamo stanje prebivalstva v teh šestih občinah po kasnejših virih, pridemo do zaključka, da je bilo tu, vključno z mesti, skoraj dve tretjini slovenskega in hrvaškega prebivalstva. V občinah, ki note niso dobile, pa je razmerje med hrvaško-slovenskimi in italijanskimi prebivalci še bolj kritično za Italijane, saj znaša 80 : 20 % v korist Slovencev in Hrvatov.⁴⁶ Razumljivo je torej, da je v neznatni manjšini. Zato občinam ni mogla pomagati do pristopa k noti niti obljuba ustanovitve slovensko-italijanskih šol. Vse to je De

⁴⁵ Protokol občine Labin 8. 3. 1849. Po tem protokolu izgleda, da so nekateri prebivalci Lovrana in pa 4000 prebivalcev Voloskega poslali v Kromeriz pritožbo proti delovanju De Combija. Več kot toliko ni mogoče razbrati. Morda si je občina Labin prizadevala prepričati tudi občino Volosko in Lovran, da bi pristopili k De Combijevi noti in napisali protokol v duhu De Combijevih želja.

⁴⁶ Izračun je narejen po podatkih v: Spezialortrepertorium der Österreichischen Länder, Bearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Herausgegeben von der k. k. statistischen Zentralkommission, VII. Österreichisch-Illlyrisches Küstenland, Wien 1918. Prim. Tabele 36—38, 43, 45, 47—53, in 55. 61 let prej ni moglo biti bistveno drugače.

Combijev odposlanec prav lahko zvedel že od občinskih oblastnih činiteljev. Zaradi tega se je De Combi odločil, da nekaterim občinam note ne bo poslal. Na drugi strani pa tiste občine, ki na noto niso odgovorile, tega niso storile zato, ker je niso mogle vsiliti niti v mestu niti na podeželju.

Nemajhno vlogo pa je igrala tudi oddaljenost od obalnih italijanskih centrov kakor so bili Koper, Poreč, Rovinj in Pulj. Vpliv politike obalnih občin je bil v notranjosti Istre minimalen. Zato je mogoče, da so se koprške note lotile bolj ležerno kakor ostale. To pa je dajalo še manjše možnosti za uspeh.

Preostaja še vprašanje o odnosu avstrijskih oblasti do jezikovnega vprašanja na jugu Istre. V svojih izjavah so kmetje občine Buje, Vodujan in Bale povedali, da ne razumejo jezika, v katerem so pisane uradne objave, razglasi itd., ki jih je pošiljala c. kr. vlada. Niso pa povedali kateri je ta jezik. Prav tako ne moremo dognati v kakšnem jeziku so bile pisane omenjene vladne objave iz protokola občine Labin. Tu bi jih kmetje in župniki vsekakor razumeli, če bi bile pisane v hrvaščini. Da niso bile pisane v hrvaščini nam najbolje dokazuje protokol občine Pulj, v katerem je med drugim rečeno: »Oni (tj. kmetje puljskih podobčin) razumejo rutenski jezik, v katerega so prevedene cerkvene molitve..., nihče pa ne razume kranjskega jezika, v katerem so pisani c. kr. razglasi itd.«⁴⁷ Citirani stavek dokazuje da so osrednje avstrijske oblasti pošiljale v hrvaške občine razglase, objave in zakone v slovenskem jeziku, ki ga hrvaški kmetje v Istri niso razumeli. Ni dvoma, da bi tudi v občinah, kjer so se hrvaški prebivalci odločili podpisati protokole, stvar drugače izpadla, če bi prizadeti prebivalci razumeli jezik vladnih razglasov, oziroma, če bi omenjene razglase dobivali v hrvaščini. Tako pa je razumljivo, da so se izrekli za jezik, ki so ga — poleg hrvaščine — najbolje razumeli tj. za italijanščino. K delnemu uspehu koprške note v hrvaških občinah je torej pripomogla tudi avstrijska vlada.

Zaradi pritiska, ki so ga izvajale južne občine na hrvaško prebivalstvo, pa postane ta delni uspeh koprške note še bolj problematičen. Pritisk, h kateremu so se morale občine zateči, je namreč prej dokazoval resničnost in upravičenost besed ministra Stadiona kot pa teze, ki sta jo zastopala poslanec Madonizza in pa podestat De Combi.

De Combiju je bilo že 24. januarja jasno, da ne bo šlo gladko. Kljub zagotovilu občin o ustanovitvi italijansko-slovenskih oziroma italijansko-hrvaških šol in kljub temu, da so vse občine, razen Milj, odklanjale ustanovitev slovensko-nemških in hrvaško-nemških šol, De Combi ni bil miren. Koprski in miljski primer sta mu dokazovala, da ni upanja, da bi se vse občine strnile v protest proti odgovoru ministra Stadiona dalmatinskemu poslancem. Upal je sicer še, a to njegovo upanje ni bilo več posebno čvrsto, če je že tedaj svetoval Madonizzi naj na podlagi »želje po slovensko oziroma hrvaško-italijanskih šolah«, sproži pri ministertvu za javno šolstvo predlog za ustanovitev dvojezičnih šol na

⁴⁷ Protokol občine Pulj. Kakor v op. 25.

(istrskem) podeželju. Ta predlog pa je imel določen namen. Ker je bilo malo upanja, da bi nota uspela, je bilo treba prevzeti zamisel o mešanih šolah, kajti to je bila v danih pogojih najboljša postaja na poti »k ustvaritvi pogojev, da se bodo ta kmečka plemena spojila in se istovelila z italijansko večino«. ⁴⁸

Toda, kljub vsem svojim in poslančevim zatrdilom o italijanski večini, je De Combi vedel tudi to, da italijanske večine pravzaprav ni bilo. Zato se je 24. januarja zatekel še k eni novosti. Najbolje jo izražajo njegove lastne besede: »Vseeno se sklicujemo na to, da je italijanski element na vsak način v večini, ker vaši bistrovidnosti ne more uiti, da se za ugotovitev kdo je v večini v nekem mešanem ljudstvu, ne sme upoštevati pravica števila, temveč pravica teže. Teža na tej tehtnici pa je gotovo na naši strani, in sicer ne toliko zaradi etnografskega izvora, zgodovinskih, zemljepisnih in diplomatskih dokumentov in zaradi naše stare posesti vseh centrov civilizacije, marveč zaradi čiste, najčistejše enotnosti našega pisanega uradnega jezika in zaradi nenotnosti raznih slovanskih pisanih jezikov, h katerim bi bilo treba prilagoditi najbolj neotesani(!) kmečki del istrskega prebivalstva«. ⁴⁹

V citiranih De Combijevih stavkih je neposredno priznanje, da so bili Italijani v Istri manjšina, da je torej Stadionova izjava dalmatinskim poslancem temeljila na precejšnjem poznavanju narodnosti in jezikovnih razmer na polotoku. Prav zato, ker mu je bilo to jasno, je De Combi žongliral s »pravico teže« in z ustanovitvijo italijansko-slovenskih in italijansko-hrvaških šol. Te naj bi imele za cilj — fine ultimno — raznaroditi Slovence in Hrvate v Istri in jih spojiti z Italijani. V noti št. 17 imenovane »lažnjive statistike in licemerski etnološki podatki in poročila«, se torej po samem De Combiju izkazujejo za točne. O tem ne more več biti dvoma.

De Combijevo pismo 24. januarja 1849 je v vsej skupini virov o koprski noti najvažnejši dokument. Skoraj neposredno priznava, da je njegovo upanje, da bodo ostale občine nadoknadile to kar Koprni ni uspelo, popolnoma prazno. Kakor smo že videli, bo odgovorilo samo 11 občin od 21, ki so noto dobile. Če upoštevamo, da je miljski odgovor negativen, koprski pa neuspešen, potem je na noto odgovorilo pozitivno samo 9 občin. Če upoštevamo dalje, da petim občinam nota ni bila poslana, ker niso dale zagotovil o uspehu, potem lahko ugotovimo, da od 26 beneškoistrskih občin kar 17 ni izpolnilo pričakovanj. To pa je za De Combija in njegovo noto absolutno negativna bilanca.

Kot rečeno je prišlo v Koper enajst protokolov. Prihajali so do 11. marca, ko je bil v koprski registraturi vpisan zadnji tj. labinski protokol. Za pojme podestata De Combija so prihajali veliko prepočasi. Sicer je to počasnost pričakoval, ker mu ni »bilo mogoče napraviti vsega, še manj pa opraviti hitro«. Prav zaradi tega je 10. januarja svetoval poslancu Madonizzi naj sestavi preliminarno pritožbo, 20. januarja pa predlagal ustanovitev slovansko-italijanskih šol. Kako je

⁴⁸ Pismo občine Koper poslancu Madonizzi 24. 1. 1849.

⁴⁹ Prav tam.

poslanec reagiral na te nasvete, iz omenjenih virov ni mogoče dognati. Za odgovor bo treba seči po drugih virih. Eno pa lahko ugotovimo že na osnovi doslej znanega: bodisi, da je Madonizza predložil pritožbo ali ne, bodisi da je izdelal in predložil načrt za ustanovitev dvojezičnih šol ali ne, njegova in De Combijeva prvotna prizadevanja niso rodila sadov. 4. marca 1849 je bila razglašena oktroirana ustava. 6. marca, tj. dva dni preden je občina Labin sestavila svoj protokol, je notranji minister grof Stadion po predhodnem sklepu vlade razglasil razpustitev državnega zbora v Kromerizu. To dejstvo pa je za celo desetletje postavilo ad acta vprašanja, ki jih je načela koprška nota št. 17.

Petko Luković

SLOVENC I KRIVOŠIJSKI USTANAK 1869

Okupiravši 1814. Boku Kotorsku, Austrija je dala svečano obećanje da će poštovati povlastice koje su Bokelji imali dok su bili pod vlašću Mlečana. Pored izvesne samouprave i oslobođenja od plaćanja neposrednog poreza, svakako je za stanovnike Boke Kotorske bilo najvažnije oslobođenje od služenja u redovnoj vojsci i time im bilo omogućeno da se neometano bave moreplovstvom kao glavnim materijalnim izvorom za održavanje života. No, Austrija je ove povlastice, rukovodena protiv-slovenskom politikom i strahom od porasta nacionalne svesti naroda, postepeno ukidala, težeći krajnjem cilju tj. uništenju individualnosti Boke Kotorske u upravno-političkom pogledu i njenom izjednačenju sa ostalim oblastima Monarhije. Donošenjem opšteg vojnog zakona krajem 1868, koji je postao obavezan i za vojne obaveznike iz Boke Kotorske, pa se više nisu smeli udaljavati iz svog kraja do napunjenih 24 godina života, odnosno do odsluženja vojnog roka, te su time njihovi ekonomski interesi bili neobično pogođeni jer im se onemogućavalo da se bave moreplovstvom od svojih najmladih dana. Ustrojavanje regrutnih spis-kova u jesen 1869, izazvalo je odlučno protivljenje stanovništva Boke, koje je jedan deo ovih spalilo a na svojim zborovima donelo odluku da sa oružjem u ruci brani svoja prava. Kako su austrijske vlasti bile neumoljive, to su 7. oktobra 1869. otpočeli oružani sukobi između pobunjenog naroda u Boki Kotorskoj i austrijske vojske sa žarištem ustanka u Krivošijama. Borbe su sa nesmanjenom žestinom vođene gotovo do početka januara 1870. sa nepovoljnim ishodom za austrijsku vojsku. To je, pored slabog međunarodnog položaja Monarhije, prinudilo Austriju da sa ustanicima zaključi 11. januara 1870. mir u Knežlazu po kome su ustanici amnestirani, ukinuta vojna obaveza za Kotorski okrug i anulirana zabrana slobodnog nošenja oružja. Osim toga, Monarhija se obavezala da ustanicima naknadi štetu koja im je pričinjena u toku trajanja ustanka.¹

¹ O krivošijskom ustanku 1869, koliko mi je poznato, nije mnogo pisano. Na ovom mestu o njemu navodim važniju literaturu kojom sam se služio. S. Novaković, Ustanak u Boki Kotorskoj, Beograd, 1870; Der Aufstand in der Herzegovina, Süd Bosnien und Süd Dalmatien 1881/82, izdanje Otseka za ratnu istoriju Bečkog ratnog arhiva, Wien, 1883; D. Miković, Srpsko pravoslavno Bokokotorsko vladičanstvo, Dubrovnik, 1908; H. Zeschka, Die Aufstände in Süddalmatien in den Jahren 1869/70 und 1881/82., Wien 1912; A. Dabinić, Pozadina bokeljskog ustanka godine 1869, Rad JAZU, 237 knj.,

Odjek krivošijskog ustanka u Evropi je bio veliki. Sva progresivna štampa a naročito u slovenskim zemljama, pratila je živo tok ustanka i sa simpatijama pisala o ustaničkim borbama, oduševljavajući se njihovim uspesima.² Kako je slovenačka javnost primila krivošijski ustanak i kako se odnosila prema njegovom toku dosada, koliko mi je poznato, nije ništa određenije pisano. Ja sam se, rukovodeći se tom okolnošću, odlučio da u ovom kratkom članku nešto o tom kažem, bazirajući svoje zaključke na prikupljenim podacima iz »Novica«³ i »Slovenskog naroda«,⁴ koji su tada izlazili na slovenačkom jeziku.⁵ Pri tome sam imao u vidu činjenicu da su jedino oni bili verni tumači, koliko-toliko, idejno-političkih stremljenja slovenačkog javnog mnjenja u vremenu unutrašnje krize Austrije, koja traje od 1859. do 1871.⁶ i pobjede slovenačkih liberala na izborima 1867, »ki branijo etnični program« i koji imaju »zelo malo čustva zvestobe Avstriji, da pa imajo Veliko Nemčijo, ki bi morala nujno zajeti vse ozemlje do Trsta, za večjo nevarnost«.⁷

Verovatno iznenađeni izbijanjem ustanka u Boki 1869. slovenački listovi su na početku davali o tome vrlo kratka saopštenja gotovo bez komentara. Tako je »Slovenski narod« 12. X. 1869. saopštio da je izbio ustanak u Boki, ističući da su u nekim krajevima već otpočeli oružani sukobi između austrijske vojske i ustanika.⁸ O uzroku izbijanja ustanka se tamo kaže: »Krvavi upor Dalmatincev v Kotorskem okraji, kateri je bil dozdej prost od vojaške dolžnosti in se je nabiranje vojaških novincev z orožjem v roki ustavil, ni še zadušen«.⁹ Dan docnije su i »Novice«, koje su, inače, donosile do kraja ustanka u rubrici »Novičar iz domačih in ptujih dežel« vrlo kratka saopštenja, uzdržavajući se od širih kome-

Zagreb, 1929; D. Subotić, Bokeljski ustanci (1869 i 1882), izdanje »Nove Evrope«, 1934; L. B. Radojičić, Krivošije i Krivošijuni, Nikšić, 1934; D. Samardžić, Prvi Krivošijski ustanak, »Glasnik narodnog univerziteta«, sveska za decembar, Kotor, 1940; J. Jovanović, Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti, Cetinje, 1948; D. Subotić, Krivošijski ustanci, Istoriski zapisi, knj. IV, sveska 1-5, Cetinje, 1949; V. Kondrjatova, K istoriji vosstanija v Boki Kotorskoj v 1869 g., Akademija nauk SSSR, XVI t., 1958; I. Zloković, Kako je Austrija nametnula Bokeljima vojnu obavezu, Vesnik Vojnog muzeja JNA, knj. 5, sveska II, Beograd, 1958; V. Vojvodić, Krivošijski ustanak 1869, Vojna enciklopedija, 5, Beograd, 1962, str. 39—40.

² D. Subotić, Krivošijski ustanci, Istoriski zapisi, knj. IV, sveska 1-5 (dalje: Krivošijski ustanci), Cetinje, 1949, str. 9.

³ List Bleiweisove »Novice« je počeo izlaziti od 1843 (Dr. D. Lončar, Politično življenje Slovencev [od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919], Ljubljana, 1921, str. 12).

⁴ »Slovenski narod« koji je ustanovljen u Mariboru 1868. a u Ljubljani prenet 1872, kada je osnovana »Narodna tiskarna« i ovaj list postao dnevnik (F. Brjavec, Zgodovina katoliškoga gibanja na Slovenskem, Ljubljana, 1928, str. 9, 11).

⁵ Pored gore navedena dva lista u to vreme je u Mariboru na slovenačkom jeziku izlazio od 1867 »Slovenski gospodar«, koga nisam mogao koristiti (Dr. D. Lončar, op. cit., str. 33).

⁶ F. Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, str. 124.

⁷ Ibidem, str. 133, 147.

⁸ »Slovenski narod« (dalje: SN) 120, 121 od 12. i 14. X 1869.

⁹ SN, 121, 14. X 1869.

tara, nasuprot »Slovenskom narodu« koji je to činio sve više što je ustanak uzimao većeg maha, saopštile: »V Dalmaciji se je vnel hud punt; nekteri kraji so se spuntali zaradi nove vojne postave, da nočejo rekrutov dati in ne davka plačati.«¹⁰

Iako, dakle, na početku ustanka slovenački listovi pišu malo o njemu, očekujući, vjerovatno, dalji razvoj događaja, što se tiče osnovnog uzroka izbijanja ustanka u Boki Kotorskoj slovenačko javno mnjenje je ipak, uglavnom, bilo obavješteno dosta dobro, jer su o uzrocima njegovi listovi pisali, iako kratko ali, uglavnom, u onom smislu kako je pisao i zadarski »Narodni list«, organ liberalne stranke u Dalmaciji, koji je bio mnogo bliži događajima i o njima bio, svakako, dobro obavješten.¹¹

Izgleda mi da je u celom ovom pitanju najvažnije to, kako se je slovenačka javnost, ili, bar, njen deo, koji je delio mišljenje »Slovenskog naroda«, držao prema zvaničnoj politici Beča u odnosu na ustanak u Boki Kotorskoj, na jednoj, a kako prema rešenosti Bokelja da sa oružjem u ruci brane svoja prava, na drugoj strani.¹² To je tim pre važno, što su i Slovenci imali mogućnosti da se, koliko-toliko, obaveste, o okrutnim merama koje su austrijske vlasti sprovodile u Boki Kotorskoj, naročito u periodu kampanje za sprovođenje u život zakona o opštoj vojnoj obavezi.

Naročito je značajno na ovom mestu istaći pisanje »Slovenskog naroda«, čija je sadržina na nekoliko mesta otvoreno protivaustrijska, kada je u pitanju opravdanje ovog ustanka. Radi toga, mislim, da je neophodno potrebno ovom prilikom to istaći uz navođenje najkarakterističnijih delova teksta ad litteram iz ovog lista. Tako se tamo 19. X.

¹⁰ »Novice« (dalje: N) 41, 13. X 1869. Dve nedelje dočnije ovaj list je, što se tiče uzroka izbijanja ustanka u Boki Kotorskoj bio u pisanju određeniiji. Tamo se o tom doslovno kaže sledeće: »Čedalje huji je krvavi boj med cesarsko armado in med prebivalci Kotorskih Bok, ki so se spuntali zato, ker po novi vojni postavi morajo tudi oni, ki so dosihmal oproščeni bili navadne vojaščine, brambrovei biti« (N 43, 27. X 1869).

¹¹ »Narodni list« (dalje: NL) 79, 80, 100 od 2. i 6. X i 15. XII 1869. I organ ljubljanske liberalne nemacke stranke »Lambacher Tagblatt« je isticao da su se Bokelji pobunili zbog toga što su po novom vojnom zakonu bili dužni da služe u redovnoj vojsci. Nasuprot slovenačkim listovima, koji su od strane vlade zahtevali razumnost kao i obazrivost u preduzimanju mera prema Bokeljima, ovaj list zahteva preduzimanje energičnih mera u cilju što skorijeg ugušenja ustanka (»Lambacher Tagblatt« (dalje: LB) 233, 234, 240 od 12., 13. i 20. X 1869).

¹² Inače, Bečka vlada je znala da će sprovođenje zakona o opštoj vojnoj obavezi naići u Boki Kotorskoj na žestok otpor pa, čak šta više, dovesti i do otvorenog oružanog ustanka, budući da je uvođenje opšte vojne obaveze automatski za sobom povlačilo nužnost opšteg razoružanja, čemu su se Bokelji naročito protivili. Uverena u to da će ustanak brzo ugušiti vojnom silom, Bečka vlada je naredila da se i u Boki obavezno ima izvršiti popis vojnih obaveznika, koji su se, po tom naredenju, morali 6. oktobra 1869. pristupiti rekrutnim komisijama radi ocene sposobnosti. Uz to, u ovom naredenju je istaknut zahtev da se svaki otpor ima brzo i energično slomiti silom. Bokelji su postupili posve suprotno ovom zahtevu. Naime, već 7. oktobra 1869. dolazi do oružanog sukoba između ustanika i austrijskih oružanih snaga na Ledemicama pa je time otpočeo krivošijski ustanak (Đ. Suhotić, Krivošijski ustanaci, str. 2—5).

1869, posle uvodne konstatacije da »upor v Dalmaciji zanima zdaj vse časopisje«, naročito ističe sledeće: »Dalmaciji je bila dunajska vlada vedno mačeha, bolj poznala kitajsko kraljestvo, nego lastno preimenitno deželo. Branbena postava Dalmaciji zavezuje bitne žile, to vidi svakdo, ki pozna je to deželo, le državni možje na Dunaji tega ne vidijo. Vse mora biti po enem kopitu, to je njih namen, in s tem namenom segajo v pravice in život različnih narodov, ter tako tudi Avstriji jamo kopljejo. Oni hočejo da bi riba po zraku letala, tica pa pod vodo plavala. To pa je zoper naravno postavu, in grehi zoper to postavu rodé vselej in povsod najhujše nasledke.«¹³ Nadalje ovaj list konstatuje da je za ustanak u Boki Kotorskoj sama Bečka vlada kriva zbog svog netaktičkog poteza u odnosu na zahteve Bokelja, pa, u vezi s tim, doslovno kaže: »Kakor se v Kölnu, Ztg'¹⁴ piše, se vlada ni upala poslati jugoslovanskih regimentov v Dalmacijo, kar je veliko znamenje našega časa. Sicer pa spoznavajo neodvisni časopisi, da je breztaktna zdanja vlada sama kriva, da se preliva zdaj kri v cesarstvu.«¹⁵ Konstatujući da se gotovo svi evropski listovi bave pitanjem ustanka u Boki Kotorskoj »Slovenski narod« ističe. »Mora nas Slovane veseliti, da se čedalje bolj zvedo vzroki, zakaj so dalmatinski Slovani zgrabili za orožje. Judovski nemški pisci so sicer mnogo vzokov iznašli v svoji bujni fantaziji, vendar drugi pošteniji opazovalci vidijo in vedo, da je nesrečnega boja in nepotrebne krvi samo vlada kriva in njeni uradniki, koji so bili Dalmatincem tuji, in sovražni njih narodnem bitju.«¹⁶

Za razliku od »Slovenskog naroda«, koji je, kako smo napred istakli, otvoreno kritikovao politiku ne samo Bečke vlade već i lokalnih austrijskih vlasti u Dalmaciji, »Novice« su u tome bile znatno umerenije, ne istupivši nikako otvoreno protiv politike pomenute vlade već svu krivicu za izbijanje ustanka u Boki baca na lokalne vlasti, a pre svega na okružnog kapetana u Kotoru Franca.¹⁷ Interesantno je napomenuti, da je »Narodni list« 13. X. 1869, koliko sam mogao da zaključim iz njegovog pisanja, preporučivao Bokeljima da se pokore odredbama novog zakona o vojnoj obavezi, poslavši im lakonsku preporuku, odnosno savet: »Pokorite se zakonu!¹⁸ Medutim je ovaj list početkom decembra 1869 pisao za ustanak u tom smislu da je on »žalostan plod još kukavnije politike«. ¹⁹ Tek početkom januara 1870 »Narodni list« istupa nešto oštrije protiv vladine politike u Boki pa o njoj, pored ostalog, kaže sledeće: »Dobro je što je postavljen temelj pomirenju udaljenjem iz Boke vladinih ljudi narodu zazornih i mrskih. Ali takovih ostaje još po Dalmaciji, pa dok

¹³ SN 123, 19, X, 1869.

¹⁴ Tada je čak i nemačka štampa, koja je bila pod uticajem Bizmarkove spoljne politike, pratila sa otvorenim simpatijama borbu Bokelja protiv austrijske vojske (D. Subotić, Krivošiški ustanci, str. 9).

¹⁵ SN 126, 26, X 1869.

¹⁶ SN 131, 9, XI 1869.

¹⁷ N 47, 50, 51, 52 od 24. XI, 15, 22 i 29. XII 1869.

¹⁸ NI, 82, 13, X 1869.

¹⁹ NI, 97, 4, XII 1869.

njihova djelatnost traje u narodu, ostaje sveder i bojazan, ne bi li se mogli i novi neredi dogoditi s njihove nesvjesti, ili s njihova neznanstva.«²⁰

O nehumanom načinu postupanja prema ustanicima i narodu uopšte u Boki Kotorskoj kao i prema njihovoj imovini od strane austrijske vojske, oba slovenačka lista pišu sa dozom velikog gnušanja i otvorenom osuđom načina ratovanja austrijske vojske. Naročito je u tom pogledu ogorčen »Slovenski narod«, koji otvoreno kritikuje, pored vojnih komandanata u Boki Kotorskoj, i Vojno ministarstvo, koje je dozvolilo ovakvu vrstu do krajnosti nečovečnih represalija nad Bokeljima. Ovaj list je na nekoliko mesta otvoreno osudio ovakav stav vojnih starešina. Tako se, na primer, tamo, posle konstatacije da austrijska vojska pali sela u Boki, kaže: »Već sel in krajev je palo ognju in požaru v plen, poznejše preiskave bodo pokazale, ali je tako postopanje ubogim zapeljanim in pre-nagljenim Bokeljem nasproti vse skozi silno bilo, ali ne. Da pa že zdaj ne zbuja nevolje ne samo med Slovani, temuč celo med Magjari kaže to, da je v ogerskem zboru spregovoril poslanec Simoni in priporočal človeško ravnanje c. kr. vojske.«²¹ Nadalje se ističe da su, nakon spaljivanja 500 njihovih kuća, »Bokelji razdraženi in težko jih bo pomiriti, tudi če se jim več da, kakor so tirjali, predno so zgrabili za orožje.«²² Naročito se »Slovenski narod« gnuša varvarskih mera koje su preduzimale u Boki austrijske trupe, vešajući zarobljene ustanike i nevini narod, okrivljujući za to naročito namesnika Dalmacije generala i tadašnjeg komandanta austrijskih snaga u Boki Kotorskoj generala Auersperga kao i samo Vojno ministarstvo.²³ Osuđujući ovako drastične mere austrijske vojske, ovaj list donosi jedan dirljiv slučaj vešanja jednog posve nedužnog Bokelja na početku ustanka. Tamo se o tome, pored ostalog, doslovno kaže sledeće: »Kako naša cesarska vojska in njeni poveljniki ravnajo z ubogimi uporniki, naj kaže ta-le dogodba. Pred bojem pri Ledenicah²⁴ so vojaki videli kmeta, ki je s svojo materjo vred samo znamenje dal svojim rojakom, da vojska pride. Vojaki so kmetovo mater pri tisti priči ustrelili, kmeta vjeli in bil je obešen. Potlej pa nemški listi vpijejo še, kako surovi so in grdo ravnajo uporniki.«²⁵

Doduše, »Novice« su znatno umerenije od »Slovenskog naroda« u svom stavu prema nečovečnim postupcima austrijske vojske nad narodom Boke Kotorske. Ovaj list, uzdržavajući se širih komentara, samo

²⁰ NI, 1, 1, I 1870.

²¹ SN 132, 11, XI 1869.

²² SN 138, 25, XI 1869.

²³ SN 138, 139 i 141 od 23, i 27, XI i 2, XII 1869. General Gottfried Auersperg (Gottfried Wolf Graf von Auersperg) prispeo je 7. novembra 1869. u Budvu sa svojim štabom i preuzeo od Wagnera komandu nad austrijskim snagama u Boki Kotorskoj (up.: D. Subotić, Krivošiški ustanici, str. 7; V. Vojvodić, op. cit. str. 40).

²⁴ Radi se o prvom oružanom sukobu ustanika protiv jednog odreda austrijske vojske na Ledenicima 7. oktobra 1869. nakon čega su ustali na oružje Grbljani i Paštrovići, razoružavši posade u žandarmerijskim kasarnama i tom prilikom prekinuvši saobraćaj između Kotora i Budve (D. Subotić, Krivošiški ustanici, str. 4-5).

²⁵ SN 134, 16, XI 1869.

konstatuje da su za vešala i paljevine u Boki krivi isključivo generali Wagner i Auersperg kao i »okrajni glavar Franc«, zahtevajući da se što pre smene sa svojih dužnosti.²⁶ Ogorčen što to nije učinjeno, list sredinom decembra sa dobrom dozom ljutnje konstatuje: »Wagner pa je še zmiraj deželni glavar, Auersperg vojskovođa in Franc paša okrajni.«²⁷

Slovenački listovi su posvećivali prilično veliku pažnju pitanju držanja Crne Gore i Rusije prema krivošijskom ustanku. Naime, kako je poznato, Austrija je naročito zazirala od stava Crne Gore, strepeći od toga da se ustanak ne proširi na sve oblasti Balkanskog poluostrva, što bi dovelo do otvorene ruske intervencije, koja je tada vodila anti-austrijsku politiku.²⁸ Radi toga je na pismeni zahtev dalmatinskog namestnika generala Wagnera knjaz Nikola uveravao da će Crna Gora ostati neutralna i, »ukoliko to mogućnosti dozvole, zabraniti učestvovanje Crnogoraca u ustanku.«²⁹ Naročito su u Austriji listovi nemačke liberalne buržoazije tada istupali protiv Crne Gore, u čemu nije zaostajao ni »Laibacher Tagblatt«, optužujući je još u početku ustanka, tvrdeći da ga je ona podstakla i dugo pripremala kao jedan od glavnih aktera južnoslovenske propagande itd.³⁰ Na ovo je »Slovenski narod« dosta oštro reagovao, ustajući otvoreno u odbranu Crne Gore i Rusije. Tako je pomenuti list, nakon desetinu dana po izbijanju krivošijskog ustanka, o tome, između ostalog, pisao: »Nemško časopisje ugiblje da ima Rusija v tem uporu svojo roko, da sosedni Črnogorci podpirajo in ščujejo vstajnike. Vse to je gotovo prazno.«³¹ I dalje, nakon konstatacije da nemački listovi u Austriji opširno pišu o ruskom i crnogorskom potpaljivanju ustanka i da »to, kar se je tudi doli v Dalmaciji pričelo je slovanska revolucija pod ruskim varstvom, ki vzdiguje zoper Nemce in Magjare v Avstriji in pa zoper Turke svojo gorgonjo glavno«, odgovara lakonski: »Taka sila še ni.«³² Govoreći o mogućoj vojnoj intervenciji Austrije u zajednici s Turskom protiv Crne Gore, list upozorava Austriju na teške reperkusije koje bi nužno usledile pa, pored ostalog, doslovno ističe sledeće: »Ruzen lega se vera širi, da hoče Turčija z Avstrijo vred z vojsko pooblastiti Črno goro. Ako se to zgodi, švignil bo krvavo ruedeći plamen vzhodnega vprašanja na kvišku že prihodno pomlad, če prej ne. General Auersperg je baje poslal v Cetinje žugajoče pismo...³³ da bi knjeza spravil na svojo plat, a knjez zdaj sam ne more več svojih ljudi brzdati, ko bi tudi hotel. Nikola zdaj ne more več svojim sokolom braniti, da bi ne pomagali svojim bratom Bokeljcem.«³⁴ »Novice« se gotovo ne intere-

²⁶ N 46, 47 od 17. i 24. XI 1869.

²⁷ N 50, 15, XII 1869.

²⁸ F. Zwitter, op. cit., str. 147—148.

²⁹ J. Jovanović, op. cit., str. 303.

³⁰ LT 234, 236, 239, 245 od 13, 15, 19. i 26. X 1869.

³¹ SN 123, 19, X 1869.

³² SN 127, 28, X 1869.

³³ SN 139, 27, XI 1869.

³⁴ SN 140, 30, XI 1869. I pored svečanog obećanja knjaza Nikole da će se Crna Gora držati striktno neutralnosti u odnosu na krivošijski ustanak,

sufu ovim pitanjem već samo pišu da za Bokeljima stoji Crna Gora, koja će ih svakako pomoći.³⁵

Slovenačka javnost je, bez svake sumnje, sa napregnutom pažnjom pratila obostrana borbena dejstva u Boki Kotorskoj, iskreno se radujući uspesima ustaničkog oružja jer je bila vrlo oštra cenzura, kojoj je naročito »Slovenski narod« bio podvrgnut.³⁶ No uprkos tome, ovaj list gotovo u svakom broju piše o borbama ustanika protiv austrijske vojske, ističući prednost njihove taktike u borbenim dejstvima koja se karakterišu kao tipičan gerilski način ratovanja. List taktiku ustaničkih borbenih dejstava svodi, uglavnom, na sledećih nekoliko ispoljenih obeležja: »Uporniki se raztresó, v gorah zopet zberó in udarijo zdaj tu zdaj tam na vojsko«;³⁷ »uporniki vojsko pač zdaj pa zdaj na maršu napadejo, pa se zopet umaknejo«;³⁸ i da su ustanici jurišali s jataganom u ruci na austrijske jedinice i gde je bilo pogodno otiskivali »cele kupe kamenja na vojake«.³⁹ Rudi takvog načina ratovanja ustanika i okolnosti da svaki Bokelj od malena izvanredno rukuje oružjem, konstatuju »Novice« da general Auersperg ako bi imao »desetkrat toliko mož, ko jih zdaj ima, ne bi bil vendar nič opravil«.⁴⁰ Zbog toga je austrijska vojska tada doživljala poraz za porazom. Uprkos svojoj nadmoćnosti i kudikamo boljoj opremljenosti i snabdevenosti sredstvima za život i borbu, ona je imala znatno veće gubitke od ustaničkih snaga.⁴¹ Kao primer ustaničkih pobeda i uspeha navodi zauzimanje austrijskog fora Stanjevića bez preciziranja datuma,⁴² gde je zarobljeno 40 austrijskih vojnika koje »so uporniki sami izpustili«.⁴³

Posle okupacije Boke Kotorske, Austrija je izgradila put, koji vodi od Risna preko Crkvica u Dragaljsko polje. To je učinjeno radi snabdevanja jake posade u foru Dragalju⁴⁴ i kasarni na Crkvicama.⁴⁵ Dakle, pred komandu austrijske vojske u Boki Kotorskoj se ispostavio problem snabdevanja dva najisturenija i veoma važna objekta u Krivošijama

Austrija je, ipak, sumnjala u to i bila nverena da je »učeeće Crnogoraca u ovom ustanku van svake sumnje« (J. Jovanović, op. cit., str. 303—304).

³⁵ N 43, 27, X 1869.

³⁶ Ovaj list se naročito žali na Vojno ministarstvo, koje je ovlastilo državnog tužioca u Celju s posebnim pismom da tuži »Slovenski narod« »češ da smo žalili čast c. k. armade, ker smo sebe in narod branili proti napadom vojaške oholosti. Vemo sicer da je lažje preganjati slovenskega žurnalista, kakur pa podvreči si hrabrega Morlaka« (SN 139, 27, XI 1869).

³⁷ SN 133, 18, XI 1869.

³⁸ SN 136, 20, XI 1869.

³⁹ Up.: SN 140, 30, XI 1869; NI. 100, 15, XII 1869.

⁴⁰ N 43, 49 od 27, X i 8, XII 1869.

⁴¹ SN 127, 137 139 od 28, X, 23, i 27, XI 1869.

⁴² For Stanjeviće, koji se nalazio između Budve i crnogorske granice, zauzeli su ustanici iz Pobora, Maina i Brajića noću 21/22. oktobra 1869. ali krajem istog meseca austrijska vojska je uspela da ga povрати (up.: Đ. Subotić, Krivošiški ustanici, str. 6; V. Vojvodić, op. cit., str. 40).

⁴³ SN 126, 127 od 26. i 28, X 1869.

⁴⁴ Austrijsko utvrđenje na austrijsko-crnogorskoj granici prema Grahovu, podignuto 1836 (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, I. knj., str. 563, pod »Dvrsko polje«).

⁴⁵ Đ. Subotić, Krivošiški ustanici, str. 1.

na domaku granice prema Crnoj Gori u uslovima trajanja ustanka. Otuda su razumljivi veliki naponi austrijskih snaga, uz osetne gubitke u živoj sili i opremi, da ove posade snabdevaju osnovnim potrebama za život i borbu, na jednoj, i težnja ustanika da njihovu nameru osujete kako bi, usled nedostatka izolučene artiljerije, iscrpljene posade gladu primorali na kapitulaciju, na drugoj strani. Zbog toga je, pre svega, na domenu Krivošija i bilo najviše borbenih dejstava između ustanika i austrijskih snaga u toku trajanja ovog ustanka. Naročito je značajan treći pohod austrijske vojske na Krivošije, preduzet 16. XI 1869. pod komandom generala Auersperga s ciljem dotura posadi u Dragalju hrane i municije i potiskivanjem ustanika u Dragaljsko polje i njihovog uništenja u tom rejonu. Austrijske snage su, istina, uspele da posadu u Dragalju snabdeju ali su u najžešćim borbama, koje su vodene 18. i 19. XI 1869. u Hanskom tesnacu bile do nogu potučene uz velike gubitke u ljudstvu i materijalu.⁴⁶

Od slovenačkih listova naročito je »Slovenski narod« pisao dosta opširno kako o položaju austrijske posade u foru Dragalju i teškoćama dotura hrane i municije u ovaj tada odsečen fortifikacijski objekat, tako i o borbama i porazu austrijskih snaga u Hanskom tesnacu. Komparirajući izveštaje i napise ovog lista sa utvrđenim i u literaturi objavljenim činjeničnim faktima, koji se odnose na ove događaje iz ustanka, može se konstatovati da je pomenuti list o njima bio dobro obavešten. Na primer, evo šta se tamo kaže o položaju posade u Dragalju: »Vojaki, ki so posajeni v oddaljeno trdujavo Dragalj, imajo strašno stanje. Nimajo drv za kurjavo. Na mulah so jim donašali drva, pa uporniki so mule vzeli in odgnali. Vina so jim v mehovih hoteli prinesti, ali uporniki so streljali v te mehove še predno so v Dragalj prišli in sladko vince je teklo po tleh. Tako morajo biti vojaki v temi in žejni. Zdaj kurijo z lesenim orodjem, pa tega bo zinanjkalo kmalu. Od druge strani pa se celo širi novica, da imajo Dragalj že uporniki v rokah.«⁴⁷ O pobedi ustanika u Hanskom tesnacu »Slovenski narod« je pisao opširno u svoja dva uzastopna broja. U broju od 27. XI 1869. u rubrici »Politični razgledi«, ističe, da su za ustanike vesti dobre jer »Avstrijska vojska je tepenu«. Nadalje, ukratko o samoj borbi, uglavnom, kaže ovo: »Poglavni kvartir z generalštabom vred je bil 18. t. m. v klanecu Han od upornikov napaden. Okoli 40 glav tovrne živine (mul) z vsemi tovari (živežem in drugim blagom) so uporniki vzeli. Glavni kvartir z generalštabom je bežal in komaj v Dragalj prišel.«⁴⁸ Od 20. t. m. pa je spet v Kotoru.«⁴⁹

⁴⁶ Up.: D. Subotić, Krivošijski ustanci, str. 7—8; V. Vojvodić, op. cit., str. 40.

⁴⁷ SN 155, 18. XI 1869. Istureni for Dragalj je tada zaista bio odsečen, ali su austrijske snage uspevale, iako neretovno zbog ustaničkih iznenadnih i često puta uspešnih napada na njihove provijantske kolone, da posadi doture najnužnije potrebe za život i borbu i tako osujete ustaničku nameru da gladu izturu posadu primoraju da se preda (V. Vojvodić, op. cit., str. 39—40).

⁴⁸ Kako je ranije rečeno, najžešće borbe u Hanskom tesnacu bile su 18. i 19. XI 1869. Ustvari, glavna kolona austrijske vojske u kojoj je bio i general Auersperg napadnuta je iznenada od strane ustanika noću 19. XI, kada se general spasao begstvom u for Dragalj, dok su celu komoru glavne kolone zapevali ustanici (V. Vojvodić, op. cit., str. 40).

⁴⁹ SN 159, 27. XI 1869.

Tri dana doenije, odnosno u narednom broju, ovaj list je o porazu generala Auersperga pisao znatno opširnije, detaljišući tok borbi kako 18. tako i 19. XI 1869, pri čemu ipak, dominira poraz glavne kolone u Hanskom tesnacu noću 19. XI, navodeći uz to i gubitke austrijske vojske.⁵⁰ Pošto se ovi podaci, uglavnom, slažu sa onima koji su u literaturi usvojeni kao verodostojni to mislim, da nema potrebe na njima se zadržavati. Na ovom mestu ću navesti nekoliko ocena ovog lista iz kojih se može izvesti zaključak da je pobjeda ustanika u Hanskom klancu učinila na slovenačko javno mnjenje snažan utisak, izazvavši kod njih neskrivene simpatije i oduševljenje za borbu ustanika. »Toliko naj povemo, kaže se, pored ostalog, u prvom delu opsežnog napisa pod naslovom »Dalmatinski upor«, da je gen. Auersperg svoje operacije proti Krivošiji izvrševao z vsemi krdeli, kar jih ima na raspolaganje, izvzemši le dva bataljona in da se je z vsemi moral umakniti hrabremu nasprotniku«, jer »častniki hvalijo hrabrost upornikov in jih celo mnogo više cené nego Črnogorce«.⁵¹ Dalje se na istom mestu prenosi pisanje »Narodni Listy«, organa Mladočeha i kaže: »Kraljevi Gradec numero II!« kličejo »Narodni Listy« in pravijo: Čudna prečudna reč je to, da je vsako ministrstvo pri nas od leta 1848 sem, zaznamovano s kako veliko zgubo vojske, izgubo ki je osodna za notranjo politiko. To je kakor sodba božja.« Dalje, uz to dodaje list svoj komentar: »Telegraf je po vsem svetu raznesel novico, da je Avstrija tepena od ene pesti hrabrih kmetov. In kaj poreče svet, kaj poreko ljudje pri nas?«⁵² Na kraju ovog poduzeg napisa list u vidu neke vrste zaključka konstatuje: »Vi še ne znate kakav je slovanski lev. On je do zdaj svojo levjo moč za cesarja in cesarstvo trosil. Vi ste to zvrnili, osvestite se, dokler je čas.«⁵³

Iz straha da se ustanak ne proširi i na druge oblasti Balkanskog poluostrva, Austrija je preglala sve sile da se u Boki Kotorskoj što pre povrati mir. Radi toga je austrijska vlada izdala nalog novom civilnom namesniku Dalmacije podmaršalu Gavru Rodiću da u njeno ime neposredno razgovara sa ustanicima.⁵⁴ On je to i učinio, postigavši spo-

⁵⁰ Po ruskim izvornim podacima, austrijske su snage samo u pohodu na Krivošije od 16—19. XI 1869, imale oko 1.700 poginulih i ranjenih (V. Vojvodić, op. cit., str. 40). Nije isključeno da je ova brojka znatno uvećana. »Slovenski narod«, doduše neposredno iza vođenih borbi, piše i o gubicima austrijskih snaga, koji su znatno manji od napred navedenih, ali se, zato, odnose samo na borbe vođene 18. XI koje su, kako je napred rečeno, bile i najžešće. Tamo se navodi da je toga dana ukupno izbačeno iz stroja 197 austrijskih starešina i vojnika (SN 140, 30. XI 1869).

⁵¹ SN 140, 30. XI 1869.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Vest o mogućnosti dolaska G. Rodića za namesnika Dalmacije te i njegov put u Boku Kotorsku krajem decembra 1869, ili početkom januara 1870, ocenjena je od strane slovenačke javnosti kao znak pomirljivije politike Austrije prema zahtevima naroda Boke Kotorske. Pored ostalog, slovenački listovi su, uglavnom, rezonovali da će Rodićev dolazak na dužnost namesnika Dalmacije imati sledeće posledice: da će se bokeljski ustanak smiriti jer Bokelji prema njemu imaju poverenje pa se toj odluci austrijske vlade raduju; da Rodić poznaje Boku Kotorsku i njen narod; da će smeniti ranije

razum sa ustaničkim predstavnicima pa je sa njima 11. I 1870. zaključio i potpisao ugovor o miru u Knežlazu sa odredbama povoljnim za ustanike, što je već na početku ovog članka rečeno.

Oba slovenačka lista su sa ozbiljnom pažnjom pratila pripreme radnje, sračunate na pacifikaciju Boke Kotorske. Oni su sa svoje strane izražavali zadovoljstvo zbog preokreta u politici Austrije prema Bokeljima. U ova dva lista je primetno zadovoljstvo još u decembru što su preduzeti potrebni koraci za smenjivanje glavnih krivaca za podnete žrtve i pričinjenu materijalnu štetu u toku trajanja ustanka; da će se ustanicima nadoknaditi pričinjena materijalna šteta; da će biti amnestirani zbog učesća u ustanku itd.⁵⁵

Kada je potpisan ugovor o miru, slovenački listovi su o tome doneli kratka saopštenja, gotovo bez ikakvih komentara, izražavajući, uglavnom, zadovoljstvo što je povraćen mir i da su Bokeljima vraćene povlastice koje su ranije uživali.⁵⁶

Dakle, iz svega što je napred izneto u odnosu držanja Slovenaca prema krivošijskom ustanku 1869, može se, uglavnom, zaključiti sledeće:

1. da su bili iznenađeni izbijanjem krivošijskog ustanka 1869;
2. da su davali podršku ustaničkim zahtevima, osuđujući stav kao centralne austrijske vlade tako i lokalnih vlasti, okrivivši ih opravdano kao osnovne uzročnike izbijanja ovog ustanka;
3. da su osuđivali nemačku liberalnu buržoaziju u Austriji, koja je preko svojih listova napadala naročito Crnu Goru okvalifikovavši ju kao glavnog podstrekivača dizanja ustanka u Boki, stavši na stranu Crne Gore;
4. da su isticali pobede ustanika koje su ovi postizali u borbama protiv austrijske vojske; i
5. da su zadovoljstvom primili vest o sklopljenom ugovoru o miru 11. I 1870. između ustanika i Austrije, po kome su Bokeljima vraćene ranije povlastice.

R é s u m é

LES SLOVENES ET L'INSURRECTION DES KRIVOŠIJES 1869

A la fin du 1868, en Autriche était crée un loi commun qui était devenu obligatoire même pour des gens de Boka Kotorska, obligés de faire le service militaire. De ce temps-là, ils étaient obligés de faire son service militaire jusqu'à le 24 an de la veillesse; ensuite, ils n'avaient pas le droit de quitter leur région, comme ils ont fait auparavant pour partir à la marine, quelle était leurs source de revenus.

Ce loi avait provoqué une révolte à Boka; en automne 1869 quand les listes des recrues étaient faites et quand les recrues devaient de s'adresser à la commission militaire, le 6 octobre 1869 le peuple de Boka Kotorska a répondu par l'insurrection armée. Au cours de ces combats, qui duraient

rukovodioca koji su osnovni krivci za izbijanje ustanka itd. (SN 146, 148, 3 od 14, i 18, XI 1869, ii 8, I 1870; N 48, 52 od 1, i 29, XII 1869).

⁵⁵ Up.: SN 140, 144, 148, 3 od 30, XI, 9, i 18, XI 1869, 8, I 1870; N 51, 52 od 22, i 29, XII 1869.

⁵⁶ Up.: SN 6, 8 od 13, i 20, I 1870; N 2, 12, I 1870.

jusqu'à le janvier 1870 l'armée autrichienne était vaincue et la Monarchie était obligée de conclure la paix avec les Bokeljs le 14 janvier 1870 à Knežlaze et de rendre aux Bokeljs leurs privilèges vieilles.

Le soulèvement des Bokeljs était acclamé en Europe, surtout dans les pays slaves. Les Slovènes, avec la sympathie, acclamaient la lutte des Bokeljs contre les autorités autrichiennes.

En lisant le journal «Le peuple slovène» — l'organ du parti libéral en Slovénie, on peut constater, malgré la censure sévère du gouvernement autrichien, que des gens progressifs acclamaient la lutte des Bokeljs.

Ensuite, on peut constater, que les Slovènes critiquaient l'attitude du gouvernement viennois et l'autorité locale à Boka, qui voulaient réprimer, avec la force, l'autonomie de ce peuple — là qui l'avait au moyen âge et sous les Vénitiens: libéré de payer directement l'impôt, libéré de faire le service militaire dans l'armée régulière et bénéficié certains autonomies.

L'opinion publique en Slovénie s'était accordée par les conclusions de la paix à Knežlaze du 11 janvier 1869.

Les Bokeljs avaient obtenu de nouveau leurs privilèges vieilles et l'Autriche était obligée de leurs compenser le dommage matériel effectué au cours de l'insurrection.

Vasilij Meluk:

SPREMEMBA PROGRAMA SLOVENSKEGA POLITIČNEGA TABORA V LETU 1867

V svojem referatu na zboru slovenskih zgodovinarjev v Kočevju o nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja¹ sem pokazal predvsem dvoje: prvič, da v Schmerlingovem času 1860—1865 ni bilo v Avstriji razen na Tirolskem še nobene organizirane katoliške klerikalne politične stranke, usmerjene proti vladi in februarškemu patentu, kakor se dostikrat trdi, in da je višja cerkvena hierarhija večinoma, iskreno ali neiskreno, podpirala Schmerlingovo vlado prav tako kakor maloštevilni klerikalni poslanci v državnem zboru; drugič, da se je vodstvo slovenskega narodnega gibanja, zbrano okrog Bleiweisovih Novic, držalo načela sloge, poudarjalo pa le narodnostne težaje in ni nastopalo z gesli obrambe katoliške vere in katoliških načel. Zato za ta čas ne moremo govoriti, da bi imela slovenska politična smer klerikalni pečat. Slovenski poslanci na Dunaju, ki so se borili predvsem za pravice slovenščine v uradih, na sodiščih in v šolah, so nastopali tako v taboru opozicijske desnice kakor v taboru vladne večine in so se izogibali kočljivih polemik o veri in konkordatu.

Na tem mestu² naj nadaljujem začeto razmotrivanje in odgovorim predvsem na vprašanje, kdaj je slovenska stranka sprejela obrambo vere v svoj program.

Slovenci vseh dežel, z edino delno izjemo na Goriškem, so navdušeno sprejeli Belcredijevo vlado in njeno sistiranje ustave (1865), tako oni, ki so bili prej v opoziciji do Schmerlinga, kot oni, ki so prej soglašali z načeli Schmerlingove vladne politike.³ Vendar je Belcredi Slovence dokaj razočaral: nacionalna stvar ni nič pridobila, avtonomija tudi ne, vloga birokracije je ostala ista kot prej.⁴

S cesarskim patentom z dne 2. januarja 1867 so bili ob pretoku šestletne valilne dobe deželni zbori razen tržaškega razpuščeni, razpisane

¹ Objavljeno v Jugoslovenskem istorijskem časopisu 1964, št. 1, str. 37—53 in v Zgodovinskem časopisu 18, 1964, str. 155—171.

² Referat na zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v Sarajevu novembra 1965.

³ Glej razpravljanja v deželnih zborih novembra in decembra 1865.

⁴ Prim. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, IV. Session, 1867—1869, str. 29 (Tomanov govor 3. junija 1867); Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages in den Monaten November und Dezember 1866 (Obravnave 5), str. 298.

novе volitve, novi deželni zbori pa sklicani za 11. februar z nalogo, izvoliti zastopnike v izredni državni zbor kraljestev in dežel izven dežel ogrske kroñe, ki naj bi se sestal 25. februarja. Proti takemu postopku je nastala takoj ostrа opozicija s strani nemškega ustavovernega tabora in vseh njegovih frakcij, ki so tak izredni državni zbor odklanjale. Postalo je jasno, da bodo nemške dežele razen Tirolske volitve v izredni državni zbor odklonile. V takem položaju je zmagalo Beustovo stališče, preklicati sistiranje, obnoviti februarsko ustavo in sklicati redni državni zbor. »Res.« je dejal Beust, »ta obrat notranje politike ne bo splošno zadovoljil in ga bo zlasti slovansko prebivalstvo monarhije sprejelo z nezadovoljstvom. Toda nikdar ne bo mogla vlada v svoji notranji politiki ustreči vsem narodnostim; v sedanjem trenutku, ko se njih tendence tako zelo razhajajo, ko je vladi nemogoče vse zadovoljiti, je njena naloga, nasloniti se na one, ki imajo največ življenjske sile, so si duhovno bliže in se v svojih medsebojnih interesih neposredno dotikajo, to je na nemški in madžarski element.«⁵ Tako je prišlo do Belcredijeve demisije in do nove cesarske odločitve, datirane s 4. marcem, ki je sklicala ustavni državni zbor.

Volitve v deželne zборе so bile v glavnem že zaključene pred to novo spremembo vladnega sistema. Kar se tiče nemških dežel, je treba glede teh volitev poudariti, da je, razen na Tirolskem, kjer je klerikalno-konservativna stranka dominirala že vseskozi od leta 1861, liberalni oziroma ustavoverni tabor popolnoma obvladal položaj. Na volitvah je sicer nastopilo v veleposestniški kuriji plemstvo, ki se je zavzemalo za Belcredijevo smer, bodisi zaradi svoje privrženosti cesarju in zato vsaki vladi bodisi iz konservativne usmerjenosti; Belcredi je poskušal organizirati svoj tabor; pojavljale so se candidature uradnikov; duhovščina je skušala po svoje vplivati na volitve.⁶ Vendar je to rodilo uspeh le tu in tam, pa tudi do boja ni prišlo na široki fronti; klerikalni in konservativni tabor je bil v bistvu še neorganiziran, zato tudi volitve še niso bile bojne v smislu kasnejšega klerikalno-liberalnega strankarskega nasprotja.

Na Slovenskem so bile januarske volitve v deželne zборе prve splošne volitve, na katerih je nastopila slovenska stranka res organizirano. Na Kranjskem je bil sestavljen »narodni volilni odbor za vojvodstvo Kranjsko«, na Štajerskem so sestavili »slovenski rodoljubi« podoben volilni odbor. Oba odbora sta sestavila proglaš na volivce, objavila volilni program, proglasila kandidate. Candidature so bile jasno določene: za vsak volilni okraj toliko kandidatov, kot je bilo poslanskih mest, vsak kandidat samo v enem volilnem okraju. Proglasitev kandidatov je spremljala tudi agitacija, tako v časopisju, ki ga je bilo zdaj že precej več kot leta 1861 (Slovenski gospodar v Mariboru, Slovenec v Celovcu, Domovina v Gorici itd.), kakor na terenu, kjer so bili njeni nosilci zlasti zavedni slovenski lokalni veljaki in zavedna inteligenca,

⁵ Josef Redlich: Das österreichische Staat- und Reichsproblem, II. Band, Leipzig 1926, str. 561.

⁶ Prim. Walter Rogge: Oesterreich von Vilagos bis zur Gegenwart, Zweiter Band, Leipzig-Wien 1873, str. 384—389; Redlich II, str. 602.

med katero je po svoji številnosti bila na prvem mestu duhovščina. Nekoliko šibkejša kot na Kranjskem in Štajerskem je bila organizacija slovenskega tabora na Koroškem in na Goriškem: tu sta »po predlogih rodoljubov« in po posvetu z njimi postavili kandidate uredništvu Einspielerjevega Slovence in Marušičeve Domovine. Od vseh slovenskih dežel le v Istri ni bilo s slovenske strani še nobenega organiziranega volilnega nastopa.

Uspeh volitev je presegel pričakovanja. Po pravici je zapisal Zarnik po volitvah v Novicah: »Te 3 dni smo bili bitke na političkem polju, — bitke za svoj obstanek, napredek in občo boljjo prihodnost... Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo političsko giblje in da nismo samo narodopisen pojem...«⁷ Kranjski deželni zbor je dobil prvič slovensko večino. 25 od 36 izvoljenih poslancev je pripadalo slovenski stranki. Na Štajerskem so zmagali Slovenci v vseh slovenskih kmečkih volilnih okrajih in povečali število poslancev od 2 na 8. Kako velik je bil uspeh slovenske narodne stranke na Kranjskem in Štajerskem, se najbolj vidi iz tega, da so bili rezultati vseh naslednjih volitev do leta 1878 na Štajerskem in do 1883 na Kranjskem slabši, po teh letih pa enaki kakor januarja 1867 vse do volilnih reform v začetku novega stoletja (z edino izjemo 1886-89, ko so imeli Slovenci na Kranjskem 26 poslancev). Res so slovensko zmago olajšale tudi ugodne okoliščine: na vladi je bil še Beleredi, ki sicer ni ničesar napravil za Slovence, toda proti kateremu je bil nemški liberalni tabor v opoziciji; zato je uradništvo volilo svobodno in slovenski uradniki so lahko glasovali za svojo stranko. Poleg tega je bil nemški liberalni tabor v določenem razcepu: del je odklanjal volitve v izredni državni zbor in agitiral za abstinenco. Uspeh pri volitvah na Goriškem ne pomeni česa posebnega; tu je uspelo že leto 1861, z volilno reformo leta 1866 pa so Slovenci pridobili še tri mesta v veleposestvu. Od dosegljivih 10 mest so jih dobili januarja 1867 devet. Neuspeh je doživela torej slovenska stanka samo na Koroškem, kjer ni nikjer prodrla. Vsega skupaj so dobili Slovenci v januarju 1867 42 deželnih poslancev, torej skoraj še enkrat več kakor leta 1861.

Poudariti pa je treba, da imajo te volitve izrazito narodni značaj, značaj volilnega boja za pravice slovenskega jezika, slovenskega naroda. Ne povezuje se ta boj niti z verskimi motivi, z obrambo cerkve in vere, niti z nastopanjem za vlado ali na vladni strani. Volilni programi ne na Kranjskem, ne na Štajerskem, ne na Koroškem, ne na Primorskem, ne govorijo o veri, ampak samo o narodnosti.⁸ Volitev uradnikov se ne priporoča, kajti »nihče ne more služiti dvema gospodoma«, kakor pravi razglas narodnega volilnega odbora na Kranjskem. Duhovščina se omenja v razglasu le zaradi svoje narodnosti: »Poslušajte naš glas; poslušajte našo prečastito odnekdaj za narod vneto duhovščino in glas

⁷ Novice 1867, str. 43 (6. februarja).

⁸ Tekst programov glej v Novicah 16. januarja (za Kranjsko) in v Slovincu 19. januarja (za Štajersko), 22. januarja (za Koroško) in 24. januarja (za Goriško) 1867.

takih mož, od katerih gotovo veste da so rodoljubi!« Tudi v prvem navodilu glede volitev, ki je bilo objavljeno v Novicah 9. januarja,⁹ o veri ni govora: »zato nam ljubezen do domovine, do naroda, do cesarstva in naša lastna korist zapoveduje, da zdaj napnemo vse moči, da si prave može za svoje poslance izberemo«.

Klerikalna Zgodnja Danica ponatiskuje proglašene slovenskega vodstva, dostavlja pa tudi svoja, v drugem tonu pisana priporočila, kjer svetuje voliti »poštene, pravične, keršanske, najdene in domoljubne može«.¹⁰ Po volitvah ugotavlja, da so Slovenci volili Slovence in pravi: »Upajmo, da bodo možje, katerim se je narod zaupal, delali po njegovem srecu tako, da bode prav za vero, cesarja in dom.«¹¹

Nedvomno je imela duhovščina v organiziranju slovenske zmage na podeželju veliko vlogo. Nedvomno je bila duhovščina, ki so jo tudi v precejšnjem številu volili za volilne može, glavni organizator discipline v kmečki kuriji. »Naj se zgodi z našim narodom, kar si bodi; ali to vaše držanje, čestiti duhovniki, posebno vi kaplanje na deželi, na veke ostane z zlatolesketočimi črkami v našo povestnico vsekano« je napisal po volitvah v Novicah liberalni Zarnik.¹²

Soglasje med duhovniki in kmeti sicer ni bilo popolno. Razpoloženje kmeta kaže še precej sledov iz revolucionarnega leta 1848 in iz prvih volitev leta 1861, kakor se v celem, gotovo tudi pod težkimi vtisi novih davčnih bremen in gospodarskega razvoja, nasprotja iz fevdalnega časa že močno pozablja. V slovenjegraškem okraju je propadel uradni slovenski kandidat dekan Meško. V črnomaljskem okraju so proti duhovniku Šterbencu izvolili kmečkega poslanca. Marsikje so se kazale tudi posebne težnje duhovščine. Kozjanski dekan Kosar je umaknil svojo protikandidaturo uradnemu slovenskemu kandidatu Lenčku v brežiškem okraju šele zadnji trenutek. V Trebnjem je duhovščina z Bleiweisovim pristankom malo pred volitvami zamenjala enega od določenih kandidatov.¹³

Medtem ko so novo sklicani deželni zbori z nemško večino, torej pri nas štajerski in koroški, z velikim navdušenjem pozdravili spremembo režima in volili v ustavni, redni državni zbor, je kranjski deželni zbor s svojo novo slovensko večino sicer sklenil voliti brez pridržkov v državni zbor, vendar je obenem sprejel adresso, ki je pomenila protest proti ustavnemu državnemu zboru,¹⁴ nakar je bil deželni zbor razpuščen. Tržaški deželni zbor (mestni svet) je pred volitvami poslancev v državni zbor s popravki sprejel poročilo posebnega sedemčlanskega odbora, v katerem je bil od Slovencev Nabergoj, zahtevajoče liberalne reforme,

⁹ Str. 10.

¹⁰ Str. 14 (10. januarja 1867).

¹¹ Str. 33 (1. februarja 1867).

¹² Str. 43 (6. februarja 1867).

¹³ Podrobneje o volitvah 1867 glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, str. 209-211 in 261-262.

¹⁴ Bericht über die Verhandlungen der ersten Session der zweiten Wahlperiode des krainischen Landtages vom 18. Februar bis 4. März 1867 (Obravnave 6), seja 28. februarja.

med drugim tudi revizijo konkordata, pa tudi razširjenje avtonomije, predvsem pa spoštovanje zgodovinskih pravic Trsta, ki jih je proglasil za nedotakljive.¹⁵

Nove volitve v kranjski deželni zbor v mesecu marcu so dale znova slovensko večino, čeprav nekoliko šibkejšo. V državnem zboru na Dunaju so se slovenski poslanci — bilo jih je osem — povezovali s federalističnimi poljskimi in tirolskimi poslanci in so se še posebej povezali v ožjo politično skupino s tirolskimi klerikalci.¹⁶

Nemška liberalna buržuazija, ki je dosegla z Belcredijevim odstopom in ustavnim državnim zborom veliko zmago, je težila po povečanju moči parlamenta in zahtevala, naj sprejme državni zbor vrsto liberalnih zakonov. Nekaj je obljubljal že vladni razglas z dne 4. februarja. Simbol reakcije, absolutizma, vsega, kar je bilo treba odpraviti, pa je bil konkordat. Klic po odpravi konkordata se je leta 1867 znova dvignil z vso silo. Boj proti konkordatu je postal eden osnovnih problemov političnega življenja. Kakor je liberalni tabor mobiliziral ves svoj tisk, svoje javno mnenje, občinska in okrajna zastopstva v boj proti konkordatu — tako je mobilizirala tudi cerkev vse svoje sile v obrambo konkordata. Avstrijski škofje, zbrani od 24. septembra do 2. oktobra na Dunaju, so sestavili o konkordatu posebno pismo cesarju. Povsod so se zbirali podpisi za peticije parlamentu, ene za konkordat, druge proti njemu.

Vse to je spremenilo tudi položaj v slovenskem taboru. Klerikalni del narodnega gibanja, zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenske politične stranke, je zahteval od vodstva narodnega gibanja, da podpre tudi boj cerkve za konkordat, da stopi v obrambo vere. In res — v proglasu »narodnega volilnega odbora za vojvodstvo kranjsko«, datiranem 4. marca 1867, v proglasu za ponovne, druge volitve v kranjski deželni zbor, že najdemo omenjeno vero, o kateri januarja še ni bilo besede. »Ako bivši vaši poslanci niso izgubili zaupanja vašega, je rečeno v proglasu, boste jih, kadar pridete po gori omenjenem najvišjem pozivu njih veličanstva k novim volitvam, zopet volili kajti geslo njih bilo je in zmiraj bode: vse za vero, cesarja in domovino!«¹⁷ S tem je bil dan uradni slovenski politiki prvič v šestdesetih letih katoliški klerikalni pečat. Tudi druga volilna navodila v Novicah uporabljajo to sicer že staro, a zdaj v uradno narodno politiko sprejeto geslo: »Lahko se zanesemo, da naš narod, zvest svoji veri, svojemu cesarju in svoji domovini, s svojo navadno srčnostjo in stanovitnostjo svojo dolžnost izpolni.«¹⁸ Liberalni Zarnik napiše članek Naša duhovščina in sedanje volitve, ki brani pravico duhovščine do udeležbe v političnem življenju in pravi, da pravi katoliški duhovnik ne sme križem rok držati in nevtravno gledati ob proticerkvenem boju nemških liberalcev. »Tak duhoven, ki bi se v tacih zadevah tako obnašal, ne bi bil niti mlačen, niti mrzel,

¹⁵ Resoconto stenografico della II seduta pubblica del Consiglio della città convocato quale Dieta provinciale il dì 26 Febbrajo 1867.

¹⁶ Novice str. 363 (30. oktobra 1867).

¹⁷ Novice str. 82 (6. marca 1867).

¹⁸ Str. 91 (13 marca).

temveč že popolnoma zmrznjena.¹⁹ V Einspielerjevem Slovencu pa je objavljen dolg članek Vse za vero, cesarja in domovino, ki utemeljuje to geslo.²⁰

V državnem zboru se je od slovenskih poslancev prvi dotaknil polemike okrog konkordata Svetec 20. julija.²¹ Zagovarjal je predlog tirolskega klerikalca Jägra, naj se avstrijska vlada in papeška kurija izjavita o tem, ali je konkordat pogodba ali zakon. Govoril je torej v prilog katoliškemu stališču, vendar pa je skušal, kakor se nam zdi, vzbuditi vtis, da govori z nevtralnega stališča, ne kot prizadet katolik ampak kot miroljuben politik, ki se boji verskih bojov in svari pred njimi. Drugi je govoril o verski problematiki 21. oktobra župnik Pintar.²² 25. oktobra se je oglasil dr. Vinko Klun za predlog zakona o razmerju šole do cerkve,²³ istočasno pa zapustil slovenski tabor in se preselil v klopi levega centra.²⁴ 26. oktobra se je oglasil Toman proti Klunu.²⁵ Vsi slovenski poslanci (razen Kluna) so glasovali proti šolskemu zakonu.²⁶ 29. oktobra je grof Barbo predložil peticijo 840 dunajskih katolikov za ohranitev konkordata.²⁷ Taka je bila aktivnost slovenskih poslancev v plenumu državnega zbora v letu 1867, kar se tiče vprašanja razmerja do cerkve. Nič več ni tiste nevtralnosti, kakor smo jo videli v Schmerlingovem času; res pa je tudi, da se noben naših poslancev razen župnika Pintarja in grofa Barba — niti Toman niti Svetec, ki sta se največkrat oglašala — ni posebej ostro angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijateljeva trditev, da je Toman branil konkordat z isto vnemo kot tirolski pater Greuter je gotovo močno pretirana.²⁸

Kljub splošnemu pisanju v korist konkordata in cerkve pa je v glasilu naših prvakov, v Novicah argumentacija v mnogih člankih močno različna od argumentacije klerikalnih krogov. Bleiweisu in njegovemu krogu pri konkordatu ne gre za pravice in interese cerkve, njegovi razlogi v polemiki so veliko bolj praktične in nacionalne narave: nemški liberalci trdijo, da je glavni vzrok nesreč v Avstriji verska nestrpnost katolikov — mi pa vemo, da je Avstriji prva in neobhodna potreba enakopravnost narodov. O konkordatu govorijo zato, da lahko molčijo o drugih, pomembnejših, resničnejših avstrijskih problemih. Šolski zakon pomeni krivico do naše slovenske duhovščine, ki je za šolstvo ogromno napravila, ki je zastoj učila in slovenščino uveljavljala, in tako naprej.²⁹

¹⁹ Str. 87 (13. marca).

²⁰ 6—25. aprila, zaradi prenehanja izhajanja nezaključeno; pisec A. D. Zagorski.

²¹ V op. 4 cit. Sten. Protokolle str. 500—501.

²² Isto str. 1048—1051.

²³ Isto str. 1147—1152, glej tudi 1175—1179.

²⁴ Slovenski gospodar 21. nov. 1867.

²⁵ Isto str. 1179—1180.

²⁶ Novice str. 368 (30. oktobra 1867).

²⁷ V op. 4, cit. Sten. Protokolle str. 1225—1224.

²⁸ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina. Druga knjiga, Ljubljana 1956, str. 129.

²⁹ Prim. Novice 1867, str. 241, 324, 349, 385 in drugje.

Slovenski narodni tabor z liberalci vred se je upiral protikonkordatskim akcijam, tako npr. liberalni Razlag v brežiškem okrajnem zastopstvu.³⁰ Slovenska večina je menda preprečila, da bi se protest proti konkordatu sploh pojavil na seji mestnega sveta ljubljanskega.³¹ Toda prav tako ta slovenski narodni tabor ni kazal vneeme, da bi začenjal kako akcijo za konkordat. Slovenski večini ljubljanskega mestnega sveta ni prišlo na misel, da bi sprejela kako resolucijo v obrambo konkordata. Val peticij z naširoko pobiranimi podpisi z vseh delov slovenskega ozemlja, poslanih nato parlamentu, je, kakor vsaj kaže, izključno delo duhovščine oziroma klerikalnega dela prebivalstva.

Delo in zadržanje slovenskih poslancev na Dunaju je zbudilo veliko protestov na Slovenskem. To nezadovoljstvo pa ni bilo le nezadovoljstvo mladoslovencev s staroslovenci, mlajše generacije s starejšo. Glasovanje za adresu 5. junija, zlasti pa še glasovanje za novo besedilo temeljnega zakona o državnem zastopstvu 17. oktobra je zbuvalo splošno nezadovoljstvo, ki ga vsaj v začetku deli tudi Bleiweisov krog. Odločno liberalnim ljudem ni bilo všeč nastopanje slovenskih poslancev v obrambo konkordata; a prav tako se kaže nezadovoljstvo tudi v vrstah odločnih klerikalcev, ki se jim zdi slovensko nastopanje v obrambo konkordata premedlo in premalo odločno. Tako je npr. pisal Slovenski gospodar: »Ko je v državnem zboru znani Mühlfeld soper konkordat govoril in biškope onih dežel, ki so poslale svoje poročnike v državni zbor, grdo zasramoval, ni zinol besede ne prvosednik, ne eden ministrov, niti ne kdo od poslancev, marveč zahrul je po dokončanem govoru divji krohot, kakor na komediji. — Kako dolgo bodo naši slovenski poslanci še poslušali te burke? Lepo je za ravnilo si vzeti: *vse za Boga, cesarja in domovinol* — pa lepše še in boljše je, *delati* po tem ravnilu. Kar se zdaj v državnem zboru kuje, to in marsikaj drugega, ni Slovincem po volji; zato niso dali zastopnikom poverjenja.«³²

Kakor že leta poprej, stoji Zgodnja Danica tudi zdaj na stališču prvenstva vere pred narodnostjo in s tega stališča presoja vse časopisje in vsa gibanja. »Za vero, cesarja, dom — pri Slovincih gotovo niso le besede, ampak resnica. — prva pa nam je vera; in ako bi kateri koli časnik zakrenil na razpotje zoper uno glasilo, potem bi nas vest vezala, da se mu odpovemo, ako bi tudi v drugih rečeh našemu čutilu stregel.«³³ To je seveda grožnja. Če pa je bilo liberalnim politikom pred letom 1867 še sorazmerno lahko o verskih vprašanjih molčati, je to leta 1867 postalo dokaj težko. Ob silno povečani agitaciji proti konkordatu in za konkordat je bilo dokaj težko ostati nevtralen. Liberalci so torej v marsičem popustili, sprejeli so geslo, ki je postavljalo vero v slovenski politični program, začeli so tudi nastopati v boju za obrambo konkordata, čeprav so to delali kolikor mogoče z neke distance, z nekega navidez bolj objektivnega, višjega stališča, pa tako, da so bolj

³⁰ Novice str. 412 (11. decembra 1867).

³¹ Novice str. 358 (23. oktobra 1867).

³² Slovenski gospodar 17. oktobra 1867.

³³ Zgodnja Danica str. 236 (10. oktobra 1867).

nastopali proti protikonkordatskim stališčem kakor pa naravnost za konkordat. V neprijetnem položaju, v katerem so bili, so bili nezadovoljni in o tem nezadovoljstvu se je dosti, toda ne uradno govorilo. Sem in tja se je liberalno stališče koga izmed njih tudi bolj jasno pokazalo. Vsi javni in odločnejši nastopi v liberalnem smislu pa so leta 1867 propadli iz zelo enostavne logike: sloga mora ostati, z duhovščino zaradi njene vloge v narodnem gibanju ne moremo prelomiti. Zelo lepo nam to kaže sklenjena, a nikdar podpisana in odposlana adresa dunajskih slovenskih študentov slovenskim državnim poslancem in Tomanu še posebej z dne 7. novembra 1867. Adresa pravi med drugim: »Ne moremo in smemo molčati sedaj, ko se je vnel boj za duševno prostost, za luč, za napredek in omiko; boj, kteremu se umikati ne sme nihče, komur so mar nar imenitnejše pravice človeštva, v kterem se mora vsaki očitno vstaviti na to stran, ali pa na ono«. Adresa očita poslancem, da se borijo ali pa vsaj stojijo za stvar, ki jo je že zdavnaj obsodil ves omikani svet, da njihovo ravnanje ni »po duhu vesolnega slovanskega naroda, katerega posamezno vejo imate zastopati Vi«, da so s svojim ravnanjem pritisnili vsemu narodu na čelo sramotni pečat. »Ni nam sicer neznan, pravijo študentje, da niste tako ravnali iz lastnega prepričanja ampak le vsled tiste nesrečne nam vsem znane zveze, ktera pa — in to je naše živo prepričanje — ni nikakor našemu narodu na korist«. ³⁴ Adresa je bila izglasovana, toda malokdo se jo je upal podpisati; menda iz strahu pred klerikalnimi sorodniki. Kakor piše dopis v Slov. gospodarju, je opozicija proti adresi navajala predvsem, da bi ločitev šolstva od cerkve škodovala slovenskemu ljudstvu in podpirala germanizacijo ter da »duhovščina naša večidelj vsa narodna in skrbeča za omiko naroda, gotovo ne zasluži, da ji mi nasprotujemo.« ³⁵

Po svoje sicer, a v celoti prav točno je k vsemu temu zapisala Jeranova Zgodnja Danica: »Sem ter tje se slišijo neki čudni, bolj ali manj očitni glasi, kakor da bi neki 'domorodci' svetnega stanu domače duhovstvo hotli imeti le za nekako podpornjo v domorodnem prizadevanji — dokler je potreba in sila, in ker si sami ne morejo kej; serčno radi pa bi hodili svoje pota, samo ako bi mogli na svojih nogah stati in se nasprotnikom braniti. To se pravi bolj jasno: oni so pripravljene svoji veri in cerkvi herbet obrniti in ves nemški liberalizem sprejeti, vendar pa v slovenskem jeziku; njim je katoliška šola, katoliški zakon, konkordat itd. ravno tako tern v peti, kakor nemškemu 'liberalizmu', samo domorodstvu (i. e. domačem jeziku) v prid se zderžujejo, da kar očitno v unih rog ne trobijo, ne pa zovoljo resnice in iz verskih nagibov.« ³⁶

Na podlagi vsega tega, kar smo tu povedali, se kaže, da je treba v marsičem popraviti oznako slovenskega političnega tabora v šestdesetih letih 19. stoletja, kakor nam jo je bil dal Prijatelj. Prijatelj je izhajal s stališča, da se je Bleiweisov krog, ki je vodil slovensko poli-

³⁴ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 31.

³⁵ Prav tam str. 32-34.

³⁶ Zgodnja Danica str. 299-300 (20. decembra 1867).

tiko do 1868. leta, že v petdesetih letih vdal klerikalnemu Jeranovemu krogu okrog Zgodnje Danice, in da kažejo Novice v začetku šestdesetih let docela ultramontansko podobo.³⁷ Dobi 1860—1868 je dal torej ime »obdobje okorelega konservatizma«. Ker je videl v vseh šestdesetih letih klerikalno politiko, tudi ni opazil spremembe v letu 1867. Zelo dobro pa jo je zapazil in načelno označil profesor Zwitter v svoji razpravi Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike,³⁸ ne da bi jo sicer skušal opredeliti v podrobnostih.

V resnici pa slovenska uradna politika do leta 1867 ne nosi klerikalnega pečata. Njen največji uspeh, zmaga na volitvah v januarju 1863, se bije pod geslom obrambe narodnosti. Obramba vere ne igra pri tem nobene vloge. Velika bitka proti konkordatu, ki se razbesni v letu 1867, spremeni položaj. Cerkveni krogi se začno organizirati v obrambo konkordata, iskati in zahtevati podporo. Vloga, ki jo igra duhovščina v narodnem gibanju, sili konservativce Bleiweisovega kova in liberalce h koncesijam. Tako se uradno poveže boj za narodnost z bojem za vero. Za marčne volitve leta 1867 na Kranjskem se sprejme geslo »vse za vero, dom, cesarja«. Slovenski politični tabor dobi klerikalni pečat, katoliško zunanjo etiketo.

³⁷ Prijatelj II, str. 80.

³⁸ Zgodovinski časopis 18, 1964, zlasti str. 142, 143.

Dušan Kermavner

ŠE IZ PREDZGODOVINE JUGOSLOVANSKEGA KONGRESA V LJUBLJANI DECEMBRA 1870

Po Prijateljevem prikazu dogajanja okrog ljubljanskega kongresa v letu 1870 so bile v zadnjih letih predmet nekoliko izčrpnjše obravnave poleg ugovorov Svetozara Miletića po kongresu in njihovih takratnih zavračanj tudi še hrvaške polemike v sedemdesetih letih v zvezi z Makančevimi osvetlitvami kongresa in njegovih sklepov. Ker se ta razpravljanja skoraj niso dotaknila predzgodovine kongresa, bi se utegnila učvrstiti predstava, kakor da bi bil v tej Prijatelj prav vse okolnosti postavil na prava mesta in dokončno razčistil vsa vprašanja. Dejansko pa se mi je bilo tudi v tej predzgodovini mogoče dokopati do nekaj novih vpogledov v pobudo za obnovo hrvaško-slovenske politične vzajemnosti v letu 1870, v razpon političnih kombinacij, ki jih je sprožila francosko-pruska vojna, in v neneoten odnos do ogrskega okrilja za zamišljeno hrvaško-slovensko zvezo.

1. Po Prijateljevem prikazu¹ se je spletlo v oktobru 1870 javno politično soglasje med »Zatočnikom« v Sisku in »Slovenskim Narodom« v Mariboru tako, da je prvi mimogrede nakazal hrvaško-slovensko politično zedinjenje kot aktualno v novih pogojih in da je drugi brž zagrabil za to pobudo, nakar je prek »Zatočnikovega« sprejema tega slovenskega odziva prišlo do Mrazovičevega povabila tudi slovenskih predstavnikov na posvet v Sisku v dneh 7. in 8. novembra 1870. S tem prikazom pa ni soglašala Račkega obrazložitev Strossmayerju v pismu z dne 7. novembra, češ da so na posvet v Sisku prišli med Hrvate »i Slovenci Razlag, Trstenjak i Tomšič« (omeniti bi bil moral tudi Bleiweisovega zaupnika J. Poklukarja) zato, ker »su Slovence Prusi poplašili, te bi se rado nama [tj. k Hrvatom] pristonili«, kar »svakako valja podupirati.«² To nesoglasje, da Rački v tem sporočilu »ni odkril hrvaške pobude za ta prihod Slovencev« v Sisek,³ da »je nekako prikril hrvaško pobudo za vso jugoslovansko akcijo«⁴, me je nekako razdražilo, ker sem ga spravljal v zvezo s takrat znano hladnostjo Račkega do Slovencev, in sem brez večjega razmišljanja zapisal, da »ne bo preveč težavno odkriti nekaj »slabe vesti« v Račkega zvrčanju očitne hrvaške pobude na Slovence.«⁴ Tako sem bil pod vtisom predstave o tistem

¹ Prijatelj III, str. 184—187.

² Korespondenca Strossmayer-Rački I, str. 116.

³ Političnozgodovinske opombe k Prijatelju III, str. 525—526.

⁴ Zgodovinski časopis XIV/1960, str. 206.

nerazpoloženju do Slovencev v Jugoslovanski akademiji, ki so ga v slovenski javnosti predvsem pripisovali njenemu predsedniku Račkemu in o katerem je poleti 1870 zagrebški dopisnik »Slovenskega Naroda« Ferdo Kočevar z obžalovanjem poročal, kako je čul od znanega prijatelja Slovencev akademika Kurelca, da »je predložil v filološkohistoričnem oddelku [Jugoslovanske akademije] tri Slovence (da ne bom nobenega žalil, tudi ne bom nobenega imenoval), pa ni ž njimi prodr l... Očitalo se je nam Slovencem, da se preveč svoje Matice in svojega društva sv. Mohora držimo [t. j. svojega, slovenskega slovstva] in nekako ne maramo preveč za Jugoslovansko akademijo v Zagrebu. To je res, pa naj zagrebški akademiki pomisle, da je vsakemu srajca vendar le bližje nego suknja. Sicer pa mi Slovenci ravno od akademije pričakujemo, da naj ona prva nekaj za nas stori ter nas tako k sebi privabi. Sicer je pa naša akademija zelo v nevarnosti, da prej ko slej svoj naslov »jugoslovanska« po svojej lastnej krivnji zapravi.«⁵ Odtod privlečeno hipotezo o Račkem »slabi vesti« pa zdaj lahko nadomestim z drugo, ki je na prvi pogled in vsestransko bolj sprejemljiva.

To pa bi bil lahko storil že od vsega začetka, ko bi si bil prav ta zagrebški dopis »Slovenskemu Narodu« tudi v drugih njegovih delih enako dobro ogledal. Datum dopisa je 27. junij 1870, tj. osmi dan, odkar je Francija napovedala vojno Prusiji, torej v času, preden so se začele vojne operacije, pred vsakršno prusko zmago in pred vsakršnim preplahom zaradi njih. V dopisu beremo najprej o tem, kako so v zagrebških političnih krogih komentirali novi evropski politični položaj: »Ne samo narodnjaki [tj. vodilni ljudje hrvaške narodne stranke], ampak tudi magjaroni in sploh vse naše politične stranke [med temi tudi izrazito frankofilska sekta pod imenom »hrvatska stranka prava«] stojé s svojimi simpatijami v francoskem taboru. Narodnjaki pa še posebno pazno gledajo na »strijca« [tj. na Rusijo], kaj bo on! Narodnjakom ni po volji »strijčeva« nevtralnost, pa tudi ne verujejo v njo. »Strijc« že dolgo obeta, zdaj je hora [tj. čas], da enkrat resnico naredi, in svojo mogočno roko turškim kristjanom poda. Če bo Ren krvavel, je naravni nasledek, da bo tudi Donava [bodisi samo ob takrat še turškem dolnjem ali pa tudi ob njenem srednjem toku v Podonavju]. Zgodovina nas uči, da je zmerom [?] tako bilo. Magjari in njih adoptiv[ni] sinovi magjaroni se strašno boje — »strijca.« In na tem mestu je dopisnik nadaljeval s stavkoma, v katerih je bila v zvezi s pričakovanimi nasledki — takrat komaj začete — francosko-pruske vojne prvič v jugoslovanski javnosti leta 1870 oživiljena misel na slovensko-hrvaško zedinjenje: »Misel o jugoslovanskej skupini (troedina kraljevina, Slovenija z Istro, in če mogoče tudi s turško Hrvaško) se je tukaj [tj. v Zagrebu] vsled francosko-pruske vojske, ki bo Evropin zemljevid kako tako premenila, zopet mozgati začela. Hrvati in Slovenci pazijmo, da v denašnjem rivanji narodov svojo politično individualnost rešimo, drugače nas bodo na konjske repove raztrgali!«⁵

⁵ Slovenski Narod št. 88 z dne 30. julija 1870.

Samo za trenutek se ustavimo pri vprašanju: Kdo bi »nas — Hrvate in Slovence« — lahko »na konjske repove raztrgal«? O tem ne more biti nobenega dvoma, da bi mogli biti to le tisti, ki bi na temelju svojih vojnih in političnih zmag ali uspehov mogli začeti trgati na kose Avstro-Ogrsko: Velika Nemčija bi s severa utegnila zagrabit v smeri proti Trstu, Italija z zahoda v tržaško zaledje, v Istro in tudi v Dalmacijo, Ogrska bi se utegnila zvezati s tem ali drugim zmagovalcem in si zagotoviti še manj obrzdano oblast nad Hrvatsko. Potrebna je bila budnost, nekakšna »pripravljenost na vse«, a predvsem je bila zaželena pomoč velikega »strica«, da bi — medtem ko so si zahodno-evropske velesile v laseh — planil na Balkan in »obkolil« Avstro-Ogrsko tudi na njenem balkanskem boku; v tem primeru bi habsburška monarhija mogla nadaljevati svoje državno življenje le po milosti slovanske Rusije in — po osnovnem avstroslovanskem nauku — le tako, da bi prilagodila tudi svojo notranjo politiko slovanski večini avstro-ogrskega prebivalstva, ali pa bi pri njeni razdelitvi morala imeti Rusija prvo besedo in bi tako mogla zaščititi pred tujim jarmom vse Slovane. Tako si moramo zamisliti do konca neizrečene kombinacije avstroslovanskih politikov v Zagrebu in drugje v Avstro-Ogrski.

A predvsem nas navedeni dopis vodi v Zagreb in k vprašanju, kje v Zagrebu naj bi se bila »misel o jugoslovanskej skupini... zopet mozgati začela«? Pač v hrvaških političnih krogih, o katerih dopisnik prej piše, predvsem tistih, s katerimi je bil v tesnejšem stiku, tj. z voditelji hrvaške narodne stranke, ki jo je madžaronski režim bana Raucha v saboru spremenil iz večine v manjšino in že tri leta potiskal v opozicijo.

Tako je zadevo pojmoval tudi Prijatelj, ki je v svoj prikaz uvrstil oba »jugoslovanska« stavka iz zagrebškega dopisa na krivo mesto, namreč šele po pripovedi, kako sta se o hrvaško-slovenski politični vzajemnosti znova sporazumela »Zatočnik« in »Slovenski Narod« v oktobru 1870, tj. že pod vtisom »nemških zmag«; te zmage namreč, ki so se zvrstile v avgustu, septembru in oktobru, naj bi bile »z idejo južnoslovanske samostojne [tj. avtonomne] državne skupine navdale zlasti tiste hrvaške politike, ki so delali baronu Rauchu opozicijo v vojaškem Sisku, odtegnjenem zagrebški policiji«⁶ (tj. v »vojaški krajini« — izven območja hrvaškega bana in hrvaške avtonomne vlade — ležečem delu Siska na desnem bregu Save).

Toda v zagrebškem krogu hrvaških »narodnjakov«, kjer se je jugoslovanska misel »mozgati začela« — v razgovorih med tremi in več sobesedniki ali tudi le v dialogih zdaj s tem, potem z drugim — je bil udeležen tudi ta zagrebški dopisnik »Slovenskega Naroda«, saj sicer tiste misli niti ne bi bil mogel sporočiti slovanski javnosti! Mar ni najverjetneje, da je misel na hrvaško-slovensko povezanost v bližajočem se viharnem času — v svoji zaskrbljenosti, da ne bi »v rivanji narodov« sovražne sile Slovence in Hrvate »na konjske repove raztrgale« — sprožil v tem zagrebškem krogu prav ta dopisnik in da je

⁶ Prijatelj III, str. 188.

bil eden njegovih hrvaških sobesednikov — Rački, ki se je nato po treh mesecih še spomnil, da je prvič čul misel o slovensko-hrvaški politični vzajemnosti v novih pogojih evropske vojne od tega slovenskega znanca, in jo je le krivo prenesel v čas preplaha po pruskih zmagah, ki so šele tej, že pred njimi sproženi misli dale pravi zagon!

Sodim, da ta hipoteza na vse strani zadovoljivo pojasnjuje Račkega sporočilo Strossmayerju o prvotni slovenski pobudi za novo usmeritev k hrvaško-slovenski politični vzajemnosti in da bi po njej lahko odpadla vsakršna nevarnost divergentnih stališč v jugoslovanskem zgodovinopisju.

V tej hipotezi nas mora utrditi tudi osebnost tistega zagrebškega dopisnika »Slovenskega Naroda«, ki je bil Prijatelju le »neki zagrebški dopisnik«. Res je tista leta dopisovalo »Narodu« nekaj zagrebških Slovencev, toda njegov poglavitni in redni politični dopisnik, ki mu moramo pripisati tudi obravnavani dopis, je znan nad sleherni dvom: to je bil eden prvih slovenskih političnih publicistov tistega časa in kot takšen eden izmed glavnih stebrov »Narodovega« uredništva — Ferdo Kočevar (Zavčanin). Mož je bil vselej odlično informiran o stališču vodstva hrvaške narodne stranke, saj je bil med drugim kot honorarni računovodja Jugoslovanske akademije v stalnem stiku tudi z njenim predsednikom in hkrati enim izmed voditeljev te stranke — Račkim!

Toda jugoslovanska »sugestija« Slovenca Kočevarja, izražena ustno v hrvaškem krogu v Zagrebu in nato sporočena slovenski javnosti kot »zagrebška«, tj. hrvaška, ni sprožila nobenega odmeva in ni dobila političnega pomena. Jurčiča ni spodbudil Kočevarjev dopis, marveč šele bolj konkretizirana misel prvega časnikarja hrvaške narodne stranke M.-a o politični vzajemnosti hrvaško-slovenski v novih okoliščinah. Doslej še ni nihče opozoril, da M., tj. Miškatović, a ne Mrazović,^{6a} ni šele 8. oktobra 1870 prvič izrazil to misel v »Zatočniku«, marveč že mesec dni po objavi Kočevarjevega dopisa v »Slovenskem Narodu«, ne da bi se bil takrat kdo nanjo ozrl.

Če hočemo M.-ovo novo politično misel prav razumeti in prav oceniti, moramo pokazati njeno genetično zvezo s specifično njegovimi ali njegovega kroga zunanjepolitičnimi in notranjepolitičnimi kombinacijami, pa tudi njeno mesto v okviru takšnih kombinacij, kakor jih je budila v glavah slovanskih politikov v Avstriji francosko-pruska vojska od vsega začetka. Zato si oglejmo pred hrvaškimi — M.-ovimi kombinacijami nekaj čeških in slovenskih.

^{6a} »Razrešitev« inicijalke M. v »Zatočniku« kot oznake za Matijo Mrazovića namesto za Josipa Miškatovića je zašla v naše zgodovinopisje po sestavku K. Milutinovića »Problematika ljubljanskog jugoslovanskog programa 1870 kod Srba i Hrvata« (Zgodovinski časopis X-XI/1956-1957). — Naknadna pripomba: Od te krive »razrešitve« sem bil že popolnoma odstopil, ko sem spomladi 1963 oddal ta sestavek za ZČ, to se pravi še pred izidom »Historijskega zbornika« XVII/1964 sredi leta 1965 s člankom Vere Čilige »Narodna stranka i južnoslavensko pitanje 1866—70«, ki je prva med hrvaškimi zgodovinarji razglasila, da »je uvodnike 'Zatočnika'... [ki jih je] več Milutinović [kot prvi v omenjenem sestavku] pripisao Mrazoviću... u pravilu pisao J. Miškatović i potpisivao ih inicijalom M.« (str 100).

2. Ko je Kočevar 29. julija sporočil »Slovenskemu Narodu« svoje in drugih zagrebške kombinacije, je gotovo teden dni prej prebral v vodilnem praškem avstroslovanskem listu, v nemščini pisanem dnevniku »Politik«, glasilu enega vodilnih čeških politikov Jana Stanislava Skrejšovskega, za slehernega vseslovana silno podkupljiv ali omamljiv uvodnik, naslovljen: »Rusija v Berlinu, na Dunaju in v Parizu«. V njem je pisec prešerno razglašal, da je spričo vojnega zapleta med Francijo in Prusijo »usoda Evrope padla v roke Rusiji«, ki je zdaj »gospodar položaja« in lahko odloča o »usodi Avstrije, Francije in Prusije«. Kako ne bi takšna presoja navdajala srca avstrijskih vseslovancev s prekipavočim zadovoljstvom! In vsa razčlemba, na katero se je opirala ta presoja, je bila kar sprejemljiva: »Avstrija, ki bi prav rada stopila v vojno kljub svojemu desolatnemu položaju, kljub svoji revščini, kljub nezadovoljstvu svojih narodov in nepripravljenosti svoje vojske, se ne sme ganiti, dokler Rusija ne privoli, in se bo končno morala Rusiji zahvaliti za svoj obstoj... če ji bo dovolila, da sme v miru prebavljati svojo ne z veseljem napovedano nevtralnost. — Veličina Prusije bo žrtvovana bonapartizmu [tj. Franciji], če Rusija odtegne roko, s katero štiti narod kulturonošev, in bodisi sama udari po njem ali pa to drugim dovoli. — Francija bo danes obžalovala svojo slo po obnovi starega pravnega stanja v Nemčiji [to je Francija razglasila za svoj vojni cilj], če Rusija izreče svoj veto in se hkrati loti skupaj z evropskim vprašanjem tudi vzhodnega.« Spodbudni pisec je sodil, »da Rusija sploh ne more ostati nevtralna, če le pomisli na svojo prihodnost« — saj vendar ne more hoteti posnemati francosko nevtralnost v vojni Prusije proti Avstriji leta 1866, zakaj v tem primeru bi morala nekoliko »pozneje z naporom vse svoje moči do izčrpanja svojega naroda spet osvojiti položaj, ki ga bo zavzel zmagovalec v sedanjih vojni«: »More li bodisi objestni Franciji ali zmage pijani Prusiji, katerih usodi sta še v njenih rokah, prostovoljno prepustiti mesto, ki ga zdaj zavzema?« Zato praški presojevalec nikakor ni bil pripravljen »verjeti v rusko nevtralnost«, saj bi »v njej tičala kal strahotne evropske vojne« in v nobenem primeru »zdajšnji rezultati ne bodo slabši od jutrišnjih, čeprav si ni prikrivati, da se bo marsikatera krona zakotalila z maziljenih in nemaziljenih glav, če stopi Rusija danes v vojno na strani Prusije.«⁷ V tem uvodniku lista, ki je izhajal v češki prestolnici in ki mu je bila najbližja češka narodna stvar, ni bilo sicer z nobeno besedo omenjeno češko vprašanje, a bilo je še kako prisotno v teh kombinacijah pisca o odločilni vlogi Rusije; dnevnik »Politik« je stalno sugeriral dvoru na Dunaju misel, da bo monarhija zavarovala — Češka, ko bo dvor priznal njeno državno pravo in jo kot členu zamišljene avstrijske Avstro-Ogrsko-Češke uvedel nazaj v evropsko politiko ter ji omogočil, da bi monarhiji, stopajoči na novo, slovansko pot, zagotovila naklonjenost slovanske Rusije! Takšen »koncept« se kaže za kombinacijami Skrejšovskega in za njegovimi poudarki o tako narasli moči ruskega »strica«, ki jih ni bilo ne konca ne kraja. »Politik« tudi nadalje nikakor ni hotela »verjeti v lokaliza-

⁷ Politik (Praga) št. 198 z dne 21. julija 1870.

cijo francosko-pruske vojne in je v začetku avgusta pričakovala pod naslovom »Kocke padajo«, da prihaja na dnevni red burnega evropskega dogajanja poleg vprašanja nemškega zedinjenja in vprašanja papeškega Rima (iz katerega so odšle domov pred Italijo varujoče ga francoske čete) tudi še — »slovansko vprašanje«.° To upanje je gojila tudi še po pruskih zmagah nad Francijo, ko je v začetku oktobra pričakovala, da se bo sešel »evropski kongres« in da bo na njem Rusija »postavila nasproti nemškemu vprašanju — slovansko« in »si prizadevala za čim večje koristi slovanskega življa«.° Vse te kombinacije z Rusijo so izhajale iz želje, da bi češki narod čim hitreje pridobil mogočnega pokrovitelja za čim hitrejšo obnovo češke državnosti — v okviru habsburške monarhije, dokler bi jo le bilo mogoče ohraniti.

Češki politiki tedaj — z nekimi izjemami, kakor bomo brž videli — niso niti presojali za potrebno, da bi poudarjali željo po ohranitvi te monarhije, ker so ocenjevali, da bodo močnejše pritiskali na dunajski dvor, če se kažejo brezbrizne za njen obstoj! V članku »Komična polemika« je »Politik« informirala bralce o tem, kako sta se takrat — v začetku oktobra 1870 — spoprijela v tem vprašanju oba vodilna češka lista, staročeški »Pokrok« (Napredek) in mladočeški »Národní listy«. Staročeška »Politik« je kajpak bila na strani prvega: »Z upravičenim ogorčenjem se je ‚Pokrok‘ v enem svojih najnovejših uvodnikov obregnil ob početje tistih, ki so ... v paničnem stahu pred Prusijo in njeno povečano močjo na divjem begu pozabili na vse, kar so leta in leta govorili in pisali o Avstriji, in ki pri prav tej Avstriji, kateri so odrekli vse življenjske pogoje, zdaj iščejo jamstva našega narodnostnega obstoja. Kri nam sili v lica, ko moramo gledati, kako se naši največji zoprniki rogajo našemu narodu, ker so ravno najhujši narodnjaški (nationale) fantasti in privilegirani kričači v trenutku dozdevne nevarnosti stisnili rep med noge (kleinlaut beilegen) in pridigajo le lojalnost in nič drugega ko lojalnost do Avstrije. Sama Avstrija se mora smejati tej ironiji usode, ko vidi, kako se njeni državljani po Prusiji spreobračajo k avstrijancizmu, o katerem že leta sem junaško niso hoteli nič slišati. To lahko naši nasprotniki imenujejo le strahopetnost, mi pa se prav nič ne čudimo, če se tako med občinstvom kakor tudi v časnikih pojavljajo glasovi proti tej demoralizaciji češkega naroda, s pomočjo katere je vsake resne opozicije proti Avstriji in njeni politiki konec, kakor hitro se navije pruski bavbar. — Potem ko je ‚Pokrok‘ proti možnosti nasilne aneksije Češke k Prusiji opozoril na politični položaj v Evropi in na našo samobitnost, je končno še s stališča tiste politike strahu, ki grozi z aneksijo, vprašal, kaj pravzaprav v najhujšem primeru izgubimo, ko nam Avstrija dozdej ni še prav ničesar odstopila, kar je treba za politični obstoj slehernega naroda. Gramatika ne zadostuje za zagotovitev in odrešitev nekega naroda. Avtonomija, lastna oborožena sila in finance so po ‚Pokroku‘ življenjski pogoji naroda, ki jih z aneksijo k Prusiji ne moremo izgubiti, ker jim nimamo. Proč torej s takšnimi namalanimi

° Politik (Praga) št. 214 z dne 6. avgusta 1870.

° Politik (Praga) št. 274 z dne 5. oktobra 1870.

strahovi, ki le jemljejo narodu pogum in ga gonijo v naročje avstrijskega prusaštva, ne da bi povečevali naše lastno dostojanstvo in spoštovanje našega naroda. — A komaj je ‚Pokrok‘ to izgovoril, že so ‚Národní listy‘, edini in pglavitni predstavnik te politike strahu, začeli biti plat zvona...«¹⁰

3. Prav daleč od tolikšnih čeških upov so bili Slovenci. Ti so trepetali pred nevarnostjo, da bi jim vzeli — »gramatiko«, tj. jezikovne pravice, kolikor so jih dotlej v Avstriji bodisi že uživali ali pa so jih pričakovali in ki so jim — skromnim, kakršni so bili za razliko od Čehov — zaenkrat »zadostovale za [njihovo narodnostno] zagotovitev in odrešitev«, a ki so se jih bali izgubiti, kakor hitro bi jih iztrgali iz okrilja Avstrije in bodisi vse pridružili k Veliki Nemčiji ali pa jih razkosali med njo in Italijo. Zato si od sprememb na evropskem zemljevidu niso zase nič dobrega obetali in si nobene vojne niso želeli. »Slovenski Narod« vse do vojne napovedi ni hotel verjeti, da bo prišlo do vojne med Francijo in Prusijo. V uvodniku »Francozko-pruska zadeva« pred sredo julija je pričakoval le, da »se bode v veliki politiki marsikaj spremenilo« v tem smislu, da »bodo zveze med posameznimi državami v očigled pruskim hegemonskim poželjivostim postale drugačnej«. Tu si je privoščil zamah od strani po avstrijski politiki: »Seveda pri nas v Avstriji ostane stvar pri starem. Velikonemci bodo kakor dozdej simpatizirali s Prusijo, malopoznavna [malo priznana?] avstrijska opozicija bode ostala sovražnica Prusije, torej prijateljica Avstrije in miru; za to pa bode bržkone našla malo priznanja in hvale od tistih, ki imajo moč v rokah, in zopet in zopet se bode pokazalo, da se avstrijski državniki ne vedo sprijazniti s tistimi, ki žele Avstrijo ohraniti. Nemška fraza bode naprej gospodarila, državi pa ne bodo smeli pomagati njeni najbolj prijatelji, ker njeni gospodarji državni prijateljcem ne privoščijo tistega vpliva v državi, ki bi jim pripadal po številu in ljubezni do matere-mačeh«. ¹¹ Od te privrženosti k »materi-mačehi« Avstriji se niti »Slovenski Narod« niti slovenska politika v obravnavanem času nista za las odmaknila.

Prav intenzivno je A. Tomšič, ki mu moramo pripisati ta uvodniška pisanja v »Slovenskem Narodu«, v prid vseh evropskih narodov zavračal misel na vojno. Še tik preden se je vnela, je ob presoji, da »se nepotrební vojni hrup polega«, hvalil usodo, da je obvarovala te narode pred propadom vseh pridobljenih političnih svoboščin: »Če je bila vojna nevarnost res tako velika, kakor se nam je opisovalo, bilo je pričakovati, da bi se bile vse evropske države v vojsko vpletle, kajti toliko obljubljeni nevtralnosti posameznih držav ni ravno slepo verovati. Hladnokrvno preišljeno je torej vsej Evropi žugala diktatura, manja ali večja, to že ne dela tolikega razločka. Svoboščine, na ktere si narodi toliko domišljujejo, bile bi vsaj za čas vojske zginile, države moč bi se bila po vseh državah zopet izročila samo eni osebi. Moč pa je sladka in kdor jo enkrat ima v rokah, on svoje roke ne odpre brez posebne

¹⁰ Politik (Praga) št. 275 z dne 6. oktobra 1870.

¹¹ Slovenski Narod št. 80 z dne 12. julija 1870.

sile. Vsi narodi brez razločka so zadnje dni stali v nevarnosti ne samo, da se bode njih kri in premoženje tratilo za neke dinastične muhe, ki nimajo z ljudskim blagrom ničesar opraviti — vsaj v dobrem pomenu ničesar opraviti — ampak bili so celo v nevarnosti, da na blagu in krvi oškodovani zgube še tisto trohico pravic in svoboščin, ki so jih od svojih gospodarjev dobili v časih, ko si gospodarji brez ljudstva niso vedeli več pomagati.«¹² Kajpak si ne smemo misliti, da so bile to Tomšičeve originalne misli, marveč jih je moral povzeti iz kakšnega — domnevno dunajskega — demokratičnega lista, od koder je prenesel tudi ugotavljanje mimo vseh narodnostnih različij, da »smo Cislajtanci, brez razločka, ali smo liberalci, ali klerikalci ali fevdalci, mirno po kavarnah, čitalnicah in kazinih čakali na najnovejše telegrame in smo sem in tje ugibaje gledali, ali se morebiti ne bode gospodu Beustu zljubilo zaplesti nas [tj. Avstrijce] v vojsko, ki bi nas morala vse brez razločka v materialnem in svobodnostnem oziru nazaj potisniti za desetletja.«¹³

Pri tem, kako je »Slovenski Narod« z vsem poudarkom podprl stališče avstroogrške nevtralnosti, se mi tu ni treba ustavljati, ker sem zadevo prikazal že na drugem mestu.¹³ V tej zvezi je kajpak poudarjal zijajoče nasprotje med avstrijskim nemštvom in dunajskim dvorom: »Govori se, da ‚v višjih krogih‘ to splošno... simpatiziranje nemškega časnštva in občinstva [s Prusijo] prav nič ne dopade... Ni dvomiti, da bi v teh višjih krogih radi pozabili Solferino [poraz v avstrijsko-francoski vojni leta 1859] in na strani Francozov maščevali se za Sadovo [poraz v avstrijsko-pruski vojni leta 1866 pri Kraljevem gradu ali pri Sudovi] ter poiskali nekdanje mesto avstrijskih vladarjev pri Nemcih.« Na tem mestu je opozoril, da »se je nemško ljudsko mnenje Habsburžanom izneverilo«, medtem ko »si je slovansko zvesto ostalo«, in da »se zdaj menda jasno dovolj kaže, kje avstrijskega patriotizma — nj«. ¹⁴ Dlje pa tega avstrijskega slovanskega protiprusaštva »Slovenski Narod« ni mogel tirati zaradi osnovnega nevtralnostnega stališča, ki ga je celò nagnilo, da je pozdravil zaveznitvo Rusije s — Prusijo z vzklikom v nekem dunajskem dopisu: »To je še dobro, da je bog Rusa dal. Ta stoji za strašilo zadaj, kajti nedvomno je, da če se postavi Avstrija na stran Francoske, da mora potem v delo stopiti tudi Rusija. To edino bode zadržalo tudi pogumne naše sabljarje [tj. militariste, ki so rožljali s sabljo] vreči se v boj prusko-francoski.« Večjo vlogo pa je pripisal Rusiji v daljši razčlembi »Zdanjega položaja« uredniški pisec v isti številki »Naroda«: »Skrb, da bode ogenj, ki se vnehlje ob Reni, segel dalje in dalje, ter naredil občni požar, premaguje vedno bolj. — V prvi vrsti je tu Rusija... Posebno v Avstriji se v vseh krogih bojé, da bode Rusija se vtikala v boj, in zagotavljajo, da potem tudi Avstrija ne more mirna ostati. Poljaki, kateri v vsacem viharji vidijo novo vstajajočo svojo nekdanjo državo... bi radi Avstrijo takoj naravnost na-

¹² Slovenski Narod št. 82 z dne 16. julija 1870.

¹³ Političnozgodovinske opombe k Prijatelju III, str. 431—434.

¹⁴ Slovenski Narod št. 84 z dne 21. julija 1870.

ščuvali proti Rusiji.« Do sem nismo prišli kaj prida dlje od tiste vloge, ki jo je Rusiji pripisal prej navedeni dunajski dopisnik. Ta vloga pa se razširi v — »vzhodnem« vprašanju: »Ako stopi Rusija (in gotovo potem Avstrija) v orožje, imamo v orijentu ogenj v turški strehi... V Romuniji se je knežev prestol tresel že pred vojsko... Pol Avstrije ima s to državico, potem [ko Romuni zapodijo hohenzollernskega kneza] z Rusijo zvezano, posla dovolj... Črnogorci, Srbi, Bošnjaki in... Grki vstanejo tisti hip, ko Rusija svoje meje prestopi in jim namigne. In kdo bo Turčijo branil? Njeni glavni pokrovitelji Francozi imajo predovolj sami s seboj opravka in z nasprotnikom, kateri jih sili, svojo celo moč zbrano imeti.« Takšno bi bilo »položje« izven Avstrije za njenimi južnimi in jugovzhodnimi mejami, kakšno pa bi bilo v njej? »In ko bi prišlo do te žalostne katastrofe, ki [v] nas v taki bližini zija kakor še nikoli, ko bi okoli in okoli stalo Avstriji sovražno orožje, kako bi našlo njene narode? Nemci simpatizirajo s Prusijo, smrtnim sovražnikom Avstrije, vedno odstavljene in prezirane Slovanje so, hladni — kakor Čehi naravnost izgovarjajo — Poljakom, ki svoj vzor love, ni za Avstrijo veliko, in v Magjariji ni vse čisto.«¹⁵

Ruski politiki je posvetil »Slovenski Narod« večjo pozornost šele v drugi polovici avgusta z nekaj dopisi njenega posebnega poznavalca Gregorja Blaža, ki je spremljal poglobitve peterburške liste na Reki in je svoje dopise fingiral kot peterburške (zaradi tega je nekaj časa veljal kot njihov pisec takrat v Rusiji bivajoči Fran Celestin,¹⁶ a prav ob teh dopisih sem po naključju odkril skoraj docela pozabljenega rusofilskega publicista Blaža¹⁷).

Prvi teh Blaževih dopisov »Iz Peterburga«, ki je izšel na uvodnem mestu pod naslovom »Rusija in sedanja vojska«, je poleg vesti o ruskih vojnih pripravah z raznimi podrobnostmi o topovih, oklopnih in admiralskih vseboval tudi naslednje misli: »Veliko ljudi v srednji Evropi misli, da Prusija, ako v sedanji vojski zmaga, se bo polastila tudi Češke in drugih avstrijskih slovanskih zemelj, da bo stegnula svoje meje celo do Jadranskega morja. Mi smo o tem čisto nasprotno misli. Naj si bo car Aleksander v srcu še tako vnet za Prusijo, naj pusti, da se ona polasti cele Nemčije — čez avstrijske meje segati jej naša [tj. ruska] diplomacija nikdar ne bo dopustila.«¹⁸ Bralci, ki niso vedeli, da ta dopisnikova izjava razodeva le njegove želje, kar se ruske politike tiče, so se radi dali z njimi zazibati v prijetno gotovost! V drugem dopisu, objavljenem le pet dni za prvim pod naslovom »Rusija, francosko-pruska vojna in bodočnost«, pa se zdi, kakor da bi bil Blaž pod vtisom prvih pruskih zmag Avstrijo že odpisal, saj je postavil namesto Avstro-Ogrske kar Madžarsko: »Ako Francozi Napoleona [III.] zapodé, kar se nam skoraj gotovo zdi, naj si že sedanja vojska izpade, kakor hoče, je zveza med Rusijo in Francosko z ene, in med Prusijo in

¹⁵ Slovenski Narod št. 85 z dne 23. julija 1870.

¹⁶ M. Boršnik: Fran Celestin, Lj. 1951, v besedilu str. 99, v bibliografiji Celestinovih spisov pa str. 319 pod letnico 1870, postavke 2, 3, 4 in 5.

¹⁷ Pnim. Političnozgodovinske opombe k Prijatelju IV, str. 549—552.

¹⁸ Slovenski Narod št. 95 z dne 18. avgusta 1870.

Magjarsko [!] edini politični položaj, ki si ga moremo misliti. — Grof Andrassy, ki je v svoji predrznosti že [?] mislil s svojimi honvedi in s francosko pomočjo na Rusijo udariti, zdaj, ko je Napoleonu sreča hrbet pokazala, Bismarcku uklanja se, ponujaje mu magjarsko prijaznost in zvezo. Mi ne dvomimo, da bode v tem prizadevanju zmagal. Bismarcku bode ponudil celo Cislajtanijo, sebi pa Romunijo, Srbsko in Bosnijo izgovoril... Prusko-magjarska zveza bo imela tudi ta nasledek, da se bosta Rusija in Francoska glede pogojev... zveze lahko [s]porazumeli, posebno pa t[eg]a, da bo Rusija zastavo slovansko bolj očitno razprostrla in, opiraje se na slovanstvo, slovansko vzajemnost uresničiti si prizadevala. Dolžnost slovanskih narodov pa bode odslej, da poprimejo brez ovinkov in brez dolgega premisleka za prapor slovanski. Kader pride do tega, onda se bo moglo reči, da se zares počno reševati velika evropska pitanja, da se Evropa izkoplje iz lažnjivega političnega stanja, v katero jo je postavil zapadni fevdalizem. To je jedro tega, kar mislijo naši [tj. peterburški, ruski] politikarji, kar trdijo neodvisni naši časniki, kar želi naše obče mnenje, inteligencija v naši vojski in jako velika stranka pri dvoru, na koje čelu stojiata véliki knez Konstantin in cesarjevič naslednik Aleksander Aleksandrovič.¹⁹ Zdi se, da se je prav zaradi tega, ker je v trenutni paniki kar odpisal Avstrijo, Blaž lotil tolikšnega napihovanja tiste male slovanofilske stranke, saj bi sicer utegnil kdo pomisliti, da Rusija vsaj pod »cesarjevičem naslednikom« ne bo tvegala spopada s svetom »zapadnega fevdalizma« in da ne bo poskrbela za osvoboditev slednjega slovanskega naroda na zahodu. Po petih tednih pa se je v dopisu, ki je izšel pod naslovom »Francoska in Rusija«, Blaž spet pojavil kot vernik v obstoj Avstrije. Najprej je po dolgem prikazu francoskega nasprotovanja Rusiji — zlasti tudi s podpiranjem poljskih vstaj v letih 1830 in 1863, ko je končno Rusija »posekala noge novim puntom« s povzdigo »dušnega in materialnega stanja v Rusijo zaupajočega, od svoje puntarske duhovščine, surovih panov in goljufnih židov zatiranega bornega [poljskega] kmeta« — zaključil, da »Francoska in Rusija združeni bosta veljali vedno več, nego vse druge sile v Evropi«; nato pa se je pridružil tistim, ki so že zanikavali vsakršno nevarnost za obstoj Avstrije, takole: »Zato so pa najiminenitnejši severonemški časniki že zdaj začeli zahtevati, naj Nemčija napravi trdno zvezo z avstrijskimi Nemci in Magjari, to je s tisto Avstrijo, katero so hoteli popred redoma podreti, redoma požreti. O prisvojenji Češke in o pruski Nemčiji noter do Jadranskega morja, s čimer so se Prusijani že toliko bahali, se zdaj več ne govori. Nova zveza — nemško-avstrijsko-turška — že zdaj svojo senco razširja po Evropi...«²⁰ Napovedi avstro-pruske zveze je »Slovenski Narod« takrat objavil že več. Tako so njegovi bralci že izvedeli, da »celó vladna starka ‚Wiener Abendpost‘ z neko širokopernostjo v svoje predale jemlje glasove, ki govore za zvezo Avstrije s Prusijo«;²¹ o

¹⁹ Slovenski Narod št. 97 z dne 23. avgusta 1870.

²⁰ Slovenski Narod št. 114 z dne 1. oktobra 1870.

²¹ Slovenski Narod št. 109 z dne 20. septembra 1870.

članku »Pogled v prihodnost«, ki je izšel v mladočeških »Národnih listih«, pa so brali, da »se po misli popolnoma sklada z nazori v Slovenskem Narodu' razpravljajani: Zvezi rusko-francoski, ki bode gotovo prišla, bi radi postavili dunajski politiki nasproti zvezo prusko-avstrijsko. Slovanski sinovi bi morali kri prelivati za nemško slavo! — kliče češki list in odločno dunajskim politikom kliče, da se bodo proti temu Čehi s tisto odločnostjo uprli, kakor gre tistemu, čigar življenje je v smrtni nevarnosti.« In »Slovenski Narod« je solidarnostno vzkliknil: »I mi Slovenci!«²²

Takšen — nezaželen — zaplet pa je bil še v neki odmaknjeni prihodnosti, kolikor je sploh moralo priti do njega v nasledku francosko-pruske vojne, in zato še ni mogel spravljeni Slovencev v letu 1870 na nova pota. V tistih dneh in še vrsto desetletij za njimi so ti računali le z danim — avstrijskim — tóriščem za svoj nadaljevani narodnostni dvig in so si ga želeli le bolj in prav zagotoviti v »zedinjeni Sloveniji« kot avstrijski provinci, v kateri pa bi bili manj izpostavljeni germanizatoričnemu in italijanizacijskemu pritisku. Prav takrat so bili v tretjem letu svojega »taborovanja«, s katerega se je močno razlegala njihova zahteva po zedinjeni Sloveniji — v okviru Avstrije kot zavetnice kajpada, o čemer naš pouče poročila o vsakem taboru posebej. Zlasti tudi v adresni debati kranjskega deželnega zbora konec avgusta in prve dni septembra 1870 so bili vsi poudarki docela med seboj soglasnih slovenskih poslancev enoumno avstrijski. Naj navedem dve značilni izjavi dveh »taboritov« v tej debati. Dr. Valentin Zarnik je dejal: »Da ni občnega mnenja za zedinjeno Slovenijo, morala bi vlada po emisarjih delati na to. Že v tej zbornici se je čul glas ‚deutsch bis zur Adria‘ [nemško do Jadrana] in v goriškem zboru je Rismondo [končni -i sem popravil v -ol izrekel, da bo Italija segala do juliških planin. Mesto zgubljenih trdnjav na Laškem naj napravi vlada živ nasip proti sovražnikom, naj ustanovi Slovenijo.«²³ In v enakem smislu, da »je Avstriji treba zedinjene Slovenije«, je govoril dr. Radoslav Razlag: »Da je zedinjena Slovenija potrebna, je že iz tega razvidno, ker smo od leta 1866 na meji proti Lahom. Združeni in konsolidirani bomo laglje branili svoja tla, kakor so nekdanji naši brambovci zadrževali francosko vojsko. Braniti je treba Adrijo, da se ne bodo Prusi, Lahi in Madžari na naših tleh topli za njo.«²⁴

V jugoslovansko smer se politična misel Slovencev tedaj ni obračala, razen v splošno-megljeni obliki, kakor jo srečamo v dopisu iz Maribora: »Mi svojo bodočnost tam vidimo vstajati, kamor se naše reke zlivajo, na jugovzhodu. Bratstvo z narodom srbsko-hrvatskim je naše upanje, je naša srčna želja. Ker pa s Hrvati, ktere ‚dim‘ [Rauch = dim!] duši in ogrska ljubeznivost davi, nimamo dotike [v skupnem parlamentu!], zato prožimo vrlim Dalmatincem [v dunajskem zboru] bratovsko roko v slovansko zavezoc itd.«²⁴

Preden se obrnemo k hrvaški politični misli v tistem času, naj si ogledamo v »Slovenskem Narodu« še uvodnik »Nasledki sedanje vojne«

²² Slovenski Narod št. 105 z dne 5. septembra 1870.

²³ Slovenski Narod št. 105 z dne 10. septembra 1870.

²⁴ Slovenski Narod št. 112 z dne 27. septembra 1870.

z zanimivimi napovedmi, ki so se med tem deloma uresničile. V piše-
vem prividu je morala francosko-pruska vojska v nasledku nujno »roditi
najprvo vojake, potem pa vojske, tolike in take, da morebiti niti stara
niti novejša zgodovina ne ve pripovedovati o enacih«. Menil je, da se
bodo »bile tri velike vojske, [da se bo] pobilo na milijone ljudi, potratilo
na milijone denarja samo za to, da bi se povrnili odnošaji, katerih pre-
vračanje zdaj tira Francoze obupanju, Nemce pa skrajni ošabnosti v
naročje«. Tu je nadaljeval: »Z ozirom na to nam vzbuja samo pomilo-
vanje, ako vidimo naše Nemce dan za dnem ‚siegesfestovati‘ [t. j. slaviti
zmage], in dozdevajo se nam vsakokrat kakor divjaki, ki plešejo na
grobu svojih bratov in sinov, na grobu svoje svobode.« Na tem mestu
je pisec uvrstil domačo zaskrbljenost: »Še manj pa razumevamo, da
naši prijatelji tožijo in si malajo neko žalostno prihodnost pod pruskim
gospodstvom. Kakor je svet tudi pomanjkljiv, za to je skrbljeno, da dre-
vesa ne rasto v nebo, tudi pruska drevesa ne.« Tega se ni bati, kakor
lahko prepriča razčlemba meddržavnih odnosov v Evropi: »Dokler je
bila Francija mogočna, povsodi je očitno ali skrivno nasproti delala naj-
veči slovanski državi, ruskemu cesarstvu... Zdaj poteptana Francija ne
le nima več moči, ampak tudi volje ne, roke napredovanje v katerem-
koli oziru ovirati. Največi nasprotnik, kteri bi imela petersburška vlad-
da pri svojem prizadevanji ustanoviti novo veliko slovansko državo [na
turškem Balkanu kajpada!], leži na tleh in bode druge volje postal za-
veznik slovanskega vzhoda, celo sam bode zaveze in prijateljstva pro-
sil. Sedanja vojska je nakopala Nemčiji stalnega sovražnika, Rusiji
pa novega vazala... Ko bi se tudi nepričakovano osnovala neka srednje-
evropska zveza, ki bi bila mogočna dovolj, da bi se izdatno branila na-
padov od vzhoda in zahoda, vendar bi že ta bramba sama na sebi imela
nasledke, ki bi materialni razvoj, blagostanje in srečo milijonov... naših
političnih sovražnikov [Nemcev namreč] najhuje [o]škodovali. Ako bi
moralí Nemci vedno pod orožjem stati proti vzhodu in zahodu, bilo bi
to samo na sebi velika nesreča za Nemce, ker bi to terjalo vsak dan
novih žrtev, ker bi delovni stan zmanjševalo, vojaštvo množilo in jemalo
vsakdanji kruh pridnemu možu iz ust. Iz človečanskega ozira je vse to
obžalovati, iz političnega, v katerem zdaj mi stojimo, nam more biti le
po volji, ako se našemu večnemu sovražniku, ki nam vsak dan grozi,
za trdno zvežejo roke. — Med našimi sovražniki [Francozi in Nemci]
se je za desetletja znova ukoreninilo staro dedno sovraštvo, ktero bode
živeča generacija prepustila kot žalostno volilo svojemu potomstvu. Slo-
vani pa bodo to sovraštvo [iz]rabili zase in za svoje namene, in dasi-
ravno morebiti v teh bojih ne bodo prelili ni kapljice krvi in izdali ne
počenega vinarja, bodo bržkone vendarle tisti, ki bodo enkrat... [sedaj]
razgrajajočim Nemcem odgovarjali na njih zaničevanje proti slovanstvu
z nemškim pregovorom: Najbolje se smeje, kdor se zadnji smeje!«²⁵
Tako je pisec v odmaknjeno prihodnost — enako kakor Blaž v drugem
dopisu avgusta — postavljaj najbolj optimistične perspektive za Slo-
vane!

²⁵ Slovenski Narod št. 116 z dne 6. oktobra 1870.

4. Medtem ko je tako slovenska politična misel — umljivo — najrajši uhajala v odrešitev obljubljačo, a še nedogledno prihodnost, se je hrvaška opirala na hrvaško državno pravo in je skušala biti konkretno državniška: izlivala se je v aktualne nasvete tistim, ki so na Dunaju in v Budimpešti odločali o obsegu avtonomne Hrvaške in o stanju v njej ter so bili odgovorni za nevzdržno ravnanje madžaronskega bana Raucha z večinsko stranko hrvaškega meščanstva, s hrvaško narodno stranko. Že prav v začetku vojne — mesec dni po tistem Kočevarjevem dopisu »Slovenskemu Narodu«, ki sem ga razčlenil v začetku — je glasilo te, nasilno iz večine v opozicijo potisnjene stranke, »Zatočnik«, tako skombiniralo presojo o novi evropski situaciji, da je lahko povezalo s Hrvaško tudi slovenske dežele, kar je bilo glede na dotedanje utesnjeno hrvaško stanje in obzorje nepričakovano in kar je ostalo najprej brez vsakega odziva. V uvodniku »Nove okolnosti«, ki ga je spisal poglavitni člankar lista M., tj. Miškatović, kakor je mogoče presoditi po značilnem izražanju in gladko tekočem slogu, je podobno drugim avstroslovanskim piscem izhajal z izhodišča, češ da po francoskih porazih, ki so zaključili dobo »romanske« hegemonije v Evropi, »stoje jedna proti drugoj dve ravne sile, germanska i slavenska, koje će se otimati za hegemoniju ili barem ravnopravnost u Evropi; prva je reprezentirana u Njemačkoj, druga u Rusiji«. Ko si je v tem okviru ogledal Avstro-Ogrsko, je svojo razčlenbo na značilen način priostril proti Madžarom, ki so se po madžaronih vsedli Hrvaški na hrbet: »Austrougarska monarkija čuva u svojem krilu živalj jednoga i drugoga plemena [germanskega in slovanskega], medju kojima kano medju [dva] ogromna kamena nahodi se drobno plemence ugarsko. Ono za sada ravna Ugarsku, al mu je odmah pomišljati o tom, kako će sačuvati svoju eksistenciju proti bujici dvaju goliata, koji konačnu svoju i odsudnu bitku mogu upravo izvojevati na razvalinah Ugarske, nad grobom madžarskog naroda.« Pisec je hotel vplivati na vodilne madžarske kroge, jih je želel pridobiti za zaveznike avstroogrskih Slovanov — v njihovo, v madžarsko korist — podobno, kakor je češki pisec v »Politik« pridobival za zaveznike češkega naroda vodilne dunajske kroge v njihov prid! »Pod čiju zaštitu da se taj narodić [madžarski] postavi?« vprašuje in razčlenjuje : »Uzdati se u to, da će se odmah razpuhati rivalnost medju Pruskom i Rusijom, pa da će upravo u toj rivalnosti biti dovoljno izvora uzdržavanju dualističkog sistema, moglo bi postati golema pogrješka. Dva saveznika, kada se spoje u to ime, da neki plien ulove, sve će dotle ostati prijatelji, dok imadu što plieniti. Tko je siguran, da li neće namjere glede austrougarske monarhije još u bliže prijateljstvo svadjati [tj. spravljati] dvie severne vlasti? — Proti golemoj opasnosti, koja odatle grozi [da bi si namreč Prusija in Rusija med seboj razdelili Avstro-Ogrsko], imadu najviši interes oboružati se Češka, Galicija, Hrvatska i Ugarska. [Avstrijo v ožjem smislu, tj. nemške dežele tedanje Avstrije je pisec kar »odpisal«!] U njihovu savezu počiva sigurnost prevedre dinastije in sigurnost njihova. Dualizam grofova Beusta i Andrassyja, ako je uveden poglavito savjetom cara Napoleona [takšna teza je bila takrat tudi v obtoku!], tako se je preživio, odkada Napoleon nekroji ničije, dapače ni svoje

sudbine. — Napose magjarska politika, već dosle svojom nepravdom vrlo pogibeljna, odsad postaje nemoguća. Prička je nužda, da se čim prije popuni Hrvatska krajinom i Dalmacijom, da se onda s njimi u bratinskom dogovoru federiraju slovenski krajevi medju Dravom i Jadranskim morem. [V tem stavku je M. v »Zatočniku« prvič povezal Slovence s Hrvaško in je torej že od vsega začetka pojmoval hrvaško-slovensko združenje v okviru Ogrske, kakor izhaja iz konteksta in kakor je izrecno povedal v nadaljevanju.] Ova federacija u savezu sa Ugarskom štitila bi na jugu Jadransko more od plime njemačke, kano što će Češka i Morava u jedno tielo spojene najbolje stražiti Krkonoše. Svakako su zemlje habsburške monarkije na novom razkršću, te kojim putem sada udare, takovu će i cilju dospjeti: ili će u pravednoj razdielbi sklopiti jako prijateljstvo, ili će u razdoru naći zajednički grob. Narodi mogu mnogo pripomoći, odluka žalibože još je uvijek u rukama državnika. Al zato je i odgovornost vrlo velika na njihovu ramenu.«²⁶

Tudi v vrsti nadaljnjih glavnih člankov pod naslovi »Bismarek i Austrija«, »Uvjeti pruskoga saveza«, »Budućnost Austrije«, »Donjedunavska federacija« i »Potreba sporazumka«²⁷ med 27. septembrom in 17. oktobrom 1870 je bil M. pod vtisom kombinacij o tem, da bo Prusija skušala vsekakor odtrgati od Avstrije njene nemške dežele bodisi v zgodovinskem obsegu, tj. s Češko in s slovenskim ozemljem do Trsta, ali vsaj v narodnostnem in jih priklopila k združeni Nemčiji — najverjetneje kot avtonomen del po zgledu Bavarske i. dr. pod habsburško sekundogenituro. V ostanku bi bila v vsakem primeru Ogrska s Hrvaško (vključno krajinom in Dalmacijom) in Galicija z Bukovino, in temu ostanku, ki bi imel Ogrsko v središču, bi Prusija gotovo pomagala, da se državno učvrsti in odbrani pred ruskim posegom. Želel pa si je M. ta ostane povečan tudi s češkimi in slovenskimi deželami. Tako je v predzadnjem navedenih člankov zapisal: »Niti jedan časak ne može biti sumnje, da će se Ceska i Galicija, kad im se prizna samostalnost kraljevinâ, dragom i radostnom voljom pridružiti ne Njemačkoj, nego onoj federiranoj donjedunavskoj carevini . . . kao što je nesumnjivo istina, da će slovenski [»slavenski« na tem mestu je očitna tiskovna pomota] krajevi u svojem interesu pristupiti kraljevini Hrvatskoj, kada se ova popuni Dalmacijom i krajinom, i kada se valjano izravna s Ugarskom.« A že v prav tem uvodniku je M. izrazil misel, da bi utegnula Avstrija, okrepljena, če bodo njene dežele — ta beseda pomeni tu tudi narode — »spojene pravednim ustrojstvom i oduševljene za skupnu odbranu«, biti sposobna »suzbiti pružene velikonjemačke ruke za posjedom« nemških avstrijskih dežel. Zamisel federacije zadovoljenih narodov Avstro-Ogrske se kajpada — po M.-u — »neda izvesti uz dosadanji državni sistem grofova Beusta i Andrassyja«, kajti »ustrojstvo, koje ima služiti skupnoj odbrani, nemože se osnivati na težnji, koja podiže gospodstvo jednoga diela nad svima drugima«. Če pa se odločujoči državniki ne bodo oprijeli njegove

²⁶ Zatočnik št. 197 z dne 31. avgusta 1870.

²⁷ Zatočnik št. 219, 223, 234, 235 in 236 med 27. septembrom in 17. oktobrom 1870.

zamisli, potem je Avstro-Ogrski odzvonilo, tedaj jo bosta razdelili Prusija in Rusija: »Neuzmognu li se magjarski i austrijski državnici za rana orientirati u skladu novih odnošaja, kako su nikli iz pruskih pobjeda, mi smo trdno uvjereni, da će Velika Njemačka i sjeverni kolos pripraviti onaj udes monarkiji, pod kojim i danas kidiše nesretna Poljska.« Zato je pisec zaključil: »Bilo bi dobro i nužno, da narodi silnim svojim glasom prisile državnike, ili nek predju na jedinu spasonosnu stazu, ili nek odstupe.«²⁸ Prav tisti dan, ko je »Zatočnik« tako — sicer s tiskovno pomoto, ki pa jo je moralo takoj odkriti oko količkaj pazljivega bralca — že vtretje omenil pridružitve slovenskih dežel k Hrvaški, je prinesel »Slovenski Narod« prvi del Jurčičevega razpravljanja o »Slovincih in Hrvatih«, h kateremu pa se obrnem še le potem, ko osvetlim M.-ovo pisanje v tej zvezi do konca.

V naslednjem uvodniku, naslovljenem »Potreba sporazumka«, je M. enako menil, da »od poslje turske silesije nije se domovina [tj. monarhija] nalazila na kobnijem razkršću« in da novi položaj v Evropi »zadaje pitanje biti ili ne biti slavnoj dinastiji, s koje udesom spojeni su udesi mnogih naroda i velikoga diela Evrope, zadaje isto pitanje Ugarskoj, Českoj, Galiciji, zemljama slovenskim [tu jih je »Zatočnik« omenil v tistem času že četrtič] i ogromnoj većini njemačkog puka u Austriji, koji neuzdrmano stoji uz svoju dinastiju, s kojom je toliko vjekova dobro i zlo, slavu i sreću u svako doba složno i hrabro dielio.« Na vsak način je treba priti do »sporazumka, koji će dopustiti [deželu in narodom Avstro-Ogrske], da svoje još uvijek znamenite sile oduševljeno saberu na skupnu odbranu, na uzdržanje prejasne dinastije i očuvanje monarkije«. Tu je sledila tudi že utemeljitev konference v Sisku, ki se je sešla tri tedne zatem: »Ovim jedinim pitanjem imadu se ozbiljno baviti politici i rodoljubi svih zemalja monarkije, ovo pitanje imali bi medju sobom zrelo razpraviti i rodoljubi Hrvatske, Dalmacije, krajine i provinciala, pa kad ga zrelo razprave, predložiti ga svojemu narodu, da zanj cielom snagom odgovara, predložiti ga zatim ugarskim državnikom i magjarskim rodoljubom. Sporazumak s Českom, Galicijom i njemačkimi rodoljubi dao bi se lako postići. No sve ovo moguće je pod jednom jedinom pogodbom: nek se za uvijek ostavi stara i griešna svakome zlu povodnica, misao na hegemoniju.«²⁹

Docela v tem razponu političnih kombinacij se je gibal M. tudi v prvem delu svojega odziva na Jurčičev članek »Slovinci in Hrvatje«. V tem delu, ki mu Prijatelj ni posvetil dovolj pozornosti, je M. pozdravljaj pozitivni odziv »Slovenskega Naroda« na »Zatočnikovo« pobudo, hkrati pa zavračal njegove »protiogrške« pridržke: »Razbiriči ozbiljno ozbiljnu situaciju monarkije, kako je nastala uslied dosadanjih pruskih pobjeda, kojim od sveg srca kliču austrijski Nemci s očevidnom namjerom in jasnom nadom, mi smo u jednom članku za spas monarkije i očuvanje naroda u njoj medju ostalim sredstvima i sliedeće kano shodno pripomenuli: ima se čim prije ujediniti Dalmacija i krajina

²⁸ Zatočnik št. 255 z dne 15. oktobra 1870.

²⁹ Zatočnik št. 236 z dne 17. oktobra 1870.

s provincijalnom Hrvatskom, a oko njih da se onda priskupe slovenski krajevi, Istra, Krajna i slovenski Štajer. Samo tim načinom mogu se slovenski [»slovenski« na tem mestu je spet tiskovna pomota!] krajevi zajemčiti dinastiji i svojoj narodnosti. — Našu je misao opazio mari-borski „Slovenski Narod“, te se radujemo, što ju je uzeo za povod člankom, iz kojih uvidjamo, da baceno sjeme nije palo na pustu zemlju. Taj u slovenskom narodu mnogo uvaženi organ gotovo prihvaća osnovu, koju sav razvitak događaja i svi odnošaji današnjeg vremena... silno preporučuju... Kada Njemačka bude jedina, pitanje austro-njemačko razžariti se mora isto tako, kano što se je nedavno žarilo pitanje lombardsko-mljetačko. U oči takvih izgleda nije dobro niti za svjetlu krunu, niti za Slovence, niti za monarkiju obće, da sudbina slovenskoga naroda ostane tako usko spojena s njemačkim življem, kako ju dosele gledamo, tim manje, što upravo slovenski narod drži u rukama ključ od vrata k Jadranskomu moru od strane Njemačke. U ovom posljednjem obziru slaže se i evropski interes [da Nemčija ne pride do Sredozemskoga morja] s interesom Slovenaca i Hrvatske, počemu njihova politička osnova može očekivati nužnu podporu i van granica monarkije. — Za sretan rezultat ište se prije svega suglasna volja i stalna odluka oba pobratinska naroda... je od potrebe, da slovenski i hrvatski narod svimi zakonitimi sredstvi nastoji ovu misao širiti i utvrđivati, dok natoliko ne sazori, da nadje svoj odlučan izraz u saborih. — Kada smo na neki način pozvali grofa Andrassyja, da našu težnju podupire, učinili smo to iz ova dva razloga, prvo što znamo, da je njegov upliv odsudan u stvarih monarkije, drugo što ga i korist njegove otažbine upućuje, da svojim uplivom podpomogne osnovu saveza medju Hrvatskom i slovenskim zemljama. Al nama nije zato namjera, da u budućem ustrojstvu monarkije Ugarska nase povuču onu hegemoniju medju spojenim zemljama pod previšnjom dinastijom, koju je nedavno vršila Austrija. Ideje i težnje hegemonije i gospodovanja nemaju budućnosti, ili se moraju odreći budućnosti sve zemlje monarkije.«³⁰

Glede na okolnost, da v hrvaškem zgodovinopisju nedavno obnovljeno »pravaško« neumevanje narodnostne plati hrvaško-slovenske vzajemnosti³¹ še ni bilo umaknjeno, kaže navesti v originalu tudi celotno M.-ovo nadaljevanje, čeprav ga je Prijatelj precej obsežno podal po prevodu v »Slovenskem Narodu«. ³² To nadaljevanje se glasi: »Razumije se pako po sebi, da mi pod savezom medju hrvatskimi in slovenskimi zemljami mislimo jedino savez politički. Mi neimamo nikakva posla s onimi naših zemljaka, koji na silu traže, da su Slovenci planinski Hrvati, pak izdajicama i tudjim oružjem nazivaju sve Hrvate i Slovence, koji u njihovu tražbu ne pristaju. Mi nemamo nikakva posla niti s onimi naših zemljaka, koji braći slovenskoj narivavaju gramatiku

³⁰ Zatočnik št. 242 z dne 24. oktobra 1870.

³¹ Ij. Kuntić: Slovenija u političkom programu stranke prava do 1871. Jadranski zbornik III/1958 (dejavnsko 1959); prim. Političnogodovinske opombe k Prijatelju IV, str. 602-612.

³² Prijatelj III, str. 187.

i riečnik. Koga iskustvo od 40 godina nije moglo uputiti, da su zadjevce o jeziku i imenu medju braćom uz neznatnu korist vrlo mnogo štete doniele, da [ju] nisu mogle u narodnosti spojiti, a morale su u politiki, ovoj najprečoj i najglavnijoj potrebi, braću razložiti [tj. razdvojiti], taj se već nikada opametiti niti neće. Neka „Slovenski Narod“ bude umiren i uvjeren, da narodna stranka u svojoj celosti nepita za ime i jezik, koji će u Sloveniji pod bratinskim savezom valjati. [To »uradno« izjavo je Prijatelj izpustil prav tako kakor naslednji odstavek.] — Kao što ona suzbija snagom svoga uvjerenja onu magjarsku težnju, koja ide za tim, da sbije u jedno od raznorodnih naroda politički magjarski narod, tako je neprijatelj nemoralnoj težnji u Hrvatskoj, koja bi rado silom uništila omiljelo ime svoje braće [to se vsekakor nanaša tudi na srbsko ime]. U takvu nasilju sluti ona našu ukupnu propast i neizbježno robovanje tudjincu; u pravednoj pako i svestranoj zadovoljnosti vidi ona jemstvo, da će se po vremenu razviti mogućnost i dragovoljna želja za jednom literaturom i može biti dapače i jednim imenom. — Ništa ne može biti istinitije, nego ono razlaganje, kojim „Slovenski Narod“ samo slovenskomu jeziku i literaturi naše braće zahvaljuje tako bujni politički razvoj medju pukom slovenskim. [Prijatelj je izpustil tudi ta stavek, ki je opozarjal na znane slovenske politične uspehe v taborih in pri volitvah.] Da su „Novice“ pisale hrvatski, bog zna, ne bi li davno morale prestat i obustaviti toli blagonosno svoje djelovanje, a od tolikih slovenskih listova valjda danas ne bi bilo ni jednoga. Niemei bi pako medju slovenskim pukom još veću pokoru činili, nego što naši rauchianci čine medju hrvatskim pukom, do koga još ni do dana današnjega nemožeše prodrieti literatura i s njom blagotvorni traci [tj. v pomenu »žarki«, ne pa -- »zveza«, kakor je v »Narodovem« prevodu!] nastojanja inteligencije. — Ovako pružajući bratinsku ruku rodoljubom slovenskim, moramo na žalbu „Slovenskog Naroda“ odgovoriti, da mi nismo ignorirali i malo cijenili junačke napore i velike tečevine braće Slovenaca. Ignoriranje i malovaženje slabo bi dolikovalo nama, koji smo u vlastitoj kući morali doživiti najsramotnije poraze. Tudi ta zadnji navedeni odstavek manjka v Prijateljevem izvlečku, kjer pa sledi še prvi od obeh zaključnih stavkov-odstavkov, ki se jima tu lahko ognemo.

Nobene besede ni treba dodati k temu M.-ovemu priznavanju dotedanjega slovenskega narodnostnega uveljavljanja kot izhodišča za vsakršno hrvaško-slovensko politično vzajemnost v nasprotju z nevzdržno »pravaško« negacijo slovenstva, ki jo je M. tehtno zavrnil. Vendar »pravaško« prilaščanje Slovencev kot »planinskih Hrvatov« kljub svoji bistveni zgrešenosti ni rodilo tistega zla, ki ga je potencialno nosilo v sebi, marveč je nemara prav njemu pripisati glavni delež zasluge, da se je takrat politika hrvaške narodne stranke razširila iz dotedanjega zgolj hrvaškega okvira tudi še na Slovence. Pri nekoliko globljem razmišljanju sem moral namreč zapustiti in zavreči misel, ki se mi je kot najbližja vsilila iz Prijateljevega prikaza in še posebej iz Kočevarjevega razpravljanja v »Slovenskem Narodu« takoj po ljubljanskem

»počastili po svoje«, ko so jih razglasili za planinske Hrvate, čemur »sino se sicer smijali, a rekli: dobro... ni nam na tem, kako nas zoveš, ako nas s svojim pravom' germanstva oteti pomoreš«. To je bilo Jurčičevo priznanje pravašem, da so se — na svoj način — za Slovence zanimali v nasprotju z glasiloma hrvaške narodne stranke, kjer je — po Jurčiču — »dolgi molk o Slovencih pretrgal« šele »Zatočnik' od sobote 8. oktobra« s tem, da »se je *mimogrede* v članku, ki govori — o vojniški krajini, jako kratko izjavil, kakor narodni Hrvatje o naši bodočnosti misle«. Jurčič je potemtakem prezrl prvo »Zatočnikovo« izjavo o »prieki nuždi«, da se s »popunjeno Hrvatsko u bratinskem dogovoru federiraju slovenski krajevi«, ki je šla v svet pet tednov pred to novo v članku »o vojniški krajini«. Nemara je sploh njegov očitek »Pozoru« in »Zatočniku«, češ da sta dotlej kar molčala o Slovencih, kakor da bi se Hrvatov slovenske zadeve prav nič ne tikale, pretiran in ga Jurčič ne bi bil zapisal, če bi bil vedno pazljivo prebiral oba lista; a v vsakem primeru je smel upravičeno poudariti, da je bila ideja povezave slovenskih dežel s hrvaškimi v novem položaju ob morebitni reorganizaciji Avstro-Ogrske nekaj novega. V prvem članku, ki je izšel istega dne, ko je M. v »Zatočniku« že vtretje izrazil to idejo, Jurčič še ni zavzel do nje stališča, marveč ga je le napovedal »v enem prihodnjem članku«.

Ta drugi članek »Slovenci in Hrvatje«³⁸ je izšel šele teden dni po prvem po dveh vmesnih številkah »Slovenskega Naroda« in v njem je Jurčič najprej očrtal po »Zatočniku« aktualni program hrvaške narodne stranke takole: »Naj se skliče hrvatski sabor iz Dalmacije, vojniške krajine in provinciala (civilne Hrvatske), kateri edini more ustanoviti trajno, ker pravično in koristno zvezoc«, in je nato nadaljeval: »Okolo take Hrvatske — pravi 'Zatočnik' in to je po dolgem času tisto mimogredno politično omenjevanje nas Slovencev — se bodo zbrali Istra, Kranjska in slovenski Štajer, da se ohranijo svoji narodnosti in monarhiji. 'Zatočnik' se s to ne novo tirjatvijo obrača na — grofa Andrašija, od katerega ob enem zahteva, naj u ovom času, gdjeno sva Evropa trepti od užasne neke slutnje, gdjeno svi temelji monarkije praskaju i lome se, u ovom času očekivanja, koji možda ne bude od duga trajanja' — naj Andrašij rabi svoj vpliv, dokler ga ima, da se naredi sprava s Čehi, Galicijo ter naj se izvede oni gori omenjeni hrvatski program v zboru, ki bode dopolnjen s poslanci iz krajine in Dalmacije.« Po tej opozoritvi na »Zatočnikovo« obračanje na Andrašija, ki je umljivo bilo slovenski javnosti tuje, je bralec »Slovenskega Naroda« pričakoval od pisca odgovor na vprašanje, ali naj se mu Slovenci pridružijo ali ne. Jurčičev odgovor pa ni bil popolnoma enomen, marveč je poleg pritrditve vseboval tudi pridržke, ki predstavljajo najbolj zanimivi del Jurčičevega sprejema M.-ove pobude, a so v Prijateljevem prikazu ostali nekako ob strani.

Najprej imamo pri Jurčiču opravka z obrazložitvijo tistega obračanja k Andrašiju ali z osvetlitvijo »ozadja« M.-ovega ogrsko-hrvaško-

³⁸ Slovenski Narod št. 123 z dne 22. oktobra 1870.

slovenskega koncepta: »Pri tej priliki bodi omenjeno, da se tudi magjarski listi v zadnjem času zaradi nenadnega izida vojne pečajo skoraj samo z veliko politiko ali politiko prihodnosti. V čudnih računih, ktere ti možje sem ter tja delajo o veliki podonavski državi, ki bi na mesto denašnje Avstrije stopila, je mnogo čudnega blaga. [S pridržkom je torej Jurčič že začel to razpravljati!] Ker pa ‚Zatočnik‘ ne negira vse zveze in vse skupnosti z Ogrsko, ker se obrača na magjarskega državnika, da bi izvel hrvatski program in ustanovil Hrvatsko, okolo katere bi se slovenske pokrajine zbirale, navajamo še eno magjarsko izjavo, ki je važna in je zašla celo v nemške liste. Znanj magjarski ‚učenjak‘ Julius Schwarz nas Slovence v najnovejši svoji kombinaciji ne meče v nemški bund Cislajtancev, ki padejo pod Prusijo, temuč ‚Slovenijo‘ kot posebno deželo pritiska k Hrvatski in Dalmaciji. To omenjamo kot znamenje časa in ko bi to stvar za resno vzeli [pridržek se nadaljuje!] ter magjarskemu plemenu v bodočnosti toliko vpliva pripisovali, da bi to izvršil, odgovorimo, da smo precej in brez pomisleka pripravljeni udati se tistemu, ki nas [Slovence] zedini, na jugoslovanstvo nasloni in ponemčevanja reši. Magjarovanja se nam ne bi bilo bati, posebno v zvezi s Hrvati ne, ponemčevanja pak se nam je bati jako. [S temi besedami je Jurčič v načelu sprejel M.-ovo zamisel z ogrskim okriljem vred, toda hkrati se je tega okrilja otresal!] Ker pa ne verjamemo v sanje ogrskih domoljubov, ki menijo in upajo, da se bode okolo magjarstva država kristalizirala [to je Prijatelj povzel v ne prav ustrezni obliki, češ da »Jurčič v madžarsko pomoč ne veruje posebno«, temveč ker zaupamo več v bodočo moč slovanstva, odgovarjati nam je Hrvatom [tu je čutili, kakor da manjkata besedici: s pridržkom], povedati jim, kaj hočemo storiti mi in kaj zahtevamo, da storé oni za nas in tako posredno za sebe.« Tu pa je Jurčiču zmanjkalo konkretno nadaljevanje, ki ga je po teh besedah sleherni bralec moral pričakovati. O slovanstvu ni izrekel ničesar več — Prijatelj mu je čisto iz svojega dodal v svoj povzetek priporočanje, češ da je slovanstvu »treba z delom pripravljati pot ne samo med Slovenci, ampak tudi med Hrvati! V nadaljnjem odstavku je le spet načelno poudaril, da sprejema zamisel zedinjenja, kajti »v taceh položaji... je ali bi moralo glavno vodilo naše politike biti ohranitev samih sebe«, in sicer: »Slovanje hočemo ostati. Da se ohranimo, pripravljani smo žrtvovati vse, kar je mogoče. Naši južni sosedi iz tega lahko sodijo, da bode ob določenem času [ko zedinjenje pride na dnevni red, najverjetneje po zaslugi »bodoče moči slovanstva«] vsak zaveden Slovenec delal za zedinjenje ž njimi, dobro vedoč, da se samo na sebe, samo na svojo moč oprti držati ne moremo.«

Takšna je bila v Jurčičevem času in pozneje najbolj splošna oblika slovenskega političnega jugoslovanstva, prosta vsega konkretnega, kar bi moglo zbužati pomisleke (npr. ogrskega okrilja). Jurčič je samo dodatno še izključil pri Slovencih tedaj že skoraj docela opuščeno navedanje »ilirsko« misel na žrtvovanje lastnega književnega jezika, ki se je pri Hrvatih še kar naprej pojavljala kot »bratska« želja. Naslednji odstavek je začel z ugotovitvijo, da »mislil tega zedinjenja ni nova«, da

je prej »ob času absolutizma«, (j. pred letom 1848 in deloma tudi še v desetletju reakcije 1849—1859, »hodila okolo v napačni obleki, slabo razumljena«, namreč v zahtevanju, naj bi Slovenci opustili slovenščino in začeli pisati srbohrvaščino. Ves ta odstavek je razen pravkar navedenih dveh uvodnih vrst navedel Prijatelj v celoti in se mu tu lahko docela ognemo. V kratkem zaključku je Jurčič izrazil željo: »Ali tudi vi, Hrvatje, nas ne smete z oči puščati, nam morate pripravljene biti bratovsko roko podati!«

Jurčič je tako izzval M.-a k utemeljevanju, zakaj se obrača s svojim konceptom na Andrassyja, in pa k izjavi, ki jo je podal v imenu vse hrvaške narodne stranke, da niti najmanj ne sega po slovenščini in po slovenski narodnosti. S tem M.-ovim odzivom smo se že seznanili in nam je preostalo le še njegov splošni zaključek: »Sjeme je baceno bar glede najbliže naše budućnosti s braćom slovenskom [mislil je pač: glede programa za to »najbližjo bodočnost!; nedajmo da istrune bez ploda, nego ga njegovimo i odgajimo u bujno i plodonosno stablo, a najveći posao i uspjeh stoji samo do nas.«³⁹ V naslednji številki za tem odzivom je prinesel »Zatočnik« v prevodu ves drugi Jurčičev članek zato, »da se uzmogne bolje razumjeti naš članak kao odgovor ‚Slovenskomu Narodu«⁴⁰, ta pa je objavil v celotnem prevodu »Zatočnikov« odziv.⁴¹

Jurčiča moramo vendarle v nečem popraviti: V svojem pregledu, kako je bilo z idejo hrvaško-slovenske vzajemnosti v preteklosti, bi bil pač moral omeniti prvo formulacijo te vzajemnosti kot politične v letu 1848 in pokazati, da takrat misel zedinjenja ni »hodila okoli v napačni obleki, slabo razumljena«! Dva tedna po Jurčičevem drugem članku je »Zatočnik« v uvodniku »Na visokome« takole spopolnil Jurčičevo pomnjkljivo sliko: »Radujmo se, što je sadanji njemačko-franceski rat potaknuo pitanje o užjoj narodnoj i političkoj svezi izmedju trojedne kraljevine i slovenskih zemalja, koje je poslje g. 1848 poevema usnulo bilo. Znamo, da je ondašnji naš [hrvaški] sabor zadovoljio želji slovenskih rodoljuba, kada je u čl. XI §6 uvrstio, da »se donja Štajerska, Koruška, Kranjska, Istrija i Gorica u bližnji savez s trojednom kraljevinom dovedu«.⁴² Ta sklep hrvaškega sabora v letu 1848 je nekam preveč pozabljen in vedno znova slišimo po krivem, kakor da bi bilo šele v zvezi z ljubljanskim kongresom leta 1870 prišlo do prve konkretne formulacije jugoslovsanske ali hrvaško-slovenske politične vzajemnosti ali zedinjenja.

Piscec uvodnika »Na visokome« je tehtno nadaljeval: »Narod je slovenski u saboru i u taborih jasno očitovao svoju želju, da se pokrajine, u kojih on stanuje, sjedine u jednu političku cjelinu. Ovo je prvi korak, koji se prije ima izvesti, nego li onaj drugi, da se naime Slovenija pridruži politički trojednoj kraljevini. — Ne valja nam se obsienjivati, dok u Austriji vlada bečka koterija i decembarski ustav, Sloveniji neima

³⁹ Zatočnik št. 242 z dne 24. oktobra 1870.

⁴⁰ Zatočnik št. 243 z dne 25. oktobra 1870.

⁴¹ Slovenski Narod št. 125 z dne 27. oktobra 1870.

⁴² Zatočnik št. 254 z dne 8. novembra 1870.

traga. Isto tako nije ni stanje sadašnje u Hrvatskoj i Slavoniji takovo, da bi ove ili što učiniti mogle za sjedinjenje Slovenije ili vabile Slovence u ovo kolo. Ali sadašnje stanje naše domovine... nismo smetati ni nas ni braću Slovence, jer je ono privremeno i prelazno, a pogibelj, koja prieti od Njemačke, stalna i trajna. Sdružiti nam se treba, hoćemo li da se južno slavenstvo održi i izvede svoju na iztoku misiju. Nepustimo pasti zastavu narodne zajednice; već kupimo oko nje narod — pa će i kod nas prije ili poslje nakon uztrajne borbe nadvladati ideja, za koju su se Italijani i Niemci bili dugo i uz tolike žrtve borili. Kad Hrvati i Slovenci nastoje o političkom sdruženju svojih domovina, nerade niti izdajnički niti nezakonito, pače traže veće jamstvo, da se ovaj diel monarkije sačuva vladajućemu domu.«

Z izvajanji tega »Zatočnikovega« uvodnika je Tomšič seznanil tudi bralce »Slovenskega Naroda«⁴⁵ in navedel iz njega še mnenje, ki se je razlikovalo od M.-ovih nazorov, da se namreč »v teh kombinacijah« ni treba ozirati na Madžare, češ da za te »v velikih dogodjajih, ki se razvijajo pred našimi očmi, nihče ne vpraša, in bode še manj vprašal v desetih letih«. V isti številki je »Slovenski Narod« prinesel v uvodniku »Jugoslovsanske zveze« prevod Mrazovičevega pisma Tomšiču, napisanega takoj po konferenci v Sisku dne 9. novembra 1870 in vsebujočega argumente proti ogrskemu okrilju, ki so ga v Sisku sprejeli!⁴⁶

Toda M., tj. Miškatović, je še naprej vztrajal pri tem sklepu iz Siska, tako v uvodniku »Ugarska i savezi monarkije«⁴⁵ in v nesigniranem pripisu k članku »Jugoslovsanske zveze«, ki ga je prinesel v prevodu iz »Slovenskega Naroda«.⁴⁶ M. je prav tako kot Mrazović obsojal Rauchov madžaronski režim, toda nikakor ni zapuščal hrvaškega zgodovinskega prava in njegove povezanosti z Ogrsko: »Hrvatska po neprekidnosti svoga historičnoga prava ima svoj naslov i sve uvjete, da bude matica, koja pod svoje zakrilje prikuplja bezpravne svoje posestrime te s njimi u zajednici pristupa in savez s Ugarskom, da uzmognu sve dogodjaje, sve vihre i bure sa sjevera i istoka duvajuće mirne duše i mirna srca dočekati. No Magjari razbijaju sami tu maticu, oni odbijaju prirodne svoje saveznike... kada se služe jednim Rauchom... — Po nesreći ili sreći — dokazati će budućnost, koje od toga — vežu Hrvatsku s Ugarskom veze najviše vrste, koje se ne dadu bez skrajne nužde, pa ni u ovom slučaju bez velike boli, bez težkih patnja raztrgati. Još se uvijek nadamo, da će ovu istinu i Magjari konačno uviditi, a tomu uvidjanju pripomažu dogodjaji ovogodišnji, i oni, koji se sbiše na zapadu, i oni, koji započinjaju na istoku. Zato držimo pomirbu [z Madžari] još uvijek ne samo korisnom, nego i mogućom. Ako se prevarimo, Magjari će našu varku najjače okajati. — Mislimo pako, da je temelj budućnosti najsigurniji u historičnom pravu, a njega nam ne mogu dati ni Dalmacija i Slovenija [izven ogrskega okrilja]. Preći s ovoga temelja... znači začí

⁴⁵ Slovenski Narod št. 132 z dne 12. novembra 1870.

⁴⁴ Prijatelj III, str. 195–198.

⁴⁵ Zatočnik št. 258 z dne 12. novembra 1870.

⁴⁶ Zatočnik št. 260 z dne 15. novembra 1870.

na nestalno more, koje prevračaju vjetrovi po volji, pa bi se mogli spasiti, al bi i utonuti mogli.«

Že iz različnega pisanja Mrazovića in Miškatovića po konferenci v Sisku moramo sklepati, da sta bili — kakor vsa šestdeseta leta — tudi tedaj v hrvaški narodni stranki dve divergentni stališči do ogrskega okvira. A o tem nasprotju je vedel prav v jeseni 1870 poročati »Slovenskemu Narodu« njegov zagrebški dopisnik Ferdo Kočevar. Prvič ga je omenil konec oktobra takole: »Narodnjaška stranka začela se je, kakor pri Čehih in Slovencih, na stare in mlade cepiti. Stari narodnjaki žele politični savez z Magjari, se ve da savez inter pares [med enakimi]: — mladi narodnjaki pa nobenega, ter hočejo solidarno postopati s srbsko, češko in slovensko narodno opozicijo. Denes je mlada narodnjaška stranka sicer še embrio, ali klica je v rodno zemljo položena, in — iz malega raste veliko.«⁴⁷ Deset dni nato pa je sporočil: »Na čelo naše stvariti se imajoče mlade narodnjaške komore v Sisku. V svojem programu zagovarja federativno uredbo ‚monarhije‘... še ne ve, kako bi to ‚monarhijo‘ imenoval. Ime ‚Avstrija‘ ni varno pri nas izgovarjati, to je strašilo, proti kateremu se vse stranke brez razločka vzdignejo.«⁴⁸

Ta novi vpogled v takratno diferenciacijo v vodilnem krogu hrvaške narodne stranke olajšuje umevanje vrste vprašanj, ki sem jih obravnaval v sestavku »Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870«⁴⁹ v zvezi s potekom razpravljanja na ljubljanskem kongresu in s polemičnimi komentarji, ki so se navezovali na poznejše izjave dr. Mankanca.

6. V slovenski javnosti je bilo videti, kakor da je prav vsa proti ogrskemu okrilju. Teden dni za člankom »Jugoslovanske zveze«, ki je vseboval Mrazovićeve izjave proti temu okrilju, a ki so seveda veljale kot stališče »Slovenskega Naroda«, je ta list uvrstil kot uvodnik dopis iz Siska praški »Politiki«, ki je pod naslovom »Zveza Jugoslovanov«⁵⁰ sporočal, da Slovenci nasploh odklanjajo ogrsko okrilje, in izrazil »trdno upanje, da... bo na prihodnjem shodu... zmagalo mišljenje — Slovencev«. Prijatelj je krivo povzel ta članek pred navedbo Mrazovićevega pisma Tomšiču⁵¹ namesto po njem, vrh tega pa je izgubil iz oči znano mu dejstvo, da so bili sklepi konference v Sisku že razglašeni, in je zato krivo zaključil, češ »da se iz vseh teh izjav vidi, da so udeležniki siške konference svoj sklep glede naslonitve projektirane hrvaško-slovenske državne federacije na Ogrsko v javnosti zamolčevali.«⁵²

Za ogrsko okrilje v slovenski javnosti ni bilo slišati glasu v tistem času. Tu pa moramo razbrati posebej dva članka nekega slovenskega pisca v praški »Politiki«, ki v slovenskih časnikih nista bila omenjena in ki bi ostala gotovo na veke anonimna, če ju ne bi bil avtor po preteku

⁴⁷ Slovenski Narod št. 124 z dne 25. oktobra 1870.

⁴⁸ Slovenski Narod št. 129 z dne 5. novembra 1870.

⁴⁹ Zgodovinski časopis XVII/1963, str. 155—170.

⁵⁰ Slovenski Narod št. 135 z dne 19. novembra 1870.

⁵¹ Prijatelj III, str. 194—195.

⁵² Prijatelj III, str. 199—200.

petih let omenil v nekem političnem pismu. S tem pismom, ki ga je pisal dne 9. julija 1875 dr. Alojzij Gregorič iz Gradca Božidaru Raiču v Haloze in ki ga je iz Raičeve ostaline objavil leta 1886 takoj po Gregoričevi smrti Karel Glaser v spomin temu Raičevemu »vernemu prijatelju«,⁵³ se v celoti pobavim v dodatku k temu sestavku. Najprej naj navedem iz njega le omembo tistih dveh člankov, ki bi v vsakterem politično-zgodovinskem raziskovalcu zbudila željo, da bi se z njima seznanil: »Ko sem leta 1871[!] v ‚Politiki‘ v dveh glavnih člankih to idejo [jugoslovanškega zedinjenja] razvijal, je neki mož iz Pešte rajnemu Tomšiču pisal: ‚Teга pisatelja se je treba bati, on je od Andrašija plačan.‘ Ta očitek bi kazal na neko zavzemanje za ogrsko okrilje nad zamišljenim zedinjenjem avstroogrskih Jugoslovanov. Oba Gregoričeva »glavna članka« pa sem zaman iskal v letniku 1871 praške »Politik« in sem ju odkril šele, ko sem začel pregledovati od konca njen prejšnji letnik, in sicer prvega še v času pred ljubljanskim kongresom; drugega pa v času po njem v decembru leta 1870.

Prvega je objavila »Politik« na uvodnem mestu pod naslovom »Zveza avstrijskih Jugoslovanov« z opozorilom, da ga je napisal Slovencec (»Von einem Slovenen«), in z opombo uredništva, da prosi pisca za nadaljnja poročila.⁵⁴ Obširno poročanje o tem, kako se je pojavila in razvijala misel na politično vzajemnost med Hrvati in Slovenci v »Slovenskem Narodu« in v »Zatočniku«, je izhajalo predvsem iz Jurčičeve izjave, češ »da so Slovenci pripravljeni takoj in brez pomisleka podati roko tistemu, ki jih zedini, na jugoslovanstvo — oziroma na Hrvaško — nasloni in loči od ponemčevalne klike«, da se Slovenci »madžarizacije v takšni zvezi s Hrvaško ne bi imeli bati, medtem ko bi se utegnili v nemškem valovju končno potopiti«, in da so pripravljeni »iti za lastno ohranitev v žrtvah do skrajnosti«. Gregorič je povzegal Jurčičeva izvajanja tako, da je opuščal vse njegove pridržke proti ogrskemu okrilju! Poudaril je, kako »ne more biti v korist monarhije, da bi ostala usoda Slovencev še nadalje tako tesno zvezana z nemškim življenjem, kakor je bilo to doslej«, in kako »politični cilji Slovencev in Hrvatov lahko računajo na podporo Evrope, ker se skladajo z njenimi koristmi«, da se namreč Velika Nemčija ne bi pojavila na Jadranu; to je pisec kar pritaknil k navajanju iz »Slovenskega Naroda«, čeprav je oboje pobral pri M.-u v »Zatočniku«, od koder je nato navedel kot »Zatočnikovo« tisto osnovno formulacijo o hrvaško-slovenski politični povezavi. Nič ni omenil, kako je Jurčič zavračal »ilirske« jezikovno-književne težnje, povzel pa je »Zatočnikovo« sprejemanje Jurčičeve zavrnitve takole tendenciozno: »V pomiritev tiste stranke [!] med Slovenci, ki se boji utopitve (Aufgehen) Slovencev v hrvaštvu, izjavlja list, da hrvaški narod pod zvezo Slovencev s Hrvati razume le politično zvezo, ne da bi jih hotel kakor koli oropati narodnostne individualnosti.« Tu je Gregorič torej le namignil na obstoj še druge »stranke med Slovenci«, ki pa se takrat ni oglasila v javnosti!

⁵³ Edinost št. 53 z dne 5. julija 1886.

⁵⁴ Politik (Praga) št. 519 z dne 19. novembra 1870.

Pravilno je Gregorič ugotovil, da se Jugoslovani ne razhajajo v programu zedinjenja, ampak samo glede poti do njegove dosege. Omenil je obe divergentni hrvaški struji v odnosu do ogrskega članka: Ena struja »noče ničesar slišati o zvezi z Ogrsko in ne priznava ogrsko-hrvaške nagodbe«, druga pa »računa z danimi faktorji« in presoja zvezo z Ogrsko kot »politično modro«, saj »jo nujno terjajo skupne koristi obeh kraljevin«. Z vplivom te močnejše stranke, katere glasilo je »Zatočnik«, mora računati tudi grof Andrassy, o katerem se govori, da hoče z njo skleniti mir; zato se »Zatočnik« obrača nanj s pozivom, »naj izvede hrvaški program, ki lahko le koristi Ogrski, in naj uveljavi svoj veliki vpliv, da se Slovenija združi s Hrvaško«.

O Slovencih je Gregorič poročal, da v tem vprašanju »še niso zavzeli odločnega stališča«. Povzel je glavne misli članka »Jugoslovanske zveze« proti ogrskemu okrilju, nato pa je nadaljeval takole: »Kolikor poznam njihov program, so Slovenci za zamisel samostojnega, konfederiranega jugoslovanstva z lastno delegacijo [v osrednje predstavniško telo monarhije], daleč od »rajhsrata« [državnega zbora] na Dunaju in daleč od njegovih ponemčevalnih oporišč — vendar bi rajši izbrali manjše zlo in sprejeli tudi zvezo z Ogrsko, da bi se le rešili iz sedanjega položaja.« Ko je opustil vse Jurčičeve pridržke, se je Gregorič tako dejansko izjavil za ogrsko okrilje! Na koncu članka je še sporočil o konferenci v Sisku, da tudi še ni sprejela dokončnega programa, marveč »ga je pridržala drugemu zboru, ki bo v kratkem v nekem drugem kraju«, kakor je izvedel »iz pristojnega vira«. Takšen vir je bil Gregoriču, takrat advokatskemu koncipientu v Mariboru, seveda — Tomšič. Ta se očitno s tendenco Gregoričevega članka v »Politiki« ni strinjal in ga pač zaradi tega v »Slovenskem Narodu« ni omenil, kakor tudi ne naslednjega.

Ta — drugi Gregoričev — članek je prinesla »Politik«⁵⁵ v drugi polovici decembra 1870 z oznako, da je iz Maribora; iz te oznake in pa iz miselne tendence ga prepoznamo kot Gregoričevega. Piscu je šlo za to, da pojasni, zakaj se tudi ljubljanski kongres v svojem sklepu ni zmenil za — Ogrsko. Tam so namreč vladajoči krogi proti združenju hrvaških dežel in proti zedinjenju Jugoslovanov. Treba je torej najprej doseči to združenje in to zedinjenje, nakar se bosta »oba naroda, ogrski in jugoslovanski« lahko pogodila o »poštenih zvezih«. Zato — tako je Gregorič nadaljeval M.-ovo prigovarjanje v »Zatočniku« — »bi ogrski državniki sebi koristili, ko bi svoj vpliv pri kroni uporabili v ta namen, da odstranijo ovire zedinjenju Jugoslovanov« in njihove okove; v zaključku je zapisal, da »je v zavezništvu z Jugoslovani kot svobodnim in enakopravnim narodom edina rešitev Ogrske«.

M. pri »Zatočniku« je bil res lahko zadovoljen s tem glasnikom njegovih idej, a lahko domnevamo, da so mu ugovarjali slovenski bralci bodisi z Jurčičevimi pridržki ali pa še ostreje. Prav lahko si zamislimo, da je npr. Blaž na Reki tega dopisnika praške »Politik« označil kot »od Andrašija plačanega«.

⁵⁵ Politik (Praga) št. 351 z dne 21. decembra 1870.

Menda ne more biti različne sodbe o tem, da je bilo Gregoričevo pisanje v letu 1870 nepomembno. Razbor njegovih dveh člankov, ki nista vsebovala drugega kot M.-ove in prirezane Jurčičeve misli, nam ni dal ničesar, le rešil nas je iz nevarnosti, da bi piscu pripisovali kak pomen pri pospeševanju jugoslovanske ideje med Slovenci v letu 1870.

Iz Gregoričevega pisma Raiču sem obravnaval samo stavek, ki se nanaša na oba njegova »glavna članka« iz leta 1870 (false 1871). Obravnava celotnega pisma pa nas odvede iz časovnega okvira tega sestavka in jo zato priključujem v dodanem ekskurzu pod posebnim naslovom.

NEKA SLOVENSKA RAZPRAVLJANJA O JUGOSLOVANSTVU PET DO DESET LET PO LJUBLJANSKEM KONGRESU

1. Pismo dr. Alojzija Gregoriča Božidarju Raiču, datirano v Gradcu dne 9. julija 1875, je objavila »Edinost« takole: »Dragi prijatelj! — Ker sem se 1. julija t. l. v Gradec zavoljo advokatskega izpita preselil, mi žalibože ni mogoče pri osnovanji črteža za zavrčki tabor biti. — Idejo jugoslovanstva gojiti, to mora biti naša prva naloga, in ako ljudstvo za to idejo navdušimo, veliko dosežemo, ker ljudstvo odvrnemo nemškemu elementu in ga v kolovoz slavjanstva spravimo. Mi moramo tako praktično misliti, da slovenski narod zase nema bodočnosti, ravno kakor hrvaški sam za se tudi ne. — Naš narod se mora tedaj že zdaj na to stran naslanjati, kder hoče svojo prihodnost imeti; on bo Nemec ali Jugoslovjan, Slovenec dolgo več gotovo ne, ako ga pa hočemo nemštva oteti, se mora jugoslovanstvo šele stvoriti. — Bulgari, Srbi, Hrvati. Slovenci štejejo že sedaj več kakor 12 milijonov in takemu faktorju se eksistencija med romanskim, germanskim elementom ne da odreči. — Vresničenje jugoslovanske ideje pa ima pad Turčije za seboj in na razvalinah tega nemarnega naroda bodo se Jugoslovjani razprostirali in za kratkega je jugoslovanstvo kakih 20 milijonov in še več močno. — Ko sem jaz leta 1867 na nekem shodu jugoslovanskih dijakov na Dunaju idejo jugoslovanskega zjedinenja razprostiral, so bili Hrvati in Bulgari za to navdušeni, Srbi so mrzli ostali, Slovenci in posebno Jurčič in drugi merodajni in vplivni so me za tega del grajali. Rekli so: »Mi moramo Slovenci ostati in še le takrat, kedaj naše ljudstvo na tisto stopinjo omike in izobraženosti spravimo, na kateri sosedni narodi stojijo, le takrat še se bode dalo o združenji govoriti. Slovenski narod mora doto seboj prinesiti! — Sedaj bi se ti radi že brez dote omožili, ker vidijo, da zgodovina ne čaka, in za šest let je Jurčič tisti postal, kateri v »Slovenskem Narod« članke o potrebi zjedinenja piše! — Tempora mutantur! — Ko sem leta 1871 v »Politiki« v dveh glavnih člankih to idejo razvijal, je neki mož iz Pešte rajnemu Tomšiču pisal: »Tega pisatelja se je treba bati, on je od Andrašija plačan.« — Tako se ideje tirajo. Naše zjedinenje je lahko (? Uredn.). Ker še prave književnosti nobeden jugoslovanski narod (? Ur.) nema, je treba, da se napred na polju književnosti zjedini, za to bi se moralo vseučilišče v Zagrebu preustrojiti; Slovencem bi se morale dati stolice tako, kakor Hrvatom in Srbom. — Na taki način

bi Hrvati dosti sprejeli, kar ima slovenski jezik v sebi dobrega, da, izvrstnega. — Stajerski Slovenci so do sedaj bili povsod početniki, oni bodo tudi v ti reči morali drugim pot kazati. — Jaz tedaj Tvojemu podvzetju dober vspeh želim in Te pozdravljam — ves Tebi vdan — dr. Gregorič.«

Menda je že na prvi pogled vidno, da je Gregorič tu temeljito zamešal politično vzajemnost Jugoslovanov z jezikovno-književnim zedinjevanjem, ki se mu je zdelo prav »lahko« — ne pa tako leta 1886 uredniku »Edinosti« Viktorju Dolencu, ki je za to besedico uvrstil v oklepaj uredniški vprašaj, kakor tudi za trditvijo, češ da »še prave književnosti nobeden jugoslovanski narod nema«! Toda Gregorič je našel zadevo že tako zamešano v pismu Božidara Raiča, ki se resda ni ohranilo, a ki si ga v tej točki lahko »rekonstruiramo« iz uvodnih dveh stavkov Raičevega poznejšega sporočila o »Osodi nakanjenega tabora na hrvatsko-slovenski meji«:⁵⁶ »Hrvatski in slovenski rodoljubi kanili so lani [1875] meseca avgusta prirediti tabor v Dobravi na Hrvatskem pri Zavrči tikom slovenske meje, kder bi se vzajemne gospodarske in narodne razmere razkladale in razvijale, ter [bi se] razgovarjali o načinu, kako naj se v knjigi [!] bližamo, a v kratkem [!] zjedinito. Na volitev odbora, ustanovitev taborskega črteža [= načrta], namreč predmetov, o katerih bi se bilo razpravljalo, govornikov in drugih dotičnih priprav, določen je bil sestanek nekaterih narodnjakov z one in naše strani.« Nadaljevanje tega Raičevega dopisa »Iz Haloz« s podrobnim opisom, kako sta se vmešali hrvaška in avstrijska policija in si ovohali že vse priprave za tabor v Zavrču, tako da »je bilo ... to lepe nade dete zadušeno še pred spočetjem«, nas tu ne zanima, marveč samo okolnost, da je pobudnik zavrčkega tabora postavljaj na dnevni red razpravljanje o »bližanju v knjigi« in o »zjedinenju v kratkem« — prav tako »v knjigi«.

Ko je Raič v neohranjenem pismu Gregoriču postavil na dnevni red takšno zedinjenje, je obudil v njem spomin na njegov spor v krogu slovenskih študentov na Dunaju osem let prej, ko je bil nastopil za jezikovno-književno in narodnostno pripojitev k Hrvatom, čemur pa so se Jurčič in drugi, ki so imeli na svoji strani domala vse rojake, ugovarjali. Spomniti se moramo, da je — po Levčevem konceptu govora z dne 20. maja 1868 — v debati v »Jugu« o vprašanju, »kako bi se posebno glede na Slovence dospelo do enega knjižnega jezika na jugu«, bilo slišati mnenje, da »naj Slovenci pusté slovenski jezik, vse znanstvene knjige naj se pišejo v hrvaščini in k večjemu kaka knjižica za kmetavsu naj se napiše v slovenščini«; Levce se je zgrozil: »Pameten človek res skoro ne ve, kaj bi odgovoril na to pretenzijo, posebno, ako pomisli, da so nekateri izmed Slovencev samih stavili ta predlog.«⁵⁷ Med temu »nekaterimi izmed Slovencev samih« moramo domnevati ravno Gregoriča. Zapisnik o seji »Juga« dne 6. maja 1868 pravi: »G. Jurčič i još drugi članovi raspravljahu pitanje: 'Imadu li Slovenci poprimiti jezik hrvatski za znanstvenu literaturu ili ne?' u kojem se pitanju razdieliše na

⁵⁶ Slovenski Narod št. 87 z dne 15. aprila 1876.

⁵⁷ Prijatelj IV, str. 46.

dve strane.«⁵⁸ Zdi se, da je Gregorič osem let pozneje nekako obžaloval, da je bil takrat popustil Jurčiču in večini. Ni videti, da bi se bil Gregorič še kaj ločeval v tem vprašanju od večinskega »kranjskega« kroga potem, ko je svoje ilirstvo spričo odpora in argumentov Jurčiča in večine umaknil. Nič ne kaže, da bi se bil v »Jugu« še kdaj desolidariziral s splošnim slovenskim ugovarjanjem težnjam po pohrvačenju Slovencev. Sopodpisal je poziv za prvi slovenski študentski shod dne 14. avgusta 1868, kjer so ga izvolili v pripravljalni odbor društva »Slovenska omladina« skupaj s Tomšičem, Jurčičem, Celestinom in Levcem.⁵⁹ V svojih dveh člankih v praški »Politik« leta 1870 se Gregorič tudi ni zavzel za jezikovno-književno zedinjenje — le namignil je, da so nekateri Slovenci zanj, sicer pa je sledil Jurčičevi argumentaciji za politično zedinjenje. Zdaj — leta 1875 — pa je Gregorič prav čudno prehajal od političnega zedinjenja h književnemu: začelo naj bi se pri zagrebškem vseučilišču, kjer naj bi se pojavili poleg hrvaških in srbskih profesorjev tudi še slovenski in kjer naj bi jim bilo dopuščeno uvrščati v srbohrvaščino, kar ima slovenščina »dobrega« ali celo »izvrstnega«! S to mislijo pač ni ničesar prispeval k »črtežu za zavrčki tabor« ali k Raičevi zamisli skupne manifestacije slovensko-hrvaške enotnosti, premaknjene s političnega področja na književno zaradi tega, ker politično zedinjenje ni bilo dosegljivo.

2. Kako pa bi bil Božidar Raič na zavrčnem taboru razvijal zamisel »bližanja v knjigi«, lahko spoznamo iz njegovih izvajanj na veliki Vrazovi »svečanosti« v Cerovcu dne 8. septembra 1880, ki je bila prav tako hrvaško-slovenska, kakor naj bi bil tabor v Dobravi pri Zavrču slovensko-hrvaški, in na kateri je Raič takole razvijal svoj skrčeni ilirski program: »Pred kratkim zložili so se brez kakega prigovora porabni [?] rodoljubi in pisatelji slovenski v Ljubljani: da Slovenci mahoma sprejmemo srbskohrvaški jezik... kot književni jezik za strogo znanstvene stvari, ker tako odpira se nam večje občinstvo in širša domovina. Mili mi istokrvni južni sosedje in bratje! To bratsko vezilo poblaščen sem vam izročiti pri tej prekrasnej narodnej svečanosti... [Tako] bodi ogelni kamen položen jugoslovanskej knjigi vzajemnici za znanost.«⁶⁰ V posebnem pripisu je Raič pojasnil, da je mislil na takšne primere, »kader naši slovenski profesorji in drugi učenjaki dosepejo s pisateljstvom dotle... [da] počinajo v švabščini razkrivati razne modrosti« in tako »svojim tlačiteljem... knjigo množiti«, namesto da »bi se rajši oberneli na jug in pisali v hrvaščini«.

O odločitvi »porabnih rodoljubov in pisateljev slovenskih v Ljubljani« za sprejem srbohrvaščine v znanosti mi niso znani drugi podatki kakor le dve deklaraciji v tem smislu, objavljeni v »Slovenskem Narod« med julijem 1875 in januarjem 1876. Prva izjava je iz časa, ko je Raič začel pripravljati tabor v Dobravi pri Zavrču, in obstoji iz nekega sporočila in iz dodane omejitve: »Literarni naš veteran g. Trstenjak

⁵⁸ Prijatelj IV, str. 44.

⁵⁹ Prijatelj IV, št. 25-27, 41, 55 in 58.

⁶⁰ Slovenski Narod št. 234 z dne 12. oktobra 1880.

misli, kakor se nam poroča, svoje prihodnje spise v hrvaščini izdati. V strogo znanstvenih rečeh pač treba zedinjenja s Hrvati.«⁶¹ To omejitv je seveda pripisal »Narodov« urednik Josip Jurčič, sporočilo pa je prišlo od nekega Trstenjakovega znanca, kar je Prijatelj prezrl, ko ga je uvedel z besedami, češ da je z njim »novo geslo vrgel v javnost stari Ilirec Davorin Trstenjak.«⁶² Drugo izjavo pa najdemo pol leta pozneje v dopisu iz Zagreba, napisanem pod vtisom vesti, da se je Fran Erjavec »iz družinskih razlogov« odpovedal ponujeni mu profesuri na zagrebški univerzi: »Naše vseučilišče nima sreče s slovenskimi profesorji... ni ne enega... En ni hotel sprejeti, drugi je bil valjda iz posebnih razlogov odbit, tretji je pa že imenovan svoj dekret zopet nazaj položil, gotovo tudi iz posebnih okolnosti. Posebne okolnosti, da! Kdo bi v njih tajnost zaviril. — ... To je vsekakor obžalovati. V pismu, s katerim je Strossmayer jugoslovansko akademijo utemeljil, ki je mati našega vseučilišča, je naravnost željo izrekel, naj se 'prije svega braća Slovenci' v delokrog 'hrvatskega znanstvenega rada' potegnejo. Pa kakor na vseučilišču pogrešamo tudi v akademiji, ki že dosta dolgo obstoji, slovenskih sodelavcev. Tudi to so valjda posebne okolnosti tako nanesele. Slovenci so že večkrat rekli, da so priprav[lje]ni v svojih znanstvenih spisih hrvatski jezik kot književni sprejeti, kar bi gotovo v veliko obojno korist bilo. Žalostno je, da se je od strani Hrvatov ta ponudba do sedaj celo ignorirala. — Slovenci in Hrvati trebamo drug drugega ne samo na znanstvenem, nego tudi na političnem polju. Mej Hrvati in Srbi ne bo nikoli [!] ali k večjem po izumrtji vsaj treh zarodov, edinstva. Kdaj koli so se Hrvati Srbom bližali, zmirom so bili od njih nazaj sunjeni, in Hrvati sigurno ne bodo nobenega poskusa več naredili. Z Magjari valjda tudi ne bodo na veke iz jedne sklede jedli. Ostanajo jim samo še Slovenci. Ti so pa že tolikokrat svoje simpatije in svojo solidarnost s Hrvati izrekli, da bi greh bilo, če bi Hrvati te simpatije od sebe rinili.«⁶³

Pač moramo predvsem okolnosti, da noben slovenski znanstvenik ni prišel na akademijo in univerzo v Zagrebu, pripisati posledico, da se zamisel o sprejemu srbohrvaščine za slovenske »strogo znanstvene reči« ni v nobenemu primeru oživotvorila in je Raičevo »bratsko vezilo« ostalo čisto prazna deklaracija! »Slovenski Narod« ga je celo — takoj po Vrazovem slavju in še pred objavo Raičevega »vezila« — izrecno zavrnil v članku-dopisu »Po Kopitarjevej in Vrazovej svečanosti«, ki ga je prinesel na uvodnem mestu, in potem ni pripustil nasprotne polemike. Pisec s psevdonimom Pavlovski⁶⁴ je menil, da po dosedanji poti Slovenci »pripdemo naposled do čistega domačega pisemstvenega jezika; ako pesniki naši spisujejo dela, Preširna in drugih slovenskih njega naslednikov vredna, dobomo svoje narodno, čisto in vredno pesništvo; ako sploh obdelamo. [= razvijemo] svojo literaturo v vseh mogočih strokah do

⁶¹ Slovenski Narod št. 151 z dne 7. julija 1875.

⁶² Prijatelj IV, str. 481.

⁶³ Slovenski Narod št. 9 z dne 13. januarja 1876.

⁶⁴ Naj tu samo nakažem domnevo, da se je v tem primeru utegnil podpisati kot Pavlovski — Pavel Turner, ki je nato v letu 1881 vsestransko utemeljil takšno stališče (v tem ekskurzu segam le do leta 1880).

visoke popolnosti, pridobimo si mnogo znanja in napredujemo kot vsestransko izobražen narod z lastno narodno veljavnostjo». Če bi pa »vzeli drug pismen jezik za višje izobraževanje«, potem »bi bil ves naš do- slejni trud zastojski«. Pisec je rojakom svetoval, naj bi ustanovili »kako krepko glasilo za slovensko znanost«^{64a} in »spoznavali literature drugih narodov, posebno slovanskih«, učili pa se zlasti ruščine in »z enako ljubeznijo negovali ne samo hrvatski, ampak tudi druge slovanske jezike z vsem, kar imajo vrednega«. Menil je: »Tako si najbolj ukrepimo bodočnost. To je naravni pot; po protinaravnih brez nevarnosti ali pogube nobeden narod kot tak ne pride naprej«, in zaključil: »Iz navdušenja, katero je slovenska srca vnela pri ravno minulih svečanostih, po mojem mnenju jedino izhaja ta nauk: Delajmo kot Slovenci in kot Slo- vani naprej, kakor do sedaj, samo da s pomnoženimi močmi!«⁶⁵ Naj navedem tu še bržčas Haderlapovo izjavo v nekem uvodniku »Slovenca« dobro leto prej v polemiki o tem, ali je umestno zahtevati slovensko vsučilišče v Ljubljani: »Do zdaj smo videli, da so vse sanje o literarnem združenju Slovanov, o splošnem slovanskem ali o splošnem jugoslovan- skem jeziku le prazne fraze ostale: nam niso koristili niti češki, niti hrvaški, niti ruski napredki v literaturi, ampak mi smo v literaturi in politiki le toliko napredovali, kolikor smo si sami pomagali, kolikor smo si sami ustvarili literature in politične zavesti.«⁶⁶

Enako stališče, kakršno sta zastopala v letih 1879 in 1880 oba osred- nja slovenska časnika, je malo prej razglasila tudi osrednja slovenska revija »Zvon«, kjer je Stritar s preprosto argumentacijo zavrnil »po- gubne« nasvete, naj bi opustili slovenščino.⁶⁷

Prav nič ni videti, da bi se bila slovenska javnost pet let prej nagi- bala k drugačnemu stališču in da bi bil Jurčič takrat »pisal članke o po- trebi zedinjenja« v drugem smislu, kakor jih je pisal še pet let prej v »Slovenski Narod«. To mladoslovensko glasilo je ostalo zvesto politične- mu jugoslovanstvu, ko je npr. ravno na dan Gregoričevega odgovora Rai- ču, dne 9. julija 1875, v — domnevno Zarnikovem — dopisu »Od hrvatske mejek« pisalo docela skladno z Jurčičevim pisanjem jeseni leta 1870, »da je slovenski narod brezpogojno in brezizjemno za zedinjenje s hrvatski- mi brati, makar bi to zedinjenje tudi preko Budim-Pešte šlo! Naš narod posebno v tem zedinjenju vidi jednega najglavnejših pogojev in poroštev svojega obstanka... Sicer pa mislimo, da se zedinjenje Slovencev s Hrvati ne bi dalo lahko potem Budim-Pešte izvesti... Če pa hrvatska narodna stranka denes... posredovanje mej Slovenci in Magjari pre- vzame, dobro! Slovenske simpatije bodo se spet k njej obrnile; dokler

^{64a} Ta nasvet ni bil nov, kajti o njem sta razpravljala tri do štiri leta prej — januarja 1877 in februarja 1878 — dva zapovrstna občna zbora Slo- venske Matice, in sicer na pobudo — Božidarja Raiča, ki potemtakem takrat — sredi med svojim nagibom v letih 1875—1876 k »bližanju v knjigi« in »bratskim vezilom« v letu 1880 — ni mislil na slovensko znanstveno pisanje v hrvaščini!

⁶⁵ Sloveuski Narod št. 211 z dne 15. septembra 1880.

⁶⁶ Slovenec št. 109 z dne 2. oktobra 1879.

⁶⁷ Zvon 1878, str. 384 (naveden tudi v Prijatelju IV, str. 495—496).

pa Slovenci ne bomo nič videli, kar bi nas s hrvatsko narodno stranko v dotik dovelo, ostanejo naše simpatije v taboru [Makančeve] hrvatske narodne opozicije, ki v svojem programu tudi nas objema.«⁶⁸

3. Vendar pa ne smem tu prezreti tistega dopisnika »Slovenskega Naroda«, čigar pisanje je moglo v Gregoriču zbuditi vtis, kakor da bi se bil Jurčič zato, ker ga je objavljaj, odmaknil od nekdanjega stališča. Gre za dopisnika iz vrst dunajskih študentov, ki mu je Jurčič res večkrat pogledal skozi prste, ko je silil v jezikovno-književno jugoslovanstvo in celo slovanstvo, pač zaradi tega, ker je njegovo izredno temperamentno in obilno dopisovanje zaradi bodrilne vrednosti in mnogih tehtnih misli visoko cenil. Ta dopisnik se je ravno v času pred Gregoričevim pismom Raiču v nekaj dopisih razvnel zoper večino v dunajski »Sloveniji«, ki se ni hotela strinjati s književno-jezikovnim jugoslovanstvom in ki jo je zaradi tega označeval kot »separatistično« ter ji očital, da goji pretiran »kranjski« ponos (samo v tem, ne pa tudi v drugem, ga je podprl Jurčič z odobrilno uredniško opombo v oklepaju). Tega pisca kljub anonimnosti njegovih dopisov ni bilo težavno odkriti, ker je iz ohranjenega sejnega zapisnika »Slovenije«⁶⁹ razvidno, kdo je prav tako osamljeno kakor trdovratno zastopal takšno stališče v društvu, in ker ga izdajajo tudi značilnosti njegovega sloga. Gre za Karla Slanca, ki je nekaj časa kar po vrsti dajal v društvu jugoslovanske pobude. Tako je na sestanku 24. decembra 1873 predložil, naj bi se »Slovenijani« odzvali vabilu društva »Velebit« in prebili božični večer skupaj s hrvaškimi tovariši; predlog »ni našel zadostne podpore«, vendar pa se je po zaključku slovenskega večera »lepo število Slovencev napotilo med svoje južne brate«. Na sestanku 2. maja 1874 pa je pri utemeljevanju tesnejšega sodelovanja med jugoslovanskimi študentskimi društvi »skušal dokazati« — po zapisniku — »da barbaričen narod [tj. kulturno ne tako razvit, kakor sta nanj navaljujoča naroda s severa in z zahoda], kakor je slovenski, nima prihodnosti, ako ne popusti svojega jezika in se združi s Srbi in Hrvatii«. To dokazovanje je izzvalo — Ivana Tavčarja, da je Slanca »v občno zadovoljnost in s krepkimi besedami zavračal ter predlagal prehod na dnevni red, kar se je tudi zgodilo«. K temu zapisniku je Slanc na naslednjem sestanku pripomnil, »da njegove besede v njem

⁶⁸ Slovenski Narod št. 155 z dne 9. julija 1875 (naveden v političnozgodovinskih opombah k Prijatelju IV, str. 658–659).

⁶⁹ Sejni zapisnik »Slovenije« v rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Naj še opozorim, da je Karel Slanc že kot novinec na seji »Slovenije« dne 2. marca 1872 zagovarjal ustanovitev vseslovenskega študentskega društva na Dunaju in da mu lahko pripišemo že prejšnji dopis »Slovenskemu Narodu« (št. 15 z dne 1. februarja 1872) za združitev slovanskih študentov v »društvo, ki bi pomagalo odpravljati jezične razlike« s poukom »ruskega, od mnogih odličnih Slovanov za ukupni jezik nasvetovanega jezika«, in posebej za združitev jugoslovanskih študentov v društvo za bližje »vsestransko spoznavanje med seboj«. Ta dopis je zavrnil iz »stare garde« v »Sloveniji« Stefan Širok v »Sočii« (št. 9 z dne 2. marca 1872); označil je »lepo misel o osnovi slovanskega akademičnega društva« za »neizpeljivo«, mlademu dopisniku... ki nekaj mesecev na Dunaju živi, pa odrekal zadostno poznanje študentskih razmer, »da bi mogel o njih v javne liste poročati«.

nimajo ravno istega pomena, kakor so ga imele v govoru, in da ga je g. Tavčar sicer zavračal, a ne zavrnil; vendar »premembe v zapisniku ni želel nobene«. Dne 19. decembra 1874 je spet predložil, naj bi »Slovenija« skušala prirediti skupno praznovanje božičnega večera s Hrvati in Srbi, a proti njemu je Fran Detela »želel čisto slovensko zabavo s pomočjo slovenskih pevcev«; sestanek je sklenil, da društvo vsaj oficialno ne povabi nečlanov.

Slančevo zamišljeno jugoslovanstvo pa je zadevalo na še hujše težave zaradi takratnega sovražnega nasprotovanja med Hrvati in Srbi. Svojemu razočaranju je dal duška v enem zgodnjih dunajskih dopisov takole: »Pil bi [bil] pred nekaj leti strup na to, da je dejansko zedinjenje jugoslovanskih dijakov na vseučiliščih najložja stvar na svetu... [A] naj me ne vem kdo ubije, če še kedaj grem h kakemu komerzu, ki ga napravi kako jugoslovansko dijaško društvo, povabeče kot goste druge brate jugoslovanske dijake! Joj, to ti je v takem zborovanji zvonjenja o braći, o vzajemnih težnjah, 'če vince zlato v kozarcih se smeje', in kak proklet napuh zopet, kadar kdo omenja svoj narodič! Slovenija — moderna Grecija — otok bleški kinč nebeški — Hrvatska in Hrvatska in še enkrat Hrvatska — in srbsko junaštvo in srbski sokolovi — in mi Slovenci smo kulturonosci v zapad — ne, mi Hrvatje smo — ne, mi Srbini — naše vseučilišče — Zagreb je centrum jugoslovanstva — ne, Beograd — prokleta ne, [se oglasi] zopet kristalizirani Slovenec, katere-mu je ta lastnost, da v slabi volji kar na dnevni red hodi čez vprašanje jugoslovanstva, ki včasih kaže, da abecede narodnostnega vprašanja ne ve, kateremu včasih kaka beseda uide, ki loči Štajerca od Kranjca itd. — prokleta ne, zavpije ta Slovenec Kranjec, 'bela' Ljubljana bode enkrat celemu svetu zapovedovala. — To vse dobra fizična konstitucija še prenese, ali videti npr. hrvatskega, dalmatinskega dijaka držati se v posebnih društvih; videti, da hrvatski dijak srbskega (in narobe) sovraži skoro na nož; videti, da možgani Hrvatov in Srbov niso toliko močni, da bi [se rešili] podedovanih predsodkov različne 'vere', proti kateri je čisto indiferenten, in družih kultiviranemu človeku prav neumnih lapa-lij, podedovanega, v mlajših letih nasrkanega neumnega mejusobnega sovraštva; videti, da domovinska ljubezen v prsih mnogih teh dijakov nema toliko moči, da bi par streljajev oddaljenega brata objemala; vi-deti in se prepričati, da se jugoslovanski dijak na vseučiliščih 19. sto-letja... ne razločuje od preprostega kmeta, bogine to prenašati mirno, [za to] treba močnih žil in živcev.«⁷⁰ Z njegovega integralnega — jugo-slovanskega in slovanskega — izhodišča je bila »Slovenija« Slancu — v enem naslednjih njegovih dopisov — »pravi mikrokozmos slovanske nesloge«. Ko je obsojal deželni separatizem, mu je pritegnil tudi »Ur.«, tj. Jurčič: »V njej slišiš včasih naglaševati Kranjca (Pač sila vam je! Ur.) prav glasno«; veselje je imel le s takšnimi »slovenskimi dijaki, ki bi se kar nič ne žalostili, ko bi npr. Slovenec denes uže hrvatski govoril [!], ki so [res] Jugoslovani, ki bi se raje denes kakor jutri z družimi

⁷⁰ Dopis z Dunaja pod naslovom »Jugoslovanska ideja in naši vseučiliščniki«, Slovenski Narod št. 57 z dne 11. marca 1875.

jugoslovanskimi dijaki v eno društvo zedinili«, in ki se jim »perhoesciranje vsega, kar ni ‚gorenjskega‘, studi«. ⁷¹

Takšno branje je pač lahko obudilo v Gregoriču spomin na nekdanji njegov novoilirizem iz časov dunajskega »Juga«, toda ni prav nič pričalo o kaki spremenjeni orientaciji lista, v katerem je izhajalo; bilo je le posebna »licentia« tega sicer tako razboritega dopisnika, ki mu je nekaj let nato Jurčič celo dopustil nekakšno obžalovanje, da je »velikan Prešeren svoje umotvore v slovenskem in ne v ruskem, bodočem literarnem slovanskem jeziku pisal«! ⁷² Ko se je tako po logiki svoje argumentacije pognal še v slovansko skrajnost, se je končno tudi Slanc »vrnil« na domača slovenska tla, ki jih pri vsem svojem »uhajanju« nikdar ni praktično zapustil!

4. Nemara še boljši upogled v težave jugoslovanskega zблиževanja med študenti jugoslovanskih narodov na avstrijskih univerzah v tistem času odpirajo neki graški dopisi s polemičnim odzivom nekega filopravaša v »Slovenskem Narodu« v letu 1876. Prav obširno se je lotil neki dopisnik razmerja med Hrvati, Srbi in Slovenci ali »različnih pojmov o ideji jugoslovanstva« na temelju spoznavanja nazorov »mladih Hrvatov in Srbov« v njihovih študentskih društvih v Gradcu »Hrvatski« in »Srbadiji«. V obeh društvih so Slovence prijazno sprejemali kot brate in tudi malo prej ustanovljeno slovensko študentsko društvo »Triglav« je članc obeh bratskih društev najtopleje sprejemalo v svoji sredi. A kaj so Slovencem govorili Hrvati? »Vi Slovenci vidite, kako mali narod da ste, da se na nikakov način sami rešiti ne morete — da niti svoje literature ne morete sami razviti. Mi Hrvati imamo svojo vlado, imamo literaturo in vse — torej postanite vi Hrvati — saj to ste že istinito, jerbo vi niste ničesar družega kot ‚planinski Hrvati‘ in se malo, in to le v dialektu od nas razlikujete. Sprejmite torej naš hrvatski jezik kot književni jezik in ste potem popolnem Hrvati.« Tudi kot gostje na zboru »Triglava« — je poročal dopisnik — so nam tako »svoj jezik ponujali«. Nato je izrazil kot »skoraj gotovo« domnevo, da Hrvati »hočejo, da tudi Srbi svoje ime pustijo in se v Hrvate prekrstijo, kakor da tudi svoj jezik hrvatski imenujejo«. Tako mislijo »jugoslovansko vprašanje rešiti«, da svoje »ime na vse strani razširijo«, tako »sanjarijo o ‚velikej Hrvatski‘«. Toda ravno »ta negacija Srbov in Slovencev je, koja Srbe Hrvatom tako sovražne dela«, kajti »Srbi pravijo, da se ne morejo nikdar s Hrvati

⁷¹ Slovenski Narod št. 130 z dne 11. julija 1875.

⁷² V članku »Slovenstvo in njegovo časopistvo II.«, Slovenski Narod št. 229 z dne 5. oktobra 1876. Prav verjetno je imel Fran Detela pred očmi to Slancevo pisanje in hkrati njegovo prejšnje zavzemanje za jugoslovansko književnojezikovno zedinjenje, ko je karikiral slovenskega novoilirca sedemdesetih let v humoreski »Misi g. Jeremije Tožnika v Dolgi vasi«, objavljeni v »Zvonu« leta 1879 (in ponatisnjeni v Detelovem »Zbranem delu« I, str. 23—46, katerega urednik je dokazal — na str. 443—451 — da je humoreska Detelova, ne pa Stritarjeva ali koga tretjega); vendar moram omejiti to domnevo samo na Jeremijevo hvalisanje — največjega slovenskega pesnika Modroslava Motovilca, ki »je pisal v hrvaškem jeziku, Prešeren pa samo v slovenskem« itd. — na str. 31—34 — kajti Slanca ni mogoče imeti tudi za nositelja drugih tam karikiranih nazorov.

zjediniti, dokler jim oni njihovega narodnega imena in s tem njihove pravoslavne vere ne garantirajo«, in »da jedino federalizem nas more zjediniti, da vsak svoje običaje in vero obdržino, da naj ostane Hrvat to, kar je: Hrvat, Slovenec — Slovenec in Srb — Srb«, le »skupno bi proti našim neprijateljem se vedno bojevali, vezali bi naj nas le skupni interesi in skupno ime: Jugoslovani!« Dopisnik se je pridružil temu stališču: »Moje in tudi več družih mnenje je ravno isto! Zakaj bi se baš jeden brat tako šopiril, da bi morali vsi drugi vse svoje interese kakor tudi svoje ime zaradi jednega na stran vreči? ... Z združenimi močmi podpirajmo drug drugega, bodimo pravi prijatelji, resnični bratje!« Končno je ta trezni dopisnik označil razlike med slovenskim in srbsko-hrvatskim jezikom za »tako male, da nas nikakor v razumenji motiti ne morejo«, in je menil, »da se slovenski jezik vedno bolj bliža srbsko-hrvatskemu, da ga sedaj vsak Srb in vsak Hrvat popolnem razume, kar še pred kakimi 15 ali 20 leti ni bilo«. Če pa je razvoj potekal tako, potem »pustimo torej to naturi, da nam ona sama jezike razvije, nas vedno bližje pripelja, mejtem ko si v naravi nikacega skoka misliti ne moremo«. Dopisnik je zavrnil tudi vsakršno »ustvarjanje kake mešanice« kot »še bolj neumno«, a je vendar vzkliknil: »Verujte mi! — preden bodemo pisali 1900, imeli bodemo jeden skupen jezik za našo jugoslovansko literaturo.« Zaključil pa je z edino realno smernico: »Za zdaj pa pridno delajmo za razširjenje svoje knjige mej svoje ljudstvo.«⁷³

Dva tedna po izidu tega dopisa je prišlo do nekakšnega — blagega — slovensko-hrvaškega incidenta na slavnostnem komerzu društva »Hrvatske« dne 7. marca 1876, ki so se ga udeležili korporativno člani »Triglav« in tudi nekaj starejših slovenskih javnih delavcev (profesor dr. Gregor Krek, dr. Benjamin Ipavec, dr. Ferdo Dominkuš in dr. Fran Radej⁷⁴), a posebej tudi pevski zbor tako imenovanega »slovanskega pevskega društva«. Ko naj bi bil ta zbor nastopil, se je predsednik »zagovoril« tako, da je pozval k nastopu »hrvatsko« namesto »slovansko pevskega društva«. To je — umljivo — obsedelo, dokler predsednik poziva ni popravil. Graški dopisnik »Naroda« je izrazil — pač upoštevno — domnevo, »da je bilo krivo te pomote preveliko sanjarstvo, o velikej Hrvatski, koja se je skoro v vseh telegramih naglaševala, katerih so dobili okolo dvajset,« in je menil, da »mora tudi opomniti, da celi večer niti besedice ni čul o ‚slovanstvu‘, k čemer se mu ni videlo potrebno pristavljati komentarja, češ da so ga »Narodovi« bralci našli že v njegovih prejšnjih graških dopisih. Končno je še pripomnil: »Srba ni bilo niti jednega pri slovesnosti; tako daleč sega sovraštvo mej Srbi in Hrvati! Bilo je pač mnogo Italijanov in Magjarov; tudi Nemcev je bilo nekaj.«⁷⁵

Spet sta pretekla dobra dva tedna od objave tega dopisa in »Slovenski Narod« je prinesel precej razdražen ugovor slovenskega simpa-

⁷³ Slovenski Narod št. 40 z dne 19. februarja 1876.

⁷⁴ Naj omenim, da v zadnjem snopiču Slovenskega biografskega leksikona manjka sestavek o tem slovenskem politiku prebudne dobe.

⁷⁵ Slovenski Narod št. 59 z dne 12. marca 1876.

tizerja pravašev, ki se je podpisal le z začetnicama F. V. in je bržčas sam zapisal nad svoj dopis rubriko »Poslanec«; v prav tej rubriki je namreč devet tednov prej⁷⁶ — F. Veršec kot tajnik novo ustanovljenega društva »Triglav« zavračal navedbo v nekem prejšnjem dopisu, češ da graški Slovenci pravzaprav nimajo društva, čeravno je pravila namestništvo že potrdilo, in nepotrebne nasvete, da naj bi bil izvoljeni odbor bolj marljiv, da ne bi društvo še pred porodom umrlo. Zdaj pa se je po poudarku, da ga je že »nekaj dopisov iz Gradca iznenadilo«, spravil nad dopis s poročilom o komerzu »Hrvatske«. Najprej mu je oponesel, »da bi se spodobilo, ako on [kot] Slovenec že slabe in njemu neugodne točke omenja, da tudi kot objektivni sodec stvari opomni, ki so se od naše slovenske strani Hrvatom nasproti kazale neugodne«, a »ker le o ‚hrvatskih‘ napakah v tonu za javnost neprilичnem govori«, je treba »omenjenemu dopisu nekaj dodati«. Prizadel ga je vtis dopisa, češ »bil je zadovoljen Magjar, Nemeč in Italijan, zagrizeni slovanstvu vobče protivni elementi; a za te, Slovence moj, ni bilo čuti celi večer niti besedice o ‚slovanstvu‘«. Po njegovi sodbi se je predsedništvo tokrat »kakor pri vsaki še letošnji priliki« do Slovencev »povsem pravično obnašalo« in je kazalo, »da mu je tudi Slovenec na srcu« in »da ga pozdravlja« navdušeno kot »svojega dobrega najozjega brata«. Zmotno zamenjavo »hrvatsko« za »slovansko« je označil kot »nepremišljen pogrešek«, ki ga je predsednik »precej popravil in opravičil«; pri tem je opozoril, da je »slovansko pevsko društvo de facto vse prej kakor vse-slovansko«, iz nadaljnjega pa razvidimo, da so se v njem zbirali sami — Slovenci! Nato je nadaljeval: »Ta tedaj nedolžni pogrešek je naše takozvane vseslovenske Slovence tako silno razžalil, da so po svršetku pevskega komada popustili mesta in celo kolono prazno ostavili, kakor da bi jih bila epidemija pobrala. Vse prošnje in povpraševanja po vzrokih niso nič pomagala, naša slovenska aristokracija je sklenila, ergo tudi odšla, kapelnika še soboj potegnila in tako Hrvatom tudi slovansko pevsko društvo odgnala.« Ta reakcija je bila v očeh F. V. skozi in skozi neopravičena, da je v nadaljnjem obsojanju presegel vsako mero: »Reči moram, da Slovenec z večjim veseljem pod nemško mizo kosti gloje kakor z bratom na leviči obed deli. Čas vladanja za Slovence, mislim, nikdar priti ne more. — Rekel ne bi besedice, da je Slovenec tukajšnji v resnici Slovenec; on bi rad vse figuriral: Vseslovan je tako primo loko, zraven naravno tudi jugoslovanski pacifikator, dela tedaj ‚iz svoje iniciative lepo doneče‘ ‚vseslovensko‘ društvo, nosi v vsakem kotu ‚vzajemnost‘ itd., pri drugej priliki je pa tudi hud jugoslovanski federalist. — Slovence, pusti ti ‚hrvatsko-srbsko‘ mržnjo, ti dve koleni si bosta že sama, če ne prej, [pa] v času sile, [roke] podala, saj uvidita oba, da ima vsako nekaj napačnega; čudezev pa Slovence delati ne more, bolje in vse, kar moreš, storiš, ako sam sebe ljubiš, ako se ne deliš v različna tabora, ako Slovincu najprvem svojemu bratu ne ‚bljuješ‘ brez vzroka v obraz in ako ga v svojej gorenjskej arogantnosti ne pitaš [z] ‚gumpci‘ in z drugimi še lepšimi epiteti; vedi dobro, da ni vsem dano ‚izobraženi‘

⁷⁶ Slovenski Narod št. 16 z dne 21. januarja 1876.

biti. — 'To [bodil] tedaj naša prva dolžnost, dokler smo mu v resnici 'verni bratje', da ga hočemo v sili podpirati, da hočemo za naprej vse naše moči uporabiti za zidanje večega narodnega doma z domačim ognjiščem in ne bežimo, če nam krepkejši naš brat Hrvat odgovarja: le pridi, sprejet bodeš dobro, naša hiša bo velika in prostorna, gibali se homo lahko po domače. — Kdor pa od Nemčije več pričakuje kakor od Hrvatov v prvej vrsti in Slovanov dalje v obče, naj pa stopa [z] mirnim korakom naprej v svojih idejah še nekaj časa, saj Nemci tako dandenes neizmerno marljivo delajo, tudi se ne sramujejo ravno preveč svojih misli očitno izraziti. — Hrvate pa vas, naše brate, prosim, ne zamerite te naše pregrehe, ki je bila povsem nemotivirana. — Bog živi Slovenca in poleg njega v prvej vrsti nam brata Hrvata!«⁷⁷

Iz te polemične praske, ki se potem ni nadaljevala, razvidimo, kako je naraščajoči pravaški val takrat nekoliko kalil slovensko-hrvaške odnose — bodisi naravnost s planinskohrvaško teorijo o Slovencih ali pa posredno s tedaj še ne opuščnim vztrajanjem pri prvotnem pravaškem ne vključevanju Hrvatov v slovanstvo.

Ko bi bil vzel v roke razpravljanje dr. Antona Breznika »O časnikarski slovenščini«,⁷⁸ preden sem oddal v natis sprednji ekskurz in opravil njegovo prvo korekturo, ne bi bil tako zavrnil dr. Alojzija Gregoriča trditev iz srede leta 1875, češ da »Jurčič piše v 'Slovenskem Narodu' članke o potrebi [jezikovnoknjiževnega] zedinjenja«, ki jo je pet-šest let prej zavračal,⁷⁹ marveč bi bil moral navesti tudi Jurčičeve izjave iz jeseni 1874 o slovenski »pripravljenosti s časom popustiti v vseh velikoliterarnih stvareh svoje narečje in poprijeti se hrvatsko-srbskega jezika«⁸⁰ in tako priznati Jurčičeva omahovanja v tem pogledu. Vendar bi bil pri tem bolj od Breznika upošteval Jurčičeve pridržke, kakor poudarek »s časom«, pristavek, da »preden nismo politično zblížani, bode tudi jezikovno zedinjenje neizvršljivo ostalo«,⁸¹ v zvezi s poznejšim opozorilom, da »politično zedinjenje s Hrvati smatramo le kot program bodočnosti«, ko zanj »niti pri nas niti pri Hrvatih ni še praktičnih tal«. ⁸² Pomen Jurčičevega in »Narodovega« nagnjenja iz jeseni 1874 k »literarnemu zedinjenju« v neopredeljeni prihodnosti se je pri Brezniku le preveč razrasel; sodim, da je v prerezu moja zoževalna interpretacija tudi ob upoštevanju tedanjega Jurčičevega omahovanja bolj sprejemljiva.

⁷⁷ Slovenski Narod št. 71 z dne 29. marca 1876.

⁷⁸ Dom in svet 1933, okrajšano pomatisnjeno v J. Solarja izboru »Jezik naših časnikarjev in pripovednikov«, Cvetje iz domačih in tujih logov zv. 19.

⁷⁹ Spredaj str. 342 in 346.

⁸⁰ Slovenski Narod št. 243 z dne 24. oktobra 1874; cit. v Domu in svetu 1933, str. 260.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Slovenski Narod št. 258 z dne 11. novembra 1874.

France Kresal

EKSPANZIJA MAUTNERJEVEGA TEKSTILNEGA KONCERNA NA SLOVENSKO

Tekstilno industrijo, ki je nastajala pri nas v glavnem v drugi polovici 19. stoletja, je v veliki večini financiral tržaški kapital. Generalizirajmo regionalno in imenujmo tržaški, predarlski, švicarski in angleški kapital »južni«, onega z Dunaja in s Češke pa »severni«. Z bežnim pregledom skozi daljše obdobje ugotovimo, da je vso drugo polovico 19. stoletja na Slovenskem ekspanziven »južni kapital« in »severnega« v tekstilni industriji skoraj ni čutiti. Ta ekspanzija pa se v prvem desetletju 20. stoletja ustavi in sledi združevanje s »severnim« kapitalom, ki pa je mnogo večji in močnejši. To se zgodi po očitni krizi v tekstilni industriji v tem obdobju. Neko krizo nakazuje že 1906. leta likvidacija ljubljanske tovarne, zmanjšanje kapitala in redukcija delnic družbe Cotonificio Triestino za Monfalcone, prisilna uprava v Litiji 1909 in neizplačane dividende 1911. in 1912. leta v Ajdovščini in Monfalcone, kakor tudi pri Mautnerjevem koncernu. »Južni kapital« je postavljaval nove tovarne sredi in v drugi polovici 19. stoletja, zadnji dve tovarni in tudi največji, sta nastali sredi 80. let v Trzinu in Litiji. Po tem obdobju ni nastala nobena nova tovarna več, tja do 20-ih let, ko so v Jugoslaviji rasle tekstilne tovarne kot gobe po dežju. »Severni kapital« je naredil manj za razvoj tekstilne industrije na našem narodnostnem ozemlju kot »južni«. »Severni« kapital je imel na severu že močno razvito in številno tekstilno industrijo vseh vrst. Koncentrirala se je predvsem na Češkem, v Šleziji, na Moravskem in v Avstriji okrog Dunaja.¹ To industrijo je kapital tudi dalje razvijal in ob razpadu Avstro-Ogrske je bila že močno predimenzionirana. Zato pa je razvoj tekstilne industrije zaostajal na jugu in tudi v slovenskih deželah. Že obstoječe tovarne so se sicer modernizirale in racionalizirale, tudi deloma razširjale, a nova tovarna od leta 1886 ni nastala nobena več.

Shematično smo omenjali doslej večkrat »južni« in »severni« kapital. Sedaj pa naredimo prerez stanja tekstilne industrije na slovenskem ozemlju ob koncu 19. stoletja. Imamo tekstilne tovarne v Monfalcone, Ronchi, Gorica, Ajdovščina, Trzin, Ljubljana, Litija in Prebold, ki so zaposlovale nekaj čez 1500 do 2000 delavcev. V Ljubljani je Anglež Moline ustanovil 1837. leta mehanično predilnico in tkalnico, ki je začela delati 1838. leta. Leta 1862 je ljubljansko tekstilno tovarno prevzela

tržaška delniška družba »C. k. privilegirana predilnica in tkalnica (I. r. priv. filatura e tessitura di Lubiana, Trst) z osnovno glavnico 300.000 goldinarjev, ki je bila razdeljena na 300 delnic po 1000 goldinarjev. Zaposlovala je približno isto število delavcev kot prej. V predilnici je delalo 105 moških in 96 žensk, v tkalnici pa 23 moških in 129 žensk. Družba je izplačala v 1901. in 1902. letu 12% dividende, 1903 — 7% in 1905. leta 6% dividende. 1. 12. 1906 je občni zbor delničarjev sklenil likvidacijo tovarne. Likvidacija ni bila izvedena in izredni občni zbor je 27. januarja 1910 umaknil likvidacijo in sklenil nadaljevanje obratovanja.^{1a}

V Ajdovščini je bila ustanovljena predilnica in tkalnica 1828. leta. Ustanovili so jo: Minerbi, K. C. Chiozza, Schnell-Griot in Marpurgo. Kasneje je prišla v roke tržaške družbe Società per azioni dell' I. R. priv. filatoio meccanico di Aidussina s sedežem v Trstu. Upravni svet družbe so sestavljali: Dr. Armin Brunner, Alfred Herzfeld, ing. Richard Brunner, Izidor Mautner, Arthur Huffler, dr. Ludvig Schüller, Carlo Zaccaria in ing. Richard v. Frigyessy. Delniški kapital se je zvišal od 1.400.000 kron na 1.680.000 kron v 4.200 delnicah po 400 kron. 1907. leta pa so sklenili zvišati kapital na 2.000.000 kron in izdali nove delnice. Od 1901. do 1911. leta so izplačali 7,5; 7,75; 7,75; 8; 8,5; 9; 9,5; 9,75; 9,75; 7,5 in 7,5% dividende. Za 1912 in 1913 pa dividende niso izplačali. Delnice so v teh letih na tržaški borzi visoko kotirale, največ 850, najmanj 650 kron na delnico nominalne vrednosti 400 kron.²

Tovarno v Monfalcone je imela tržaška družba Cotonificio Triestino. Ustanovljena je bila 1884. leta. Ta družba je bila v istih rokah kot prejšnja. Kapital je znašal 1,5 milij. kron v 1500 delnicah po 1000 kron. 1906. leta je družba najbrž zašla v krizo, zato je občni zbor delničarjev 28. 8. 1906 reduciral delnice za 200 kron in zmanjšal delniško glavnico na 1.200.000 kron. Od 1901 do 1902 so izplačali 4% dividendo, nato 2 leti 10% in dve leti 7% dividendo. Medtem ko so v Ajdovščini izplačali 1911. leta še visoko dividendo 7,5%, je v tej tovarni niso več izplačali in tudi ne v naslednjih letih. Tovarna je imela 31.000 vreten.³

Pod graščino Prebold je na starem mlinu ob Bolski 1838. leta začel graditi tekstilno tovarno Tržačan G. H. Uhlich. 1842 je začela tovarna obratovati. Obsegala je predilnico in tkalnico. 1851. leta je tovarno prevzela tržaška družba »Società commerciale della fillatura e tessitura«, ki jo je obdržala do 1857. leta, ko je prišla za 4 leta v roke Angeli Gianiches, 1861 pa družbi Cloete et Schwarz. Medtem je 5. februarja 1866. leta tovarna do tal pogorela. Tovarno so začeli takoj na novo graditi. Obnovili so le predilnico, ki je pričela 1870. leta zopet obratovati s 17.000 vreteni. Bila je za tiste čase dokaj moderno opremljena. Leseno vodno kolo so zamenjali turbina 40 KM, in trije parni stroji s 600 KM. Za razsvetljavo so uporabljali plin iz lastne plinarne, ki je bil napeljan tudi v vas Prebold. Zaposlenih je bilo takrat okrog 400 delavcev in delavk. Izdelano prejo so prodajali na Češko in deloma v Bosno. 1875 je prišla družba v konkurz in 1877 je tovarno kupila tržaška komanditna družba Rafael Sandri. 1899 pa jo je prevzela družba Baumwollspinnerei Stocker, Hofmann et Comp., ki jo je obdržala do 1912. leta.⁴

Za osnovanje in obratovanje predilniškega podjetja v Trziču je tržaška in predarlska skupina finančnikov sklenila 27. marca 1885 v Bludenzu družbeno pogodbo. Javna družabnika komanditne družbe sta bila E. Glanzmann iz Trsta in L. Wachter iz Feldkirchna, ki ga je pozneje zamenjal Gassner. Tadva sta vložila po 20.000 goldinarjev, 5 komanditistov po 50.000 goldinarjev in 4 dediči A. Gassnerja skupaj 100.000 goldinarjev. Družbeno pogodbo so podpisali: A. Mutter, Julius Gassner, J. Gassner, F. Gassner, A. Gassner, J. Getzner, I. Tschawol, Richard Gassner, Z. Wachter, Franc Glanzmann, Edmund Glanzmann. Tržiško predilnico so torej ustanovili industrialci, ki so imeli pod raznimi firmami lastna tekstilna podjetja na Predarlskem, oziroma so bili v njih finančno udeleženi. Tovarna je počasi rasla in po začetnih težavah je podjetje po dobrih 15 letih zaposlovalo že 750 delavcev pri 20.000 vretenih in 224 statvah. Izdelali so letno ca. 1.500.000 kg preje in ca. 4.000.000 m blaga. Kapital se je 1908. leta zvišal na 2.100.000 kron. Glanzmann je uspel, da se je čim tesneje povezal na cni strani z Gassnerji, lastniki velike bombažne trgovine v Liverpoolu in na drugi strani z družabniki tvrdke Getzner Muttner & Co. na Predarlskem. Vendar je komanditna družba tržiške predilnice ostala popolnoma samostojna, ni se vezala z drugimi firmami, čeprav je bila finančno in kreditno najtesneje povezana z njimi.⁵

Skoraj eno leto po ustanovitvi tržiške komanditne družbe pa je bila podpisana družbena pogodba firme Schwarz, Zublin & Co. Litija. Julius Schwarz, tekstilni tehnik iz Trsta, verjetno isti, ki v Preboldu od 1875. leta dalje ni mogel več uspevati, je začel s predilniškim obratom v Litiji. 1880. leta je dobil obrtno dovoljenje za opravljanje predilniške proizvodnje v Litiji. Leta 1883 je dobil družabnika Evgena Zublina, trgovca iz Manchestra. Julius Schwarz je dobro poznal tekstilno tehnologijo, saj je izšel iz tekstilnega okolja z močno in staro tradicijo. Imel je dobre zveze s tržaškimi tekstileci, trgovci in bančniki, ki so pozneje stopili kot družabniki v njegovo podjetje. 31. marca 1883 je bil izdelan prvi načrt za novo tovarno, dokončno obliko pa je dobil 1885—1886. Gradnja je trajala 10 let. Potrebe so zahtevale ustanovitev večje industrijske družbe in 19. aprila 1886 je bila podpisana pogodba o ustanovitvi komanditne družbe Baumwollspinnerei und Weberei Schwarz, Zublin & Co., Littai. Dejavnost družbe pa se je začela že 5. aprila istega leta. V komanditno družbo so vstopili s svojimi deleži številni člani družine Wenner, Schlaepfer in Aselmayer, ki so imeli tovarne v Italiji (Salerno, Torino, Neapelj). Precej močno je bil v firmi zastopan švicarski kapital, ki sta ga vložila Peter von Planta in Heinrich Sulzer, manj pa nemški, ki ga je vložil berlinski trgovec Wedekind. Celotni kapital družbe je znašal 455.000 goldinarjev, pa se je pozneje še zvišal.

Tekstilno tovarno v Litiji so gradili kot kombinat predilnice in tkalnice s 24.048 vreteni in 720 tkalskimi stroji. Vendar tkalnica v celoti ni bila nikoli zgrajena. Pač pa je družba začela 2. marca 1901 graditi tkalnico v Varaždinu, ki je bila 1902. leta zgrajena. Ta podružnica je 1906. leta zaposlovala 220 delavcev, Litija pa 400.

Litijska tovarna se je poslovno vedno bolj navezovala na družbe, ki niso bile ustanoviteljice njene komanditne družbe. Na prvem mestu je firma Kuffler & Winterstein, ki je bila glavni dobavitelj bombaža. Tovarni je dajala večje kredite. Predivo in tkanine pa je v glavnem kupovala firma Figli di Jacob Brunner. Finančniški družini Kuffler in Brunner sta že v prvih dvajsetih letih obstoja komanditne družbe Schwarz Zublin & Co., dosegli s svojim denarjem finančno premoč v tem podjetju in začeli izpodrivati prvotne družabnike. Ko so ti krediti presegli zmogljivost družbinega kapitala, je 12. februarja 1909 tržaško sodišče uvedlo nad podjetjem prisilno upravo. Prisilni upravitelj je bil Georg Elsner, uradnik Credit & Escomptbank v Trstu. Vendar že 18. februarja 1909 prisilna uprava preneha in junija istega leta preide tekstilna tovarna v Litiji z vsem svojim imetjem v last družine Brunner iz Trsta, ki združi litijsko tekstilno tovarno s tkalnico v Gorici pod firmo Ritter, Rittmayer & Co. Tkalnico so takrat preselili v Gorico, predilnico pa povečali za 10.000 vreten.⁶

S tem je razvoj posameznih tekstilnih tovarn končan. Tržiška tovarna je šla svojo samostojno pot naprej, vse druge pa so se odslej razvijale pod Mautnerjevim tekstilnim koncernom, združil jih je 1912. in 1913. leta, vse do razpada Avstro-Ogrske, ko sta v jugoslovanskih mejah obstajali le še Litija in Prebold.

Tekstilni koncern Mautner

Izidor Mautner je 1848. leta ustanovil tekstilno podjetje z naslovom Isaac Mautner & Sohn, Wien. Ta družba je pokupila delnice precej tekstilnih firm in jih tako spravila pod svojo družbo. 1894 je ustanovil na Madžarskem »Ungarische Textilindustrie A. G.« (Rózsáhegy fonogyár) in »Ungarisch-Amerikanische Northrop Webstuhl u. Textilfabriks A. G. 30. XII. 1905. leta so Izidor Mautner, Alfred Herzfeld, dr. Hans Breuer, Arthur Kuffler, Konrad Mautner, Štefan Mautner, Fritz Redlich, dr. Ludwig Schüller, Aleksander Weiner, Josef Mautner, Richard Wesely, Julius Gordberger, Oskar Henniger in Otto Arens s sodelovanjem avstrijskega Bodenkreditanstalta ustanovili delniško družbo Oesterreichische Textilwerke A. G. vormalis Isaak Mautner & Sohn, Wien z osnovno glavnico 5.000.000 kron. Od tega je bilo vplačanih le 1.500.000 kron na 3750 delnicah po 400 kron, za ostalih 3.500.000 kron pa delnice niso bile vplačane, pač pa so jih izročili kot kupnino firmi Isaak Mautner & Sohn. Z 8750 delnicami je imela družina Mautner absolutno večino v družbi.⁷

Ob ustanovitvi je posedovala družba tkalnico, barvarno, belilnico in apreturo v Nachodu, tkalnico v Schumburgu in tkalnico v Tratenbachu. 1906. leta je družba vzela v zakup tkalnico v Grünwaldu. 1907. leta je pridobila »Nachoder Baumwollspinnerei Wärndorfer, Benedikt, Mautner« in jih še povečala ter ustanovila s firmo Johann Liebig & Co., Reichenberg družbo z omejeno zavezo, ki je prevzela z dolgoletno zakupno pogodbo tovarne in poslovalnice firme Ignaz Schwioger, Kamgarnspinnerei Zwodau. Da bi bila kos taki finančni aktivnosti, je družba

24. X. 1907. leta sklenila izdati 5000 novih delnic, ki so bile 1. januarja 1908. leta tudi plačane. Z novim kapitalom je družba pridobila še mehanično tkalnico v Engenthalu in v Tiefenbachu, ki so bile prej last W. Neumanna. 1911. leta pa tkalnico, barvarno, belilnico in apreturo firme Jakob Piek v Nachodu. Potem so vse tovarne v Nachodu centralizirali, jih preuredili na električni pogon in jih nasploh racionalizirali. Pozneje je družba ustanovila »Textilwerke Mautner, Langenbielau« družba z o. z. v pruski Sleziji, ki se je preimenovala v »Deutsche Textilwerke Mautner A. G., Plauen«. Udeležila pa se je tudi ustanovitve nove delniške družbe Vereinigte Österreichische Textilindustrie A. G., Wien 1912. leta. Ob izbruhu prve svetovne vojne se je vpregla z vso vnemo »za premagovanje vojaških zahtev« in je investirala v industrijo mnogo kapitala. Zato je občni zbor delničarjev 30. VI. 1915 sklenil izdati 7500 novih delnic in dvignil kapital na 10.000.000 kron. Prvo leto vojne so po treh letih prvič izplačali dividende in to 7%, 1915. leta pa celo 12%. Od 1906. do 1910. leta so izplačali 8, 10, 6, 6 in 4% dividende.⁸

Prav tako kot prejšnjo družbo, je 8. maja 1912. leta Bodenkreditanstalt ustanovil Vereinigte österreichische Textilindustrie A. G. Družba je nastala z njegovo soudeležbo in z združitvijo firm: Baumwollspinnerei Brodeltz, Kuffler & Reichel (ca. 60.000 vreten), Mechanische Baumwollspinnerei und Weberei Ritter, Rittmayer & Co (Ronchi, Gorica, Litija ca. 67.000 vreten), Günselsdorfer Spinnerei Wärndorfer & Co. (ca. 26.000 vreten), Spinnerei Stocher, Hoffmann & Co. Pragwald (Prebold ca. 16.000 vreten), Sollenauer Baumwollspinnerei Konrad Kühne & Sohn (ca. 23.000 vreten), Johan Bachheibel Witwe, Tetschen (ca. 16.000 vreten) in Friedr. Eltz Erben, Neunkirchen (ca. 37.000 vreten). Pozneje, a še istega leta, je novoustanovljena družba pridobila delnice družbe Cotonificio Triestino (Monfalcone 29.000 vreten), Bombažne predilnice in Tkalnice Ljubljana (ca. 10.000 vreten) in Pottensteiner Baumwollspinnerei A. G. (ca. 20.000 vreten). Januarja 1915 je pridobila večinski paket delnic tekstilne tovarne v Ajdovščini (ca. 36.000 vreten), februarja pa je vzela v zakup bombažno predilnico firme F. Richter & Co v Smichowu (ca. 36.000 vreten).⁹

Po produkciji sta si bili obe družbi enako močni. Pri prvi je delalo 3600 delavcev na 110.000 vretenih in 4300 statvah, druga pa je imela za 266.000 vreten večje predilnice, a pol manjše tkalnice. Imeli sta vsaka po 10.000.000 kron delniške glavnice.

Če se je prej infiltriral kapital dunajskega Creditanstalta v tekstilno industrijo na Slovenskem le preko tržaške filiale, je sedaj preko Mautnerjevega tekstilnega koncerna neposredno posegel v gospodarstvo tekstilne industrije.

V izrednih gospodarskih pogojih sredi prve svetovne vojne, ko je bila vsa koncernova industrija pod državno zaščito in je delala v sistemu načrtnega preskrbovanja vojske, je 1916. leta prva družba dvignila osnovno glavnico na 24.000.000 kron in pokupila vse delnice druge družbe. Konec prve svetovne vojne in razpad Avstro-Ogrske je Mautnerjev koncern dočakal takole organiziran. Krovna družba Textilwerke

Mautner s sedežem na Dunaju, po razpadu pa se je preselil v Nachod na Češkem, je imel v svoji interesni sferi Vereinigte österreichische Textilindustrie A. G. Wien, Deutsche Textilwerke Mautner A. G. Plauen in Rosenberger Textilwerke Mautner A. G. Budapest. Za Mautnerjevim koncernom pa je stal dunajski Bodenkreditanstalt in pozneje še praška Živnostenska banka, zlasti po letu 1920, ko je Bodenkreditanstalt skrahiral, Živnostenska banka pa se je okrepila po združitvi z Eskomptno češko banko in filialami Creditanstalta na Češkem in osnovno glavnico več kot podvojila (250.000.000 kron č.). Šele ko je Creditanstalt prevzel posle prejšnjega Bodenkreditanstalta, je le-ta izboljšal svoje pozicije do Mautnerjevega koncerna; ko pa se je 1934. leta združil z Wienerbankvereinom, se je ta denarni zavod tako okrepil, da je izpodrinil češki kapital. Po koncernski pogodbi se je polastil vseh Mautnerjevih delnic.¹⁰

Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner d. d.

Vse imetje Mautnerjevega tekstilnega koncerna v Jugoslaviji je prišlo po odredbi deželne vlade za Slovenijo z dne 21. maja 1919 pod državni sekvester.¹¹ Oktobra 1922 sta Ljubljanska kreditna banka in Vereinigte österreichische Textilindustrie, ki jo je zastopal dr. Fran Zupan, vložila prošnjo za ukinitvev sekvestra in za podelitev koncesijske listine za ustanovitev delniške družbe Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner. 10. novembra 1922 so predložili ministrstvu pravde oddelek IV. sekcije za sekvester, potrdilo o deponiranju in zaporu 75 % delnic nove družbe pri Ljubljanski kreditni banki in potrdilo, da je ta banka domač zavod. 11. novembra 1922 je minister za trgovino in industrijo dovolil Ljubljanski kreditni banki in dr. Franu Zupanu, ki je zastopal dunajsko družbo, ustanoviti Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner s sedežem v Ljubljani. Ustanovni občni zbor je bil 28. marca 1923. Osnovno glavnico 10.000.000 din in razdeljeno na 100.000 delnic so podpisali:

	St. delnic	Nom. vrednost din
Ljubljanska kreditna banka, Ljubljana . . .	54.800	5.480.000
Dr. Fran Paulin	100	10.000
Dr. Franc Zupan	100	10.000
Arthur Kuffler, Dunaj	2.500	250.000
Izidor Mautner, Dunaj	2.500	250.000
Vereinigte öster. Textilindustrie	40.000	4.000.000
Skupaj	100.000	10.000.000

Razmerje med domačim in tujim kapitalom je bilo 55:45, naslednje leto se to razmerje popravi na 60:40. Ljubljanska kreditna banka je v svojih letnih poročilih prištevala Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner v svoj koncern do 1930. leta, ko nastane pregrupacija v lastništvu.¹² Gospodarska kriza je prizadela Creditanstalt, Westen kupi od njega delnice Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo in 1931. leta vstopi v njegov upravni svet. Tako se Kreditni zavod osamosvoji.¹³ Ljubljanska kreditna banka je prodala vse delnice Mautnerja za 18.000.000

din, Textilwerke Mautner pa 15.000 delnic, obdržal jih je le 25.000. Ostale delnice so si razdelili trije drugi denarni zavodi.¹⁴

Dne 1. julija 1930 so imeli delnice Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner d. d.:

	Število delnic
1. Jugoslovanska združena banka, Zagreb	24.850
2. Jugoslovanska banka, Zagreb	24.850
3. Kreditni zavod za trgovino in ind., Ljubljana	24.850
4. Textilwerke Mautner A. G., Praga	24.850
5. in 12 upravnih svetnikov po 50 delnic	600
Skupaj	100.000

Jugoslovanska združena banka je nastala s fuzijo Hrvatske eskomptne banke in Hrvatsko-Slavonske zemaljske hipotekarne banke februarja 1927, nato z Bosansko banko 22. julija 1928 in z Agrarno in komercialno banko v Sarajevu 1. novembra 1928. Stopila je v zvezo z avstrijskim Creditanstaltom. Jugoslovansko banko d. d., Zagreb, prej Hrvatska zemaljska banka d. d., pa je ustanovila Živnostenska banka v Pragi.¹⁵

Ta razdelitev delnic je ostala brez bistvenih sprememb do l. 1940. Edino Textilwerke Mautner je že 1931. leta prepustil delnice Creditanstaltu, oziroma holandski ekspozituri Vereinigte Textil Maatschappien Mautner Rotterdam N. V.¹⁶ Na občni zbor delničarjev maja 1940 zaradi okupacije Holandije zastopnik tega kapitala že ni mogel več priti. 16. maja 1941 je na občnem zboru delničarjev večina upravnega sveta odstopila. Zato so na izrednem občnem zboru 22. julija 1941, ki ga je vodil dr. Hans Friedl, kooptirali v upravni svet Viktorja Hradela, dr. Ericha Huleka in Friedricha von Rädhammerja, prva dva kot predstavnika Creditanstalta, zadnjega pa kot predstavnika šefa civilne uprave. Ugotovili so, da je vseh 100.000 delnic položil Creditanstalt. Sedež družbe so prenesli v Maribor in spremenili naslov v Littai Pragwalder Textilwerke A. G. 31. 12. 1941 je Creditanstalt vse delnice prepustil družbi Pottendorfer Spinnerei und Felixdorfer Weberei A. G. s sedežem na Dunaju, katere 97 % delnic je sam imel.¹⁷

Ob prevzemu Mautnerjevega imetja v Jugoslaviji je začetna bilanca v dneh 31. 10. 1923 izkazovala naslednje stanje:¹⁸

Investicije za prevzete naprave in nepremičnine v Litiji	din
in Preboldu	5.275.659
Prevzeti saldo dolžnikov	17.786.063
Prevzeti saldo vrednostnih papirjev	255.259
Prevzeta gotovina blagajne v Preboldu	42.148
Prevzeta gotovina blagajne v Litiji	116.632
Prevzete zaloge v Preboldu	6.285.221
Prevzete zaloge v Litiji	17.406.952
Skupaj	47.145.917

Delniška glavnica je znašala 10.000.000 din in upniki za prevzete dolgove 37.145.917 din. V 15 letih obstoja delniške družbe je vrednost

imetja narasla na 73.500.000 din, glavnica se je z valorizacijo dvignila na 20.000.000 din, proizvodnja je od 6.500.000 din narasla na 25 milijonov din, čisti dobiček pa se je dvignil od 1.500.000 na preko 4.000.000 din. Glavni upniki so bili Mautner in njegova ekspoziura v Rotterdamu ter Creditanstalt, sledili pa so Ljubljanska kreditna banka do 1929, nato pa Kreditni zavod, Jugoslovanska banka in Jugoslovanska združena banka.

L. 1924 je bil jugoslovanski Mautner že v polni ekspanziji. Odprl je poslovalnico v Zagrebu in kupil tekstilno tovarno v Beogradu Milan Ječmanica & Co. Zato je ustanovil delniško družbo »Beogradska tekstilna industrija a. d. Beograd« s 6.000.000 akcijskega kapitala, ki se je že 1925. leta zvišal na 10.000.000 din, a pozneje celo na 20.000.000 din, od katerih je Mautner sam držal za 19.000.000 din delnic. 1926. leta jo je Mautner preuredil v najmodernejši industrijski kombinat in 1927. leta je delalo na 650 statvah in 4200 vretenih 1500 delavcev, v Litiji in Preboldu pa 780. 1929. leta je zgradil v Preboldu še tovarno vozlanih preprog, ki je delala do 1934. leta, potem pa v sodelovanju s češko firmo Cosmanos moderno tiskarno. Število delavcev se je zvišalo na 850 do 1200. Beograjsko tovarno je moral 1930 prodati. Kupila jo je Jugočeška za 12.000.000 čeških kron. 1931. leta je odprl še poslovalnico v Beogradu in Skopju. Preko Ernsta Zuckerja se je infiltriral tudi v Maribor v tovarni Doctor in drug, ter preko firme Gustav Deutsch kupil Mariborsko tekstilno tovarno (Löbel, Schick). Bil je član koncerna Textilwerke Mautner, ki je imel ob svetovni gospodarski krizi preko 40 tovarn z okrog 12.000 statvami in 800.000 vreteni, imel dalje dve tovarni tekstilnih strojev v Rosenbergu in Sandaun, lastni tehnični inštitut in je zaposloval prek 20.000 delavcev in uslužbencev. Bil je največji predelovalec bombaža v Evropi. Jugoslovanski Mautner je s svojimi 2200 delavci ob največjem vzponu predstavljal dobro desetino tega koncerna, v Jugoslaviji pa je predeloval več kot eno tretjino vsega bombaža.

Svetovna gospodarska kriza ga je precej prizadela. To se sicer ni toliko pokazalo v upadu proizvodnje, pač pa v njegovi širokopoteznosti, ki je začela popuščati. Preveč je bil odvisen od svojih velikih pokroviteljev na Dunaju, v Pragi in v Rotterdamu. Bil je sicer enak največjim tekstilnim tovarnam v Sloveniji Jugočeški, Jugobruni, Textilindusu. Hutterju, Doctorju, večjih pretenzij pa ni več zmožel.

¹ AS (kratica za Arhiv Slovenije, Ljubljana). Karte der Baumwoll-Industrie in Österreich unter der Ägide des Verbandes der Baumwoll-Industriellen Österreichs, verfasst von prof. A. L. Hickmann. Wien 1901.

² AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3; Trgovski register pri okrožnem kot gospodarskem sodišču v Ljubljani Druž 1-12; Compass 1916, Bd II., str. 746; Ivan Mohorič: Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču, Lj. 1960, str. 16—17.

³ AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3; Compass 1916, Bd II., str. 746; Innerösterreichisches Industrie- und Gewerbeblatt. Graz 1839, I., str. 324.

⁴ Compass 1916, Bd. II., str. 747.

⁵ AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3; Trgovski register pri okrožnem kot gospodarskem sodišču v Celju, Rg I. 130., B 5; Med Mrzlico in Dobrovljami, Celje 1953, str. 17—47.

⁶ AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3; Trgovski register pri okrožnem kot gospodarskem sodišču v Ljubljani, Druž. l. 106, A, II. 110; Mohorič: Bombažna predilnica in tkalnica v Trzinu, Ljubljana 1960, str. 29—30.

⁸ AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3; Trgovski register v Ljubljani, Druž. l. 112; arhiv tekstilne tovarne v Litiji; France Kresal: Razvoj predilnice Litija, Litija 1961, str. 15—36.

⁷ Compass 1916, Bd II., str. 740, 732.

⁸ Compass 1920, Bd I., str. 2388, 2432, 2503, 2380, 2442, 2382, 2421, 2442, 2383, 2436, 2441, 2430, 2743.

⁹ Compass 1916, Bd II., str. 732.

¹⁰ Arhiv predilnice v Litiji -- Situationsbericht 1934.

¹¹ AS, Kr. ban. upr., odd. VIII. Ministrstvo trgovine in industrije, konvolut 280 — Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner.

¹² Ljubljanska kreditna banka, letna poročila 1929—1939.

¹³ Kreditni zavod za trgovino in industrijo, letna poročila 1930 in 1931.

¹⁴ AS, Kr. ban. upr., odd. VIII. konvolut 280.

¹⁵ Jugoslovanska udružena banka d. d. Zagreb, Beograd; Jugoslovanska banka d. d. prije Hrvatska zemaljska banka d. d. Zagreb, letna poročila.

¹⁶ Letna poročila Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner d. d. (AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 316).

¹⁷ Zapisniki občinih zborov delniške družbe, Arhiv grada Zagreba, fond Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner.

¹⁸ AS, Kr. ban. upr., odd. VIII. konvolut 280.

Mirko Stiplovšek

STROKOVNE ORGANIZACIJE SLAMNIKARSKEGA DELAVSTVA 1907—1922

V drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja so postale Domžale središče slamnikarske industrije v habsburški monarhiji. 1866 je Avstrija izgubila Benečijo in že jeseni je skupina tirolskih podjetnikov zaradi carinskih ovir pri izvozu slamnikov opustila svojo tovarno v Marostiki ter ustanovila v Domžalah podjetje Ladstätter, Oberwalder & Comp. Na njeno odločitev je vplivala predvsem razširjenost slamnikarske domače obrti v Domžalah, v Mengšu ter v njuni okolici, v Moravški dolini in v Črnem grābnu, ki je lahko dajala industriji polizdelke — kite in priučeno delovno silo. 1867 so Tirolci pripeljali iz Italije v Domžale nekaj stiskalnic za oblikovanje slamnikov in kmalu nato še šivalne stroje. To je omogočilo pravo tovarniško proizvodnjo slamnikov. 1869 je J. Kurzthaler sezidal v Domžalah novo slamnikarsko tovarno, naslednje leto sta glavna družabnika prve slamnikarske tovarne ustanovila dvoje samostojnih podjetij, 1874 je začela obratovati tovarna J. Mellitzer, Kleinlecher & Co, 1882 pa je podjetje Bratje Oberwalder postavila še zadnjo večjo slamnikarsko tovarno v Domžalah, krajši čas pa je pred prvo svetovno vojno obratovalo v tem kraju še pet tovarn tirolskih podjetnikov. 1880 je bilo v šestih domžalskih tovarnah zaposlenih okrog 400 delavcev in delavk, ki so izdelali letno milijon slamnikov. Pred 1914 pa je število zaposlenih naraslo na okrog 1000.¹ 1875 je podjetje Stemberger & Mellitzer zgradilo v Mengšu slamnikarsko tovarno, ki je zaposlovala do 160 delavcev in delavk.² Mimo nje pa je v Mengšu krajši čas obratovala tudi podružnica Ladstätterjeve tovarne, pomembnejši obrat pa je imela pred vojno tudi Slamnikarska zadruga. Skupaj je bilo 1902 v Domžalah in v Mengšu 25 slamnikarskih tovarniških in obrtnih obratov.³ Medtem ko slovenski obrtniki niso imeli dovolj kapitala za razširitev svojih obratov v tovarne in so zaposlovali v sezoni poprečno le do 10 delavcev, samo dva tudi do 20, pa so Tirolci že v osemdesetih letih ustanovili podružnice svojih podjetij v nekaterih

¹ Franc Bernik, *Zgodovina fare Domžale*, Kamnik 1923, str. 227—231; Vlado Valenčič, *Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja*, Kamniški zbornik IV — 1958, str. 64—65.

² Alfonz Mihelčič, *Gospodarski opis*, Mengeški zbornik I — 1954, str. 77.

³ Gradivo za statistiko trgovine, obrta in industrije v Sloveniji, Ljubljana 1929, str. 14—15.

evropskih mestih in za kratko dobo tudi v New Yorku. Pred prvo svetovno vojno so imeli domžalski Tirolci skupaj s svojimi sorodniki podružnične tovarne na Dunaju, v Pragi, v Budimpešti, v Lwovu, v Bratislavi, v Brnu, v Gradcu, v Linzu, v Bukarešti, v Kronstadtu, v Welsu in v Firencah, in se tako uveljavili tudi na evropskem tržišču.

Delo v slamninarskih tovarnah je bilo sezonsko. Tovarne so začele obratovati ob koncu septembra in navadna sezona je trajala do aprila, nato pa je približno dva meseca trajala tako imenovana hitra sezona, ko so tovarne razpošiljale slavnike na trg. Delovni čas je bil v navadni sezoni od 6. do 19. ure, v hitri sezoni tudi do 22. ure. Od l. 1908 dalje je redni delovni čas trajal 10 ur, v hitri sezoni so delali tudi po dve naduri ali več.⁴ Iz poročil obrtnih nadzornikov za obdobje 1907—1913 vidimo, da so v slamninarskih tovarnah največ kršili predpise o maksimalnem delovnem času, in da so večkrat tudi protizakonito zaposlovali otroke do 14. leta starosti.⁵ Največ nezadovoljstva so povzročili med slamninarji majhni zaslužki. Prvi tovarniški delavci so zaslužili po 2 do 3 K na teden in tudi najspretnejše šivalke so še v začetku devetdesetih let zaslužile največ po 3 K na teden. Še od tega skromnega tedenskega zaslužka so podjetniki zadržali tudi do 2 K, kar so izplačali šele ob koncu sezone. Še do konca prve svetovne vojne so morali vsi zaposleni pustiti do konca sezone v podjetnikovi blagajni del zaslužka. S tem so tovarnarji prišli do cenenege kredita za razširjanje produkcije. O teh razmerah pa obrtni nadzornik V. Pogatschnigg ni bil poučen. Podjetniki so mu dali podatke, da je 1891 dobival npr. oblikovalec slavnikov 1 gold. 30 kr. na dan, belilec 90 kr., šivalke od 60 kr. do 1 gld., ročne šivalke 40 do 50 kr. itd. Podjetniki so le za tirolske delavce priznali, da dobivajo zaslužek izplačan šele ob koncu sezone, tedensko pa samo akontacijo.⁶ Slovenski delavci so se pritoževali, da se obrtni nadzornik ni hotel z njimi pogovarjati o delovnih in mezdnih razmerah. Iz drugih virov vidimo, da so bile mezde slamninarskega delavstva znatno manjše. Kamničan je 1905 pisal, da prejemajo dekleta v domžalskih slamninarskih tovarnah beraške plače 15 do 20 kr. na dan, delavci pa 50 do 60 kr.⁷ Dopisnik iz Domžal je pisal 1907 v Naši moči o hudih razmerah slamninarskega delavstva in navedel, da marsikateri delavec ne zasluži niti 75 kr. na dan.⁸ Na začetku sezone 1907-8 so začetnice zaslužile po 20 do 30 kr. dnevno, po nekaj letih zaposlitve pa po 35 kr. Delavke so morale s tem majhnim zaslužkom kupovati še sukanec za šivanje slavnikov, ki so ga tovarnarji prodajali celo po 20 vinarjev dražje kot v trgovini. Na mesta preddelavcev in oblikovalcev slavnikov so podjetniki nameščali izključno svoje rojake. Kvalificirani tirolski delavci so prejeli po 5 K dnevno, torej trikrat več

⁴ Ignac Mušič, Slamninarska obrt in slovenski slamninarji. Glas naroda 15. VI. 1963, št. 35.

⁵ Inšpekcija dela fasc. I v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (cit. AIZDG).

⁶ Laibacher Zeitung 31. V. 1895 št. 123.

⁷ Kamničan 10. VI. 1905.

⁸ Naša moč I. III. 1907, št. 15.

od zaslužka najboljših domačih delavcev, začetniki celo petkrat več od slovenskih novincev.⁹ Neenako vrednotenje dela je slovensko delavstvo občutilo kot hudo krivico zlasti še, ker je bilo strokovno boljše in je moralo poučevati Tirolce. Z množično udeležbo na protinemških demonstracijah 1. junija 1905 ob razvitju prapora Andreas Hofer Vereina v Domžalah je slovensko delavstvo pokazalo tudi svoje nezadovoljstvo zaradi zapostavljanja in slabega gnotnega položaja. Več udeležencev demonstracij so podjetniki kaznovali z odpustom. Večini zaposlenih je bil tovarniški zaslužek temeljni vir za preživljanje, v tovarnah pa so delale tudi hčerke premožnih posestnikov. Pravi tovarniški delavci in delavke so morali poleti poiskati dodatni zaslužek — moški običajno kot zidarji in tesarji, ženske kot dninarice pri poljskih delih.¹⁰ Prav raznovrstni premoženjski in tudi narodnostni sestav delavstva je oviral razmah delavskega gibanja med slamniki in zlasti enoten nastop v bojih za izboljšanje mezdnih in delovnih razmer. Maja 1897 je domžalski benificiat ustanovil Krščansko delavsko podporno društvo, ki je sprejemalo le moške člane, delavce in obrtnike. To mešano delodajalsko-delavsko društvo je dajalo svojim članom ob boleznih 2 K podpore. Isto leto je bilo ustanovljeno podobno društvo tudi v Mengšu. Po šestih letih obstoja je število članstva padlo na 26. Zato je občni zbor 3. januarja 1904 sklenil spremeniti društvena pravila in ga preimenoval v Katoliško izobraževalno in podporno društvo v Domžalah. V društvo so se lahko včlanile tudi slamninarske delavke, za nalogo pa si je postavilo, da bo skrbelo za zmanjšanje delavske revščine na zakonit način, pospeševalo izobrazbo delavcev ter navajalo člane k treznemu in varčnemu življenju. Na občnem zboru 7. februarja 1904 so tudi sklenili, da bodo plačevali bolniške podpore največ 30 dni po 1 K dnevno. Društvo je svojo podporno in izobraževalno nalogo dobro izpolnjevalo, ni pa poseglo tudi v delovne in mezdne razmere svojih članov, zato tudi za delavstvo ni bilo dovolj privlačno.¹¹

22. septembra 1907 je domžalski župnik F. Bernik organiziral predavanje o strokovni organizaciji, ki se ga je iz bojazni pred odpusti udeležilo le malo delavstva. Predlagal je, naj delavstvo v okviru doterdanjšega društva ustanovi Strokovni odsek slamninarskega delavstva v Domžalah. Udeleženci predavanja so predlog sprejeli in odobrili spremembo pravil Katoliškega izobraževalnega in podpornega društva, s katero je dobil Strokovni odsek pravico, da »popolnoma samostojno razpravlja, razsoja in sklepa o zadevah svoje stroke glede zboljšanja gnotnega položaja in varstva udov.« Najvišji organ strokovnega odseka je bil delavski svet, ki so ga sestavljali zaupniki in zaupnice iz posameznih tovarn. Že takoj po predavanju so bili izvoljeni člani delavskega sveta. Zaupniki in zaupnice so imeli obsežne naloge: zbirati so morali podatke o višini plač in delovnih pogojih v posameznih tovarnah, paziti so morali, da so bolniške blagajne izpolnjevale svoje dolž-

⁹ Kamničan 28. 9. 1907.

¹⁰ Tomaž Smole in Jožefa Sušnik, ustna vira.

¹¹ Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, oit. izd. str. 188—194.

nosti do društvenih članov, skrbeti so morali za zdravstveno stanje in stanovanjske razmere delavstva in končno so morali člane odvajati od pijančevanja in navajati na varčevanje v »Čebelici«. Strokovni odsek je takoj po ustanovitvi začel z mezdnim gibanjem. Ker so tovarnarji zahtevam delavstva le delno ugodili, je 22. septembra 1907 v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni, kjer sta bili tudi odpuščeni dve delavski zaupnici, prišlo do stavke. Delodajalci so na okrajnem glavarstvu izposlovali okrepitev orožniške postaje, da bi lahko preprečili morebitne izgrede. Delavstvo je bilo namreč razburjeno, ker je K. Ladstätter ponudil le 5 vinarjev poviška od vsake zaslužene krone. Delavski zaupniki so nato zagrozili s splošno stavko vsega slamninarskega delavstva v Domžalah, in končno uspeli doseči zvišanje mezd za 10 do 20 %. Katoliško izobraževalno in podporno društvo je prav zaradi tega odločnega nastopa naraslo do konca 1907 na 372 članov.¹²

Domžalska stavka je opogumila tudi šivalke v tovarni Stemberger & Mellitzer v Mengšu. Svojo zahtevo, da bi jih podjetje plačalo enako kot šivalke v domžal. tovarnah, so izbojevale s stavko sredi oktobra 1907.¹³

Žal pa je predsednik društva Bernik le s stavkama v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni pokazal delavstvu pot k izboljšanju njihovega položaja. Župnik »je znal obenem sprožiti in zavreti«. Odnosov med tirolskimi podjetniki in delavci ni želel zaostrovati, kar so delodajalci izkoristili in z nekaj odločnimi akcijami »iztrebili domala vso organizacijsko energijo slovenskih slamninarjev v Domžalah«.¹⁴

Strokovni odsek se je po stavki omejil le še na drobna posredovanja ob krivicah do posameznikov, ni pa organiziral večjih mezdnih gibanj. Zelo aktiven je bil na izobraževalnem področju, tako s prirejanjem predavanj, z dramskimi in s pevskimi nastopi, ustanovil je tudi še knjižnico. Redno je izplačeval tudi bolniške podpore in od 1911 še posmrtninske. Strokovni odsek se ni razvil v pravo strokovno organizacijo in se tudi ni vključil v centralo krščansko socialnih strokovnih organizacij — Jugoslovansko strokovno zvezo. Predsednik je opravičeval ta separatizem s tem, da delavstvo ne bi moglo plačevati dvojne članarine v času, ko je zbiralo denarna sredstva za gradnjo svojega društvenega doma. JSZ je tako izdvajanje iz strokovnega gibanja obsojala in pravilno ugotovila, da se samostojna društva ukvarjajo le z drobnimi krajevnimi zadevami, pri tem pa izgubljajo smisel za reševanje mnogih pomembnih problemov. Njihovo drobnjakarsko delo je označila kot »ferajnsmajerijo«.¹⁵ Niti v Domžalah niti v Mengšu ni imelo slamninarsko delavstvo pred prvo svetovno vojno strokovne organizacije, ki bi se odločno bojevala za izboljšanje njihovih gmočnih razmer.

Delavstvo je zato iskalo izhod iz hudega položaja v izseljevanju in odhajanju na sezonsko delo. Podjetniki so pošiljali v svoje podruž-

¹² Kamniččan 5. X. 1907; Slovenec 30. IX. 1907 in 1. X. 1907; Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, cit. izd., str. 235—243.

¹³ Slovenec 14. X. 1907.

¹⁴ Ignac Mušič, Slamninarska obrt in slovenski slamninarji. Glas naroda 11. VII. 1963, št. 37.

¹⁵ Naša moč 16. I. 1913, št. 24.

nice šivalke iz domžalskih in mengeških tovarn. Pot v svet je bila vabljava zlasti za revnejše delavke, saj so v podružnicah zelo dobro zaslužile. Njihova plača je bila l. 1895 že 18 gld. na teden, mimo tega so jim podjetniki priskrbeli še hrano in stanovanje ter plačali potne stroške. Medtem ko so v evropska mesta odhajale delavke le na sezonsko delo, pa so v ZDA že od 1882 odhajale za daljšo dobo ali za stalno. V Domžale in Mengeš so prihajali tudi agenti različnih drugih slavninarskih podjetij in ponujali domačinom delo pod ugodnimi plačilnimi pogoji. Ko so v podružnicah začeli izdelovati klobuke, so podjetniki pošiljali tja na delo ob mrtvi sezoni tudi svoje delavce iz matičnih podjetij.¹⁶ 1908 je bilo npr. na sezonskem delu na Dunaju 21 domžalskih šivalk, v Bukarešti 11, v Prostejovu 6, v Budimpešti 5, v Pragi 4, v Lwovu 4, v Kronstadtu 2 in Breslavu 2.¹⁷ Iz Mengeša so v posebno velikem številu odhajale delavke v Breslav, največ do 80, delale so tudi še v slavninarskih tovarnah na Češkem, v Nemčiji, na Madžarskem, v Švici, v Romuniji, na Nizozemskem in celo v Turčiji.¹⁸

1905 se je začelo delavstvo iz Domžal v večjem številu izseljevati v ZDA. 1908 je živelo v New Yorku in delno še v Clevelandu in Chicagu 196 domžalskih izseljencev. Večina se jih je zaposlila v slavninarskih podjetjih. Obrtni nadzornik je v svojem poročilu za 1909 zapisal, da je izseljevanje slavninarskega delavstva doseglo tak obseg, da je nastopilo občutno pomanjkanje šivalk, in so zato podjetniki povečali plače za 20 do 25 % ter uvedli tudi premije. Izseljevanje je ugodno vplivalo na zvišanje mezd domžalskega in mengeškega delavstva. V letih pred prvo svetovno vojno so prejemali začetniki po 6 K na teden, izučeni delavci in delavke po 18 K, tirolski predelavci po 30 K.¹⁹

Z začetkom prve svetovne vojne se je končalo obdobje razcveta slavninarske industrije. V vojnem času se je trg za prodajo slavnikov zelo skrčil in tovarne so morale obratovanje zelo omejiti ali celo popolnoma ustaviti. V sezoni 1917/18 so delno obratovalle samo 4 tovarne. V Ladstätterjevi tovarni je bilo aprila 1918 zaposlenih le 42 delavcev in 97 delavk. V tej največji tovarni so dobivali tedaj začetniki po 8 K na teden, izučeni delavci največ 32 K. Šivalke so morale še vedno same kupovati sukanec za šivanje slavnikov po visoki ceni v tovarni. Povišek plač v vojnem času ni bil niti približno usklajen z naglim porastom draginje osnovnih življenjskih potrebščin in delavstvo je ves čas vojne trpelo že hudo pomanjkanje. Brezposelne delovne sile je bilo dovolj in podjetniki so jo dobili tudi za tako nizke mezde. Kljub dvomljivim pogojem za uspeh so se delavke končno odločile za stavko. 11. aprila 1918 sta dve delavski zaupnici predložili P. Ladstätterju zahteve za zvišanje mezd za 50 % in brezplačno uporabo sukanca. Delodajalec je pri volil le v 10 % povišanje mezd in 50 % popust pri nakupu sukanca.

¹⁶ Ignac Mušič, Slavninarska obrt in slovenski slavninarji. Glas naroda 15. VI, 1963, št. 35.

¹⁷ Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, oit. izd., str. 232.

¹⁸ Alfonz Mihelič, Gospodarski opis. Mengeški zbornik I — 1954, str. 78.

¹⁹ Inšpekcijska dela fasc. I v AIZDG; Tomaž Smole in Janez Koželj, ustna vira.

80 šivalk s tem ni bilo zadovoljno in začele so stavkati. Delna stavka se je začela v neprimernem času. Slamnikarska sezona je šla h koncu in za opravljanje tekočih del so podjetniku zadostovali stavkokazi. 13. aprila so dobile stavkajoče delavke izplačane mezde in zadržani zaslužek iz sezone 1917/18. Še isti dan jih je podjetnik odjavil pri bolniški blagajni, obrtnemu nadzorniku pa je sporočil, da šteje s tem delno stavko in sezono za končano. Predobro je poznal težak gmotni položaj svojih delavk, da bi popustil. 6. maja je sprejel na delo 25 šivalk, ki jim je zvišal mezde za 10% in dal 50% popust pri nakupu sukanca.²⁰ Šele s tem dnevem je bila stavka zaključena. Podjetniku je torej uspelo zaradi zadostne delovne sile ter neorganiziranega in neenotnega nastopa delavstva stavko zlomiti. Katoliško izobraževalno in podporno društvo v stavko ni poseglo, čeprav je delovalo tudi še v vojnem času in je imelo konec 1915 270 članov. S tem je ponovno pokazalo, da ni prava borbena delavska organizacija.

Takoj po vojni so začeli med slamnikarsko delavstvo prihajati krščansko socialni, socialno demokratski in narodno socialni agitatorji in ga skušali vključiti v svoje strokovne organizacije. V začetku marca 1919 se je Strokovni odsek z okrog 200 člani odločil za vključitev v JSZ. V skupino JSZ se je nato vključila velika večina slamnikarskega delavstva. Kljub temu so agitatorji Strokovne komisije in Narodne socialne zveze še nadalje organizirali v Domžalah svoje shode; pridobili so le nekaj posameznikov.²¹

Tudi v Mengšu je bilo zanimanje za strokovno organizacijo veliko. 23. februarja 1919 je bil shod mengeških slamnikarjev, na katerem je govoril Jože Gostinčar. Na shodu so sklenili ustanoviti skupino JSZ,²² ki je naslednji mesec začela delovati.

Prvi pravi strokovni organizaciji domžalskih in mengeških slamnikarjev sta začeli svoj boj v hudih razmerah. Na začetku slamnikarske sezone 1918/19 je bilo v Domžalah v slamnikarskih tovarnah zaposlenih le še manj kot 400 delavcev in delavk, v Mengšu pa le še 70. Nastanek kraljevine SHS je pomenil za slamnikarsko industrijo začetek njenega konca. Z razpadom avstro-ogrske monarhije je slamnikarska industrija izgubila trg in zveze s svojimi podružnicami. Carinske težave pri uvozu surovin in izvozu slamnikov so močno zmanjšale proizvodnjo. Podružnice so se na zahtevo novo nastalih držav osamosvojile in nastali so hudi spori med solastniki. Domžalski podjetniki so bili tudi precej zadolženi pri dunajski kreditni banki (Kreditanstalt).²³ Vse to je omajalo temelje domžalske slamnikarske industrije in imelo negativne posledice tudi za uspehe delavskega gibanja.

Domžalska skupina JSZ je takoj po svoji ustanovitvi zahtevala zvišanje plač za 100% in odpravo akordnega dela. Delodajalci niso

²⁰ Inšpekcija dela fasc. II v AIZDG.

²¹ Tomaž Smole in Jožefa Sušnik, ustna vira; Narodni socialist 2. VIII. 1919, št. 14.

²² Naša moč 26. II. 1919, št. 13.

²³ Naša moč 26. III. 1919; Franc Bennik, Zgodovina fare Domžale. Druga knjuga. Groblje 1939, str. 23–26.

hoteli priznati organizacije in ugoditi njenim zahtevam. Zato je odbor skupine začel pripravljati stavko. Podjetnikom pa je uspelo dobiti med organiziranim delavstvom zaupnico, ki jih je sproti obveščala o akcijah organizacije. To jim je omogočilo pravočasen obračun z glavnimi organizatorji stavke, ki so bili vsi odpuščeni. Tega udarca ni mogel ublažiti sporazum, ki ga je po posredovanju deželne vlade in centrale JSZ sklenilo vodstvo skupine s podjetniki, ki so obljubili, da bodo zvišali delavkam plače za 30 %, delavcem pa za 10 %, če bodo odprte meje za izvoz. Kljub izvoznim oviram je dobila ta povišek večina zaposlenih. Slovensko delavstvo se je nato odločno uprlo poskusom podjetnikov, da bi privilegirali okrog 70 svojih rojakov, ki so v tem času še delali v domžalskih podjetjih. 4. aprila je zaprl tovarno J. Oberwalder z obrazložitvijo, da ni možnosti za izvoz, in že naslednji dan je prenehala obratovati Kurzthalerjeva tovarna zaradi pomanjkanja premoga. Skupina JSZ v takih pogojih ni mogla več uspešno delovati in je ob koncu sezone razpadla.

Tudi mengeško podjetje Stemberger & Mellitzer je odločno nastopilo proti strokovni organizaciji in njenim zahtevam. 15. marca 1919 je vse delavstvo izprlo. V začetku aprila je podjetje na prizadevanje skupine JSZ znova začelo obratovati in delavstvo je dobilo 50 % višje mezde. Mengeška skupina je po uspešno izbojevanem izporu delovala tudi po končani sezoni, predvsem na kulturno-prosvetnem področju.²⁴

Poleti 1919 so tirolski tovarnarji sklenili, da za prihodnjo sezono ne bodo nabavili kit in da bodo sploh opustili izdelovanje slamnikov v Domžalah in v Mengšu. Večerni list je opozoril deželno vlado, da nameravajo Tirolci osredotočiti vso slamnikarsko industrijo v svojih podjetjih v Nemški Avstriji in jo pozval, naj jih prisili, da začnejo z obratovanjem in postavi za sekvestre ljudi, ki bodo varovali interese delavstva.²⁵ Ker se konec septembra ni začela sezona, je mengeška skupina JSZ posredovala na oddelku za prehrano v Ljubljani za dobavo cenejših živil svojim članom. Dobila je 10 000 K podpore. Položaj slamnikarskega delavstva je še poslabšalo dejstvo, da ni moglo dobiti sezonske zaposlitve tudi v inozemstvu. 14. decembra 1919 je bil v Domžalah velik shod slamnikarskega delavstva, na katerem so ugotovili, da deželna vlada kljub večkratnim posredovanjem JSZ ni ničesar storila pri tirolskih podjetnikih za njihovo zaposlitev. Opozorili so vlado, da se zaradi obupnega gmotnega položaja ne bodo več zadovoljili le z obljubami in ji zagrozili z odločnimi akcijami. Šele po tem shodu so zastopniki delavstva dosegli pri deželni vladi brezposelne podpore, ki naj bi se izplačevale na račun podjetnikov. Delavski zaupniki so pri svojem posredovanju tud poudarili, da je zavlačevanje z obratovanjem odgovor Tirolcev na sekvesturo in da hočejo s svojim ravnanjem uničiti slamnikarsko industrijo v Sloveniji.²⁶ Šele konec januarja se je začelo obratovanje v skrčenem obsegu. Toda podjetniki se pri zaposlovanju delavstva niso

²⁴ Naša moč 9. IV. 1919 št. 19; Tomaž Smole in Janez Koželj, ustna vira.

²⁵ Večerni list 20. VIII. 1919 št. 180.

²⁶ Večerni list 15. XII. 1919, št. 229 in 23. XII. 1919, št. 236.

ozirali niti na predloge strokovne organizacije niti sekvestra. Na delo so sprejemali predvsem delavce, ki so bili v zadovoljivem gmotnem položaju, večina delavstva pa je ostala brezposelna. Sredi februarja je posebna vladna komisija izvedla revizijo brezposelnih podpor in jih mnogim odvzela. To je povzročilo veliko nezadovoljstvo, ki se je kazalo tudi v izstopanju iz strokovne organizacije.²⁷ Dejavnost skupin JSZ v Domžalah in Mengšu je nato skoraj povsem zamrla.

Sele po aprilski stavki 1920 so bili pogoji za dejavnost JSZ v kamniškem okraju zopet ugodni. Podružnici Osrednjega društva kovinarjev v tovarni Titan v Kamniku in Osrednjega društva lesnih delavcev na Duplici sta v času splošne stavke organizirali v Kamniku demonstracije, ki so jih orožniki razbili. Zaprli so tudi več strokovnih funkcionarjev in s tem oslabili obe podružnici.²⁸ Centrala JSZ je maja osnovala organizacijsko okrožje Kamnik in nastavila plačanega strokovnega tajnika, ki je poskrbel za ustanovitev JSZ v Kamniku in na Duplici ter za obnovitev delovanja organizacij JSZ v Domžalah in Mengšu.²⁹ Strokovni tajnik je ustanovil posredovalnico za delo za slamninarsko delavstvo in organiziral mezdna gibanja v Oberwalderjevi tovarni, kjer so delavke zaslužile še vedno le po 12 do 16 K na dan. Na pogajanjih delavski zaupniki niso uspeli doseči zvišanja mezd za prihodnjo sezono.

Na shodu 4. julija v Domžalah je slamninarsko delavstvo ugotovilo, da so kriza v strokovni organizaciji in neuspehi posledica medsebojnih nasprotij in pomanjkanja organizacijske zavesti. Sklenili so, da bodo svoje strokovne organizacije preosnovali.³⁰ Septembra in oktobra je delavstvo osnovalo šest skupin JSZ, in sicer v Mengšu v Slamninarski zadrugi in v tovarni Stemberger & Mellitzer, v Domžalah pa v Ladstätterjevi, v Oberwalderjevi in v Kurzthalerjevi tovarni ter posebno skupino za manjše obrate. 17. oktobra so delegati slamninarskega delavstva na shodu v Mengšu sklenili povezati vse skupine v Zvezo slamninarskega delavstva, ki naj bi skrbela za urejanje mezdnih in delovnih pogojev, za strokovno izobraževanje slovenskih slamninarjev, da bodo lahko prevzela vsa vodilna mesta, preprečevalo prihajanje tujega delavstva, ki najbolj škoduje delavskemu gibanju, ter omejila samovoljo podjetnikov pri sprejemanju in odpuščanju delavstva. Po mnenju zborovalcev bo delavstvo lahko doseglo osamosvojitve le z ustanavljanjem lastnih slamninarskih zadrug. Na shodu so obsodili nepremišljena sebična dejanja nekaterih delavcev, razpravljali so tudi še o nujnosti izobraževalnega dela in vključevanja delavstva v Delavsko zvezo, da si pribori svojega zastopnika v ustavodajni skupščini.³¹ Zveza slamninarskega delavstva je takoj po svojem osnovanju 7. novembra poslala vsem podjetjem zahtevo za zvišanje mezd, deželni vladi pa prošnjo za brezposelno podporo. Ker se je začetek sezone zopet zavlekel, je delavstvo

²⁷ Večerni list 4. II. 1920 št. 27.

²⁸ Poverjeništvu za notranje zadeve fasc. XII/1920 v Državnem arhivu SR Slovenije.

²⁹ Večerni list 20. V. 1920, št. 114 in 24. VI. 1920, št. 142.

³⁰ Večerni list 15. VII. 1920, št. 157.

³¹ Večerni list 21. X. 1920, št. 240.

zaključilo z delnim uspehom mezdno gibanje šele v marcu, in še to ne v vseh podjetjih.³² Mengeški skupini JSZ sta pokazali veliko aktivnost še ob občinskih volitvah 5. maja 1921, za katere so postavili delavsko kandidatno listo pod nazivom Neodvisna stranka SLS. Dobili so 5 odbornikov, prav toliko kot uradna SLS.³³

Po končani sezoni so strokovne organizacije slamnikarskega delavstva obnovile svojo dejavnost šele decembra 1921. Namesto šestih skupin so osnovali dve, eno v Mengšu in eno v Domžalah. V podjetju P. Ladstätter je delavstvo doseglo še isti mesec zvišanje mezd za 15 %. Sredi januarja 1922 so se zastopniki domžalske in mengeške skupine JSZ dogovorili za skupno nastopanje v mezdnih gibanjih in drugih akcijah.³⁴

V začetku februarja se je delavstvo pritožilo pri P. Ladstätterju, kjer je delalo že 4 tedne dnevno eno naduro brez zakonitega 50 % povišanja mezde. Na to pritožbo je podjetnik odgovoril z odpustom predsednika skupine JSZ in odklonil kakršnokoli pogajanje. 7. februarja je 122 delavcev in delavk začelo stavkati z zahtevo po zvišanju mezd za 50 % in po ponovnem sprejemu odpuščenega strokovnega funkcionarja na delo. Ladstätter je šele tretji dan stavke pristal na pogajanja. 10. februarja so delavski zaupniki dosegli 10 % povišanje dnevnih mezd, 5 % zvišanje akordnih plač, priznanje delavskih zaupnikov, plačilo 50 % poviška za nadure, odpuščenemu predsedniku skupine JSZ pa je podjetje priznalo odpravnino v višini enotedenskega zaslužka. V enaki višini so nato dosegli zvišanje plač tudi delavci v drugih domžalskih slamnikarskih tovarnah.

Tudi mengeško slamnikarsko delavstvo ni dobilo v sezoni 1921/22 povišane mezde glede na porast draginje. Skupina JSZ se je odločila, da si jih izvojuje s stavko. Povod za stavko je bilo nekorektno ravnanje delovodje, ki je delavstvo obtožil kraje slamnikov. 22. aprila 1922 so začeli stavkati delavci. Zahtevali so odpust delovodje, razjasnitev tatvine, zvišanje plač za 50 %, izplačilo 50 % poviška za nadure in priznanje kvalificiranosti delavstva. Po dveh dneh stavke je podjetje vseh 28 stavkujočih delavcev odpustilo. 25. aprila je tudi 48 delavk premagalo strah pred odpustom in začelo stavkati. Naslednji dan so se začela pogajanja. Dr. Stemberger je bil prisiljen kaznovati delovodjo s strogim ukorom in mu dati navodila za korektno postopanje z delavstvom. Preklical je tudi sum o delavskih tatvinah, mezde je moral zvišati za 30 %, obljubil je tudi, da bo ponovno zaposlil dva odpuščena strokovna funkcionarja. Nikakor pa ni hotel pristati na 50 % povišek za nadure. Delavstvo je nato izjavilo, da jih bo izterjalo na obrtnem sodišču. Stavka se je končala 27. aprila.³⁵ Navedeni stavki sta bili zadnji večji akciji slamnikarskega delavstva v Domžalah in Mengšu.

Za strokovne organizacije slamnikarskega delavstva v obravnavanem obdobju velja v polni meri ugotovitev razširjene seje načelstva

³² Novi čas 11. III. 1921, št. 56 in 31. 3. 1921, št. 72.

³³ Novi čas 10. V. 1921.

³⁴ Novi čas 12. I. 1922, št. 9.

³⁵ Inšpekcijska dela fasc. II v AIZDG; Tomaž Smole in Janez Koželj, ustna vira.

JSZ 9. IX. 1934. da so se v JSZ v povojnem obdobju organizirali predvsem delavci in delavke, »ki še niso bili prekvašeni z močno delavsko zavestjo, ki še niso bili notranje prepričani o nujnosti strokovne organizacije. Pri JSZ so bili člani bolj zaradi versko-političnega gledanja in opredelitve kot iz strokovnega.«³⁶ Mimo notranjih slabosti strokovnih organizacij, pa je tudi stalno nazadovanje slamnikarske industrije po 1914 imelo za posledico, da je slamnikarsko delavstvo doseglo v svojih bojih le skromne uspehe.

³⁶ Jugoslovanska strokovna zveza fasc. I v AIZDG.

Bogdan Krizman

STRANKE U HRVATSKOM SABORU ZA VRIJEME I SVJETSKOG RATA

Pauzirajući od 13. jula 1914. Hrvatski sabor — u kojem je Hrvatsko-srpska koalicija imala apsolutnu većinu¹ — sastao se 14. juna 1915 u »prvo ratno saborisanje« da bi prihvatio ponovno produženje finansijske nagodbe s Ugarskom.² Pritom je St. Radić (HPSS), podnoseći u toku sjednice 16. VI interpelaciju o prilikama u Rijeci i Zadru, u svom govoru³ podvukao da hrvatski narod kao razuman i svijestan narod ide u ratu samo za tim da njegove težnje i prava budu potpuno priznati i uvaženi u »ovoj starodrevnoj, nepobjedjenoj i nepobjedivoj monarhiji«. Naša hrvatska vojska u ovih deset mjeseci — nastavljao je on — izvršila je, i to gotovo sama samcata, da »jednoplemeni i jednokrvni ali politički posve oprečni narod srpski nije učinio iz hrvatskih zemalja drugu Macedoniju« (drugom prilikom je rekao i to da se ta vojska bori pod zastavom najuglednije in najčistije dinastije u Evropi). To znači da »Srbi ne će moći hrvatsko pitanje na sabliji iznijeti pred Evropu, kako su iznijeli pitanje macedonsko«. Nije Napoleon bio budala — rekao je dalje Radić — kad je priznao: »Austrija je nepobjediva«, jer uistinu Monarhija u vojnom pogledu stoji sjajno.⁴ Doista, ona je nepobjediva upravo zato što nije homogena, jednonarodna. U njoj ima svega, samo nema

¹ Na izborima za Sabor u decembru 1913 Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) postigla je 3 mandata, Hrvatsko-srpska koalicija (HSK) 48, »Osječka grupa« dra Franje Papratovića 2, Hrvatska stranka prava (HSP ili SP) 9, Starčevićeva stranka prava 11, Klub unionista 12, a k tome treba prbrojiti i tri Starčevićanca izvan stranaka.

² Sabor je u »ratnom saborisanju« — ne praveći komplikacije vladi — nastavljao da produžuje finansijsku nagodbu iz 1906 godine.

No, vojni vrhovi Monarhije nisu bili zadovoljni sa stanjem u Hrvatskoj i u međuvremenu su pokušali da na bansku stolicu dovedu jednog generala koji bi vladao bez Sabora. Zato je a. u. Vrhovna komanda u Teschenu 27. III 1915 predložila caru kao kandidata za Hrvatsku i Slavoniju Adolfa Freiherra v. Rehmena, budući da se prilike u Hrvatskoj — stoji u dopisu — razvijaju poput Češke i ovdje kao i tamo moguće je zagradjivati nacionalni pokret samo pomoću politički potpuno nezavisne vlade. (Summiniana, prijepis, Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu).

³ Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913.—1918., svezak III, od LXXXV. do uključivo CXXXI. saborske sjednice, od 14. lipnja 1915. do 4. srpnja 1916. (ratno saborisanje), Zagreb 1916, str. 26. Ubuduće će se citirati skraćeno: SZ.

⁴ Poslije Cera i Kolubare!

slabosti i — pametne državne politike jednako pravedne za sve njene narode. Bilo je rečeno da jedini uzrok i jedina svrha postanku i opstanku Monarhije leži u tome da svi njeni narodi budu potpuno zadovoljni, da svi imaju potpunu mogućnost u njoj za svoj kulturni razvoj, no da ta nota odzvanja u službenoj štampi Beča i Pešte, drukčije bi se sudilo o Monarhiji. Ona bi trebalo da se kreće samo tom stazom i kad bi ovdje svi narodi bili posve ravnopravni, onda nitko pod suncem ne bi svladao Habsburga!⁶

Stjepan Zagorac je nakon »osvojenja Srbije«⁶ — na sjednici 23. XII⁷ nasjekao hrvatsko pitanje i naglasio potrebu da se stvori samostalna hrvatska država na jugu Monarhije, jer je potrebno da se i Poljskoj, i Češkoj, i Ugarskoj, i Hrvatskoj pruži prilika da se potpuno slobodno i samostalno razvijaju unutar Monarhije, i to ne tako da bi stvorili neki trijalistički sustav umjesto dualizma, nego s a v e z država, nešto slično onom njemačkog Carstva. »Za spasenje naše i budućnost našu — rekao je Zagorac — potrebna je sloga svih sinova ovoga naroda, koji žele domovini i narodu sretniju i bolju budućnost, sloga svih nas u ovoj Hrvatskoj, a onda i dalje treba proširiti tu slogu, da dođe do sloge svih Slavena u monarhiji. To će nas jedino spasiti, to će nam pomoći najsigurnije, i najbolje, i najprije. Od raznih lijepih riječi i obećanja nadati se nemamo ničemu, jer smo i dosada bili vazda hranjeni samo lijepim riječima, a te lijepe riječi nijesu nikad bile potkrijepljene činima. Program stranke prava — kakogod sam i prošle godine i prijašnjih godina rekao — svakim danom biva sve aktuelniji, a poslije rata, ako ne bude oživotvoren od strane viših faktora, morat će biti oživotvoren voljom i slogom naroda.«

Starčevićancima je dr Ivan Lorković (HSK) u toku debate 29. XII⁸ suprotstavio ovako formulirano gledište Koalicije: u momentima koji su nastupili poslije 1861 god. i Ugarska je sa svoje strane izgubila ispred očiju one ciljeve koji su se državnom hrvatsko-ugarskom zajednicom imali postići, odnosno nije se dosljedno provodila politika na onom temelju na kojem se u obostranom interesu imala razvijati. Međutim, od toga pa do onoga što Starčevićanci propagiraju — da se naime uzajamni državopravni odnos ima stubokom mijenjati — veliki je skok i Koalicija nije voljna da ih na tom putu slijedi, i to iz dva razloga. Prvo, jer za nju i njeno stanovište vojuje historijski razvitak hrvatskog naroda; drugo, jer smatra da je ono što je zajednički interes hrvatskog naroda, njegovo ujedinjenje i takva državopravna samostalnost koja će mu omogućiti da se uspješno razvija, lakše provedivo na bazi postojeće

⁶ Nekoliko dana kasnije, istupanja Radića i Peršića u Saboru tako su razbjesnili Skerlecza da je na sjednici egzekutivnog odbora Koalicije 19. VI 1915 zaprijetio da će Sabor odgoditi, »a što će biti dalje, to će samo po sebi doći. (Surminiana. Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu.)

⁷ Austro-ugarski vojni vrhovi (u prvom redu šef generalštaba Conrad) neprekidno su nato prodlagali da Srbiju i Crnu Goru — kao jedino rješenje — valja pripojiti Monarhiji, što, pak, Madjani nisu htjeli, bojeći se takvog ojačanja srpskog elementa.

⁷ SZ, III, str. 252.

⁸ SZ, III, str. 307 i d.

državne zajednice s Ugarskom, nego na onom temelju, što ga predlaže Starčevićeva stranka prava, i to već zato, jer SSP računa s nečim čega nema i za što je potrebno preuređenje čitave Monarhije, dok Koalicija računa sa pozitivnim zakonom, računa s onim što je spojivo s ostvarenjem narodnih ciljeva. Na putu koji zastupa Koalicija da bi se riješilo hrvatsko pitanje nije potrebna reforma čitave Monarhije, nego je potrebno ono, što se možda u Ugarskoj rađa pred slikom novih velikih vremena, a to je: »visoko i široko shvaćanje hrvatskog i jugoslovenskog pitanja te odnosa između Ugarske i Hrvatske«.

Zastupnik Stranke prava dr Josip Pazman nastojao je 11. II 1916⁹ da skicira stav frankovaca u jugoslavenskom pitanju i odmah postavio dilemu: ili će se ono riješiti na temelju hrvatske državopravne misli ili na temelju srpske nacionalne ideje. Samo na razvalinama velikosrpskih osnova jedino je moguće — po njegovu mišljenju — uskrsnuti hrvatsku. Habsburškoj dinastiji gravitirajuću kraljevinu, kao što bi jedino na razvalinama Hrvatsva bilo moguće uskrsnuće velikosrpske, Rusiji i istoku gravitirajuće srpske države. Samo što ni u jednom ni u drugom slučaju ne bi moglo biti uopće govora o kakvoj velikoj mađarskoj nacionalnoj državi od Karpata do Jadrana. Mađari su u svojoj kratkovidnosti decenijama u Bosni a i u Hrvatskoj propagirali Srpstvo a ugnjetavali Hrvatstvo, te na taj način pospješivali rješavanje tog pitanja, ne na korist Monarhije nego Rusije. Posljedica je takve politike bilo to da je Monarhija dovedena na rub propasti, upletena u rat na život i smrt, u rat u kojem se samo čudu božjem ima zahvaliti da tako povoljno po Monarhiju teče. Taj rat mora krvlju da ispravi pogreške mađarske protuhrvatske politike. »Hrvatski narod se bori sa heroizmom za monarkiju samo zato — tvrdio je on — jer drži, da je uvidjela onu naopaku politiku dosadanju, i da će je taj rat naučiti i dovesti do uvjerenja, da je njezin jug tim jače i sigurnije zaštićen, čim je jači i zadovoljniji hrvatski narod.«

Ivan Peršić (SSP) — govoreći 15. II u debati o izvještaju odbora o formi manjeg sjedinjenog grba¹⁰ — definirao je politiku Starčevićeve stranke prava kao politiku podjele političkog rada, kao politiku rezervnog kapitala za jedan narod. Starčevićanci hoće da za onaj slučaj, kad budu prevareni i razočarani i jedni i drugi političari — kako oni koji svoj račun prave s Peštom, tako i oni koji ga prave sa Bečom — narodu još uvijek ostane treći oslon, stranka — kapital, da ne zdvaja nego da povjeri svoju sudbinu ljudima koji ga nisu prevarili i koji se nisu dali prevariti.

Dr Prebeg (SP) podnio je svoj »prešni predlog« o tome da Sabor stornira zaključak o isključenju Franka, Horvata i Zatluka i na sjednici održanoj 14. VI¹¹ ga obrazložio, ali se Crga Tuškan ispred Koalicije usprotivio tom prijedlogu,¹² a u tome ga je podupro i Većeslav Wilder

⁹ SZ, III, str. 447 i d.

¹⁰ SZ, III, str. 538 i d.

¹¹ SZ, III, str. 939 i d.

¹² SZ, III, str. 941 i d.

(HSK),¹³ ustvrdivši da su spomenuti zastupnici tada a i kasnije svakom zgodom radili o glavi Saboru (pritom ga je Prebeg ispravio upadicom: ne Saboru nego Hrvatsko-srpskoj koaliciji!). Wilder je ponovio tvrdnju da se je onda radilo o glavi Saboru, a da kasniji razvoj pokazuje da se nisu ni najmanje pokajali za svoje čine. Naprotiv, nedavno je njihov glavni organ oduševljeno pisao u prilog zavodenja vojne uprave u Hrvatskoj i čitavoj Monarhiji. Tako je na kraju većina otklonila »prešnost« Prebegova prijedloga¹⁴ i time je on praktično bio stavljen »ad acta«.

U indemnitetnoj raspravi 17. VI uzeo je riječ Stjepan Radić kao član »državno-pravne opozicije« i zastupnik seljačke stranke.¹⁵ Radić je, između ostaloga, osudio i Nagodbu i dualizam te iznio jedan nov razlog protiv: organsku vezu Hrvatske s Austrijom a ne Ugarskom; njenu ekonomsku, geografsku i etničku vezu s obzirom na Slovence; a organsku sa Srbima u Monarhiji i izvan nje. Seljačka stranka — stojeći na stanovištu potpunog narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba kao jednog naroda i na stanovištu jednoga državnog hrvatskog jedinstva — gleda u Nagodbi najveću i najsudbonosniju zapreku hrvatskome državnom pravu, a prirodno, i jedinstvu čitavoga hrvatskog naroda. Radić je dalje spomenuo da je to banu Skerlecu već u više navrata u četiri oka razlagao, govoreći mu da se sporazum između Hrvata i Mađara može postići uz dva uvjeta, i to: da hrvatskom narodu najprije ne režu lijevo i desno krilo (lijevo krilo su Slovenci, desno Srbi), a drugo, da ga ne smatraju (Mađari) svojim mostom do mora. Zato su Mađari ljuti protivnici Hrvata, ali ne neprijatelji. Neprijatelji nisu zbog dinastije, zbog Monarhije koja je za sve nerazrješiva kopča.

Prebeg je u indemnitetnoj raspravi 21. VI¹⁶ prešao u napadaj na Koaliciju u namjeri da — kako je sâm rekao — uputi bana u politiku Hrvatsko-srpske koalicije! Iznio je tvrdnju da su inicijatori politike koju Koalicija provodi u Hrvatskoj svakako Tomaš Masaryk (u ideološkom pravcu), a u praksi Frano Supilo. Ta politika — po njegovu mišljenju — ne može biti korisna za hrvatski narod, a ako njemu ne koristi, ne će koristiti ni Monarhiji ni dinastiji, budući da su ti interesi uvijek u skladu i identični. Spomenuo je predsjednika Sabora B. Medakovića koga je srpska propagandistička literatura (Medaković je bio i predsjednik Srpske samostalne stranke) i u državnim spisima i pučkim kalendarima u riječi i slici prikazivala kao jednog od prvih zastupnika srpske ideje i srpske zavjetne misli, Wildera kao prinosenika »Narodne Odbrane« sa doprinosom od 10 dinara, Dušana Popovića kao člana počasnog odbora akademskog društva »Zora« u Beču u društvu s generalom Božom Janковиćem, predsjednikom »Narodne Odbrane«, Ljubom Jovanovićem-Patkom, srpskim ministrom prosvjete, Nikolom Pašićem, Radomirom Putnikom, Stojanom Protićem i drugima, ali mu je predsjedavajući na kraju oduzeo riječ. Prebegu je odmah odgovorio Dušan Popović¹⁷ i osu-

¹³ SZ, III, str. 943 i d.

¹⁴ SZ, III, str. 946.

¹⁵ SZ, III, str. 997 i d. odm. 1019 i d.

¹⁶ SZ, III, str. 1084 i d.

¹⁷ SZ, III, str. 1088.

dio Prebegov pokušaj da ocrni političke protivnike, našto mu je Prebeg dobio da će na taj način, vjerojatno, doći do uništenja Hrvatsko-srpske koalicije, za čim oni idu, jer je to njihov program. Popović je nastavio svoj govor i rekao da na vrata mađarskih političara u ovom času kuca veliki problem: jugoslavensko pitanje. Pritom ništa ne mijenja, ako ga neki nazivaju hrvatskim, a Radić je u pravu kad kaže da se tim pitanjem bavi čitava Evropa. Popović želi da na tu činjenicu upozori Mađare i želi da oni prekinu sa svojom dotadašnjom politikom, a drži da su oni u prvom redu i zvani za to. »Na vrata naše državne zajednice — rekao je on — kuca i geografija, i narodna kultura, i zakoni, koji u jednom narodu uopće postoje. I pitanje Bosne i Hercegovine morat će se danas sutra riješiti, jer i to je pitanje integrirajući dio tih odnošaja.«

2. Neposredno nakon smrti Franje Josipa pod kraj 1916 »državno-pravna opozicija« podnijela je — koristeći promjenu na prijestolju i pripremanje krunidbe Karla krunom sv. Stjepana — svoj »prešni predlog« o ponovnom uređenju čitavog državopravnog odnosa između Ugarske i Hrvatske,¹⁸ ali je većina, na sjednici 18. XII,¹⁹ otklonila njegovu prešnost, upućujući ga u saborski odbor na raspravljanje. Ubrzo zatim je St. Vučetić (SP)²⁰ ovako ocrtao frankovačku programatsku formulu: žele cjelokupnu hrvatsku kraljevinu sa površinom od 130.000 km² sa oko 5 milijuna stanovnika kao zasebnu cjelinu u okviru Habsburške monarhije; traže cjelokupnost svih hrvatskih pokrajina, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Istre, kao i pokrajine »planinskih Hrvata« (pod tim imenom je mislio Slovence),²¹ a A. Pavelić (SSP) je u ime svih triju hrvatskih državopravnih stranaka, na sjednici 21. XII,²² dao izjavu protiv sudjelovanja Sabora kod krunidbe Karla krunom sv. Stjepana, pa su zastupnici opozicije — pošto je Pavelić okončao svoju izjavu — ustali, zapjevali himnu i napustili sabornicu, vičući pritom »abzug Tisza«.²³ Većina, dakako, to nije odobrila nego je sutradan izabrala delegaciju za krunidbene svečanosti u Budimpešti. Pred sâm izbor, dr Edo Kürschner (HSK)²⁴ postavio je u svom govoru o indempnitetu pitanje, da li je prikladan trenutak da se izvede prelom, da se zapodjene velika unutrašnja borba kojoj bi bio cilj: rušenje vladajućeg državopravnog položaja, pa je odmah odgovorio da ne zna, da li bi grof Tisza pao, ali zna da bi palo momentano stanje u Hrvatskoj, da bi ban pao i da bi dobili vojnog komesara. Pritom mu je Radić dobio da on (Radić) hoće carskog a ne mađarskog komesara!

Radić je sutradan sudjelovao u raspravi o indempnitetu²⁵ i vidovito upozorio zastupnike da državnici Pariza i Londona nemaju ništa protiv

¹⁸ SZ, IV, str. 54.

¹⁹ SZ, IV, str. 68.

²⁰ SZ, IV, str. 105 i d.

²¹ Ante Starčević u članku »Slovenci i Srbi« neprekidno piše Slovinci pod navodnicama. (Ante Starčević, Izabrani spisi, priredio dr. Blaž Jurišić, Zagreb 1943, str. 246—250.)

²² SZ, IV, str. 145.

²³ Tih dana osjeća se sloga u redovima opozicije.

²⁴ SZ, IV, str. 149 i d.

²⁵ SZ, IV, str. 197 i d.

Monarhije, ako Monarhija bude ono što ima da bude po prirodnom pravu. Međutim, cijela će Antanta sav svoj bijes i snagu uperiti protiv nje, ako bude postupala kao da je druga Njemačka. Njemačka će izdržati sve napore i pritisak Antante, ali bi Habsburška monarhija — ako se iznevjeri svom historijskom pozivu — propala, a i pravo bi bilo da propadne. To bi bio historijski apsurd, jer priroda ne pravi skokove, a niti historija. Zatim se govornik upustio u pohvale upućene na adresu pojedinih članica »državno-pravne oporbe« (SSP, SP i HPSS) i tvrdio da opozicija predstavlja većinu svih hrvatskih izbornika (sa svojih blizu 50.000 glasača). Kod Starčevićeve stranke prava je važno — po Radićevu mišljenju — ona personifikacija nepomirljivosti Hrvatske prema svemu što nije čisto hrvatsko u smislu etničkom, ne moralnom, a pritom stranka nije protiv Srba i Slavena. S druge strane, Stranka prava išla je za tim da valja svagdje raditi i najčišći idealizam ne može pomoći, ako se ne bude konkretno radilo, da se pridobiju svi oni faktori koji odlučuju o sudbini hrvatskog naroda.

Radić je sjednici Sabora 10. II 1917²⁶ pročitao svoju interpelaciju u kojoj pita bana, da li je voljan da zamoli novog vladara da primi i sasluša birane prvake cjelokupnoga hrvatskog naroda o unutrašnjoj i međunarodnoj političkoj situaciji, otprilike onako kako je primio i saslušao prvake mađarskog naroda. U obrazloženju interpelacije je Radić podvukao kao objektivnu činjenicu i to da bi Hrvatska pobjedom Antante bila ujedinjena; ne zna se u kojoj formi, ali svakako kidanjem veze sa Monarhijom, možda povredom i vjerske veze i prekidanjem najdragocjenije etičke veze, veze sa Habsburškom dinastijom koja u Podunavlju znači red i pravicu.

Adresna debata otpočela je u Saboru 5. III²⁷ i saborski bilježnik dr Ivan Ribar pročitao je prvo prijedlog adresnog odbora²⁸ a zatim protuprijedloge Starčevićanaca (Dragutina pl. Hrvoja i drugova) te frankovaca (Vučetića i drugova). Starčevićanci su u svom prijedlogu postavljali zahtjev za ujedinjenjem hrvatskog i slovenskog naroda u hrvatsku državu pod Karlovim žezlom, dok su frankovci tražili ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Istre, Međumurja i Rijeke u jedno samostalno državno tijelo pod žezlom Habsburške dinastije u okviru Monarhije.

Izvjestitelj odbora Ljuba Babić-Gjalski (HSK)²⁹ istakao je kao prvi zahtjev adrese većine: narodno ujedinjenje. Oni žele — rekao je Gjalski — ujedinjenje narodâ u Monarhiji koji govore istim materinskim jezikom, koji žive istim narodnim običajima, koje veže ista narodna tra-

²⁶ SZ, IV, str. 639 i d.

²⁷ SZ, IV, str. 846 i d.

²⁸ »Dugo je trebao grof Tisza, dok je preko svojih pouzdanika sklonuo koaliciju, da sastavi poznatu adresu, u kojoj se traži sjedinjenje Dalmacije na temelju nagodbe i uzmiče nada, da će i Bosna biti pripojena Hrvatskoj u okviru svetske krune ugarske. Time se koalicija izjavila za jedno riješenje južnoslavenskog problema, koje je bilo sasma u mađzarofilskom duhu i to na današnjem nagodbenom i dualističkom temelju.« (»Obzor«, uvodnik od 2. VII. 1918.)

²⁹ SZ, IV, str. 855 i d.

dicija, ista narodna prošlost i koji sučinjavaju istu skupinu i jednu geografsku cjelinu, a Hrvoj je nato obrazložio svoj nacrt³⁰ i podvukao da Starčevićeva stranka prava svoj zahtjev za ujedinjenjem osniva s jedne strane na historijskom državnom pravu, a s druge na modernom principu narodnosti. Tražeći ujedinjenje s braćom Slovencima, Starčevićanci traže — rekao je dalje on — u ime načela narodnosti slogu i sporazum i s onima koji se ne vole — premda su sinovi te zemlje — nazivati hrvatskom imenom. Ta je zemlja — uskliknuo je on — i njihova kolijevka; u njoj leže kosti njihovih otaca i djedova; ona će njihovim sinovima i unucima biti poprište djelovanja, no teške su i gorke uspomene iz nedavne prošlosti, kad su bili »najpripravnija posluga za maki-nacije tudjinaca protiv slobode naše, protiv slobode naše i njihove«. Međutim, rat je svojom strahotom učinio da su se te uspomene počele zaboravljati. Hrvatski narod ide za tim da pod dinastijom Habsburga uredi svoju samostalnu državu i ta njegova braća — ili kako Hrvoj kaže »naša pravoslavna braća koja se vole nazivati Srbima« — dobro će mu doći kao pomoćnici u tom poslu i ako dodju u pomoć, dobro će doći i bratski će ih primiti. Međutim, adresa SSP se razlikuje od adrese koalicije, jer Starčevićanci ne žele samo ujedinjenje, oni hoće slobodu, nezavisnost, pravo samoodredjenja za svoj narod. Nato je i Vučetić obrazložio protuprijedlog Stranke prava,³¹ pa su se stali redati razni govornici, među njima i Dušan Popović (HSK), upustivši se u polemiku s protivnicima tvrdeći da govore narodu o velikom ujedinjenju i navode da od njih može očekivati ostvarenje programa, a u stvari nemaju snage ni hrabrosti da otvoreno kažu, kako i na koji način. Osvrnuo se i na primjedbu Hrvoja (da su Srbi uvijek bili oruđe Madara) i rekao da ne će ulaziti u svu dubinu tog problema, jer drži da taj problem svoj opstanak nema zahvaliti političkom razumu nego samo političkoj strasti. »Ja držim — rekao je Popović — da ona usta, koja milo, ljupko, prijateljski i bratski govore samo o hrvatsko-slovenskom narodu, da oni, koji na srce svoje prigrljuju brata Slovenca priznajući mu njegovo narodno ime, a traže samo jednu misao, misao ujedinjenja narodnog, ja mislim, da ta usta, da ti ljudi, ako isto ne čine i prema Srbima, nisu razumom vođeni, nego samo strastima.«

Dakako da je većina prihvatila nacrt adresnog odbora (9. III).³²

Deklaracija Jugoslavenskog kluba pročitana na prvoj sjednici zastupničke kuće Carevinskog vijeća u Beču 30. V odjeknula je i u Hrvatskom saboru. A. Pavelić — nasljednik preminulog šefa stranke M. Starčevića³³ — pročitao je, na sjednici 5. VI,³⁴ izjavu stranke kojom pozdravlja deklaraciju i u kojoj ističe da je zahtjev o ujedinjenju sa-držan u toj deklaraciji baza čitavog života i djelovanja stranke od njenog osnutka. Stoga SSP pozivlje hrvatski narod da je u tom odlučnom času podupre u njenom nastojanju koje ne smatra svojim stranačkim

³⁰ SZ, IV, str. 863 i d.

³¹ SZ, IV, str. 875 i d. odn. Popovićev govor str. 1010 i d.

³² SZ, IV, str. 1063.

³³ Umro 10. III. 1917.

³⁴ SZ, V, str. 16—17.

nego općenarodnim poslom. Naposled se stranka obraća na Sabor, upućujući poziv svim njegovim strankama da se nađu složne — napustivši svaku sitničavost i malodušnost — u radu za velike narodne ideale slobode i ujedinjenja. Stojeći na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, stranka poziva naročito Srbe — državljane kraljevine Hrvatske da se po primjeru zastupnika Jugoslavenskog kluba priključe njenom stanovištu, te da zajedno s Hrvatima i Slovencima porade na sjedinjenju čitavog slavenskog Juga Habsburške monarhije u posebno državno tijelo na osnovu narodnog načela i historijskoga državnog prava kraljevine Hrvatske. No, D. Popović se ispred Koalicije — u svom govoru u toku sjednice 6. VI³⁵ — ogradio od toga i upozorio Starčevićance da neprekidno isticanje nedostataka unionističke politike još uvijek nije argument da je druga politika bolja, kao što nije dokaz da druge metode vode cilju, ako se uvijek iznova ističe samo to, da pozitivni temelj i metode dane u zakonu ne vode k cilju. Za metodu Koalicije govori to što postoji i što je tu, dok se kod Starčevićanaca ona mora tek tražiti. Mjesto metode nude manifestaciju za koju sami Starčevićanci vrlo dobro znaju da ima takav domašaj da znači potpuni prekid s dotadašnjim političkim životom i stvaranjem novuma, a bez izgleda da će se išta promijeniti.

Međutim, u Budimpešti je izbila kriza; Tisza — s kojim je mladi a i sasvim neiskusni vladar bio sve manje zadovoljan — dao je u maju ostavku a na sjednici Sabora 12. VI³⁶ ban Skerlec daje izjavu da je podnio ostavku na banskoj časti i da su mu se priključili odjelni predstojnici.³⁷

Došlo je do »smjene straže« u vrhovima Trojednice.

3. Karlo je na prijedlog novog ugarskog ministra predsjednika grofa M. Esterházy-a imenovao zastupnika Koalicije Antuna pl. Mihaloviča za novog bana³⁸ i Mihalovich je na sjednici 12. VII³⁹ održao svoj programatski govor. U njemu je naglasio da je njegova vlada⁴⁰ izašla iz redova saborske većine; da njeni članovi kao pripadnici većine odnosno HSK žele biti izvršioци stanovišta i mišljenja saborske većine; da je vlada došla na upravu zemlje po principu parlamentarne odgovornosti i da želi biti hrvatska i demokratska. No, istakao je i to da vlada stoji na stanovištu zakona, naročito zak. čl. I od 1868 godine.

³⁵ SZ, V, str. 57 i d.

³⁶ SZ, V, str. 83.

³⁷ U Surminovoj ostavštini nalaze se dva zapismika iz Budimpešte koji se odnose na tu knizu. (Surminiana, Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu).

³⁸ Prema autobiografskim zabilježkama bana Mihaloviča vlastelin u Donjem Miholju grof Ladislav Mailath posredovao je pri njegovom imenovanju, dovodeći ga u vezu s ministrom grofom Hadikom, s kojim je Mailath bio u rodu. Na sastanku kod Hadika Mihalovich je polagao »ispit« a Hadik je zanj onda preuzeo garanciju kod predsjednika vlade da će sve biti u redu. (I na ovom mjestu izničem toplu zahvalnost sinu bana Mihaloviča Pavlu Mihaloviću što mi je dopustio da koristim te zabilješke njegova oca.)

³⁹ SZ, V, str. 89 i d.

⁴⁰ U toj su vladi bili: dr. Vinko Krišković, Milan Rojc, dr. Aleksander Badaj i Aurel Rauer (svi HSK).

Koalicija je, dakako, pozdravila tu izjavu novog bana,⁴¹ dok je SSP navijestila najodlučniju borbu banu i većini,⁴² i to kako u Saboru tako i van njega. Frankovci su je otklonili⁴³ i najavili da će složno raditi sa svim strankama u Hrvatskoj-Slavoniji, kao i onima u Austriji i Bosni koje idu za tim da se sve hrvatske zemlje i svi dijelovi hrvatskog naroda ujedine na temelju historijskoga državnog prava u jedinstvenu hrvatsku državu koja siže od Triglava do Drine pod žezlom Habsburga (»zakonite hrvatske kraljevske dinastije«). Seljačka je stranka, također, otklonila izjavu novog bana⁴⁴ i ukazala na »krvavu potrebu« ujedinenja i oslobođenja hrvatskog naroda u Monarhiji — svega naroda i Slovenaca i Hrvata i Srba. Ustao je i dr Srgjan Budisavljević (HSK) i izjavio — mala senzacija — u ime svog zastupničkog druga Valerijana Pribićevića i u svoje ime⁴⁵ da ne mogu i da neće podupirati vladu bana Mihaloviča, budući da stoji na stanovištu Nagodbe i državne zajednice s Ugarskom, a sada je jedinstven i odlučan zahtjev čitavog slavenskog juga Monarhije da se s v e zemlje u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, na temelju narodnog načela, historijskog prava i prava samoodređenja naroda, ujedine u jedno potpuno samostalno, slobodno i nezavisno državno tijelo, što se ne može ostvariti u okviru Nagodbe i državne zajednice s Ugarskom.

Radić (HPSS) je 18. VII⁴⁶ podnio interpelaciju, pohvalio »Majsku deklaraciju« kao »najsretniju i najpotpuniju formulu našega hrvatskoga, narodnoga, državo-pravnoga, demokratskoga programa« i predložio da ban isposluje kod Karla audijenciju predstavnika svih hrvatskih političkih stranaka koji bi mu tom prilikom izložili apsolutnu potrebu da se svi Slovenci, Hrvati i Srbi u Monarhiji ujedine unutar njenih granica u kraljevinu Hrvatsku.⁴⁷

S. Budisavljević je 1. VIII održao duži politički govor⁴⁸ i, između ostaloga, rekao da Srbi u Hrvatskoj preko ozbiljnih riječi iz izjave Starčevićeve stranke prava od 5. juna ne mogu preći na dnevni red. Oni moraju taj apel da zabace ili prihvate, no prije nego što učine jedno ili drugo, njihova je dužnost da ispitaju uspjehe nagodbene politike u prošlosti, kao i perspektivu te politike za budućnost, pa da prema rezultatu tog ispitivanja odrede svoj stav. Zatim je ukazao na to, kako se Nagodbu neprekidno kršilo, pa je konstatirao da je prošlost crna i žalosna, a da ni budućnost, u tom pogledu, nije ništa bolja, jer Hrvatska i od t. zv. demokratske Ugarske⁴⁹ — kad bi ti elementi doista došli

⁴¹ SZ, V, str. 115 i d.

⁴² SZ, V, str. 118—119.

⁴³ SZ, V, str. 119 i d.

⁴⁴ SZ, V, str. 121 i d.

⁴⁵ SZ, V, str. 129 i d.

⁴⁶ SZ, V, str. 173 i d.

⁴⁷ Odl sredine jula 1917 osjeća se u saborskim istupanjima previranje u redovitu članicu opozicije. Starčevićanci se udaljavaju i postaju sve više »službena opozicija«, dok između SP i HPSS vlada sloga (»Sveta akijansa«).

⁴⁸ SZ, V, str. 363 i d.

⁴⁹ Budisavljević je u govoru nabrojio Károlyijevu nezavisnu stranku, demokrate V. Vászonyja, radikale O. Jaszja i intelektualce oko revije »Uj nemzedék«.

do riječi — nema ništa očekivati. Potpuno ujedinjenje našega naroda slovenskog, hrvatskog i srpskog imena moguće je samo izvan dualizma, jer i u slučaju da Hrvatska u okviru Nagodbe i unionizma i postigne svoju političku i financijalnu samostalnost, ne bi bilo riješeno hrvatsko i jugoslavensko pitanje. Dogodilo bi se da bi i istarski Hrvati i svi Slovenci ostali po strani. Zbog svega toga, logična je konzekvencija da se valja boriti protiv dualizma, ali je dobra sreća što će se u toj borbi naći zajedno s ostalim Slavenima Monarhije (Čeho-Slovacima, Poljacima i Rusima iz istočne Galicije). Slaveni će u odlučnom momentu — a taj po Budisavljevićevu mišljenju nije daleko — znati jurišati na dualizam i na njegovim ruševinama osnovati slobodu i ujedinjenje svojih naroda. Budisavljević je, dalje, opširno razmotrio pitanje držanja Srba u Hrvatskoj i rekao da ne stoji prigovor da se nisu zalagali za prava Hrvatske, pa je stao nabrajati procese, ukidanje narodno-crkvene autonomije, pa progone za vrijeme rata, premještaje Srba činovnika po kazni, iseljavanja, ubijanja i vješanja bez suda i sudaca, da na kraju u ime Valerijana Pribičevića i u svoje ime zbog tih progona i zločina podigne protest u Saboru. Imajući pred očima sve pogubne strane nagodbene politike — rekao je Budisavljević, obojica su došli do zaključka da tu liniju na kojoj su kao Srbi u Hrvatskoj stajali napuste, da se odazovu apelu SSP i da se pridruže zahtjevima deklaracije Jugoslavenskog kluba i izjave Starčevićeve stranke prava. Svoj govor završio je poklikom: Živjela slobodna Hrvatska, živjela Jugoslavija!

Hrvoj (SSP) se je u svom govoru 9. VIII⁵⁰ pozabavio pitanjem narodnog jedinstva i izjavio da su Slovenci, Hrvati i Srbi jedan narod, da se od Soče i Vilacha do Drine (!) i Durmitora govori jednim jezikom, a da Starčevićanci kao predstavnici jugoslavenske ideje ne traže hegemoniju ni nad Slovincima ni nad Srbima, nego im priznaju potpunu jednakost u svakom pogledu. No, Jugoslavije — rekao je on — nema niti će je ikada biti, dok postoji Monarhija, ali će zato biti hrvatske države.

Dr Stevan Simeonović-Čokić (HSK) je u novembru 1917⁵¹ — kad se u Saboru već jasno oertava novo grupiranje snaga u tri glavne grupe (HSK i unionisti, SSP i dva disidenta Koalicije, SP v HPSS i St. Zagorac)⁵² — pokušao da brani političku liniju Koalicije i naveo da Jugoslaveni u Austriji nemaju ništa da izgube s programom Majske deklaracije; ne riskiraju ništa i ne unose nikakvu postojeću vrijednost u igru, dok Hrvatska ima državnu samosvojnost koju valja čuvati. Nagodbom joj je zajamčena politička i teritorijalna individualnost koja se ne smije staviti u igru lakomislno, prije nego što bi se dobro promislilo šta da se radi.

A. Pavelić je iskoristio mogućnost podnošenja interpelacija i 10. XII⁵³ pročitao u toj formi ranije zapljenjenu izjavu SSP koju su pot-

⁵⁰ SZ, V, str. 561 i d.

⁵¹ SZ, V, str. 1093 i d.

⁵² Taj »hrvatski demokratski blok« (SP, HPSS i St. Zagorac) potrajao je do proljeća 1918 (Radićev put u Prag).

⁵³ SZ, VI, str. 9.

pisali i disidenti Koalicije (Budisavljević i V. Pribičević).⁵⁴ U njoj potpisnici izjavljuju svoju spremnost — povodom objavljivanja sovjetskog »Dekreta o miru« — da pozdrave svaki korak koji bi uistinu mogao da dovede do trajnog mira među narodima i iznose zahtjev čitavog naroda koji — upirući se na pravo samoodređenja⁵⁵ — odlučno traži da budući mir bude demokratski mir kojim se svim narodima svijeta, pa i jedinstvenom narodu Hrvata, Srba in Slovenaca zajamčuje potpuna sloboda državnog, kulturnog i ekonomskog života.

4. Pavelić je 7. II 1918⁵⁶ — pod utiskom razvoja događaja i hrabren porukama iz inozemstva (F. Barac) — oštro kritizirao nerad vlade bana Mihaloviča i saborske većine i rekao da je takav Sabor sramota za hrvatski narod, a na grožnje s raspuštanjem Sabora odgovorio da Starčevićancima nije stalo do takvog Sabora, što više, ako će se upotrebiti represalije, te će represalije naći složan i jedinstven narod u tome da se hrvatsko odnosno jugoslavensko pitanje stavi na tapet pred široki evropski forum. To je zadatak ovog Sabora i ako Sabor nema hrabrosti i svojstava da ta pitanja stavi na tapet, onda je bolje da ga uopće nema.

Kao rezultat akcije da dode do »narodne koncentracije« započete negdje u jesen 1917 god. dolazi do zagrebačkog sastanka (2. i 3. III) na kojem sudjeluju — pored učesnika iz Slovenije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Istre i Međumurja — Starčevićanci, disidenti Koalicije i izaslanici Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, dok Koalicija i HPSS apstiniraju. Pored izjave namijenjene javnosti (o potrebi koncentracije svih stranaka i grupa koje, stojeći na stanovištu narodnog jedinstva i samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba) prihvatili su, interno, načela za koncentraciju koja idu još dalje.⁵⁷ Važno je pritom da i u onoj izjavi za javnost nema više govora o žezlu ili okviru!

Povjerali su jednom odboru ad hoc da pripremi sve nužno za organiziranje »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu; dogovorili i novi sastanak (za 21. i 22. IV) da na njemu formiraju Vijeće, ali do njega nije došlo.

Starčevićanci su i u Saboru, napadajući, kritizirajući i interpelirajući, vršili pritisak na Koaliciju da pride »narodnoj koncentraciji« i u njenim redovima, na njenom hrvatskom krilu (prije svega Lorković i Šurmin koji su kasnije istupili i osnovali disidentsku grupu oko »Malih Novina«)⁵⁸ javljali su se glasovi u prilog preorijentacije i suradnje, ali

⁵⁴ Vidi Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919., Zagreb 1920, str. 105.

⁵⁵ Tu se već potpuno napuštaju oportunističke formulacije i ističe načelo samoodređenja naroda.

⁵⁶ SZ, VI, str. 294 i d.

⁵⁷ Objavljeno po prvi puta kod Dragovana Šepića (Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/18, »Historijski zbornik«, Zagreb, god. XI/XII 1958—1959, str. 43—44).

⁵⁸ Ta kriza oko Lorkovića i Šurmina kao da je starijeg datuma, jer se Šurmin već početkom juna 1917 nosi mišlju da istupi iz kluba a da ostane član HSS.

je to Sv. Pribićević — koji se poslije dugog (trogodišnjeg) izbivanja bio pojavio u Saboru — presjekao tvrdnjom da nije pogodan moment da se napusti dotadašnja politika i povede nova na podlozi kooperacije s drugim strankama (izjava HUSS i SSS od 17. II 1918).⁵⁹ Starčevićanci su nastavljali da u Saboru i dalje napadaju Koaliciju a mnogi politički prvaci iz južnoslavenskih zemalja Monarhije, poslije Czerninova prijetecjeg govora 2. IV, solidarizirali su se s borbom Čeha i sredinom aprila sudjelovali u Pragu na »svečanosti polaganja prisege«, na kojoj je pored Starčevićanaca iz Hrvatske sudjelovao i St. Radić, iznenadivši svijet izjavom o raskidu »saborske kooperacije« s frankovcima.⁶⁰

Starčevićanac Hrvoj održao je u Saboru 14. V⁶¹ govor za Jugoslaviju u kojem je žigosao nedjela soldateske na jugu Monarhije, »ovo urlanje — kako je rekao — surove sile, koja se u svojoj raspojasanosti pokazala u Srijemu, u Srbiji, u Crnoj Gori, u Dalmaciji, u Bosni i Hercegovini, u Istri i Sloveniji, a nažalost u dosta znatnoj mjeri i ovdje u Hrvatskoj; koja je našim narodom napunila groblja po Bosni, tamnice u Aradu, internirske tabore u Gmünd-u i Braunau-u, koja je kao tobožnje velcizdajnike i srpske agente bacala u okove i tamnice čak i časne starce katoličke svećenike po Sloveniji; koja je nemilosrdno i bezobzirno izvrkla propasti od gladi sav naš narod u Hercegovini, u Dalmaciji i u Istri...« A to je — rekao je okrenut frankovcima — izvor, korijen i početak gibanja što ga općenito nazivaju »jugoslavenski pokret«. U njemu sudjeluju ne zato da kao Hrvati izgube svoj hrvatski nacionalizam, svoju hrvatsku državnost, svoju narodnu egzistenciju, da je uguše u Srpstvu ili Slovenstvu nego da je u z a j e d n i c i sa Srbima i Slovincima zajedničkim silama u ovim opasnim i burnim vremenima spase od Nijemstva i Mađarstva. »Mi hoćemo — uskliknuo je Hrvoj — slobodnu svoju hrvatsku državu zajedno i u savezu sa slobodnom našom braćom Slovincima i Srbima, dakle, Srbima njihova srpska država, Slovincima njihova slovenska a nama Hrvatima hrvatska država sve u bratskom federativnom savezu po uzoru švicarskih kantona, sjeverno-američke Unije ili saveznih država njemačkog carstva.«

Koalicija nije sudjelovala na proslavi 50-godišnjice praškog »Narodnog divadla« kojom prilikom je došlo do manifestacija češko-jugoslavenske solidarnosti i do čvršćeg povezivanja jugoslavenskih političkih predstavnika sa češkim i poljskim, ali su zato u Saboru prešli u uspješnu ofanzivu proti frankovaca, najavljujući a kasnije predočujući dokumente kojima se bjelodano dokazuju pokušaji prvaka SP da pomoću političkih dostava isprovociraju raspust Sabora i uvođenje komesarijata.⁶²

⁵⁹ Dragoslav Janković-Bogdan Krizman, Gradja o stvaranju jugoslavenske države (1. I.—20. XII. 1918), Beograd 1964, Tom I, str. 109.

⁶⁰ Isti izvor, I, str. 174—175.

⁶¹ SZ, VI, str. 686 i d.

⁶² Više o tome: Većeslav Wilder, Dva smjera u hrvatskoj politici, Zagreb 1918.

»Prešnim predlogom« A. Pavelića i drugova (među potpisnicima nalazili su se i Radić i Budisavljević)⁶³ pokušali su Starčevićanci da utječu na Koaliciju, protestirajući protiv toga što vrhovi Monarhije rješavaju hrvatsko odnosno jugoslavensko pitanje bez pitanja i privole najpozvatijeg faktora u toj stvari: Hrvatskog sabora i zahtijevajući da se ono riješi na temelju prava narodnog samoodređenja.

A. Horvat je 4. VII⁶⁴ ponovio frankovačku formulu rješenja: Stranka prava traži ujedinjenje u jedno samostalno državno tijelo, u okviru Monarhije, Hrvatske, Slavonije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Istre s otocima, Rijeke i Međumurja. Dodao je — preuzimajući to od ranijeg programa Starčevićeve stranke prava — da će podržati nastojanje braće Slovenaca da se i oni pripoje tom tijelu, a zastupnik dr Zivan Bertić (HSK) je dva dana kasnije,⁶⁵ braneći taktiku Koalicije, ustvrdio da se narodno pitanje može riješiti samo u sporazumu s odlučujućim političkim faktorima Monarhije, naročito s vodećim političkim narodima koji ovaj sistem podržavaju (Nijemcima i Mađarima). No, kod njih još nije dozrelo uvjerenje da se ono mora riješiti potpuno, ali će doći do spoznaje da treba izmijeniti podlogu na kojoj je Monarhija uređena. Tada će biti moguće rješenje, ali ne drukčije nego na korektan način, i to tako da će ga riješiti čitav hrvatski narod u Saboru i u drugim saborima koji tu postoje. »A dok ne dođe pravi čas za rješenje našega pitanja — rekao je on — hrvatsko-srpska koalicija voditi će i nadalje ovu politiku mira, jer je uvjeren, da ona tom politikom ne čini samo uslugu državi, nego i narodu, kojemu ona štedi sile za veliki i odlučni momenat, kad dođe do rješenja našega narodnoga pitanja.«

Novi disident Koalicije: Lorković održao je govor u toku sjednice 8. VII⁶⁶ i založio se — kritizirajući držanje Koalicije — za narodnu koncentraciju, s tim da se za njenu podlogu uzme kao primarni zadatak: sakupiti u jednu cjelinu sve one koji su Jugoslaveni i koji prihvaćaju jugoslavensku misao. Treba ujediniti — predlagao je on — sve narodne elemente koji stoje na principu narodnog ujedinjenja i samoodređenja bez obzira na stranke — neka stranke eventualno i nadalje postoje; treba i pored njih stvoriti jednu organizaciju svih narodnih elemenata kao organ za vođenje narodne politike u Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni, kao vodstvo i regulator narodne politike.

Lorkoviću je ispred Koalicije sutradan odgovorio Sv. Pribićević⁶⁷ i priznao da je pitanje narodne koncentracije zaista jedno od najvažnijih, ali je upozorio i na metodu podjele uloga.⁶⁸ Polemizirajući s Lorkovićevim izvodima kao maglovitima, Pribićević je rekao i ovo: ako je Lorković mislio da treba »današnju političku situaciju u Hrvatskoj žrtvovati, da treba današnju situaciju u Hrvatskoj dignuti u zrak, da se možemo svi okupiti u jedinstvenu grupu, da možemo stvoriti novu

⁶³ SZ, VI, str. 846.

⁶⁴ SZ, VI, str. 940 i d. odn. 968—969.

⁶⁵ SZ, VI, str. 975 i d.

⁶⁶ SZ, VI, str. 1047 i d.

⁶⁷ SZ, VI, str. 1067 i d.

⁶⁸ Pavelić je mnogo kasnije priznao da im je Koalicija »čuvala ledjac.

stranku bez obzira na današnju i proti novoj situaciji koja dodje, onda je to treba jasno izraziti, jer pitanje današnje situacije u Hrvatskoj nije pitanje jedne ili druge stranke u saboru, nego je pitanje narodno. Ja sam u kontaktu s narodom, kao i svaki drugi možda član ovoga sabora i možda i više, i ja, visoki sabore, nijesam razabrao u tome kontaktu, da današnju situaciju u Hrvatskoj treba dirati, ja nisam razabrao, da današnju situaciju u Hrvatskoj (ne) treba dizati u zrak i da mjesto današnje situacije treba da nastupi neko novo drugo stanje, za koje ne znamo, kakvo će biti i protiv koga će biti.« Ne zna — rekao je on — kojim se pravom od Koalicije traži da dovede do takve situacije, kad se narodno pitanje rješava, jer ga nitko od mjerodavnih faktora još ne rješava, i, po njegovom osobnom mišljenju, i ne misli rješavati,⁶⁹ kad još imaju rat u svojoj nedoglednosti pred sobom⁷⁰ — bude na skrajnje radikalnom stanovištvu prema Saboru i da pravi neku situaciju u zraku bez obzira na to, tko će doći poslije nje, da li protuustavno stanje koje bi zatvorilo vrata cijelom saboru i začepilo usta čitavom narodu.⁷¹

Tako im nije polazilo za rukom da privole Koaliciju (koja čeka »pravi čas«) da pristupi narodnoj koncentraciji, a Slovenci — po uzoru na Čehe — pristupili su 17. VIII osnivanju svoje političke organizacije u Cislajtarnji (Narodni svet u Ljubljani) kao sastavnog dijela budućeg općeg jugoslovenskog »Narodnog vijeća« u Zagrebu. U julu su već bili sastavljeni pozivi za konstituirajuću skupštinu Narodnog vijeća SHS odnosno za »Narodnu organizaciju za Hrvatsku i Slavoniju«, ali do nje nije došlo ni u augustu ni septembru.

5. Poslije jasno izraženog otklona Koalicije da pridje, predstavnici stranaka i grupa sklonih koncentraciji održali su 3. VIII u Zagrebu sastanak i zaključili da treba stupiti u vezu i dogovor sa Ljubljanom radi saziva općeg sastanka na kojem bi se stvorilo opće jugoslavensko Vijeće.⁷² Postigli su nato sporazum da se 24. IX održi u Zagrebu sastanak na kojem bi donijeli konačnu odluku o Vijeću i dogovorili sve detalje. Na tom sastanku pao je zaključak da se povodom mirovne ponude a. u. ministra vanjskih poslova (tog »goluba mira«) objavi zajednička izjava — to je izjava Narodnog sveta, Narodne organizacije za Dalmaciju, SSP, HPSS, Srpske narodne radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije te izvanstranačnih grupa (Lorković, Budisavljević i Šimrak)⁷³ — a zatim su raspravljali o situaciji na frontu

⁶⁹ O »rješavanju« jugoslovenskog pitanja u vrhovima Monarhije vidi moj prilog: Stvaranje jugoslavenske države (Referat na Drugom kongresu historičara Jugoslavije), »Historijski pregled«, Zagreb 1956, br. 3—4, str. 167—215).

⁷⁰ Poruke koje su stizale iz inozemstva (u Prag pa zatim u Zagreb) najavljivale su svršetak rata u proljeće 1919 godine. To je mišljenje zastupao i Foch do jeseni 1918!

⁷¹ Stoji i to da je koalicionašima materijalno koristila suradnja sa vladom u Zagrebu, režimom i vladinim krugovima u Pešti, da su se mnogi zastupnici HSK nalazili u predsjedništvu raznih poduzeća, banaka itd.

⁷² Organizatori tog općeg sastanka namjeravali su da pristupe osnivanju tog Vijeća, ako Koalicija, eventualno, i otkloni da pristupi.

⁷³ Janković-Križman, Gradja, I, str. 301—303.

i u pozadini. Na kraju su donijeli zaključak da se osnivački sastanak na jugoslavenskom nivou sazove za 5. oktobar u Zagrebu.

Sve nepovoljnije vijesti sa ratišta — u prvom redu ona o kapitulaciji Bugarske u Solunu (29. IX) i brzom napredovanju Saveznika na frontu u Makedoniji i drugdje — hrabrile su i aktivizirale duhove u Zagrebu, tako da se u rukama sazivača — uoči osnivačkog sastanka — našlo više izjava o pristupu politici nacionalne koncentracije (Srpske narodne radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Seljačke stranke, grupe Lorković-Šurmin) i nakon raznih peripetija konačno je i Koalicija donijela odluku da pristupi u »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu. Kad je kasnije i Stranka prava htjela da udje u Vijeće, središnji je odbor Vijeća većinom glasova to otklonio. Odbor je, između ostaloga, pripremio i »prešne predloge« za sjednicu Sabora sazvanog za 29. oktobar. Na toj nesumnjivo prelomnoj i historijskoj sjednici⁷⁴ Sabor je jednoglasno prihvatio »prešni predlog« Sv. Pribićevića i drugova o raskidu svih državno-pravnih odnosa i veza s Ugarskom i Austrijom i proglašenju Dalmacije, Hrvatske, Slavonije sa Rijekom posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji i njenom pristupu — prema modernom načelu narodnosti a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba — u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području tog naroda bez obzira na teritorijalne i državne granice u kojima taj narod živi. Za taj su prijedlog glasovali zastupnici svih stranaka, uključujući i Stranku prava. Njen predstavnik (dr. Prebeg) je pritom izjavio da će njihov saborski klub predložiti vijeću stranke da se stranka razidje.⁷⁵

Za vrijeme trajanja improvizirane i privremene Države Slovenaca, Hrvata i Srba i vladavine Narodnog vijeća SHS u južnoslavenskim zemljama bivše Monarhije predstavnici Koalicije najviše su se zalagali da se što prije i što brže proglasi i ostvari ujedinjenje sa Srbijom, osjećajući da se sve nalazi u zraku, dok su Starčevićanci, a pogotovo Radić, bili mnogo suzdržljiviji. Na kraju su u središnjem odboru 24. XI izglašali zaključak o ujedinjenju i odašiljanju delegacije u Beograd, gdje je regent Aleksandar 1. XII proglasio ujedinjenje u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako je državnopravno bio stvoren svršeni čin za savezničku Konferenciju mira za koju su pripreme imale tek otpočeti.

Sâm sabor se poslije prelomne sjednice 29. X 1918 više nikad nije sastao.

U toku »ratnog saborisanja« Koalicija je tvrdoglavo držala pozicije »radne većine« a kasnije »vladajuće stranke«, braneci postojeću situaciju i odnose, dok je stranke opozicije (SSP, SP i HPSS) — inače prilično nesložne — približila, u jednom trenutku, mogućnost da nakon promjene na prijestolju (1916) dodje do promjena i u Hrvatskoj. Radić je i nadalje — ističući vjernost Monarhiji i »organsku vezu« Hrvatske s

⁷⁴ SZ, VI, str. 1465 i d.

⁷⁵ To, međutim, nisu učinili.

Austrijom a ne Ugarskom — govorio o jedinstvu sa Srbima, o potpunom narodnom jedinstvu, itd., u čemu nije na ljevici, a pogotovo kod frankovaca nailazio na odobravanje. Međutim, nešto kasnije očituje se zanimljiva evolucija kot Starčevićanaca. Ističući sve više potrebu federalizacije Monarhije — da kasnije (u maju 1918) već jasno ocrtuju svoj državnopravni program jugoslavenske federacije — milinovci počinju spominjati Srbe, da bi u izjavi Stranke povodom objavljivanja »Majske deklaracije« Jugoslavenskog kluba podvukli da — za razliku od Stranke prava — stoje na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba. Ističući to stanovište, pozvali su Srbe — državljane Kraljevine Hrvatske — da zajedno sa Hrvatima i Slovencima porade na ujedinjenju čitavog Juga Monarhije. Tako se očituje sve jače udaljavanje milinovaca od ostalih članica državnopravne opozicije, dok Radić — hvaleći »Majsku deklaraciju« — ostaje uz frankovce u »saborskoj kooperaciji«. U jesen 1917 jasno se u Saboru ocrtava pregrupiranje (iz dvije) tri glavne grupe: Hrvatsko-srpska koalicija i unionisti; Starčevićeva stranka prava i dva disidenta Koalicije (Budisavljević i V. Pribičević) te stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka i Stjepan Zagorac kao »hrvatski demokratski blok«. Starčevićanci — pod utjecajem Trumbićevih poruka iz inozemstva — pristupaju akciji oko »nacionalne koncentracije« koja nailazi na odaziv u Hrvatskoj a nuka Radića da napusti »kooperaciju« s frankovcima koji, do svršetka na istim programskim pozicijama, ostaju u Saboru potpuno osamljeni. Kod Koalicije — i na njenom hrvatskom krilu — dolazi do osipanja, a predstavnici Slovenaca osnivaju u Ljubljani svoju nadstranačku organizaciju (»Narodni svet«) kao sastavni dio budućeg općeg jugoslavenskog Narodnog vijeća u Zagrebu koje se konačno, sa velikim zakašnjenjem, osniva, pošto je na kraju i Koalicija pristala da tim putem podje. Tako su u Zagrebu osnovali »Narodno vijeće SHS« u koje su ušle sve hrvatske građanske stranke osim frankovaca. Za »prešni predlog« o raskidu veza s Ugarskom i Austrijom te o stvaranju jugoslavenske države 29. X 1918 glasovali su složno svi saborski zastupnici uključujući i one iz Stranke prava.

Metod Mikuš

PRIMORSKI NOO (ODBOR OF)

(Primorski narodnoosvobodilni odbor — odbor Osvobodilne fronte)

Sestavek naj bi pokazal na zanimivo primorsko posebnost med NOB, na občasno »zlitje« narodno osvobodilnih odborov z odbori OF (in to od najvišjih do najnižjih), na posebnost, ki je v razvoju ljudske oblasti med NOB na Slovenskem drugod ne moremo opaziti. Tako moremo kmalu od konca januarja 1944 brati na primorskih dokumentih organov ljudske oblasti na primer Okrožni NOO (Okrožni odbor OF) za Goriško in celo Pokrajinski narodno osvobodilni odbor (Pokrajinski odbor OF). To bi moglo spraviti koga v zmoto, zlasti tistega, ki ve, da v Sloveniji med NOB pomeni NOO vedno le *izvoljeni* odbor, dočim odbor OF le *postavljeni* odbor, pa četudi bi slednji še tako predstavljal in izvajal ljudsko oblast na svojem področju. (Nekaj časa leta 1944 so napačno pisavo NOO mesto odborov OF rabili le aktivisti v delu kamniškega okrožja). Zmota pa bi bila lahko neprijetna zato, ker pisanje NOO (odbor OF) ponekod na Primorskem le počasi pojenjuje in traja še po volitvah NOO, (ki so bile že v moči odlokov 1. zasedanja SNOS), ko more biti že dovolj jasno, da v moči odlokov črnomeljskega zasedanja izvoljeni NOO tudi na Primorskem ne more biti isto kot kateri že odbor OF.

O tej zanimivi primorski posebnosti nas more poučiti okrožnica Pokrajinskega odbora OF za Primorsko Slovenijo (POOF) od 22. januarja 1944 o zlitju NOO in odborov OF. Okrožnica na začetku poudarja, da more istočasni (vzporedni) obstoj obeh odborov, NOO in odbora OF (v kraju, okraju in okrožju) zavajati v dve napaki. Prvič, da se NOO spreminjajo izključno le v upravne organe, ki jim postaja reševanje zlasti raznih gospodarskih vprašanj edina skrb, pri tem pa pozabljajo, da se morajo tudi čisto gospodarski ukrepi — spričo potreb NOB — neprestano razvijati in zaostrevati in drugič, da so postali odbori OF, zlasti terenski, nekakšne ozke družčine, ki so izgubile vsak stik z množicami. Zato okrožnica naroča:

1. Naj se zlijejo terenski odbori OF z vzporednimi v istem kraju obstoječimi izvoljenimi občinskimi in vaškimi NOO. Da se podčrta, da so NOO sestavni del OF, nosijo tako zlití odbori staro, prejšnje ime v oklepaju. Torej občinski NOO (občinski odbor OF) na primer v Oze-ljanu in vaški NOO (vaški odbor OF) na primer v Podkraju.

2. Če se delokrog rajonskega (okrajnega) odbora OF ujema s teritorijem delovanja občinskega NOO, se ta enostavno zlije z njim. Če pa obsega delokrog rajonskega (okrajnega) odbora OF delokrog več občinskih odborov (NOO), do zlitja *ne* more priti.

3. Okrožni odbori OF postanejo okrožni NOO in v bodoče se bo tudi POOF preimenoval v PNOO (Pokrajinski narodno osvobodilni odbor), čeprav ne okrožni odbori OF in ne POOF niso izvoljeni. »so pa povsod zelo široki in črpajo svojo avtoriteto od izvoljenega Izvršnega odbora OF (IOOF) oziroma predsedstva SNOO«. ¹

Okrožnica je potem še precej dolga, za nas pa je pomembno to, da znatno odstopa od nam že znanega in tudi v tej okrožnici opetovano poudarjenega načela, da NOO je in mora biti vselej izvoljen. Zakaj je do tega zlitja prišlo in kaj je to okrožnico izsililo, bomo še govorili, res pa je tudi, da na terenu okrožnice niso razumeli. Zato so sledila 8. februarja 1944 še Pojasnila k okrožnici o zlitju NOO in odborov OF. ² Na kratko bi bila ta še bolj komplicirana Pojasnila sledeča:

1. Kjer je doslej obstajal samo vaški ali občinski NOO in je opravljal le upravne posle, naj ta s pritegnitvijo novih referatov, opravlja poslej tudi politično delo. Nove člane naj izvoli oziroma potrdi vaški oziroma občinski zbor.

2. Kjer je doslej obstojal le politični odbor OF:

a) terenski (vaški) odbor OF. Ta je že doslej poleg političnega dela opravljal tudi upravne naloge (pobiral davke itd.) in se »zato nič ne spremeni«. Poskuša pa naj doseči potrditev »kot oblast z izvolitvijo«.

b) a). rajonski (okrajni) odbor OF. Če ta obsega ozemlje ene same občine, je to pravzaprav občinski odbor OF in zato zanj velja splošno načelo o zlitju ter se zlije z občinskim NOO (če ta je) v občinski NOO (občinski odbor OF) in opravlja posle obeh prejšnjih odborov. Če pa v občini *ni* občinskega NOO s katerim naj bi se zlil rajonski (okrajni) odbor OF, ki obsega ozemlje ene same občine, naj se ta odslej dalje imenuje občinski odbor OF in opravlja politične in upravne posle. Njegov položaj je isti kot položaj občinskega NOO, skuša pa naj dobiti potrditev od občanov z izvolitvijo, nakar bo dobil pravico nositi ime občinski NOO (občinski odbor OF). (Tej juridični poslastici nikakor ne moremo odrekati logičnosti; drugo vprašanje pa seveda je, koliko si je z njo mogel pomagati revolucionarni razvoj ljudske oblasti na Primorskem!)

b₂. rajonski (okrajni) odbor OF, ki obsega več občin:

1. rajonski (okrajni) odbor OF, v čigar *vseh* občinah obstajajo občinski NOO. Poslej opravljajo ti občinski NOO tudi politično delo na področju svoje občine in zato rajonski (okrajni) odbor OF ni več potreben, ker so občinski NOO (občinski odbori OF) podrejeni neposredno okrožnemu NOO (okrožnemu odboru

¹ Fasc. 436; vsi fascikli so v arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

² Fasc. 362.

OF). Zato se tak rajonski (okrajni) odbor OF razpusti in njegove posle prevzamejo občinski NOO (občinski odbori OF) vsak za svojo občino, ki jih okrepijo z dosežanji odborniki rajonskega (okrajnega) odbora OF. (Zavito, kaj?!);

2. rajonski (okrajni) odbori OF v območju katerih v vseh občinah še ni občinskih NOO, so pa v *pretežni* večini občin. V tem primeru je treba vse rajonske odbore OF razpustiti, potruditi pa se je treba, da bi se v vseh občinah izvolili občinski NOO. Če to zaradi okupatorjeve kontrole ni mogoče, je treba v občinah, kjer še ni občinskih NOO, postaviti odbore OF, ki bodo v občini opravljali upravne in politične posle; imenovali se bodo občinski odbori OF in bodo nekaj začasnega;
3. rajonski (okrajni) odbori OF, na katerih ozemlju še ni občinskih NOO ali pa jih je manj kot v polovici občin. Tak rajonski (okrajni) odbor OF naj za enkrat še ostane in naj opravlja svoje posle kot vmesna stopnja med okrožnimi NOO (okrožnim odborom OF) in terenskimi (vaškimi) odbori OF seveda z izjemo tistih občin, kjer občinski NOO (občinski odbori OF) so, kajti ti so neposredno podrejeni okrožnemu NOO (okrožnemu odboru OF).

Nismo te juridične »umetelnosti« omenjali kakor koli že zlonamerno. Vsekakor pa zato, da lahko znova poudarimo, da se revoluciji vnaprej ne more predpisovati nekih zelo natančnih form, zlasti pa ne takih kot jih prinašajo ta naša Pojasnila, o katerih je bilo jasno že takrat, da se jih nihče ne bo držal, ker jih ne bo razumel in ker se jih — skratka — ne bo mogel držati! Oglejmo si sedaj na kratko, zakaj je prišlo do tega zlitja.

1. Na Primorskem je Narodni svet za Primorsko Slovenijo (NOS) prevzel oblast že 11. septembra 1943 in ukazal splošno mobilizacijo.³ NOS je prevzel oblast kot »predstavnik primorskega ljudstva, da bo pod vodstvom IOOF prevzel odgovornost za urejanje vseh vprašanj NOB primorskega ljudstva in utrjevanja njegove oblasti«. Primerjajoč stanje, ki je nastalo na Primorskem takoj po kapitulaciji Italije (splošna vstaja, odhod Italijanov in nastanek velikega osvobojenega ozemlja) s stanjem v Ljubljanski pokrajini za časa prvega osvobojenega ozemlja, je Pokrajinski komitet KPS za Primorsko Slovenijo (PK KPS) že 12. septembra 1943 napovedal volitve v NOO in se je pri tem delno držal vsebinsko precej znanega odloka IOOF od srede maja 1942. PK KPS je torej napovedal volitve v NOO, ki naj bi jih izvolili po občinah, v katere naj bi vključili več vasi in naj bi se teritorialno približale nekdanjim primorskim občinam pred fašistično komasacijo.⁴

Tu je šel PK KPS — upoštevajoč razmere, ki so nastale spričo nenadne in tudi nepričakovane vseljidske vstaje — preko vsebine okrožnice IOOF iz leta 1942, ki je razpisala volitve v *krajeone* NOO,

³ Fasc. 538.

⁴ Fasc. 532.

organizacijo teh volitev pa prepustila terenskim odborom OF, ki so se do prvega osvobojenega ozemlja razvili že v prave organe ljudske oblasti in obenem še izrecno poudarila, da po izvolitvi terenskih NOO terenski odbori še ostanejo in ohranijo svojo prvotno, politično funkcijo. Temeljna razlika med stanjem v Ljubljanski pokrajini in stanjem ob kapitulaciji Italije na Primorskem je torej bila, da so v Ljubljanski pokrajini prevzemali oblast terenski odbori že kot oblastni organi in so kot taki, po odloku IOOF izvedli tudi volitve v krajevne ali terenske NOO. Na Primorskem pa se do kapitulacije Italije terenski odbori OF do take oblastne stopnje (morda z redkimi izjemami) niso nikjer razvili. Zato je moral PK KPS in NOS nastopati samostojno pot.

Značilna je velika naglica pri izvajanju primorskih volitev. Razpisane so bile 12. septembra 1943 (razpisal jih je kar PK KPS!) in že tega dne so bile v več krajih zlasti v goriškem okrožju. Že 12. septembra se je sestal na primer v Renčah »začasni akcijski osvobodilni odbor« (ker terenskega odbora OF ni bilo!) iz štirih članov, ki je sklical vaščane na »občinski zbor«, kjer je 95 % zbranim vaščanom član akcijskega odbora prebral tole: »Občani, tovariši, sodrugi! Začasni akcijski osvobodilni odbor je sklical današnji zbor. Preden preidemo na dnevni red predlagamo, da se vsi morebitni dosedanji spori med posameznimi občani ob tej priliki popolnoma poravnajo, tako da dosežemo popolno harmonijo vseh občanov«. Nato so s tri minutnim molkom počastili spomin padlih žrtev, nato pa določili pol ure, da »vasi izberejo krajevne odbornike«. Ko so bili ti zbrani, so se predstavili občinskemu zboru, ki jih je enoglasno izvolil. Tako je bil izvoljen občinski NOO v Renčah, ki se je še istega dne zvečer zbral na prvo sejo in izvolil predsednika (načelnika), podpredsednika, tajnika, blagajnika, gospodarja (ekonoma), vojaškega referenta in obveščevalca.⁵

Pravi odlok o volitvah v krajevne NOO je izdal NOS 15. septembra 1943, v katerem je določil, da se volijo *krajevni NOO* za vso občino (kot so torej že volili v Renčah in drugod), *krajevni NO pododbor* pa še za vsako vas v občini posebej; prve volitve naj opravijo na občinskem, druge pa na vaškem zboru. Zanimivo pa je, da ta odlok NOS izrecno pravi, naj volitve pripravijo terenski ali okrožni odbori OF in to tako, da bodo za kandidate »občani oziroma vaščani sprejeli kot svoje predstavnike predvsem ljudi, ki so se izkazali v dosedanjem boju kot zanesljivi pripadniki OF«. ⁶ Vzporedni odlok NOS je še istega dne določil tudi aktivno in pasivno volilno pravico od 18. leta starosti dalje, določil vaške in občinske zборе, na katerih naj bi vaščani in občani razpravljali o vseh svojih zadevah in določil obnovo starih občinskih meja pred italijansko okupacijo.⁷

Tako so torej na Primorskem volili v mejah starih občin krajevne ali občinske NOO in krajevne ali NO pododbore ali vaške NOO. Funkcija terenskih odborov, če teh ni bilo, pa funkcija okrožnih odborov OF,

⁵ Fasc. 615.

⁶ Fasc. 538.

⁷ Fasc. 538.

je bila postavljanje kandidatur; odlok NOS ne omenja več začasnih akcijskih osvobodilnih odborov, katerega poznamo iz Renč.

Medtem je priletel Bebler z avionom poročat IOOF na Kočevskem Rogu o dogodkih na Primorskem, na kar se je 16. septembra 1943 sestal Vrhovni plenum OF na svoje 12. zasedanje. Sklenil je znano priključitev Primorske svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji, poveril javno upravo na Primorskem NOS, ki je postal za svoje delo odgovoren IOOF, predsedstvo NOS (predsednik J. Vilfan, podpredsednik F. Bevk in tajnik A. Bebler) pa kooptiral v Vrhovni plenum OF.⁸

Napoved PK KPS, da bodo volili okrožne odbore OF po delegatskem sistemu, je bistveno spremenil NOS 17. septembra. Vseh okrožnih odborov OF je bilo takrat na Primorskem devet: briški, tolminski, idrijski, goriški, ajdovski, kraški, pivški, brkinsko-istrski in tržaški. NOS je določil, naj okrožni NOO zaenkrat nastane tako, da se že obstoječi OOOF poveča na sedem članov; te člane naj predložijo v potrditev NOS in ko jih bo ta potrdil, bo nastal okrožni NOO.⁹

2. V tem je zadijvala tudi na Primorskem velika nemška ofenziva, ki je skušala spraviti pod nemško kontrolo vse jugoslovansko ozemlje, ki je postalo osvobojeno po italijanski kapitulaciji. Ni dvoma, da je ta huda ofenziva poleg vsega ostalega zavrla tudi razvoj in delo naših NOO. Kolikor niso že pred ofenzivo, so po ofenzivi povsod zelo pohiteli poleg volitev NOO tudi s postavljanjem odborov OF in prav kmalu se je razvila praksa, da so kraji dobili dvoje vrst odborov, NOO in odbore OF. Prvi so postali upravni, drugi pa politični organi; v prvem so se ustalile sledeče funkcije: predsednik, podpredsednik, tajnik, blagajnik, gospodarska komisija, vojaški referent, odbornik, odgovoren za AFŽ, ZSM in tehniko, v drugem pa funkcija sekretarja, propagandista in obveščevalca.¹⁰

Toda kmalu se je začelo kazati, da taka »dvojnost« ni dobra in da je tudi težko razumljiva aktivističnemu kadru, čeprav je NOS oktobra 1943 izdal celo posebno brošuro Občinski NOO, njihov značaj in njihove naloge, v kateri je — da je stvar postala še bolj komplicirana — predvidel za NOO poleg upravnih tudi politične naloge. Načelno je bil po tej brošuri NOO izvršilni organ ljudske oblasti in je izvrševal sklepe ljudstva, zbranega na zborih. Zato je moral biti NOO »čisto ljudski«, sestavljen iz ljudi neomadeževane preteklosti, ki bodo znali »veljavljati težnje ljudstva, ki bodo dovolj odločni, da bodo znali oblast ljudstva ohraniti pred vsemi poskusi raznih protiljudskih elementov, da bi se dokopali do oblasti«. Glavna naloga NOO pa je bila: »Buditi vedno in povsod zavest ljudstva (da samo ureja svoje zadeve, da samo rešuje vsa vprašanja in da je tudi samo odgovorno, če bodo stvari slabo rešene), vzdrževati ljudstvo v stalni borbenosti, da bo znalo braniti svojo

⁸ Fasc. 432.

⁹ Fasc. 538.

¹⁰ Fasc. 615.

oblast in svojo svobodo pred svojimi sovražniki, zunanji in notranji.

Izrecno pa brošura predpisuje NOO dvojce političnih nalog (kolikor te seveda niso zapopadene že v zgornjem naročilul) in to: boj proti zunanji in notranji sovražnikom in njih razkrinkavanje, boj proti sebičnežem in raznim špekulantom itd. Poudarja pa predvsem sledeče upravne naloge NOO: evidenco vojaških obveznikov, sodelovanje z NOV in mobilizacija vsega gospodarstva v občini za NOV, organizacijo socialne pomoči za žrtve NOB, odmera in pobiranje narodnega davka in tako dalje.

NOS je 27. oktobra 1943 določil tudi naloge okrožnim NOO. Poudaril je, da so predvsem upravni organi, politične naloge pa naj opravljajo okrožni odbori OF. Če pa so se ti ponekod že zlili v en organ (po napovedi PK KPS od 17. septembra 1943), naj se zopet obnovijo! Kot glavno nalogo okrožnega odbora OF je NOS poudaril organizacijo občinskih NOO in vodstvo njihovega delovanja.¹¹

Naravno je, da je o tej »dvojnosti«¹² prej ali slej izvedel tudi CK KPS in IOOF, čeprav je partizanska pošta prav v tem času funkcionirala počasi, najprej zaradi nemške ofenzive na Primorskem, nato pa zaradi ofenzive v Ljubljanski pokrajini. Ni znano, kakšna je bila prva reakcija obeh vodstvenih organov, znano pa je pismo PK KPS Centralnemu komitetu KPS od 1. novembra 1943, v katerem je poudaril, da »naša samostojna zakonodaja ni posledica nekega primorskega separatizma«¹³ in da temelji na odlokih IOOF iz leta 1941 in 1942. Poudarja pa tudi, da se bodo poslej »držali novih navodil«¹⁴. Prav istega dne je pisal tudi NOS Izvršnemu odboru OF, da je po njegovi zamisli glavna naloga okrožnih NOO organizacija, vodstvo in kontrola poslovanja občinskih NOO.¹⁵ NOS je poročal 17. decembra 1943 predsedstvu SNOO, da obstojajo okrožni NOO že v briškem, tolminskem, baškem, idrijskem in kraškem okrožju, drugod pa opravljajo upravne posle OOOOF. Krajevni (občinski) NOO in NO pododbori (vaški) delujejo več ali manj po vsej Primorski, niso pa povsod izvoljeni od popolnih občinskih (vaških) zborov. V krajih pod večjo okupatorjevo kontrolo so najprej volitve v vaške NO pododbore, odborniki teh pa postavijo občinski NOO.¹⁶

3. Dne 26. decembra 1943 je pisal Kidrič v imenu CK KPS Pokrajinskemu komitetu na Primorskem obširno direktivno pismo, v katerem je med drugim poudaril tudi napačno razlikovanje NOO in odborov OF ter ustvarjanje NOO zgolj kot upravnih, odborov OF pa kot političnih organov. (Iz že omenjenih odlokov smo videli, da NOS tega striktno ni nikdar uvajal, pač pa je to uvajala praksa, to je aktivisti, ki se jim je taka dvojnost zdela še najbolj razumljiva!) Kidrič je poudaril, da so na Kočevskem zboru »namenoma naglasili *dvojni* značaj

¹¹ Fasc. 538.

¹² Fasc. 532.

¹³ Fasc. 538.

¹⁴ Fasc. 538.

enega gibanja OF, namreč značaj politično osvobodilne vseljudske organizacije slovenskega naroda in značaj narodne oblasti. Tudi najvišji organi OF imajo obojni značaj *hkrati*. Kateri značaj trenutno bolj naglašamo, je odvisno od splošne politične situacije in okoliščin okupatorjevega terorja. V ilegalnosti je brez dvoma močnejše naglašen politični značaj, v okoliščinah svobodnega, odnosno kontroliranega ozemlja pa značaj oblasti. Težišče na enem značaju pa niti v prvem niti v drugem primeru ne sme povsem izriniti drugega značaja.

Kidrič je dalje poudaril, da je treba dati enim in istim odborom obojni značaj. Če bi poleg NOO, ki bi imel zgolj značaj oblasti, osnovali še politični organ OF, bi poskušala politično vplivati na NOO dva faktorja, Partija in OF. S tem bi nastalo nasprotje med Partijo kot avantgardo in OF kot političnim gibanjem in bi bili spodmaknjeni temelji naše splošne perspektive »razvoja OF v narodno in ljudsko oblast s Partijo kot političnim vodstvom in glavo«. ¹⁵

Proti »dvojnosti« se je začel oglašati tudi teren. Ne zaradi načelnih vzrokov, ki jih je zapisal Kidrič v imenu CK KPS, temveč iz zelo praktičnih. Tako je 30. decembra 1943 sporočil OOOF za Goriško, da se mu zdi potrebno odpraviti NOO in obdržati oziroma postaviti le terenske odbore OF, ker NOO »ne morejo vršiti uprave spričo vsakodnevni sovražnikovih izpadov«. Zato so začeli na območju OOOF Gorica NOO že odpravljati, obdržali pa bodo — enega od sestavnih delov NOO — polilegalne gospodarske komisije. ¹⁶

Toda POOF je Goričane za to prijel in jim 5. januarja 1944 pisal, da ni prav, da odpravljajo NOO. Že pod Italijo — piše — smo forsirali geslo, da se moramo uveljaviti kot oblast. Toliko bolj velja to geslo danes, ko smo na velikem predelu Primorske res že oblast, organi naše oblasti pa so NOO in vaše odpravljanje teh organov je naravnost nerazumljivo! Dalje jim piše, da jim verjetno ni jasna *razlika* med organizacijo OF in NOO in da mešajo naloge enim in drugih organov in da prav zato ne vidijo potrebe, zakaj bi imeli dva organizma, ko pa eden prav tako dobro opravlja vse naloge. »Terenski odbor je organ politične organizacije, ki je odgovoren nadrejenim forumom, NOO pa je organ samouprave množic, organ, preko katerega upravljajo množice same sebe in ki je množicam odgovoren. NOO je področje predpisov, ki se morajo izpolnjevati in je razlika proti prejšnji oblasti ta, da so prej prihajali predpisi od zgoraj in so zasledovali neljudske interese, sedaj pa jih ljudstvo postavlja samo in v svojem interesu«. ¹⁷

Goriški OOOF potentakem ni imel prav; pravtako pa seveda tudi ne POOF, ki je branil »dvojnost« z argumenti (samoupravnost!), ki znatno preskakujejo zavest občanov in administrativnih organov celo v letu 1966!

Končno se je 10. januarja 1944 oglasil tudi IOOF in poudaril, da ne gre posebej ustvarjati NOO kot organov oblasti in organov OF kot

¹⁵ Fasc. 532.

¹⁶ Fasc. 615.

¹⁷ Fasc. 615.

organov političnega gibanja. »Za sedanje stopnjo OF je namreč tipično prav to, da je OF hkrati oblast in politično gibanje«. Zato so organi OF hkrati organi oblasti in političnega vodstva. Če bi na današnji stopnji razvoja ti dve lastnosti organizacijsko oddvojili, bi se morali organi oblasti prej ali slej apolitizirati in s tem birokratizirati, organi političnega gibanja pa bi se ukvarjali v najboljšem primeru zgolj z agitacijo in propagando namesto s političnim udejstvovanjem na vseh popriščih javnega življenja, torej tudi na upravnem in oblastnem. Obstajala bi tudi nevarnost, da OF izgubi svoj neogibno potreben karakter popolnoma enotnega vseljidskega osvobodilnega gibanja slovenskega naroda. Razen tega se težišče dela OF sedaj čisto premika. Na področjih ki jih kontroliramo mi, je močnejše poudarjen karakter oblasti OF, na področjih, ki jih kontrolira okupator, je močnejše poudarjen karakter političnega gibanja OF. Razumljivo pa je, da je tako prehajanje težišča z naše strani lahko »sila elastično, če združimo oba karakterja v istih organih OF«. ¹⁸

4. NOS je na seji 13. januarja 1944 predlagal Izvršnemu odboru OF svojo razpustitev, ker je pač izpolnil svojo nalogo (mobilizacija in upostavitvev narodne oblasti na Primorskem). Razpust je predlagal »v želji, da da zunanjšega izraza rodoljubnemu navdušenju primorskih Slovencev, ki se po zgodovinskih sklepih AVNOJ-a čutijo trdno in dokončno z ostalimi Slovenci zvezani v federativni Jugoslaviji. Primorski Slovenci želimo biti neposredno vodeni od IOOF, ki nas zastopa v Titovi vladi«. Proglas, ki so ga brzojavno poslali IOOF in podpisali takratni predsednik J. Vilfan in tajnik A. Bebler, je hitro dosegel IOOF na Kočevskem Rogu. ¹⁹

O predlaganju svojega razpusta je NOS obvestil vse primorske IOOF 15. januarja 1943 in obenem poudaril, da je »Primorska danes dejansko in pravno (?) priključena Jugoslaviji«, pa tudi to, da je IOOF istega dne brzojavno sporočil, da je predlog o razpustu NOS sprejel in da je do nadaljnjega poveril upravne posle na Primorskem POOF. ²⁰ Med tem časom pa je NOS, oziroma POOF dobil po redni poti tudi pismo CK in okrožnico IOOF. Zato je POOF 22. januarja 1944 izdal nam že znano okrožnico o zlitju NOO in odborov OF.

Če bi se držal POOF priporočil obeh vodstvenih organov in bi stvari še dalje ne kompliciral, bi naj pustil organizacijsko stanje kakršno je bilo, od obeh vrst odborov naj bi le ponovno zahteval obojno dejavnost, pa naj je v vasi obstajal že en ali dva odbora. S tem bi se najbolj približal intencijam obeh vodilnih organov, ki sta imela vsekakor pred očmi razvoj v Ljubljanski pokrajini, kjer so po veliki italijanski ofenzivi 1942 terenski NOO samo po sebi prenehali in znova začeli — v obeh funkcijah — delovati terenski (in drugi) odbori OF in to brez vsakega dekreta.

¹⁸ Fasc. 433.

¹⁹ Fasc. 436.

²⁰ Fasc. 432.

Toda razvoj na Primorskem je bil nekoliko drugačen. Tod terenski odbori OF med okupacijo niso preraščali v organe oblasti kot to lahko na splošno trdimo za Ljubljansko pokrajino. Zato je NOS ob nenadnem nastanku velikega osvobojenega ozemlja ubral drugo pot kot IOOF 1942 na prvem osvobojenem ozemlju: volitev NOO, oktobra 1943 pa še, kjer jih ni bilo, postavitve odborov OF, ni pa nikjer zahteval strogo »dvojnost«, to je, omejeval odbore samo na upravno, oziroma politično področje. Res pa je, da so *izvoljeni* NOO začeli kazati večjo dejavnost — kar je še posebno značilno za to razdobje na Primorskem — dočim so odbori OF stali bolj ob strani in se zaradi kvalitetno slabo razvite OF spreminjali bolj v nekakšne zaprte družčine. Vzrokov za to na tem mestu — zaradi preobširnosti — ne moremo navajati.

POOF kljub direktivam CK in IOOF na »klasično« razvojno pot OF v Ljubljanski pokrajini ni mogel iti in se je zato poslužil *zlitja*. Toda to mu je že pri »zlitju« na papirju delalo zelo velike težave, pomembnejše pa je, da se razvoj oblasti OF tudi na Primorskem ni ustavil in šel mimo nam že znane okrožnice in navodil. Ko je POOF 28. januarja 1944 odgovarjal IOOF na njegovo pismo, je priznal, da se je »vprašanje pravilnosti istočasnega obstoja dvojnih organov OF že tudi za nas postavilo« in poudaril, da naj »zlitje dvojnih organov« predstavlja tudi dopolnitev razpusta NOS.²¹

²¹ Fasc. 436.

THE PEOPLE'S AUTHORITY IN SLOVENE LITTORAL DISTRICT

Summary

The author calls one's attention to the development of people's authority in Slovene Littoral district during the Struggle for National Liberation after the capitulation of Italy. In the country of Slovenia, then occupied by Italians, the first elements of people's authority were beginning to be seen in the lowest organs of Front of Liberation, in local committees of FL already in the turning of the year 1941/1942. In the region of Ljubljana (Provincia di Lubiana) these committees assumed the power, executed the election into the local committees of people's liberation (NOO), but in the face of the elected NOO they kept their primary function to gather and set in motion the struggle of Slovene nation against the occupiers. When the great Italian offensive destroyed the first freed region, the elected NOO ceased to exist, and both functions were once more taken over by the illegal local committees of FL.

In Littoral district the development after the capitulation of Italy went a different way. Regardless the fact whether the local committees already existed everywhere, they at first executed the elections into local NOO in the liberated territory, parallelly with this they established the committees of FL. The elected NOO directed the administration, the committee of FL the political affairs. CC of CPS thought that this duplicity didn't correspond to the momentary degree of the development of the struggle for national liberation and FL and tried to find in the Country committee FL for Littoral district an original solution by fusing the two committees into one.

Tone Ferenc

USTANOVITEV OPERACIJSKE ZONE »JADRANSKO PRIMORJE« JESENI 1943. LETA

Vprašanje ustanovitve Operacijske zone »Jadransko primorje« (Operationszone »Adriatisches Küstenland«) je zanimivo tako za jugoslovansko kakor tudi za italijansko zgodovino, saj gre za dele jugoslovanskega in italijanskega ozemlja in za politiko nemškega okupatorja do slovenskega in hrvaškega ter italijanskega življa. Zato so se tudi publicisti in zgodovinarji obeh dežel lotevali tega vprašanja, nekateri bolj mimogrede, drugi temeljiteje.¹ Za vse pa je značilno, da so uporabljali pomanjkljivo zbrano gradivo. Zato bom v svojem članku poskusil opisati ustanovitev Operacijske zone »Jadransko primorje« na temelju širše zbranih virov.

Konec pomladi in začetek poletja 1943 je bilo vodilnim nacistom v nemškem rajhu že povsem jasno, da bo v južni Evropi prišlo do pomembnih dogodkov in v Italiji do vojaških in političnih sprememb. Zato so pripravili nekaj načrtov z ukrepi za čim hitrejšo premostitev ali odpravo negativnih posledic teh sprememb. Eden temeljnih ukrepov je bil, da bo nemška vojska v primeru italijanskega zloma zasedla Italijo in tiste dele neitalijanskega ozemlja, ki jih je imel zasedene italijanski okupator. Italijansko ozemlje naj bi postalo operacijsko območje nemške vojske in nemškemu vrhovnemu poveljniku v Italiji naj bi bila dodeljena nemški politični svetovalec in zastopnik nemške policije, medtem ko glede položaja in usode neitalijanskih območij, ki jih je imela zasedena italijanska vojska, ni bilo še nič določeno.²

Po padcu fašizma v Italiji 25. julija 1943. leta je začelo nemško vrhovno vojaško poveljstvo izvajati pripravljene ukrepe, pri čemer je šlo zlasti za zasedbo pomembnejših prometnih zvez in prostorov v srednji in severni Italiji. Gauleiterjema sosednjih nemških pokrajin Koroške

¹ Prim.: Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1953, str. 378—381; Janko Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961, str. 49—50; Galliano Fogar, Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine 1961, str. 31—47; Enzo Collotti, L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata 1943—1945, Milano 1963, str. 101—104; Frederic W. Deakin, The brutal Friendship, London 1963, str. 613—614; Elio Apich, L'occupazione nazista della Venezia Giulia, v: Rassegna del Lazio, 1965, XII, posebna št., str. 95—99.

² Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, Herausgegeben v. Walther Hubatsch, Frankfurt/M. 1962, str. 228—230.

in Tirolske je ta dogodek služil kot povod za raznetenje njenih aneksionističnih teženj do sosednjih italijanskih in slovenskih pokrajin, ki so bile nekoč sestavni del avstro-ogrske monarhije. Če so se do tedaj morale aneksionistične težnje avstrijskih nacistov glede Južne Tirolske, Kanalske doline itd. uklanjati Hitlerjevemu gledišču, da med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo ne sme biti nobenih spornih ozemeljskih vprašanj in je zato prišlo po 1938. letu do preseljevanja Nemcev iz Južne Tirolske in Kanalske doline v nemški rajh,³ pa sta zdaj oba gauleiterja menila, da je napočil čas, ko je treba načeti vprašanje povrnitve teh dežel nemškemu rajhu. Tako je koroški gauleiter dr. Friedrich Rainer že drugi dan po padcu fašizma v Italiji v brzojavki, ki jo je poslal Himmlerju v Hitlerjev glavni stan, opozarjal, da je nemška meja pri Vrhniki oddaljena od Jadranskega morja, ki lahko vsak čas postane britansko operacijsko območje, le sto kilometrov zračne razdalje, da je med Trstom in Ljubljano uporniško ozemlje itd. ter predlagal, naj bi nemška policija takoj začela boj proti slovenskim partizanom tudi na italijanskem okupacijskem območju, za kar naj bi Himmler dobil opolnomočja pri Hitlerju, naj bi nemška vojska zavarovala in utrdila jadransko obalo in »naj bi nemška vojska takoj zasedla Kanalsko dolino in Primorje ter dosegla naravno obrambno črto, ki jo je imela v prvi svetovni vojni Avstroogrska«. (Podčrtal T. F.)⁴ Tudi avgusta je dr. Rainer predlagal dolin Himmlerju, naj bi izkoristili razmere v Italiji in zasedli Kanalsko dolino ter Dolenjsko in Notranjsko priključili h Gorenjski, ki je bila v nemškem rajhu. Himmler mu je čez nekaj dni odgovoril, da je govoril s Hitlerjem, ki v glavnem soglašala s predlogi, le da gredo njegove zamisli še dalje. Enako je dr. Rainer predlagal nemškemu zunanjemu ministru Joachimumu von Ribbentropu, ko se je ta 6. avgusta 1943 vračal čez Koroško s sestanka z italijanskim zunanjim ministrom Raffaealom Guariglio v Trbižu.⁵ Tudi tirolski gauleiter Franz Hofer je 29. julija 1943. leta nagovarjal generalfeldmaršala Erwina Rommla, naj izkoristi ugodno priložnost in zasede Južno Tirolsko.⁶

Nemška vojska je konec julija 1943. leta začela zasedati pomembnejše prometne zveze v severni in srednji Italiji, medtem ko je najpomembnejše prometne zveze v Slovenskem Primorju in Furlaniji zasedla šele mesec dni pozneje, to je od 26. do 29. avgusta 1943, razen mest Gorica,

³ Conrad F. Latour, *Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1938 bis 1945*, Stuttgart 1963; Gerhard L. Weinberg, *Hitlers Zweites Buch*, Stuttgart 1961.

⁴ National Archives Washington, mikrofilm T-175, navoj 53.

⁵ Prepis zapisknika Rainerjevega zaslišanja v ljubljanskih zaporih, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (navajam: Rainer, zaslišanje, arhiv IZDG).

⁶ *The Rommel Papers*, London 1953, str. 431—440. Ob kapitulaciji Italije je tudi Hofer poslal neke predloge šefu strankine pisarne Martinu Bormannu, da bi jih predložil Hitlerju. Bormann mu je 11. septembra odgovoril, da bi moral upoštevati tudi posledice odmeva pri svetovni javnosti, ki ji ni treba dajati cenениh propagandnih gesel itd. Žal iz odgovora, ki ga je Bormann poslal v prepisu tudi Himmlerju, ni razvidno, kakšni so bili Hoferjevi predlogi. (Fotokopija Bormannovega odgovora 11. 9. 1943 je v Institutu für Zeitgeschichte v Münchnu.)

Trst, Videm itd., v katera je prodrla šele po kapitulaciji Italije. Vendar pa ta ukrep nemške vojske ni bil posledica predlogov obeh imenovanih gaulciterjev, temveč začetek izvajanja splošnih nacističnih načrtov, predvidenih za spremembe v Italiji.

Ko je Italija 8. septembra zvečer objavila brezpogojno vdajo svojih oboroženih sil in je nemška vojska začela razoroževati italijansko vojsko, je Ribbentropov zvezni uradnik v Hitlerjevem glavnem stanu, poslanik Franz von Sonnleitner zaprosil dr. Rainerja, naj Ribbentropu pošlje svoje predloge o ureditvi prostora južno od Koroške. Dr. Rainer je res 9. septembra poslal Ribbentropu spomenico »o ureditvi jezikovno mešanega neitalijanskega ozemlja med Koroško in Jadranskim morjem«. Najprej je povedal, da bi bila najjasnejša rešitev, če bi ob upoštevanju italijanskega nacionalnega čustva obnovili italijansko-avstrijsko državno mejo iz leta 1914 in v razsežnem prostoru med njo in slovensko-hrvaško jezikovno mejo na vzhodu, dotedanjo nemško-italijansko državno mejo na Gorenjskem in Dolenjskem na severu ter Jadranskim morjem na jugu vzpostavili nemško gospostvo s civilno upravo, ki naj bi jo vodil koroški gaulciter, to je on sam, s sedežem v Celovcu. Njegova naloga naj bi bila »urediti in pomiriti narodnostne razmere, organizirati samobrambo prebivalstva pred boljševidnim in mobilizirati vso gospodarsko moč upravnega območja za nemško končno zmago«. To upravno območje naj bi se po takojšnji priključitvi Kanalske doline h Koroški delilo na tri nižja upravna območja in sicer Kranjsko z glavnim mestom Ljubljano, Goriško z glavnim mestom Gorica in Istro z glavnim mestom Trst. Kranjska naj bi v začetku obsegala le Dolenjsko in Notranjsko, sčasoma pa bi ji priključili še Gorenjsko. Dr. Rainer je torej predlagal nekdanjo avstrijsko teritorialno ureditev v Slovenskem Primorju in Istri, le da je mesto Trst priključil k Istri.

Dr. Rainer je v tej spomenici odločno odsvetoval, da bi na vsem omenjenem prostoru ali na posameznih delih uvedli vojaško upravo, češ da »težke narodnostne razmere potrebujejo vodstvo s političnimi in propagandističnimi sredstvi«. Odsvetoval je tudi, da bi na omenjenem prostoru uvedli dve upravni območji s šefoma civilne uprave, češ da celotno ozemlje potrebuje »enotno rajhovsko politiko, ki jo bo usmerjal en sam urad«.

Na koncu spomenice je dr. Rainer opozoril še na Furlanijo, ki ni »italijansko narodno ozemlje« in kjer se je »po 25. juliju 1943 vidno pojavilo avtonomistično gibanje« ter poudaril, da še ne more presoditi, ali je na tem območju že aktualen »nadaljnji razvoj v rajhovskem smislu«.⁷

⁷ Rainer 9. 9. 1945, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn, Büro des Staatssekretärs Italien, Band 16 (navajam: PA AA, St. S. Italien, Bd. 16). Isti dan je tudi nemški poslanik v NDH Siegfried Kasche predlagal nemškemu zunanjemu ministru: »Menim, da je glede slovenskega ozemlja potrebna posebna previdnost. Hrvatov (mislj na ustaško vlado — op. T. F.) to ozemlje zaradi morebitnih napetosti s Slovenci ne zanima. Priključitev k rajhu ne bi smela priti v poštev. Treba ga je pustiti pod pravo vojaško upravo ali pa mu dati avtonomijo. Če bi ga pustili pod pravo vojaško upravo, bi prebivalstvo postalo še bolj sovražno razpoloženo. Zato predlagam,

Teško je reči, ali je dr. Rainer te predloge poslal tudi v Hitlerjev glavni stan, odkoder je, kot že rečeno, dobil poziv zanje. Dejstvo pa je, da je nacistični propagandni minister dr. Josef Göbbels 10. septembra 1943 zapisal v svoj dnevnik: »Gauleiter Rainer je oživel. Avstrijski gauleiterji so zares pravi mojstri v dokazovanju ozemeljskih zahtev...«⁸ in da je Hitler isti dan, to je 10. septembra izdal temeljno odredbo o ureditvi uprave na italijanskem ozemlju, v Julijski krajini in tako imenovani Ljubljanski pokrajini.

Hitler je namreč 10. septembra 1943 brez poprejšnjega posveta z nacističnimi veljaki izdal odredbo, s katero je določil za pooblaščenca predstavnika nemškega rajha v Italiji dotedanjega nemškega poslanika v Italiji Rudolfa Rahna, za posebnega svetovalca za policijske zadeve pa SS-Obergruppenführerja Karla Wolffa. Zasedeno Italijo je razdelil na dva dela: a) v operacijske zone na Apeninih, južno od njih in na obmorskih ter alpskih območjih ter b) na ostalo zasedeno ozemlje. V operacijskih zonah naj bi imeli vojaški poveljniki civilne svetovalce, ki naj bi se imenovali »vrhovni komisarji«. Ti bi imeli pravico postavljati civilna oblastva in jim dodeljevati nemške upravne svetovalce. Za vse ostalo zasedeno ozemlje naj bi bil imenovan samo en vojaški poveljnik in prefekti naj bi dobili nemške upravne svetovalce, ki bi v političnih zadevah dobivali navodila od poslanika Rahna.⁹

Še isti dan je Hitler svojo odredbo dopolnil z odlokom:

»Odločam, da se moja odredba o imenovanju pooblaščenca nemškega rajha v Italiji in razčlembi zasedenega italijanskega ozemlja z dne 10. septembra 1943 dopolni:

Vrhovna komisarja v Operacijski zoni 'Jadransko primorje', ki jo sestavljajo pokrajine Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner, Ljubljana, in v Operacijski zoni 'Predalpske dežele', ki jo sestavljajo pokrajine Bolzano, Trident in Belluno, bosta temeljna navodila za svoje delo dobivala od mene.«¹⁰

da temu ozemlju načelno priznamo avtonomijo. V privatnih razgovorih z gauleiterjem Uiberreitherjem, ki sem jih imel pred kratkim, sem ugotovil, da mnava enako gledišče.« (PA AA, St. S. Kroatien, H 307178 — H 307179). 11. septembra je tudi nemški konzul v Ljubljani Müller poročal nemškemu zunanjemu ministrstvu, da v Ljubljani razpravljajo o treh možnostih politične ureditve Ljubljanske pokrajine, to je o nemški civilni upravi, o italijanski civilni upravi pod nemško vrhovno vojaško upravo in o ustanovitvi nemškega protektorata s slovensko samoupravo. (PA AA, St. S. Italien, Bd. 16).
⁸ Göbbelsov tajni dnevnik II, Maribor 1958, podatek 10. 9. 1943 (navajam: Göbbels 10. 9. 1943).

⁹ National Archives Washington, T-175, navoj 141; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab), Bd. III/2, zusammengestellt und erläutert von Walther Hubatsch). Frankfurt am Main 1963, 17. 9. 1943 (navajam: KTB/WFSt.); Enzo Collotti, L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata 1943—1945, Milano 1963, dok. št. 1 (navajam: Collotti); Deakin, The brutal Friendship, London 1963, str. 532—533 (navajam: Deakin).

¹⁰ National Archives Washington, T-175, navoj 141. Collotti je priobčil odredbo in ji prisključil odlok kot da bi šlo za en sam dokument. Odredba in odlok, ohranjena v National Archives Washington, pa kažeta, da gre za dva dokumenta, ki so ju Hitler, Keitel in Lammers podpisali vsakega posebej.

Odredbe in dopolnilnega odloka, ki sta ju poleg Hitlerja podpisala še načelnik nemškega vrhovnega vojaškega poveljstva generalfeldmaršal Wilhelm von Keitel in šef kanclerjeve pisarne dr. Hans Heinrich Lammers, niso nikdar objavili. Z njima je dr. Lammers naslednji dan seznanil še tri nacistične veljake in sicer von Ribbentropa, šefa strankine pisarne Martina Bormanna in šefa nemške policije Heinricha Himmlerja. Povedal jim je tudi, da drugih ustanov o tem ne bodo obvestili, »da ne bi nastal videz kot da se z odredbo krši suverenost italijanske fašistične vlade«. Sporočil jim je tudi, da je Hitler za vrhovna komisarja v obeh imenovanih operacijskih zonah imenoval gauleiterja in državna namestnika obeh sosednjih pokrajin, to je dr. Friedricha Rainerja iz Koroške in Franza Hoferja iz Tirolske, in da bo druge vrhovne komisarje imenoval takrat, ko bo določil nove operacijske zone.¹¹

Himmlerju pa je dr. Lammers isti dan še posebej pisal:

»Po posebni želji zunanjega ministra sem državnima namestnikoma in gauleiterjema Hoferju in dr. Rainerju sporočil njegovo naročilo, naj skrbita, da se njuno imenovanje za vrhovna komisarja še ne bo zvedelo v javnosti. Zunanji minister meni, da se njuno imenovanje lahko objavi šele takrat, ko si hosta Führer in Duce izmenjala gledišča.«¹²

Dr. Rainer je po vojni na zaslišanju izjavil, da so ga 12. septembra 1943. leta poklicali v Hitlerjev glavni stan. Na konferenci, ki so se je poleg njega in Hoferja udeležili še von Ribbentrop, von Keitel, Himmler, Bormann in dr. Lammers, torej samo tisti, ki so podpisali odredbo ali pa jim je dr. Lammers prejšnji dan poslal njen prepis, je Hitler razvijal svoje misli glede usode zasedene Italije in dejal, da bo za italijansko zasedeno ozemlje skrbela Nemčija, ker pa je bila v Münchnu ustanovljena nova fašistična vlada, bo ostal še naprej v veljavi trojni pakt med Nemčijo, Italijo in Japonsko in ostala bo tudi suverena Italija. Povedal je tudi, da bodo v Italiji obmejni in obalni pasovi popolnoma pod nemško vojaško upravo, medtem ko bodo za druga zasedena italijanska območja imenovani nemški svetovalci. Kot posebno politično in strateško pomembni je Hitler opisal obe operacijski zoni, to je Jadransko primorje in Predalpske dežele, ki sta zvezno ozemlje med Italijo in Nemčijo oziroma Balkanom.

Hitler je na tej konferenci tudi dejal, da iz političnih razlogov ne bo spremenil italijanskih meja. Von Ribbentrop si je namreč na pobudo nemškega poslanika v tako imenovani Nezavisni državi Hrvaški, Siegfrieda Kascheja prizadeval, da bi NDH dobila Sušak in otok Krk, dr. Rainer pa je predlagal, naj bi odpravili mejo med Gorenjsko in Ljubljansko pokrajino, a je Hitler oba predloga zavrnil.¹³

¹¹ National Archives Washington, T-175, navoj 141.

¹² National Archives Washington, T-175, navoj 141.

¹³ Rainer, zaslihanje. Tudi v slovenskih reakcionarnih krogih so se pojavljale razne zamisli o »avtonomni Sloveniji pod nemškim protektoratom. Tako se je na primer na Gorenjskem pojavila celo ideja o združitvi Ljubljanske pokrajine in Gorenjske v nekakšem »gau Slowenien«, ki bi ga naj upravljala nemški gauleiter in slovenski namestnik itd. (Okrožnica izpostave varnostne službe Radovljica 25. 9. 1943, arhiv IZDG.) Reakcionarni krogi v Ljubljani, zbrani okrog Rupnika, pa so si prizadevali, da bi pripravili

Do tega dne je bilo sicer že govora o novi italijanski fašistični vladi, ki so jo ustanovili 9. septembra 1943 v Münchnu, vendar še niso nič povedali, da bo ta vlada upravljala del italijanskega ozemlja. To je Hitler določil šele 13. septembra, dan zatem, ko so nemški padalci osvobodili Mussolinija iz konfinacije na Gran Sassu v Abruzzih. Zasedeno italijansko ozemlje južno od Apeninov naj bo vojaško operacijsko območje, ki ga naj upravlja nemški vrhovni poveljnik v južni Italiji. Ozemlje severno od Apeninov, zlasti Padska nižina, naj bo pod upravo nove italijanske fašistične vlade, razen vojaško pomembnih obalnih in alpskih pasov, ki bodo v operacijskih zonah.¹⁴

V tistem delu severne Italije, ki ni bil v operacijskih zonah, je Mussolini, ki je 23. septembra 1943 reorganiziral fašistično vlado in se z njo vrnil v Italijo, ustanovil neke vrste državico, ki ji je njegova vlada 25. novembra 1943 dala ime Italijanska socialna republika. Bila, je v zelo podrejenem položaju in je bila dejansko zasedena dežela in obe operacijski zoni severno od nje sta bili popolnoma ločeni in neodvisni od nje.¹⁵

Rainerjev prevzem oblasti v Operacijski zoni »Jadransko primorje« je potekal v dveh fazah. Najprej je to ozemlje postalo čisto operacijsko območje nemške vojske, na katerem je imel vrhovno oblast »poveljnik nemške vojske v Sloveniji«, to je komandant okrepljene 71. pehotne divizije generalmajor Raapke. Ta je 10. septembra 1943 izdal svoj proglas Slovincem, v katerem je najprej povedal, da je bil Hitler zaradi »izdaje italijanske kraljeve hiše in maršala Badoglia« prisiljen vzeti Slovenijo »v svoje močno varstvo«. Nato je general Raapke ukazal, naj ostanejo v veljavi ukrepi, ki jih je bil izdal že italijanski okupator (policijska ura, prepoved vožnje s kolesi itd.).¹⁶ Ker je njegova vojska odhajala vedno bolj proti Trstu in Istri, da bi zasedla primorska mesta in jadransko obalo, je že 9. septembra naprosil dr. Rainerja, ki še ni bil imenovan za vrhovnega komisarja, naj v Ljubljanski pokrajini »začasno prevzame del uprave in propagandistično vpliva na prebivalstvo«. S tem naj bi dr. Rainer prevzel odgovornost za vse zaledje okrepljene 71. pehotne divizije. Tudi dr. Rainer sam je v svoji že omenjeni brzojavki von Ribbentropu 9. septembra poudarjal nujnost uvedbe civilne uprave v Ljubljanski pokrajini in to utemeljeval še z novico, da ima Kranjska, pri čemer je verjetno mislil na Ljubljansko pokrajino, življenjske potrebe komaj do 20. septembra.¹⁷

naciste do tega, da bi ti prej ali slej združili Ljubljansko pokrajino z Goronjsko v nekakšno »kranjsko avtonomno pokrajino«, po vojni pa bi naj združili vse Slovence v »slovenski pokrajini« pod nemškim protektoratom. Spomenico s takšnimi predlogi je Rupnik poleti 1944. leta izročil nemškemu generalnemu konzulatu v Ljubljani in pripravljali so celo Rupnikov obisk pri Himmlerju. (Rahovo poročilo 7. 8. 1944, PA AA, H 312768 — H 312771.)

¹⁴ KTB WSt. 13. 9. 1943.

¹⁵ Deakin, n. d., str. 554—574.

¹⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovenskih narodov, del VI, knjiga 7, dok. (navajam: Zbornik NOV, VI/7).

¹⁷ Rainer 9. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

Dr. Rainer je res najprej prevzel oblast v Ljubljanski pokrajini. Toda njegova oblast je bila zaradi tega, ker je Narodnoosvobodilna vojska Slovenije osvobodila skoraj vso Dolenjsko in Notranjsko, omejena le na mesto Ljubljano in nekaj večjih krajev ob železnici Ljubljana—Postojna. Vse obsežno ozemlje Slovenskega Primorja in Istre ter Furlanije je še nekaj časa ostalo pod nemško vojaško upravo. Toda tudi tam ni bil položaj za nemškega okupatorja nič boljši kot v Ljubljanski pokrajini. Dr. Rainer je takoj poslal v Ljubljano radovljiškega deželnega svetnika dr. Rudolfa Hintereggerja kot vodjo civilne uprave, ki ga je že 17. septembra 1943 zamenjal kamniški deželni svetnik dr. Hermann Doujak. Tako prvi kot drugi je bil formalno podrejen komandantu mesta Ljubljane majorju Neuschitzerju.¹⁸

Zal za sedaj nimamo podatkov ali je Hitler na omenjeni konferenci 12. septembra 1943 dal dr. Rainerju kakšna podrobnejša navodila, kdaj in kako naj prevzame oblast v svoji operacijski zoni. Dejstvo je, da je dr. Rainer čez tri dni, to je 15. septembra v spremstvu višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju SS Gruppenführerja Erwina Rösernerja, vladnega predsednika za Koroško dr. Ferdinanda Wolseggerja in dr. Doujaka prispel v Ljubljano. V vladno palačo je povabil ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana in ga vprašal, kdo bi bil najprimernejši načelnik pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini. Škof mu je svetoval, naj na to mesto postavi ljubljanskega župana, generala Leva Rupnika. Dr. Rainer je res še isti dan povabil Rupnika v vladno palačo in ga vprašal, ali bi sprejel to dolžnost. Ta je prosil dva ali tri dni za premislek in dokončni odgovor. 18. septembra je odgovoril pozitivno in so ga nato 20. septembra z avtomobilom odpeljali v Celovec. Dr. Rainer, ki je ta dan izdal v Celovcu »odredbo o izvajanju javne uprave v Ljubljanski pokrajini«, s katero je določil, da bo Ljubljanski pokrajini načeloval šef pokrajinske uprave z naslovom predsednik in se bo pri svojem delu posluževal že obstoječih upravnih organov, je Rupniku izročil odločbo o imenovanju in jo naslednji dan še objavil v časopisju. 22. septembra popoldne pa je vladni predsednik za Koroško dr. Wolsegger ob navzočnosti škofa dr. Rožmana, policijskega generala Karla Brennerja, polkovnika Oertla, nemškega konzula dr. Müllerja in drugih v vladni palači v Ljubljani generala Rupnika slovesno umestil za šefa pokrajinske uprave.¹⁹

V drugih pokrajinah operacijske zone je dr. Rainer prevzel oblast šele 29. septembra 1943, to je zatem, ko je nemška vojska po Hitlerjevem povelju z dne 19. septembra 1943 izvedla prvi del svojih ofenzivnih operacij v Sloveniji in »očistila« Kras, Vipavsko dolino, Trnovski gozd in Banjško planoto. »Odredbo o izvajanju javne oblasti po vrhovnem komisarju v Operacijski zoni „Jadransko primorje“« je tako dr. Rainer izdal šele 1. oktobra 1943 in jo objavil v prvi številki svojega uradnega

¹⁸ Zaslišanje dr. Hintereggerja in dr. Doujaka na procesu proti dr. Rainerju in soobtoženim v Ljubljani julija 1947; stenografski zapisnik razprave v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

¹⁹ Rainer, zaslišanje; Rupnikova izjava v ljubljanskih zaporih, arhiv IZDG; Zbornik NOV, VI/7, dok 299; Slovenec 23. 9. 1943.

lista, ki ga je začel izdajati 15. oktobra 1943. V uvodu svoje odredbe pravi, da je bil nemški rajh zaradi italijanskega kralja in Bado-glijeve vlade primoran zasesti italijansko ozemlje, ki je sedaj operacij-sko območje nemške vojske. V prvem členu pravi, da bo v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, ki jo sestavljajo pokrajine Furlanija, Go-rica, Trst, Istra, Ljubljana in Kvarner skupaj z vključenimi območji Sušak, Bakar, Čabar, Kastav in Krk, vso civilno oblast izvajal izključno sam. V drugem členu določa, da ostane v veljavi dotedanje pravo, koli-kor ne nasprotuje varnostnim ukrepom ali kolikor ga ne bo sam spre-menil. V tretjem členu pravi, da morajo vsi uradi nadaljevati svoje delo po njegovih navodilih. V četrtem členu odreja, da ta odredba velja od 29. septembra 1943. Vzrok, da je odredba začela veljati 29. septembra 1943, je v tem, da je tega dne prevzel oblast na vsem ozemlju operacij-ske zone.²⁰

Med Hitlerjevo in Rainerjevo opredelitvijo obsega Operacijske zone »Jadransko primorje« je ta razlika, da Hitlerjev odlok poleg Kvarner-ske pokrajine navaja tudi Reško pokrajino, Rainerjeva odredba pa ne. Gre za vprašanje, kaj je Hitler menil z izrazom »Kvarnerska pokrajina«. Verjetno je mislil na tisto hrvaško ozemlje, ki ga je italijanski okupator spomladi 1941. leta na temelju rimskega sporazuma med Paveličem in Mussolinijem z dne 18. maja 1941 priključil k Reški pokrajini (Sušak, Kastav, Bakar, Čabar in otok Krk). Dr. Rainer pa je v svoji odredbi imel za Kvarnersko pokrajino pravzaprav Reško pokrajino s priključe-nimi območji Sušaka, Kastava, Bakra, Čabra in otoka Krka. Ta pri-ključena območja je organiziral kot poseben okraj, ki ga naj upravlja od njega imenovan komisar.

Operacijska zona »Jadransko primorje« je tako obsegala območja z različnim historičnim razvojem: Furlanijo, ki jo je bila Italija dobila že 1866. leta, Goriško, Trst in Istro, ki jih je dobila Italija po prvi sve-tovni vojni na temelju londonskega pakta z dne 26. aprila 1915 in rapalske pogodbe z dne 12. novembra 1920, Reko, ki jo je dobila po rimskem sporazumu z dne 25. januarja 1924, Ljubljansko pokrajino, ki jo je bila 3. maja 1941 priključila k italijanskemu državnemu ozemlju in omenjenih pet hrvaških okrajev, ki jih je Italija okupirala spomladi 1941 in jih po rimskem sporazumu z dne 18. maja 1941 priključila k Reški pokrajini. To ozemlje je bilo zelo heterogeno tudi glede na na-rodnostno sestavo prebivalstva. Največ je bilo Slovencev, nato Furlanov, Hrvatov, Italijanov, najmanj pa Nemcev.²¹

²⁰ Zbornik NOV, VI/7, dok 306. Šef vojaške uprave armadne skupine B, dr. Willi Ermert je 24. septembra 1943 poročal: »1. Z veljavnostjo od 25. septembra bo vrhovni komisar, gauleiter Hofer prevzel upravo nad pokrajina-mi Bolzano, Trident in Belluno... 2. Gauleiter Rainer bo kot vrhovni komisar prevzel upravo nad 8 pokrajinami, razen onega pasu ob obali, ki je proglašen za bojno območje. Kdaj se bo to zgodilo, še ni določeno. Datum bo še sporočil. Prosili ga bodo, naj pohiti...« 29. septembra 1943 pa je isti poročal: »a) Z dne 29. 9. 1943 je tudi območje, ki je bilo predvideno za gau-leiterja Rainerja, prešlo pod njegovo upravo.« (Collotti, n. d., dok 8 in 12).

²¹ O Julijski krajini in njeni narodnostni sestavi glej Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvati pod Italijo, Ljubljana 1938; isti, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1965; Oko Trsta, Beograd 1945.

Dan zatem ko je dr. Rainer prevzel oblast v operacijski zoni, sta rimski in tržaški radio sporočila novico, da je Mussolinijeva vlada imenovala prefekta za Trst in visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino.

V Trstu je na primer do 11. septembra ostal prefekt Giuseppe Cocuzza, ki ga je bila postavila Badoglijeva vlada. 15. septembra se je vrnil bivši prefekt Tullio Tamburini, ki ga je bila odstavila Badoglijeva vlada, in je ostal do 30. septembra, pozneje je postal šef policije v Mussolinijevi državi. Mussolini je za prefekta v Trstu imenoval najprej Giovannija Marzialija, nato pa Eduarda Salerno, toda niti prvi niti drugi še ni utegnil priti v Trst, ko je vrhovni komisar dr. Rainer 26. oktobra 1943 umestil za tržaškega prefekta dr. Bruna Coceanija.²²

Za šefa pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini je dr. Rainer — kot smo videli, že 20. septembra imenoval generala Leva Rupnika. Mussolini pa je čez dober teden dni imenoval za visokega komisarja te pokrajine Emilija Graziolija, ki je bil že na tem mestu od maja 1941 do junija 1943. Med Nemci in slovensko buržoazijo je nastalo vznemirjenje. Tako je nemški svetovalec pri šefu pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino dr. Hermann Doujak 4. oktobra poročal dr. Rainerju, da sta novici rimskega in tržaškega radia o Mussolinijevem imenovanju Graziolija za visokega komisarja prišli kot strela z jasnega in da je Rupnik izjavil, da se ne počuti več varnega in ne bo ostal več na svojem položaju v Ljubljani, temveč da se bo podal pod nemško varstvo. Tudi njegova okolica da je zelo prizadeta in belogardistični veljaki so baje izjavljali, da ne bodo več sodelovali, če se bo vrnil Grazioli. Dr. Rainer je prepis Doujakovega poročila poslal Himmlerju in ta se mu je zanj zahvalil. Žal ne vemo za nadaljnje tozadevne Himmlerjeve ukrepe. Tudi nemški konzul v Ljubljani dr. Müller je 1. oktobra opozoril nemško zunanje ministrstvo, da bi Graziolijeva vrnitev lahko izzvala nezaželene konflikte, ki pa se jim je treba izogniti. Nemško zunanje ministrstvo je menilo, da je treba kljub izrecnemu nemškemu priznavanju italijanske suvernosti nad to pokrajino onemogočiti Graziolijev nastop. To se je tudi zgodilo, Grazioli, ki je 6. oktobra že prispel v Ljubljano, se je moral vrniti. Mussolinijeva vlada je tentu ugovarjala, toda nemško zunanje ministrstvo in Hitler sta ostala pri svojem.²³

Za prefekta v Gorici je dr. Rainer imenoval grofa Marina Paceja, ki so ga 30. oktobra slovesno umestili, novembra je imenoval za prefekta v Vidmu Riccarda De Bedena, na Reki Aleksandra Spalatina, 2. decembra so v Puli slovesno umestili prefekta Ludovica Artusija. Za ko-

²² Giovanni Esposito, Trieste e la sua Odissea. Roma, 1952, str. 65—66 (navajam: Esposito), Bruno Coecani, Mussolini, Hitler e Tito alle porte orientali d'Italia, Bologna 1948.

²³ National Archives Washington, T-175, navoj 141; Müller 1. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17; Moellhausen 11. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17. Polkovnik Petersforff je 6. oktobra brzojavil Rösenerju v Berlin, da bo tega dne prispel v Ljubljano Grazioli, ki mu bivši italijanski funkcionarji in črnosrajčniki pripravljajo sprejem. Toda na železniški postaji ga bo pričakal tudi polkovnik Oertel in mu dal vedeti, da je kot privatna oseba sicer dobrodošel gost, a ne bo mogel imeti nobenih uradnih funkcij. (National Archives Washington, T-175, navoj 72.)

misurja okraja Sušak, Kastav, Bakar, Čabar in Krk je dr. Rainer imenoval Hrvata Franca Spcharja.²⁴

Ker so bili prefekti italijanske narodnosti, šef pokrajinske uprave pa Slovenci, jim je dr. Rainer z odredbo 22. oktobra 1943 dodelil »nemške svetovalce«, ki naj skrbijo za to, da bo delo upravnih organov v pokrajinah v skladu z njegovimi navodili. Imeli so pravico dajati navodila in nasvete prefektom in šefu pokrajinske uprave v Ljubljani. Nemški svetovalec v Ljubljanski pokrajini je postal najprej — še pred izidom Rainerjeve odredbe o nemških svetovalcih — dr. Doujak, toda kmalu — še pred izidom Rainerjeve odredbe o nemških svetovalcih — je moral na Himmlerjevo posredovanje zadostiti Rösenerjevi častihlepnosti in ga imenovati na ta položaj, dr. Doujaku pa dati položaj tako imenovanega »upravnega svetovalca«. V Trstu je nemški svetovalec postal radovljiški deželni svetnik dr. Hinteregger, v Puli kamniški okrožni vodja NSDAP Pilz, na Reki dr. Karl Pachneck iz Celovca, v Gorici SA-Standartenführer Gerhard Oesterreicher in v Vidmu bivši ravnatelj celovškega državnega arhiva dr. Karl Starzacher. Torej sami nacistični funkcionarji z avstrijskega ozemlja in Gorenjske.²⁵

Tudi v svoj urad v Trstu je dr. Rainer skušal spraviti ljudi iz Avstrije, predvsem pa s Koroške. Sredi septembra 1943 je začel skupaj z notranjim ministrstvom reševati vprašanje, kakšen naj bo njegov urad in kdo naj pride vanj. 16. septembra je v razgovoru z državnim sekretarjem Wilhelmom Stuckartom v Berlinu predložil organizacijsko shemo svojega urada, ki bi se naj delil na dvanajst oddelkov, in imenoval uradnike iz državnega namestništva v Celovcu, ki bi lahko prevzeli kakšen oddelek v njegovem uradu v Trstu (na pr. Huber za poljedelstvo, Natmessnig za finance itd.), medtem ko bi bil njegov namestnik vladni predsednik dr. Wollsegger iz Celovca. Pritoževal se je, da so njegove pristojnosti nezadostne; ni namreč prav, da bi se zaradi odstavitve kakšnega prefekta moral obračati na notranje ministrstvo v Rimu. Stuckart mu je svetoval, naj si pomaga tako, da bo nezaželene osebe poslal na dopust in zatem imenoval na njihova mesta druge kot vršilce dolžnosti. Drugi dan je v Celovec odpotoval drugi državni sekretar v notranjem ministrstvu dr. Hans Globke, ki je z dr. Rainerjem razpravljal v glavnem o istih zadevah. Moral pa je Stuckartu že sporočiti za nacistično neugodno novico: »Območje vrhovnega komisarja Rainerja je z izjemo zahodnega dela videmske pokrajine in velikih mest (Trst, Pulj, Reka) v rokah partizanov.« Ker pa dr. Rainer za svoj urad v Trstu ni našel dovolj ljudi na Koroškem, je prosil notranje ministrstvo, naj mu jih pošlje od drugod, predvsem iz drugih avstrijskih pokrajin. Trdil je, da potrebuje uradnike predvsem iz avstrijskih pokrajin zato, ker so pokrajine v operacijski zoni »Jadransko primorje« bile nekoč v avstroogrski monarhiji in bo treba upravo v mnogočem organizirati v tem smislu. Ni se mogoče spuščati v podrobnosti, kako in kje je notra-

²⁴ Esposito, n. d., str. 65–66; Coccan; n. d.

²⁵ Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Kommissars in der Operationszone »Adriatisches Küstenland«, Nr. 2, 26. 10. 1943 (navajam VAOZAK); Rainer, zaslišanje; izjava generala Rupnika, arhiv IZDG.

nje ministrstvo iskalo ljudi za uradnike. Povem naj le, da jih je iskalo tudi v vojski in to spet takšne, ki so že kdaj bili na območju Operacijske zone »Jadransko primorje«, na Gorenjskem ali Koroškem.^{25a}

Policijsko upravo v Operacijski zoni »Jadransko primorje« je šef nemške policije Himmler 29. septembra 1943 dodelil enemu najmračnejših esesovskih tipov SS-Gruppenführerju Odilu Globocniku. Kot višjemu vodji SS in policije v operacijski zoni sta mu bila podrejena poveljnik redarstvene policije polkovnik Kintrup (pozneje generalmajor Malsen von Ponickau) s komandanti odsekov v pokrajinah in poveljnik varnostne policije in varnostne službe SS-Obersturmbannführer Weimann (pozneje SS-Brigadeführer Günther) z vodji izpostav v pokrajinah.²⁶

Pod Globocnika pa ni spadala vsa policija v operacijski zoni. Himmler je Ljubljansko pokrajino v policijskem pogledu podredil Rösenerju. Kljub temu, da sta Rösener in Globocnik imel enak naziv in položaj, pa je bil prvi podrejen neposredno Himmlerju, drugi pa tako imenovanemu najvišjemu vodji SS in policije v Italiji SS-Obergruppenführerju Wolfu. Vsak od njiju pa je za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju ustanovil svoj »operativni štab za uničevanje tolpe« (Führungsstab für Bandenbekämpfung) in sicer Rösener 30. septembra 1943, Globocnik pa nekoliko pozneje.²⁷

Čeprav so nacisti upravičenost obeh operacijskih zon utemeljevali s strateškim pomenom prehodnih ozemelj, na katerih so ju ustanovili, pa je bilo vendarle mnogim jasno, da gre bolj za politični kakor pa za vojaški strateški ukrep. Strateški pomen teh ozemelj bi zahteval, da bi obe operacijski zoni upravljala izključno vojaška poveljnika. Toda ko je Hitler v začetku oktobra 1943. leta imenoval za vojaškega poveljnika v Operacijski zoni »Jadransko primorje« general Ludwiga Küblerja, v Operacijski zoni »Predalpske dežele« pa generala Joachima Witthöfta, sta bila oba le poveljujnika nemških vojaških enot v obeh zonah in nista imela nobenih upravnih pristojnosti.²⁸

^{25a} Stueckartov zapisek 16. 9. 1943, sporočilo dr. Diecka 18. 9. 1943, pismo dr. Rainerja 24. 10. 1943, Deutsches Zentralarchiv Potsdam, RMI, Bd. 27217/4. Zanimiv je negativen odgovor kapetana dr. Oskarja Kalteneggerja. Ta je 1941. leta kot dober poznavalec Kranjske postal osebni svetovalec šefa civilne uprave za Gorenjsko Franza Kutschera. Ker se ni strinjal z zločinskimi ravnanjem nacistov s Slovenci, ga je Kutschera napobil z Gorenjske. Jeseni 1943. leta so ga snubili, da bi sprejel mesto kakšnega višjega uradnika v Ljubljanski pokrajini. Ko je 24. 9. 1943 v razgovoru z dr. Rainerjem zvedel, da je v Ljubljani nemški svetovalec Rösener, ki je bil v letu 1941 in tudi pozneje »zastopnik trde politike in ki je vsiljeval deportacije ter izrekel in izvršil na stotine ali celo tisoče smrtnih obsodb nad uporniki in talci«, je sklenil, »da sodelovanje s takšnim svetovalecem sploh ne more priti v poštev«. To je tudi odkrito povedal v pismu svojim nadrejenim in notranjemu ministrstvu, ki ga je v tistem času vodil že sam Himmler. (Kalteneggerjevi pismi 1. in 2. 10. 1943, DZA, RMI, Bd. 27217/4).

²⁶ Rainer, zaslišanje; Esposito, n. d., str. 80.

²⁷ Povelje orožniškega glavarja Kranj 10. 10. 1943, arhiv IZDG.

²⁸ KTB/WFST, 10. 10. 1943; Deakin, n. d., str. 617–618.

²⁹ Heinburg 17. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

Zato je ustanovitev operacijskih zon kot posebnih upravnih ozemelj naletela na negodovanje pri nekaterih nemških funkcionarjih, pri italijanskih ustanovah v omenjenih zonah, pri Mussolinijevi vladi in pri vladi NDH.

Vrhovni komisar za Operacijsko zono »Jadransko primorje« dr. Rainer še ni bil prispel v Trst in tudi ne izdal nobenega sporočila o svojem položaju, ko so se že slišali pomisleki proti nameravani ureditvi Julijske Krajine in Ljubljanske pokrajine. Ze 17. septembra je predstavnik nemškega zunanjega ministrstva Kurt Heinburg pisal iz Trsta, da mu je pred dvema dnevoma SS-Untersturmführer Gschladt iz Ljubljane govoril o nameravani ustanovitvi slovenskega protektorata pod Rainerjevim vodstvom, katerega središče naj bi bila Ljubljanska pokrajina. Heinburg je poudaril, da nasprotuje združitvi Trsta in Istre s kakšnim slovenskim protektoratom, ker bi to neugodno vplivalo na nacistično-fašistične odnose in dalo ogromen zagon »vzhodno (boljševiško) usmerjenemu slovanstvu«. Drugič je menil, da bi bila ustanovitev slovenskega protektorata, ki bi mu morebiti priključili še zgornjesoško dolino severno od Gorice ter območje Idrije in Postojne, nikakor pa Trsta in Istre, posrečena rešitev.²⁹

V drugi polovici septembra so italijanski poštni in železniški uradi v Trstu dobili naročilo italijanskih ministrov, da morajo izpolnjevati le njihova navodila. Vrhovni komisar dr. Rainer je imel to za obstrukcijo nemških ukrepov in se je pritožil Ribbentropu. Ta je zato naročil Rahn, naj pokliče k sebi predstavnike obeh italijanskih ministrstev in jim naroči, naj umaknejo omenjeno naročilo ter ukažejo svojim uradom v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, naj brezpogojno izpolnjujejo navodila nemških ustanov. Rahn je 18. septembra izpolnil Ribbentropovo naročilo.³⁰

Na višjem nivoju pa se je vprašanje okrog upravičenosti operacijskih zon zaostriло oktobra 1943, potem ko je vrhovni komisar dr. Rainer izdal svojo odredbo o izvajanju oblasti v Operacijski zoni »Jadransko primorje«. Štiri dni po izidu prve številke Rainerjevega uradnega lista, v katerem je izšla njegova odredba o izvajanju oblasti v omenjeni zoni, je pod dojemom negodovanja Mussolinijeve fašistične vlade celo veleposlanik Rahn 19. oktobra 1943 pisal von Ribbentropu, da se mu zdi, da ustanovitev novih operacijskih zon pomeni nadaljnjo zaostritev razmer in naj bi zaželene praktične rezultate raje dosegli z vojaškimi in policijskimi nadzorstvenimi ukrepi ob privolitvi in podpori italijanske fašistične vlade, brez ustanavljanja operacijskih zon. Ko je Rahn 26. oktobra govoril z Mussolinijem, je ta govoril tudi o vrhovnih komisarjih in s svojimi izvajanji spravił Rahn iz ravnotežja. Ta mu je odgovoril, da bi izključno italijanska uprava prizadetih območij pripeljala do velikih teritorialnih izgub v slovenskem in hrvaškem prostoru in do nagle okrepitev partizanskega gibanja in da je zato Nemčija primorana, da iz vojaških razlogov zavaruje območja, ki so posebno občutljiva za

²⁹ Heinburg 17. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

³⁰ Ribbentrop 18. 9. 1943, Rahn 18. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

promet in zveze, in jih z vojaško upravo kolikor se da nevtralizira. Obljubiti pa mu je moral, da bosta vrhovna komisarja čim bolj, kot dotlej, pazila na prestiž italijanske fašistične vlade.³¹

Nemalo težav je imelo nemško zunanje ministrstvo tudi z vlado NDH. Ta je po kapitulaciji Italije dobila tudi tiste dele Dalmacije, ki jih je bila Italija anektirala po prvi svetovni vojni (Zadar) in 1941. leta (Splitska pokrajina in Kotorska pokrajina) in si je prizadevala, da bi dobila še Reko in Hrvatsko Istro, pri čemer ji je pomagal nemški poslanik v Zagrebu Siegfried Kasche. Pavelič je v svojem govoru po zagrebškem radiu v noči na 9. september 1943 sicer že proglasil priključitev Reke, vzhodne in osrednje Istre k NDH in je v svoji brzogovki Hitlerju 13. septembra na dolgo in široko dokazoval, da bi tudi ta območja morala priti v NDH. Toda Ribbentrop je naročil Kascheju, naj pove Paveliču, da je območje, ki ga zahteva, »pravo uporniško območje. Nemške enote se morajo tam zelo težko bojevati. Celotno območje je nemško operacijsko območje. Führer se mora zdaj ukvarjati samo s tem, kako bi zatrl upor in preprečil izkrcanje Angležev in Amerikancev. Z državno-političnimi mejnimi vprašanji na teh območjih se Führer zdaj v vojnem času ne more ukvarjati.«³²

Poslanik Kasche ni soglašal s takšnim odgovorom, ker je verjetno v kritični noči na 9. september 1943 Paveliču obljubil preveč in zdaj ni mogel vzeti besede nazaj. Zato je 20. septembra dal celo Ribbentropu vedeti, da nima več volje ostati na svojem položaju, a ga je ta pošteno obdelal.³³

Toda vlada NDH ni dala miru in je začela območje Reke, dele Istre in Kvarnerske otoke na raznih kartah in v časopisih prikazovati kot sestavni del NDH. Proti temu je 4. oktobra 1943 s pismom, naslovljenim na Martina Bormanna, protestiral vrhovni komisar dr. Rainer in ga prosil, naj s Hitlerjevo odločitvijo glede mej Operacijske zone »Jadransko primorje« seznani nekatera ministrstva, med njimi tudi zunanje ministrstvo. Pri tem je mislil na Hitlerjev sklep, da bo iz zunanjepolitičnih razlogov: a) na celine ostala italijansko-hrvaška meja iz leta 1941 prav tako nedotaknjena, kakor italijansko-nemška meja ob Južni Tirolski in Kanalski dolini ter b) na morju meja potekala tako, da bodo kvarnerski otoki, ki so pred prvo svetovno vojno spadali k Istri, ostali v Italiji, drugi pa bodo z dalmatinskimi otoki vred spadali v NDH. Bormann je res posredoval in von Ribbentrop je 9. oktobra zahteval od Kascheja, naj pove Paveliču, da je območje, ki ga zahteva, uporniško ozemlje itd. Toda vlada NDH kljub temu ni odnehala, temveč je sredi oktobra, ko je vrhovni komisar dr. Rainer izdal prvo številko svojega uradnega lista

³¹ Deakin, n. d., str. 618; Rahn 27. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18. O problematiki nadaljnjega ustanavljanja novih operacijskih zon v severni Italiji glej KTB/WFSt. 20. 12. 1943 in Rahbove ugovore 25. 12. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 48; Deakin, n. d., str. 617.

³² Kasche 12. in 13. 9. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162842—162843 in 162852—162854; Ribbentrop 19., 22. in 23. 9. 1943, PA AA, St. S. Kroatien 162874 in 162888—162893.

³³ Ribbentrop 23. 9. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162889—162890.

z odredbo o izvajanju oblasti v operacijski zoni, celo poslala svojega državnega sekretarja dr. Oskarja Turino za šefa civilne uprave na Reko. Ker je bila tedaj edina zveza med Zagrebom in Reko preko Ljubljane, se je dr. Turina s spremstvom 481 policijskih in finančnih uradnikov ter vojakov mimogrede napolil v Trst. Od tam ga dr. Rainer ni pustil naprej in se je moral vrniti, kljub temu da je hrvaški poslanik v Berlinu glede tega vprašanja 22. oktobra izročil nemškemu zunanjemu ministrstvu verbalno noto. Ribbentrop je v svoji notici za Hitlerja 26. oktobra opisal ves potek zadeve in Hitler je seveda ostal pri svojem, to je, da v nobenem primeru ne bo spremenil meje pri Reki in v Istri. O zadevi sta 31. oktobra v Celovcu razpravljala Kasche in dr. Rainer ter ugotovila, da meja med Operacijsko zono »Jadransko primorje« in NDH poteka po kopnem po hrvaško-italijanski meji iz 1941. leta, po morju pa po stari meji med Istro in Dalmacijo iz časa avstroogrške monarhije. Dogovorila sta se pa, da bo za reševanje obmejnih vprašanj poslala NDH v Trst svojega zveznega uradnika. Glede na posebnosti okraja Sušak-Krk, ki ga sestavlja pet velikih občin (Sušak, Kastav, Čabar, Bakar in Krk), bo zanj organiziran izredni komisariat. Upravljal ga bo odvetnik Franc Spehar s Sušaka in njegove pristojnosti bodo zajemale predvsem krajevno policijo, šolstvo in kulturo, medtem ko bo reški prefekt reševal samo skupna vprašanja, ki ne zadevajo nacionalno-političnih interesov. Uradni jezik v tem okraju bo hrvaški in kolikor bi zmanjkalo domačih uradnikov, lahko pridejo tudi iz NDH. Dogovorila sta se tudi o načinu reševanja gospodarskih in drugih vprašanj. Kasche je o tem dogovoru takoj obvestil Paveliča, ki se je hote ali nehote moral sprijazniti tudi s tem dejstvom. Dr. Rainer je nato 6. decembra 1943 izdal odredbo o ustanovitvi izrednega komisariata za okraj Sušak-Krk, ki jo je datiral z 29. 10. 1943.³⁴

Potem ko je dr. Rainer prevzel oblast v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, nekako uredil upravo v pokrajinah in zavrnil razne pomisleke glede upravičenosti operacijske zone in njenih meja, je izdal dve pomembnejši odredbi.

Dne 29. novembra 1943 je izdal »odredbo o obvezni vojaški službi«, ki ima zanimivo predzgodovino. Ko je namreč načelnik generalštaba v Mussolinijevi državi, general Gastone Gambaro 24. oktobra 1943 ukazal, naj obnovijo regionalna in pokrajinska vojaška poveljstva, je pozval v Rim italijanskega generala Giovannija Esposito, ki je bil v Trstu po zlomu Italije vodja koordinacijskega urada za javni red in letalsko opazovanje, in mu naročil, naj tudi v Julijski krajini ustanovi takšna poveljstva. Ko se je Esposito čez pet dni vrnil v Trst, jih je res začel ustanavljati in je 7. novembra začel nastopati kot poveljnik regionalnega vojaškega poveljstva za Julijsko krajino. Dan prej je v tržaških časopisih objavil poziv, naj se bivši italijanski podoficirji do določenega

³⁴ Rainer 4. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17; Bormann-Ribbentropu, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17; Ribbentrop 9. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162925; Kasche 18. in 19. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162960—162961 in 162963—162967; Steengracht 22. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162978—162979; Ribbentrop 26. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 302114—302119.

dne prijavijo na določenih krajih. Ko je za to zvedel dr. Rainer, ki se je pravkar vrnil iz Hitlerjevega glavnega stana, je menil, da to nasprotuje njegovim načelom, ki jih je bil povedal Hitlerju in ki jih je ta odobril. Ta načela so bila takšna, da je na ozenlju, kjer so narodnostne razmere pereče, neprimerno prisilno novačenje v italijansko vojsko. Zato je 11. novembra 1943 objavil v časopisih, da so v operacijski zoni lahko novačenja v italijansko vojsko le na temelju prostovoljnih prijav. Poklical je k sebi tudi generala Esposito in mu obrazložil vzroke za svoj ukrep ter mu celo prepovedal, da bi novačili v italijansko vojsko z moralnim pritiskom. Ta se je izgovarjal, da mu je novačiti ukazal general Gambaro z Romulovo privolitvijo.

Ko je dr. Rainer o teh razmerah poročal Bormannu, ki bi naj o vsem obvestil Hitlerja, je tudi povedal, da se v njegovi operacijski zoni lahko izvaja le prostovoljna rekrutacija za domače samoobrambne (domobranske) oddelke ali prostovoljno novačenje v nemško ali italijansko vojsko. Poudaril je tudi, da ima italijanska vojaška poveljstva v operacijski zoni za neprimerna in da njihova navzočnost dejansko in vidno nasprotuje načelom, ki jih je Hitler povedal generalu Jodlu, to je, da italijanska vlada v operacijskih zonah ne bo imela nikakršne suverenosti. Zato je dr. Rainer zahteval, naj italijanska vojaška poveljstva takoj odidejo iz njegove operacijske zone.³⁵

Takoj ko je dr. Rainer izdal omenjeno izjavo v časopisih, je generalfeldmaršal Rommel odločno protestiral pri generalu Jodlu in veleposlaniku Rahn, češ da se dr. Rainer vmešava v njegove pristojnosti. Italijanski oficirji se morajo prijaviti, drugače bodo ustreljeni zaradi neposlušnosti poleg tega pa »obveznost prijave pomeni zaščito italijanskih oficirjev v primeru, da bi jih ujele Badoglijeve čete«. Rahn je predlagal, naj bi tudi v Operacijski zoni »Jadransko primorje« ukrepali tako, kakor v Operacijski zoni »Predalpske dežele«, to je, da bi vpoklicanemu ob prijavi dali možnost, da se sam odloči, ali bo ostal v italijanski vojski ali bo vstopil v »Organisation Todt« ali pa v samoobrambne oddelke (domobranstvo). Zunanjemu ministrstvu v Berlin pa je Rahn pisal, da bi se moral dr. Rainer o vsaki odredbi ki jo pripravlja, posvetovati z njim, on pa se bo o vseh perečih vprašanjih dogovarjal z vojaškimi in policijskimi ustanovami.

Vprašanje okrog vpoklica v italijansko vojsko se je zaostri tako, da je Ribbentrop 18. novembra brzojavno pozval Rahna, naj se najpozneje do 21. novembra 1943 z vlakom (in ne z letalom!) pripelje v Hitlerjev glavni stan, kjer bo konferenca o tem vprašanju. Žal za sedaj še ne vemo, kdo se je udeležil konference in kaj so na njej sklenili. Dejstvo pa je, da je dr. Rainer že čez dober teden, to je 29. novembra izdal odredbo.³⁶

V njenem uvodu pravi, da so vsi prebivalci zone dolžni dati vse svoje moči za vojno. V prvem členu določa, da obvezna vojaška dolžnost

³⁵ Esposito, n. d., str. 81, 91—95, 255—258; Rainer 15. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

³⁶ Rahn 15. in 16. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18; Ribbentrop 18. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

zajame vse italijanske državljane tistih letnikov, ki so določeni v fašističnem zakonu o civilni mobilizaciji z dne 31. oktobra 1942. V drugih členih določa, da lahko obveznik izpolni svojo vojaško obveznost z orožjem v roki ali pa brez njega in da je dovolj, da vstopi prostovoljno v domobranske oddelke, obnovitveno službo, nemško vojsko, oddelke SS in nemško policijo, Organizacijo Todt ali pa v enote nove italijanske vojske. Dovolj je tudi, da obveznik dela v podjetju, ki ga je vrhovni komisar zaznamoval za vojnopomembno, ali pa se prostovoljno prijavi za delo v nemškem rajhu. Odredba tudi grozi s kaznijo tistim, ki bi se nameravali izogniti vojaški obveznosti.³⁷

Pozneje so za mobilizacijo v fašistično republikansko vojsko določili največje število — do pet odstotkov vseh v operacijski zoni vpoklicanih v nemško vojsko. Toda tudi ti prostovoljci so morali oditi iz operacijske zone v Mussolinijevo državico, ker nacisti v operacijskih zonah načelno niso dopuščali bivanja fašistični republikanski vojski.³⁸

Dne 6. decembra 1943 je dr. Rainer izdal »odredbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v Operacijski coni »Jadransko primorje«. Domobranske oddelke sestavljajo domači prostovoljci, ki so sposobni za nošenje orožja, poveljujeta pa jim višja vodja SS in policije. Sedmi člen določa, da veljavnost odredbe seže nazaj do 1. oktobra 1943.³⁹

Zakaj naj bi veljavnost odredbe segla nazaj do 1. oktobra 1943, nam ni znano. Morda zato, ker se je tisti čas v Ljubljanski pokrajini že ustvarjalo Slovensko domobranstvo. Njegovo jedro so sestavljali predvsem tisti belogardisti, ki se jim je takoj po kapitulaciji Italije posrečilo zbežati z Dolenskega in Notranjskega, kjer je Narodnoosvobodilna vojska Slovenije v zmagovitem poletu uničila vse belogardistične postojanke, v Ljubljano, Logatec in Kostanjevico pod varstvo novega okupatorja. Posamezne enote, ki so se kmalu združile v tri domobranske bataljone, so bile nekaj časa popolnoma podrejene posameznim nemškim vojaškim ali policijskim poveljnikom. Dne 22. septembra, to je tisti dan, ko so v vladni palači v Ljubljani umestili Leva Rupnika za šefa pokrajinske uprave, je vodstvo klerikalne stranke ustanovilo v Ljubljani protikomunistični odbor, ki naj bi vodil politični in vojaški boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Odbor je drugi dan na svoji drugi seji sklenil organizirati obveščevalno službo za nemškega okupatorja in izvesti vojaško reorganizacijo belogardističnih čet. S seje so odšli trije člani k Rupniku in mu izročili nekaj predlogov. Zeleli so čimprejšnjo reorganizacijo belogardističnih čet, postavitev poveljnika in vrhovnega slovenskega poveljstva ter »slovensko zastavo iz propagandnih razlogov.«⁴⁰

³⁷ VAOZAK, št. 4, 7. 12. 1943.

³⁸ Zapisnik konference fašističnega sveta za Julijsko krajino v Trstu 27. 12. 1943, arhiv IZIG; Un anno di amministrazione germanica in Venezia Giulia (zaupno poročilo Mussoliniju iz Trsta 31. 12. 1944) v: Il Movimento di Liberazione in Italia, 1952, št. 17-18, str. 70-86; Collotti, n. d., str. 102.

³⁹ VAOZAK, št. 4, 7. 12. 1943.

⁴⁰ Franček Saje, »Prevzvišeni, Vaša zamisel je propadla!«, Tedenska tribuna 21. 7. 1954.

Rupnik se je glede na to, da je bil imenovan za šefa pokrajinske uprave in da je imel čin generala, v Rösenerjevi odsotnosti postavil za komandanta Slovenskega domobranstva in je za glavnega inšpektorja imenoval polkovnika Antona Kokalja. Z vodjo koroškega državnega propagandnega urada NSDAP dr. Lapperjem sta sestavila razglas, ki so ga 24. septembra objavili vsi slovenski dnevnik. Razglas je sporočil prebivalstvu, da je ustanovljena slovenska domobranska legija, v katero naj se prostovoljno prijavi vsak za orožje sposoben Slovenec od 18. do 35. leta starosti. Drugi dan je Rupnik izdal povelje, s katerim je domobranskim enotam sporočil, da prevzema poveljstvo nad Slovenskim domobranstvom.⁴¹

Ko se je Rösener vrnil iz Poznanja, kjer se je 4. oktobra udeležil Himmlerjeve konference z visokimi nacističnimi funkcionarji, mu ni bilo všeč, da se je Rupnik sam postavil za komandanta Slovenskega domobranstva. Zato je na njegovo mesto 12. oktobra postavil polkovnika Franca Krenerja kot komandanta organizacijskega štaba.⁴²

V operativnem in taktičnem pogledu je bilo Slovensko domobranstvo preko zveznega oficirja, policijskega kapetana Ericha Schumacherja (pozneje podpolkovnika Balkeja) podrejeno Rösenerjevemu »operativnemu štabu za uničevanje tolp«. Nemški okupator je slovenskim domobrancem dajal vso oskrbo in plačo, napredoval in odlikoval je oficirje, oni pa so 20. aprila 1944 in 30. januarja 1945 prisegli zvestobo nemškemu rajhu in Hitlerju.⁴³

V Slovenskem primorju so slovenske domobranske oddelke, ki so se imenovali »Slovenske varnostne straže na Primorskem« in bili pod poveljstvom polkovnika Kokalja, ustanovili 12. novembra 1943. Nacisti so v Operacijski zoni »Jadransko primorje« ustanavljali tudi italijanske domobranske oddelke.

Nimam namena, da bi na tem mestu razpravljaj o celotni nacistični politiki v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, o vprašanju, ki doslej še ni bilo obdelano. Navedel bom le nekaj misli za nadaljnje raziskovanje tega problema. Dr. Rainer je v operacijski zoni ohranil dotedanje pokrajinske administrativne organe, ki so bili izključno italijanski, na slovenskem in hrvaškem ozemlju v Slovenskem Primorju in Istri, kjer so po kapitulaciji Italije izginili italijanski župani, je imenoval slovenske župane in dopustil odpiranje slovenskih šol. Toda bilo bi napačno misliti, da je vodil kakšno proslovensko ali proitalijansko politiko. Njegova politika glede narodnostnih razmer ni bila niti proslovenska niti proitalijanska, temveč kvečjemu avstrijska, kolikor je ta izraz seveda ustrezen. Nacistične koncesije redkim slovenskim kolaboracionistom niso bile nič večje kakor italijanskim in nacistično nasilje proti antifašistično usmerjenemu slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu ni

⁴¹ Slovenec, 24. 9. 1943; Rupnikovo povelje 25. 9. 1943, arhiv IZDG; Rupnikova izjava v zaporih 1. 2. 1946, arhiv IZDG.

⁴² Rupnikova izjava v zaporih 1. 2. 1946, arhiv IZDG.

⁴³ Revija »Slovensko domobranstvo«, 1944-1945; fotografije v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani.

bilo nič manjše kakor proti italijanskemu prebivalstvu, ki se je tudi vključevalo v narodnoosvobodilno gibanje.

Osnovna težnja Rainerjeve politike v Operacijski zoni »Jadransko primorje« je bila ta, da ob preprečevanju naraščanja napetosti v narodnostnih razmerah in omejevanju vpliva Mussolinijeve vlade skuša glede na vojaški položaj na frontah in moč narodnoosvobodilnega gibanja v sami zoni dobiti s tega ozemlja čimveč ljudskih in gmotnih sredstev za potrebe nemškega rajha.

Nacisti so brez dvoma nameravali po vojni obe ali pa vsaj dele obeh operacijskih zon priključiti Nemčiji. Na to opozarja nekaj že omenjenih Rainerjevih predlogov in pa nekatere izjave v Göbbelsovem tajnem dnevniku. 11. septembra 1943, to je dan pred Mussolinijevo osvoboditvijo na Gran Sassu, je dr. Göbbels zapisal: Mi ne potrebujemo samo Južne Tirolske. Menim, da moramo prenesti mejo zelo na jug, še dalje od Benečije. Vse, kar je bilo nekoč nemška posest, mora postati zopet naše«. 13. septembra je spet zapisal: »Razen Južne Tirolske bi morala po mojem mnenju vključiti naša meja tudi tri Benečije. To bi bilo težko, če bi se vrnil Duce v politično življenje. Že z Južno Tirolsko bo težko...« Cez deset dni, to je 23. septembra, je spet zapisal: »Führer meni, da moramo zasesti Benečijo in jo vključiti v rajh kot avtonomno pokrajino. To je tudi moje mnenje. Želim le, da bi Führer trdno vztrajal pri tej odločitvi in da ga od nje ne bi nihče odvrnil.«⁴⁴

Oba vrhovna komisarja sta se svojim predlogom in tem izjavam primerno tudi obnašala. Hotela sta biti neposredno podrejena Hitlerju, medtem ko so nekatere ustanove v rajhu želele, da bi bila podrejena pooblaščenemu predstavniku nemškega rajha v Italiji Rudolfu Rahn. Zlasti si je to želelo nemško zunanje ministrstvo, čigar član je bil Rahn. Pri zunanjem ministrstvu so celo v začetku oktobra 1943 ustanovili »medministrski odbor za italijanske zadeve«, ki ga je vodil državni podsekretar v zunanjem ministrstvu Hencke. Sestavljali so ga predstavniki raznih ministrstev in državne pisarne, strankine pisarne, vrhovnega vojaškega poveljstva in ravnateljstva državne banke. Ta odbor je na svoji četrti seji 19. oktobra 1943 razpravljal tudi o tem, ali sta vrhovna komisarja v čem podrejena Rahn ali ne. Večina članov je odgovorila pritrdilno. Toda vrhovna komisarja sta bila povsem neodvisna od Rahna in podrejena neposredno Hitlerju.⁴⁵

Na peti seji odbora 26. oktobra 1943 je zastopnik notranjega ministrstva dr. Hans Globke povedal, da si vrhovna komisarja prizadevata, da bi v operacijskih zonah odpravila nemška konzularna zastopstva in ustanovila lastne urade za izdajanje potnih listov in vizumov. Odbor je glede na Hitlerjevo odredbo, da se je treba izogniti videzu predvidene aneksije«, sklenil, naj konzularna predstavništva ostanejo in poslujejo naprej.⁴⁶

⁴⁴ Göbbels 11. 9. 1943, 13. 9. 1943 in 23. 9. 1943.

⁴⁵ Zapisnik 4. seje medministrskega odbora za italijanske zadeve 19. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

⁴⁶ Zapisnik 5. seje medministrskega odbora za italijanske zadeve 26. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

Vrhovna komisarja sta si tudi prizadevala, da bi nasproti Mussolinijevi državi vzpostavila prave meje z graničarji in cariniki. Tako je na šesti seji omenjenega odbora 29. oktobra 1943 zastopnik strankine pisarne Kapp poročal, da vrhovna komisarja trdita, da je potrebno zavarovanje, o čemer da se je tudi sam prepričal. Trdil je, da bi že samo šibko zavarovanje z majhnim številom graničarjev, ki bi s patroljami delali naključne preiskave, zelo izboljšalo razmere. Državni podsekretar Hencke je menil, da bi bilo treba o tem ponovno razpravljati s finančnim ministrom in ga prositi za odvišne graničarje. Odbor pa je sklenil, da bo še prej vprašal Rahna za mnenje. Vprašal ga je še tisti dan in 2. novembra mu je Rahn odgovoril, da bi zavarovanje južne meje operacijskih zon z graničarji italijanska fašistična vlada imela za nov korak na poti k nemški aneksiji teh območij. Kolikor gre za to, da bi nezaželenim elementom onemogočili prehod z enega ozemlja na drugo, bi to lahko bolje opravili policijski in prijavnici organi, medtem ko bi bilo prenašanje ali prevažanje blaga z juga na sever po Rahnovem mnenju celo zaželeno. Naslednji logični korak, ki bi sledil zavarovanju meje, bi bila uvedba nemškega denarja, kar pa »iz splošnih političnih razlogov ne sme priti v poštev«. Medministrski odbor za italijanske zadeve je nato na svoji sedmi seji 5. novembra 1943 soglasno sklenil, da ne pride v poštev niti upravna niti gospodarska zapora operacijskih zon nasproti drugemu italijanskemu ozemlju. Pač pa lahko šibke sile s patroljiranjem in naključnimi preiskavami na glavnih prometnih poteh izvajajo čisto vojaško zavarovanje južnih meja operacijskih zon in je treba zaprositi finančnega ministra naj da vrhovnima komisarjema za to na razpolago razpoložljive graničarje in carinike. To se je tudi zgodilo.⁴⁷

Da sta imela vrhovna komisarja aneksionistične težnje, pričajo tudi povojne izjave nekaterih nacističnih funkcionarjev v Italiji, na primer nemškega generalnega konzula v Rimu Eitela Friedricha Moellhausna in Himmlerjevega predstavnika v Italiji dr. Eugena Dollmanna.⁴⁸ Toda zlom nemškega rajha in zmaga protifašistične koalicije, v kateri sta imeli jugoslovansko in italijansko narodnoosvobodilno gibanje velik pomen, je dokončno onemogočilo izvedbo aneksionističnih teženj nacistov ne samo glede operacijske zone »Jadransko primorje«, temveč tudi glede drugih delov slovenskega in italijanskega ozemlja.

⁴⁷ Zapisnik 6. in 7. seje medministrskega odbora za italijanske zadeve 29. 10. in 3. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18; Rahn 2. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18; F. E. Moellhausen, Die gebrochene Achse, Luxembourg 1949, str. 245—253.

⁴⁸ Moellhausen, n. d., str. 245—253; Eugen Dollmann, Roma nazista, Milano 1951, str. 123; Collotti, n. d., str. 104.

Tone Zorn

PROCES PROTI ALOISU MAIER-KAIBITSCHU

(od 14. X.—31. X. 1947)

V članku se omejujem na sam potek procesa ter na stališča o slovenskem vprašanju, kot so se zrcalila na procesu proti Maier-Kaibitschu,¹ znanemu nasprotniku slovenske manjšine na Koroškem v času po plebiscitu 1920. leta, predvsem pa po priključitvi Avstrije k tretjemu rajhu 1938. leta.* Za celoten prikaz žal niso dostopna zasliševanja Maier-Kaibitscha pred britanskimi in avstrijskimi preiskovalnimi oblastmi v letih 1945—1947. Pač pa je v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja (f. 212) prepis obtožnice in stenograma procesa, ki pa mestoma ni popoln. To vrzel izpolnjujejo poročila v takratnem nemškem in slovenskem koroškem tisku, nekaj vesti in polemik pa je najti tudi v ljubljanskem časopisju. Več izjav o Maier-Kaibitschevi pred- in medvojni dejavnosti je v zapisniku zasliševanj zadnjega koroškega gauleiterja dr. Friedricha Rainerja pred jugoslovanskimi preiskovalnimi organi v istem arhivu (f. 169). Ta arhiv dalje hrani stenogram procesa proti dr. Rainerju in soobtoženim pred vojaškim sodiščem četrte armade v Ljubljani julija 1947 (f. 213), procesa, med katerim se je večkrat pojavilo ime Maier-Kaibitsch. Povzetek teh izjav, objavljenih v ljubljanskem tisku, zajema brošura Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za slovensko Koroško Verbrechen fordern Sühne, Celovec 1947, sodbo proti Maier-Kaibitschu pa je prineslo poluradno koroško deželno glasilo Kärntner Landeszeitung, 9. IX. 1955, št. 36.

¹ Maier-Kaibitsch je bil rojen 20. 5. 1891 v Leobnu; mati je bila slovenskega rodu. Kot častnik bivše avstroogrške vojske se je po letu 1918 udeležil koroških obrambnih bojov, 1921 pa postal poslevoedeči vodja Kärntner Heimatbunda. Tega je vodil do leta 1939. Pri postavitvi prve nacistične koroške vlade je dne 11. 3. 1938 postal član te vlade, pozneje pa so se v njegovih rokah združili vsi narodnostnopolitični referati na Koroškem. Dne 27. 5. 1942 je izdal koroški gauleiter dr. Rainer odredbo, s katero je dal svojemu pooblaščenca Maier-Kaibitschu posebno pooblastilo, s katerimi je izključil vsako pravno sredstvo proti Maier-Kaibitschevim odločitvam v svojstvu pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemštva, ne glede na obstoječe pravne predpise.

* Za Maier-Kaibitschevo vlogo med obema svetovnima vojnama gl. razpravo Lojzeta Udeta, Po plebiscitu 10. oktobra 1920 — Kärntner Heimatdienst, Heimatbund v Zborniku Koroške, Ljubljana 1959, str. 73—91. O problematiki izseljevanja koroških Slovencev med drugo svetovno vojno gl. članek: Tone Zorn, Nacistični poskusi za uničenje koroških Slovencev, Slovenski vestnik, Celovec, 9. 7. 1965, št. 28 — 3. 8. 1965, št. 33.

Kljub temu, da je bil proces proti Maier-Kaibitschu šele v drugi polovici leta 1947, zajema z dogajanjem na Koroškem med drugo svetovno vojno zaključeno celoto. Potek procesa pa tudi daje prikaz gledanja koroških oblasti ter političnih strank do Maier-Kaibitscheve vloge pri izselitvi koroških Slovencev aprila 1942, pa tudi do njegove krivde v tem vprašanju. Opaziti je, da avstrijska javnost v času procesa ni pripisovala Maier-Kaibitschevi krivdi takega pomena, kot so ga koroški Slovenci. Nedvomno drži ob procesu trditve nekdanjega predsednika Kärntner Heimatbunda Vinzenza Schumija Thomasu M. Barkerju, piscu knjige o koroških Slovencih, da je prišlo 1947. leta do procesa predvsem iz zunanjepolitičnih vzrokov, pač zaradi jugoslovanskega pritiska na Avstrijo.² Kot takega je proces ocenjeval tudi del avstrijskega tiska. Ob procesu je pisal list Die Neue Zeit (15. 10. 1947, št. 236), da ima proces poleg »splošnega še poseben pomen zaradi prizadevanj OF, da bi dala (procesu) skupaj z jugoslovanskimi ozemeljskimi zahtevami političen pečat«. List je tudi zavrnil morebitno krivdo nekdanjih koroških obmejnih borcev (Abwehrkämpferjev) iz let 1919—1920 pri izselitvi koroških Slovencev med drugo svetovno vojno. Napadel je priče, ki so na procesu želele govoriti v slovenskem jeziku. Tudi Maier-Kaibitschev branilec je na procesu ugovarjal želji slovenskih prič, da govore v materinem jeziku. Ta ugovor je sodišče zavrnilo. Za del poslušalstva pa je značilno, da je ob tem zapustil sodno dvorano. — Osvobodilni fronti nenaklonjeni tisk je prav ob procesu pisal, da živi kot častnik v Jugoslaviji nekdanji nacistični vodja za velikovski okraj in eden najhujših nasprotnikov koroškega slovenstva Johann Grum.³

Maier-Kaibitscha so izročili Britanci kot zasedbena sila na Koroškem in Štajerskem avstrijskim oblastem v prvi polovici leta 1946. Ob tej izročitvi je višje deželno sodišče v Gradcu izdalo poziv za zbiranje obtežilnega materiala za pripravljajoči se proces.⁴ Po izdaji poziva je Pokrajinski odbor OF za slovensko Koroško pozval Slovence, naj sodelujejo pri zbiranju dokazov proti obtoženemu. Poziv POOF je omenjal Maier-Kaibitschevo funkcijo v odnosu do koroških Slovencev, obtoženega pa karakteriziral za »poosebljenje vse tiste zagrizene velikonemške šoviniistične politike, ki je stoletja skušala gospodarsko in moralno uničiti koroške Slovence in je stvarno delala za izkoreninjenje koroških Slovencev. Toda Kaibitsch ni edini, ki bi moral priti pred sodišče in ne samo za dejanja v času od 1938. do 1945. leta. Mnoge druge Kaibitsche v Celovcu in Koroški mora še doleteti ta kazen. Skupaj z Maier-Kaibitschem obtožujejo koroški Slovenci vso politiko germanizacije, ki je v času nacizma dosegla svoj višek. In če kdo obtožuje Maier-Kaibitscha, tedaj ga mi, koroški Slovenci, ker je bilo vse njegovo delo, kakor tudi delo njegovih sodelavcev naperjeno izključno proti Sloven-

² Thomas M. Barker, *The Slovenes of Carinthia a National Minority Problem*, New York-Washington, 1960, str. 254.

³ Prim. *Unsere Heimat*, 28. 11. 1947, za Johanna Gruma pa *Wahrheit und Volkswille*, 13. 1. 1954.

⁴ *Wahrheit*, Graz 15. 5. 1946, št. 112.

cem.⁵ Temu pozivu so sledili v naslednjih mesecih posamezniki, organizacije Osvobodilne fronte, podprli pa so to zahtevo tudi koroški komunisti avstrijske narodnosti, v nekaterih občinah pa tudi krajevne organizacije socialistične stranke. Ohranjeno je tako skupno pismo OF, KPA in socialistov iz Železne Kaple koroški varnostni direkciji, podobno zahtevo pa so predstavniki vseh treh frakcij dali tudi v Št. Jakobu v Rožu, Žitari vesi in Globasnici.⁶ Stališčem Osvobodilne fronte se je pridružila dalje Koroška kronika, tednik, ki ga je v slovenskem jeziku izdajal slovenski oddelek britanske obveščevalne službe na Koroškem.

Proces se je pričel v Celovcu dne 14. 10. 1947 in je trajal do 31. 10. 1947, ko je bila razglašena sodba. Obtožnica je Maier-Kaibitschu očitala njegovo vodilno vlogo pri poskusu izselitve koroških Slovencev ter razlaščenje njihove posesti v letih 1942 do 1945. Po obtožnici se je Maier-Kaibitsch pri tem posluževal tako političnih, kot narodnostnih kriterijev. V celoti naj bi bila po obtožnici povzročena Slovincem materialna škoda v znesku nad 3.300.000 šilingov, v pregnanstvu pa je umrlo 93 oseb. Druga točka obtožnice je poudarjala dejstvo, da se je Maier-Kaibitsch kot Standartenführer SS pregrešil proti zakonu o vojnih zločincih. Na to točko se je navezovala obtožba, po kateri je bil obtoženec v letih 1933 do 1938 ilegalni nacist. Po zakonu o denacifikaciji se je v smislu obtožbe tudi pregrešil kot vodja obmejnega urada NSDAP na Koroškem in kot funkcionar nacistične stranke.⁷ — Na vprašanje sodišča, ali se čuti krivega v smislu obtožnice, je Maier-Kaibitsch na procesu to zanikal. Izjavil je, da ni podpiral izselitve, pač pa da je bil nasprotnik tega akta, saj je proti izselitvam 1941. leta celo interveniral v Berlinu. Na vprašanje glede dejavnosti Kärntner Heimatbunda je označil to organizacijo kot nadstrankarsko. Predsednik sodišča mu je ob tem odvrnil, da bodo obremenjevalne priče na procesu dokazale, da je obtoženec to organizacijo tako vodil in vzgajal, da jo je NSDAP po letu 1938 v celoti prevzela. Na vprašanje o njegovem odnosu do slovenskega vprašanja na Koroškem je Maier-Kaibitsch pojasnil, da sta bili ob tem vprašanju na Koroškem dve možnosti: ali se priznati k Slovincem, govoriti slovenski in se tako priznavati k slovenskemu kulturnemu krogu, ki po njegovih besedah »gravitira k Ljubljani«, ali pa k nemškemu kulturnemu krogu in biti »nemško-koroško: usmerjen ter tako »domovini zvest«. Ob tem pojasnilu je predsednik sodišča pripomnil, da je bilo tako stališče Kärntner Heimatbunda identično z nacističnim in bi pomenilo konec slovenstva v deželi.

O Maier-Kaibitschevi protislovenski vlogi v letih pred priključitvijo Avstrije v tretji rajh so s slovenske strani pričali predvsem dr. Franc Petek, dr. Joško Tischler in dr. Mirt Zwitter. Dr. Tischler je predvsem

⁵ Slovenski poročevalec, 23. 5. 1946, št. 118.

⁶ Volkswille 8, 6. 1947; št. 125, 25. 6. 1947, št. 141; Pressedienst OF z dne 11. 6. 1947, št. 19, našteva še naslednje občine: Važenberk, Vernberk, Podkloster, Skoecjan, Št. Peter na Vašnjah (skupna resolucija OF in KPA).

⁷ Prim. Nationalsozialistengesetz und seine Durchführung, Wien 1947 (Zbirka Volksausgabe österr. Gesetze).

orisa! okoliščine svoje aretacije z dne 15. 3. 1938 ter se dotaknil intervencije za izpustitev po anšlusu zaprtih slovenskih duhovnikov. Povedal je, da ga je po pregonu s Koroške 7. aprila 1939 aretiral gestapo v Beogradu; pri aretaciji mu je uradnik gestapa pojasnil, da je bil prijet na zahtevo obtoženca. Dr. Petek je v izpovedi podčrtal, da preganjanje koroških Slovencev ni imelo za rezultat samo poskusov izselitve, pač pa tudi druge oblike, kot zapiranje inteligence ter uničenje slovenskega kulturnega in gospodarskega življenja. Ukrepi proti slovenski manjšini leta 1938 in kasneje, je poudaril, so bili le zaključna faza manjšinske politike v času po prvi svetovni vojni. Dr. Petek je dalje povedal, da mu je leta 1941, ko je bil izpuščen iz zapore, Maier-Kaibitsch pojasnil, da se bo nemško ljudstvo rešilo Slovencev severno od Karavank. Obtoženec je takrat po izjavi dr. Petka omenil nujnost »zradiranja« Slovencev in raztegnitev teh ukrepov tudi na Gorenjsko. Ob nastopu dr. Mirta Zwitterja kot priče na procesu je tisk opazil, da ni nastopil le kot priča, pač pa po tehtnosti dokazov kot javni tožilec. Na zaslišanju dne 15. 10. je dr. Zwitter na podlagi dokumentov ugotavljal »da so se pričele načrtne priprave za izselitev že leta 1940« (v dosegljivi dokumentaciji najdemo pri Maier-Kaibitschu misel o izkoristitvi preselitve južnih Tirolcev in Kanalčanov na Koroško za izpodrinjenje slovenskega življa, že v drugi polovici leta 1939, Prim. Tone Zorn, cit. d.). Na razpravi dne 22. 10. je dr. Zwitter predložil dokumente, ki so ovračali tezo obrambe, da je bil za preganjanje koroških Slovencev po anšlusu leta 1938 kriv izključno Berlin, ter da so obstajale zveze med koroškimi Slovenci in Beogradom (podobno je o zadnjem vprašanju izpovedal nekdanji uslužbenec gestapa Sellak). Prav tako je dr. Zwitter zavračal trditev, po kateri bi bil Maier-Kaibitsch le orodje bivšega koroškega gauleiterja Rainerja. Posebej je podčrtal, da je Maier-Kaibitsch imel po letu 1938 iste sodelavce kot v času prve avstrijske republike, med njimi znanega Karla Fritza, ki ga je dalo sodišče na podlagi obtežilnega gradiva prijeti.⁸ Povedal je tudi zanimivo usodo dokumentov o preselitvi iz leta 1942; njih so namreč na zahtevo namestnika deželnega glavarja Hansa Ferlitscha izločili iz drugega materiala ter jih spravili v nek privatni prostor. Na Maier-Kaibitschevo trditev, da je bil samo izvršni organ gestapa in da je delal po navodilih njegovega šefa dr. Weimanna, je dr. Zwitter navedel več dokumentov, ki so kazali nasprotno. O intervencijah za izpustitev koroških Slovencev iz izseljeniških taborišč po izselitvi 14. in 15. 4. 1942, ki jih je menda Maier-Kaibitsch rešil iz človekoljubnih vzrokov, o čemer je na procesu govorilo več razbremenjeval-

⁸ Karl Fritz izhaja iz Loč ob Baškem jezeru. Rojen je bil 2. 3. 1898. Po prvi svetovni vojni se je udeležil koroških obrambnih bojov (o tem glej Kleine Zeitung, 8. 3. 1938, št. 56). Med drugo svetovno vojno je bil tudi v Zagrebu, Sarajevu in Beogradu. V času izseljevanja koroških Slovencev 1942 leta je prišel v Maier-Kaibitschev obmejni urad NSDAP. Poletu 1943 ga je dr. Rainer za čas Maier-Kaibitscheve odsotnosti postavil za njegovega namestnika. Ob koncu druge svetovne vojne so ga Britanci prijeli, zavrnila pa zahtevo po izročitvi Jugoslaviji. Na procesu proti Maier-Kaibitschu je bil znova aretiran, vendar kasneje izpuščen.

nih prič, je dr. Zwitter pokazal, da se je sicer del izseljencev vrnil iz notranjosti rajha, vzrok temu pa je bilo dejstvo, da so Nemci takrat potrebovali prostor za koloniste, ki so se umikali pred napredujočo Rdečo armado. — Pa tudi samc Maier-Kaibitscheve izjave pred sodiščem kažejo, da je šlo ob tem predvsem za »vindišarske« družine, za pomote, sicer pa so priče na procesu opozorile, da je vsako izpustitev rešetal Maier-Kaibitschev urad skupaj z gestapom. — Ob vprašanju krivcev izselitve je dr. Zwitter poudaril, da so pri izselitvi sodelovali vsi zainteresirani uradi, oblasti in organizacije. Izrazil je zahtevo po kaznovanju vseh odgovornih, varnostni direkciji pa predložil z dokumenti podprto ustrezno prijavo.

Sodišče se je posebej ustavilo ob znanem Maier-Kaibitshevem govoru o problemu koroškega slovenstva, ki ga je imel pred več kot sto vodilnimi koroškimi nacisti dne 10. 7. 1942. V tem govoru je namreč Maier-Kaibitsch orisal »reševanje« slovenskega vprašanja na Koroškem po razpadu stare Jugoslavije. Po njegovem je z napadom na Jugoslavijo izginil na Koroškem manjšinski problem, priznal pa je, da so še med Slovenci ljudje, prežeti s komunističnimi idejami. V govoru je zagrozil, da na Koroškem ni več mesta za onega, ki misli na zmago boljševizma. Po tem, ko so dane možnosti, da se ljudje slovenskega jezika nauče nemščine, se mora imeti uporaba slovenskega jezika za protinemško demonstracijo. Zaskrbljenost pa je Maier-Kaibitschu vzbudila priključitev Gorenjske h Koroški. Zato je v govoru tudi opravičeval izselitveno akcijo iz leta 1942. Omenil je dalje nezadovoljstvo južnokoroškega prebivalstva ob tem dogodku: nemško prebivalstvo in celo člani NSDAP niso spoznali pomena te akcije, kar je vodilo k nezaupanju po izvedbi te naloge. Zagrozil je tudi, da mora izginiti iz Koroške vse, kar je slovensko, celo nagrobni napisi. Omenjal je dalje Windische, za katere je dejal, da jih je smatrati kot Nemce; pa tudi na Gorenjskem je treba ponemčiti 150.000 Slovencev.⁹

Maier-Kaibitsch je na vprašanje sodišča zanikal popolno avtentičnost teksta. To dejstvo je potrdil priča dr. Wanner, ki je na omenjenem sestanku 1942. leta stenografiral Maier-Kaibitschev govor; poudaril pa je, da je stenogram točno povzel Maier-Kaibitscheve misli. V zagovoru ob tem govoru je Maier-Kaibitsch pojasnjeval, da se je skušal takrat rehabilitirati pred gauleiterjem. Imel je namreč drugačno gledanje na izselitveno vprašanje; medtem ko je bil gauleiter za radikalno izselitveno akcijo, je bil on nasprotnik takih nasilnih dejanj. Vzrok, da ni hotel odstopiti s svojega položaja, pa je v tem, da je želel še nadalje služiti Koroški. Zato je tudi govoril 10. 7. 1942 po prejetih navodilih, čeprav je nasprotoval tem ukrepom. Priče na procesu pa so označile obtoženca za oportunisto in častiželjneža.

Nekatere razbremenjevalne priče, ki so v preteklosti posredno ali neposredno sodelovale z Maier-Kaibitschem, kot Vinzenz Schumy, dr. Moebius in dr. Miltschinsky so skušale prikazati Maier-Kaibitschevo

⁹ Najvažnejše pasuse iz tega govora citira France Škerl v Koroškem zborniku, Ljubljana 1946, str. 501 do 503.

predvojno vlogo kot domoljubno dejanje. Zanimivo je predvsem pričevanje ing. Schumija, po katerem je bil sam svetoval obtožencu 1938. leta, da ostane na Koroškem. Podobno je izpovedal predvojni krščanski socialc dr. Moebius, ki je poudaril, da sta bila z Maier-Kaibitschem, kljub nekaterim idejnim razlikam, na isti strani v borbi za Koroško. Po mnenju dr. Moebiusa je bil obtoženi vedno Avstrijec in nasprotnik prisilnih dejanj; ob tem je ponovil izjavo bivšega štajerskega gauleiterja dr. Uiberreitherja, po kateri bi moral Maier-Kaibitsch »izginiti«, ker da je v izselitvenih vprašanjih »plitvež«. Pisec predvojne knjige »Kärntens 100-jähriger Grenzlandkampf, 1937«, dr. Viktor Miltschinsky, je prav tako skušal prikazati obtoženca kot človeka, ki se je vedno zavzemal za koroške Slovence. Po Miltschinskem je bila naloga Kärntner Heimatbunda nadzor nad delovanjem nacionalnih Slovencev in napadi Ljubljane proti avstrijski vladi.

Dne 1. 11. 1947 je bila na podlagi zakona o vojnih zločincih izrečena sodba. Po zakonu bi morala Maier-Kaibitscha doleteti smrtna kazen, vendar je sodišče upoštevalo zasluge, ki si jih je bil obtoženec pridobil med obrambnimi boji v letih 1919 in 1920 in mu znižalo smrtno kazen na dosmrtno ječo.¹⁰

¹⁰ Tekst sodbe: Im Namen der Republik Österreich! — Der Senat Klagenfurt des Volksgerichtes Graz hat heute unter dem Vorsitz des Landesgerichtspräsidenten Dr. Karl Kugler, im Beisein des Richters OLGR. Dr. Mittelberger, der Schöffen Karl Biermann, Josef Dergaschnig und Michael Planegger sowie des Rechtsanwaltes Dr. Kichmaier als Schriftführer in Gegenwart des leitenden Ersten Staatsanwaltes Dr. Suppan und des Angeklagten Alois Maier-Kaibitsch sowie seines Verteidigers Dr. Kurt Dörflinger über die Anklage verhandelt, die die Staatsanwaltschaft gegen Alois Maier-Kaibitsch, 56 Jahre alt, verheiratet, ehemaliger Oberregierungsrat in Klagenfurt, Brücknerweg 6, wegen Verbrechen nach § 1, Abs. 1 und 6, und nach § 5 a, Kriegsverbrechergesetz, und wegen Verbrechen des Hochverrates nach §§ 10, 11, VG, erhoben hatte und zu Recht erkannt: Der Angeklagte Maier-Kaibitsch ist schuldig. — 1. er ist zur Zeit nationalsozialistischen Gewaltherrschaft in Kärnten als SS-Standartenführer tätig gewesen; — 2. er hat zur Zeit der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft in Kärnten bei der unter Ausnützung obrigkeitlicher Gewalt erfolgten Enteignung, Aussiedlung, Umsiedlung von Österreichern slowenischer Nationalität und bei deren durch Abtransport aus Kärnten auf andere Weise erfolgten Vertreibung von ihrem Besitztum und aus ihrer Heimat, wobei diese Handlungen in grösserem Umfange betrieben und eine grössere Anzahl von Personen geschädigt wurden, sowie mit besonderer politischer und nationalsozialistischer Gehässigkeit vorgegangen wurde, führend mitgewirkt; — 3. er hat in der Zeit zwischen dem 1. Juli 1933 und dem 13. März 1938 nach Vollendung des 18. Lebensjahr der NSDAP angehört, hat sich für die nationalsozialistische Bewegung betätigt, ist von der NSDAP als Altparteigenosse anerkannt worden, sodann Bereichsleiter der NSDAP gewesen und hat in der Verbindung mit seiner Betätigung für die NSDAP durch die zu 2. bezeichnete strafbare Handlung eine Handlung aus besonders verwerflicher Gesinnung, die zudem dem Gesetzen der Menschlichkeit gröblich widerspricht begangen. — Er hat hiedurch die Verbrechen zu 1. des Kriegsverbrechens nach § 1 Abs. 6, KVG, zu 2. des Verbrechen der Vertreibung aus der Heimat nach § 5 a, KVG, zu 3. des Verbrechen, des Hochverrates im Sinne des § 58 St. G. nach §§ 10 und 11, VG, begangen und wird hiefür gemäss § 5 a, KVG, § 34, St. G. und unter Anwendung des § 3, Abs. 1, St. G., zu lebenslangen, schwerem Kerker, ergänzt durch einen Fasttag am 14. April eines jeden Jahres,

Pri opredelitvi Maier-Kaibitscheve krivde, kot se kaže iz dostopne dokumentacije in procesa, je najboljša ona, ki jo je bil na Maier-Kaibitschevem procesu podal dr. Mirt Zwitter. Po tej oceni je Maier-Kaibitsch izrabil položaj, ki ga je dobil v času nacizma, za izvedbo načrta, ki ga je pripravljajl s svojim dolgoletnim delom v prvi avstrijski republiki. Bil je vodja Kärntner Heimatbunda, po letu 1938 šef deželnega urada NSDAP za obmejna vprašanja in opolnomočenec komisarja za utrjevanje nemštva: »Bil ni v stanju, glede na velikost zločina, vse to izvršiti, bil pa je gonilna sila.« Do podobnega zaključka je prišel tudi tožilec na procesu dr. Suppan: »... Obtoženec je ob tem zločinu (mišljena je izselitvena akcija 1942. leta — op.) po vsej priliki glavni krivec, kajti dokazni material je vendar jasno ugotovil, da je ob tem kriva tudi vrsta oseb, proti katerim teče ali bo tekel kazenski postopek.« In ocena Maier-Kaibitschevih somišljenikov? Ob njegovi smrti 26. decembra 1958 je v časnikih izšlo več nekrologov. Medtem, ko se je Bauern-Zeitung (17. 1. 1959) omejila na prikaz Maier-Kaibitschevega delovanja v času obmejnih bojev 1918—1920, je list Unterkärntner Nachrichten (23. 1. 1959) omenjal njegovo vlogo med drugo svetovno vojno. Časnik piše, da je Maier-Kaibitsch skušal ne le omiliti izselitveno akcijo leta 1942, pač pa jo tudi preprečiti. Najzanimivejši pa je bil nekrolog v listu Kärntner Nachrichten (9. 1. 1959). List je poudaril, da je veljala Maier-Kaibitscheva skrb po prvi svetovni vojni »junaškim prebivalcem jezikovno mešanega plebiscitnega področja, nemškega in slovenskega jezika, ki so si deželo priborili z enako ljubeznijo«. In dalje: »v svojem kasnejšem tako spornem delu je bil vseeno tudi pravi odkriti Avstrijec, ki je spoznal globoki pomen stoletnega kulturnega in vzgojnega dela Avstrije za nemštvo na jugovzhodu Evrope in katerega vrlina je bila dajati prednost čisti roki pred surovo oblastjo.« List dalje omenja Maier-Kaibitscheve poskuse za omiljenje izselitvene akcije.

und gemäss § 589, St. P.O., zum Ersatze der Kosten des Strafverfahrens und des Vollzuges verurteilt. Gemäss § 9, KVG, wird neben der Strafe auf Einziehung des gesamten Vermögens erkannt. — Gemäss § 55 a, St. G., wird die Verwahrungs- und Untersuchungshaft an der Zeit vom 1. Juni 1945 bis 31. Oktober 1947 auf die Verhängte Strafe angerechnet. — Volksgericht Graz, Senat Klagenfurt, am 31. Oktober 1947. — 18 Vv 443/46-411. — Dr. Karl Kugler.

DRŽAVNA ZALOZBA SLOVENIJE

nudi članom Zgodovinskega društva po globoko znižanih cenah
naslednje letnike Zgodovinskega časopisa:

I — 1947	razprodano
II/III — 1948/49	à 100 S din
IV — 1950	à 100 S din
V — 1951	à 200 S din
VI/VII — 1952/53	à 300 S din
VIII — 1954	à 300 S din
IX — 1955	à 300 S din
X/XI — 1956/57	à 400 S din
XII/XIII — 1958/59	à 600 S din
XIV — 1960	à 600 S din

Člani si morejo po znižani ceni nabaviti gornje letnike Zgodovinskega časopisa, če jih naroče prek Zgodovinskega društva, Ljubljana, Aškerčeva 12

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1965/1966

941/949

119670074

COBISS

Kot devetih ponatis izdajamo 19. in 20. letnik Zgodovinskih leti 1965 in 1966 v enem zvezku na 427 straneh, s posebnimi Ponatis izhaja prav v dnevi, ko dopolnjuje šestdesetletnik, letnik, osemdeset let svojega plodnega življenja. Tako lahko v kom 39. letnika, ki govori o sedanjem jubileju in s ponatis

Profesor Zwitter pomeni v razvoju ljubljanskega oddelka za zgodovino precejšnjo priložnost. Prvi med njegovimi profesorji je, ki svojega študija ni končal pred ustanovitvijo ljubljanske univerze, prvi, ki je študijsko zrasel že na domačih tleh. Prav tako je prvi med profesorji, ki mu težišče predavanj in znanstvenega dela ni bilo v srednjem veku, ampak v novem. Šele z njegovim nastopom je prišel novi vek tako v slovenski kot v obči zgodovini prav do izraza in veljave. Sam se je označil za sociološko usmerjenega historika. To je v najboljšem smislu tega pojma: ne sprejema prenatrženih in enostranskih razlag, kakor to pogosto delajo sociologi, ampak izreka svoje sodbe temeljito premišljeno in pretehtano. Pred skoraj petdesetimi leti je končal svoje delo o prebivalstvu na Slovenskem z naslednjimi, za njegovo gledanje značilnimi besedami:

Vendar pa bi bilo napačno, če bi govorili o hiperpopulaciji slovenskih dežel. Niti razvoj prebivalstva niti razvoj njegovih eksistenčnih možnosti se namreč ne vrši po kakih absolutnih naravnih zakonih, kakor je mislil Malthus. Nemogoče je podati absoluten odgovor na vprašanje, koliko prebivalcev more preživeti kaka dežela. Tudi sklicevanje na naravo je napačno, ker narava nudi samo možnosti eksistence. Kako se pa te možnosti izrabljajo, zavisi od vsakokratnih gospodarskih in socialnih razmer ter od političnih in kulturnih faktorjev, ki so v zvezi z njimi. Razvoj populacije dobi svoj pravi smisel šele, če ga študiramo sociološko, t. j. kot integralen sestavni del celotnega zgodovinskega razvoja. Na drugi strani pa spada prav razvoj prebivalstva za sociološko usmerjenega historika med najbolj zanesljive dokaze, kakšne so resnične najgloblje tendence zgodovinskega razvoja.

V Zwitterjevem zborniku je bilo poleg ocene slavljencevega dela in bibliografije objavljenih 33 prispevkov, ki so jih napisali Zwitterjevi učenci ter tedanji njegovi starejši in mlajši kolegi iz slovenskega in jugoslovanskega prostora. V dvajsetih letih, ki so minila od takrat, je tretjina piscev umrla, ostali so se za dvajset let postarali. Tedanji začetniki so zdaj zreli znanstveniki, tisti, ki so tedaj dozorevali ali bili zreli, pa imajo zdaj že različne življenjske jubileje za seboj. Manj kakor pisci so se postarale razprave v zborniku – te so izgubile le malo svoje pomembnosti. Po času, ki ga obravnavajo, segajo od neolita in antične zgodovine, srednjega in novega veka, prek 19. stoletja, časa med obema vojnama in druge svetovne vojne z narodnoosvobodilnim bojem vse do prvih povojnih let. Zajemajo zgodovino Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov, probleme gospodarske, socialne, politične in glasbene zgodovine, nacionalne probleme, historično topografijo, vprašanja periodizacije in arhivov, segajo izven naših dežel še v Italijo 15. stoletja ter v svet Sredozemlja 16. stoletja. Najdaljši prispevek je podrobna zgodovina partizanskega Znanstvenega instituta, ki mu je bil direktor profesor Zwitter.

oktober 1985

Vasilij Melik
 glavni in odgovorni urednik
 Zgodovinskega časopisa

Ponatis izdaja uredništvo »Zgodovinskega časopisa«, glasila Zveze zgodovinskih društev Slovenije; pripravila ga je razmnoževalnica Dopsne delavske univerze Univerzum v Ljubljani. Ponatis je vsebinsko neizpremenjen posnetek prvotne izdaje in je tehnično in po nakladi (500 izvodov) prilagojen že izdanim sedmim ponatisom.